

हिंदी प्रज्वात

जरात विद्यापीठ ग्रंथालय

[जराती कॉपीराइट विभाग]

अनुक्रमिक ४१९४४ किमत ३८०.

ग्रंथनाम ५६ ४ ५२१

वर्गीक ६-३

भारत सायन उद्योग नदि

धी आन्ड नेशनल म्युझिकल एडिस,

पुनरात जमने छाडीयायाज्या [सोड] डिरडीप्युटर्न-
जांधीशेड : : पो. भा. नं. १०९ : : अममहावाह.

धी नेशनल आमेडिशन रेडोर्ट मेन्सु. डं. ली.

१२०, मेडोड रडी... मुंमध १.

ખરી પડતા વાળનો

ખરો ઉપાય

સાંભાળ્ય દેવીઓએ

સાચા દિલથી

સંકારેલું

11. DEC 1939
સુ વા સિ ત 9.39

ઝંડુ

કેન્થારડીન
હેર-આઇલ

ખાળને ખરતા એકદમ અટકાવે છે
પગજને ઠંડક અને તાઝગી આપે છે

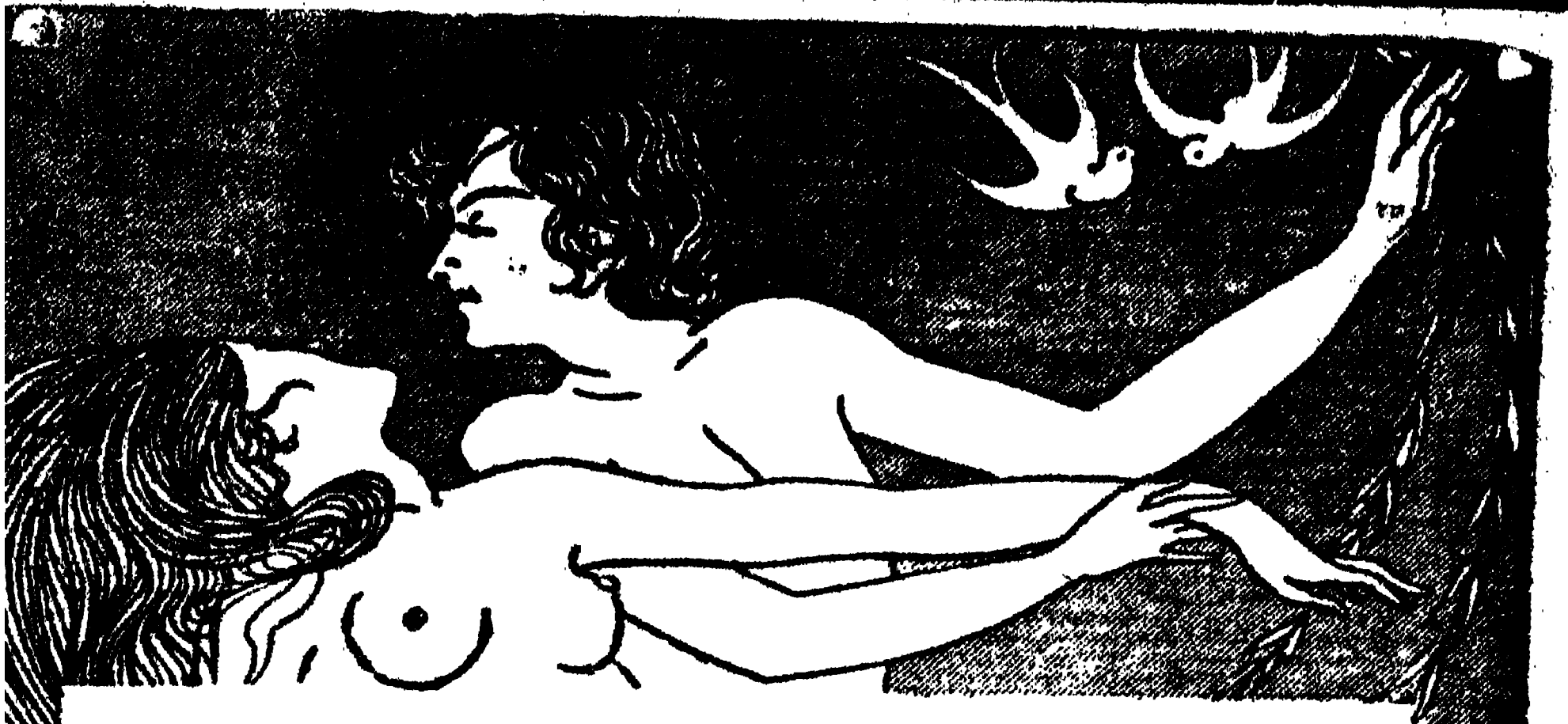
આવશ્યક

અજમાવવા ખાસ લખાતો છે.

ઝંડુ ફાર્મા-વૈકેસ લી. અંખ ૧૪

દુકાન:- બાંધી મહાજન વાડી, મલખાદેવી.

માથે નહાવામાં ઝંડુ સોંપુ પાણીર વાપરવાથી વાળ
સુંવાળા અને ચકચકીત થાય છે

વાત્સ્યાયન કામસૂત્ર

કામશાસ્ત્રનું
સંપૂર્ણ-પુસ્તક

૫૦૦ પાનાના આ પુસ્તકમાં કામ વિષયક
૨૫૦ જુદા વિષયો સંપૂર્ણ આપવામાં આવ્યા છે

કામશાસ્ત્રનું આટલું સંપૂર્ણ
પુસ્તક પહેલ વહેલું જ પ્રગટ થાય છે

મૂલ્ય ફક્ત રૂ. પાંચ	[૫૦૦ પાના પાકું પૂકું સુંદર બાંધમાં]	આફ્રિકા માટે ૧૦ શીલીંગ
------------------------	--	---------------------------

એન. એમ. ઠક્કરની કંપની
૧૪૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ :: મુંબઈ-૨

વર કે પર ?

અદ્ભુત રસયુક્ત સંસારકથા

આત્મા ઓળખે ન વર,
ન ઓળખે ન પર,

[હિંદી શ્રી જાનપાલ]

લેખક :

યુનીલાલ વર્ધમાન શાહ

મુદ્રક અને પ્રકાશક :
ચંદુલાલ જે. વ્યાસ
સ્વાશ્રય મુદ્રણાલય :
રાણપુર : (કાઠિયાવાડ)

[સર્વ હક્ક લેખકને સ્વાધીન]

આવૃત્તિ ૧ લી
વિ. સંવત ૧૯૯૫

પ્રત ૪૦૦૦
ષ. સ. ૧૯૩૯

મૂલ્ય : રૂ. ૩-૮-૦

પ્રકાશકનું નિવેદન

આ નવલકથાને પ્રસ્તાવનાની જરૂર નથી. તેમ પ્રસ્તાવના, પ્રવેશક કે ઉપોદ્ધાત લખવાથી નવલકથાને વિશેષ મહત્ત્વ મળી જાય છે એમ પણ મને લાગતું નથી. તેનું મહત્ત્વ તેની અંદર જ રહેલું હોય છે. આ એક સંસારકથા છે અને તે આપણા સંસારનાં જૂઠાં જૂઠાં અંગોને અત્યંત સરલ અને રસભરી શૈલીમાં આપણી સમક્ષ રજૂ કરે છે. એટલે તેના અંતરંગને વિશેષ સ્પષ્ટ કરવા માટે પ્રસ્તાવનાની જરૂર રહેતી જ નથી.

આ નવલકથાના લેખક શ્રી. ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ છે. તેમનો વાચકને વિશેષ પરિચય આપવાની જરૂર ન જ હોય. ગુજરાતી ભાષાના એક પ્રતિભાશાલી નવલકથાકાર તરીકે તેમનું સ્થાન ચોક્કસ થઈ ચૂક્યું છે. તેમણે લખેલી આ સંસારકથા 'બહુરૂપી'ના ગ્રાહકને ભેટ આપવાની મને તક મળી શકી છે તે હું મારે માટે ગૌરવનો પ્રસંગ સમજું છું.

આજથી છ વર્ષ પહેલાં આ કથા અમદાવાદના સાપ્તાહિક 'પ્રજ્ઞાધુ'માં ચાલુ વાર્તા તરીકે પ્રકટ થતી હતી. એ વખતે તે રસપૂર્વક વાંચાતી અને તેનાં પાત્રો જાણે જીવંત હોય એવું વાચકને લાગતું. એ કથા પુસ્તકારૂઢ બનવાથી, અગાઉ જેમણે વર્ષો પહેલાં 'પ્રજ્ઞાધુ'માં કકડે-કકડે વાંચી હશે તેમને એકધારી રીતે પુનઃ વાંચવાની તક મળશે, અને બીજાઓને પણ આપણા સંસારના એક અદ્ભુત કાયડાનો ઉગ્ર બનાવતી આ કથા નવીન પ્રેરણા આપશે.

સામાન્ય રીતે 'બહુરૂપી'ના ગ્રાહકને વાર્ષિક ભેટ તરીકે અપાતા પુસ્તકનાં ૪૦૦ થી ૪૨૫ પાનાં રાખવાનું ધોરણ છે. તેમાં વાર્તા-માત્ર, પ્રસ્તાવના અને જાહેર ખર્ચ વગેરેનો સમાવેશ થઈ જાય છે. પરંતુ મયા વર્ષમાં ભેટપુસ્તકનાં ૪૫૦ પૃષ્ઠ થમાં હતાં અને આ વખતે તે બધાં મળીને ૫૨૦ પૃષ્ઠ થયાં છે. કારણ કે વાર્તા ધાર્મિક ક્રસ્તાં વધી ગઈ છે. જો કે તેની કીમત તો જેની તે જ રાખી છે. તેમાં વધારો કર્યો નથી. કેમકે આ વખતે મૂલ્યમાં આઠ-બાર આનાનો વધારો કરવામાં આવે અને આવતા વર્ષે પુનઃ અગાઉના મૂલ્યવાળી

નવલકથા આપવામાં આવે તો ગ્રાહકોને માનસિક અસંતોષ રહે. એથી જ આ વખતે પાનાં વધવા છતાં મૂલ્યમાં કશેા ફેર કર્યો નથી.

હવે મારે કશું વિશેષ કહેવાનું નથી. મારી ખાત્રી છે કે આ સંસારકથા દરેકની પસંદગીને પાત્ર નીવડશે. તેના સર્વ યશ્નના ભાગી શ્રી. ચુનીભાઈ જ છે. હા, આંગળી ચીંધનાર તરીકેનું યત્કિંચિત્ત પુણ્ય પણ મને મળી શકતું હોય તો તે માટેનો દાવો હું વાચક-ન્યાયાધીશ સમક્ષ નોંધાવું છું.

પરમકૃપાળુ પરમાત્માની કૃપાથી ‘બહુરૂપી’ દશમા વર્ષમાં પ્રવેશ કરી શકે છે, તે વખતે પોતાના વાચકને આવી સુંદર અને સુરસ સંસારકથા ભેટ તરીકે આપી શકે છે. એ દયાધન જગતનિયંતાની કૃપાપૂર્ણ દૃષ્ટિ ‘બહુરૂપી’ તથા તેનાં પ્રકાશનો પર અવિચળ રહે, એવી અંતરના ઊંડા-થુમાં સદોદિત જગૃત રહેતી પ્રાર્થના એ સચ્ચિદાનંદને ચરણે ધરું છું.

રાણપુર
તા: ૧ : ૯ : ૧૯૩૯

ચંદુલાલ જેઠાલાલ વ્યાસ

પરમા ઉપર અનેક ઇલાજ—

ગોનોલ

ગમે તેટલો જુનો યા તરતનો પરમો, પેશાબની ભયંકર બીમારી, ટીપે ટીપે થવો, સફેદ કે પીળા રસી વહેવી, ગર-મીને લીધે સ્વપ્નદોષ થવો, ધાત જળી, મુત્રાશયની પીડા તેમજ પેશાબની જળતરા ઉપર પહેલેજ દીવસે ‘ગોનોલ’ અસર કરે છે. સ્ત્રી તેમજ પુરૂષને એક સરખી ઉપયોગી છે. પરમા ઉપર જાહેર થયેલી બીજી પેટાંટો સામે ‘ગોનોલ’ની ગેરંટી છે કે ફાયદો ન થાય તો પૈસા પાછા. કી. રૂ. ૧૥૫. ૮. ખ. આઠ આના. ત્રણની કી. રૂ. ૪૫૫. ૮. ખ. માફ.

સોરઠ ફાર્મસી.

R-નલ બજાર, ડાંકન રોડ

મુંબઈ, ૪

અમારું યોગથી સિદ્ધ કરેલું કવચ તમને અતિસુખ અપાવશે

* *
શ્રી તથા પુરુષ
તેમજ
દરેક વ્યક્તિને ચોક્કસ
ફાયદો આપનાર આ
કવચ ખરીદો.

**સિદ્ધ
કવચ**

* *
વ્યાપારમાં, નોકરીમાં
પ્રેમમાં, સુખમાં
સંતાન વિ. દરેક
ખાબતો માટે આ
અદ્ભુત કવચ
રાખવાથી ખરેખર
સુખી થાય છે જ.

વર્ષોના અનુભવ પછી, મહાત્માની અથાગ સેવા પછી, પ્રખર-યોગના પ્રભાવથી, ગ્રહોની શાન્તિ પછી, મંત્રતંત્રના પુરા અભ્યાસે આ કવચ બનાવેલ છે. ભૂતનો વળગાડ, ચોટ લાગવી, અસાધ્ય રોગ, અને નિરાશ થયેલા મનુષ્યોના જીવનતંત્રને ક્ષેમ કુશળ બનાવનાર, તંત્ર અજોડ કવચ લેવાનું ભૂલતા નહિ. ગ્રહદશામાં અટવાયેલા મનુષ્યો ! આજે જ મંગાવો અને તેના ચમત્કાર-અજબ ચમત્કારની ખાત્રી કરો.

જેને કવચની જરૂર હોય તે રૂ. ૭-૧૦-૦ પરદેશ શ્રી. ૨૦ અગાઉથી મોકલી આપેથી રવાના કરવામાં આવશે, તેમ જ પિતા, માતાનું નામ, જ્ઞાતિ, જન્મદિવસ અને કવચ કયા કામ માટે જોઈએ છે તે તથા પુરેપુરું સરનામું લખવા ભૂલવું નહિ. જવાબ માટે ૦-૧-૦ની ટીકીટ બીડો, લખો યા મળો :-

ન ર-ના રા ય ણુ ઔ પ ધા લ ય

[K] માલતી નિવાસ, ખેતવાડી, મેનરોડ, મુંબઈ નં ૪

અર્થ કન્ટ્રોલ, રજોદર્શનનો ગેરેન્ટી

પ્રદાન કરવામાં આવશે.

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	મૃત્યુમુગ્ધમાં પડેલો જોગી	૩
૨	ચોરી.....	૮
૩	રોજનિશી.....	૧૪
૪	જોગી જીવ્યો હોત તો ?	૨૦
૫	હરિહરનો આસિસ્ટન્ટ ..	૨૬
૬	ચાણોદના ગેરનો મુંઝવણનો જજમાન.....	૩૩
૭	મનહરે પસાર કરેલી પરીક્ષા	૪૦
૮	પાર્વતી અને મનહર...	૪૬
૯	વિધવાની ઝંખના.....	૫૨
૧૦	સુશીલા.....	૫૮
૧૧	માતા અને પુત્રી.....	૬૫
૧૨	પ્રભુનો દૂત.....	૭૧
૧૩	‘ હું તો કુંવારી છું ! ’	૭૬
૧૪	અધિકારમાં દટાવાનો યત્ન.....	૮૨
૧૫	ભયભીત ગોમતી.....	૮૯
૧૬	‘ જાણે આજે હું નવો જન્મ પામી ! ’	૯૪
૧૭	શ્વસુરાલયનું તેડું.....	૧૦૨
૧૮	કંકુનાં પગલાં !	૧૦૮
૧૯	ગૃહલક્ષ્મી.....	૧૧૩
૨૦	પ્રાણજીવનનો પત્ર !	૧૨૧
૨૧	વેશની સમ્પવટ.....	૧૨૭

પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ
૨૨	શંકાસમાધાનના પ્રયોગો	૧૩૪
૨૩	‘ તેને કેવું લાગે ? ’	૧૪૩
૨૪	માનવ પોપટી કે જીવન સખી ?	૧૫૨
૨૫	પ્રથમ દર્શન	૧૫૯
૨૬	‘ સંભારણું ’	૧૬૬
૨૭	મ્હેંકાણુના સમાચાર !	૧૭૩
૨૮	આનંદમાં ફૂંકી.....	૧૮૧
૨૯	નવી બાજીની મસલત	૧૮૮
૩૦	ભાવિ સુખનું સ્વપ્ન...	૧૯૫
૩૧	હર્ષધેલી માતા.....	૨૦૨
૩૨	માતા વિનાની	૨૦૯
૩૩	નખખોદિયાની મીલકત	૨૧૬
૩૪	જાગૃત અને સુષુપ્ત અંતરાત્મા.....	૨૨૪
૩૫	હાથમાં આવી ગયેલી મીલકત.....	૨૩૧
૩૬	ઉદ્ધાસની મૂર્તિ.....	૨૩૯
૩૭	પરિચારિકા.....	૨૪૬
૩૮	માંદગીની કેદ.....	૨૫૫
૩૯	‘ ઓ મારા ના...થ ! ’	૨૬૩
૪૦	પાર્વતીને મનહરનું આમંત્રણ.....	૨૭૦

પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ
૪૧	‘ક્યાં પાર્વતી અને ક્યાં સુભદ્રા !’	૨૭૮
૪૨	મુંજામની મોજ.....	૨૮૬
૪૩	પાર્વતી અને સુભદ્રા...	૨૯૪
૪૪	પાર્વતીનો પત્ર	૩૦૧
૪૫	મૃત્યુના મુખમાંથી બચેલી.....	૩૦૭
૪૬	નાળુક પળો.....	૩૧૫
૪૭	મન ઉપર બળાત્કાર...	૩૨૧
૪૮	ઉદાસીનતાથી અકળામણ	૩૨૯
૪૯	પાછાં ઘેર... ..	૩૩૬
૫૦	સુશીલા સૂના પિત્રુ- ગૃહમાં.....	૩૪૪
૫૧	શાળાનો ઉપક્રમ.....	૩૫૩
૫૨	વિદ્યુરની સુખલાલસા.	૩૬૧
૫૩	વિધ વિધ ઘટનાઓનો પ્રવાહ.....	૩૬૮
૫૪	ચાણોદમાં.....	૩૭૫

પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ
૫૫	નર્મદાને ઓવારે.....	૩૮૨
૫૬	સુશીલા અને પાર્વતી	૩૮૮
૫૭	હરિહર ઉદ્ધિમ મનથી શ્રાદ્ધ સારે છે.....	૩૯૬
૫૮	દિલસક્ષા.....	૪૦૪
૫૯	દાર, ગોળો અને જામગરી.....	૪૧૧
૬૦	બે ભાઈ !	૪૧૮
૬૧	‘પર’ નહિ પણ ‘વર’ !	૪૨૫
૬૨	બે વજ્રપાત !	૪૩૧
૬૩	સાંકળના ખૂટતા અંકોડા.....	૪૩૯
૬૪	નરીન જીવન.....	૪૪૫
૬૫	પતિતાનું ઉત્થાન...	૪૫૩
૬૬	નિષ્ઠુર કાયદો.....	૪૬૨
૬૭	સમરસ દાંપત્ય.....	૪૬૯
૬૮	જીવન ત્રવાસ.....	૪૭૭
૬૯	પરમ વિશ્વાસનાં પાત્રો	૪૮૪

**અગરબત્તીના
મહારાણી
સર્વશ્રેષ્ઠ**

પંક્તિ

(રજીસ્ટર્ડ)
અગરબત્તી
(વાપરો)

સોલઅજન્ટ:- જ. રાવલ એન્ડ કંપની
ગાંધીરોડ, અમદાવાદ.

**તંબૂના તેલમાંથી
બનાવેલું
સ્વચ્છ તેલ.**

કોમોન

ખાસી તેલ

‘મોલ એન્ડ બી.’
જે. રાવલ એન્ડ કંપની
ગાંધીરોડ
અમદાવાદ

१२ ३ ५२ ?

વ ર કે પ ર ?

પ્રકરણ ૧૬

મૃત્યુમુખમાં પડેલો જોગી

ના સીકની સાર્વજનિક હોસ્પિટલના દર્દીઓના વોર્ડની પાછળના ઓટલા ઉપર એક થાંભલાને અડેલીને એક જુવાન બેઠો હતો. લમણે હાથ દબને આસો વદ ખીજના ઉગતા ચન્દ્રમાને તે જોઈ રહ્યો હતો, પરંતુ શરદના ચન્દ્રમાની સુધા તેના અંતરમાં પેસતી નહોતી. ચન્દ્રમા તરફ તેની દૃષ્ટિ કેવળ શૂન્ય હતી, કારણ કે તે વિમનસ્ક રીતે ચન્દ્રમા તરફ જોઈ રહ્યો હતો. તેના અંતરમાં તે ભૂતકાળનાં દુઃખપ્રદ સંસ્મરણો તથા ભાવિનાં નિરાશામય સ્વપ્નો જ ઉભરાઈ રહ્યાં હતાં. એ સંસ્મરણો અને સ્વપ્નોએ ચન્દ્રની સુધાને પ્રવેશવા માટેનાં અંતરનાં દાર બંધ કરીને માંહે રમણુબ્રમણુ કરવા માંડ્યું હતું, એટલે તેની આંખોના પડદા ઉપર કૌમુદી ઢોળાઈ-ઢોળાઈને બહાર છલકાઈ જતી હતી. તેની ઉંમર ત્રેવીસ-ચોવીસ વર્ષની હતી. તેનાં વસ્ત્રો જુર્ણ છતાં સ્વચ્છ અને સફેદ હતાં. માથે કાળા ટોપી અને પગમાં દક્ષિણી ચંપલ હતાં. ઉંડા ઉંડા દુઃખમાં તે મુંઝાઈ રહ્યો હોય અને એ મુંઝવણમાં શરીરના લોહી તથા મોં પરની લાલીનું તેણે બલિદાન આપ્યું હોય તેમ તેના ધાટીલા પલ્લુ ગાંઠમાં ખાડા પડેલા મુખ પરથી જોઈ શકાતું હતું. એક સીતકાર નાંખીને થાકેને ખંખેરી નાંખતાં તેણે ચન્દ્ર ઉપરથી પોતાની દૃષ્ટિને

પાછી ખેંચી લીધી અને એઉ ઘૂંટણુ ઉભા કરી તેની વચ્ચે મુખ ઢાંકી તે પાછો તંદ્રામાં પડ્યો.

એકાદ મિનિટ પૂરી નહિ થઇ હોય, એટલામાં આજ્ઞાસૂચક સ્વર આવ્યો : ‘ હરિહર ! ઉઠ, વોર્ડમાં એક અકસ્માતનો દર્દી આવ્યો છે ! ’

હરિહરની તંદ્રા ઉડી ગઇ. તે સફળો બેઠો થયો. નોકરીની ફરજોએ ભૂત-ભાવિના વિચારોને ક્ષણાર્ધમાં મગજમાંથી બહાર ફેંકી દીધા. યંત્રને વરાળ ધક્કો મારે એટલે તેને ચાલવું જ પડે. વીસમી સદીમાં યંત્રવત્ જીવન ભોગવતા માનવ-નોકરને પણ હુકમનો ધક્કો વાગે એટલે ઉઠવું જ પડે ! જડયંત્ર કરતાં માનવયંત્રની રચના કાંઇક જૂદા પ્રકારની છે અને માનવમાં એક ‘ મન ’ જેવો વિશિષ્ટ ભાગ છે કે જે જડયંત્રમાં હોતો નથી, એ બધી સમજ આ યંત્ર-યુગનો ઉપરી અમલદાર ધરાવવાની સાફ ના પાડે છે. તેને હિસાબે નોકરીની ફરજ એટલે જડયંત્રનું ચલન !

હરિહર વોર્ડમાં ગયો અને તેણે જોયું કે એક ખાટલીમાં નવા દર્દીને લાવવામાં આવ્યો હતો અને દર્દી ખેલાન બની ગયેલો હતો. દર્દી એક જુવાન વયનો જોગી હતો. તેના શરીરે ભસ્મ લગાડેલી હતી, જે કે મ્હોં ઉપર કરવામાં આવેલા પાણીના છંટકાવને લીધે મ્હોં, માથું તથા શરીરના અર્ધ ભાગ ઉપરથી એ ભસ્મલેપ ધોવાઇ ગયેલો હતો. ખાટલીમાં પડ્યો પડ્યો જોગી જોરથી શ્વાસ લઇ રહ્યો હતો. જોગીને વધુ નિહાળવાની તક મળે તે પહેલાં ડાક્ટરનો હુકમ આવ્યો : ‘ હરિહર ! જોઇ શું રહ્યો છે ? જલ્દી એને ટેબલ પર લે; ઇન્જેક્શન આપવું છે, અને પછી ઓપરેશન કરવું પડશે. ’

દર્દીઓના વોર્ડના એક બીજા નોકરની મદદથી હરિહરે જોગીને ખાટલી પરથી ‘ સ્ટ્રેચર ’ પર લીધો અને પછી સ્ટ્રેચર ઉપર જોગીને વાટકાપ મારેના ઓરડામાં લઇ જઇ એક ટેબલ ઉપર મૂકવામાં આવ્યો.

તુરત ડાક્ટરે આવીને જોગીના હૃદયની ગતિ સુધારવા માટે તેને ઇન્જેક્શન માર્યું.

પંચવટીથી શહેર તરફ આવતાં માર્ગમાં બે ટેકરીઓની વચ્ચેની સાંકડી કરાડમાં આ ધાયલ થયેલો જોગી કેટલાક જનરાણુઓના જોરામાં આવ્યો હતો અને માત્ર દયાદૃષ્ટિથી તેઓએ તેને એક ખાટલીમાં નાંખી હોસ્પીટલમાં પહોંચાડ્યો હતો. તેને હોસ્પીટલમાં પહોંચાડનારા બે બાવા અને ત્રણ બ્રાહ્મણ જનરાણુઓ હતા. તેઓ કહેતા હતા કે જ્યારે આ જુવાન જોગી તેમની નજરે પડ્યો ત્યારે તે બેભાન નહોતો. તેમણે જોગીને પૂછ્યું કે ‘બાવાજી ! તમે અહીં કેવી રીતે પડી ગયા ?’ ત્યારે તેણે જવાબ પણ આપેલો કે ‘ઉસને ફેંક દીધા !’ ફરી પૂછ્યું કે ‘તમને કાણે ફેંકી દીધા ?’ ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો ‘નહિ જાણખતા.’ તે કાંઈ વધુ બોલી શકે તે પહેલાં તો તે બેભાન બની ગયો અને મ્હોં પર પાણી છાંટવાથીયે તે ભાનમાં ન આવ્યો, એટલે તે લોકોએ એક ખાટલી મંગાવી તેને તેની ઝોળી તથા વસ્ત્ર-પાત્ર સાથે હોસ્પીટલમાં પહોંચતો કર્યો. જોગીને કાંઈએ ફેંકી દીધો હતો એ ખબર પોલીસને પડતાં એક ફાજદાર હોસ્પીટલમાં આવ્યો, અને તેણે પેલા બાવા તથા જનરાણુઓની ફરી-યત લખી લીધી અને એ રીતે પોતાની કાયદેસરની ફરજ બજાવી તે આલ્યો ગયો.

જોગીનો એક હાથ સખ્ત રીતે છૂંદાઈ ગયો હતો, બે પાંસળીઓ ભાંગી ગઈ હતી અને બોપરીને સખ્ત ફટકો પડ્યો હતો. નબળું પડતું જતું હૃદય જો ઇન્જેક્શનથી બરાબર કામ કરતું થાય તો ઓપરેશન કરવાનો ડાક્ટરનો ઇરાદો હતો, પરંતુ અર્ધો કલાક રાહ જોયા છતાં કશો સુધારો થતો જણાયો નહિ. ડાક્ટર બોલ્યો : ‘હરિહર ! વોર્ડમાં પથારીની ગોઠવણ કર. જોગી જોગસમાધિમાંથી જાગે તેમ જણાતું નથી !’ ડાક્ટરને મન દહીંનું મરણ કાંઈ ગંભીર બાબત

નહોતી; તેમાંએ બીનવારસ અને એક રખડતા-રઝળતા જોગીનું મરણ; વાઢકાપની છરી ચલાવનારને એવા મરણમાં ગંભીરતાને બદલે રોળ કરવાનું પણ સૂજે !

હરિહરે એક ખુણામાં પથારીની વ્યવસ્થા કરાવી. જોગીનું તૂંબકું ખાટલા હેઠળ મૂક્યું. એક પોટલા જેવી ઝોળા અને કામળા તેના ઓસીકાને સ્થાને ગોઠવી. ઉપર ગોદકું અને ચાદર પાથર્યાં. ફરીથી જોગીને ટેબલ પરથી સ્ટ્રેચરમાં જ ઉંચકીને ખાટલા પર સુવાડ્યો. ડાક્ટરે સૂચના કરી : ‘ હરિહર ! તારે આ જોગીની પથારી પાસે રહેવું અને જોગી સ્વધામ પહોંચે ત્યાંસુધી તેને અર્ધા અર્ધા કલાકે પાણી પાવું, સમજ્યો ? ’

‘ જી હા. ’

‘ અને નાડી તથા હૃદયના ધબકારાની નોંધ રાખજો; તેના મૃત્યુની બધી ડાયરી પોલીસને આપવી પડશે. ’

‘ વાર સાહેબ. ’

ડાક્ટર ગયો. હરિહરને માથે કાંઈ કાંઈ વાર આવે. ઓચિંતો હિમ્મતરો આવી પડે. હોસ્પિટલમાં તેની નોકરી માત્ર પરચુરણ કામકાજની હતી, જેમાં કેટલાક પ્રકારની મજૂરી પણ સમાઈ જતી હતી. પરંતુ જ્યોત્સના માસના અનુભવથી તેને પાટાપીંડી કરવાં, નાડીના અને હૃદયના ધબકારાનું માપ લેવું, દવાઓ ઓળખવી અને દર્દીની ઉપલક્ષ સમજ ધરાવવી, એવું કેટલુંક આવડવા લાગ્યું હતું, એટલે બીજી નોકરીની સાથે કાંઈ કાંઈ વાર નર્સ-પરિચારિકાની કાર્યવાહી પણ તેને માથે પડતી. હરિહરને તે ફરજ ઉઠાવવી પડતી, કારણ કે રહેવું, ખાવું અને સાત રૂપિયાનો પગાર ગુમાવવા જેવી અત્યારે તેની સ્થિતિ નહોતી.

રાત્રિના દસ વાગવા આવ્યા હતા. બધાં દર્દીઓ ઉંઘી ગયાં હતાં. વોર્ડમાં શાન્તિ પથરાઈ ગઈ હતી. વોર્ડમાંના દર્દીઓની માવજત

માટે રહેતી પરિચારિકા-ગર્સ' બહાર ઓટલા ઉપર લોખંડના ખાટલામાં સૂઈ ગઈ હતી. હરિહરે પણ જોગીના ખાટલા પાસે જ પોતાની પથારી કરીને સૂવાની તૈયારી કરી, પરંતુ સૂતા પહેલાં જોગીને થોડું પાણી પાવાની અને તેની નાડી તથા હૃદયના ધબકારાનું માપ લેવાની જરૂર હતી. દર્દીઓને પાણી પાવા માટેના કાચના પ્યાલામાં તેણે પાણી લીધું અને પ્યાલો જોગીના ઓઠ પર અડાડ્યો. જોગીના મોં ઉપર એકાદ ક્ષણ દૃષ્ટિને સ્થિર કરતાં જ હરિહર જરા ચમક્યો. તેને એમ લાગતું હતું કે આ મહેરો પોતાના ભૂતકાળના પરિચયનો જ છે; 'અરે હા, આ તો મારો ભાઈ મહીધર હોય એમ લાગે છે !'

હરિહરની દૃષ્ટિ જોગીના મોં ઉપર ઠરી ગઈ. તેને એકક એક રૂપામાં મહીધર દેખાઈ રહ્યો હતો. 'તેને કાણે ટેકરી ઉપરથી ફેંકી દીધો હશે ? બંનવાજોગ છે.....' નહિ ઓળખતા 'એવું બોલનાર ગુજરાતનો જ હોય.....ત્યારે શું મારો ભાઈ મહીધર મારી નજર સામે મૃત્યુમુખમાં પડ્યો છે ?'

બીજી જ ક્ષણે હરિહર હસી પડ્યો. 'તે મહીધર જેવો છે ખરો પણ મહીધર ન જ હોય ! મહીધર જોગી બને ? હા હા હા હા !' હરિહરને ખૂબ હસવું આવ્યું : 'સેંકડો જોગીનાંય માથાં મૂંડી નાંખે તેવો મહીધર જોગી બને ? મારી આંખો ભૂલાવો ખાય છે !'

પ્રકરણ રજું

જ જ

ચોરી

જ

હરિહરના ચિત્તમાં પાછી સ્થિરતા આવી. તેણે જોગીને પાણી પાતું, નાડી અને હૃદયના ધ્વજકારા ગણ્યા અને એક કાગળ ઉપર ટપકાવી લીધા. પછી સૂવા માટે તે પોતાની પથારીમાં બેઠો અને જોગીના મ્હોં ઉપર અનિમેષ દૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યો. ‘ખરેખર, ભુલાવો ખાય તેવો જ આ જોગીનો ચહેરો છે. જો તેની દાઢીના વાળ કાઢી નાંખવામાં આવે તો એાછા પરિચયવાળો માણસ તેને જરૂર મહીધર કહે અને કેવળ અજાણ્યો માણસ તો અમને બેઢિને સગા ભાઈ જ માની લે !’

હરિહર હવે પોતાના ભાઈના અને તેના તથા પોતાના જૂતકાળના જીવન વિષેના વિચારમાં ચડ્યો. પાંચ વર્ષથી બેઢે ભાઈ મળ્યા જ નહોતા બેઢિની ઉંમરમાં માત્ર બે વર્ષનું અંતર હતું. પરંતુ બેઢની જીવનચર્યામાં જમીન આસમાન જેટલું અંતર હતું. મા-આપ બેઢિને નાની વયમાં છોડીને મરણ પામ્યાં હતાં. વડોદરામાં બેઢે મામાની દેખરેખ હેઠળ થોડું ગુજરાતી અને થોડું અંગ્રેજી ભણ્યા હતા, પરંતુ મામાના મરણ પછી નાની વયમાં જ બેઢે ઉપર ઉદરમરણનો બોળો પડ્યો હતો. મામાનું મરણ મહીધરને નિરંકુશ બનાવનારું નિવડ્યું અને હરિહરને પોતાના ઉપર મોટો બોળો નાંખનારું થઈ પડ્યું. મહીધર તેર વર્ષની વયે મુંબઈ છટકી ગયો અને ત્યાં રહી તે અનેક જાતનાં અપલક્ષણો શીખ્યો. હરિહર અઢાર વર્ષનો થયો ત્યાંસુધી તેણે વડોદરાની બહારની દુનિયા જોઈ નહોતી. મહીધર મુંબઈનો એક મોટો વેપારી હોય તેવી રીતે ઠાઠ-માઠ કરીને વડોદરા આવ્યો, ત્યારે લોકો તેને વિષે કાંઈ કાંઈ વાતો કરતા હતા. કાંઈ તેને સોનેરી ટાળાનો સમાસદ કહેતું, તે

કાષ તેને મુંબઈની કાષ વેપારી પેઢીમાંથી હાથ મારીને નાસી આવેલો માનતું. તે વખતે પોતાના નાના ભાઈ હરિહરને પણ મહીધર મુંબઈ તેડી ગયો. પરંતુ મહીધરના ધંધા જોઈને હરિહર ગભરાયો. મહીધરના ધરમાં એક સ્ત્રી હતી પરંતુ પોતાનો ભાઈ પરણ્યો હોવાની હરિહરને ખબર નહોતી ! મહીધર રોજ રાત્રે બહાર બેઠકો અને દિવસે ઘેર રહેતો ત્યારે પણ તેને મળવાને ચિત્રચિત્ર લોકો આવતા. 'કાકેન વેચવું', ચોરીનો માલ રાખવો, ઠગાઈની બાજીઓ ગોઠવવી—એવા ધંધા પોતાનો ભાઈ કરે છે, એવું જાણતાંની સાથે જ હરિહર તેની પાસેથી છટકી ગયો. મુંબઈમાં રહીને તેણે હોટેલમાં વાસણો માંગવાનો ધંધો કરવા માંડ્યો; પછી તે ભોજનગૃહમાં બાણાં પીરસવાની નોકરીએ રહ્યો: છેવટે રસોઈનું કામ પણ તેણે બે વર્ષ કર્યું. પાંચેક વર્ષમાં તેણે ખાતાં પીતાં પાંચસો રૂપિયા બચાવ્યા અને હવે તેણે પાન-ખીડીની એક નાની દુકાન કરવાનો વિચાર કર્યો; પરંતુ તેનું દુર્ભાગ્ય તેની ઉપર ખુલ્લી તલ્વારની પેઠે લટકી રહ્યું હતું ! એક દિવસે સવારે તેણે પોતાની પેટી ઉઘાડીને જોયું તો પાંચસોએ રૂપિયાની નોટો ગૂમ થયેલી જણાઈ ! તેણે ભોજનગૃહના માલિકની પાસે ફરીઆદ કરી, ભોજનગૃહના માલિકે પોલીસને ખબર આપી, પોલીસે બધા નોકરોની ગડતી લીધી, પરંતુ રોકડાં નાણાંને પાંખો આવ્યા પછી તે ક્યાંથી પકડાય ! બિચારો હરિહર રડતો રહ્યો અને ઉપરથી ભોજનગૃહના બધા નોકરોમાં અળખામણો થયો. હવે તેને મુંબઈ કડવું—ઝેર થઈ પડ્યું. તેણે આંખો મીંચીને મુંબઈ છોડ્યું અને થોડા દિવસ મનનું સાંત્વન કરવા માટે તે તીર્થક્ષેત્ર નાસીકમાં જઈ રહ્યો. ત્યાં પંદરેક દિવસના પરિભ્રમણ પછી તેને સાર્વજનિક હોસ્પિટલમાં નાના પગારની નોકરી મળી ગઈ હતી અને મુંબઈના કાલાહલભર્યા વાતાવરણની તુલનામાં તેને અહીં શાન્તિ હતી. પરંતુ તેને પોતાની દીન-હીન અને નિર્ધન સ્થિતિ માટે બહુ અસંતોષ રહ્યા કરતો હતો. મુંબઈમાં કાળી મજૂરી કરીને પ્રામાણિકતાથી એકઠું કરેલું દ્રવ્ય ચોરાઈ ગયું, અને પોતાનો ભાઈ

ખોટા ધંધા કરતો હોવા છતાં તે મોજ કરી રહ્યો હતો એ બેઉ સ્થિતિ-ચિત્ર તેની દષ્ટિ સામે તરવરી રહેતાં હતાં. કાંઈ કાંઈ વાર તેના મનમાં થઈ આવતું કે હુંયે મારા ભાઈની સાથે રહું તો આવી દીન અવસ્થામાંથી મુક્ત થઈ, પરંતુ એ વિચારમાં તેનું મન ટકાવ કરી શકતું નહિ. ઠગખાજી, કાવાદાવા, ચોરી, હરામખોરી એવા ધંધા કરવાની યોગ્યતા જ તેનામાં નહોતી, એ શક્તિ કે હિંમતની જ તેનામાં ખામી હતી, અને તેથી તે પ્રકારના તરંગો થઈ આવતા હોવા છતાં તે એ દિશાએ ડગલું ભરી શકતો નહિ. શક્તિની ઉણપને લીધે જ ધણાંયે મનુષ્યો ઇચ્છા હોવા છતાં કુમાર્ગે જઈ શકતા નથી. એવા શક્તિહીનોમાંના ધણા-ખરા પોતાને પૂર્ણ પ્રામાણિક, ઇશ્વર પરની શ્રદ્ધાવાળા, અને પરમ નીતિમાન તરીકે ઓળખતા હોય છે ! તેમના ઉંડા અંતરમાં હાથ ધાલી જુઓ તો ત્યાં તમને કાળો કાદવ દેખાશે, પરંતુ તેમના શરીરના શાનતંતુઓ જોશે તો તેમાં અંતરના કાદવને પચાવવા માટેની વિદ્યુતશક્તિની ખામી જણાઈ આવશે !

હરિહર ઉંડા ઉંડા દુઃખમાં ઘેરાયલો હોય તેવી રીતે હોસ્પીટલની નોકરી કરતો હતો. તેને રહેવા માટે એક નાની ઓરડી મળી હતી અને દર્દીઓ માટે હોસ્પીટલનું રસોડું ચાલતું હતું ત્યાં તેને તૈયાર ભોજન મળતું હતું, એટલે તેને રહેવા-ખાવાનું કશું દુઃખ નહોતું; પરંતુ બ્રાહ્મણજન્મની તેની સ્વાભાવિક મહત્ત્વાકાંક્ષા તેને આ શુદ્ધવત્ જીવનથી હણાઈ જતી લાગતી હતી. ભાવિજીવનનો જ્યારે તે વિચાર કરતો હતો, ત્યારે તેને કેવળ અંધકાર જ દેખાતો હતો.

ઘડીયાળમાં બારના ટકારા થયા. આ વિચારઘટમાળના પરિભ્રમણમાં તે પથારીમાં આંખો મીંચીને પડ્યો હતો છતાં તેને ઉંઘ આવતી નહોતી. વિચારમાંથી જાગૃત થતાં તેને લાગ્યું કે જોગીનો શ્વાસ ખૂબ જોરથી ચાલી રહ્યો હતો. તે બેઠો થયો અને જોગીને હોઠે પાણી મૂક્યું. પણ પાણી મુખમાંથી માંડ માંડ ગળે હત્યું. કાંડામાંથી

નાડી હઠી ગમ્મ હતી અને હૃદય ખૂબ જોરથી ચાલી રહ્યું હતું. હરિ-
હરને લાગ્યું કે જોગી મૃત્યુની અત્યંત નજીક છે.

તે પાછો પથારીમાં બેઠો. હવે તેને એ જુવાન જોગી વિષે કાંઈ
કાંઈ વિચારો આવવા લાગ્યા. તે કાણુ હશે ? શા માટે તેણે નાની
વયમાં જોગ લીધો હશે ? તેને મા-બાપ-સ્રી વગેરે હશે કે નહિ ?
સાચો જોગી હશે કે ધુતારો હશે ? તેની ઝોળીમાં સોનું, રૂપું કે
નોટોનાં બાંડલ કેમ ન હોય ! ઘણાં જોગી બહારથી નિર્માયિત્વ
દેખાડે છે પરંતુ તેમની ઝોળીમાં કે મઠ-મંદિરનાં પેટી-પટારામાં ધનના
ભંડાર ભર્યા હોય છે, તેમ આ જોગી પણ શું ધનવાન નહિ હોય ? તેની
ઝોળીમાં કાંઈ ધન નહિ હોય તો કાંઈ ચમત્કારિક જડીબુટી તો
જરૂર હશે ! તાંબામાંથી સોનું બનાવવાના કામીયા પણ જોગી લોકો
પાસે જ હોય છે ને !

આ પ્રકારના વિચાર કરતો હરિહર ક્ષણભર થોભ્યો. તેના
અંતરમાં એક પાપી વિચાર આવ્યો હતો, પરંતુ પાપ કરવાની
ચેતના વિનાનું તેનું અંતર ધૂણી રહ્યું હતું ! એટલામાં વોર્ડના સામા
છેડાનું દાર ખખડ્યું. કાણુ આવ્યું, કરતો હરિહર બેઠો થઈ ગયો.
કોઈ નહોતું. તેના અંતરની ધૂજારી તેને ગભરાવી રહી હતી. પુનઃ તે
સ્તબ્ધ થઈને બિછાનામાં પડ્યો. જોગીનો શ્વાસ જોરથી ચાલતો હતો.

‘ જોગીની ઝોળીમાં જરૂર ધન હોવું જોઈએ. વીસમી સદીના
જોગી-બાવા કે ફકીર વેદકાળના ઋષિ-મુનિઓ જેવા અકિંચન હોય
ખરા ? જોનાના સાધુ ધાતુના પાત્રને અડકતા પણ નથી, છતાં
તેમની પોથીઓમાંથી હજારો રૂપિયાની નોટો નીકળે છે એવું કહેવાય
છે; તો આ જોગીની ઝોળીમાં વધુ નહિ તો બસો પાંચસો રૂપિયાની
નોટો તો હોવી જ જોઈએ. ’

ફરીથી બારણું ખખડ્યું. હરિહર ચમક્યો. એક બિલાડી ધીરે
પગલે ચાલી આવતી દેખાઈ. તે મનમાં બોલ્યો : ‘ એ તો બિલાડી

છે. અત્યારે અહીં કાણુ આવવાનું હતું વળી ? હું નકામેા ડરું છું. હું જીવતો જાગતો હતો છતાં મારી પેટીમાંથી પાંચસો રૂપિયા ઉઠાવી જનાર ડયો નહિ, તો આ મરણ પામતા જોગીની મૂડી ઉઠાવતાં મારે શા માટે ડરવું જોઈએ ? ઇશ્વર પાપ જીએ છે એ ખરું હોય તો મારા પરસેવાની કમાણીના રૂપિયા ચોરાવતાં ઇશ્વરે કેમ વિચાર કર્યો નહિ ? ’

મનુષ્યમાં ઇશ્વર પ્રતિની અશ્રદ્ધા આવી રીતે જ પોતાનો વેલો પ્રસારે છે. ઇશ્વરની ગૂઢ લીલાનો તાગ માનવીબુદ્ધિથી લેવાનો યત્ન જ્યારે નિષ્ફળ નીવડે છે ત્યારે એ બુદ્ધિને ઇશ્વરી લીલામાં અન્યાય, અસ્વાભાવિકતા અને નિર્દયતા દેખાય છે.

હરિહર ઉઠ્યો. તેને ઓસીકા નીચેનું ઝાળીમાંનું પોટલું ઉઠાવીને પોતાની ઓરડીમાં પહેંચાડવું હતું. પરંતુ જીવનમાં આ પહેલી જ વાર ચોરી કરતાં તેની હિંમત ચાલતી નહોતી. ‘ આ ચોરી ખરી કે નહિ ? પણ એ ચોરીથી કાંઈને નુકસાન થવાનું નથી. હું જોગીની મૂડી નહિ લઉં તો તે સરકાર દાખલ થશે અને સરકારને ઘેર ક્યાં તોટા છે ? ’ આવી રીતે તેણે મનને મનાવ્યું અને તે ઉભો થયો. આસપાસ નજર કરી. વોર્ડમાં બીજા સાત દરદીઓ હતા તે બધા ઉંઘતા હતા. હરિહર ધીમે પગલે જોગીના ઓસીકા ભણી ગયો અને પાછો થોબ્યો. ‘ મને કાંઈ જોતું નહિ હોય ! ’

‘ જલ્દી કરો ! ’ બહારથી કાંઈનો સ્વર આવ્યો.

હરિહર પાછો હડી ગયો. તેનું હૃદય થડકવા લાગ્યું. તે ધીરે પગલે દ્વાર ભણી ગયો. ઓટલા પર નર્સ ઉંઘી રહી હતી. ઉંઘમાં તે બબડી : ‘ જલ્દી પીઓ ! દેર મત કરો ! ’

હરિહરનું દિલ જરા હેઠું બેઠું. પેલો ઉચ્ચાર ઉંઘમાં જ નર્સે કર્યો હોવો જોઈએ એવી તેની ખાત્રી થઈ. તે પાછો જોગીના

ઓસીકા પાસે આવ્યો. આસ્તેથી તેણે ઝોળા ખસેડી. તેની આંખે અંધારાં આવ્યાં ! જોગી ઉઠીને કહેશે : ‘ મારી ઝોળા ક્યાં ઉઠાવી જાય છે, તો હું શો જવાબ આપીશ ? ’ એ વિચારે તેને ગભરાવ્યો. પણ ઝોળાનું પોટલું ખસીને ક્યારનુંય હરિહરના હાથમાં આવી ગયું હતું અને જોગીનું માથું બિછાનામાં નીચું નમ્યું હતું !

ઝોળામાં ત્રણચાર વસ્ત્રો હતાં અને એક કપડામાં બાંધેલું કાંઈ ગઢા જેવું હતું. વજનમાં તે ત્રણ-ચાર શેર હશે એમ હરિહરે ઝોળામાં હાથ નાંખીને સ્પર્શવડે જ પારખી લીધું. એ ગઢો માત્ર રાખીને કપડાં સાથેની ઝોળા પાછી તેણે જોગીના મસ્તક નીચે ઓસીકાની જગ્યાએ ગોઠવી દીધી. પેલા ગઢાને બગલમાં છુપાવીને ધીરે પગલે તે પોતાની ઓરડી તરફ ચાલ્યો. અવાજ ન થાય એવી રીતે ઓરડી ઉઘાડીને તેણે એ ગઢો પોતાની લોખંડની પેટીમાં મૂકી દીધો અને તુરત તે પાછો ચોરપગલે વોર્ડમાં આવ્યો.

હરિહરે જોયું કે નર્સ ધાકુબાઈ પોતાને આમતેમ શોધતી જોગીની પથારી પાસે જ ઉભી છે ! તેને ત્યાં જોતાં જ હરિહરને આખે શરીરે પરસેવો વળી ગયો !

ૐ

ૐ

ૐ

પ્રકરણ ૩૦

✽ ✽

રાજનિશી

✽

‘અરે હરિહર ! આ બાવો મરી ગયો ! તું ક્યાં ગયો હતો ?’

✽ ધાકુબાઈએ પૂછ્યું.

‘કે...કે.....મ, શું છે ?’

‘શું છે શું ? તને ડાક્ટર સાહેબે શું કરવાનું કહ્યું હતું ?’

‘મેં બરાબર ક્યું છે, બાઈ ! પાંચ મિનિટ પહેલાં જ હું જાગૃત ગયો હતો...ખીજે ક્યાંય ગયો નથી.’

‘નાડી અને હૃદયની તોંધ રાખી છે ને ?’

‘હા બાઈ !’

‘હમણાં એને જોરથી બે ડચકાં આપ્યાં, તેથી હું જાગી ગયો. જોઈ છું તો તું નહોતો ! ઠીક, હવે મહેતરને જગાડ અને તેને મુડદાની રૂમમાં ખસેડાવ.’

નર્સ આલી ગઈ. પોતાની ચોરી પકડાઈ નથી એમ જોઈને હરિહરને નિરાંત વળી.

મહેતરને જગાડીને જોગીનું મુડદું તેણે ખસેડાવ્યું, અને પછી તે ઓરડીમાં જઈને સૂતો. ઘડિયાળમાં બે ડંકા વાગતાં તેણે સાંભળ્યા.

સવારે જોગીના મુડદાને પંચકેસ કરી પોલીસે તેને બાળવાની પરવાનગી આપી. જોગીની ઝોળી, કામળા અને તુંબકું સરકાર દાખલ થયાં ! હોસ્પિટલને ખર્ચે જોગીનો અગ્નિસંસ્કાર થયો. હરિહરનો હર્ષ માતો નહોતો, કારણ કે પેલો ગદ્યો હવે તેને પચી ગયો હતો !

*

*

*

આખો દિવસ હરિહરનું ચિત એ ગઠામાં પરોવાઈ રહ્યું હતું, કારણ કે તેમાંથી તેને સો-પચાસ રૂપિયા મળશે કે દસ-પંદર હજાર રૂપિયા પ્રાપ્ત થશે તેનો હજી તે નિર્ણય કરી શક્યો નહોતો. દિવસે ઓરડીનાં દાર બંધ કરીને નિરાંતે બેસી તે ગઠો તપાસવાનો વખત બેળવવો દુર્લભ હતો; અને કદાચ થોડો વખત મળે અને અધીરાપ્રથી પોતે એ મીલકતની તપાસ ચલાવે, એટલામાં કાંઈ આવી ચડે તો ? તેથી રાત્રે જ નિરાંતે તે તપાસવાનો તેણે પોતાના મનથી નિશ્ચય કર્યો હતો; પરંતુ નોકરીના દરેક કામકાજમાં એ ગઠો તેના મગજ-માંથી વિસરાતો નહોતો ! બે તેમાંથી પાંચસો રૂપિયા પ્રાપ્ત થાય તો શું કરવું, પાંચ હજાર પ્રાપ્ત થાય તો તેની શી વ્યવસ્થા કરવી અને પંદર હજાર કે તેથી વધુ પ્રાપ્ત થાય તો પોતાનું ભવિષ્યવન કેવી રીતે ગોઠવવું તે વિષે તેને વિચારો આવ્યા કરતા હતા. ‘કદાચ તેમાં માત્ર સો-પચાસ રૂપિયાનો જ માલ હશે તો ?’ એવો વિચાર આવતાં હરિહરનું વદન અસંતોષથી કરમાઈ જતું, છતાં તેની નિર્ધનતા એટલાથી પણ તેને સંતોષ ઉપજાવવા મથતી હતી.

‘ક્યારે નોકરીમાંથી છૂટું ?’ એવું તેને થયા કરતું હતું. છેવટે રાત્રે નવ વાગતાં તે નોકરીમાંથી છૂટ્યો અને તુરત પોતાની ઓરડીમાં પેસી ગયો. દાર બંધ કરીને તુરત તેણે પેલો ગઠો બહાર કાઢ્યો. તે હાથમાં લેતાં જ તેનો હાથ ધ્રુજ્યો, સામે મરણ પામેલા બેગીનું મોં દેખાયું, પારકી મીલકત પોતે ચોરી લીધી હતી એમ તેના મનમાં થઈ આવ્યું, પરંતુ આટલી સફળતા પછી હવે તેનામાં કંઈક હિંમત પણ આવવા લાગી હતી.

એ ગઠા ઉપરનું ભગવું કપડું હરિહરે છોડી નાંખ્યું, તો માંહેથી તેવું જ બીજું ભગવું કપડું વીંટાળેલું નીકળ્યું. એ કપડું છોડતાંની સાથે જ ખર-ખર કરતી નાની નાની કાગળની નોટખૂંકા વેરાઈ ગઈ ! હરિહર તુચ્છકાર અને નિરાશાથી નોટખૂંકા તરફ શીકી નજર કરી રહ્યો !

‘ એક દમડી પણ નહિ ! જોગી પાસેથી ધનના ઢગલા મેળવવાને મેં ચોરી કરી; હું કેવો મૂર્ખ ! ’ હરિહર રડવા જોવો થઈ ગયો.

તેણે એ નોટખૂંકા જોવા માંડી, તો એક ખૂંકમાંથી કાંઈ નીચે પડ્યું. તે એક સોનાનું ચકતું હતું; મધ્યમાં સિદ્ધાસને બેઠેલા શ્રીકૃષ્ણની મૂર્તિ કાતરેલી હતી. ‘ બહુ તો પચાસ રૂપીયાનો માલ ! ’ એમ બબડીને હરિહરે ખીજી નોટા જોઈ. માંહેથી કશું નીકળ્યું નહિ. બધી નોટામાં ખાંચોખાંચ અક્ષરે કાંઈ લખાણ હતું અને હરિહરને તે વાંચી જોવા જેટલું ચિત્તમાં ચેતન નહોતું. તેને હવે પોતાની ચોરીના માલમાં જરાયે રસ રહ્યો નહોતો. તે પિછાનામાં પડ્યો અને ખૂબ આજોટયો ત્યારે ઉંઘ આવી.

બપોરે હરિહરને ધુરસદ મળતી અને તે સમયે તે ઝોરડીમાં બેસીને કાંઈ વાર્તાઓ વાંચવામાં કે થાક લાગ્યો હોય તો ઉંઘવામાં ગાળતો. ખીજો દિવસે તેણે એ વખતે સહજ કુતૂહલવશ થઈને જોગીની નોટખૂંકામાં શું લખ્યું છે તે જોવા માંડ્યું. તે એ જોગીની ‘ રાજનિશી ’ હતી ! હરિહરે નોટખૂંક પહેલેથી વાંચના માંડી.

તા. ૫-૪-૧૯૨૦ : ઇશ્વર ખરેખર દયાળુ છે, નહિ તો ધર છોડતાંની સાથે જ મને પરમ યોગી એવા ગુરુદેવનો સમાગમ ક્યાંથી થાય ? યોગસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાની મારી ઝંખના હવે જરૂર ફળશે. ગુરુદેવે ત્રણ માસ પછી ગુરુમંત્ર આપવાનું વચન આપ્યું તેથી કૃતાર્થ થયો. મારા જીવનની સાર્થકતાની પહેલી ધડી આજે હું અનુભવી રહ્યો છું.

તા. ૮-૪-૧૯૨૦ : આજે દૈવયોગે કાશીની લાયબ્રેરીમાંથી ગુજરાતી છાપું વાંચવાનું મળ્યું. મારી શોધાશોધ ચાલી રહી છે અને મને શોધવાને ચારે દિશાએ માણસો છૂટયા છે, એમ નડીવાદનું બબરપત્ર વાંચતાં જણાય છે. બંને શોધ્યા કરે ! હું હવે એ બ્રમજ્ઞાનમાં

પડવાનો જ નથી. માતા-પિતાનો સંતાનમોહ પુત્રને માયામાં જકડી રાખે, પણ તેથી પુત્રનું શું કલ્યાણ થવાનું ?

તા. ૧૫-૪-૧૯૨૦ : ગુરુદેવની છત્રછાયા હેઠળ મને જે આનંદ મળે છે તે નડીયાદમાં પિતાના ઘરમાં છત્રપલંગમાં સૂતી વખતે મને મળ્યો હોય એમ સાંભરતું નથી. આજે તેમણે મને યોગનાં અંગ-ઉપાંગોની કેવી સુંદર સમજ આપી ? યોગનાં પુસ્તકો વાંચવાથી આવી સમજ પડતી નહોતી. ખરેખર, ગુરુગમ વિના જ્ઞાન કેવલબ્ધ થતું નથી.

તા. ૧૭-૫-૧૯૨૦ : આજે મારી સોળમી વર્ષગાંઠનો દિવસ છે. પુરાં થયેલાં પંદર વર્ષનું સિંહાવલોકન કરતાં મારી આધ્યાત્મિક પ્રગતિ સંતોષકારક થયેલી મને લાગે છે. એક વાત દિલને ડંખે છે. પિતાજીની આજ્ઞા પાસે નમી જઈને હું પરણ્યો ન હોત તો સાફ હવું. પણ કાંઈ શીકર નહિ. સુશીલા આજન્મ અહમચર્ય સેવીને પોતાનું આત્મકલ્યાણ સાધી શકશે.

જેમ જેમ હરિહર આ રોજનિશી વાંચતો ગયો તેમ તેમ તેને તેમાં રસ પડવા લાગ્યો. મરનાર જોગીનો સર્વ પ્રકારનો પરિચય તે રોજનિશી ઉપરથી મળવા લાગ્યો. મરનાર જોગીનું નામ પ્રાણજીવન હતું. તે નડીયાદના ઇનામદાર અને ધનવાન બ્રાહ્મણ રામનારાયણનો પુત્ર હતો. બાલ્યવયથી તેનામાં ધર્મસંસ્કાર પ્રકટી નીકળ્યા હતા અને યોગસિદ્ધિની ઝંખના જાગી હતી. નિશાળના બાણતર કરતાં યોગનાં પુસ્તકોના બાણતરમાં તે ખૂબ આગળ વધ્યો હતો. સાધુ-સંન્યાસીઓનો પરિચય તે નિત્ય રાખ્યા કરતો. તેના પિતાનો તે એકનો એક પુત્ર હતો અને પુત્રની આવી રીતથી તેના પિતાએ તેને નાની વયમાં થરથારી દીધી હતી; પરંતુ દસ વર્ષની સુશીલા પતિગૃહે આવે અને પ્રાણજીવનને પ્રેમમાં લોભાવે તે પહેલાં તો પ્રાણજીવન માતા-પિતાને વ. ૨

છોડીને કાશીએ ચાલ્યો ગયો અને બાવાની જમાત સાથે દેશમાં ચોમેર ધૂમવા લાગ્યો, એટલે તેનો પિતા તેની શોધ કરવામાં નિષ્ફળ નીવડ્યો.

પાછળની હકીકત ઉપરથી માલુમ પડ્યું કે ત્યારપછી પાંચ વર્ષે રામનારાયણ બટ ગુજરી ગયા હતા અને તેની ખજર પ્રાણજીવનને પડી હતી, પરંતુ તેથી તેને કાંઈ હર્ષ શોક થયો નહોતો. વૃદ્ધ માતા દેવકુંવર ક્રોધ વાર તેને સાંભરતી એમ રોજનિશી ઉપરથી જણાયું.

રોજનિશી આગળ ને આગળ વાંચતાં જે પ્રકારની વાતો આવવા લાગી. મોટે ભાગે યોગસિદ્ધિના અભ્યાસમાં પ્રાણજીવન ઉર્ફે પ્રણવાનંદ સ્વામીની થતી પ્રગતિની વાતો આવતી, અને થોડે ભાગે ભૂત-કાળનાં સંસ્મરણોની વાતો આવતી. એ સંસ્મરણોમાં બાલ્યવયના પ્રસંગો, લમ્બનો વિરલ પ્રસંગ, સાસુ-સસરા વિષે ઉપલક નોંધ, ત્યાગ અને સંસાર વિષે વિચારો, સગાંઓ અને પડોશીઓ વિષે સ્ફુરેલાં ક્ષણિક સંભારણાં, નાની વયના દોસ્તો અને ધરના નોકર-ચાકરની યાદ, જૂદા જૂદા સાધુ-બાદાઓના પરિચયની મગજ ઉપર રહી ગયેલી છાપ, અભ્યાસમાં ઉઠેલી શંકાઓ અને સમાધાન, એવું કાંઈ કાંઈ નોંધાયલું હતું.

છેલ્લી જે નોટબુકા ઉપરથી માલુમ પડ્યું કે સાધુબાવાઓ સાથેના જીવનથી સ્વામી પ્રણવાનંદને કંટાળો આવવા લાગ્યો હતો. તેનું કારણ એ નહોતું કે તેને પાછા ઘેર જવું હતું, પરંતુ પોતાના સાથી સાધુઓ અને ખૂદ ગુરુદેવમાં પણ સાચી યોગશક્તિ કે યોગસિદ્ધિ નથી એવું તેને જ્ઞાન થવા લાગ્યું હતું. હઠયોગનાં આસનો, વિધિ અને સમાધિના બધા બાબત પ્રકારોનું જ્ઞાન તેણે મેળવ્યું હતું, છતાં તેણે જોયું હતું કે જીવનની સાચી સમાધિ એકે સાધુને પ્રાપ્ત થઈ નથી ! ખૂદ ગુરુદેવને પણ ‘કાલી રાટી’ અને ‘લાકુ’ની રમોષ મળવાની વાત સાંભળીને ખુશખુશ થતા જોઈને પ્રણવાનંદને તેમના ઉપર તિરસ્કાર આવવા લાગ્યો હતો.

પંચવટીમાં જમાતે મુકામ કર્યો ત્યારે એક ધનવાન બાઈ સાથે ગુરુદેવે સોદો કર્યો કે જો તે બાઈને ગુરુદેવે મંત્રી આપેલા જળથી પુત્ર થાય તો તે બાઈએ જમાતને બે હજાર રૂપિયાની ભેટ ધરવી ! નવ વર્ષ સુધી આ સાધુઓની ટોળીમાં રહ્યા પછી પ્રણુવાનદે જ્યારે આ બનાવ જોયો, ત્યારે તે જમાત છોડીને ચાલી નીકળ્યો.

પ્રણુવાનદે મનથી નિષ્કંચનતા જ સેવી હતી. માત્ર એક સોનાનું ચકતું પોતાની પાસે રાખ્યું હતું, તે તેમાંની સિદ્ધાસને બિરાજેલા શ્રી. કૃષ્ણની મૂર્તિ પ્રત્યેના સેવાભાવથી જ રાખ્યું હતું. લગ્ન સમયે પ્રાણજીવનને તેના સસરાએ એક સુવર્ણ હાર ભેટ આપ્યો હતો, તે હારમાંથી આ એક ચકતું તોડી લઈને તેણે પોતાની સાથે રાખ્યું હતું; તે પણ સુવર્ણ ઉપરની મમતાથી નહિ. આટલું સોનું તે જોગીની પોથીમાંથી નીકળ્યું તેનું કારણ હવે હરિહરના સન-જવામાં આવ્યું.

હરિહર રોજનિશી વાંચી ગયો અને ઊંડા વિચારમાં પડ્યો. સાંજના પાંચ વાગ્યા અને હોસ્પિટલમાંથી તેના નામની બૂમો પડવા લાગી, ત્યારે જ તે પ્રાણજીવનની જીવનચર્ચા વિષેના વિચારની નિદ્રામાંથી જાગૃત થઈને માથે ટોપી મૂકી હોસ્પિટલ તરફ દોડ્યો.

પ્રકરણ ૪થું

✽

✽

જોગી જીવ્યો હોત તો ?

✽

એ કે રસીલી વાર્તા વાંચ્યા પછી તેનો કેફ કેટલાક કલાક અને કેાઇ વાર કેટલાક દિવસ સુધી રહે છે. તેનાં પાત્રો અને પ્રસંગો મગજમાં ઘોળાયા કરે છે. નવલકથાનો પ્રધાન સૂર વાચકના જીવનને સ્પર્શવા નજીક આવે છે અને પાછો ખસી જાય છે. વિરલ પ્રસંગે એ સૂર જીવનને જરૂર સ્પર્શે છે પણ ખરે.

રોજનિશીમાં રાચેલી જોગીની જીવનકથાનો હરિહરને ખરેખર કેફ ચઢ્યો હતો. નોકરીના સમયમાં પણ તેનાથી જોગીના જીવન-પ્રસંગો જૂલાતા નહોતા અને રાત્રે નવ વાગ્યે તે પાછો સુષ જવા માટે પોતાની ઓરડીમાં પેઠો ત્યારે પણ તેના મગજમાં એ જોગી વિષે જ વિચારો વહી રહ્યા હતા.

‘કવો એ જોગી ! લાખો રૂપિયાની મીલકત, સ્નેહાળ માબાપ અને નાની વયની સ્ત્રીને મૂકીને તે ઘર છોડીને ચાલી નીકળ્યો, તે ચાલું કેાઇ વાર ઘર સામે પણ જોયું નહિ ! તેનો બાપ તો મરી ગયો. લાગે છે, પણ મા જીવતી હશે કે નહિ ? સ્ત્રીની શી સ્થિતિ હશે ? તેની માતા અને સ્ત્રી હજી પ્રાણજીવન પાછો આવવાની રાહ જોઇ રહ્યાં હશે ? અરેરે ! માણસને આવું બધું છોડીને જોગી થઇ જગડે વગડે બટકવાનું કેમ ગમતું હશે ?’

જોગીનું માનસ હરિહરના સમજવામાં આવી શકે તેમ નહોતું. પૂર્વજીવના યોગબ્રહ્મ આત્માઓ માત્ર અધૂરી રહેલી યોગસિદ્ધિ પૂર્ણ

કરવાને જ અવતરે અને એ સિદ્ધિ પૂર્ણ થતાં ચાલ્યા જાય છે એ બધું માનવદષ્ટિને અઘટિતઘટના પટીયસી જેવું જ લાગે એ સ્વાભાવિક છે.

‘ બિચારો જોગી મરી ગયો ! જે તે જીવ્યો હોત અને મારા પરિચયમાં આવ્યો હોત, તો હું તેને જરૂર સમજાવત અને ઘેર પાછો મોકલત. તેની મૂર્ખાઈ હું તેને બરાબર બતાવી આપત અને તેને યોગસિદ્ધિની લત લાગી હોત તો સમજાવત કે ઘેર રહીને યોગસિદ્ધિ કર્યા કરજો, પણ આ વગડે-વગડે ભટકવાથી તને યોગસિદ્ધિનો લુપ્તો મળી જવાનો નથી. તે મારી શિખામણુ માનીને જરૂર ઘેર જાત, સ્ત્રીને મળત, માતાની સેવા કરત, ધનના ઢગલામાં આળોટત...’

હરિહરની વિચારમાળાનો મેરૂ આવે તે પહેલાં જોગીનું વહન તેના અંતઃશ્વસુઓ સામે આવીને ઉભું રહ્યું. હરિહરને ભાસવા લાગ્યું કે જાણે પોતાની શિખામણુ સાંભળીને જોગી પસ્તાઈ રહ્યો હોય અને તેની આંખોમાંથી આંસુ વહી રહ્યાં હોય ! વૃદ્ધ અવસ્થામાં માતાની સેવા કરવાને બદલે અને સ્ત્રીને વીલી મૂકીને પોને વગડે વગડે રખજો, છતાં યોગસિદ્ધિ તો પ્રાપ્ત થઈ નહિ અને ગુરુ પણ એવો મળ્યો કે જે પોતે જ યોગસિદ્ધિ કરી શક્યો નહોતો; આવી મૂર્ખાઈ કરવાને બદલે જે પોતે જીવતો રહ્યો હોત, તો જરૂર ઘેર પાછો જાત !

‘ પણ એ તો બિચારો મરી ગયો !’ હરિહરની વિચારમાળા આગળ ચાલી: ‘જે ઘેર મરી ગયો હોત તો તેની પાછળ સો-બસો માણસ સ્નાન કરત, બે-પાંચ હજાર રૂપિયાનું દાન પુણ્ય થાત, સ્તેહી-સગાંની લાગણીના ધોધ વહી નીકળત; પરંતુ અહીં તો એક બીનવારસી મુકદાના જેવી તેની દશા થઈ ! લક્ષાધિપતિનો પુત્ર ધર્માદાનાં લાકડાંમાં બળ્યો ! તે કાણ હતો તે મારા સિવાય બીજું કોઈ જાણતું નથી અને પ્રાણજીવન મરી ગયો છે-હવે

જીવતો નથી તે પણ હું એકલો જ જાણું છું. હું તેની માતાને એક
પત્ર લખીને આ બાબતની ખબર આપું? અથવા તો હું પોતે જ તેને
ખબર આપવા જઉં તો?.....'

ફરીથી હરિહરની આંખો સામે જોગીનું વદનમંડળ આવીને ડહુ
રતું. આ વખતે હરિહર ચમક્યો. તેના મગજમાં ઉઠેલા એક કારમા
તરંગે તેને ચમકારી મૂક્યો અને તે મૂઠ બનીને બેસી રહ્યો. તેની
આંખોમાં તેજ ચમકવા લાગ્યું. મ્હોં ઉપર લોહી તરી આવ્યું. રામરાજિ
ચંચળ બની ગઈ. કલાકો સુધી તેની એ જ સ્થિતિ રહી.

મધરાતે તે ઉઠ્યો. દીવાને સતેજ કરી તે જોગીની રાજનિશા
ફરીથી વાંચવા બેઠો. બે કલાકમાં તે બધીયે નોટખૂંદો વાંચી ગયો, અને
જાણે કે વિચારમાળાનો મેર આવી ગયો હોય તેમ નોટખૂંદાને આધી
હડસેલી છુટકારાનો દમ લેતાં તે બિછાનામાં પડ્યો.

હરિહરને એક નવીન વિચાર સૂજ્યો હતો. પોતે પ્રાણજીવનના
મૃત્યુના સમાચાર આપવાને તેની માતા પાસે જવાને બદલે પોતે જ
પ્રાણજીવન કેમ ન બની શકે? પ્રાણજીવનને પાછો મેળવવા આતુર
બની રહેલી માતા અને ઘેલી બની રહેલી સ્ત્રી પ્રાણજીવનનો સત્કાર
કરવામાં જરા પણ વિલંબ નહિ કરે. જોગીનું વદન અને પોતાનું
વદન બેકની સમાન રેખાઓને લીધે તો હરિહર તેને પહેલી વાર જોતાં
જ ભ્રમમાં પડ્યો હતો કે કદાચ એ પોતાનો ભાઈ મહીધર હોય:
અને એ પ્રકારની વદનરેખાઓની સમાનતા નવ વર્ષના ગાળા પછી
પોતાને પ્રાણજીવન બનવામાં પૂરેપૂરી મદદગાર બનશે કે નહિ તેનો
લાંબો વિચાર કર્યા પછી હરિહર નિશ્ચય ઉપર આવ્યો કે પોતાને
એ સાહસમાં જરૂર વિજય મળશે.

આ વિચારણા પૂરી થતાં છેક પરોઢમાં હરિહરને ઉંઘ આવી.

ખીજે દિવસે પાછા એના એ જ વિચારો તેના મગજમાં ઉભરાવા લાગ્યા. અનેક પ્રકારની મુશ્કેલીઓ તેની નજર સામે આવીને ઉભી રહી. ‘પ્રાણજીવન નડીઆદના ઇનામદાર રામનારાયણનો પુત્ર હતો, અને મેં તો મારી જીંદગીમાં નડીયાદ જોયું સુદ્ધાં નથી ! રામનારાયણના ઘરમાં નોકર હશે, રોજનિશીમાં તેમનાં નામદામ આવે છે, તેમને કાપને હું ઓળખતો નથી ! આડોશી-પાડોશીઓને બધાંને હું જૂલી ગયો છું એમ કહેવાથી હું ખુદ્દો પડી નહિ જઈ ? નવ-દસ વર્ષમાં કાપનાં નામ-દામ, ઓળખાણ, કે નડીયાદના રસ્તા, એ બધું વિસરી ગયો છું એમ કહું તો કસબ શીકો પડી ગયા વિના ન જ રહે !’

આ મુંઝવણો હરિહરના મગજમાં ઘોળાવા લાગી. મુંઝવણોનું અનેક વાર થતું આવતું નવા ને નવા વિચારોને સુળડે છે; તેવી રીતે હરિહરને મુંઝવણોના ઉકેલ માટે જૂદા જૂદા માર્ગો સૂજવા લાગ્યા. વેશ બદલાવીને નડીયાદ જવું; આડેક દિવસ ત્યાં રહેવું, ફરવું અને પ્રાણજીવનના નિવાસસ્થાનની આસપાસનાં માણસોને જેમ અને તેમ વધુ પ્રમાણમાં ઓળખી લેવા યત્ન કરવો એવો એક વિચાર તેને સૂજ્યો.

પણ કેવો વેશ ધારણ કરવો ? સાધુવેશે જવું એ નકામું હતું, કારણ કે પ્રાણજીવન તરીકે પ્રકટ થવા માટે પણ સાધુવેશ વિના ચાલે તેમ નહોતું, અને એ જ વેશ પહેલાં ધારણ કરીને જવાથી બાજી ખુદી પડી જાય !

જોષી બનું ? ટેલીયો બ્રાહ્મણ બનું ? મૂગો જાતિ બનું ? ફકીર બનું ? આંધળો મિખારી બનું ? એવા એવા કાંઈ કાંઈ તર્કો તેને આવ્યા, અને પ્રત્યેક વેશ ભજવવા પાછળની મુશ્કેલીઓનો તેણે વિચાર કરી જોયો. એ વિચાર કરતાં પણ તેનું હૃદય ધડકી રહ્યું હતું. જોષી બનવાનું કામ મુશ્કેલ હતું. રાશિ અને નક્ષત્રોનાં પણ

નામ ન આવડતાં હોય ત્યાં જોષ તે ક્યાંથી જોવો ! અને વળી નડી-
યાદ જેવું ગામ, તેમાંએ ઝગડીયા પાડામાં પ્રાણુજીવનનું મકાન કે
જ્યાં વિદ્વાન બ્રાહ્મણો અને નાગરોના જ નિવાસ ! ત્યાં વેશધારી
જોષી બનીને જવાથી પહેલે જ દિવસે પોલીસના હાથમાં સોંપાઈ
જવાનો મામલો ઉભો થાય ! ગરીબ વેશધારીઓને માટે આ જમાનો
અનુકૂળ નથી. તમે ભલે ભિખારી હો, પણ ધનવાન કે મીલ માલે-
કનો વેશ પહેરીને રેલ્વેના સેકન્ડ ક્લાસમાં મુસાફરી કરો, અને રાત્રે
જ્યારે પોતાની પાસેનો ઉતાડ ઉંધતો હોય, ત્યારે તેની ચામડાની
બેગ લઈને ક્યાંક ઉતરીને ગૂમ બની જાઓ; તો તેમાં તમે જરૂર
સફળ થાઓ; પણ જોષીનો વેશ પહેરીને મહેલ્લામાં બટકો, તો તુરત
તમે કોઈના બંધ ધરમાં ઘૂસીને ચોરી કરવાનો ઇરાદો ગણો છો તેવા
આરોપ સાથે મહેલ્લાના લોકો તમને પોલીસને સ્વાધીન જ કરવાના !

મૂળો જાતિ બનવાનું હરિહરને રૂચું નહિ. ભૂલેચૂકે પોતે કોઈની
સાથે વાતચીત કરે અને વસતિનો કોઈ માણસ પોતાને જોષ જાય,
તો પોતાની ઠગાઈ પહેલે તડાકે પકડાઈ જાય અને નડીયાદીઓના
હાથના ઢેખાળા ખાવા પડે ! ફકીર બનવામાં પણ એ જ મુશ્કેલી
પડવાની. યાચકો યાચકં દૃષ્ટ્વા શ્વાનવદ્ ઘુઘુરાયતે; યાચક
યાચકને જોઈને કુતરાની પેઠે ધુરકવા મંડી પડે છે, તેમ કોઈ ફકીર
મળી જાય અને પોતામાં ફકીરનાં પૂરાં બ્રાહ્મ લક્ષણો પણ નથી
એવું જાણી જાય તો પોતાનો વેશ પકડાઈ જતાં વાર લાગે નહિ-
એવા ભયથી ફકીર બનવાનું પણ હરિહરને માંડી વાળવું પડ્યું.

આંધળો ભિખારી બનવાનું તેને ગમતું હતું, પરંતુ આંધળાથી
આંખ ઉધાડી શકાય નહિ, અને હરિહરને તો એ સ્થાનની અને
આસપાસના બધા લોકોની માહિતી મેળવવી હતી, એટલે આંખો
ઉધાડ્યા વિના ચાલી શકે નહિ. વળી આંધળાને દોરવાને માટે કોઈની
મદદ જોઈએ, અને પોતાની બાજુમાં ખીજને ભાગીદાર બનાવવો,

એ તેને પોષાય તેમ નહોતું; આથી દેખતા બિખારી બનવાનું તેને બધા કરતાં વધુ સહીસલામત લાગ્યું.

ટેલીયો બ્રાહ્મણ બનવામાં જોખમ હતું. ટેલ નાંખવાથી પોતાનો સ્વર લોકોમાં પરિચિત થઈ જાય અને એ જ સ્વર ‘પ્રાણજીવન’ બનીને આવતાં લોકોને શંકાશીલ બનાવનારો થઈ પડે એ હરિહરના લક્ષમાં આવ્યું; એટલે બિખારી બનવાની યોજનામાં પણ મુશ્કેલી આવીને ઊભી ! બીજા માંગતાં પણ જૂમો મારવી પડે, આજીજી કરવી પડે અને લોકોને પોતાના સ્વરનો પરિચય થઈ જાય ! પોતાને બહુ ઓછી તકલીફ પડે તે માટે કેટલાક રીઠા બિખારીઓ જૂમો મારવા અને આજીજી કરવા માટે ‘આસીસ્ટન્ટ’ રાખે છે; તેવો એકાદ ‘આસીસ્ટન્ટ’ પોતે રાખી લે તો શું ? એ વાત ઠીક હતી, પરંતુ પોતાના ‘આસીસ્ટન્ટ’થી પોતાની બધી બાજી ગુમ રહે એ વાત હરિહરને બહુ અગત્યની લાગી. એવો ‘આસીસ્ટન્ટ’ કેવો હોવો જોઈએ, કેટલી હમરનો જોઈએ, તેની સાથે પોતે કેવી રીતે વર્તવું જોઈએ, એ બધી વિચારણામાં હરિહરના દિવસ પછી દિવસ જવા લાગ્યા.

પ્રકરણ પમું

✽

✽

હરિહરનો 'આસિસ્ટન્ટ'

✽

દીવાળીના તહેવારો વીતી ગયા, એટલે હરિહરે પોતાની નોકરીનું રાજીનામું આપી દીધું. નસો અને તેની સાથે કામ કરનારા બીજા માણસોને આશ્ચર્ય થયું કે હરિહરે એકાએક નોકરી કેમ છોડી દીધી, પરંતુ જ્યારે હરિહરે જવાબ આપ્યો કે 'આવી નોકરીમાં કાંઈ મારો ઉદ્ય થાય નહિ; હું તો વડોદરે-મારે વતન જઈને કાંઈ ધંધો કરીશ.' ત્યારે સૌને તેની વાત સાચી લાગી.

ધાકુબાઈ બોલી: 'મને લાગતું 'તું' કે હરિહર કાંઈ નવું પરાક્રમ કર્યા વિના રહેવાનો નથી. તેણે નોકરીનું રાજીનામું આપ્યું, એટલે મારી કલ્પના ખરી પડી.'

હરિહરે પૂછ્યું: 'તમને એમ કેમ લાગતું 'તું' ?'

'તું છેલ્લા પંદર-વીસ દિવસથી બહુ જ વિચારમાં ને વિચારમાં રહ્યા કરતો હતો; કેમ જાણે કાંઈનો મેટો વારસો મળવાનો હોય અને મીલકતની વ્યવસ્થા કરવામાં મન ગુંચવાઈ ગયું હોય!'

હરિહરનું હૃદય જોરથી ધડકવા લાગ્યું. પોતે જે કાર્ય માટે રાજીનામું આપતો હતો, તે કાર્યની ગંધ ધાકુબાઈને આવી ગઈ હશે? એવો સંશય હરિહરને આવ્યો. તેનું મોં એકાએક પડી ગયું. ધાકુબાઈ તેની સામે જોઈ રહી.

હરિહર અત્યંત ગરીબાઈથી બોલ્યો: 'હું ગરીબની તમે મસ્કરી કરો છો. મને વારસો ક્યાંથી મળે? મારી કમાણીની મૂડી પણ મારી.

પાસે ન રહી—ચોરાઇ ગઇ, એવા કમનસીબ માણસને પરભાર્યો વારસો ક્યાંથી મળવાનો હતો ?

‘ એ તો ભાઇ, ભાગ્ય ખુલે ત્યારે શું કાંઇ ઢાલ-તાંસાં વાગે છે ? પણ સાચું કહે, પેત્રો જોગી મરી ગયો, ત્યારપછીથી તું ઉંડા વિચારમાં દટાઈ ગયેલો દેખાતો નથી ? ’ ધાકુખાઈએ પૂછ્યું.

આ શબ્દોની અર્થસૂચકતાથી વળી હરિહર વધુ મુંઝાયો. ધાકુખાઈ પોતાનો કાંઈક ભેદ જાણી ગઇ છે એવો તેને સજ્જડ વહેમ પડ્યો.

હરિહરની સાથે પણ ખીજ વોડમાં કામ કરનારો ધોંડૂ બોલ્યો: ‘ એ તો જ્યારથી હોસ્પિટલમાં નોકરીએ આવ્યો ત્યારથી એવો દુઃખિયો જ છે. જાણે ઉંડા દુઃખમાં ડૂબી ગયો હોય, તેમ લમણે હાથ દબને ચૂપ બેસી રહેલો મેં તેને ઘણીયે વાર જોયો છે. ’

ધોંડૂના શબ્દોથી હરિહરમાં જવાબ દેવાની જરા દિંમત આવી. તે બોલ્યો: ‘ ધોંડોપંત સાચું કહે છે, ધાકુખાઈ ! હું ખરેખરો દુઃખિયો છું. જ્યારથી મારી મૂડી ચોરાઇ ગઇ છે, ત્યારથી મારા મ્હોં ઉપર તમે કાંઈ વાર હસવું નહિ જોયું હોય. જોગી મરી ગયો તે દિવસથી જ નહિ, પણ તે પહેલાંથી આ નોકરી છોડી જવા હું વિચાર કરી રહ્યો હતો અને તેથી મારું મન તમે ઉંચું જોતાં હશે. ’

પછીની વાતચીત ઉપરથી હરિહર જોઇ શક્યો કે ધાકુખાઈને પોતા ઉપર કાંઈ ખાસ વહેમ પડ્યો નથી અને પોતે નોકરી છોડી જાય છે તેની પાછળ કાંઈ ભેદ હોય એવો કદાચને સંશય આવેલો પણ હરિહરને જણાયો નહિ. તેનું રાજીનામું મોટા ડોક્ટર પાસે કર્યું એટલે હરિહર નોકરીમાંથી છૂટ્યો.

નાસીકને સ્ટેશનથી તેણે મુંબઈ તરફ ટિકિટ લીધી, ત્યારે તેની પાસે એંશી રૂપિયાની જોગવાઈ માત્ર હતી. એ એંશી રૂપિયામાંથી હજી તેને બહુ બહુ કાર્યો કરવાનાં હતાં.

મુંબઈ આવીને તેણે નવાં કપડાં ખરીદ્યાં. એ કપડાં પહેરીને અને નવેસરથી વાળ કપાવીને જ્યારે તે કાઠિયાવાડ એક્સપ્રેસમાં બેઠો ત્યારે તે કાંઈ મોટા સરકારી અમલદારના ‘ઓર્ડરલી’ જેવો દેખાવા લાગ્યો.

તેણે અમદાવાદની ટિકિટ લીધી હતી. અમદાવાદમાં વેશપલટાની પૂરી સજ્જવટ કરીને પછી નડીયાદ પહોંચવાનો તેનો કાર્યક્રમ હતો. ટ્રેનમાં તેને ઉંઘ આવી નહિ. જે ધ્યેય તેણે ધારી રાખ્યું હતું તે ધ્યેયની સિદ્ધિની યોજના ઘડવામાં જ તેનું ચિત્ત એકાકાર બની ગયું હતું. પ્રાણુજીવનના કુટુંબનો, પડોશીઓનો, નોકર-ચાકરનો, અને મહેલ્લાના બીજા બધા લોકોનો જેમ અને તેમ વધુ પરિચય મેળવવાને જે સજ્જવટ કરવાની હતી તેમાં નડનારી બધી મુશ્કેલીઓની કલ્પના તેનું મગજ કરી રહ્યું હતું. અને એ મુશ્કેલીઓમાંથી પાર ઉતરવાની યુક્તિઓ પણ તેનું મગજ ગોઠવી રહ્યું હતું. મગજની એવી સ્થિતિમાં મનુષ્યની નિકટ નિદ્રા દૂંડી પણ ક્યાંથી શકે ? નિદ્રા એ થાકેલા મગજનો વિસામો છે, પરંતુ જ્યારે વૃત્તિઓ થાકેલા મગજનો પીછો છોડતી નથી, ત્યારે વિચારે મગજ થાકેલા અને તપી ગયેલા એન્જિનની પેઠે ધીરે ધીરે અટકાતું ખોટવાતું કામ કર્યે જાય છે અને નિદ્રાને માટે તેનાં દ્વાર ઉઘડતાં નથી.

ભરચના સ્ટેશનથી હરિહરને સહજ નિદ્રા આવી પરંતુ આણુંદના સ્ટેશને નવા ઉતારો જુઓ ચઢ્યા, તેમના ઘોઘાંટથી તેની આંખ ઉઘડી ગઈ. તે જરા સ્વસ્થ થઈને બેઠો અને મ્હોં સાફ કરી ચાહ પીધી. ટ્રેન ઉપડવાની તૈયારી થઈ એટલે ‘સોલાપુરી ચીવડા’ વાળો ચઢ્યો. આખા ડબ્બામાં તેણે પોતાના ચીવડાનાં જુઓ ગુણગાન કરવા માંડ્યાં, કાંઈ કાંઈ દોહા-કવિતો અને ગજલો લલકારી ચીવડાની જાહેરાત ફેલાવી, તેના પરિણામે વડોદરાનો ખોરો થઈ ગયેલો ચીવડો ‘સોલાપુરી ચીવડા’ તરીકે ડબ્બામાં આઠેક આનાનો ખપી ગયો ! નવું સ્ટેશન આવ્યું એટલે ચીવડાવાળો ઉતર્યો અને ‘તાનસેન’વાળો ચડ્યો. તેણે

ઉતાડ્યોને 'તાનસેન' ગોળીઓના નમૂના આપીને મ્હેંમાં મીઠાશ મૂકી એટલે આઠ દશ આનાની તેની શીશીઓ ખપી ગઈ. બીજું સ્ટેશન આવ્યું એટલે તે ઉતર્યો અને 'તડાક છીંકણી'વાળો ચઢ્યો ! તેણે નમૂનાની ચપટીથી ઉતાડ્યોને ખૂબ છીંકા ખવરાવી. ત્યારપછીના સ્ટેશનેથી એક આંધળો ભિખારી ચઢ્યો અને તેણે ભજન ગાઈ 'એકએક પૈસો આપજો મા-બાપ' ની બાંગ પોકારવા માંડી. રેલ્વે ટ્રેનમાં ફરતા કુટકળીયા વેપારીઓ, લીલામવાળાઓ અને ભિખારીઓ ઉતાડ્યોને એક પ્રકારના ત્રાસરૂપ છે. જ્યારે તેઓ કંપામાં આવીને પોતાનું ભાષણ ચલાવતા હોય છે અથવા ગજલ લલકારતા હોય છે, ત્યારે ઉતાડ્યોને ફરજિયાત તે સાંભળવું જ પડે છે, કારણ કે તેઓના ઘેર ઘાંટાના ભાષણ આગળ જો ઉતાડ્યો વચ્ચે ચાલતી સાધારણ વાતચીત પરસ્પર સાંભળાવાનો સંભવ રહેતો નથી. તમે શાંતિથી છાપું વાંચતા હો, તો પણ ગેબી રીતે 'તાનસેન'નું હેન્ડબીલ અને નમૂનાની જો ગોળીનું પડીકું આવીને તમારા જોળામાં પડે એટલે છાપું વાંચવામાં પરોવાયેલા ચિત્તને તે તરફ ફરજિયાત ધ્યાન આપવું પડે ! બિચારા ઉતાડ્યોએ રેલ્વે કંપનીનો કશોય અપરાધ કર્યો નહિ હોવા છતાં તેમના ઉપરનો ત્રાસ રેલ્વે કંપની ચાલવા દે છે. તેમાં નથી ઉતાડ્યોની કાંઈ ખાસ સગવડ સચવાતી, નથી દેશી વસ્તુઓના વેપારને કાંઈ ઉત્તેજન મળતું કે નથી ભિખારીઓ ઉપરની દયાવૃત્તિથી કંપનીને કાંઈ પુણ્ય પ્રાપ્ત થતું.

પરંતુ એ નિત્યની ત્રાસજનક વસ્તુઓમાં પણ કાંઈકને કાંઈક વાર પોતાની જરૂરીઆતની ચીજ સાંપડે છે. હરિહરને પણ તેમ જ થયું. બારેજડીને સ્ટેશનેથી ૧૫-૧૬ વર્ષની વયનો એક ચીંથરેહાલ છોકરો હરિહરવાળા કંપામાં બેઠો. ગાડી ચાલુ થઈ એટલે તેણે પોતાનું ભાષણ શરૂ કર્યું :

‘કુખીર કહે કમાલકું દો બાતાં શીખ લે,
કર સાહેબકી બંદગી, ઔર ભૂખ્યેકું કુછ દે !

‘ મહેરબાન સાહેબો અને સન્નારીઓ ! હું એક બાલણનો દીકરો છું. ફક્ત બે ચોપડી ભણ્યો છું. મારાં મા-આપ મરી ગયાં છે, ફક્ત મારી વિધવા બહેન છે અને તે બાર વર્ષની છે. મારા મા-આપે તેની નવ વર્ષની વયે લગ્ન કરેલું અને દસ વર્ષની ઉંમરે તે રાંડયા પછી મારાં મા-આપ મરી ગયાં; સાહેબો ! અજ્ઞાનમાં આથડતાં મારાં મા-આપે બાળલગ્ન કરી મારી નાની વયની બહેનનો જન્મ મારો અફળ કર્યો, પરંતુ મરણ પામેલાં મા-આપની પાછળ તેમની નિંદા કરવી એ સુપુત્રનું લક્ષણ નથી. હું તો ગમે તેમ મહેનત કરીને મારું પેટ ભરીશ્ચ પરંતુ બહેનને ભણાવીને તેનું જીવન સુધારવાનો જે બોલો પ્રભુએ મારા ઉપર મૂક્યો છે તે પાર ઉતારવા હું તમો ભાઈઓની મદદ માગું છું.’

એક ઉતાર બોલ્યો : ‘ અમદાવાદના વનિતાવિશ્રામમાં લઈ જઈને તેને ત્યાં મૂકી દે ને ! ’

‘ ઘણું જીવો, ભાઈ સાહેબ ! મારો પણ તે જ વિચાર છે. પરંતુ ત્યાં મૂકવા જતાં તેની પાસે બે જોડ સારાં કપડાં જોઈએ તે પણ હું ક્યાંથી લાવું ? તે માટે હું આપની દયા ચાહું છું. માત્ર પાંચેક રૂપિયા મારી પાસે એકઠા થાય, તો હું તેને વનિતાવિશ્રામમાં મૂકી તેનું જીવન સુધારું. ’

આ ચાલાક અને હાજરજવાબી છોકરાના ભાષણથી ઉતારો દયાર્દ્રતાથી પીગળી ગયા. એક ઉતારે તેને એક રૂપિયો આપ્યો. બીજાએ કાપડે પૈસો તો કાપડે આનો-બે આના આપ્યા. જેત-જેતામાં તેની પાસે બે ત્રણ રૂપિયા એકઠા થઈ ગયા, એટલામાં અમદાવાદ આવ્યું.

આ હોશિયાર છોકરા જેવો ‘ આસિસ્ટન્ટ ’ પોતાને મળી જાય તો સારું એવો હરિહરને વિચાર થયો. અમદાવાદને સ્ટેશને ઉતરીને એ છોકરાને શોધવા તેણે યત્ન કર્યો પણ તે ક્યાંય દેખાયો નહિ. સ્ટેશન-

નની બહાર નીકળતાં તેણે રસ્તાની પમથી પર એ છોકરાને ખુશ-
ખુશાલ સીગારેટ ફૂંકતો જોયો !

હરિહરે તેની પાસે જઈને પૂછ્યું : ‘ છોકરા ! તારે નોકરી
કરવી છે ? ’

‘ હા મહેરબાન ! શું પગાર આપશો ? ’

‘ ખાવું પીવું અને દસ રૂપિયા; પણ મારી સાથે રહેવું પડશે
અને હું કહું તે કામ કરવું પડશે. ’

‘ તૈયાર છું ત્યારે. કહો તો અત્યારથી જ હું આપની સાથે આવું. ’

‘ તું એક વાર તારી બહેનને વનિરાવિશ્રામમાં મૂકીને નિશ્ચિંત થા,
પછી તું મારી પાસે આવ. ’

છોકરો હસી પડ્યો અને બોલ્યો : ‘ મારે વળી બહેન કયે દહાડે
જતી ? સાહેબ ! તે તો લિખની જુક્તિ છે. ’

‘ એમ ? તો તું કંઈ ન્યાતનો છે ? ’

‘ કાકરડો છું ! ’

‘ ત્યારે આવું સુંદર બોલી શકે છે ને ! ’

‘ પ્રાત્નજીને ઘેર વાસણ માંજીને નાનેથી મોટા થયો છું; હવે
આ ધંધો કરું છું. ’

‘ ત્યારે ઠીક, તું મારી સાથે ચાલ. ’

હરિહરે તેને પોતાની સાથે સ્ટેશન સામેની ધર્મશાળામાં લીધો.

ધર્મશાળામાં એક ઓરડી લાડે રાખીને હરિહરે ત્યાં પોતાનો
સમમાન મૂક્યો અને ચાહ મંગાવીને તેણે તથા પેલા છોકરાએ પીધી.
હરિહરે છોકરાને કહ્યું : ‘ જો, હું પુનાથી આવું છું. ‘ ડિટેક્ટીવ ’નો
અર્થ તું જાણે છે ? ’

‘ હાવે; છુપી પોલીસને ? ’

‘ હા, હું એક ડિટેક્ટીવ છું. હું કેટલીક છુપી તપાસ કરવા માટે આવ્યો છું. પણ તારે તે વાત કાઢને કરવી નહિ. જો તું બરાબર એ વાત છુપી રાખીશ તો તને સાંઝે ધનામ મળશે, એટલું જ નહિ. પણ તને એકાદ સારી નોકરી અપાવી દઈશ. ’

‘ તો તો બહુ સાંઝે સાહેબ. ’

‘ હું તને જે વેશ પહેરાવું તે તારે પહેરવો પડશે અને હું કહું તે પ્રમાણે કામ કરવું પડશે. ’

‘ કબૂલ છે. ’

‘ સાધુ બનવું પડે, લિખારી બનવું પડે અને કાંઈ વાર છોકરીને વેશ પણ પહેરવો પડશે. ’

‘ જી હા. અને તમે પણ વેશ પહેરશો ? ’

‘ હા. હું તને મારી સાથે ને સાથે જ રાખવાનો. બોલ, હિંમત છે ? ’

‘ હા, સાહેબ ! ’

‘ અમદાવાદમાં શુકરવારનું બજાર ક્યાં ભરાય છે તેની તને ખબર છે ? ’

‘ હા, ત્રણ દરવાજા પાસે. ’

‘ તો આપણે મપોરે જમ્યા પછી ત્યાં જઈશું, અને કેટલાંક વેશ બદલવાનાં સાધનો લઈ આવીશું. ’

‘ પણ ત્યાં તો બધાં જૂનાં કપડાં મળશે—નવાં નહિ મળે. ’

‘ આપણને જૂનાં કપડાંની જ જરૂર છે. તું હવે વીશીવાળાને અહીં બે ભાણાં મોકલવાનું કહી આવ, એટલી વારમાં હું નાહીધોષ પરવારી લઉં છું. ’

છોકરો ઉઠ્યો અને વીશીમાં ગયો. હરિહર પોતાને જોઈએ તેવો જ હોશિયાર ‘ આસિસ્ટન્ટ ’ મળી જવાથી હરખાતો હરખાતો ધોતીયું લઈને સામેના નળ તરફ નહાવા માટે ઉપડ્યો.

પ્રકરણ ૬૬

✽

✽

ચાણોદના ગોરનો મુંબધનો યજમાન

✽

નર્મદા નદીના પવિત્ર જળમાં સ્નાન કરીને દેહને પવિત્ર કરવા ઇચ્છનારાઓને માટે ચાણોદ સગવડવાળું સ્થાન મનાય છે. સર્વ પ્રકારના વિધિવિધાન માટે ત્યાં બ્રાહ્મણો હાજરા-હજુર રહે છે અને મોટા બ્રહ્મભોજ કરવો હોય તો ચાણોદમાંથી અને નજીકમાં આવેલા ઇન્દ્રાણીમાંથી જોઈએ તેટલા બ્રાહ્મણો મળી શકે છે. જનત્રાણુઓને બાદ કરતાં આ જોડે બ્રાહ્મણોનાં જ ગામ ગણાય છે, કારણ કે જનત્રાણુઓના ક્રિયાકાંડથી થતી આવકમાંથી ઉદરનિર્વાહ કરનારાઓને જ ત્યાં મોટે ભાગે નિવાસ છે. તીર્થવાસી બ્રાહ્મણ એટલે રીઢો પથર ! તેણે યજમાનોને માટે અનેક ક્રિયાકાંડ કર્યાં હોય છે, હજારોવાર મંત્રપાઠ કર્યાં હોય છે, સ્નાન તો ગણ્યાં ગણાય નહિ એટલાં કર્યાં હોય છે, દેવભક્તિને બાંધાડંબર તેને માટે સહજસિદ્ધ બની ગયો હોય છે, પરંતુ એ બધામાંની સ્વસ્થ પણ પવિત્રતા તેના અંતરમાં ઉતરી હોય તો તેનું સદ્ભાગ્ય ! યજમાનને એકાદ નાનો યજ્ઞ, નાનું બ્રહ્મભોજન કે એકાદ વિધિયુક્ત સ્નાનથી પોતાની દૈહિક પવિત્રતા માટે પોતે ધણું કરી નાંખ્યું એમ લાગતું હોય પણ ચાણોદવાસી બ્રાહ્મણોને તો એ ભાજ-મૂળા બરાબર જ ! યજમાન પાસેથી બે-પાંચ રૂપિયા પોતાને મળ્યા કે નહિ એટલો જ તેના રીઢા હૃદયને એ બધી ક્રિયાઓ સાથે સંબંધ હોય છે !

ચાતુર્માસ વીતી ગયું હતું એટલે ચાણોદની જત્રા ઓછી થઈ ગઈ હતી. અને જત્રાણુઓની ભરતીમાં મંદી આવી ગઈ હતી;

પરિણામે ચાણોદના પ્લાસ્ટીકની ધરાકીમાં પણ ઓટ આવ્યો હતો. હરગોવિંદ પંડ્યાને તો આખો કારતક મહિનો ધરાકી વિનાનો પસાર થયો હતો એટલે તેમના મ્હેં ઉપરથી તેજી ઉડી ગઈ હતી ! રોજ રોજ સ્ટેશનના ધક્કા ખાધા છતાં અને છોકરા શંકરને વડોદરા અને ચાણોદના સ્ટેશન સુધી જત્રાણુઓને લેવા માટે ધક્કા ખવરાવ્યા છતાં ધંધામાં કાંઈ તેજી આવતી જણાતી નહોતી. એવામાં પંડ્યાને મુંઝવણથી એક જૂના જજમાનનો પત્ર મળ્યો અને પંડ્યાના મ્હેં ઉપર એકાએક તેજી ઉભરાઈ આવી ! પત્રમાં મનહરલાલે ચાણોદ આવીને પંડ્યાના મહેમાન થવાનું લખ્યું હતું.

સહવારની ગાડી વખતે સ્ટેશન ઉપર હરગોવિંદ અને શંકર બેઠે હાજર રહ્યા. મનહરલાલ ઉતર્યો કે તુરત હરગોવિંદે તેની પાસે દોડી જઈને તેનો સત્કાર કર્યો અને શંકરે મનહરલાલનું જિજ્ઞાસું અને બેગ ઉંચકી લીધાં. હરગોવિંદ મુખ પર આનંદ રેલાવતો બોલ્યો : ‘કાલે જ મને આપનો પત્ર મળ્યો, આપની તબીયત તો સારી છે ને ? આ વખતે કેમ એકલા જ ?’

‘ થોડા કામ માટે જ આવ્યો છું. ’

સ્ટેશનની બહાર નીકળી ત્રણે જણા પંડ્યાને ઘેર પહોંચ્યા. પંડ્યાની વૃદ્ધ પત્નીએ પણ મનહરલાલનો ઉમળકાભેર સત્કાર કર્યો. ‘ આવો, આવો, મનહરલાલ ! આ વખતે તો કાંઈ બહુ દહાડે આવ્યા. શરીર તો સારા છે ને ? ધંધો સારો ચાલે છે ને ? ’

પંડ્યાએ વચમાં કહ્યું : ‘ એ બધું પછી, પહેલાં ચાહ મૂક. ભાઈને રાતનો ઉજાગરો હશે. ચાહ પાછને પછી ભાઈને ઘાટપર નહાવા તેડી જઈ. ’

લખમીનો મીઝાજ ગયો. હરગોવિંદને જજમાનની સરમરા બરાબર કરતાં આવડતી નથી એવી લખમીની રોજની ફરીયાદ હતી.

તે તાડુકીને બોલી: ‘ તમે દોઢડાલા ન થશો. આ શિયાળામાં મન-હરભાઈને હું ઘાટ પર નહાવા જવા દેવાની નથી. હું પાણી ગરમ કરું છું.’

‘ભણે તેમ; પણ પહેલાં ચાહ તો મૂક.’

‘ના, તેમ પણ નહિ. પહેલાં તે નાહી લે, એટલામાં ચાહ અને ગરમાગરમ પૂરી હું તૈયાર કરી નાંખું છું.’

હરગોવિંદનો એક પણ બોલ કાપીને પોતાની જ વાત ખરી કરાવ્યા વિના લખમીને ચેન પડતું નહિ. હરગોવિંદ સામે લખમીની બહુ-બહુ ફરીયાદો હતી. મનહરલાલ તે જાણતો હતો એટલે ધણી ધણીયાણીની રકઝકમાં માથું માર્યા વિના જ તે એક ઓરડામાં પેઠો. ઓરડો અંધારાવાળો હતો અને તેને માત્ર એક જ નાનું વાબારીયું હતું. નાની-ગંદી જાજમ પાથરીને તે ઉપર એક ગોદકું અગાઉથી ખિઠાવી રાખેલું હતું તે ઉપર મનહર જરા આરામથી બેઠો અને ગજવામાંથી સીગારેટ કાઢી સળગાવીને ફૂંકવા લાગ્યો. થોડી વાર થઈ એટલામાં હરગોવિંદ આવ્યો અને બોલ્યો: ‘ત્યારે મનહરભાઈ! પાણી ગરમ થઈ ગયું છે, આપ નાહીને જરા ચાહ પીઓ, એટલામાં હું ઘાટ પર લટાર મારીને આવું છું.’

‘વા...ર.’ મનહરે જવાબ આપ્યો. હરગોવિંદને જતો જોઈને તે આગળ બોલ્યો: ‘સાંજે હું પાછો જવાનો છું. માત્ર થોડા કામે જ આવ્યો છું. હું ધારું છું કે બપોરે તમને કુરસદ મળશે.’

‘હા, હા, જરૂર.’ એમ કહી હરગોવિંદ ચાલ્યો ગયો અને મનહર નહાવા ઉઠ્યો.

દસેક મિનિટ પછી નાહીને મનહર ઓરડામાં આવ્યો તો તેણે પોતાને માટે ચાહનો પ્યાલો અને પૂરીઓની તાસક ભરેલી બેઠક તે બબડ્યો: ‘અહીં આ કેણુ મૂકી ગયું?’

બાળુના ખુશામાંથી જવાબ આવ્યો: ‘હું!’

મનહરે તે તરફ દષ્ટિ કરી, તો તેણે મૃદુ મૃદુ હસતી એક સ્ત્રીને જોઈ. ‘કાણુ ? પાર્વતી !’

‘શી ખબર ?’

‘હા, પાર્વતી જ.’

‘ત્યારે ઓળખાણુ રાખો છો ખરા !’

‘એમ કાંઈ જૂલી જવાય ?’

‘જૂલીયે જવાય ! મુંબઈના લોક કહેવાઓ, અને અમે તો ગ્રામજનો ગરીબ છાત્રાણુ !’

મનહર હસ્યો. તેણે નીચે બેસીને ચાહ પૂરી ખાવા માંડ્યાં. પાર્વતી મહનહરના મોં સામે જોતી સોડીક વાળીને ત્યાં ને ત્યાં જ ઉભી રહી. તેણે પૂછ્યું : ‘ચાણોદમાં કેમ આવવું થયું ?’

‘તારાં દર્શન કરવા.’ મનહર હસ્યો.

‘મુંબઈના લોક વળી સાચું બોલે ? કાંઈ સ્વાર્થ માટે આવ્યા હશે. કાંઈને અહીં મળવાનું નક્કી કર્યું હશે.’

‘તું જ અહીં છે ને, બીજાને વળી કાંઈ મળવાનું હોય ?’

‘એટલા માટે જ સાંજે જવાની વાત કરતા હશે ! લુચ્ચાઈનીયે કાંઈ હૃદ ?’ પાર્વતીના ઓઠ અને આંખોમાંથી સ્મિત સર્પા કરતું હતું : ‘હવે સાચું બોલવું છે કે ગપાટા ચલાવવા છે ?’

‘સાંજે તું બધુંએ જાણીશ. લે, હું ચાહ પી રહ્યો; આ પૂરી-ઓતી તાસક પાછી લઈ જા.’ એમ કહેતાં જ મનહરે તાસકમાં પાંચ રૂપિયાની નોટ મૂકી.

પાર્વતી તાસક લઈને ચાલી ગઈ. ચાણોદના અંતરંગમાં આવી ‘પાર્વતીઓ’નું સ્થાન ઓછું અગત્યનું નથી. ચંદ્રમાં કાણું કલંક હોય તો તીર્થસ્થાનમાં કલંક કેમ ન હોય ? તીર્થસ્થાનની પુણ્યભૂમિમાં પુણ્યના કુંગરાઓ વધી વધીને આસમાનને અડકે તો ઇંદ્રનું ઇંદ્રાસન

ડાલી જાય, તેટલા માટે એ કુંગરાઓને પાપજળથી હમેશાં ઘોષ નાંખીને ઊંચા નહિ વધી જવા દેવાની કેટલાક એર-જનમાન ચિંતા રાખે છે !

મનહર પચીસેક વર્ષની ઉંમરનો હતો અને એવા ઠાક-માઠથી રહેતો તથા પૈસા ખર્ચતો કે સ્વાભાવિક રીતે જ હરગોવિંદ અને તેની સ્ત્રી તથા પુત્રી પાર્વતી તેને એક લક્ષ્યાધિપતિ માનતાં. એવા ધનવાન જનમાનની આગતાસ્વાગતા અસાધારણ રીતે થાય એ કોઈ-પણ તીર્થવાસી ગોરના ઘર માટે સ્વાભાવિક વાત હતી.

જ્યોરે મિષ્ટાન્નભોજન પછી મનહરે જરા આરામ લીધો. પછી થોડી વારે હરગોવિંદ અને લખમી મનહર પાસે આવીને બેઠાં અને અહીં તહીંની વાતો કરવા લાગ્યાં. બરાબર પ્રસંગ જોઈને મનહરે મુદ્દાની વાત છેડી : ‘ જુઓ, પંડ્યા ! હું તમને બે-પાંચ હજાર રૂપિયા રળાવવા આવ્યો છું. ’

‘ બે-પાંચ હજાર ! ’ રકમ સાંભળતાં જ પંડ્યાની આંખો આનંદથી ચળકવા લાગી ગઈ : ‘ ત્યારે બોલો જલ્દી, ભાઈ સાહેબ ! મારે શું કામ કરવાનું ? ’

‘ કામ બહુ સહેલું છે, તમારાથી થઈ શકે તેવું છે, અને પાંચ-સાત દિવસથી વધુ વખત ગાળવો પડે તેમ પણ નથી. ’

‘ ઓહોહો ! પાંચ-સાત દિવસમાં બે પાંચ હજાર રૂપિયા ! હજાર પાંચસો રૂપિયાનું રોજ તો મોટા બાલેસ્ટરને પણ નહિ મળતું હોય. પણ ઝટ વાત કરો ! ’ પંડ્યામાં અધીરાઈ આવવા લાગી.

લખમી છણકા કરીને બોલી : ‘ આવી અધીરાઈ શી ? મનહરભાઈ રળાવવા આવ્યા છે, તે કાંઈ વાત કહ્યા વિના જવાના છે ? મનહરભાઈ ! એમનો આવો સ્વભાવ કોઈ દિ’ ગયો જ નહિ. કૂતરાની પેઠે ધમાધમ ને દોડાદોડ કરવામાં જ સમજે. ’

‘ હું કૂતરો ! રાંડ ! જરા તો વિચારીને બોલ. ’

‘ કૂતરો નહિ તો વાઘરો ! દમડીની અક્કલ નહિ ને જાણે હું જ
અણો તમે બહાર જાઓ, મનહરભાઈ મને બધી વાત કરશે, પછી
હું તમને કહીશ. ’

‘ ના, એ ભલે બેઠા. હું બધું કહું છું. તમારે બાવાનો વેશ
પહેરવાનો અને યોગશક્તિથી તમે ત્રિકાળજ્ઞાન ધરાવે છે એવો વેશ
જાળવવાનો છે. ’

‘ તૈયાર છું, પણ રૂપિયા ક્યાં છે ? ’

‘ અરરર ! હજી પૂરી વાત થઈ નથી, ત્યાં તો કહે છે કે રૂપિયા
ક્યાં છે ? તમને તો શૂળીએ ચડાવ્યા હોય, તો ય પાપ ન લાગે ! ’
અખમીનો ક્રોધ છલકાવા લાગ્યો.

‘ રૂપિયા તમને મારે આપવાના છે, એટલે તમારે તે બાબત
કશી શીકર કરવાની નથી. માત્ર તમારે વેશ બરાબર જાળવી જાણવો પડશે. ’

‘ અરે મનહરભાઈ ! આ રાંડ મને કશા હિસાબમાં લેખતી નથી,
પણ એને જ પૂછો કે હું વેશ જાળવવામાં કેવો હોશિયાર છું ! વા-
નગરના તરગાળા ભવાઈ કરવામાં કેવા એકા છે તે તો તમે સાંભળ્યું
હશે. એક વાર મેં તેમને ય મારા વેશથી ઠગ્યા હતા. તે વખતે હું
જીવન હતો. અંબાજીમાં ચૈત્રી પુનેમની ભવાઈ કરીને હું અને બીજાઓ
ચાર જણા વડનગર જેવા રોકાયા. ત્યાં ભવાઈ થતી હતી. મેં ધાયું
કે આજે ભવાયાને બનાવવા. મેં નાયજસુબાનો ગાયકવાડી પોશાક
પહેર્યો અને મારા એક સાથીને હવાલદારનો વેશ પહેરાવ્યો. મધરાત
થઈ, એટલે અમે બેઠે જણા ભવાઈમાં ગયા અને એકદમ હુકમ કર્યો
કે ‘ ભવાઈ બંધ કરો, બીજા સર્વે બોલીને ભવાઈ કરવાની સુઆ
સાહેબની મનાઈ છે. ’ ભવાયા ઘણાએ પગે લાગ્યા પણ મેં પરવા-
નગી ન જ આપી અને ભવાઈ બંધ કરાવી. બીજે દિવસે સૌને
બાબર પડી કે નાયજસુબા તો ગામમાં આવ્યા જ નથી અને કોઈ
શરને માથે સવાશેર જેવા ભવાયાએ તરગાળાને બનાવી કાઢ્યા ! ’

‘ એમાં શી મોટી ધાડ મારી ? તરગાળાને ખખર પડી હોત તો જન ગુમાવત ! ’ લખમીએ તાડુકો કર્યો.

‘ ખખર ન પડવા દેવી એમાં જ ચતુરાઈ હતી ને ? અને હિંમત વિના કાંઈ એવું સાહસ થાય છે ? ’

‘ જોઈ તમારી હિંમત ! તમારી ડંકાશો સાંભળીને તો કાંઈ જજમાન ઘેર ઉતરે પણ નહિ; એ તો હું છું, એટલે તમનેય રોટલા ખાવા મળે છે, નહિ તો બીખ માંગ્યે પણ પેટ ન ભરાત ! નકામી બડાશો શાની હાંકો છો ? ’

‘ આ કૂતરીને કાંઈ કહો, મનહરભાઈ ! મને તણુખલાને તોલ કરી નાંખે છે ! એ જજમાનને સાચવે છે અને હું શું જજમાનને ઘેર લાવી તેમની બરદાસ્ત નથી કરતો ? જ્યારે ને ત્યારે મારાં છોડીયાં જ ઉતાર્યાં કરે છે ! ’

‘ લખમી કાકી ! તમે જરા બહાર જાઓ. હું એક વાર પંડ્યાજીને બધી વાત કહું છું, અને પછી તમને બોલાવીને વાત કહીશ. મારે સાંજે તો પાછા જવું છે. ’ મનહરે ઘણી-ઘણીયાણીનો કંકાસ નજર આગળથી દૂર કાઢવાને સૂચવ્યું.

‘ બલે, હું તો આ ચાલી. પણ જોજો, એમની ખાલી ડંકાશોથી ભરમાશો નહિ. અને હું તમને આજ ને આજ તો જવા દેવાની નથી. પાર્વતી કહેતી’તી કે મનહરભાઈએ આવતાં રાતનો ઉજ્જગરો કર્યો છે અને જતાં પાછો ખીજો ઉજ્જગરો કરવા દેવો નહિ; એટલે આજ નહિ, પણ બલે કાલે જાશે. ’

એમ બોલતી બોલતી લખમી બહાર ગઈ, એટલે હરગોવિંદ અને મનહર એકલા પડ્યા.

પ્રકરણ ૭મું

જ જ

મનહરે પસાર કરેલી પરીક્ષા

જ

‘જુઓ પંડ્યા !’ મનહરે હરગોવિંદ પંજાને કહ્યું : ‘આ બહુ વિશ્વાસનું કામ છે. કામ પાર પડવાનો દરેક સંભવ છે અને તમે ન્યાલ થઈ જાઓ, એવો પણ સંભવ છે. પહેલાં તો એ વાત કે જો તમારી હિંમત ન ચાલે તેમ હોય તો મને પહેલેથી કહી દેજો, એટલે હું પાછો જ ચાલ્યો જઈ. પૈસા હશે તો કામ કરનાર તો સેંકડો મળી રહેશે.’

‘એ શું બોલ્યા ભાઈ સાહેબ ? શું હું તમારો વિશ્વાસનો માણસ નથી ? મારે ત્યાં તમે પાંચ-સાત વાર આવી ગયા હશે. મેં તમારાં ઘણાંયે ખાનગી કામ કર્યાં છે, અને કાંઈ વાર વિશ્વાસભંગ કર્યો છે ?’

‘ના, તેથી જ હું તમારી પાસે આવ્યો છું ને ?’

‘ત્યારે જરાયે ચિંતા રાખ્યા વિના મને બધી વાત કહો. તમારું ગમે તેવું જોખમનું કામ હશે, તોયે હું તે માથે લેવાનો.’

‘ત્યારે સાંભળો. મેં એક બહુ સરસ ઘાટ ઉતાર્યો છે. મને સારી રકમ મળે તેમ છે અને તમને પણ પાંચ-સાત વરસની કમાણી થોડા જ દિવસમાં થઈ જાય તેમ છે.’ મનહરે વાતમાં ખૂબ રસ રેડવા માંડ્યો.

‘હા, ભાઈ સાહેબ ! પણ તમે મુદ્દાની વાત પર હજી આવતા નથી.’

‘પંડ્યાજી ! તમે અધીરા તો ખરા; લખમી કાકી કહે છે તે કંઈ ખોટું નહિ.’

પોતા માટે લખમીના જેવો જ વિરૂદ્ધ અભિપ્રાય મનહરલાલને કદાચ બંધાઈ જશે એવા ભયથી પંડ્યાએ સાવધ થઈને મનને સંય-

મમાં રાખી હવે વાત કરવા માંડી: ‘કહો, કહો, મારે વળી અધીરા અમને શી ઉતાવળ છે?’

‘ત્યારે જુઓ. નાસીકમાં એક જોગી મરી ગયો છે. તે એક ધનવાન બ્રાહ્મણનો પુત્ર હતો, અને તે વાત મારા સિવાય ખીજું કાંઈ જાણતું નથી.’ મનહરે કહ્યું.

‘તમે તે કેવી રીતે જાણ્યું?’

‘એ જોગી નાસીકની હોસ્પિટલમાં મરી ગયો છે અને છાપામાં એ વાત છપાઈ છે.’

‘એટલે એ વાત તો સૌ કાંઈ જાણે; પરંતુ તે ધનવાન બ્રાહ્મણનો પુત્ર હતો એ તમે કેવી રીતે જાણ્યું?’

‘એ જોગીએ જ પોતાના જીવનની બધી વાત મને કહેલી. પંચ-વટીથી એ બાવો ગામ તરફ આવતો હતો, એટલામાં મને તેનો સાથ થયો. અમે વાતો કરતા આવતા હતા. એક ધર્મશાળામાં અમે જરા આરામ લેવા બેઠા હતા. મારી પાસે તેણે ખુલા દિલથી પોતાના જીવનની બધી વાતો કહી. તેની વાત ઉપરથી મેં જાણ્યું કે એ એક ધનવાન બ્રાહ્મણનો પુત્ર હતો અને મોટી મીલકતનો વારસદાર હતો; પરંતુ યોગસાધનાની ઇચ્છાથી નાની વયમાં તેણે માતા-પિતા-સ્ત્રી વગેરે સર્વ કાંઈનો ત્યાગ કરીને સંસાર છોડ્યો હતો. એ વાત મને એ જોગીએ કહી, તે જ રાત્રે તે હોસ્પિટલમાં મરી ગયો એવું મેં સાંભળ્યું અને પાછળથી છાપામાં પણ વાંચ્યું.’

‘જોગીએ ઝેર પીધું હશે!’

‘તેમ જ હશે ને! ગમે તે હોય. આપણને તેનું શું કામ છે? પણ તે મરી ગયો છે એ વાત મુદાની છે, અને તેની મીલકત હવે અમારી પાડવી જોઈએ એ વાત પણ તેટલી જ મુદાની છે!’

‘કેટલી મીલકત હશે ?’

‘લાખ-દોઢ લાખની તો છે જ. હું તપાસ કરી ચૂક્યો છું.’

‘ત્યારે તેમાંથી તમે મને ફક્ત એ-પાંચ હજાર રૂપિયા જ આપશો ?’

‘ત્યારે તમે માગી લ્યો. પાંચ હજાર આપીશ-દસ હજાર આપીશ; પછી શું ?’

‘ના, ના; ત્રીજો હિસ્સો મારો !’

‘પચાસ હજાર રૂપિયા ! પંડ્યાજી ! લોભનો થોભ રાખો. તમારું કરતાં હજી મારે વધારે જોખમ વેઠવાનું છે.’

‘તમારે જોખમ શું ? તમે તો હવે પાવરધા બની ગયા. તમારે દાવ કોઈ દિવસ ખાલી જાય જ નહિ. તમે તો માંહે પડ્યા કે તુરત પાર ઉતરી ગયા જ જાણુવા.’

‘તો પણ પરાઈ મીલકત પોતાની કરવી એ કાંઈ સહેલી વાત નથી. કહો, ત્યારે શું કહો છો ?’

‘તમારે મને પચીસ હજાર તો જરૂર આપવા પડશે, અને અગાઉથી પાંચ હજાર આપવા પડશે.’

‘અગાઉથી એવડી મોટી રકમ મારાથી નહિ આપી શકાય.’

‘ત્યારે ?’

‘બસે-પાંચસો રૂપિયા આપી શકીશ; અને મીલકત હાથમાં આવ્યા પછી તમને જરૂર પચીસ હજાર આપીશ; કહો હવે તે સંતોષ થઈને ?’

‘આપનાથી મને અસંતોષ હોય જ નહિ. હવે કહો, એ મીલકત આપ કેવી રીતે હાથ કરવાના છો, અને મારે તે માટે શું કામ કરવાનું છે ?’

‘પંડ્યાજી ! હું ફરીથી તમને કહું છું કે આ વાત જરાયે કૂટે નહિ. જેટલો મોટો લાભ થવાનો છે, તેટલું જ મોટું જોખમ છે.’

‘ મને કહેલી વાત તો સો હાથ ઊંડા કૂવામાં દાટી દીધી સમજે; પણ તમે પેલી રાંડને વાત કહો, તો તમે જાણો. તેની પાસેથી વાત ફૂટે તો તેનો જોખમદાર હું નહિ.’ પંડ્યાએ લખમીની નિંદા કરવાનો દાવ સાધ્યો.

‘ એમને હું કાંઈક જૂદી જ વાત કહીને સમજાવી લઈશ; તેની ચિંતા તમારે ન રાખવી. ત્યારે હવે સાંભળો. હું પોતે જ એ જોગી બની જઈશ અને એની માતાને મળીને કહીશ કે હું જ તમારો પુત્ર છું. તે મને ઘરમાં રાખશે એટલે પછી શું કરવું તે હું સમજું છું.’ મનહરે કહ્યું અને પોતે ઉતારેલા ઘાટ વિષે પંડ્યાનો શો અભિપ્રાય છે તે જાણવા તેની સામે આતુરતાથી જોયું.

પંડ્યાએ જરા વિચાર કરીને કહ્યું: ‘ મારા મહેરબાન ! દાવ મોટો છે પણ તમે ધારો છો તેવો સહેલો નથી.’

‘ કેમ ? ’

‘ તમરી પૂરી પરીક્ષા કર્યા વિના તમને કાંઈ ઘરમાં પેસવા પણ નહિ દે. ’

‘ પરીક્ષામાં પસાર થવા માટે મેં બધી તૈયારી કરી રાખી છે. કહો, મારી શી પરીક્ષા લેવાશે ? ’

‘ તમારે ઘરનાં બધાં માણસોને પહેલી જ નજરે ઓળખવાં પડશે. ’

‘ તે બધાંને હું ઓળખી ચૂક્યો છું. ’

‘ પાડોશીઓને પિછાણીને તેમની સાથેના આગલા પરિચયોની વાત યાદ કરી આપવી પડશે. ’

‘ તે માટે હું તૈયાર છું. ’

‘ ગામના પરિચયવાળા લોકોને ઓળખવા પડશે. ’

‘ તેમને પણ હું ઓળખી શકીશ. ’

‘ પણ તે બધું તમે કેવી રીતે કરશો અને તમે એ બધી ઝીણી વિગતોમાંથી કેવી રીતે પાર ઉતરશો ? ’

‘ એ જોગીએ મને પોતાના જીવનપરિચયની જે વાતો નિરાંતે ત્રણ કલાક સુધી બેસીને કહી છે, તે ઉપરથી હું આ બધી પરીક્ષામાં પસાર થઈ શકું તેમ છું. ’

‘ તો એ જોગી કાંઈ મૂખ હોવો જોઈએ. ’

‘ મૂખ નહિ, પણ સરલ દિલનો—કેવળ જ્ઞાણક જેવો હતો. જેમ જેમ હું તેની પ્રત્યે સહૃદયતા બતાવતો ગયો, તેમ તેમ તે ખીલતો ગયો. પોતાના જીવનની જ નહિ, પણ પોતાની જાતની, પોતાના ગુરુની અને બીજી ઘણી વાતો તેણે મને કહી હતી. તે ક્યાં ક્યાં ફર્યો હતો, ક્યાં તીર્થસ્થાનો જોયાં હતાં તે બધું તેણે મને કહેલું; એટલે જોગી તરીકેના જીવનની વાતો પણ હું સૌને કહીને ખાત્રી કરાવી આપીશ કે હું ખરેખર એ જ માણસ છું અને દસ વરસ સુધી જોગીજીવન ગાળીને જ ઘેર પાછો ફર્યો છું. ’ મનહરે પોતાના દિલને ખૂલ્લું કર્યું.

વળી થોડી વાર વિચાર કરીને પંડ્યાએ પૂછ્યું: ‘ પણ મારા સાહેબ ! સૌથી વધુ મોટી પરીક્ષા તો તેની સ્ત્રી કરશે, તેનું શું ? ’

‘ સ્ત્રીની સાથે તે એક દિવસ પણ રહ્યો નહોતો; એટલે સ્ત્રી પાસે હું સહેલાઈથી પાર ઉતરીશ. ’

‘ તમે ભૂલો છો, મારા સાહેબ ! સ્ત્રીજાતિને પોતાના સાચા સ્વામીને ઓળખી કાઢતાં વાર લાગતી નથી. લગ્ન વખતે માલ્યરામાં સ્ત્રી પતિના હાથમાં પોતાનો હાથ આપે છે અને તે સમયે તે જે સ્પર્શને અનુભવે છે, તે સ્પર્શને તે દસ વર્ષે પણ ઓળખી કાઢે છે. ’

‘ પણ પંડ્યા ! તેની સ્ત્રી પરણી ત્યારે તો માત્ર દસ વર્ષની હતી, એટલે એટલો સૂક્ષ્મ સ્પર્શનો અનુભવ તે નહિ કરી શકી હોય. છતાં વર-કન્યાના હસ્તમેળાપ વખતે તે જોગી બનનાર જીવાને પોતાના હાથની આંગળીમાંથી એક વીંટી સ્ત્રીની આંગળીમાં પહેરાવી દીધી હતી એ વાત હું જાણું છું. વળી એ વીંટી સ્ત્રીની આંગળીમાં મોટી પડવાથી પહેરાવતાંની સાથે જ નીકળી ભોંયે પડી ગઈ હતી, તે

વખતે તે બાળા ગભરાઇ હતી અને ધૂમટામાં જ મ્હોં રાખીને બીજે હાથે ભોંચે વીંટી શોધવા મંડી ગઇ હતી, ત્યારે તેનો ગભરાટ જોઇને એના પતિને ખૂબ રમૂજ પડી હતી ! આટલી વિગત તેની સ્ત્રીની પરીક્ષામાંથી પાર ઉતરવા માટે શું પૂરતી નથી ?

‘ સાબાશ રે મારા મનહરલાલ ! તમે તો ખૂબ કરી છે ને શું ? જાઓ, ફોતેહના ડંકા કરો ! મારી પરીક્ષામાં તમે પસાર થઇ ગયા, એટલે હવે તમે ક્યાંય નાપાસ થવાના નથી, તેની ખાત્રી રાખજો. ’ પંડ્યાએ મનહરલાલ ઉપર ખુશ થઇને જણાવ્યું. મનહરલાલે પંડ્યાજી પાસે ચડતા ઉતરતા ધોરણની ઘણી પરીક્ષાઓ આપી હતી અને તે બધી પરીક્ષાઓમાં તે પસાર થયો હતો, પરંતુ આ પરીક્ષા સૌથી વધારે આકરી હતી અને પરીક્ષક શ્રીમાન પંડ્યાજીએ એ પરીક્ષા ઘણી ઝીણવટથી લીધી હતી. ઘણી વાર એવું બને છે કે એક પ્રશ્નનો જે જવાબ પરીક્ષકના મનમાં હોય છે, તેથી પણ ચડીયાતા પ્રકારનો અને વિસ્તૃત જવાબ પરીક્ષા આપનાર આપે છે, તે વખતે પરીક્ષક ખુશ થઇ જાય છે અને તેને પૂરેપૂરા માર્ક આપે છે. પંડ્યાજીએ મનહરલાલને આ પરીક્ષાને અંતે પૂરેપૂરા માર્ક આપ્યા, એટલું જ નહિ પણ ચાણોદ વિદ્યાપીઠની ઉચ્ચતમ પરીક્ષા પ્રથમ વર્ગમાં પસાર કરવા માટેનું પ્રમાણપત્ર પણ આપી દીધું અને કહ્યું : ‘ બસ, મનહરભાઈ ! આ દાવ સાધ્યો એટલે હું અને તમે બેઉ આખી જીંદગી પાર ઉતરી ગયા સમજો ! મેં જહુએ ધંધા કર્યા છે અને ઘણાંયે હોશિયાર માણસો મારા હાથ હેઠળથી નીકળી ગયા છે, પરંતુ તમારા જેટલો હોશિયાર અને તમારા જેવો જગી ધાટ ઉતારનાર મેં હજી બીજો કોઇ જોયો નથી ! ’

‘ મારી ગોડવણથી તમારા જેવા વૃદ્ધ અને અનુભવીને સંતોષ થયો એટલે હું પણ માનું છું કે હું મારી યોગનામાં સત્તર આવી ફોતેહ મેળવવાનો છું. ’

‘બરાબર, હવે મારે મારો ભાગ કેવી રીતે બજવવાનો છે ? ક્યારે શરૂઆત કરવી, ક્યાં જવું, કાને મળવું, શું કહેવું, કેવો વેશ પહેરવો, એ બધું મને તમે વિગતે સમજાવો.’

‘હા. હવે હું તે સમજાવું.’ એમ કહી મનહરલાલે મગજ ઉપરનો થોડો ભાર ઓછો થયાના છૂટકારા ઉપર સીગારેટ સળગાવી અને તેની ફૂંકા ઉપર ફૂંકા ઉડાવતાં, પંડ્યાએ બજવવાના ભાગની બધી સમજણ તેને આપી.

❖ ❖ ❖

પ્રકરણ ૮મું

❖ ❖

પાર્વતી અને મનહર

❖

એક પ્રહર રાત્રિ વીતી ગઈ હતી. લાકડાની દીવી ઉપર માટીના કાડિયામાં એરંડીયાનો દીવો બળી રહ્યો હતો અને એ ગંદા ઓરડામાં મંદ પ્રકાશ ફેલાવતો હતો. મુંજથી બરેલા ખાટલા ઉપર એક મેલી તળાપ ઉપર ધોએલી ચાદર બિછાવેલી હતી તે પર મનહર આજોટતો—આજોટતો સીગારેટ ફૂંકતો હતો. તે આજે ઉદાસમાં હતો, કારણ કે પોતે ઉતારેલો ઘાટ પાર પાડવામાં જેની મદદની જરૂર હતી, તે હરગોવિંદ પંડ્યાએ તેનો ઘાટ મંજૂર રાખ્યો હતો અને મદદ કરવાની હા પાડી હતી. એ ગંદો ઓરડો, એ ચૂંચું કરતો ખાટલો, એ ગંધાતી તળાપ, ઝાંખો—ગમગીન દીવો, કશું મનહરને ગમે તેમ નહોતું, પરંતુ અત્યારે તે કશાથી અસંતુષ્ટ નહોતો, કારણ કે તેના અંતરમાં ઉદાસ હતો અને વળી પેલી સુંદરી—પાર્વતીનાં પગલાં પણ વાગી રહ્યાં હતાં ! હા, હજી મધરાત થઈ નહોતી, અભિ-સારિકાઓએ પોતાના પ્રિયતમને ગુપ્ત રીતે મળવા નીકળવાનો ઉચિત

સમય મધરાતનો જ લેખાય, છતાં ચાણોદની નિર્ભય અભિસારિકાને માટે રાત કે દિવસનો હરકોઇ સમય મધરાત જ લેખાય છે ! ધાર્યું હોત તો પાર્વતી સમીસાંજમાં પોતાના પિતાના યજમાનની સેવામાં હાજર થઇ હોત, પરન્તુ પાર્વતી અભિસારમાં કુશળ સુંદરી હતી; એટલે પ્રિયતમને તલસાવવાની કળા પૂરી રીતે અજમાવ્યા વિના અને મનહરને થોડું જાગરણ કરાવી ચીડવ્યા વિના રહે તેવી નહોતી !

મનહરના કાંડા પર બાંધેલી સોનાની ઘડીયાળમાં દસ વાગ્યા, સાડાદસ વાગ્યા, અગીયાર વાગ્યા, એસરીમાં એક ખુણાપર નાંખેલી ગોદડીમાં પડેલા હરગોવિંદ પંજાનાં નસકેરાં ધસધસાટ બોલવા લાગ્યાં પણ હજી પાર્વતીનું દર્શન થયું નહિ. મનહર જરા અંધીરો થયો, તેણે ઉઠીને આસ્તેથી દ્વાર ઉઘાડી બહાર નજર કરી તો એમેર અંધકાર વ્યાપેલો દેખાયો, પણ પાર્વતીનું દર્શન થયું નહિ. પાર્વતી પોતાને મળવા આવવાની હતી કે નહિ તેવી કશી વાતચીત તેની અને પાર્વતી વચ્ચે થઇ નહોતી, પરન્તુ મનહરને કાંઇ તેવી વાતચીતની જરૂર જણાઇ નહોતી. પોતે પાછા ફરવાની ઉતાવળમાં હતો, છતાં રાત્રે રોકાયો, પાર્વતીએ અને રોકાવા આગ્રહ કર્યો હતો, તે શું અર્થસૂચક નહોતું ?

પાર્વતી ઉંઘી ગઇ હશે ? તેણે સંકલ્પવિઘ્ન કર્યો; પણ ઉંઘતી હોય તો તેને જગાડામાં મનહરને કાંઇ ભય નહોતો ! તે એસરીમાં આવીને બોલ્યો :

‘ હજમી કાકી, પાર્વતી, ઉંઘી ગયાં છો ? ’

બાબુના ઓરડામાંથી ધીમે ખોંખારો સંભળાયો.

મનહર બોલ્યો : ‘ દીવાસળીની દાખડી જરા આપજો; દીવો હોલવાઇ ગયો છે, અને મારી પાસેની દીવાસળી ખૂટી ગઇ છે. ’ એમ કહેતો મનહર પાછો પોતાના ઓરડામાં પેસી ગયો અને દીવો હોલવીને આટલા ઉપર સૂઇ ગયો !

ઓરડાના અંધકારમાં કોઇનો પગસંચાર સંભળાયો અને તુરત દીવાસળી સળગી. પ્રકાશમાં પાર્વતી દીવો સળગાવતી દેખાઇ. ઓઠ

અને આંખોને હસાવતી પાર્વતીએ મનહર સામે જોઇ ધીમેથી ઉચ્ચાર કર્યો: 'કેવા લુચ્ચા છે ? હ્યો, આ દીવો કર્યો, અને આ દીવાસળીની દાખડી.' પાર્વતીએ દાખડી મનહરના અંગ ઉપર ફેંકી ચાલવા માંડ્યું.

પણ મનહર તેને એમ જવા દે શકે ? તેણે તેનો હાથ પકડીને ખાટલાપર બેસાડી: 'કહે, મેં શી લુચ્ચાઇ કરી ?'

'તમારા ગળવામાંથી દીવાસળીની દાખડી કાઢી આપું ?'

મનહર હસ્યો: 'અને હવે હું તારી લુચ્ચાઇની વાત કરું ?'

'કહેને !'

'મને તેં જ રોક્યો અને દર્શન પણ ન દીધું !'

'તમારી ગરજે રોકાયા હશે, મારા માટે તમે રોકાયા નથી !'

'બસ કે ? મારે કાંઈ વિશેષ કામ નહોતું. આ.....જરા.....

પંડ્યાજીને પાંચ રૂપિયા રળાવવા આવ્યો'તો.....'

પાર્વતી લુચ્ચાઇભરી નજરે મનહરના મુખ તરફ જોતી સાંભળી રહી. 'હે, આગળ બોલોને !'

'તારી બાએ તને વાત કહી હશે.'

'શી વાત ? મારી બાએ મને કશુંય કહ્યું નથી.'

'વાત એમ છે કે મારી એક ફાઇ બહુ માંદાં છે. તેમની પાસે દસ-પંદર હજારની પૂંજ છે. તે પોતાની મીલકતનું વસીયતનામું મારા નામ ઉપર કરે તો તેમના મરણ પછી તેમની મીલકત મને મળે; પરંતુ ડાસી બહુ વહેમીલાં છે. જ્યોતિષવિદ્યા ઉપર એમને બહુ શ્રદ્ધા છે, એટલે જો પંડ્યાજી ત્રિકાળજ્ઞાની બાવાનો વેશ કાઢીને ડાસીની પાસે જાય અને હું કહું તેવી રીતે વાતો કરે તો મારા બેડા પાર ઉતરી જાય તેમ છે. એ કામ માટે પંડ્યાજીની મદદ લેવા હું આવ્યો હતો. તેમણે એ કામ કરી આપવા હા કહી છે.'

'હી...ક !' પાર્વતી એ ઉદ્ગાર કાઢીને આંખોમાંથી ભેદભર્યાં તેજઃકિરણ વરસાવતી મનહરની સામે જોઇ રહી. કેટલીક વારે તે બોલી: 'ખીજું કાંઈ ?'

‘ કશું જ નહિ ! મારું કામ પાર પડશે તો પંડ્યાજીને બે-ચાર હજાર રૂપિયા મળશે. ’

‘ મારા મુંબઇગરા મનહર ! ’ પાર્વતી જરા મોજમાં અને લાડમાં બોલી : ‘ મારી પાસે તો જરા સાચું બોલો ! ’

‘ અરર ! શું હું જૂઠું બોલું છું ? લખમી કાઢીને પૂછજે, એ જ વાત છે કે બીજી કંઈ ? ’ મનહર મ્હોં ઉપર ગંભીર ભાવ ધારણ કરતો બોલ્યો.

પાર્વતીના મુખ ઉપરનું સ્મિત અદૃહાસ્યમાં ફેરવાઇ ગયું. મનહર વિચારમાં પડતો એ હાસ્ય તરફ જોઇ રહ્યો અને પાર્વતી મનહરને મૂર્ખ બનાવનારું હાસ્ય હસી જ રહી.

‘ તું કેમ હસે છે ? ’

‘ તમે જૂઠું બોલો છો અને મને તે સાચું માનવા કહો છો, તે માટે ! ’

મનહર કાંઈક ગભરાવા લાગ્યો. પાર્વતી હસમુખા સ્વભાવની હતી, તેની હાંસી-મસ્કરી અને રમતિયાળપણાએ તેને અનેક વાર વિનોદ ઉપજાવ્યો હતો, પરંતુ અત્યારે તેના માર્મિક હાસ્યથી મનહરને ગુંચવણ અને ગભરામણ થવા લાગી હતી.

‘ તું મને જૂઠાંબોલો માને તો જેવી તારી મરજી ! ’ છેવટે મનહર એશિયાળો બની જતો હોય તેવી રીતે બોલ્યો.

‘ અને કહોને કે પાર્વતીને મ્હોંએ સાચું બોલવાની મનહરલાલની મરજી નથી ! ’ પાર્વતીએ ટાળનો એક વિશેષ તુકો ઉડાવ્યો.

‘ હવે તો તું કહે તે ખરું ! ’

પાર્વતી મજાકમાં મનહરના બેઉ હાથને પોતાના એક હાથમાં પકડી બીજા એક હાથે તેના ગાલ ઉપર ધીમે તમાચો મારી રચાવતી

બોલી: ‘હું કહું તેજ ખરું, કેમ? પણ મારી પાસે જૂઠું બોલવા માટે હું તમને સજ્જ કરવાની છું! કહો, હજી સાચું બોલવું છે નહીં?’

મનહર ગરીબડો બની, પાર્વતીની લાડભરી લપાટને મીઠાશથી ઝીલી લઈ સ્મિત કરી રહ્યો. પાર્વતીના હાથમાંથી પોતાના હાથ છોડાવી, પાર્વતીની દેહલતાને ભુજબંધે ઘેરી લઈ બોલ્યો: ‘તારે જે સજ્જ કરવી હોય તે કરી લે, અને તારે સાચું-જૂઠું જે માનવું હોય તે માની લે!’

‘તમે જૂઠું જ બોલો છો અને સાચી વાત મેં કાનોકાન સાંભળી છે. મારી બાને તમે જૂઠું કેમ સમજાવ્યું, તે પણ હું જાણું છું, સમજાવ્યાને મુંઝવેગરા મહેમાન!’ પાર્વતીએ મનહરની સોડમાં લપાટાં તેની આંખો સાથે પોતાની આંખોને લકાવતાં કહ્યું.

‘તેં બધું સાંભળ્યું છે! ખરેખર?’

‘પણ તમે આટલા ગભરાઓ છો કેમ? હું પોલીસ અમલદાર નથી, છૂપી પોલીસવાળો નથી, તેમજ પેલા મરનાર જોગીનું ભૂત પણ હું નથી!’

‘તોઆહ! પાર્વતી! તું ભારે અજરાક છે, હોં! જે તારા જે મને સ્ત્રી મળી હોત તો કેવું સારું થાત!’

‘બહુ જ ખરાબ થાત!’

‘એમ કેમ બોલે છે?’

‘તો હું તમને પારકી મીલકતને ખાતર પારકી સ્ત્રીના ધણી થવા ન દેત!’

‘તું મારું કાળજી વીંધી નાંખે છે, પાર્વતી!’

‘તો હોં, મને જવા દો; મારા જેવા તિરંદાજ પારધીને કેમ કેમ પકડી બેઠા છો?’

પાર્વતીએ ભુજબંધમાંથી છૂટવાને વ્યર્થ પ્રયત્ન કર્યો.

‘ નહિ, નહિ, એમ ગુસ્સો શાને કરે છે ? તારાં તીર ખાવાં મને બહુ ગમે છે ! ’

‘ હા, હા, હવે મારી ખુશામત કરો ! મુંબઈગરાઓ પક્ષા હોય છે, તે હું ક્યાં નથી જાણતી ! ’

‘ પણ તું મારી પક્ષાઈને ક્યાં ચાલવા દે તેવી છે ? તારી પાસે દાર કપૂલ કરવામાં જ હું મારી શોભા માનું છું ને ! ’

‘ વાહજી વાહ ! ઠીક માખણ વારવા માંડ્યું છે. ’

‘ હવે એ રમત જવા દે; અને હું પૂછું તેનો જવાબ દે. ’

‘ કહો, શું પૂછો છો ? ’

‘ તેં મારી બધી વાત સાંભળી છે, તો બોલ, મારી યોજના તને પસંદ છે કે નહિ ? ’ મનહર એ પ્રશ્ન પૂછતાં પાર્વતીના વદન સામે આતુરતાથી નેમ રહ્યો.

મનહરનો પ્રશ્ન સાંભળીને પાર્વતીના વદન ઉપરથી હાસ્યુછટા ઉડી ગઈ, તે એકાએક ગંભીર બની ગઈ અને બિંડા વિચારમાં પડી ગઈ. તે કેટલીક ક્ષણો સુધી કશું બોલી નહિ.

મનહરે ફરીથી પૂછ્યું : ‘ શું વિચાર કરે છે ? કેમ જવાબ આપતી નથી ? ’

ટપક ટપક બે અશ્રુબિંદુઓ પાર્વતીની આંખોમાંથી ખરી પડીને મનહરને કાંડે બાંધેલી થડીયાળ પર પડ્યાં.

પ્રકરણ દ્વં

જ જ

વિધવાની ઝંખના

જ

પાર્વતીનાં કારમાં આંસુએ મનહરને આશ્ચર્યચક્રિત કર્યો. તે અનેક વાર પાર્વતીના સંસર્ગમાં આવ્યો હતો, પરંતુ એક વાર તેણે તેને રડતી જોઈ નહોતી, સદા તેને હસમુખી અને વિનોદમાં મસ્ત જોઈ હતી. એ પાર્વતીની આંખોમાં એકાએક આંસુ કેમ આવ્યાં ? મનહર એ આંસુનું રહસ્ય સમજવા અશક્ત હતો.

‘ આ શું ? પાર્વતી ! તું રડે છે ? ’ મનહરે પૂછ્યું.

પરંતુ દુઃખીના દુઃખના પ્રથમ ઊભરામાં તેને દુઃખનું કારણ પૂછવું તે તેના દુઃખનો વેગ વધારવાનું કાર્ય કરે છે. પાર્વતી હુસકાં ભરીને રડવા લાગી, પરંતુ દસેક મિનિટમાં તે શાન્ત થઈ ગઈ. તેટલો સમય મનહર માત્ર ચક્રિત દષ્ટિએ તેને જોતો જ રહ્યો.

‘ પાર્વતી ! ’ તે શાન્ત પડ્યા પછી મનહરે તેને પૂછ્યું : ‘ શું હવે તું મને તારા દુઃખનું કારણ નહિ કહે ? ’

‘ હું કહીશ, પણ તે તમારા સમજવામાં નહિ આવે. ’

‘ એમ કેમ વાર ? ’

‘ કારણ કે તમે જીવાન વિધવા સ્ત્રી નથી. ’

‘ ઓહોહો ! ’ મનહર તેની વાતને તુચ્છકારતો બોલ્યો : ‘ અને તે માટે શું તું રડે છે ? તને વિધવા થયાને તો બહુ વર્ષો થઈ ગયાં ! ’

‘ હું નહોતી કહેતી કે, તે તમારા સમજવામાં નહિ આવે ! ’

‘ એમાં સમજવું છે શું ? વિધવા સ્ત્રીને કોઈ વાર દુઃખ સાંભરી આવે, ત્યારે તેને રડવું આવે, પરંતુ વિધવા થયા પછી સાત-આઠ

વર્ષે રડતું શાનું આવે ? અને...' મનહર જરા ધીમેથી બોલ્યો: 'તારે ક્યાં વિધવાવસ્થાનું દુઃખ ભોગવવું પડે છે ? તારે તો મજા છે. '

'હા...મજા છે, મનહરલાલ !' પાર્વતી કરડાકાથી બોલી: 'જો તમે જુવાન વિધવા હોત, મારા જેવી સ્થિતિમાં હોત તો તમને ખબર પડત કે કેવી મજા છે !'

પાર્વતી હરગોવિંદ પંડ્યાની એકની એક જુવાન દીકરી હતી. અગીયાર વર્ષની ઉમરે તેને ચાણોદના જ એક ચૌદ વર્ષની વયના બ્રાહ્મણ છોકરા વેરે પરણાવેલી, પરંતુ દૈવયોગે એ છોકરો એક વાર કાંઈ યજ્ઞમાનને સ્નાન કરાવવા નર્મદાજીના ઘાટપર ગએલો ત્યાં તે ન્હાતાં-ન્હાતાં તણા્યો અને તેને ગચાવવા બીજા બ્રાહ્મણો જઈ પહોંચે તે પહેલાં તે ડૂબીને મરી ગયો. પાર્વતીનું કર્મ ફૂટી મયું !

તે વખતે તો પાર્વતીને કામાર્થ અને વૈધવ્ય વચ્ચે કાંઈ વિશિષ્ટ ભેદ જણાતો નહોતો પરંતુ જેમ જેમ તે વયમાં મોટી થવા લાગી, તેનું યૌવન વિકસવા લાગ્યું અને તેનો ઉંચી કાઠોનો પાતળો દેહ, ગૌર વર્ણુ ગોળ વદન, સરલ નાસિકા તથા મદીક્ષી આંખ તેના યૌવનને દીપાવવા લાગ્યાં, તેમ તેમ તે હરગોવિંદ પંડ્યાને ઘેર ઉતરતા યજ્ઞમાનોના આકર્ષણનો વિષય થઈ પડી. વિશેષમાં પાર્વતી સ્વભાવે હસમુખી હતી, બોલાવામાં ચપલ હતી અને વાતચીતમાં વાફપદુ હતી, એટલે યજ્ઞમાનો સાથે છૂટથી બેળાવાના તેને અનેક પ્રસંગો મળતા. વૈધવ્ય ધર્મ તે જાણતી હતી, પરંતુ તે સાથે તે દેહની ભૂખને પણ ઓળખતી થઈ હતી; પોતે પતિ વિનાની છે અને હવે તેને માટે આજીવન બ્રહ્મચર્ય જ નિર્માણ થએલું છે તેની તેને ખબર હતી, પરંતુ બ્રહ્મચર્ય ન પાળ્યા છતાં જો લોકોને બ્રહ્મચર્યપાલન દેખાડી શકાતું હોય તો તે સંસારમાં ચાલી શકે છે એની પણ તેને જૂદા જૂદા પ્રકારના યજ્ઞમાનોના પરિચયમાં આવ્યા પછી ખબર પડી ગઈ હતી !

દેહની ભૂખ લાખને જ મનુષ્ય અવતરે છે, અને પ્રત્યેક પ્રાણીની પ્રકૃતિમાં એ ભૂખ રહેલી હોય છે; પરંતુ જે ઋષિમુનિઓએ આહાર-નિદ્રા-ભયની સાથે એ દેહની ભૂખનું વિધાન કર્યું છે, તે જ ઋષિમુનિઓએ વિધવાને માટે એ ભૂખનું શમન હરામ કહ્યું છે ! એ ભૂખ ઉપર વિજય મેળવનારા અપવાદો હોય શકે છે, પરંતુ એ વિરલ અપવાદોએ જે વિજય મેળવ્યો, તેવા વિજયની સંસારની બધી વિધવાઓ પાસેથી આશા રાખવી એ અક્ષતનું દેવાળું છે. એ દેવાળું એ ઋષિમુનિઓને શિરે આરોપવા કરતાં એમનાં કથનોનું અર્થ રહસ્ય સમજ્યા વિના એ કથનોને નિરપેક્ષ રીતે વળગી રહેનારા શાસ્ત્રીઓ, ન્યાતો, વર્ણોને શિરે જ આરોપવું એ વધારે વાજબી છે.

પ્રભુએ બ્રાહ્મણનું જોળાયું આપ્યું, નાની વયે જ કર્મ ફૂટ્યું, કર્મમાં ભૂખ લાખ્યું ન હોય તે ક્યાંથી મળે ? એવાં વાક્યો ધણીયે વાર પાર્વતીએ પોતાની માતાને મુખેથી બીજાઓ પ્રત્યે બોલાવતાં સાંભળ્યાં હતાં. તે વખતે પાર્વતીને પોતાની માતાને પૂછવાનું મન થયું હતું કે: ‘પ્રભુએ બ્રાહ્મણનું જોળાયું આપ્યું તે જોડું કર્યું’, નહિ તો મારે વૈધવ્ય ન વેઠવું પડત, નહિ બા ?’ પરંતુ તે મનને પાછું વાળી લેતી, અને માતાની એવી વાતો ઉપર મૂગું મૂગું હસતી.

ઘરમાં અનેક પ્રકારના સ્વભાવનાં, અને વિધવિધ વયનાં સ્ત્રી-પુરુષ યજમાનો આવતાં અને જતાં. પાર્વતીનું એક વાર પતન થયું, અને લાખમીના જાણુવામાં એ વાત આવી. પાર્વતીએ પણ જાણ્યું કે માતા પોતાનું રહસ્ય જાણી ગઈ છે. તે મનમાં બીધી, પરંતુ માતાએ તેને કશું કહ્યું નહિ. પાર્વતી એક ડગલું આગળ વધી, પરંતુ તે વખતે તેને સમજ પડી કે પોતાની માતા એવી ઇચ્છા રાખે છે કે પોતે કંઈક પૈસાની કમાણી કરીને માતાને આપે ! પાર્વતી અણુ-આનતે મને એ પંથે આગળ વધી, પરંતુ તેથી તેનું પતન અનેક દિશાએથી દોડી આવવા લાગ્યું ! માતાનો લોભ જાગ્યો, પિતા તો

જાણે કાંઈ જાણતો જ નથી એમ વર્તવા લાગ્યો, અને પછી તો પાર્વતીને માટે એ જીવન જ કંટાળાભર્યું થઈ પડ્યું ! કાંઈ વાર પાર્વતી ઇચ્છાથી, પરંતુ અનેક વાર તો અનિચ્છાથી—માતાના લોભને સંતોષવાને પોતાનું બલિદાન આપતી. એવે વખતે તેને પોતાની વૈધવ્ય દશા બદલ—પોતાના પ્રાણભૂના બેળાયા બદલ—ગ્લાનિ ઉપજતી. પોતાના જેવી અનેક બાળવિધવાઓને તે જોતી. કેટલીકને તો તે પોતાના જેવું જ જીવન ગાળતી વિધવાઓ તરીકે ઓળખતી, પરંતુ તે વખતે તેના અંતરમાં ઉંડો ચીરો પડ્યા વિના રહેતો નહિ. તે મનમાં બોલતી કે ‘આ બિચારી વિધવાઓ પ્રાણભૂને બદલે કાંઈ ઠાકરડાને ઘેર અવતરી હોત તો તેમનું કર્મ કાયમને માટે ફૂટી ન જાત !’ તે વખતે જરૂર એવા હલકા વર્ણનાં દંપતીઓ તેની અંતઃશક્તિઓ સમીપે આવી બિભતાં અને પાર્વતી મનમાં એમનાં દાંપત્યસુખની ઇર્ષ્યા કરતી. તે જે જીવન ગાળતી હતી તે કરતાં તેને એવાં દંપતીનું જીવન વધારે સુખી લાગતું. તે અંતરથી એ જીવનને ઝંખતી હતી. પ્રાણભૂ—વાણીયાનાં સુખી કહેવાતાં જીવનનો અને કાળી—ઠાકરડાનાં ગરીબ તથા મહેનતુ જીવનનો તેને ખ્યાલ હતો, પરંતુ પોતાના વર્તમાન જીવનની તુલનામાં તેને એ મહેનતુ અને સંતુષ્ટ જીવન વધારે સુખભર્યું લાસતું.

‘ ઠીક, ઠીક, પણ તને અત્યારે જ તારી વિધવાવસ્થા કેમ સાંભરી આવી ? ’ મનહરે પાર્વતીને પૂછ્યું : ‘ હું તો તને મારી યોજનાની વાત પૂછતો’તો, ત્યાં તું રડી પડી ! ’

‘ મનહરલાલ ! ’ પાર્વતી ગંભીર વદને બોલી : ‘ તમે રહ્યા નર—અમર, ફૂલે—ફૂલે બેસીને મોજ મેળવનારા, તમને શી ખબર પડે કે વિધવાનાં દુઃખો કેવાં છે ? જ્યારે તમે મને તમારી યોજના સંબંધે મારો મત પૂછો છો, ત્યારે હું કહું છું કે તમારી યોજના મને ખસંદ છે, પણ—’

‘ વળી ‘પણુ’ શાનું ? ’

‘ પણુ તમે એમ ન માનતા કે તમને લાખ-બે લાખ રૂપિયા અને મારા પિતાને પચીસ હજાર રૂપિયા મળવાના છે, તેથી તમારી યોજના મને પસંદ છે; તમે એમ માનશો નહિ કે રમત જેવી વાતમાં લાખો રૂપિયાનો દલ્લો મળી જાય છે તે ન જવા દેવા માટે તમારો ઘાટ મને ગમે છે; તમે એમ પણુ સમજશો નહિ કે તમારી પાસે વધુ પૈસા આવશે એટલે તમે મને એકાદ વાર મુંગધ લઇ જઇને ખૂબ મોજ કરાવશો તે માટે હું તમારા કામને પુષ્ટિ આપું છું...’

‘ ત્યારે શા માટે ? ’ મનહરલાલ પાર્વતીની વાગ્ધરાને અર્ધખુલ્લા મોંમાં અને ચક્તિ આંખો સમેત કર્ણપુટમાં ઝીલવા લાગ્યો.

‘ તમારી યોજનાથી બિચારી એક હતાશ ચએલી બાળવિધવાને સ્વામીનું સુખ મળશે એ વિચારથી જ હું તમારા કાર્યને પુષ્ટિ આપું છું !’

મનહર દિગ્મૂઢ બની પાર્વતીના મુખ સામે જ જોઇ રહ્યો.

પાર્વતી આગળ બોલી: ‘ પણુ સાંભળો, ઇશ્વરની ખાતર તમે એ બિચારી વિધવાને આશાભરી કર્યા પછી તેનું ધન ઉપાડીને નાસી જશો નહિ; તેના સ્વામી તરીકે તમે ભણે જાઓ, ભણે તેને તમે ઠગો, તેનું ધન ઉડાવો, પરન્તુ તેના એ સુખસ્વપ્નમાં ભંગ ન પાડતાં મૃત્યુ સુધી તેના સહચારી તરીકે તેની સાથે જ રહી જીવન વીતાડજો ! ’

પાર્વતીનો હૃદયભાવ મનહરના અંતરમાં ઉતર્યો. તે વિચારમાં પડી ગયો અને કશું ન બોલ્યો.

‘ મેં કહ્યું તે તમે સમજ્યા ? આશાભરી વિધવાના નિસાસા તમે ન લેશો, અને જો તેનું ધન લૂંટીને જ ચાલ્યા આવવું હોય તો તમે જશો નહિ. મને વચન આપો કે તમે ત્યાં રહેશો જ. ’

‘ એવું વચન કેમ અપાય, પાર્વતી ? એક મ્યાનમાં બે તલ્વાર ફેવી રીતે સમાય ? ’

‘ બે તલ્વાર કેમ ? ’

‘ એક તો તું... ’

‘ ના, મારી ચિંતા ન કરશો. તમે એ બિચારીના અંધારા જીવનમાં અજવાળું કરશો, તો તેથી મને સંતોષ થશે; કહો, હવે વચન આપો છો ? ’ પાર્વતી તીવ્ર દૃષ્ટિથી મનહરની સામે જોઈ રહી.

પાર્વતીની આટલી તેજસ્વિતાનો અનુભવ મનહરને આજે પહેલી જ વાર થયો હતો. તેને અત્યારસુધી ખેલવાની પૂતળી જેવી સમજતો મનહર આજે પહેલી જ વાર સમજી શક્યો હતો કે તે એક અદ્ભુત રમણી છે અને તેના જીવનમાં પણ દૃષ્ટિથી અગોચર એવો કાંઈ વિશિષ્ટ આવેગ છે. તેની ઇચ્છા માત્ર એ જોગીનું ધન પચાવી પાડવાની જ હતી, તેની સ્ત્રીને પ્રતીતિ ઉપગતી થોડા દિવસ ત્યાં ગાળીને પછી ધન ઉપાડી નાસી જવું તે સિવાય બીજો તેનો ઉદ્દેશ નહોતો, સ્ત્રીની તો તેને પરવા જ નહોતી; પરંતુ પાર્વતીની આ સૂચનાથી તે જિંડા વિચારમાં પડી ગયો. પાર્વતીએ માગેલું વચન તેને પોતાથી આપી શકાય તેવું લાગ્યું નહિ, પણ હવે તેને એક ભય ઉત્પન્ન થયો હતો. પાર્વતી બધું રહસ્ય જાણતી હોવાથી તેને નાખુશ કરવામાં સાર નહોતો ! આ કારણથી તેણે અત્યારે તો પાર્વતીની માંગણી સ્વીકારનારું વચન આપવામાં જ પોતાનું હિત જોયું. તે બોલ્યો : ‘ પાર્વતી ! તને એવું વચન હું એક શરતે આપી શકું. હું ત્યાં રહું, ત્યારપછી કાંઈ યુક્તિપ્રયુક્તિથી તારે એ સ્ત્રીની સાથે સ્નેહ જોડીને વખતોવખત ત્યાં આવ-જન રાખવી. ’

‘ એનું કારણ ? શું એના જીવનમાં તમારે મારી પાસે પત્થર ફેંકાવવા છે ? ’

‘ નહિ, નહિ, તેને નહિ છોડવાનો જે કાલ હું તને અત્યારે આપું છું તેનું મને વખતોવખત સ્મરણ આપવા માટે તું મારી દૃષ્ટિ સમીપે રહે, તેટલા માટે. ’

‘ તો તમારી એ શરત હું માન્ય રાખું છું. ’

‘ હવે તું રાજ થઈને ? ’

‘ હા. ’

‘ તું શું આટલા માટે જ રહી હતી ? ’

‘ હા ! વેશધારી પતિ મેળવવાનું સદ્ભાગ્ય પણ મારા લલાટે લખાયું નથી. અમ વિધવાઓના હૃદયની ઝંખના જો તમારે જાણવી હોય તો, પ્રભુને તમે પ્રાર્થના કરો કે આવતે જવે તમને પ્રભુ એક જીવન વિધવા બનાવે, મનહરલાલ ! ’

અને એક વાર ફરીથી પાર્વતીની આંખો ભીંજાઈ.

❧ ❧ ❧

પ્રકરણ ૧૦મું

❧ ❧

સુશીલા

❧

શિયાળાની સહવાર હતી. ટાઢ કકડીને પડી હતી. સૂર્યોદય થઈ ગયો હતો, પરંતુ જિજ્ઞાસાની હંફ છોડવાનું મન થાય તેમ નહોતું. અજવાળાને માટે એકાદ ખુલ્લી રાખેલી બારી-માંથી પણ પવનનો એવો ઠંડો સુસવાટો આવી રહ્યો હતો કે ટાઢને લીધે દાઢી ડમડગી ગયા વિના રહે નહિ. પણ ટાઢ વાય સહુને, ત્યારે ટાઢ ન વાય એક વહુને ! પરોઢમાં ઉઠીને ગોમતી ધરકામે લાગી ગઈ હતી. શૌચ, સ્નાન, સેવા છત્યાદિથી તે પરવારી ત્યાંસુધી તો સૂર્યોદય પણ થયો નહોતો. ધરના આંગણમાં ફૂલો હતો ત્યાંથી વીસ-પચીસ ઘડા સીંચી લાવીને તેણે જોઈતું પાણી ભરી લીધું હતું. એ ધરકામમાંથી પરવારીને તુરત જ તે રસોડામાં પેઠી અને ચૂલો સળગાવીને તેણે ચાહ મૂકી, એટલામાં ઉપરને માળેથી ખૂમ પડી :

‘ ગોમતી ! ’

‘ હા, બા ! ચાહને ફક્ત પાંચ મિનિટની વાર છે ! ’ ગોમતીએ જવાબ આપ્યો.

‘ મૂંઝ તું ! અત્યારમાં નહાઈ પણ ખરી ! ’

‘ હા બા, અત્યાર જ કેમ કહો છો ? સાત તો વાગી ગયા છે. ’

‘ પણ આ ટાઢ કેવી છે ? અને તું ઠંડે પાણીએ નહાઈ ! ’

‘ ફૂવામાંથી તાજું કાઢેલું પાણી હતું, ખૂંચ હુંકાણું હતું, ટાઢ વાય તેવું નહોતું. ’

‘ એકરાર ખૂંચ માંદી પડવાની છે અને સો પચાસ રૂપિયા વૈદના ખર્ચાવવાની છે ! ’

ગોમતી મધુરે હસી : ‘ જો થવાનું હશે તે થશે, પણ હવે તમે નીચે આવો અને દાતણ કરો, એટલામાં ચાહ ગાળી આપું છું. ’

‘ હા, આવું છું. ’

‘ અને નાની બહેન હયાં છે કે ? ’

‘ ના, હજી તે ઉઠી જણાતી નથી. સુશીલા-ઓ સુશીલા— ’

‘ જાગુ છું બા, પણ ટાઢ બહુ વાય છે એટલે સૂઈ રહી છું. ’ બીજા એરડામાંથી જવાબ આપ્યો.

‘ હશે બહેન, તું તારે સૂઈ રહે, ટાઢ એવી છે કે શરદી થઈ જાય. ’

નડીઆદથી પાંચેક ગાઉ દૂર આવેલા રાણીપુરમાં રામેશ્વર આચાર્યનું ઘર ગામને છેવાડે આવેલું હતું. મૂળે આખા ગામની ઉપજ રામેશ્વર આચાર્યના બાપદાદાઓ ખાતા, પરંતુ અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય થયું ત્યારથી તેમના કુટુંબને વર્ષે બે હજાર રૂપિયાનું વર્ષાસન મળતું અને ગામને ખાલસા મુલકમાં ભેળવી દેવામાં આવ્યું હતું. તે ઉપરાંત કુટુંબને બીજી ખેતરપાધરની ત્રણ-ચાર હજારની આવક

મળેલી અને સારા વહીવટથી તે એક સરખી રીતે ચાલુ રહેવા પામી હતી. પરન્તુ છેલ્લાં થોડાં વર્ષથી આચાર્યના કુટુંબનો દૈવ રૂક્યો હતો. રામેશ્વર આચાર્ય અને તેમની પછી તેમનો ઐજ્યુએટ થયેલો પુત્ર મધુસૂદન ગુજરી ગયા હતા, અને આપણી ધાર્તોને કાળે માત્ર ત્રણ સ્ત્રીઓ જ એ ઘરમાં રહી હતી: એક વિધવા ગોમતી, બીજી તેની સાસુ કમળા અને ત્રીજી તેની પુત્રી સુશીલા.

કમળાને પંચારનેક વર્ષ થયાં હતાં; સુખી ઘરમાં જીવન વીતવાથી તેની દેહચષ્ટિ સારી હતી, પરન્તુ છેલ્લાં વર્ષોનાં દુઃખે તેના પુષ્ટ દેહને ઝુલતી ચામડીથી વેષ્ટિત અને લોહી-માંસથી વિહીન બનાવી દીધો હતો. તેનાં દુઃખો અનેક પ્રકારનાં હતાં અને એ દુઃખો માનસિક જ હતાં. પહેલાં તેણે સ્વામી ગુમાવ્યો હતો, પછી પુત્ર ગુમાવ્યો હતો અને એ દુઃખ જાણે ઓછું હોય. તેમ પુત્રવધૂ ગોમતી તેને ખૂબ ત્રાસ આપતી હતી. તે ઉપરાંત સુશીલા બાબતની ચિંતા તો તેના કાળજમાં ઝળઝળ બળ્યા જ કરતી હતી તે જૂદી.

પણ બારેક માસથી ગોમતી ડાહી થઇ હતી અને તે સાસુની આજ્ઞા બહાર એક ડગલું પણ ભરતી નહિ. લોકો કહેતા કે વહુ ઉપર સાસુનું લહેણું ઉખળ્યું છે કે જેથી ગોમતી સાસુનો એક પણ ખોલ નીચો પડવા દેતી નથી ! જ્યારે ગોમતી ખોલતી ત્યારે તેના મોંમાંથી ફૂલ ઝરતાં, જ્યારે તે ધરકામ કરતી ત્યારે તેના શરીરમાં વિજળીની ચપળતા જણાતી, જ્યારે તે દેવસેવા કરતી ત્યારે તે પ્રભુ પાસે માંગતી કે, હે પ્રભુ ! આ જન્મારે સ્વામીની સેવા કરવાનું મને મળ્યું નથી, તો આ વૃદ્ધ અને દુઃખિયારાં સાસુની સેવા કરવાનું મારા જીવન સુધી મને આપ્યા કરજો ! પહેલાં ગોમતી સાસુ પાસે પૂરા આઠ દિવસ પણ રહેતી નહિ અને અને કંકાસ કરીને પિયેર ચાલી જતી, પરન્તુ જ્યારથી તે મંદિરમાં એક વાર કથા સાંભળવા ગઇ, ત્યારથી તેને કથામાંથી એવો ખોધ લાગી ગયો હતો કે

તેણે પોતાનું અદ્વડપણું છોડી દધને સાસુની સેવા કરવાનું હોંશથી સ્વીકારી લીધું હતું. અને પછી તો જેવું બીજે બને છે, તેવું જ ત્યાં પણ બન્યું. ગોમતી ઉપર કમળાને પોતાની પુત્રીના જેટલું હેત આવવા માંડ્યું, ગોમતીને જોઈતી કાંઈ પણ વસ્તુ આણી આપવાની કમળા ના કહેતી નહિ, દરેક કામમાં તે પુત્રવધૂની સલાહ લેતી અને કાંઈ વાર મનોદુઃખના આવેગ સમયે પણ કમળા પુત્રવધૂ પાસે જ આંસુ પાડીને તેની પાસેથી આશ્વાસન મેળવતી. સમયચતુર ગોમતી સાસુને ક્યારે કેવા પ્રકારનો સંતોષ આપવો તે સમજતી હોવાથી કમળા ગોમતીની આંખે જ બધું જોતી હોય એવું લાગતું, પરંતુ ગોમતી પૂરેપૂરી સાવધાન રહેતી કે તે વિશ્વાસનો ખોટો ઉપયોગ થતો સાસુના મનમાં ન આવે.

કમળાએ નીચે આવી, દાતણ પાણીથી પરવારી, દેવસેવાની ઓરડી પાસે જઈ ગોમતીએ પૂજી રાખેલી દેવમૂર્તિને નમન કર્યું અને પછી ચાહ પીધી; પરંતુ સુશીલા તો હજી પોતાના બિછાનામાં જ શાલથી મ્હોં ઢાંકીને જાગતી પડી હતી. શિયાળાની લાંબી રાત્રિના આરામ પછીની રહવાર સ્પૃતિદાયક હોય છે, પરંતુ તન-મનનાં દર્દીઓને માટે તે સુસ્તીદાયક હોય છે. સુશીલા પણ એવા જ દર્દીની પંક્તિમાં ગણાય તેવી બાળા હતી. દિવસ કટકો ચડ્યો છે, તે બંધ બારી-ઓને લીધે ઝાંખા પ્રકાશના પટ ઉપરથી તે જાણી શકતી નહોતી, પરંતુ ઘરમાં થતા અવાજ ઉપરથી તે સમયનું અનુમાન કરી શકતી હતી. ચાહના પ્યાલા ખખડ્યા, બાબાએ શાક વધાર્યું, રજારી આંગણેથી ગાયો છોડી ગયો, એ બધું તેણે અવાજો ઉપરથી જ પારખ્યું અને ‘આઠ વાગી ગયા હશે.’ એમ બોલતાં તેણે ધીમેથી શરીર પરથી શાલ તથા રજાઈને દૂર હસેલ્યાં. ધીમે ધીમે ઢોલીયા પરથી ઉઠતાં તેને કાને ઓચિંતો વાદનો સ્વર અથડાયો અને પાછળ કાંઈનું મધુર કંઠનું ગાન સંભળાયું. રાણીપુર જેવા નાના ગામમાં વાજ સાથેનું ગાન એ એક નવીનતા હતી. એ નવીનતાએ સુશીલાને આકર્ષી. તેણે ચડપ બારી ઉઘાડી અને ગાનનો સ્વર સ્પષ્ટ સંભળાવા લાગ્યો.

માતા...પિતાને મુઝ કે.....
દુલહન બના કે મા...રા !

એ એક ને એક પંક્તિનું આવર્તન પુનઃ પુનઃ તાનપલટા સાથે થવા લાગ્યું, અને સુશીલા ગાનના સ્વરમાં ઉંડી ને ઉંડી ઉતરી જતી હોય તેવી રીતે નિશ્ચલ ભાવે સાંભળવા લાગી. પરન્તુ તે દેહે જ નિશ્ચલ હતી, તેના અંતરમાં તો તોફાન જાગી રહ્યું હતું ગાનની ખીજ પંક્તિ એક સરખી સુરાવલિથી શરૂ થતી હતી;

દો ચા...ર દિન કે લીચે
ગુદશન દિખા...કે મા.....રા !

સુશીલાએ શ્વાસને રંધી કેવળ નીરવ બની, કંઠ ઉંચો કરી, એ પંક્તિને બરાબર સાંભળી. રંધી રાખેલો શ્વાસ તેણે જોરથી પાછો મૂક્યો. પગ પાણી પાણી થઇ જતા, આંખે અંધારા આવતાં, શરીરે પ્રસ્વેદ છૂટતો, હૃદયમાં ગભરામણ થતી તેને લાગી અને તે પાછો પગલે હઠીને પાછી દોલીયામાં પડી. તેની છાતી જોરથી કેન્દ્રવાસ બરતી હતી. ગાનનું આવર્તન તો ચાલ્યા જ કરતું હતું.

માતા...પિતાને મુઝ કે.....
દુલહન બના કે મા...રા !
દો ચા...ર દિન કે લીચે
ગુદશન દિખા કે મા.....રા !

ગાનના વધુ સ્વરો તેને કાને પડ્યા નહિ. આર્યસમાજના કે.કે. ગુરુકુળનો ઉપદેશક ગામમાં બે છોકરાઓ સાથે આવ્યો હતો. છોકરા ગાતા અને ઉપદેશક વાજિંત્ર વગાડતો, એમ તેઓ ગામને મહોલ્લે મહોલ્લે ફરી પ્રચારકાર્ય કરતા હતા. સુશીલાએ સાંભળેલા ગીતની ખીજ પંક્તિઓ છોકરાઓએ મહોલ્લાના દૂરના ભાગમાં જઇને ગાઇ, એટલે તેના સ્પષ્ટ ઉચ્ચારો સુશીલાને કાને ન પડ્યા, પરન્તુ જે પંક્તિઓ તેણે સાંભળી હતી, તે પંક્તિઓ જ તેના હૃદયમાં તોફાન મચાવવાને પૂરતી હતી.

દસ વર્ષની બાળ વયમાં તેને માતા-પિતાએ પરણાવી હતી. સમને આઠ વર્ષ વીતી ગયાં હતાં અને નવમું વર્ષ ચાલતું હતું. માલ્યરામાં સુશીલાનો હાથ ઝાઝનાર સ્વામી પરણ્યા પછી થોડા જ વખતમાં ઘરમાંથી નાસીને આવો બની ગયો હતો, જેનો આજસુધી કોયો પત્તો નહોતો. સુશીલાએ સ્વામીને માલ્યરામાં લાજની આડેથી બેસાડી હતો, તેનું 'પ્રાણજીવન' એવું નામ તેણે સાંભળ્યું હતું, પરંતુ તે વખતે તેને એવો ખ્યાલ નહોતો કે એ પ્રાણજીવન ઉપર 'પ્રાણ' અને 'જીવન' ન્યોછાવર કરવાનો શો અર્થ થતો હશે ! તે ઘર છોડીને નાસી ગયો, ત્યારે સૌ કહેતા અને તે પણ સાંભળતી કે તે પાછો આવશે, પરંતુ દિવસો ગયા, મહિના ગયા અને વર્ષો ગયાં, અને તે પાછો ન આવ્યો. તે પાછો ન આવવાનો ખરો અર્થ થોતાને માટે શો હતો તેની સમજ તે વખતે સુશીલાને પડતી લાગી હતી; પરંતુ સ્વામી વિનાના યુવતીજીવનનો ખ્યાલ તો સુશીલાને છેલ્લા વર્ષ-દોઢ વર્ષથી જ આવવા લાગ્યો હતો, અને તે વખતથી તેનું શરીર શોષાવા લાગ્યું હતું તથા મન મુંઝાતું લાગ્યું હતું. માતાની સૂચનાથી ગોમતીએ તેને કથાવાર્તા સાંભળવા જવામાં રસ પાડવા મત્ન કર્યો હતો, પરંતુ તે નિષ્ફળ ગયો હતો. દેવસેવામાં ચિત્ત ચોડી આત્માનું કલ્યાણ કરવાની માતાની અને બાબીની વાતો તેને ગમતી નહોતી, છતાં તે કોઈનું અપમાન કર્યા વિના મૂગી મૂગી ખુસ્તકો વાંચીને કે ગુંથવાપરોવવાનું કામ કરીને દિવસો ગાળતી. સુશીલાને શાન્ત, ગરીબડી અને એકમાર્ગી બાળા તરીકે બધાં પાડોશીઓ ઓળખતાં. માતાને તેની બહુ દયા આવતી, તેની નાજૂક તબિયતની તે બહુ કાળજી રાખતી, આંધળાની એક આંખ જેવી તે એક પરણેલી પણ વિધવા સરખી પુત્રી જ માત્ર તેના ઘડપણના દિવસો ગાળવાના સાધનરૂપ હતી. તેના મનોદુઃખને માતાનું સ્ત્રીહૃદય પારખી શકતું હતું, પરંતુ તે બિચારી શું કરે ? કોઈ વાર જ્યારે તે પુત્રીને દિવસે દિવસે વધુ ને વધુ ઓશિયાળી બનતી અને શરીરે શોષાતી જોતી, ત્યારે પાડોશીઓ પાસે કે ગોમતી પાસે આંસુ પાડીને રાતી, અને

નસીબને જ દોષ લઈને કપાળ ફૂટતી. સુશીલા પણ આજસુધી નસીબનો દોષ માની લઈને જેમ તેમ કરી જીવન પૂરું કરવા તરફ જ ધ્યાન લગાવી બેઠી હતી, પરંતુ આજે ગાનની પંક્તિઓ સાંભળ્યા પછી તેના અંધારા અંતરમાં એક તેજનું કિરણ ફૂટ્યું હતું.

‘બહેન! સુશીલા બહેન! હજી ઉઠ્યાં છો કે નહિ?’ ગોમતીનો સ્વર બહારથી સંભળાયો.

‘ઉઠી છું, ભાભી!’ કહી સુશીલાએ ઓરડાનું બારણું ઉઘાડ્યું. દાતણ અને પાણીનો પ્યાલો લઈને ગોમતી અંદર આવી: ‘હવે જલ્દી દાતણ કરી લ્યો, ચાહ કરી જાય છે.’

‘ભાભી!’ સુશીલાએ ઉદ્ગાર કાઢ્યો પણ તે આગળ બેલતાં એકદમ અચકાઈ ગઈ.

‘કેમ બહેન!’

‘કાંઈ નહિ.’ સુશીલા લગ્નને નીચું જોઈ ગઈ. હૃદયમાં ઉઠેલો પરપોટો એ લગ્નજીવ બાળાના મુખમાંથી બહાર નીકળી શક્યો નહિ.

‘કહો, કહો, કેમ અટકી ગયાં?’

‘પૂછું?’

‘હા, પૂછોને!’

‘તમે પરણ્યાં ત્યારે તમારી ઉંમર કેટલી?’

ગોમતી ચમકી. આ પ્રકારનો પ્રશ્ન ઓછામોટી સુશીલાએ કદાચ વાર કર્યો નહોતો. તેણે સામું પૂછ્યું: ‘કેમ બહેન, એમ પૂછવું પડ્યું?’

‘સહજ.’

‘હું પરણી ત્યારે ચૌદ વર્ષની હતી.’

‘ઠીક.’

ગોમતી ખારીક નગરે સુશીલાને જોતી, નશ્વંદના વદન પરના કદાચ નવીન વિકારને ઓળખવાને મથન કરતી પાછી ચાલી ગઈ.

પ્રકરણ ૧૧ મું

માતા અને પુત્રી

સુશીલા દાતણ કુરીને મ્હોં ઘોષ રહી હતી, એટલામાં તેની માતા હાથમાં ચાહનો પ્યાલો લઈને ઉપર આવી. સુશીલા બોલી: ‘બા, તમે કેમ ઉપર આવ્યાં? હું મ્હોં ઘોષને નીચે આવવાની જ હતી.’

કમળા પ્યાલો નીચે મૂકીને ઠાલીયા ઉપર બેસી ગઈ. દાદર ચડતાં તેને શ્વાસ ચડી આવ્યો હતો. થોડી ક્ષણ સુધી શ્વાસ લઈને તે બોલી: ‘ચાહ કુરી જતી હતી, એટલે હું ઉપર જ લાવી.’ પણ ખરી વાત જૂદી હતી. સુશીલાએ ગોમતીને જે પ્રશ્ન કર્યો હતો, તે વાત ગોમતીએ સાસુને કહી હતી, તેથી એ વૃદ્ધ માતાના અંતરમાં સ્વભાવિક રીતે જરા ચિંતા ઉપજી હતી. સુશીલાનું મન હમેશાં ઉદાસ રહેતું હતું અને તેના અંતરમાં વ્યથા જળતી હતી, તે કમળાથી અજાણ્યું નહોતું; ગોમતીને સુશીલાએ પૂછેલા પ્રશ્ન ઉપરથી કમળાને ચિંતા ઉપજી હતી કે પુત્રીના મનમાં વળી કાંઈ નવો દુઃખાવેગ આવ્યો હશે; તે કારણથી તે અધીરી માતા સુશીલાની પાસે આવી હતી. કમળા સુશીલાને આડકતરી રીતે પણ તેના મનોદુઃખ વિષે કાંઈ પ્રશ્ન કરે, તે પહેલાં સુશીલાએ જ પૂછ્યું: ‘બા! હું પરણી ત્યારે દસ વર્ષની હતી, ખરું?’

‘હા, બહેન! કેમ પૂછવું પડ્યું?’

‘ત્યારે ભાભી તો ચૌદમે વર્ષે પરણ્યાં હતાં.’

‘હા, તું પરણી ત્યારે બહુ નાની હતી, અને તારા પિતાનો વિચાર પણ તને એટલી નાની વયે પરણાવવાનો નહોતો; પણ શું

કરીએ ? રામનારાયણ ભટે લમ કરવાની હઠ લીધી, તારા પિતાએ નડીઆદ જઈને ભટજીને બહુએ સમજાવ્યા, પણ તે સમજ્યા નહિ, તે તો કહે કે ‘મારી અવરથા થઈ છે અને મારે મારા જીવતાં—જીવત છોકરાને પરણાવી દેવો છે,’ એટલે પછી લમ ક્યાં વિના બીજો આરો નહોતો. ’

‘બીજો આરો નહોતો, એમ કેમ ? વેવિશાળ છોડી નાંખી ન શકાય ? ’

કમળા ચમકી. પોતાના લમ સંબંધી આવી વાત સુશીલાએ માતા સાથે કેાઇ વાર કરી નહોતી. આજે તે જે રીતે વાત કરી રહી હતી તેથી કમળા આશ્ચર્ય પામી હતી; અને વિશેષમાં સુશીલાના છેલ્લા શબ્દોએ તેને મુંઝવવા માંડી હતી. તે બોલી : ‘બહેન ! આપણા જેવા આખરદાર માણસથી વેવિશાળ છોડાય ? ’

‘ના, ન છોડાય ! હીંગલીને તો પરણાવવી જ પડે ! ’

‘હીંગલી’ શબ્દ કમળાને કાળજી સોંસરો પેસી ગયો. પુત્રી પોતાને મહેણું મારી રહી છે તે માતા સમજતી હતી, અને તે એટલું પણ સમજતી હતી કે સુશીલા સુશીલા મહેણું મારીને માતાનું અપમાન કરવા ઇચ્છતી નહોતી. એ મહેણું પુત્રીની મનોવ્યથાને જ ઉદ્દગાર હતો.

‘બહેન ! ’ કમળા આંખમાં આંસુ લાવીને બોલી : ‘એમ બોલું ન લગાડ. અમે તને નાની વયે પરણાવી દીધી તે તારું અકલ્યાણ કરવા માટે નહિ. વેવિશાળ છોડી દેવા વિષે અમે વિચાર કરેલો, મધુસૂદને જ એવો વિચાર જણાવેલો, પરન્તુ અમને લાગ્યું કે ફક્ત આતું સારું ઘર મળવાનું નથી અને ભટજીને તો પોતાના દીકરા માટે એકને બદલે એકવીસ કન્યા મળે તેમ હતું, એટલે એ વિચાર અમે જવા દીધો. ’

‘ઐટલે કે સારું ધર પકડી રાખીને તમે મારું કલ્યાણ કર્યું.’

‘સુશીલા ! કાષ્ટ દિવસ નહિ, ને આજે તું મારી સાથે આવી રીતે વાતચીત કેમ કરે છે ?’

‘બા, હું તો સહજ પૂછું છું, તમારા વિચારો જાણું છું.’

‘અમારા વિચારો આજે પાર પડ્યા નથી, ઐટલે તને અમારો વાંક દીસતો હશે, પણ જ્યારે અમે તારું લગ્ન કર્યું ત્યારે તારા કલ્યાણ વિના અમે બીજા કશાનો વિચાર કર્યો નહોતો. સારું ધર અને સારો વર એ બેઉ વાનાં અમે જોયાંતાં, પણ જ્યાં નસીબ વાંકું ત્યાં સારો વર અને સારું ધર શા ખપમાં આવે ?’

‘બા ! માહું ન લાગે, તો મારે તમને થોડું વધુ પૂછવું છે.’
સુશીલાના એ સખ્દોથી કમળાના હૃદય ઉપર શિલાવત્ ભાર પડ્યો. સુશીલા આજ જાણે કે આગ ખાઈને વાતો કરવા બેઠી હોય એવું કમળાને લાગતું હતું. માતા-પુત્રી વચ્ચે ઘટતી મર્યાદા આજે તડા-તડા તૂટી જતી હોય એમ કમળા માની રહી હતી. પરંતુ કમળા એ દુઃખિની પુત્રીને એક પણ ઠડવું વેણ કહીને વધુ દુઃખી કરવા ઇચ્છતી નહોતી. દુઃખની ઘટમાળનું સંભારણું દુઃખિની પુત્રીની સમક્ષ કરીને દુઃખમાં ઉમેરો નહિ કરવાને જે પ્રકારની સીધી વાતચીત આજ સુધી તેણે કરી નહોતી-તેમ કરવાના અનશ્ચયે આવેલા પ્રસંગોને પણ તેણે સંયમ તથા શાણપણથી ઉડાવી દીધા હતા, તે પ્રકારની વાતચીત આજે થઈ રહી હતી અને તે જ વાતચીત કરવાની પુત્રીની સ્પષ્ટ માંગણી હતી. વતસલ માતાથી તેની અવગણના કેમ કરી શકાય ? સંતાનને ઉની આંચ પણ નહિ લાગવા દેવા ઇચ્છનારી માતા પોતાને દઝાડી રહેલી અમિજ્વાળાની પરવા કેમ કરે ? તેણે કહ્યું : ‘તું તારે પુત્રીથી જે પૂછવું હોય તે પૂછ, બહેન ! મને અબર હશે અને આવડશે ઐટલી વાતના જવાબ દેશ.’

‘સારું ધર તમે પકડી રાખ્યું તે તો મેં જાણ્યું, પણ સારા વરને તમે કેવી રીતે ઓળખ્યો ?’ સુશીલાને લાગ્યું કે આજે પોતે અસાધારણ હિંમત દર્શાવી રહી હતી.

‘તારો વર કાંઈ ઓછો ડાહ્યો નહોતો. તે વખતે તો તે ભણતો હતો, છતાં કેવો ધર્મિષ્ઠ હતો, માખાપની કેવી સારી સેવા કરતો ?’

‘પણ મેં તો સાંભળ્યું છે કે તેને પરણવું જ નહોતું છતાં તમે તેને પરણાવ્યો.’

કમળાના પેટમાં ગૂંચળાં વળવા લાગ્યાં. મોટી વયનાં સંતાનો જ્યારે માતા-પિતાને કાંઈ અપ્રિય લાગતો પ્રશ્ન પૂછે છે, ત્યારે માતા-પિતા કેટલીક વાર ઉઠકે જવાબ આપી દે છે, અથવા તો અર્ધ-સત્ય અને ગોળ ગોળ જવાબ આપીને બાળકની પેઠે તેમને સમજાવી લેવાનો યત્ન કરે છે; કિંવા શેષં કોપેન પૂરયેત્ એ ન્યાયે ગુસ્સો કરીને પ્રશ્નને ધુતકારી કાઢે છે; પરંતુ તેથી છોકરાંઓને સંતોષ થતો નથી. તેમની ગણતરીમાં તે વખતથી માતા-પિતા ઉતરી જાય છે અને તેઓ માતા-પિતાના વિચારો સામે બંડ ઉઠાવે છે. વિવેક-શુદ્ધિવાળાં વડીલો અપ્રિય પ્રશ્નોથી મુંઝાય છે ખરાં, પરંતુ તેઓ ઉપર જણાવેલા પ્રકારના જવાબોથી સંતાનોની દૃષ્ટિમાં ઉતરી જવાનું પસંદ કરતાં નથી. સમજી અને સુશીલ પુત્રીને ઉઠાવવા, ભરમાવવા કે ધુતકારવાનું સાહસ શાણી કમળાને વાજળી લાગ્યું નહિ. અચકાતાં અચકાતાં પણ તેણે ખુલ્લા દિલથી કહ્યું : ‘જો બહેન, તારા વરને પરણવું નહોતું એવું અમે પહેલાં જાણતાં નહોતાં. પાછળથી એવી વાત અમે જાણી અને તે પણ તારાં લગ્ન થયા પહેલાં. પરંતુ ભટજીએ તારા પિતાને સમજાવ્યું કે લગ્ન થઈ જશે એટલે પ્રાણજીવન ઠેકાણે આવી જશે અને કશી ચિંતા જેવું રહેશે નહિ; તેમ જ અમને એટલી બધી ખબર નહિ કે કેવળ માખાપના આગ્રહને લીધે જ પ્રાણજીવને પરણવાની હા કહેલી; અમે તો માન્યું

કે તે પરણશે અને તું સાસરે જતી આવતી થઈશ, એટલે તેનું મન ઉછાળા મારતું બંધ થઈ જશે; પરંતુ એવો તો વખત જ ન આવ્યો. અને તે ઘર છોડીને નાઠો ! પાછળથી અમે બહુએ પસ્તાયાં, અમારી ભૂલ અમને સૂઝી, તારા બાપ તો એ પસ્તાવાનાં જ સૂકાઈ સૂકાઈને ગયા...’ કમળાનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. આંખોમાં ચોધાર આંસુ વહી રહ્યાં.

સુશીલાને થોડી વાર પહેલાં સાંભળેલું ગાન કંઠમાં રૂઝ્યું—પણ અરકુટ: ‘ માતા પિતાને મુઝકો, દુલહન બનાકે મારા ! ’

ઓરડામાં મૌન પથરાઈ ગયું. કેટલીક વારે કમળા આંસુ લૂછી સ્વસ્થ થઈ ત્યારે સુશીલા બોલી: ‘ બા, તમે ભૂલ તો કરી, પણ તું માણસ પોતાની ભૂલ જીવનમાં સુધારી શકતો નથી ? ’

‘ બધી ભૂલો સુધરે, પરંતુ આવી ભૂલ—જીવન મુવીનો સોદો કાંઈ સુધરી શકે છે ? એ તો જેવું નસીબમાં લખ્યું હશે તેમ થયું. ’

‘ પણ બા, હું તો સમજણી નહોતો જ, મેં જાણી—સમજીને તો દર્શા ભૂલ નથી કરીને ? ’

‘ તેં ભૂલ નથી કરી—ભૂલ અમે કરી છે; પણ તારાં અવળાં નસીબે અમને લાંમાવ્યાં અને અમારે હાથે ભૂલ થઈ ગઈ. ’

‘ અને તમારી ભૂલનો દાંડ મારે ભોગવવાનો ! ’

‘ તારા કમનસીબનાં ફળ તારે ભોગવનાનાં અને અમે તો માત્ર તે કમનસીબનાં સાક્ષી જ. પણ સુશીલા ! આ બધું ભાવણુ તેં આજે મારી સાથે કેમ માંડ્યું છે, તેની મને કાંઈ સમજ પડતી નથી. ’

‘ બા, તમે ગભરાશો નહિ. હું વંદી જવાની નથી, નાસી જવાની નથી, તમારા દૂધને લગવવાની નથી; હું તો મારા મનના કેટલાક ખુલાસા કરી લેવા તમને આ બધું પૂછી રહી છું. આજે સુધી મનમાં કાંઈ કાંઈ વિચારો ઘોળાયા કરતા હતા, કાંઈ કાંઈ

મુંઝવણ થયા કરતી હતી, ધર્મ પાપના ઝગડામાં મન અકળાયા કરતું હતું, એટલે મારે નક્કી કરવું હતું કે હું અત્યારે જે સ્થિતિ ભોગવી રહી છું, તે માટે મારી પોતાની જવાબદારી કેટલી છે. તેટલા માટે જ મારે તમને આટલું પૂછવું પડ્યું.'

‘ ભલે પૂછ્યું બહેન ! ’ કમળાનું મન જરા હેહું બેહું.

‘ તમને નવાઈ લાગી હશે, કારણ કે આટલી છૂટથી હું તમારી સાથે કેમ વાર બોલી નથી. ’

‘ હા, નવાઈ તો લાગી છે. ’

‘ પણ આવું બધું હું તમને ન પૂછું તો કેને પૂછવા જઈ કે કેમ સગાં કે બહેનપણીને પૂછું, તે ગમે તેવું મને સમજાવે કે કહે અને હું તે માની લઉં, તમને તો મારા મનમાં શું છે તેની અબર પણ ન હોય અને અજાણમાં ને અજાણમાં મારું મન ક્યાંય ને ક્યાંય અથડાયા કરે, તે કરતાં તમને પૂછું તે શું બોલું ? ઘરની બહારનાં માણસો પાસે વાત કાઢવા કરતાં તમારી પાસે વાત કરવી એ જ સારું એમ માનીને મેં તમને પૂછ્યું. ’

‘ ભલે પૂછ્યું, દીકરી ! તું ગમે તે પૂછીશ, પણ મને બોલું લાગવાનું નથી. તારા ડહાપણનો મને ભરોસો છે. ’

કમળા ચાહતો ખાલી પ્યાલો લઈને સંતોષપૂર્વક દાદર ઉતરવા લાગી.

પ્રકરણ ૧૨મું

❧ ❧

પ્રભુનો દૂત !

❧

તપરવીઓના ઉચ્છ્વાસ સરખી આજે એકાદશી પર્વણી હતી. રંગેગુણી અને તમોગુણી આહારના કાળીયા ઠાંસીને મનનો અને તનનો તનમનાટ ભોગવતાં નાગરિકોને મહિનામાં બે વાર ફરજિયાત સત્વગુણી આહાર કરાવવા માટે ઋષિમુનિઓએ એકાદશીની પર્વણીની યોજના દીર્ઘ દૃષ્ટિથી કરી છે. નિરામિષ, સાત્ત્વિક અને સ્વલ્પ આહાર કરવા માટેની—તપશ્ચર્યાની એ પર્વણીમાં માત્ર ફળાહાર જ કરવાની આજ્ઞા શાસ્ત્રગ્રંથોમાં કરવામાં આવી છે. જઠરને માટે તે વિરામનો દિવસ હોય છે, મગજને માટે તે સ્મૃતિનો દિવસ હોય છે અને આત્માને માટે તે ધર્મક્રિયાનો દિવસ હોય છે: કવી સુંદર યોજના !

પરંતુ એકાદશી પર્વણીને જ્યારે વીસમી સદી સાથે કામ લેવાનો સમય આવશે, ત્યારે એ પર્વણીની શી દશા થશે તેનો ખ્યાલ કદાચ એ ઋષિ—મુનિઓને નહિ હોય ! એકાદશીને દિવસે કરવાના ‘ ફળાહારી ઉપવાસ ’ માં ફળાહારનું સ્થાન અન્નવિહીન વિધવિધ આહારે લીધું છે અને ઉપવાસનું સ્થાન દિવસમાં દસવાર કરવાના ખાન—પાને લીધું છે ! જતાં દ્વાદશીને દિવસે એવા ‘ ઉપવાસ ’નું પારણું કરવાનો વિધિ તો અખંડ જ રહ્યો છે. માત્ર ભોજનમાં જે ભોજનપદાર્થો અને મિષ્ટાન્નો તૈયાર કરવામાં આવે, તેવા જ ભોજન પદાર્થો અન્નવિહીન ભોજન માટે પણ તૈયાર કરવાની કળા વીસમી સદીની રાંધણુ-કળાનિપુણ નારીઓએ સારી પેઠે હાથ કરી હોવાથી, ખારા—ખાટા—તીખા—મીઠા ઇત્યાદિ સર્વ રસોથી યુક્ત ‘ ફળાહાર ’ ઉપવાસી જીવડાની જિહ્વા અને જઠરને તૃપ્ત કરી શકે છે ! આથી ઘણાં શ્રીમંત

કુટુંબોમાં એકાદશીનું પર્વ ઉપવાસદિન તરીકે ઓળખાતું નથી, પરંતુ મિષ્ટબોજનદિન તરીકે ઓળખાય છે, અને તેથી નાનાં બાળકો પણ એ દિવસનો ફળાહારી ઉપવાસ હોંશે હોંશે કરે છે !

કમળાના ઘરમાં બે પ્રકારે એકાદશીના ફળાહારી ઉપવાસ થતા. કમળા પોતે માત્ર એક શેર દૂધ પીને ઉપવાસ કરતી અને ગોમતીને માટે સવારે રાજગરનો શીરો અને પુરી, શીંગોડાના લોટનાં પત્તર-વેલીયાં, બટાટાનું ધીમાં વધારેલું તથા સિંધવ-મરીવાળું શાક અને તેજનાથી મધમધતી કઢી, એટલાં વાનાં બનાવવામાં આવતાં. બપોરે ચાહ તથા ફરાળી ચીવડો, સાંજે કેસરીયું દૂધ અને બદામની પુરી અને રાત્રે માવાના પેંડા તથા દૂધીનો દલવો એટલાં વાનાં ગસ હતાં. સુશીલા એકાદશી પર્વણને માનતી નહિ અને ઉપવાસ કરવા ઇચ્છતી નહિ, પરંતુ પોતાને માટે જુદી રસોઇ કરવાની તકલીફ ન પડે તેટલા ત્રણ ગોમતી માટે કરવામાં આવેલી સામગ્રીમાંથી પોતાને જોઇએ તે લઇને ચલાવતી. જુવાન વિધવા વહુ અને લાડકી પુત્રી પોતાના જોવો આકરો ફળાહારી ઉપવાસ કરે એવી કમળાની ઇચ્છા જ નહોતી, એટલે તે તેમને માટે આગ્રહપૂર્વક એ બધી સામગ્રી તૈયાર કરાવતી, અને તેમને તે ખાતાં જોઇને રાજ થતી.

ગોમતીએ રહવારમાં નહાઇ ધોઇને બારે ઠાઠમાઠથી દેવસેવા કરી હતી. ઠાકારજીને નવો વાઘો સગવળો હતો, પારિજાતકનાં ફૂલોનો હાર પહેરાવ્યો હતો, માથે સુંદર મયૂરપિચ્છનો મુકુટ પહેરાવ્યો હતો, પગમાં ઝાંઝર પહેરાવ્યાં હતાં અને હાથમાં ચઢીની પણ સોને રસેલી નાનીશી બંસી ધરાવી હતી. દરેક એકાદશીને દિવસે ગોમતી ઠાકારજીને નવા-નવા વેશ સગવળતી અને કમળા એ શણગાર જોઇને ભક્તિભરિત અંતઃકરણે આનંદ પામતી હતી. સુશીલાને દેવસેવામાં કાંઈ શ્રદ્ધા જણાતી નહિ. ઘરમાંના નાના સરખા દેવસેવાગૃહ તરફ તે નજર પણ કરતી નહિ અને કમળા બ્યારે કાંઈ વાર પ્રભુનો શણગાર જોઇને આનંદપુલકિત થતી તથા પુત્રીને કહેતી કે ‘સુશીલા, જો

તો આજે પ્રભુ કેવા દેખાય છે ?' ત્યારે તે સેવાગૃહ પાસે જતી અને દર્શન કરતી, પરંતુ તે માતાને આનંદ તથા સંતોષ આપવ માટે જ. આજે કમળા વહેલી ઉઠી નહાઈ-ધોઈને મંદિરે ગઈ હતી. ગોમતીને મંદિરે જવાની સારી પેટે ઉત્સુકતા હતી, પરંતુ રસોડાનું કામ ઘણું હોવાથી તેને ઘરમાંના જ દેવદર્શનથી સંતોષ પકડવો પડ્યો હતો.

સુશીલા ત્યારે ઉપરથી નીચે આવી ત્યારે ગોમતી રસોડામાં હતી. તેણે પૂછ્યું : 'સુશીલા બહેન, આજે એકાદશી છે, ઉપવાસ કરશો ને ?'

'હો...વે, તમારો મજેદાર ઉપવાસ કાણુ ન કરે ?'

'એ તો ઠીક,' ગોમતી રસોડામાંથી બહાર આવતી બોલી : 'પણ તમે દાતાણુ કરીને પહેલાં કાકિરજીનાં દર્શન કરજો. આજે તો કાકિરજીને પારિજ્વતકનો દાર પહેરાવ્યો છે.'

'પારિજ્વતકનાં દર્શન કરે કે, કાકિરજીનાં ?'

'એમ કમ બોલ્યાં ? બેમાંથી એક ગમે તેનાં દર્શન કરશો તો ખીજનાં દર્શન આપોઆપ થશે !'

'પણ મને ખીજેલાં પારિજ્વતકનાં ફૂલ જોવાં ગમે છે, તેવા તમારા લાડીલા કાકિરજી નથી ગમતા, તેનું કેમ ?'

'અરેરે !' ગોમતી નિસાસો નાંખતી બોલી : 'તમે તે કેવાં છો ? સાક્ષાત્ અધ્ધમોદ્ધારણુ ભગવાન શ્રી કૃષ્ણની મૂર્તિનાં દર્શન કરવાનું ચ તમને ગમતું નથી ! આજે મોક્ષદા એકાદશીનો પવિત્ર દિવસ છે, રોજ ભગવાનનાં દર્શન નહિ કરનાર પણુ આજે તો જરૂર દર્શન કરવા છુટે અને ભગવાન તેની ઉપર કૃપાવંત થઈને તેને વૈકુંઠમાં લઈ જાય એવું આશ્વના દિવસનું માહાત્મ્ય છે; તેને બદલે તમે તો ઘરના કાકિરજીનાં દર્શન કરવાનીય ના કહો છો ! ખરું કહું, બહેન ? તમે તો પૂરાં નાસ્તિક છો !'

ભાભીના ભક્તિભાવળીના ભાવણુને સાંભળતાં સુશીલાને હસવું આવ્યું. તે બોલી : 'ભાભી ! તમને વૈકુંઠ વહાણું હોય તો તમે ભગ-

વાનની કૃપા પ્રાપ્ત કરીને વૈકુંઠ જાઓ, પરંતુ જેને વ્રજ વહાલું હોય, તેને ભગવાનની કૃપાની જરૂર શા માટે હોય ?

ગોમતી આંખોમાંથી ભક્તિનાં તેજકિરણ ફેંકતી બોલી: ‘આ મનુષ્યનો દેહ ઉત્તમ પ્રકારનો છે, તેમાં અનેક પ્રકારનાં સંકટ મનુષ્યને વેઠવાં પડે છે; સંસાર ઝેરથી ભરેલો છે, તેમાં એક જ તરવાનો ઉપાય માત્ર પ્રભુભક્તિ છે; તેને પણ તમે તરછોડો છો એ સાફ કરતાં નથી. તમને મોક્ષ ન જોઈતો હોય તો ભલે, વૈકુંઠ ન ગમતું હોય તો ચે ભલે, પણ જેમને વ્રજ વહાલું હતું એવી ગોપીઓને પણ પ્રભુ-નંદકુમાર વહાલા હતા, તે પ્રભુને તરછોડતી નહિ, અને તમે તો પ્રભુને ય નેવે મૂકો છો !’

સુશીલાના મુખમાંથી હજી સ્મિત અદૃશ્ય થયું નહોતું. તેને ભાભીના ભાષણમાંથી કાંઈક રમૂજ પ્રાપ્ત થતી હતી ! તે બોલી: ‘ભાભી ! તમારાં આવાં ભક્તિનાં ભાષણો મેં ઘણીયે વાર સાંભળ્યાં છે, પણ કાણ જાણે શાથી, માફ દિલ પલ્લવતું નથી અને મારામાં ભક્તિ આવતી નથી, તેનું કારણ શું હશે ?’

‘શી ખજર ! આખો દિવસ ચોપડીઓ વાંચ્યા કરો છો એટલે રોજ તેમાં જ દિલ જડાઈ ગયું, તે વિના ખીજું શું કારણ હોય ?’

‘ત્યારે હવે તેનો શો ઉપાય ?’

‘તમારી ચોપડીઓને થોડા દિવસ ભૂલી જાઓ, અને મારી સાથે કથા સાંભળવા આવો. મંદિરના પ્રભુમય વાતાવરણમાં તમે રહેવા માંડશો એટલે પછી પ્રભુભક્તિમાં દિલ ખૂંચશે, તેમાં રસ પડશે અને ધીમે ધીમે ધર્મમાં શ્રદ્ધા જગૃત થવા લાગશે.’

‘માફ કરો ભાભી, મારાથી એ કાંઈ બનવાનું નથી; તે દિવસે તમે પેલી ચોપડી-વૈજણ્વેની વાર્તાઓ જેવું તેમાં કાંઈક હતું-તે મને આપેલી, પરંતુ તેમાંથી પૂરાં એ પાનાં પણ મને વાંચવા ગમ્યાં નહોતાં. મંદિરમાં જોવી એ વાળો જાતી અને તે બીજું ?’

‘કથાઓ એ જ, પણ તે ઉપર પુરાણીજી જે વિવેચન કરે તેમાંજ ઊંડું જ્ઞાન અને ભક્તિ રહેલાં હોય છે.’

‘ઉંહું.....તમારા પુરાણીજીને હું ઓળખું છું. તેના કરતાં સેંકડોમણા વધુ જ્ઞાનવાળા પંડિતોનાં પુસ્તકો મારી પાસે છે, તે જ મારે સાગં છે, ભાભી!’

‘અહાલે.....ક, મૈયા!’ આંગણમાંથી ઓચિંતો સ્વર આવ્યો. નણુંદ-ભોમધની દષ્ટિ આંગણ તરફ વળી. સુશીલા હસતી બોલી: ‘ભાભી! હ્યો, તમારા પ્રભુનો દૂત આવ્યો.’

ગોમતીએ જોયું કે આંગણમાં એક ભભૂતધારી વૃદ્ધ આવો અને એક જુવાન આવો, એમ બે જણા ઊભા હતા. આવના માથા પર મોટી પીંગળવર્ણી જટા આંધ્રી હતી. હાથમાં પાવડી હતી, ખાંધે ઝાળી હતી અને ભસ્મથી ખરડાયેલી દાઢીના કાખરચીતરા વાળ કરચલીઓવાળી છાતીને છાછ દેતા હતા. જુવાન આવતો હતો દાઢી મૂછ ઉગ્યાં નહોતાં. તેના શરીરે પણ ભસ્મનો લેપ હતો, ખભા પર કપાય રંગની કામળી હતી, એક હાથમાં ચીપીયો અને બીજા હાથમાં તુંબા લોટી-હતી.

ગોમતી ઓટલા ઉપર આવીને બોલી: ‘કેમ આવજી!’

‘દેખ મૈયા, આજ એકાદશીકા દિન છે, સાધુકો કુછ ફલાદાર કરા!’

સુશીલા ભાભીની પાસે આવીને ઉભતાં બોલી: ‘તમારે માટે અત્યારમાં ફલાદાર તૈયાર રાખ્યો નથી.’

‘ઐસા મત બોલ, મૈયા! સાધુ પુરૂષોંકા ખિલાનેસેં તેરા કલ્યાન હોગા; યહ છોટેસે ગાંવમેં તેરા બડા ધર દેખકે આયા હું.’ એમ બોલતાં બાવાએ સુશીલાની આંખો ઉપર જાણે કે ત્રાટક માંડ્યું હોય તેવી રીતે તે પોતાની આંખોને સ્થિર કરીને જોતો જ બિભો. સુશીલાને એ દષ્ટિપાત વિલક્ષણ લાગ્યો.

પ્રકરણ ૧૩મું

‘હું તો કુંવારી છું!’

બાવાના ત્રાટકથી સુશીલા ગભરાઈ નહોતી, પરંતુ ગોમતી મનમાં ભય પામી હતી. બાવાઓ યોગસિદ્ધિવાળા હોય છે, તેમની નજરમાં જાદુ હોય છે, તેમની વાણીમાં સિદ્ધિ રહેલી હોય છે, તેઓ એક શબ્દોચ્ચારથી જ માણસનું કલ્યાણ કરે છે અને કાઢને શાપ આપી તેનું અનિષ્ટ કરતાં વાર લગાડતા નથી, એવી માન્યતાથી દોરાયેલી ગોમતી બોલી: ‘બાવાજી! અત્યારમાં ફળાહાર ક્યાંથી તૈયાર હોય? આપ ભોજન સમયે પધારશો તો અમારાથી બનશે તે આપને જમાડીશું.’

‘મૈયા! મેં યહાંપર રહેનેવાલા નહિ. સુદામાપુરીકી યાત્રા કરનેકા જ રહા હું. બીચમેં ગાંવ દેખકે ફરરા હું, ભોજનકે લિયે મેં જ્યાદા નહિ ઠહરંગા. દેના હો તો અબી દે, તેરી ભક્તિકા ફલ પ્રભુ તુમે દેગા હિ દેગા. તેરા ભાગ્ય બધા હે, ઔર તેરે સે જ્યાદા બડા ભાગ્ય યહ લડકીકા હે! ઉનકી મુખકી રેખાયેં કહ રહી હે, કી ઉનકા ભાગ્ય બહુત બડા હે!’

ગોમતીએ ચક્રિત દષ્ટિએ સુશીલા સામે જોયું સુશીલા બાવાના ગપાટકવેડા ઉપર ‘તુચ્છકારભર્યું’ સ્મિત કરી રહી હતી, બાવાની પંચાતમાંથી જલ્દી છૂટવાને તે બોલી: ‘એને કંઈ આપવું હોય તો આપીને કાઢોને!’

‘મૈયા! એસા ચિન્ત્તા કે કુછ મત દે—પ્રુશ્ત હો કર જો કુછ દેના હો સો દે. પ્રભુ તેરી મનકામના પૂર્ણ કરેગા—તેરા સ્વામીકા દીર્ઘાયુષ્ય દેગા!’ બાવાએ સુશીલા સામે જોઈને એ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

ગોમતીને લાગ્યું કે બાવો કાંઈ અમત્કારિક છે. તેના શબ્દોમાં કંઈક સૂચકતા હોય તેમ તેને લાગ્યું, પરંતુ સુશીલા ખડખડાટ હસી પડી. તે બોલી : ‘ અરે બાવાજી ! મારી મનઃકામનાની વાત તમે જવા દોને, તમારી મનઃકામના અમારી પાસેથી હરકાઠ રીતે આવતું મેળવવાની છે, તે હું જાણું છું. ’

‘ નહિ મૈયા, એસા મન સમજ ! તું પ્રભુની ભક્તિકો નહિ સમજતી, હમારે જેસે સાધુ પુરૂષકા સન્માન કરનેકા પુણ્યકો નહિ ગિજાનતી, લેકીન તેરા કલ્યાણ હોના વહી પ્રભુની મન્છા હે, ઇસ લીયે તેરે હાથસે હી મેં બિદ્યા લેના ચાહતા હું ! ’

‘ બાબી ! મેં નહોતું કહ્યું કે આ પ્રભુનો દૂત આવ્યો ? ’ અને સુશીલા ખડખડાટ હસી પડી.

ગોમતી સુશીલા ઉપર ગુસ્સે થઈ. મહાત્મા પુરૂષોત્તમ આવું અપમાન કરવાની સુશીલાની ચેષ્ટા તેને મમી નહિ. કાંઈ શાપ આપીને બાવો ચાલ્યો જાય, તો શુંનું શું થઈ જાય ! સુશીલા ઉપર મ્હોં ફેરવીને તે બોલી : ‘ તમને આવું કેમ ગમે છે ? લ્યો, હું રાજગરાનો શીરો લઈ આવું છું. તે તમે તમારે હાથે બાવાજીને આપો ! ’

‘ તમે જ આપોને બાબી ! તમારું કલ્યાણ થશે; મારે મારું કલ્યાણ નથી કરવું ! ’

‘ મૈયા ! ’ સુશીલા સામે જોઈને બાવો બોલ્યો : ‘ તેરા પતિ કહાં હૈ ? ’

‘ પતિ ? બાવાજી ! હું તો કુંવારી છું ! ’

બાવો રિથર થઈ ગયો. સુશીલાને વધુ બારીકાથી નિરખવા લાગ્યો. સુશીલા મૂગું હસી રહી. ગોમતી રોષ અને આશ્ચર્યથી સુશીલાને જોઈ રહી હતી.

બાવો બોલ્યો : ‘ જો કુછ હો, પ્રભુ તેરી મનઃકામના થોડે હિ દિનમે પૂરી કરનેવાલા હે ! ’

‘ મારી મનઃકામના એ છે કે તમે હવે બિદ્યા લખને જલ્દી વિદાય થઈ જાઓ ! બાબી, જે કાંઈ આપવું હોય તે લાવો. ’

ગોમતી એક થાળીમાં શીરો લખ આવી. ઉતાવળે બાવાની પંચા-તમાંથી છૂટવાને સુશીલાએ થાળી પોતાના હાથમાં લઈ બાવાના કમ-કલમાં શીરો ઠાલવી દીધો. બિદ્યા લેતાં બાવો આશીર્વાદ ઉચ્ચારવા લાગ્યો : ‘ ત્રીન પુત્રકી માતા હો, મેરા આશીર્વાદ હૈ ! ’

તત્કાળ એઉ બાવા ચાલતા થયા. ગોમતી બાવાના છેલ્લા આશી-ર્વાદ ઉપર વિચાર કરતી મૂઢ બની ગઈ. સુશીલાએ એવા આશીર્વા-દને માત્ર તુલ્કો જ ગણી લીધો હતો. તે બાવા બાવાઓને ઢોંગી અને લુચ્ચા માનતી, અને તેનો પતિ પ્રાણજીવન બાવો થઈ ગયો હતો, તે કારણથી તેણે એવા બાવાઓ ઉપર સ્વાભાવિક રીતે તિર-સ્કાર જ કેળવ્યા ક્યો હતો.

બાવો ગયા પછી સુશીલા હાથમાં દાતણ લખને બેઠી અને ગોમતી કેટલીક વાર સુધી વિચારમૂઢ અવસ્થામાં ઓટલા પર જ બેસી રહી. તેણે સુશીલાને કહ્યું : ‘ બહેન ! તમારું એક વાક્ય મને ન ગમ્યું. ’

‘ શું વળી ? ’

‘ શું તમે કુંવારાં છો ? ’

‘ ભારે ? ’

‘ તમે પરણેલાં નથી ? ’

‘ ના ! ’

‘ તમારે પરણવું છે ? ’

‘ ઇન્છા થાય તો પરણી શકું ! ’

‘ તમે આ શું બોલો છો ? ’

‘ હું વિચાર કરીને બોલું છું. મારા શરીરને મારાં મા-બાપે પરણાવ્યું છે, પણ હું પરણી નથી ! ’

‘ જાનાં રહો, હવે ! કાંઈ સાંભળશે તો મૂર્ખાં લેખાશે. અને ધરનું વગોણું થશે. ’

‘ ભલે હું મૂર્ખ લેખાઉં, પરંતુ જે સાચું છે તે બોલવામાં શો વાંધો ? જેને હું ઓળખતી નહોતી તેના હાથમાં મારો હાથ મૂક્યો, જે ધર મેં આજસુધીના મારા જીવનમાં જોયું પણ નથી તેને તમે માફ ધર કહો છો, જે આજે મારી સામે આવીને બેસી રહે તો ઓળખું પણ નહિ તેને તમે મારો પતિ કહો છો, એટલે શું હું પરણેલી થઈ ગઈ અને કુમારિકા મટી ગઈ ? ’ સુશીલામાં અણધાર્યો જુસ્સો ખીલતો ગોમતીને આજે દેખાયો.

‘ શું તમારા લગ્નનો વિધિ થયેલો તમને સાંભરતો નથી ? ’

‘ સાંભરે છે, પણ એ વિધિ માફ લગ્ન હતું એ હું માનતી જ નથી. એ વિધિથી હું કુમારિકા મટી ગઈ છું એમ માનવાની મારી સાફ ના છે. ’

‘ બહેન ! શાન્ત પડો, અને આવું બોલી પાપનાં પોટલાં ન બાંધો ! ’ ગોમતીએ ઉસ્કેરાયલી નાચુંદને શિખામણ આપવા માંડી : ‘ અગ્નિની સાક્ષીએ થયેલું લગ્ન, એ જ ખરું લગ્ન; તમે ઓળખો કે ન ઓળખો, પરંતુ દુનિયા જેને ઓળખે છે તે જ તમારા પતિ અને તેને જ તમે પરણેલાં. નશીબમાં નહોતું, એટલે તમે પતિનું સુખ જોયું નહિ, પણ સતિનો ધર્મ તો એ છે કે પતિની છબી કે મૂર્તિનું ધ્યાન કરીને એકનિષ્ઠ પતિવ્રત પાળી જીવન પૂરું કરવું ! ’

‘ માફ તો ખાસકર્યે એવાને પતિ ન માને ! ’

‘ રહો, રહો, ત્યારે નાની વયમાં પરણેલી છોકરીઓ રાંડે છે, પતિને ઓળખતી નથી, સાસરે પણ ગએલી હોતી નથી, તેને પણ તમે કુમારિકાઓ કહેશો ? ’

‘ હાસ્તો ! ’

‘ તોઆહ તમારાથી ! તમારા મનમાં તો પાપી કળીયુગ પેઠો સાચે સાચી રાંડીરાડને તમે કુંવારી કહો છો ! ’

‘સાચે સાચી કુમારિકાને તમારી નિર્દય દુનિયા પરણેલી અને રાંડેલી કહે છે !’

‘તમને હું પહોંચી શકતી નથી.’

‘તમારી દુનિયાને આજસુધી કાંઈ પહોંચી શક્યું નથી, એટલે જ તમે આશાભરી કુમારિકાઓના ભવ બાળ્યા છે.’

‘ભવ બાળ્યા છે ? દુનિયાએ તેમના ભવ બાળ્યા છે કે તેમના નસીબે ? મારા દુર્ભાગ્યે હું રાંડી, તેમાં દુનિયાનો શો દોષ ? વિધવાએ તો તેમાંથીય બોધ લેવો જોઈએ કે, જેવું નસીબમાં હતું તેમ થયું; હવે શાન્તિથી પ્રભુસેવા કરી જીવન સફળ કરવું !’

‘અને એવી પ્રભુસેવા રાંડેલીઓએ જ કરવી, એમ ને ? રાંડેલાઓ પચાસ વર્ષે બીજી પરણી કુમારિકાનો ભવ બાળે, અને પછી દોષ બધો નસીબ ઉપર; એ પુરૂષને માટે પ્રભુસેવા કેમ નહિ ?’

‘તમે તો વકીલ જેવાં છો, આમ કહીએ તો તેમથી પકડો છો. અને તેમ કહીએ તો આમથી પકડો છો. હું તો એટલું સમજું કે નાની ઉંમર હોય કે મોટી ઉંમર હોય, પણ રાંડેલીથી એક ભવમાં બે ભવ ન થાય, અને એમાં પ્રભુ રાજ ન રહે !’

‘અને દસ વરસની અણુસમજી છોકરીની ઇચ્છા પૂછ્યા વિના તેને પરણાવી દેવાથી પ્રભુ રાજ રહે; પચાસ વર્ષનો જુદો પાંચમી વાર પરણે તો પ્રભુ રાજ રહે; પરણેતરને નહિ સમજનારી બાળા પતિના મરણ પછી જીવનભર ખૂણામાં પડી શોષાય તો પ્રભુ રાજ રહે; જેને સંસારનો ત્યાગ કરવો નથી એવી બાળા પાસે બળતકારે સાધુડીના આચાર પળાવવાથી પ્રભુ રાજ રહે; અને—’

‘બસ કરો, બસ કરો બહેન ! દુનિયા તો એમ જ ચાલે !’

‘હવે તમે ઠેકાણે આવ્યાં, ભાભી ! દુનિયાનો વાંક તમે કબૂલતાં નહોતાં તે મેં કબૂલાવ્યો.’

‘ હવે હું એક વાત પૂછું ! ’

‘ પૂછોને ! ’

‘ કદાચ પ્રાણજીવન ભટ પાછા ન જ આવે તો તમે ફરીથી લગ્ન કરવાનો વિચાર કરો ખરાં ? ’

‘ બીલકૂલ નહિ. ’

‘ ત્યારે આવું બધું કેમ ભરડો છો ? ’

‘ ભરડતી નથી—સમજીને બોલું છું. હું એમ કહેવા માગું છું કે ફરીથી પરણવાની મારી ઇચ્છા નથી, પણ પરણવાનો મારો હક્ક છે અને તે પરણેતરને હું બીજી વારનું નહિ, પણ પહેલી વારનું જ પરણેતર માનું ! ’

‘ એવો વખત જ પ્રભુ નહિ આવવા દે, અને તે જરૂર પાછા આવશે ! ’ ગોમતી નણુંદ ઉપરના ઉમળકાથી બોલી : ‘ સાચું કહું ? ચેલા બાવાના આશીર્વાદથી મારા મનમાં તો કાંઈ કાંઈ આશાઓ ઉપજવા લાગી છે. ’

‘ અરે, એ જોગટાઓ તો લૂન્ચા હોય છે. ’

‘ બધા કાંઈ લૂન્ચા હોય ? કોઈ સારા પણ હોય. આ બાવો કેવું સારું કહેતો હતો ? એ લડકીકા બડા ભાગ્ય હે, પ્રભુ તેરા સ્વામી કે દીર્ઘાયુષ્ય દેગા, તેરા કલ્યાણ હોના વહી પ્રભુકી ઇચ્છા હે, તેરી મનઃકામના પ્રભુ પૂરણ કરેગા, ત્રીન પુત્ર કી માતા હો.....’

‘ હવે છાનાં રહો ભાભી...એવા રખડેલના આશીર્વાદથી કોઈનું ભાગ્ય સુધરે તો માનવું પડે કે દુનિયામાં ભાગ્ય કે ઇશ્વર જેવું કોઈ છે જ નહિ ! ’

એટલામાં કમળા મંદિરેથી પાછી ફરી અને નણુંદ બોળાઈને વિવાહ આગળ વધે તો અટક્યો.

જ

જ

જ

પ્રકરણ ૧૪મું

જ

જ

અંધકારમાં દટાવાનો યત્ન

જ

ધરના ઝોટલા ઉપર નણુંદ-ભોજનને ઉચ્ચ સ્વરે વાતો કરતાં
 જેતાં જ કમળા સમજી ગઇ હતી કે જેઠની વચ્ચે કાંઈ વિવાદ
 ચાલી રહ્યો છે. ઘેર આવીને જરા થાક ખાઈ કમળાએ સુશીલાને
 પૂછ્યું: ‘ સુશીલા ! જેઠે જણુ શો વાદ વદી રહ્યાં હતાં ? ’

‘ કાંઈ નહિ, એ તો સહજ. ’ સુશીલાએ હાડો જવાગ વાળી પતાવ્યું.

‘ શું હતું ગોમતી ? ’ સાસુએ પુત્રવધૂને પ્રશ્ન કર્યો.

‘ એ તો કાંઈ નહોતું, બા ! થોડોવાર પહેલાં એક ખાંચો ભીખ
 માગવા આવ્યો હતો તેની વાત હતી. ’

‘ બાવાની તે એવી શી વાત ? ’ કમળાએ કુતૂહલવૃત્તિથી વધુ
 પ્રશ્ન કર્યો.

ગોમતીએ બાવા વિષેની યધી વાત સાસુ સમીપે નિવેદન કરી,
 અને કમળા જેઠે જણીઓ ઉપર ગુસ્સે થતી બોલી: ‘ ઓ મૂખીઓ !
 એ મહાત્મા જેવા સાધુપુરુષને તમે ભોજન કરાવ્યા વિના જરા
 કેમ દીધા ? ’

‘ ફરાળ માટે શીરો બનાવ્યો તો, તેમાંથી થોડો આવ્યો. ’
 ગોમતીએ કહ્યું.

‘ એવા ત્રિકાળજ્ઞાની મહાત્મા કાંઈ વારે વારે આવવાના નથી,
 અને તમે થોડો શીરો આપીને જ એમને કાઢ્યા ? તોય સાધુ પુરુષને
 શું ? એ તો આશીર્વાદ આપીને જ ગયા ! બે સાધુ હતા, ગોમતી ? ’

‘ હા, એક વૃદ્ધ હતા અને બીજા યુવાન હતા. ’

‘ હજી ગામમાં હશે ? ’

‘એ તો શી ખબર પડે ? એ તો કહે કે અમારે દારકા જવું છે, માત્ર આ ગામ જોઈને સહેજ રોકાયો છું, અને તમારે સારું ધર જોઈને આવ્યો છું.’

‘આટલું-આટલું તેમણે કહ્યું, સુશીલાની મનદામના થોડા દિવસમાં જ પૂરી થશે એવો તેણે આશીર્વાદ આપ્યો, તોય તમને સમજ ન પડી કે એ કાંઈ વિકાળજાની મહાત્મા છે ?’

‘મને તો એવું કાંઈક લાગ્યું’તું, પણ સુશીલા જાહેન તો એની મરકરી જ કરતાં’તાં ! પણ સારું થયું કે તેમણે જ સાધુને પ્રસાદ વહોરાવ્યો અને તેમણે સુશીલા જાહેનને આશીર્વાદ આપ્યો છે.’

કમળા સુશીલા ઉપર ખૂબ ચીડાઈ. તેની નારિતકતા કમળાને ગમતી નહિ, પરંતુ તે દુઃખી પુત્રીને વધુ દુઃખી નહિ કરવા તેને કશું કહેતી નહિ. અત્યારે પણ તે મનમાં જ બળી રહી પરંતુ સુશીલાને એકે શબ્દ કહ્યો નહિ. સુશીલા પણ વખત વિચારીને કશું નહિ બોલતી ફાતલું કરવામાં જ વખત પીતાડતી હતી.

પરંતુ કમળાને જંબ વળ્યો નહિ. એ મહાત્મા જેવા સાધુઓ પોતાને આંજીયો ભોજન કર્યા વિના ગયા એ તેના મનને બહુ સાલતું લાગ્યું. તે તુરંત જ ઉઠી અને સાધુઓને શોધવાને ગામમાં ગઈ. જેમ પોતાનું વહાલું બાળક ખોવાયું હોય અને અધીરી મ ના શેરીએ શેરીએ જેને-તેને પૂછતી ભમ્યા કરે, તેમ કમળા-શેરીએ શેરીએ ઘૂમવા લાગી. કાંઈ કહે કે અમે બાવાને જોયા નથી, કાંઈ કહે બાવા ગામમાં આવ્યા’તા, પણ કંઈ બાળુએ ગયા તેની અમને ખબર નથી, કાંઈ કહે કે ગામની ભાગોળ તરફ જતા દેખાયા’તા ! કમળાએ ગામમાં જોયું, મંદિરોમાં તપાસ કરી, ગામની ધર્મશાળામાં ડાકીઈ કયું, ભાગોળ તરફ દૂર-દૂર દષ્ટિ દોડાવી પણ ક્યાંયથી બાવાઓની ભાળ મળી નહિ. તે નિરાશ થઈ ગઈ. પુત્રી તથા પુત્રવધૂ ઉપર ચીડાયલી, થાકથી બેગર બની ગયેલી, તપાસમાં મળેલી નિષ્ફળતાથી હતાશ થયેલી વૃદ્ધ કમળા એક મધ્યાહ્ને ચેર બાવી અને

બોલી: ‘ મહાત્મા પુરુષ એમ કાંઈ મળે ? એ તો અલોપ થઈ ગયા ! ’ અને તુરત જ કમળાથી રડી જવાયું. પોતાનું એ કેવું દુર્ભાગ્ય કે ચાલી-ચલાવીને ઘેર આશીર્વાદ આપવા આવેલા એ મહાત્મા પુરુષને પોતે ભોજન તો કરાવી શકી નહિ, પરંતુ ફરીથી તેમનું દર્શન કરવા પણ ભાગ્યશાળી નીવડી નહિ ! માતાની આંખોમાંથી વહી રહેલી અશ્રુધારા સુશીલા શોકપૂર્વક નિહાળી રહી.

‘ બા, હવે શાન્ત થાઓ, જે થવાનું હતું તે થયું. દૂધ લાવું ? ખપેર તો ક્યારનાય થઈ ગયા. ’ ગોમતીએ સાસુને આશ્વાસન આપવા કાંઈક પ્રયત્ન કર્યો.

કમળાએ કશો જવાબ આપ્યો નહિ. તેણે માત્ર આંસુ લૂછ્યાં. સુશીલા માતાના આ વલોપાતથી ઉદ્વિગ્ન બનતી મેડે ચડવા લાગી.

‘ સુશીલા ! કેમ મેડે ચડે છે ? ચાલો, તમે ફરજ કરી લ્યો : મારે માટે પણ દૂધ લાવ, ગોમતી ! ’

પણ જાણે કે પોતે તે સાંભળ્યું જ ન હોય તેવી રીતે સુશીલા મેડે ચડી ગઈ અને પોતાના ઓરડામાં જઈને ઢોલીયા પર પડી. તેની આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં, પણ એટલામાં દાદર ખખડ્યો, માતા ઉપર આવતી હોય તેમ લાગ્યું, તે તુરત સ્વસ્થ બની ગઈ અને માતાની સામે આવીને બોલી: ‘ ચાલો બા, હું આવું છું. ’

માતા અને પુત્રી એક બીજાને સંતુષ્ટ રાખવાની-જરા પણ મનો-દુઃખ નહિ ઉપજવા દેવાની અત્યંત કાળજી રાખતાં હતાં. જેમ કમળા પુત્રીને દુઃખ ન લાગવા દેવાને સાવધ રહેતી, તેમ સુશીલા માતાને વસમું ન લાગે તે માટે યત્નશીલ રહેતી. સુશીલા નીચે આવી ગોમતીએ પિરસેલા બાણા ઉપર બેઠી. ગોમતીએ ગરમ દૂધની તપેલી અને વાડકા લાવી મૂક્યાં હતાં, તેની પાસે બેસી કમળા તેમાંથી દૂધ લઈ પીવા લાગી; પરંતુ તે જોઈ રહી હતી કે સુશીલા બાણામાંથી વસ્તુઓ માત્ર અણુતી હતી ! ભૂખ ઉડી ગઈ હોય અને જમનાર બાણામાંના ભોજન-

પદાર્થોની સાથે રમત કરીને વખત ગાળતો હોય, તેવા પ્રકારનું સુશીલાનું વર્તન તે જોઈ રહી હતી; પણ તે વખતે કમળાએ તે જોયું— ન જોયું કયું.

સુશીલા ખરેખર ઉદ્વિગ્ન થઈ હતી, પરંતુ તેને માતા ઉપર જરાયે ક્રોધ ઉપજ્યો નહોતો. માતાની ધર્મભક્તિને તે પિછાણતી હતી, પરંતુ એ ભક્તિધેણી ઉપર તેને જરાયે તિરસ્કાર ઉપજતો નહોતો. પોતાને એવો ભક્તિપ્રેમ નહોતો, છતાં માતાને કે બાબીને ભક્તિપ્રેમ હોય તો તેથી પોતાને તેનો તિરસ્કાર કરવાનું કશું કારણ નથી એમ સુશીલાનું ઉદાર મન સમજતું હતું. જે બાવાને પોતે ધુત્કારી કાઢ્યો હતો, તે બાવાની પાછળ ગાંડી બનેલી માતા ભટકીને પાછી ઘેર આવી તેથી પણ સુશીલાને ક્રોધ આવ્યો નહોતો. તેના ઉદ્વેગનું કારણ એ જ હતું કે કેવળ પોતાના સુખને માટે માતા તરફડી રહી છે. પોતે જ માતાના માનસિક દુઃખનું કારણ બની રહી છે, તે તેને અસહ્ય લાગતું હતું. પોતાની દુઃખિની પુત્રીને માટે મહાત્માના આશીર્વાદ લેવાને એ વૃદ્ધા બૂખી-તરસી મધ્યાહ્ન સુધી ઘૂમી આવી હતી, પરંતુ તે નિરાશ થઈ હતી, અને એ નિરાશાના સંતાપે તેની આંખોમાં આંસુ આણ્યાં હતાં. માતાનું એ દુઃખ સુશીલાના હૃદયને અત્યંત દુઃખકારક થઈ પડ્યું હતું. આખો દિવસ તે એ જ વિચારમાં લીન બનીને પોતાના બિછાનામાં લોટપોટ પડી રહી.

રાત્રે તેણે જરા દૂધ પીધું, માતાના આગ્રહ છતાં વધુ કંઈ લેવાની તેને રૂચિ જ ઉપજી નહિ. દૂધ પીને તે પાછી બિછાનામાં પડી અને આમ તેમ આળોટવા લાગી પરંતુ તેને ઉંઘ આવી નહિ. પોતે કુંવારી છે છતાં પરણેલી મનાય છે; પરણેલી હોવા છતાં વૈધવ્ય ભોગવે છે. એ માતાના મનનું પરમ દુઃખ સુશીલા સમજતી હતી. સુખની આશાને માટે પોતે જેટલી તલસતી નહોતી, તેટલી પોતાની માતા એ આશાના એકાદ કિરણ માટે પણ તલસતી હતી અને તે માટે સ્વર્ગ-મૃત્યુ કે પાતાળમાં

શોધ ચલાવવા પણ ઉત્સુક હતી, એમ સુશીલા જોઈ શકતી હતી. આવી માતાને પેટે પોતાને અવતાર મળ્યો એ પોતાનો ધન્ય અવતાર હતો, પરંતુ પોતે કેટલી દુર્ભાગિની હતી કે એવી વહાલસોઈ માતાના દુઃખના જ કારણ તરીકે તેની છાતી ઉપર ઊભી ઊભી પોતે તેને સુંઝાતી, તલસતી અને રડતી જોયા કરતી હતી ! માતાનું વિષકણ અને કરચલીવાળું વદન, તે પરની આંસુ ટપકાવતી આંખો, થાક્યાં ઉપડેલા શ્વાસને લીધે ફૂલતાં નસકોરાં અને હાંફતી છાતી, એ બધું આજે ખરે બપોરે બાવાની નિષ્કુળ શોધ પછી માતા વેર પાછી ફરી ત્યારે સુશીલાએ જોયેલું, તે તેનાથી ભૂલી શકાતું નહોતું.

‘ બિચારી બાને દુઃખ દેવા જ હું તેની છાતી ઉપર જીવી રહી છું. નથી મૃત્યુ આવતું, નથી એ બિચારી મૃત્યુને જોળે સૂઈને મારું દુઃખ ભૂલી શકતી; એક એક દિવસ જાય છે, મારા સુખ માટેની તેની આશા લાંબાતી જાય છે અને એ આશા અંતધાન થતાં તેને જે દુઃખ થાય છે તે દુઃખ કરતાં નરકનું દુઃખ ખચીત ઓછું હશે ! હું શું કરું ? હું તેને કેવી રીતે સંતોષ આપું ? હું મરણ પામી હોત તો કેવું સારું ? ’

મૃત્યુ ઇષ્ટ હતું, પોતાના મૃત્યુમાં જ પોતાનું અને માતાનું સુખ સમાએલું સુશીલા સમજતી હતી, પરંતુ એ માનસિક નિર્મળતા તેને જોઈતી નહોતી. પોતાનું દુઃખ વીરતાથી ખમીને જીવવા તે તૈયાર હતી, પરંતુ માતાનું દુઃખ ! તેથી તે જોગ્ગર બની જતી હતી; એ દુઃખ વેઠી લેવા જેટલું મનોબળ તેનામાં નહોતું.

મનમાં શાન્તિ નહોતી, પારાવાર ઉદ્વેગને વશ પડેલું મન ઉંચ આવવા દેતું નહોતું અને દુઃખને ભૂલી શકાતું નહોતું. રખડતા ધૂતારા એક બાવાના શબ્દોની આશાને તાંતજી બંધાયેલું માતાનું મન પુત્રીના સુખની શોધમાં ભટકી વળ્યું એ ચિતાર તેના અંતરમાંથી કેમે ક્યો ખસતો નહોતો. સુશીલા ગિજાનામાંથી ઉઠીને મધરાતની શીતળ

હવા ખાતી બારી પાસે જઈ ઉભી. ચોમેર અંધકાર વિસ્તારી રહેલો દેખાતો હતો. હેવાડે આવી રહેલા ધરની પેલી મેરના સીમાડામાં દૂર દૂર ખેતરમાં એક તાપણું સળગતું દેખાતું હતું અને નૈસર્ગિક માનવ-જીવનની ઝાંખી કરાવતું હતું.

સુશીલાના અંતરમાં એક ધારમો ચમકારો થયો. ‘જો માર્ગે પ્રાણજીવન ગયો તે માર્ગે હું જઈ તો ?’ એવો વિચાર આવ્યો, તે ઘેરથી છૂટ્યો, અને સૃષ્ટિના અગોચર અંધકારમાં ભળી ગયો. ‘હું એ અંધકારમાં દટાઈ જઈ અને આતેજનોના ત્રાસનું કારણ જ ન રહેવા દઉં તો શું ખોટું ? થોડા દિવસ માતાને દુઃખ લાગશે, અને પછી એ દુઃખ વિસારે પડી જશે; મારી ચિંતામાં વધુ દગ્ધ થવાનું તેને માટે પછી નહિ રહે ! શું એટલું બળ મારામાં નથી ?’

બારીએ ઉભી ઉભી સુશીલા વિચારને ચક્રોળે ચડી. પોતે ક્યાં જવું, કેવું જીવન ગાળવું, લોકાપવાદનું કારણ કેવી રીતે રહેવા ન દેવું છત્યાદિ બહુ બહુ વિચારો તેણે થોડી વારમાં કર્યા. વિચારને અતે ગૃહત્યાગ કરી જવાના જ નિશ્ચય તરફ તેનું મન ઢળવા લાગ્યું. પ્રાણજીવન ખાવો બની ગયો હતો, તેવું ત્યાગી જીવન તેને મમતું નહોતું. તેને તો પવિત્ર સંસારી જીવન જોઈતું હતું, પરંતુ લભ કરવાની તેની ઇચ્છા નહોતી. શું દેશમાં કાંઈ એવું સ્થાન નહોતું કે જ્યાં તે સુખ શાન્તિમાં રહી શકે, પેટ ભરવા જેટલું રળી શકે, અને નિર્ભય આશ્રયસ્થાન પ્રાપ્ત કરીને જીવનકાળ પૂરો કરી શકે ? સ્વામી વિવેકાનંદના ઉપદેશોના કાંઈ પુસ્તકમાં તેણે બંગાળમાં એનો એક મઠ હોવા વિષે વાંચ્યું હતું તે તેને યાદ આવ્યું, અને તેમાં પોતે સ્થાન મેળવીને સુખ-શાન્તિમાં રહી શકશે તેમ લાગ્યું. પુનાના વિધવાશ્રમ તરફ તેનું ચિત્ત દોડ્યું અને ત્યાં પણ તેને આશ્રય મળશે તેમ લાગ્યું. ‘જો ચાર સ્થાને ફરીશ, અને ઠીક પડશે ત્યાં રહીશ; પણ માતાને ત્રાસ ઉપજાવવા તો હવે મારે અહીં ન જ રહેવું.’ એવો નિશ્ચય કરી તે બારી પાસેથી પાછી ફરી.

ગૃહત્યાગ સમીપે આવીને જોમો રહેલો જોતાં તેનું દિલ કમકમ્યું-
કમકમતે દિલે તેણે માતાને સંબોધીને એક ચિઠ્ઠી લખીને પોતાના
બિછાનાના ઓસીકા હેઠળ દબાવી. પછી તેણે પોતાની પેટી ઉઘાડી-
તેમાંથી બે જોડ કપડાં અને બસો રૂપિયાની નોટો કાઢી. ‘શું હું
માતાને છોડીને ચાલી નીકળું ?’ તેના અંતરમાં પ્રશ્ન ઉદ્ભવ્યો-
‘હા, તે વિના મારી ચિંતામાંથી માતાની મુક્તિ નહિ થાય.’ અંતરે
જ પ્રશ્નનો ઉત્તર પણ આપ્યો.

એક રમાલમાં કપડાં અને નોટો બાંધી લઇને તે ઓરડાના દાર
બંધી ચાલી. આસ્તેથી સાંકળ ઉઘાડીને તેણે દાર ખોલ્યું. બહાર
નીકળીને તે દાદરનાં પગથીયાં ઉતરવા લાગી. પાંચ-સાત પગથીયાં
ઉતરતાં જ તે ખમચાઇને ઉભી. ‘હજી પરોઢ થયું નથી-જહુ તો
રાતના બે-ત્રણ વાગ્યા હશે. અત્યારે હું ગામ બહાર નીકળીને ક્યાં
જઇશ ? માયા કરતાં વધુ તો કાયાનો ભય.....’ અને તે પોતાની
નિર્બળ સ્ત્રીજનિ ઉપર ગુસ્સે થતી દષ્ટિ સમીપે વિસ્તરેલા અંધકાર
તરફ આંખો ટમટમાવી રહી.

એકાએક તે ઝબકી ગઇ કારણ કે કોઇની ધીમી વાતચીત તેના
કાને પડતી હતી. નીચેના ઓરડામાં જ કોઇ વાતો કરી રહ્યાં હતાં,
જ્યાં એકલી ગોમતી સિવાય બીજું કોઇ સૂતું નહિ. સુશોભા ઊંડા
વિચારમાં પડતી ઓરડા તરફ તાકીને સ્થિર બની ગઇ.

પ્રકરણ ૧૫મું

ભયભીત ગોમતી

ઓરડામાંથી આવતી ગણુગણાટ સરખી વાતચીત સાંભળતી સુશીલા સીડીનાં પગથીયાં ઉપર જ ઊભી રહી. પાંચ મિનિટ ગઇ, દસ મિનિટ ગઇ, પંદર મિનિટ ગઇ, પરંતુ ન તો વાતચીત જરાએ ઉતાવળી સંભળાતી હતી, ન તો તેમાંનો એક શબ્દ સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાતો હતો, અને ન તો સ્વરની પિછાણ થઇ શકતી હતી ! કાંઈ ચોર ઘરમાં પેઠા હોય, અને તેઓ આટલો અધો વખત ધીમી વાતચીત કરવામાં ગાળતા હોય, એ સંભવિત નહોતું. પોતાની માતા અને ગોમતી પોતાથી દૂરી રીતે કાંઈ મસલત કરતાં હોય, અથવા પોતે સવારે ગોમતીની સાથે વિવાહ ચલાવીને પોતાના જે વિચારો તેની સમક્ષ દર્શાવ્યા હતા, તે વિચારો વિષે સાસુ-વહુ કાંઈ મંત્રણા કે વિચારવિનિયમ કરતાં હોય એ સુશીલાને શક્ય લાગ્યું. મેઝા ઉપર માતા પોતાના ઓરડામાં સૂતી છે કે નીચે આવી છે તેટલી ખાતરી કરવાથી જ સુશીલા એ વિષે નિર્ણય કરી શકે તેમ હતું, અને તે માટે તે પાછી ધીમે પગલે ઉપર જવાનો વિચાર કરતી હતી, એટલામાં નીચેના ઓરડાની અંદરની સાંકળ ઉઘડતી સંભળાઇ. દાર ઉઘડ્યું, અંદરથી કાંઈ બહાર નીકળ્યું, પછી અંદરથી કાંઈએ દાર બંધ કર્યું અને બહાર નીકળેલી વ્યક્તિ ઓસરીમાં થઇ ઓટલા તરફ ચાલી. સુશીલાએ જોયું કે તે એક પુરુષ હતો !

‘કાણુ એ ?’ સુશીલાએ સીડી ઉપર ઊભાં ઊભાં જ પ્રશ્ન કર્યો.

પરંતુ એ પુરુષાકૃતિ ઉતાવળાં ડગ ભરતી ઓટલો ફૂદતી, અડકી ખોલીને બહાર નીકળી ગઇ ! સુશીલા દિગ્ભ્રમ બની સીડીનાં પગથીયાં સાથે જ જાણે ચોટી ગઇ.

એક ક્ષણમાંજ તે સત્ય સ્થિતિ સમજી ગઇ. ગોમતીની ભક્તિ-શીલતાની પાછળ દુરાચાર છુપાયો છે અથવા તો દુરાચારને છુપાવવાને ગોમતી ભક્તિશીલતાનો ઢોંગ કરી રહી છે અને ધરમાં આસાં-કિત વર્તન વડે પોતાના કૃત્રિમ સૌજન્યની સુવાસ પ્રસારી રહી છે એમ સંમજતાં સુશીલાને વાર લાગી નહિ. તે ઊંડા વિચારમાં પડી ગઇ. ગોમતીને અત્યારે જ કાંઈ પૃછીને તેને ગભરાવવાની આવશ્યકતા સુશીલાને ન લાગી, પરંતુ તેના મનમાં એટલો નિશ્ચય થઇ ચૂક્યો કે દુરાચારની લતે ચડેલી ભાર્મીના હાથમાં વદ્ધ માતાને છોડીને પોતે અંધકારમાં દટાવા માટે ક્યાંય ચાલ્યા જવું તેના સરખું નિર્દય કાર્ય ખીણું કોઈ નથી. મીડીનું એક વધુ પગથીયું નીચે ઉતરવાને બદલે તે જે પગથીયાં નીચે ઉતરી હતી તે પગથીયાં પાછાં ચડીને સુશીલા પોતાના ઓરડામાં પાછી ફરી. કપડાં અને નોટોની પોટલી પાછી પેટીમાં મૂકી દઇને ગોમતીના આચરણ વિષે જ વિચાર ચલાવતી તે દોલીયામાં આઝોટવા લાગી.

*

*

*

સુશીલાના મુખમાંથી નીકળેલો પ્રશ્નોદ્ગાર ‘કાણુ એ ?’ ઓરડાની અંદરથી સાંભળતાં જ ગોમતીના રોમેરોમ પ્રસ્વેદબિંદુઓ ઝમી આવ્યાં ! સુશીલા તત્કાળ એ પુરૂષનો હાથ પકડશે, ખુમાખુમ કરી મૂકશે, લોકો ધાઇ આવશે અને પોતાની બારે ફગેતી થશે, એવા સંકલ્પ-વિકલ્પ કરતી ગોમતી ખાટલામાં બેસી ગઇ. ‘હવે શું થશે ?’ એ પ્રશ્ને તેના અંતરને વલોવી નાંખ્યું. પણ એકાદ મિનિટ વ્યતીત થઇ ગઇ, સુશીલાએ કશી ખુમાખુમ કરી નહિ, પુરૂષ છટકી ગયો—ખડકીનાં બારણાંનો અવાજ ગોમતીના કાને પડ્યો, અને તેની ગભરામણ કાંઈક શમી; પરંતુ તત્કાળ તેને સુશીલાનાં પગલાં પોતાના ઓરડા ભણી આવતાં સાંભળાવા લાગ્યાં, એ સાચુલી નણુંદની તગ-તમતી આંખો અને ચહેલી જૂકટી તેની સામે આવતો ભાસવા લાગી, પોતાના કાળા-કલાંકિત મુખ ઉપર સુશીલાને થૂંકતી તે કલ્પવા લાગી

અને ફરીથી પરસેવાનો ધોધ તેના રોમમુખમાંથી વહેવા લાગ્યો. ‘હું તેમને શો જવાબ દઈશ ?’ એ ગોમતીના અંતરની મુંઝવણ હતી. પણ એ મિનિટ વધુ ગઈ અને સુશીલા પાછી સીડીનાં પગથીયાં ચઢતી સંભળાઈ. પાંચ મિનિટ વધુ ગઈ અને આખા ઘરમાં પાછી શાન્તિ છવાઈ ગઈ, જાણે કશું જ બન્યું નથી !

ગોમતીનું હૃદય જતા હેઠું બેઠું. પોતે સુશીલાની દૃષ્ટિમાં કલંકિત—અપકીર્તિત ફરી ચૂકી હતી, પરંતુ લોકોની દૃષ્ટિમાં કલંકિત કરતી અત્યારે બચી ગઈ હતી. કાળી રાતે થતી ધમાધમ, કાલાહલ અને ખૂમાખૂમનું જે ભયંકર કલ્પનાચિત્ર ગોમતી દોરી ચૂકી હતી, તેમાંથી તે અત્યારે છટકી શકી હતી; પોતાની ચાલાકાઈથી નહિ, પણ સુશીલાના શાણપણથી. જે તે જ વખતે સુશીલાએ પોતાને પ્રશ્ન પૂછ્યું હોત કે ‘ભક્તિશીલ ભાભી સાહેબ ! આ શું ?’ તો પોતે તેને શો જવાબ આપત ? આ કલ્પના કરતાં ગોમતી થરથરી જતી હતી; પરંતુ જે સંકટમાંથી અત્યારે પોતે સુશીલાના શાણપણથી બચી શકી હતી, તે જ સંકટ બીજે દિવસે રહવારમાં પોતાની સમીપે આવતો બિલુ રહેવાનું જ છે તેની ગોમતીને ખાતરી હતી. સુશીલા એ વાત માતાને કહેશે, માતાનો અણગમો પોતા ઉપર ઉતરશે અને ડોશી ચકલે—ચૌટે વાતો ફરી પોતાની ફજેતી કરશે, એમ ગોમતી બેધ શકતી હતી. પોતાની મીઠી જીભ, કલ્પાગરો સ્વભાવ, કથાવાર્તાશ્રવણ, દેવપૂજન, ભક્તિભાવ ઇત્યાદિ ગુણોની પાછળ કેવો દુરાચાર રહેલો છે એવું જાણીને લોકો પોતાનો કેવો તિરસ્કાર કરશે ? પોતે પોતાનાં પ્રિયરિવાંને કેવી રીતે મ્હોં બતાવશે ? પોતે સેવાભક્તિ અને સ્વર્ગ—નરકની કલા-પણભરી વાતો શું મ્હોં લઈને ફરી શકશે ? એકાદશીના વ્રતને દિવસે જ પોતે લોહીભર્યે હાથે પકડાઈ, પછી પોતાનું ધર્માચરણ ઘરમાં કે બહાર શી રીતે પ્રભાવ પાડી શકશે ? ગોમતી આવા આવા વિચારોમાં ગોટવાતી—ગુંચાતી ખાટલામાં બેસી રહી અને પોતાની નજર સમીપે તુચ્છકાર, અપમાન, સંકટ અને અપકીર્તિરૂપ દરિયાનાં મોજાં ધસી આવતાં જોવા લાગી.

છૂપા પાપાચરણમાં ત્યાંસુધી જ મીઠાશ લાગે છે કે જ્યાંસુધી તે પ્રકટ થવાનો ભય ઉપસ્થિત થતો નથી. એ ભય ઉપસ્થિત થતાં પાપાચરણ પશ્ચાત્તાપજનક થઈ પડે છે. જો એ પશ્ચાત્તાપ સતત જન્ય રહ્યા કરે છે, તો તેટલો જ પશ્ચાત્તાપ મનુષ્યના જૂતપૂર્વ પાપોના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ બનીને પુનઃ તેને પાપ તરફ ગતિમાન થવા દેતો નથી; પરંતુ ઘણી વાર એ પશ્ચાત્તાપ શ્મશાનવૈરાગ્યના સરખો હોય છે; સ્થાનપલટો, સમયવહન, વાતાવરણનું પરિવર્તન ઇત્યાદિની સાથે પશ્ચાત્તાપ જૂંસાય છે અને દુર્વૃત્તિ પુનઃ પુનઃ ડોકિયાં કરવા લાગે છે.

ગોમતી અત્યારે ભારે પશ્ચાત્તાપ કરી રહી હતી. સુશીલાના ડહાપણથી અત્યારે પોતે અપકીર્તિના ભયમાંથી બચી તેટલા માટે પણ તે પ્રભુનો પાડ માનતી હતી, અને પોતાના મનમાં સમજતી હતી કે હવે અત્યારે તો સાચી કે ખોટી મારી પ્રભુભક્તિએ જ મને બચાવી છે, પ્રભુ જ મારી વહારે ધાયા છે, નહિ તો ખુલ્લી રીતે પકડાયેલો દોષ ક્ષેત્રી કરાવ્યા વિના રહે ? છતાં અંતરની ઉંડી ચિંતા ‘હવે કાલે શું થશે ?’ એ વિચારની આસપાસ ચક્રાવેલીધા જ કરતી હતી.

આજે ગોમતીની હિંમત તૂટી ગઈ હતી. છૂપા દુરાચરણથી પોતાની વૃત્તિને સંતોષવા માટે તેણે એવી ખુબીથી જાળ મિછાવી હતી કે કાંઈને સહજ પણ શંકા આવે નહિ. પોતાના આકળા-કોધી સ્વભાવને તેણે મીઠાં વચનોથી દાખ્યો હતો, કલ્યાણરાપણથી તેણે પોતાની સાસુનો અને નણંદનો સહભાવ જીતી લીધો હતો, સેવાભક્તિ અને કથાવાર્તાશ્રવણથી તેણે પોતાની નવીન જીવનદિશા-ભિમુખતાની છાપ સૌ કાંઈ ઉપર પાડવા માંડી હતી, ડાહી ડાહી ધર્મની વાતોથી તેણે પોતાની જાતને કાંઈની પણ કુશંકાથી પર બનાવવા માંડી હતી; પરંતુ હવે ? એ જાળ થોડા કલાક પછી તડતડ તૂટી ગયા વિના રહેવાની નથી, એવું ભવિષ્ય તે જોઈ

શક્તી હતી. તેનું અંતર પોકાર કરી રહ્યું હતું : 'ઓ પ્રભુ ! મને કાંઈ શુદ્ધિ સુઝાડ !'

અંધારા ઓરડામાં ખાટલા ઉપર બેઠી બેઠી ગોમતી ઉંડા વિચારમાં ધકકેલાતી હતી. પોતે પહેલી વાર કુમાર્ગે વળી તે દિવસ અને તે પ્રસંગ તેને સાંભર્યો. તેને લાગ્યું કે તે દિવસે પ્રથમ દોષ પોતાના પ્રિયતમનો હતો, છતાં પોતે કાંઈ દોષમુક્ત નહોતી. પોતાની ધમ્મજા ન હોત, તો એ દુરાચરણનો આરંભ જ ન થયો હોત અને મહિનાના મહિના સુધી તે ચાલુ પણ ન રહ્યો હોત. પણ ઉત્તરોત્તર પોતે એ આચરણમાં રસ લઈ રહી હતી ! તેમાં રહેલો ભય તેની દૃષ્ટિ કે કલ્પનાથી દૂર નહોતો, એકવાર ભડો ફટવાનો—કલંકિત થવાનો દિવસ આવશે એવી ગણતરી તે પોતાની સુંદર મિછાવટ છતાં કાંઈ કાંઈ વાર કરતી, તોપણ તેનો રસ ઓછો થતો નહોતો, તેની વૃત્તિ પરાક્રમુખ થતી નહિ, ભયની કલ્પના ભૂલી જવાનું તેને મન થતું, તેનું તન અને મન હિસાહમાં રહેતું, અને ઘરનું કામ-કાજ તેને જરાયે કંટાળો કે થાક લગાડતું નહિ. આ જીવનચર્યાનો અંશેઅંશ અને તંતુએ તંતુ, અત્યારે ગોમતીના સ્મરણમાં ઉકેલાવા લાગ્યો હતો.

પરોઢ થયું. ઘરકામ માટે વહેલાં ઉઠવાનો ગોમતીનો સમય થયો. તે ઉઠી તો ખરી પરંતુ આજે તેના પગમાં જરાયે ચેતન્ય નહોતું. તે ઘરકામમાં પડી, પરંતુ સુશીલા પોતાને હાક મારીને ઉપર બોલાવતી હોય એવા તેને ક્ષણે ક્ષણે ભણુકારા સંભળાતા હતા. ખડકીની બહારથી કાંઈનો અવાજ સંભળાય, મેડા ઉપરની બારનું બારણું ખખડે કે બીજો કાંઈ અવાજ થાય કે તુરત ગોમતી ચમકતી અને કામકાજ કરતાં ક્ષણભર સ્થિર બની જતી !

પ્રકરણ ૧૬મું

✽

✽

‘ જાણે આજે હું નવો જન્મ પામી ! ’

✽

એક દિવસ ગયો, બે દિવસ ગયા, ત્રણ દિવસ ગયા, પરંતુ સુશીલાએ ગોમતી પાસે એ રાત્રિનું પ્રકરણ કાઢ્યું નહિ. માતાને તેણે કશી વાત કરી નહિ, તેમ જ ગોમતીને પણ તેણે જણાવ્યા હોયું નહિ કે પોતે તેના દુરાચરણનો ભેદ પારખી ગઈ છે. રાજની પેટે જ તે ગોમતી સાથે બોલતી-ચાલતી, બે કે તેમ કરવા માટે પોતે મન ઉપર અંકુશ રાખીને કૃત્રિમ રીતે વર્તી રહી છે એમ સુશીલાને લાગતું હતું, પરંતુ ગોમતી સમજી ગઈ હતી કે સુશીલા જાણી-જોઈને બેયું-ન બેયું કરતી હોવાનો દેખાવ કરી રહી છે. તેના તે શાણપણને ગોમતી અંતરથી આશીર્વાદ આપતી હતી, તોપણ એક વખત પોતાને સુશીલાને એ પ્રકરણ માટે જવાબ આપવો જ પડશે એવી તેની ખાતરી હતી.

છવટે એ દિવસ આવી પહોંચ્યો. એથે દિવસે માતાને વહેલી સૂઈ ગઈ હતી જોઈને સુશીલા રાત્રે નવેક વાગતાં નીચે ઊતરી. ગોમતી સૂઈ જવાની તૈયારી કરતી હતી, એટલામાં સુશીલા તેના ઓરડામાં પેહી. તે બોલી: ‘ ભાભી, આ તો વહેલાં સૂઈ ગયાં, તમારેય વહેલાં સૂઈ જવું છે કે શું ? ’

‘ કામકાજથી પરવાર્યાં, એટલે આપણે બીજું શું કામ ? સૂઈ રહેવાનુંરતો ! ’

‘ મને તો વહેલી ઊંઘ આવતી નથી એટલે રાજ રાત્રે વાચું છું. આજે તો વાંચવાનું ન ગમ્યું એટલે તમારી સાથે વાતો કરવા આવી. ’

‘ ભલે આવ્યાં. ’ ગોમતી બોલી, પરંતુ તેના કાળજીમાં ગુંચળાં વળતાં હતાં.

ગોમતીએ મિઠાવેલા ખાટલા ઉપર સુશીલા બેઠી. ટૂંકી રીતે વાતચીતની શરૂઆત કરવી તે વિષેના વિચારમાં તે થોડી વાર ચૂપ બેસી રહી. ગોમતી તેની સામે ખાટલાની નીચે વિનયથી બેઠી અને તેના મુખમાંથી એકેકે અક્ષર નીકળ્યો નહિ. ક્ષણો પછી ક્ષણો મૌનમાં ચાલી જવા લાગી. છેવટે સુશીલાએ જ ગંભીર રીતે વાતચીત ઉપાડી. તે બોલી: ‘ ભાભી ! તમને એક વાત પૂછવા આવી છું. ’

‘ ભણે પૂછો. ’ ગોમતીએ જવાબ આપ્યો. તેના ગળામાં ડચ્છરા ખાઝતો જતો હોય એમ સુશીલાને લાગ્યું.

‘ હું તમને જે કાંઈ પૂછું તેથી તમારે ગભરાવાની જરૂર નથી. બોલો લગાડો નહિ. સાચો જવાબ દેશો તોપણ તમને મારા તરફથી કશો ભય કે પજવાનું કારણ રહેશે નહિ. ’

ગોમતીની આંખોમાંથી દડ દડ કરતી અશ્રુધારા સરી પડી.

‘ હું ધારું છું કે મારો સવાલ તમે સમજી ગયાં છો, ભાભી. પણ હું તમને શરમાવવા કે રડાવવા આવી નથી. માણસ હોય, તેની ભૂલ પણ થાય, અને ભૂલ માલુમ પડે ત્યારે પરતાવો પણ થાય. ’

પણ ગોમતી આંસુની અસ્ખલિત ધારા સિવાય ખીજ કાઢી રીતે જવાબ આપી શકે તેમ નહોતું.

‘ જુઓ, ભાભી ! તમે રડ્યા કરો છો એટલે હું તમને શું પૂછું ? અને તમારી નાની બહેન-બહેન નહિ પણ સખી-સમજો, તો જ હું તમારી પાસે બેસી શકીશ, અને કાંઈ વાતચીત કરી શકીશ, નહિ તો પછી હું મારે ચાલી જઉં. ’

‘ હું શું કહું ? હું ક્યાં ઉંચું મંડો લઈને બોલી શકું તેમ રહું છું ? ’ છેવટે ગોમતી માંડ માંડ એટલા શબ્દો બોલી શકી.

‘ માણસ એક વાર ભૂલ કરે, એટલે તે માણસની ઓળમાંથી નીકળી જ જાય છે એમ હું માનતી નથી. તમે ભૂલ કરી તેથી તમે માણસ મટીને પશુ બની ગયાં એમ પણ હું માનતી નથી. હજીયે હું તમને સાચાં માણસ બનેલાં જોવા ચાહું છું. એમાં નાસીપાસ શા માટે થાયો છો ? ’

સુશીલાના આશ્વાસનયુક્ત શબ્દોએ ગોમતીમાં ધીરજ પ્રેરી. પતન પામેલા મનુષ્યનું જ્યાંસુધી સર્વથા પતન થયું હોતું નથી, ત્યાંસુધી તેને સન્માર્ગે વાળવાનો અવકાશ રહેલો હોય છે, પરંતુ તકનો સદુપયોગ સમાજ અને મોટા ભાગની વ્યક્તિઓ ભાગ્યે જ કરે છે. પતિત વ્યક્તિઓના તુચ્છકાર-તિરસ્કારથી તે વ્યક્તિઓને સુધરવાનો જે કાંઈ અવકાશ રહેલો હોય છે, તે પણ નાશ પામે છે. તેથી ઉલટું તે પતન કે દોષ તરફ બુદ્ધિયુક્ત ક્ષમા તથા ઉદ્ધરતાની દષ્ટિ કરવાથી પતિત મનુષ્યની સદ્બુદ્ધિના અવશિષ્ટ અંશે જાગૃત થાય છે અને તેનામાં વિશુદ્ધ જીવનની નવી આશા ઉત્પન્ન થાય છે. એ ક્ષણે તેનો જીવનપટ્ટો સુસાધ્ય બને છે. માનસશાસ્ત્રના વેત્તા સદ્ગુરુઓ અને ધર્માચાર્યો આવા પતિત મનુષ્યોના ઉદ્ધારક થઈ શકે છે, તેવા દષ્ટાંતો જગતના ઇતિહાસમાંથી મળે છે, પરંતુ સમાજનું માનસશાસ્ત્રનું જ્ઞાન બહુ છીછરું હોય છે અને પોતાની વિશુદ્ધિના અહંકારથી પ્રેરાયેલો માનવસમાજ અસત્યવાદી, ચોર, હિંસક કે વ્યભિચારીને તુચ્છકારી, બહિષ્કૃત કરી, અપમાનિત કરી, અસ્પૃશ્ય માની તેના શતભુજ વિનિપાતનો પ્રેરક બને છે. સુશીલા આ રહસ્ય સમજતી હતી, એટલે તેણે બાબાને તુચ્છકારવાને બદલે ક્ષમાદષ્ટિપૂર્વક તેને આશ્વાસન આપ્યું અને ગોમતી આંસુ લૂંછી નાંખી કાંઈક સ્વસ્થ થઈ.

‘ બાબી ! હિંમતથી જવાબ આપશો ? ગભરાશો નહિ ? ગુંચવાશો નહિ ? ’

‘ ના બહેન; તમે જે પૂછશો તેના સાચા જવાબ દઈશ. મારે પણ મારું દિલ ખાલી કરવું છે અને તમારા વિના બીજા કોઈની

પાસે હું દિલ ખોલી શકું એમ મને લાગતું નથી. તમે જ મારાં સાચાં હિતસ્વી છો, એમ મને લાગ્યું છે.’ ગોમતીએ અંતઃકરણ-પૂર્વક એ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

‘ત્યારે કહો, આમ કેટલા વખતથી ચાલે છે ?’

‘બારેક માસથી.’

‘એ પુરૂષ કાણુ હતો ?’

‘જીવરામ પુરાણી.’

આ બે પ્રશ્નોના ગોમતીએ ધૈર્યપૂર્વક આપેલા ઉત્તરો જ સુશી-લાને ચક્રિત કરી નાંખે તેવા હતા, પરંતુ તેણે મ્હોં પર જરાએ આશ્ચર્ય પ્રકટ થવા દીધા વિનાજ આગળ પૂછવા માંડ્યું.

‘મંદિરમાંથી જ સંબંધ સંધાએલો ?’

‘હા.’

‘કથા સાંભળવા જાઓ છો, તે સાચી નિષ્ઠાથી’

‘ના.’

‘ત્યારે ?’

‘કાંઈક સકેત માટે અને કાંઈક ધર્મભક્તિનો દેખાવ કરવા માટે.’

‘અને સેવા-પૂજા-દર્શન, એ બધું ?’

‘લોકામાં આચરણની સારી છાપ પાડવા માટે.’

‘સાબાશ, બાબી ! તમે જે હિંમતથી સાચા જવાબો આપો છો, તેથી મને રોષ ચડતો હોય તો પણ ન ચડે ! હવે બીજું પૂછું છું. તમને લાગતું હતું કે તમે ખોટું કરો છો-પાપ કરો છો ?’

‘હા.’

‘છતાં તમે કેમ પાછાં વળ્યાં નહિ ?’

ગોમતી જવાબ આપતાં શુચવાઇ. તેને પોતાને પણ સમજતું નહોતું કે પોતે પાપ જાણ્યા છતાં કેમ પાપાયરણ કરતી હતી અને એ પાપાયરણને છુપાવવાને અનેરા ઢાંગ-દંભ કરી રહી હતી.

‘ભાભી, જવાબ આપતાં કેમ અચકાયાં ?’

‘મને પોતાને જ સમજતું નથી કે હું આ માર્ગે કેમ ચડી-મને જીવરામે જ લજ્યાવી હતી. છતાં હું તેનો એકલાનો જ વાંક કાઢતી નથી. મારી ઇચ્છા વિના એ સંબંધ આટલો વખત ચાલી શકે જ નહિ. ઘણી વાર મને ભય લાગતો, પસ્તાવોયે થતો, ફરીથી જીવરામનું મ્હોં જ જોવું નહિ એમ મનમાં થતું, છતાં કાણુ જાણે શાથી એ ભય-પસ્તાવો-નિશ્ચય હડી જતાં.’

‘હું સમજી ગઇ ભાભી. તેમાં તમે શું કરો ? હુંયે તમારાથી નાની વયની વિધવા જ છું ને ? મારા મનને હું ઓળખી શકું છું એટલે તમારા મનને સમજી શકું છું.’

‘ઘણું જીવો બહેન !’ ગોમતી નણુંદને આશીર્વાદ આપતી બોલી : ‘આજે મારા હૃદયનો ભાર ઓછો થયો. મારાં પાપ અત્યારે હું તમારી પાસે ઘોઇ નાંખતી હોઉં, તેમ લાગે છે.’

‘પણ એ પાપ ઘોવાઇ જવાથી આવતી કાલે તમે શુદ્ધ જીવન ગાળવા લાગશો! એમ ખાત્રીથી કહો છો ?’

‘મારા ભોગ લાગ્યા છે કે હવે હું એ માર્ગે જઉં ?’

‘એમ ન માનશો. તમે જ કહો છો કે તમને ઘણી વાર ભય-પસ્તાવો થતા, છતાં તે હડી જતા. ફરીથી એમ નહિ થાય એવું શા ઉપરથી કહો છો ?’

‘આ વખતે તો હું ખાત્રીથી જ કહું છું.’

‘ભાભી ! અત્યારે તમે જે ખાત્રી આપો છો તે ખાત્રી સાચી છે, અત્યારે તમારા દિલની ઇચ્છા ફરી તે માર્ગે જવાની નથી એમ

પણ હું માનું છું; પરન્તુ પતિહીન યુવતીઓના મનને હું જોડે અંશે પિછાણું છું, અને જાતે અનુભવું છું પણ, તે ઉપરથી હું કહું છું કે ભવિષ્યમાં તમે કગી જશો. ’

‘ જાહેન ! ’ ઓશિયાળું મ્હોં કરીને ગોમતી બોલી: ‘ અત્યારે તો હું ખરી ઇચ્છાથી જ કહું છું; પરન્તુ જ્યારે તમે આમ કહો છો, ત્યારે... ત્યારે...હું શું કહું ? મને કાંઈ સમજાતું નથી. મને મારા મનની સમજ પડતી નથી. તમને મારું મન એટલું નજાણું લાગે છે, જાહેન ? ’ ગોમતી આતુર નજરે સુશીલા તરફ જોઈ રહી.

‘ હા, બાબી. ’

‘ ત્યારે હવે ? ’

‘ હું તમને એક વાત કહું. તમને રૂચે કે ન રૂચે તે હું જાણવા ઇચ્છતી નથી, અને તે પ્રમાણે વર્તવું, ન વર્તવું તે તમારી મરજીની વાત છે; પરન્તુ મને યોગ્ય લાગે તે મારે તમને કહેવું એવી ફરજ સમજાને હું તમને કહું છું. ’

‘ ખુશીથી કહો. ’

‘ બાબી, તમારું આચરણ ખરાબ છે એમ તમે શા ઉપરથી માન્યું ? ’

‘ ત્યારે શું એ સારું આચરણ હતું ? ’

‘ સંસારનાં સ્ત્રીપુરુષોનાં એવાં જ આચરણ કેમ ખરાબ મનાતાં નથી ? ’

‘ તેઓ પરણેલાં હોય છે તેથી. વિધવાનું આચરણ તો દુષ્ટ જ લેખાય. ’

‘ ત્યારે આચરણ પોતે દુષ્ટ નથી: વિધવાની અવસ્થા તે ઉપર દુષ્ટતાની છાપ મારે છે, ખરું ? ’

‘ હા, ખરું. ’

‘ તો તમે એ દુષ્ટતાની છાપ જૂંસી નાંખી શકો છો, અને આજે જે આચરણ દુષ્ટ મનાય છે, તે આવતીકાલે દુષ્ટ મનાવું નહીં. ’

અહ જશે; આજે જે કારણે તમને ભય લાગે છે તે કારણ નાશ પામી જશે, તમારે જે દંભ કરવો પડે છે તે કરવાની જરૂર રહેશે નહિ. તમે મારા સદ્ગત ભાઈનાં પત્ની છો, મારે તમને કહેવું ન જોઈએ છતાં કહું છું કે તમારાં આ આચારણ્યથી મારો ભાઈ સ્વર્ગમાં પણ સંતાપથી જળતો હશે, પરંતુ જો તમે તમારા દિલના સંતોષ માટે એ જીવરામને પ્રકટ રીતે પરણીશો તો મારા ભાઈને સંતાપ નહિ પણ શાન્તિ થશે; માત્ર સમાજના થોડા દંભપ્રિય મનુષ્યો જ થોડા દિવસ તમને તુચ્છકારથી જોશે અને તેઓ આપ-મેળે બની જશે.’

‘અરર, બહેન ! પણ હું—તમે—મારાં પિયરિયાંની આબરૂ ઉપર પાણી ફરી વળ્યા વિના રહે ?’

‘જીવરામ સાથે સંબંધ બાંધતાં તમને નહોતું લાગતું કે બધાંની આબરૂ ઉપર પાણી ફરી વળશે ? છતાં તે વખતે તમે તે વિચારની દરકાર ન રાખી, કારણ કે તે ગુપ્ત રાખવાની તમને કિંમત હતી અને ગુપ્ત ન રહે તોપણ આબરૂ કરતાં એ સુખ તમને વધુ વહાલું લાગ્યું હતું. એ આબરૂની કિંમતથી પણ જો તમે ફરી એ માર્ગે ન જાઓ તો તે સાફ જ છે; પણ જે વખતે મન ડગે તે વખતે તમે માનજો કે ગુપ્ત દુરાચરણ કરતાં સમાજની દૃષ્ટિએ અનિષ્ટ મનાતું પણ પ્રકટ આચરણ જીવનને માટે વિશેષ ઇષ્ટ છે. સમાજની ખોટી લજ્જાનો—ભયનો કડવો ઘૂંટડો એક વાર ગળી જશે, અને મનથી નવું જીવન પવિત્ર રીતે ગાળવાનો નિશ્ચય કરશે, તો આ ગુપ્ત અપવિત્ર જીવન કરતાં તેમાં તમને વિશેષ સુખ અને શાન્તિ મળશે, એટલું જ હું તમને કહી રાખવા છું.’

‘અરર, વિધવા ફરી પરણીને લોકોને મ્હોં બતાવે, તે કરતાં તો આપઘાત કરે તે વધારે સાફ.’ ગોમતી કમકમતી બોલી.

‘એમ ન બોલો, ભાભી. વિધવા ગુપ્ત વ્યભિચાર કરે, કિંવા મનોદુઃખથી અકળાઈને આપઘાત કરે, તે કરતાં ફરી પરણીને પવિત્ર જીવન ગાળે તે ખરાબ નથી પણ સાફ છે. લોકો નિંદા કરે, તેથી

લોકાની પાસે શરમ આવે, તે ખરું; પરંતુ એ નિંદા અને શરમ વેઠવી સારી છે, પણ દુરાચરણને ગુપ્ત રાખવાને ભયભીત રહ્યા કરવું, વલખાં મારવાં, અને એક પાપ છુપાવતાં ઉત્તરોત્તર અનેક પાપો કર્યા કરવાં તે તો જીવતાં નરકનું દુઃખ વેઠવા બરાબર છે, એમ તમને નથી લાગતું ?

ગોમતી વિચારમાં પડતી ચૂપ બેસી રહી.

‘ભાભી ! મારા કહેવાનો ઉલટો અર્થ ન કરશો. એમ ન માનતાં કે હું તમને ફરી લગ્ન કરવાનું કહીને આ ઘરમાંથી જલ્દી રગ્ગ આપવા ઇચ્છું છું; એમ ન માનતાં કે હું તમને મીઠી વાણીમાં ખોટે માર્ગે જવા કહું છું; એમ ન માનતાં કે મારા બાપની મીલકતમાં તમારો ભાગ જ ન રહે તે માટે હું તમને ફાસલાવું છું; અત્યારે તમે જે પવિત્ર જીવન જીવવાની મને ખાત્રી આપો છો તે હું સ્વીકારું છું, અને તેથી ખુશ થઈ છું. હું ઇચ્છું છું કે તમે એવું પવિત્ર જીવન જ ગાળો. આજસુધીના તમારા બધા દોષો હું ભૂલી જઈ છું. તે હું કાઢીને કહેવાની પણ નથી, તેમ જ તમારી ઉપર છૂપે ચોટીપહેરો પણ રાખવાની નથી. તમે તમારા મનથી જ પવિત્ર જીવન ગાળી શકશો, કેવળ મારા ઉપદેશથી, ભયથી કે ચોટીપહેરાથી નહિ; પણ ભવિષ્યમાં જ્યારે તમને લાગે કે વૈધવ્યનું શુદ્ધ જીવન ખરેખર અસહ્ય છે, તે વખતે તમે કાંઈ પણ આડે માર્ગે જવાને બદલે પ્રકટ-રાહદારીના જ પવિત્ર માર્ગે જાઓ, અને તે વખતે ખુશીથી મારા જેવી નાની સખીને વિશ્વાસમાં લઈને મનની વાત કહીને જાઓ; પરંતુ જીવનમાં દંભ-કપટ-ભય-અશાન્તિ વેઠશો નહિ, કારણ કે એ જ નરક છે અને એ જ પાપ છે. પ્રકટ અપક્રીતિ કરતાં અપક્રીતિને છુપાવવાને કરવાં પડતાં પાપ વધુ ભયંકર છે, ભાભી !’

‘સાચી વાત, બહેન ! પણ હવે તો પ્રભુ એ વખત જ નહિ આવવા દે ! મંદિરની સેંકડો કથાઓમાં જે ઉપદેશ મને સાંભળવાનો

અલ્લે નહોતો, તે ઉપદેશ આજે તમે મને આપ્યો છે. સગી મા
જે ન ખમી શકે તેટલું તમે મારું ખમીને મને ઉગારી લીધી છે.
દેવને પૂજવાને બદલે હું તમારા જ પગ પૂજું એમ મને થાય છે,
સુશીલા બહેન !

‘તમારા જેવાં ભોળાં દિલનાં લાલીની નણુંદ થવું એ કાંઈ
ઓછું સદ્ભાગ્ય છે ? લ્યો, હવે હું જઈ છું.’

‘જાઓ; હું તમારા ઉપદેશને અફળ નહિ જવા દઉં, એ માટે
નિશ્ચિંત રહેજો. મને એવું લાગે છે કે જાણે આજે હું નવો
જન્મ પામી !’

સુશીલા સંતુષ્ટ થતી ઓરડાની બહાર નીકળી.

✽ ✽ ✽

પ્રકરણ ૧૭મું

✽ ✽

‘સુરાલયનું’ તેડું

✽

ખીજ દિવસનો પહોર ચડ્યો, એટલામાં કમળાની ખડકીએ
એક સીંગરામ આવીને ઊભો અને તેમાંથી એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ
તથા એક નોકર ઉતર્યા. કમળા તેમને ઓસરીમાં બેઠી
બેઠી જોઈ રહી અને નબળા આંખે તે તેમને ઓળખી શકી નહિ.
વૃદ્ધ બ્રાહ્મણે આંખમાં આવતાં કણું : ‘કેમ, કમળાબાઈ !
ખુશીમાં છોને ?’

‘હા, આવો.’ કમળાએ ઊભા થતાં ઉત્તર આપ્યો. તેણે રામ-
જીને ઓળખ્યો; પછી ગંગાજીંકર દેવને પણ ઓળખ્યા અને તે
બોલી : ‘પધારો, દેવજી ! પધારો.’ અને તેણે ઓસરીમાં શેતરંજી
મિછાવી આપી.

ગંગાશંકર હવે અને રામજી શેતરંજી ઉપર બેઠા. કમળાએ અંદર જઈ લોટા અને બે પવાલાં આણ્યાં. હવે તથા રામજીએ પાણી પીધું. કમળાએ પૂછ્યું: ‘ નડીઆદ બધાં ખુશીમાં છે ? દેવકારખાઈને શરીરે સારું રહે છે ? ’

‘ દેવકારને હમણાં શરીરે ઠીક રહેતું નથી. અવસ્થા મધ, દુઃખ પડ્યું, ઘરમાં પોતાનું બીજું કાંઈ નહિ, એટલે મને તેમણે કહ્યું કે તમે ને રામજી જઈને થોડા દિવસ સુશીલાને તેડી આવો. ’ એ રીતે દેવજીએ પોતાના આગમનહેતુની પ્રસ્તાવના કરી.

કમળા વિવેકની ખાતર પણ વળતો ‘ હું ’ કાર ન બણી શકી ! સુશીલાનું લગ્ન થયે દશ વર્ષ થતા આવ્યાં હતાં, પણ એક વાર સુશીલા સાસરે જઈને રહી નહોતી, તેમ જ કાંઈએ તેને સાસરે તેડી પણ નહોતી. સુશીલાના વિચારો તેની માતા જાણતી હતી અને પ્રાણજીવન સાથેના તેના લગ્ન માટેના તેનો અસંતોષ પણ કમળાની જાણ બહાર નહોતો. પ્રાણજીવન ઉપર તેને લાગણી હતી કે નહિ તેની કમળાને કશી ખબર નહોતી, પરંતુ એ લાગણી હોય કે ન હોય છતાં માત્ર નામના જ સાસરામાં જઈને રહેવા સુશીલા તૈયાર છે કે નહિ, તેની કમળાને ખબર નહોતી, એટલે તે દેવજી પાસે એકદમ હા—ના શી રીતે કહી શકે ? પોતે હા કહે અને સુશીલા ‘ ના ’ પાડીને ઉભી રહે તો પોતે શું કરે ? અને સુશીલાનો વિચાર જાણ્યા વિના તે નકાર પણ શી રીતે બણે ? આ કારણથી જ તે ગંગાશંકર દેવના કમનના ઉત્તરમાં મૌન રહી હતી.

દેવજીએ આગળ કહેવા માંડ્યું: ‘ વાત એમ છે કે દેવકારનું શરીર હવે કથળી ગયું છે અને ઘરમાં તેમનું પોતાનું લેખાય એવું કાંઈ નથી. હું અને મારા દીકરાની વહુ તેમની સાથે જ રહીએ છીએ, અમારે કાંઈ સગાઈ—સગપણ નહિ, માત્ર પડોશીદાવો જ, પણ મારી અવસ્થા થઈ છે, દેવકારનીયે અવસ્થા થઈ લેખાય; એમના ઘરમાં આ એક ચાકર વિના કાંઈ મરદ માણસ નહિ અને ડોશીથી હવે

ખરાબર રાંધવાનું કામ પણ થઈ શકતું નથી. આથી બે વરસથી હું અને મારા દીકરાની વહુ તેમની સાથે જ રહીએ છીએ. આથી દેવકારની સગવડ સચવાય છે અને મારે પણ દીક છે, કારણ કે દીકરાની વહુ જીવાન છે. પણ મને તેમાં તોયે અમે તો પરાયાં માણસ કહેવાઈએ અને સુશીલા તેમના દીકરાની વહુ રહી, એટલે તેમના અંતરનું માણસ તે જ લેખાય. આ કારણથી તેમણે મને કહ્યું અને હું આવ્યો.’

કમળા બોલી : ‘ આવ્યા તો ભણે આવ્યા. મારી સુશીલા તેમના દીકરાની વહુ છે તે તો સાચું જ; પરંતુ તમે જાણો છો કે સુશીલા કાંઈ દિવસ ત્યાં રહી નથી.’

‘ હા, રહી નથી, એ સાચી વાત. દીકરો ઘેર હોય તો સાસુ વહુને હોંશબેર ઘેર બોલાવે, પણ આજસુધી સુશીલાને નથી બોલાવી તેનું કારણ તમે જાણો છો. હવે ડોશીનું શરીર અટક્યું છે, કાણ જાણે કે કાલે શું થશે ? એમને આ જીવનમાં તો સુશીલા સિવાય ખીજું કાંઈ પોતાનું નથી. એમનું બર્થુભાવ્યું ઘર રહ્યું તે તમે જાણો છો. સુશીલા બણી-ગણી છે, ડાહી છે, ઘરથી માહિતગાર થાય, તો ડોશીના મનને શાન્તિ વળે ને ! ’

ગંગાશંકર દવેની વહેવારકુશળ જીભ માપી-માપીને શબ્દો ઉચ્ચારતી હતી. તેમની જીભમાં મિઠાશ હતી. તે કમળાનું અને સુશીલાનું મનોહુઃખ પણ જાણુતા હતા, એટલે જાલુ જ ધીમેથી અને ડહાપણુશીલ સ્વરે બોલી રહ્યા હતા.

‘ તમે ખરું કહો છો. સુશીલાને હું એક વાર પૂછું, સમજાવું, પછી વાત. અત્યારે તો તમે જમી લ્યો; રસોઈ તૈયાર થઈ ગઈ છે.’ એમ કહી કમળા ઉઠીને રસોડા તરફ ગઈ.

ગોમતીએ પાટલા નાંખ્યા. દવેજી નડીઆદથી નિત્યકર્મથી પરવારીને જ નીકળ્યા હતા, એટલે તેમણે મુકટો પહેરી પાટલા પર આસન

જમાવ્યું. ઝોસરીને છેડે રામજી જમવા બેઠો. જમીને દેવે તંબાકુ ચાવતા બેઠા અને કમળા મેડા પર સુશીલા પાસે ગઈ.

‘ સુશીલા ! તેં જાણ્યું ? ’

‘ હા જાણ્યું. ’

‘ તારી સાસુએ તને તેડવા માટે તેમને મોકલ્યા છે. ’

‘ બલે; તારી રજા હોય તો જઈ. ’

કમળાને એ ઝોચિંતા જવાબથી સંતોષ થયો અને તેના મુખ ઉપર આનંદ ચમક્યો. સુશીલાના ધ્યાન બહાર તે નહોતો. પોતે સાસરે જાય તો માતાને આનંદ થશે એવું જાણીને તે પણ સંતુષ્ટ થઈ. કમળાની આંખોમાં જળ ભરાઈ આવ્યું અને તે બોલી : ‘ માતા દીકરીને સાસરે જવાની રજા ન આપે એમ હોય જ નહિ, દીકરી ! જેવી હું તારી માતા છું, એવી દેવકાર પણ તારી માતા જ છે; મારી સેવા અને વૃદ્ધ સાસુની સેવા એ બેઉ તારે સરખાં સમજવાનાં છે. અહીં ગોમતી છે એટલે મારે કશી ચિંતા નથી; દેવકારબાઈ ઘરડાં થયાં એટલે તને બોલાવવા ખાસ માણસ મોકલ્યું, એટલે તને ન મોકલીએ તો આપણું ખરાબ દેખાય. ’

‘ હું ક્યાં કહું છું કે તું મને ન મોકલ; તું મને બલે મોકલ, અને હું જવા માટે પણ તૈયાર છું. ’

‘ પણ પહેલીજ વાર સાસરે જવાથી તને કદાચ ત્યાં નહિ ગમે, એની મને ચિંતા થાય છે. દેવકારબાઈનો સ્વભાવ સારો છે એટલે કશી ચિંતા નથી, પણ અહીં તું આખો દિવસ ચોપડીઓ વાંચીને બેસી રહે છે, તે ત્યાં નહિ ચાલે. મને એ બાબતની મુંઝવણ થાય છે. મારી પાસે બોલતી હતી તેવું સાસુ પાસે બોલીશ તો મારી કજેતી કરાવીશ, એ બાબતનીયે મને ફિકર રહ્યા કરે છે. ’

‘ હું કાંઈને કાંઈ વગર પૂછ્યે કહેવા જવાની નથી. ’

‘ અને કાંઈ કાંઈ પૂછે, ધારો કે તારી સાસુ તને મારા જેવું પૂછે તો ? ’

‘ તો જેવું મેં તને કહ્યું હતું તેવું તેમને કહું ! ’ સુશીલાએ સ્પષ્ટ કહ્યું.

‘ અરર ! એવું ત્યાં બોલાય ? આ ગાંડી ! જોજો એવું કાંઈ બોલતી ! એવું બોલીશ તો ઘેર ઘેર મારી ને તારી વાતો મશે. ’

‘ ત્યારે શું મને જેવું મનમાં લાગે તેવું ન બોલું ? ’

‘ ના; મનમાં ગમે તે હોય, પણ બહારથી ઠાવકું રહેવું એ સાસરે તો સ્ત્રીનો પહેલો ધર્મ છે. ’

સુશીલાથી હસી જવાયું. તે બોલી : ‘ બા, સાસરામાં એવું કપટ કરવાનું કાંઈ કારણ ? ’

‘ નહિ તો નિંદા થાય. ’

‘ અને પિયરમાં ? ’

‘ પિયરમાં માતા નિંદા ન થવા દે ! ’

‘ તારે મને મોકલવી હોય તો મોકલ; પણ મને એવું કપટ કરતાં નહિ આવડે. હું કાંઈને જાણી જોઈને બોલું નહિ લગાડું, પરંતુ મારાથી ઢોંગ નહિ થઈ શકે—ધૂતારાવેડા મને નહિ આવડે ! ’

‘ એમાં ધૂતારાવેડા શાના ? ’

‘ જાણે કે પ્રાણજીવન ઉપર મારી પતિભક્તિ હલકાઈ જતી હોય, હું તેના નામની માળા ફેરવતી હોઉં, તે પાછા આવે માટે હું અતુષ્ઠાન કરું, વ્રત—ઉપવાસ કરું, તેમના વિયોગે ઝૂંચી કરું, એવો કરો દેખાવ મારાથી નહિ થઈ શકે, સમજી ? હું તો તારા કહેવાથી—તારા સતોષની ખાતર એ ડોશીની સેવા કરવા જઈ, બીજું કશું નહિ ! ’

કમળાને માટે આ એક નવો ધડાકો હતો. ‘ પ્રાણજીવન ’ નું નામ સુશીલાના મુખમાંથી નીકળેલું આજે કમળાએ પહેલી જ વાર સાંભળ્યું હતું. કમળા જરા મુંઝવણમાં પડી, છતાં સુશીલાને વધુ નહિ તો થોડા દિવસ તો સાસરે મોકલવી જ, એમ તેના મનમાં હતું,

એટલે તેણે કહ્યું : ‘તું કહે છે તે બધું ખરું, છતાં વિવેકપૂર્વક વર્તીએ તો બહાર ખરાબ ન દેખાય.’

વળી સુશીલા હસી. તે બોલી : ‘બા, બહારથી જ સાંઈ દેખાડવાની આ શી લત ? એ શું ઢોંગ નહિ ?’

‘તું ગમે તેમ માન : પણ બીજને ખરાબ ન લાગે તેમ વિવેકથી વર્તીએ તો ડાહ્યાં દેખાઈએ.’

‘ડીક ત્યારે, હું સાસરે ડાહી થઈશ, હો ! તું ચિંતા ન કરીશ.’ સુશીલાએ લાડમાં હસીને માતાને સંતોષ ઉપજાવ્યો.

‘ત્યારે હું દવેજને તને મોકલવાની હા કહું છું.’

‘હા, ખુશીથી કહે.’

‘કાલે સહવારે અહીંથી નીકળવું પડશે. રાત્રે તારાં બધાં કપડાંલત્તાં તૈયાર કરવાં પડશે.’ માતા બોલી.

‘તું કહે તો અત્યારે જવા હું તો તૈયાર છું !’

‘બાહરે મારી ડાહી દીકરી !’ કમળા આનંદ પામતી નીચે ઉતરી.

સંસારનાં અનેક પ્રકારનાં દૃશ્યો અને મનુષ્યના અનેક પ્રકારના સ્વભાવો ગંગાશંકર દવેએ પોતાની આટલી વયમાં જોયા હતા. સાસરે પુત્રીને તેડવા જનાર માતા-પિતાનું અપમાન કરી કાઢી મૂકનાર વહેવાઈ અને જમાઈ, પોતાની સ્ત્રીને તેને પિયરથી તેડી લાવવા જનાર જમાઈને મહેણાં-ટોણાં સંભળાવી એકલો પાછો કાઢનાર સાસુ-સસરા, સ્ત્રીનો કબજો લેવા માટે કાટે જનાર પતિ, પતિ ઉપર ભરણુપોષણનો દાવો કરનાર પત્ની, પત્નીને ચોટલો પકડીને ઘેર ખેંચી જનાર પતિ, પતિને થાપ આપીને સાસરેથી ચાલી નીકળનાર પત્ની, સસરાને આંગણે રોટલા માટે લાંઘતી વિધવા, શ્વસુરાલયમાં પડ્યો પામ્યો રહી અપમાન વેઠનાર જમાઈ, એવાં એવાં અનેક દૃશ્યો અને માનવીઓનો પરિચય ગંગાશંકર દવેને થયો હતો : પણ એ અનુભવી ડાસાનું મન પણ

ડગતું હતું કે સુશીલાને તેની મા સાસરે મોકલશે કે નહિ ! હઠ-દાવો કરવાનો નહોતો, લઢવાડ કરવી શોભે તેમ નહોતું, સમગ્નવણી પણ મધ્યમસર જ થઈ શકે તેમ હતું. ડર-ધમકી કામનાં નહોતાં : એવી સ્થિતિમાં જો માતાપુત્રી સારા સંસ્કારનાં હોય તો જ પોતાનો પ્રયાસ સફળ થશે, નહિ તો પોતાને વિલે મ્હોંએ નડીઆદ પાછા ફરવું પડશે એવી દેવેને ખાતરી હતી. દેવેએ જાણ્યું કે સુશીલાને નડીઆદ મોકલવાનું એની માતાએ નક્કી કર્યું છે, ત્યારે એ ઉચ્ચ સંસ્કારી કુટુંબની માન પ્રશંસા જ માત્ર તેમણે કરી.

બીજો દિવસે રહવારમાં સુશીલાને લઈને સીંગરામ નડીઆદ તરફ રવાના થયો : લગ્ન પછી દસ વર્ષે, જમાણ વિનાના અને સૂતા શ્વસુરાલય તરફ માતાએ ગળતી આંખોએ પુત્રીને વળાવી.

* * *

પ્રકરણ ૧૮મું

* * *

કંકુનાં પગલાં !

*

‘માજી ! અહીં આવો, કંકુક બતાવું !’

‘ શું છે ? ’

‘ પણ અહીં તો આવો ! ’

‘ આ આવી. ’

‘ જુઓ તો ! ’

દેવદારે જોયું કે ઓરડાની બહાર તાજાં કંકુના પગલાં પડેલાં હતાં ! થોડી વાર પહેલાં એક દંડી સંન્યાસી ‘ ભિક્ષાન્દેહિ ’ કરીને ખરાબર ભોજન સમયે જ આવેલો, તેને ત્યાં ભોજન પિરસી બેસાડ્યો હતો, તે મૌનપણે ભોજન કરી આત્મીવાદ આપીને ચાલ્યો ગયો.

હતો; તેના પાટલાની પાસેજ કંકુનાં પગલાં પડેલાં જમનાએ જોયાં અને તેણે દેવકાર ડાશીને બોલાવીને દેખાડ્યાં. તે ગયો ત્યારે તેની ઉપર કાંઈએ ખાસ ધ્યાન આપ્યું નહોતું પરંતુ જમના તેની પતરાળી ઉપડાવા માટે આવી, ત્યારે એ પગલાં તેના જોવામાં આવ્યાં, અને તે સ્તબ્ધ બની ગઈ.

સંન્યાસી વૃદ્ધ હતો, દેહ સુકાયેલો હતો, બોલવામાં નમ્ર હતો, સૂક્ષ્મ આહાર લેનાર હતો, દેવકારને તે સુચરિત સંન્યાસી લાગ્યો હતો એટલે તેણે તેને ભોજન કરાવ્યું હતું, પરંતુ તે કાંઈ અલૌકિક મહાપુરુષ હોતો જોઈએ એવું તો તેના શ્રદ્ધાળુ દિલને હવે લાગ્યું. હવે તેને લાગ્યું કે સંન્યાસી દેખાવમાં સુદામા જેવો દેખાતો હતો, પરંતુ તેની આંખોમાં પ્લહતેજઃ ઝળકી રહ્યું હતું! અતિથિસત્કારમાં દેવકાર તત્પર રહેતી; તેને ત્યાં ઘણા સાધુ, બાવા, વિદ્યાર્થીઓ ભોજન કરી ગયા હતા; પરંતુ બાવા મહાત્મા તો આજે પહેલી જ વાર તેને ત્યાં પધાર્યા હતા એમ તેને લાગ્યું. ‘જમના! જા, દોડ જોઈએ, સંન્યાસી આટલામાં જ હજી હશે, તેમને બોલાવી લાવ. આપણે તેમની ફળ-ફૂલથી પૂજા કરીએ.’

જમના દોડી, પણ દસેક મિનિટમાં તે પાછી ફરી. તેના મોં ઉપર નિરાશા હતી. દેવકાર એ નિરાશા કળી ગઈ અને તેના વદન ઉપર પણ નિરાશા પ્રસરી. જમના બોલી: ‘માજી! સંન્યાસી કાંઈ ખરેખરા મહાપુરુષ હો!’

‘હાસ્તો, પણ આપણે એટલાં દુર્ભાગી કે તેમનો વધુ સત્કાર ન કરી શક્યાં. હશે, પણ આપણા ઘરમાં તે મંગળ ત્રિફલ મૂકી ગયા છે, એ સારું થયું.’

‘હા, હું આ કંકુ લઈને સેવાની ઓરડીમાં પેલી રૂપાની દાબડી છે, તેમાં ભરું છું.’

‘હા, એમ જ કર.’

‘ બધા સાધુ-બાવા કાંઈ સરખા નથી હોતા પણ કાંઈ જ આવડા હોય. આપણે ત્યાં ધણા ય બાવા, સંન્યાસી જમી ગયા હશે, પણ આવો ચમત્કાર કાંઈ વાર નહિ જોએલો. ’

‘ મેં મારી જીંદગીમાં પહેલી જ વાર ચમત્કાર જોયો. પણ જમતા ! કાંઈને આ વાત કહેવી નહિ, હો ! ’

‘ કેમ માણ ? ’

‘ ના, મને એ ગમતું નથી. આપણે દુઃખી રહ્યાં. કંકુનાં માંગલિક પગલાં આપણે ઘેર થયાં હોયને આપણે શું સુખી થવાનાં હતાં ? ઘેર ઘેર કંકુનાં પગલાંથી વાતો થાય અને આપણે તો એવાં જ દુઃખી હોઈએ, તો લોકો હાંસી કરે, માટે મનમાં જ સમજીને બેસી રહેવું. ’

‘ એમ ? ’

‘ હા; પ્રભુની ઇચ્છા આપણું કલ્યાણ કરવાની હશે, તો આપણે ઘેર કંકુનાં પગલાં પ્રભુ પાડી ગયાની વાતનો ઢંઢેરો પીટાવ્યા વિના શું તે કલ્યાણ નહિ કરે ? ’

‘ ત્યારે કાંઈને વાત નહિ કરે. ’

‘ હા, એમ જ, જાણે કાંઈ બન્યું નથી. ’

નડીયાદનું જીવન અર્ધ શહેરી-અર્ધ ગ્રામ્ય, અર્ધ સુધરેલું-અર્ધ શ્રદ્ધાળુ, અર્ધ સંસ્કારી-અર્ધ સાદું હતું. ઝગડીયા પાડાનાં નાગર કુટુંબોના જ સંસ્કારો ત્યાં વસતાં ગર્ભશ્રીમંત બ્રાહ્મણ કુટુંબોમાં પ્રતિબિમ્બિત થએલા દેખાતા. દેવકાર એવા જ સંસ્કારોથી રંગાયત્રી વૃદ્ધ હતી. તેનું જીવન નિર્મળ હતું; તે શ્રદ્ધાળુ હતી; તેને કદાચ ધર્મભોળી કહી શકાય, પરંતુ ધર્મવેલી તો નહિ જ. તેની શ્રદ્ધાળુતા ધર્માચરણમાં હમેશાં સદૃશો જ જોતી. ધર્માચરણમાં કેવળ બુદ્ધિની જરૂર હોતી નથી એવું તે ન માનતી ધર્મ કરતાં પણ અધિક વાપર.

રત્ની જોઈએ એવું તે સમજતી, છતાં જ્યારે પરંપરાથી ચાલ્યા આવતા ધર્માચરણમાં તેની બુદ્ધિ ધાર્મિક રહસ્ય શોધી શકતી નહિ, ત્યારે તે પરંપરાને માની લેતી અને કહેતી : ‘ આપણે તો પામર કહેવાઈએ, એવી ઉંડી વાતો ક્યાંથી સમજી શકીએ ? પ્રભુની લીલા અગાધ છે, તે તરણાનો મેર અને મેરનું તરણું કરી શકે છે ! ’ બુદ્ધિના પ્રયોગ વડે પરંપરામાં જરાએ ફેરફાર કે સુધારો કરવાની હિંમત તેનામાં નહોતી; કદાચ તેના અંતઃકરણમાં એવી હિંમત જન્મીત થઈ જાય, તો પણ બાહ્યાચરણમાં એ હિંમત બતાવવાની શક્તિ એ પાપભીરૂ વૃદ્ધ અંતઃકરણમાં નહોતી, અને તેથી તે જીવનમાં ઘણાએ પ્રસંગોને પોતાની ઇચ્છાની ઉપરવટ થઈને ચલાવી લેતી.

બુદ્ધિ કે સાદી સમજ હિંદુ જનસમાજમાં વધતી જાય છે, છતાં પરાપૂર્વના જઠ થએલા સંસ્કારો સાદી સમજની ઉપરવટ થઈને મનુષ્યને સ્થિતિચુસ્ત બનાવી મૂકે છે. બાહ્ય ધર્મબક્તિ અને ધર્માચરણમાં રસ ધરાવનારા મનુષ્યમાં આ વર્ગ ઘણો મોટો છે. રખડતા બાવા-વેરાગીઓને સદાવ્રત કે ભોજન આપવામાં દાનપુણ્ય માનનારા વૃદ્ધો અને વકીલોના આજના વંશજો સમજે છે કે આ સદાવ્રત મનુષ્યને લિખારી બનાવનારાં છે, અથવા તો કેવળ લિખજ છે; તે લિખ લેનારા સાધુ નથી પણ પામર લિખારીઓ માત્ર છે; એટલું જ નહિ પણ તેઓમાં જ ઘણા ચોર-દુરાચારી-ગંડીછોડા અને હિંસકા હોય છે; છતાં વડીલો સદાવ્રત બાંધી ગયા છે તે બંધ કેમ કરાય, એવી પાપ-ભીરૂતાથી તેઓ ‘ ચાલે તેમ ચાલવા ’ દેવાની ઉદાસીન વૃત્તિવાળા હોય છે. તેમના મનને સારું લાગે કે આ સદાવ્રત બંધ કરીને મહેનત કરી રોટલો કમાવા ઇચ્છનારાઓને ટેકરૂપ બનવું એ વિશેષ હિતાવહ છે, છતાં તેઓ તેમ કરી શકતા નથી, અને નીતિબળની ખામીને લીધે સારું ન કરતાં જોને તેઓ નકારું માને છે તેને ચાલવા દે છે ! આ પ્રકારની ઉદાસીન તેમ જ સ્થિતિચુસ્ત મનોવૃત્તિવાળો હિંદુ સમાજ કેવળ અંધશ્રદ્ધાળુ કે કેવળ બુદ્ધિવાદી જનસમાજ કરતાં ઘણો મોટો છે.

દેવકાર આ વર્ગની વૃદ્ધા હતી. તેને ત્યાં ધણાએ બાવા-વેરાગીઓ એવા જમી ગયા હતા કે જેઓ રસ્તે રખડતા લિખારીઓ કરતાં યજ્ઞ હતા, છતાં ‘હશે, બિચારા ખાઈને આશીર્વાદ તો આપશે ને ?’ એવું માની તે પોતાના નિયમ મુજબ સાધુ બાવાને ખવાડ્યા કરતી. પ્રભુભક્તિની શક્તિ, યોમના ચમત્કારો, વચનસિદ્ધિનો મહિમા, પ્રભુના અવતારનું માહાત્મ્ય ઇત્યાદિના જે સંસ્કારો તેના મગજમાં પડ્યા હતા, તે બધાને તેની સૂક્ષ્મબુદ્ધિમત્તા જીતી શકી નહોતી, તેમજ સદૃશ સદૃશવિવેકબુદ્ધિ એટલા મોટા પ્રમાણમાં જગૃત થઈ નહોતી કે જે પોતાને ત્યાં જમીને ‘કંકુનાં પગલાં’ પાડનાર સંન્યાસીની ચમત્કારિક યોગશક્તિને માન્ય રાખતા અટકી જાય ! અને દુઃખી મનુષ્યોની માનસિક નિર્જાળતા હમેશાં વધતી જાય છે. દેવકાર પાસે ધન હતું, રસાયત હતી, મોટું સુંદર ઘર હતું, ઘેર નોકર હતો, પરંતુ તે દુઃખી હતી. એકનો એક છોકરો જેની ઉપર મોટી આશા હતી, તેનો દસ વર્ષથી કશો પત્તો નહોતો; પતિના મૃત્યુને વર્ષો થઈ ગયાં હતાં; પોતાનું શરીર અશક્ત બનતું જતું, સુખ શોધવાને માટે ચોમેર નજર નાંખવા છતાં ક્યાંય તેની નજર પહોંચતી નહોતી. પ્રભુએ સુદામા પર મહેર કરીને તેને ધનવાન બનાવી દીધો હતો, નરસિંહમહેતા ઉપર મહેર કરીને હુંડી સ્વીકારી આપી હતી અને કુંવરબાઈનું મામેરું પૂરું હતું, રણછોડજી સોનાની વાળીથી તોળાયા છતાં વજનમાં ઓછા થઈ ગયા હતા, એના ચમત્કાર થાય અને પ્રભુ કારમો સુખનો ફવારો છોડી દે તો કેવું સારું, એવું મનુષ્યના મનને દુઃખના અતિરેકને સમયે થયા વિના રહેતું નથી. આવાં સુખસ્વપ્નો બહુ બહુ વખત સેવીને દેવકાર છેવટે નિરાશ થઈ ગઈ હતી, તેનાં સ્વપ્નો વિરામ પામી ગયાં હતાં, અને હવે તે કશી આશા-સોલુપતા વિના માત્ર નિરાંતે મરવાને જ ઇચ્છતી હતી: એવામાં ‘કંકુનાં પગલાં’એ તેની આશાવેલી ઉપર સંજીવની છાંટી !

ઔસરીમાં ટાંગેલા ઘડીયાળમાં સાડા બારનો એક ટકારો પડ્યો. એટલામાં દાર ખખડ્યું અને રામજી દેખાયો. ‘રામજી તું આવ્યો ? સુશીલા આવી ?’

‘હા, આ તેમનાં જ કપડાંની પેટી છે.’ રામજી પોતાના હાથમાંની પેટી ઔસરીમાં મૂકી, સીંગરામમાંનો બીજો હાર ઉતારવા ગયો.

દેવકારના અંતરમાં આજ આનંદનાં મોજાં આવવા નિર્માયાં હતાં. હજી તે કંકુનાં પગલાંના જ વિચારમાં હતી, એવામાં કપાળ પર જરા આધું ઔઠીને ધીમી ગતિએ ચાલતી આવતી સુશીલા તેની સમક્ષ આવીને પગે લાગી. દેવકારે તેના માથા પર હાથ મૂકી આશીર્વાદ આપ્યો; આંખમાં ધસી આવતું જળ રોકી રાખવા બહુ યત્ન કર્યા છતાં તે રોકી શકી નહિ.

જ જ જ

પ્રકરણ ૧૯મું

જ જ

ગૃહલક્ષ્મી

જ

સુશીલા સાસરે આવી એ ઝગડીયા પાડામાંનો એક અવનવો બનાવ હતો; વહુ પિયરથી સાસરે આવે એ તો ઘણો સાધારણ બનાવ છે, પરંતુ વિધવા જેવી સૌભાગ્યવતી બાળા પતિ વિનાના પતિગૃહે આવે, એવો બનાવ અવનવો જ હોય છે; તેથી થાંચ જ મિનિટમાં આખા મહેલમાં સુશીલાના આગમનના સમાચાર ઘેરઘેર પહોંચી ગયા. મહેલમાં નવી વહુ આવે, એટલે તેને જોવાનું કુતૂહલ સ્ત્રીવર્ગમાં સામાન્ય રીતે જ જન્મ પામે છે, અને આ તો એવી વહુ સાસરે આવી હતી કે જેની ઉપર સામાન્ય રીતે જ બધાની

દયા અને માયા ઉરકેરાવા પામી હતી; એટલે મહેલામાંથી એક પછી એક ઘણી સ્ત્રીઓ દેવકાર ડોશીને ઘેર આવીને સુશીલાને જોઈ, હેત કે દયાનો એકાદ ઉમળકા દર્શાવી પાછી વળતી. સુશીલાને જોઈ દેવકાર ડોશીને આનંદ ઉપજ્યો હતો; જન્મનાને પણ પોતાની સમાન વયની સુશીલાને જોઈ ઉમંગ વ્યાખ્યો હતો; અને જ્યારે તેને સાંભરતું હતું કે સુશીલાનાં પગલાં થતાં પૂર્વે જ કંકુનાં પગલાંનું મંગલ શકુન થયું હોવાથી સુશીલા જરૂર સારાં પગલાંની નીવડશે, ત્યારે તો તેને એની સૌમ્ય મુખમુદ્રા ઉપર અત્યંત વહાલ આવતું હતું.

‘ મ્હેં ઉપરથી તો વહુ ગરીબડી દેખાય છે, પણ ખિચારી અભાગણી તો ખરી જ ને ! ’ ‘ અરે, મારી મા જેવી જો તેની મા હોય તો આમ ઘણી વિનાને સાસરે મોકલે જ નહિ ને; એટલે જેવી ગરીબ મા હશે, તેવી તેની દીકરી હશે ! ’ આવી કાંઈ કાંઈ વાતો આખા મહેલામાં રાત સુધી ચાલી. પોતે મહેલાના બધા લોકોની કુતૂહલની વસ્તુ થઈ પડી છે, તે જોઈને પહેલાં તો સુશીલાને હસવું આવતું, પણ પછી તેને કંટાળો આવવા લાગ્યો; પરંતુ આ બહાલ-સોઈ માતાનું ધર નહોતું, કપરું કહેવાતું સાસરું હતું, એ સાંભરી આવતાં તેણે સંયમપૂર્વક કંટાળાને દબાવ્યો. હિંદુ સંસારની નવી-સવી વહુથી પોતાની ઉદામ લાગણીઓનું દર્શન પણ કરાવી શકાય નહિ, નહિ તો તે અવિનયી, તોછડી, મિઝગજ, મગજની ફાટેલી લેખાય અને નિંદાય ! માતાની શિખામણ એવે વખતે સુશીલાને સાંભરી આવી. કંટાળામાંથી છૂટવાને તે જન્મનાને સાથે લઈને મઠા-નના જૂદા જૂદા ખંડો જોવા બધા અને ઘરની માહિતી મેળવવા મંડી.

જે દિવસમાં જ સુશીલા ઘરની માહિતગાર થઈ ગઈ. ઘરકામનો બોજો એકલી સુશીલાને માથે ન પડે તેટલા માટે દેવકારે જન્મના અને સુશીલાને કામની વહેંચણી પોતાની મેળે કરી લેવા કહ્યું અને બેઉએ સાથે મળીને પરસ્પર અનુકૂળ વહેંચણી કરી લીધી. દેવકારને હવે શાંત શાન્તિ વળી. એ શાન્તિનાં બે કારણો હતાં. એક તે

ધરની વ્યવસ્થાનો ભાર તેને માથેથી ઉતર્યો હતો, અને ખીજું પહેલાં કરતાં હવે તેની વધુ શુશ્રૂષા થવા લાગી હતી. મીલકત, આવક-જવક ઇત્યાદિ વિષે ઉંડી સમજણ સુશીલાને આપવાનો તેનો ઇરાદો હતો, પરંતુ હજી એ વખત આવ્યો નહોતો. સુશીલા જરાબર ચાર-છ માસ રહે, તેવું મન ધરમાં જરાબર પડેવાય, એટલે પછી તેને બધી વાતથી માહિતગાર કરવાનો ડોશનો ઇરાદો હતો, અને અત્યારથી જ તેને સુશીલાનું શાણપણ જોતાં લાગવા માંડ્યું હતું કે જ્યારે સુશીલા ધરથી પૂરી માહિતગાર થશે ત્યારે તેને પ્રભુભક્ત સિવાય ખીજું કશું જ કરવાનું રહેશે નહિ.

બપોર પછીનો વખત ધરમાં કેવળ પુરસદનો હતો. એક વાર ગંગાશંકર હવેએ આવીને કહ્યું : ‘ દેવકાર ! બપોરે બધાં ઉઘે છે, ત્યારે સુશીલા કાંઈક ધરમનું પુસ્તક વાંચે અને તમે સાંભળતાં હો તો ‘કેવું સારું’ ? ’

‘ હા, બહુ સારું. પુસ્તકોનાં તો કબાટો ભર્યાં છે, તે વર્ષોથી કાંઈએ ઉઘાડ્યાંય નથી. ’

સુશીલા બોલી : ‘ પુસ્તક સાંભળવાની તમારી ઇચ્છા હોય, તે મારી પાસે પણ થોડાં પુસ્તકો છે; કહેશો તો રોજ બપોરે હું વાંચીશ. ’

જમના ઉત્સાહમાં આવતી બોલી : ‘ તો તો બહુ સારું-હુંયે સાંભળીશ. ’

ગંગાશંકર હવે બોલ્યા : ‘ હું પણ સાંભળીશ. ’

તે દિવસથી સુશીલાએ ‘ સ્વામી રામતીર્થ ’ના સદુપદેશોનું પુસ્તક વાંચતું શરૂ કર્યું અને રોજ બપોરે એ કલાક એ પુસ્તકદ્વારા ધરમાં સંતસમાગમ થવા લાગ્યો. સુશીલાનું વાચન સુરેખ હતું. તેને હિચ્ચાર સ્પષ્ટ હતો. ઓછું ભણેલાં કે વૃદ્ધોથી કાંઈ પ્રસંગ કેવળ વાચનથી ન સમજાય, તો તે વિષે સ્પષ્ટીકરણ કરવા જેટલું સુશીલાનું જ્ઞાપારાન હતું, એટલે તે કાંઈ કાંઈ વાર વાંચેલા પ્રસંગો વિષે વિષે-

અન પણ કરી શકતી. સુશીલ સ્વભાવ, વિનય, શાણપણ અને બહુ-તર એ બધા ગુણોના યોગની અસર એ થઈ કે સુશીલા માત્ર એ અઠવાડીયામાં ધરમાંનાં સૌ કોઈનું પૂછ્યા ઠેકાણું બની ગઈ. કોઈ પણ વાત તે જે પ્રમાણે જમનાને, દેવકારને કે દવેજીને સમજાવતી તે પ્રમાણે જ તેઓ તે માનતાં હતાં. રામજી કોઈ પણ કામ માટે દેવકારને પૂછવાને બદલે સુશીલાને પૂછતો અને સુશીલા જે કોઈ સૂચના કે આજ્ઞા કરતી તે દેવકારને હમેશાં માન્ય જ રહેતી. આ પ્રમાણે આ શુષ્ક-શૂન્ય ગૃહમાં સુશીલાના આગમનથી કોઈક જીવનસંચાર થવા લાગ્યો. સુશીલાને પણ લાગવા માંડ્યું કે માતાએ પોતાને જે કાર્ય માટે શ્વસુરાલયે મોકલી છે તે કાર્ય યથાશક્તિ બજાવવામાં પોતે સફળ થાય છે. માતા એ વાત બહુશે ત્યારે તેને કેવો આનંદ થશે, એ કલ્પનામાં જ સુશીલા આનંદ માણી રહી હતી.

રામતીર્થના સદુપદેશોનું પુસ્તક તો થોડા દિવસમાં પૂરું થઈ ગયું. સુશીલા ખીજું પુસ્તક વાંચવાનું શરૂ કરે તે પહેલાં દવેજીએ રામનારાયણ ભટનાં જૂનાં પુસ્તકોનાં કબાટ ફેંદીને એક પુસ્તક શોધી કાઢ્યું અને સુશીલાના હાથમાં આપતાં કહ્યું: ‘સુશીલા ! આજથી તું આ પુસ્તક વાંચ. બહુ સુંદર પુસ્તક છે. તેમાં અપાર શિવમહિમા ગાયો છે; મને ખબર છે કે રામનારાયણ ભટ આ પુસ્તકનાં બહુ વખાણ જ કરતા.’

સુશીલાએ જોયું કે એ પુસ્તકનું નામ ‘શિવરહસ્ય’ હતું. જુના-મઢના મહર્ષિ દીવાન રણછોડજીએ શિવમહિમા ગાવાને પ્રજાભાષાની કવિતામાં લખેલો એ ગ્રંથ હતો. એવું પુસ્તક વાંચવા માટે સુશીલાની રચિ ધડાઈ નહોતી. તેને ધર્મવિચારો વાંચવા ગમતા, પરંતુ બુદ્ધિયુક્ત ધાર્મિક જીવનને ધડનારા વિચારો જ તેને ગમતા; એકલો બકિતરસ તેને શુષ્ક લાગતો. તેણે કહ્યું: ‘દાદાજી ! આ તો પ્રજાભાષાની કવિતા છે.’

‘હા, પણ તે સરળ છે; ભટજી તે સંજળાવતા, ત્યારે હું સમજી શકતો. દેવકાર પણ સમજશે, પણ તને વાંચતાં તો ફાવશે ને ?’

‘ હા, જરૂર ફાવશે. ’

‘ ત્યારે આજથી એ શરૂ કરો. ’

તે દિવસથી સુશીલાએ ‘ શિવરહસ્ય ’નું વાચન માંડ્યું. વચ્ચે વચ્ચે કોઇ કોઇ તૂક ન સમજતી, શબ્દો નવા આવતા તે ટીકામંત્રો જેવા પડતા, અર્થ સમજવા કોઈ કોઈ વાર થોભવું પડતું, પણ દહેજને તે બહુ ગમતું, દેવકોરને પણ કાંઈક ગમતું, કિન્તુ જમના કે સુશીલાને બીલકૂલ ગમતું નહિ ! છતાં વૃદ્ધ વડીલોની વિલક્ષણ રસ-વૃત્તિને સંતુષ્ટ કરવાને ઘણી વાર જીવાનોને અણુગમતા કાર્યમાંથી ભાગ લેવો પડે છે, તેમ સુશીલા એક અણુગમતા પુસ્તકમાં આગળ વધતી હતી. થોડે થોડે તેમાં પણ તેને રસની એક વસ્તુ સાંપડી, તે વ્રજ ભાષાની ઝમક. એ ઝમકને કારણે તેને છદો બોલવાનું રચના લાગ્યું અને શબ્દજ્ઞાન વધતું જવાને લીધે તેને વિષય કરતાં ભાષામાં વધુ રસ પડવા લાગ્યો.

બપોરનો સમય હતો; પરન્તુ પોષ માસનો સૂર્ય હોવાથી તાપ લાગતો નહોતો. સુશીલા વાંચતી હતી અને ઘરનાં સૌ સાંભળતાં હતાં. યાગવલ્ક્ય ઋષિ અને જનક રાજના સંવાદનો અધ્યાય ચાલતો હતો :

(ચોપાઈ)

રાજા જનક જનક સીતાકો, જાન્યો તત્ત્વ જિન્હ શિવગીતાકો,
જાગવલ્ક્યસે પૂછ્યો પ્રશ્નું, મોચ્છ પાપ ક્યોં કહો મતિધીણું.

મુની કહે સંસાર અસારા, શિવ બિન કાન ઉધારનહારા ?
પુત્ર કલત્ર મિત્ર સહોદર, નિજ કારજ સાધનકોં તત્પર !

ગંગાશંકર દેવે બોલ્યા : ‘ સાચે સાચી વાત છે. આ અસાર સંસારમાં સર્ગાસંબંધીઓને પણ ધન વિના બીજી કોઈ સગાઈ જ ન

મળે, દેવકાર ! પેલા કમળાશંકરની વાત સાંભળીને ? તેણે એના આપ ઉપર દાવો કર્યો. '

દેવકાર બોલી : ' એ તો કળજીગના દીકરા; સારા હોય તો દીકરા અને નહિ તો દુશ્મન ! '

સુશીલાએ આગળ વાંચવા માંડ્યું :

જમ લોં અર્થ સનેહ લગાઇ, અર્થ ગયે તેં ગઇ સગાઇ;
બેખન ધન જબ લોં ઢિગ હોવે, કામની હસિ હસિ આનન જોવે.

જરા આયે નવ પ્રેમ જરાસા, નિધતી ધનિકા જને મરાસા,
પુત્ર પિતા વૃદ્ધકોં નદે, સારા સારિન કે પગ વદે.

મિત્રસુ કપટ મિત્રસોં ઠાને, ધન લબેકે કરે બહાને,
બચક નિજ સ્વારથકોં જને, સુમકોં કર્યું સમાન બખાને.

દેવેજી બોલ્યા : ' કેવી સુંદર વાણી છે ! જ્યાં જુઓ ત્યાં સ્વાર્થ ને સ્વાર્થ ! સ્વાર્થની ખાતર રાજાઓને ચારણોએ અને બાટોએ વખાણી વખાણીને છાપરે ચડાવ્યા, સૂમને કરણ જેવા દાતાર કહ્યા, અને હમણાં જ મેં સાંભળ્યું કે કાઠિયાવાડના એક રાજાએ ગામના શેઠનાં ઘરખાર લૂંટીને તેને ગામ બહાર હાંકી કાઢ્યો અને બીજે દિવસે રાજાની વર્ષગાંઠનો દિવસ હતો ત્યારે ભરેલા દરખારમાં બ્રાહ્મણોએ રાજાની કરણના જેવી કીર્તિ ગાઇ ! '

દેવકાર બોલી : ' દેવેજી ! એ પણ સાચું અને બીજું પણ સાચું. કોઇ કોઇ નિઃસ્વાર્થી અને દિલના ભદ્રિક જન્યકો પણ હોય છે, જેમને ભિક્ષા મળે કે ન મળે તેની પરવા જ હોતી નથી, પછી તેવાઓ જજ્ઞ-માનની ખુશામત શાને કરે ? ' દેવકારને કંકુનાં પગલાંવાળો સંન્યાસી સાંભરતો હતો.

' હશે એવા કોઇક, પણ મોટે ભાગે ખોટા. '

સુશીલા હસીને બોલી: ' દરેક વાતને બે આળુ હોય છે. બધા જન્યક સ્વાર્થી' હોતા નથી, બધા મિત્રો કપટી હોતા નથી, બધા પુત્રો મતલબી હોતા નથી અને બધી સ્ત્રીઓ ધનની સગી હોતી નથી; જો તેમ હોત, તો આ સંસાર ચાલી જ ન શકત. સારું અને નરસું બધું સાથે સાથે રહ્યા કરે છે. '

સુશીલાનું આ સમતોલયુક્ત કથન એવું હતું કે દ્વેષ અને દેવકારને કાન પકડવો પડે ! દેવકાર મનમાં બોલી: ' સાચું છે, મારી ગૃહલક્ષ્મી. '

સુશીલાએ હવે આગળ ચલાવ્યું:

પુત્રી પુત્ર પૌત્ર કલત્ર, મિત્રન તેરે ધનકો મિત્ર;
પુરુષોત્તમકો ધન હૈ પ્યારા, બપુરા માનસ કૌન બિચારા ?

' રામનારાયણ શિવનારાયણ ભટ...કાગળ લેજો ! ' ટપાલીની ઓમ સંભળાઇ. જમના કાગળ લેવા ઉઠી. સુશીલાએ આગળ ચલાવ્યું:

હરિ લક્ષ્મી કે સદા ઉપાસી, કંચન દારામતિ કે વાસી;
શિવકો નાંહિ જ્યપિ દુર્લભ. કનક ધનદ રજતાચલ વલલ્લભ,
કનકાચલ પર સુરકે થાનં, વિધિકો હરિ ન ગર્ભ અભિધાનં,
મહાપુરુષકી જ્યય વહ રીતિ, પામર નરકી કૌનસી ગિનતી ?

જમનાએ નીચેથી એક પત્ર લઇ આવીને દેવકારના બોળામાં ચૂક્યો. દેવકારે ગંગાશંકરને પત્ર આપ્યો. સુશીલાનું વાચન ચાલું હતું:

(દોહા)

મિત લેકે દેવે અમિત, શ્રી શંકર જગનાથ,
ક્ષણજંગુર ભવમેં ચરન, ઘોચલ બહતે પાથ.

(ચોપાઇ)

નર્કવાસ સો ગર્ભાવાસં, જરે છિન છિન જઠર હુતાશં;
બાલપનકો દુઃખ અબાલક, કાટે માખી મશક કુશાલક.

આધી વ્યાધી અતી સતાવે, પરવશ રૂદન કરે અકુલાવે;
જ્યોં જ્યોં જોર જનાય જીવાંની, દારા લિખ મતિ હોય દિવાની

‘ સુશીલા ! હવે પાઠ બંધ કરો !’ ગંગાશંકર દેવેએ કાગળ પાછો પરખીડીયામાં નાંખતાં એકાએક સૂચના કરી.

‘ કાનો કાગળ છે ?’ દેવદારે એકદમ અમકીને પૂછ્યું.

સુશીલા અને જમના પણ દેવેજીના મુખ સામે કુતૂહલપૂર્વક જોઈ રહ્યાં. દેવેએ જવાબ આપ્યો : ‘ બહુ જરૂરી કાગળ છે, દેવદાર ! તમે જરા આમ આવો તો ! ’

ગંગાશંકર દેવે ઉઠ્યા અને દેવદાર ડોશી પણ એકદમ ઉઠ્યાં. બેઉ બાજુના ઓરડામાં ગયાં. સુશીલા પુસ્તક બંધ કરીને પોતાના ઓરડા તરફ ગઈ. જમના પોતાના સસરાના આ ભેદી વર્તનનો ભેદ પારખવાને જે ઓરડામાં ડોસો-ડોસી ગયાં હતાં, તે ઓરડાની બહાર ઉભી રહી અને બેઉ જણ વચ્ચે અંદર ચાલતી વાતચીત સાંભળવા લાગી.

જેમ જેમ તે એ વાતચીત વધુ ને વધુ સાંભળવા લાગી તેમ તેમ તેના મુખ ઉપરના ભાવોમાં વેગથી પરિવર્તન થવા લાગ્યું. આશ્ચર્ય તો તેના મુખની પ્રત્યેક રેખામાં વાંચી શકાતું હતું. પાંચેક મિનિટ તે ઉભી રહી અને હજી તો ડોસો ડોસી વાતો કરતાં જ હતાં, અને તે એકદમ દોડીને સુશીલાના ઓરડામાં પેડી અને બોલી : ‘ સુશીલા ! સુશીલા ! પ્રાણજીવનભાષ જીવતા છે, તેમનો પત્ર આવ્યો છે અને થોડા દિવસમાં અહીં પણ આવશે ! ’

સુશીલાએ એ શબ્દો સાંભળ્યા, ત્યારે તેને રામ રામ આનંદ હતો, પણ મુખપર આશ્ચર્ય હતું, સ્તબ્ધતા હતી.

પ્રકરણ ૨૦મું

❦

❦

પ્રાણજીવનનો પત્ર !

❦

દેવકોર ડાસીના કરચલીવાળા મુખમંડળ પર આશ્ચર્ય અને હિસુકતાની સ્પષ્ટ રેખાઓ તરી આવી હતી. ગંગાશંકર દેવના વદન પર ગંભીરતા છવાયલી હતી, દેવકોરનું હૃદય જોરથી ધડકતું હતું, ગંગાશંકરનું હૃદય પણ તેટલું જ જોરથી ધડકતું હતું, છતાં બેઉના વદનપરના ભાવોમાં ભિન્નતા હતી અને એ ભિન્નતા તેમના સ્વભાવભેદનો પરિચય કરાવનારી હતી. દેવકોર બોળી અને સીધે માર્ગે જનારી વૃદ્ધા હતી, ત્યારે ગંગાશંકર ડાસો લાંબી નજ-સ્વાળો અને જમાનાનો ખાધેલો વહેવારકુશળ પુરુષ હતો. ઓરડામાં બેઠે ધીમી ધીમી વાતો કરતાં હતાં; અને કહેવાની જરૂર નથી કે દપાલમાં રામનારાયણ ભટ્ટના નામે આવેલા પત્ર વિષે જ એ વાતચીત ચાલતી હતી.

‘હા.....શ, દેવેજી ! હવે મારી તપસ્યા ફળી; દસે વર્ષે મારો પ્રાણજીવન પોતાની મેળે જીવતો ઘેર પાછો આવશે, એવું જાણીને મને તો તેની પાસે દોડી જવાનું મન થાય છે. તમે કહો તેમ કરું.’

દેવેજી ઠાવકાર્ધથી બોલ્યા : ‘સાચી વાત છે: એથી કેાને આનંદ ન થાય ? આનંદથી મારાંએ ફંવાડાં ઊભાં થાય છે. અને તમે તો સગી મા છો, પછી કેમ આનંદ ન થાય ? પણ એક વાત વિચારવા જેવી છે.’

‘શી વાત ?’ દેવકોર આતુર સ્વરે બોલી.

‘ આ જમાનો બહુ ખરાબ છે; હમણાં જ આપણે સાંભળ્યું કે આ જમાનામાં સૌ કાંઈ ધનનું જ સગું છે; રખેને પ્રાણજીવનનું નામ ધારણ કરીને ધરમાં કાંઈ હરામખોર પેસી જાય તો ? ’

‘ પણ આપણે કાંઈ પ્રાણજીવનને ઓળખ્યા વિના રહીએ ? ’
ડાસીએ સામે પ્રશ્ન કર્યો.

‘ આપણે તેને જરૂર ઓળખીએ, પણ પંદર-સોળ વરસનો પ્રાણજીવન આજે ચોવીસ-પચીસ વર્ષનો હોય; ચોમેર બાવાઓની સાથે રખકતો હોય એટલે તેનાં રંગ-રૂપ-ભાષા બધું બદલાઈ ગયું હોય; એ ફેરબદલાની પેલે પારના સાચા પ્રાણજીવનને ઓળખી લેવો એ કાંઈ સહેલું કામ નથી, સમજ્યાંને ? ’ દવેજીએ મુદ્દાની વાત કહી.

‘ તમારી વાત સાચી છે, દવેજી. પણ આ તેના કાગળ ઉપરથી તમને કેમ લાગે છે ? ’

‘ કાગળ ઉપરથી તો તે પ્રાણજીવન પોતે જ હોય તેમ લાગે છે, પરંતુ તે શા કામનું ? હું તેને ઓળખું, તે મને ઓળખે, સાચી નિશાનીઓ મળે, આપણી બધી પરીક્ષામાં પાર ઉતરે, ત્યારે જ તે પ્રાણજીવન સાચો, નહિ તો ખોટો; સમજ્યાં ? થોડા વખત પહેલાં સુરત જિલ્લામાં એક બનાવ બન્યો હતો. એક બ્રાહ્મણનો છોકરો દસ વરસની ઉંમરે નાસી ગયેલો, અને તે પરણેલો હતો. તે વીસ વર્ષ પાછો ઘેર આવ્યો, પણ ઘેર જઈને જુએ છે તો પોતાના ધરમાં પોતાની સ્ત્રી સાથે કાંઈ બીજો જ માણસ પોતાનું નામ ધારણ કરીને ઘૂસી ગયેલો, એટલું જ નહિ પણ દસ વર્ષ સુધી તે એવી રીતે રહેલો, તેથી તેને બાળકા યે થયેલાં અને વળી તે ગામમાં જજમાનવૃત્તિ કરતો હતો ! બાવા બનાવો બને છે એટલે આપણે પૂરી સંભાળથી અને ચેતીને ચાલવાની જરૂર છે. દીકરો પાછો આવે છે, એના હર્ષના આવેશમાં પૂરી પરીક્ષા કર્યા વિના તેને ધરમાં બાલવામાં કહાપણ નથી, સમજ્યાં ? ’

‘ હા, દેવેજી હા ! આજની દુનિયા બહુ ખરાબ બની ગઈ છે, એટલે તમે કહો છો તેવી સાવચેતી રાખવી પડશે; પણ એક વાર ફરીથી આ કાગળ વાંચો જોઈએ, એટલે હું ખરાબર ધ્યાન દઇને સાંભળું. ’

‘ હા, લ્યો, સાંભળો. ’

ॐ નમઃ શિવાય ॥

પરમ પૂજ્ય પિતાજી શ્રી. રામનારાયણ ભટ્ટની સેવામાં શ્રી. આરાસુરી અંબાજીમાતાથી લી. આપકા દોષપાત્ર પુત્ર પ્રાણજીવનનું વંદન સ્વીકારશે.

પિતાજી ! જ્યારથી મૈને આપની અને કાંઈની પણ આજ્ઞાકે જિના ઘર છોડ્યું, ત્યારથી આજતક મેં આપને એક પણ પત્ર લખી આપકા કુશલ વર્તમાન બી પુછાવ્યા નથી. એક કુપુત્ર કરે તેવા આ મારા અપરાધ માટે મને ક્ષમા કીજીયે.

પૂજ્ય પિતાશ્રી ! આજ તક મેં સારા ભારતવર્ષમાં પરિભ્રમણ કરીયા છે અને યોગસાધનાનો ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો છે. પહેલાં માંગ પર મારા ગુરુદેવની અત્યંત કૃપા થી, લેકીન મારાથી યોગસાધનામાં સ્થિર થઈ શકાયું નહિ; એમ બનવાનું કારણ એ છે કે મેં ગુરુ-દેવમાં અને અમારા અખાડાના બીજા સાધુઓમાં પણ સાચી સાધુતા જોઈ નહિ. અને એ કારણસેં મારું મન ઊંચું થઈ ગયું. આથી મારા ઉપરથી ગુરુકી કૃપા બી ઉતરી ગઈ; છતાં ત્રણ વર્ષ સુધી હું ગુરુની સાથે જ રહ્યો અને યત્ન ચાલુ રાખ્યો.

અમારો અખાડો પંચવટીમાં મુકામ નાંખીને પડ્યો હતો, એવામાં મને એક સ્વપ્ન આવ્યું કે, જાણે આપ મારી છબી સામે જોઈને રડી રહ્યા છો; મારી છબી ઉપર મારી માતાની છબી ટાંગેલી હતી એ છબી પણ જાણે રડીને મેરે મસ્તિષ્ક કે ઉપર આંસુનો અભિષેક કરી રહી હોય એવું મેં જોયું. આપની આંખમાંથી વહેતો આંસુકી

ધારાયેં આપના હૃદયપરના ચંદન ઉપર પડીને તેને ઘોષ રહી એમ મેં જોયું અને મેરા હૃદય ઉમડ આયા. મને યોગ-સિદ્ધિમાં નિષ્ફળતા મળી હતી, ગુરુની કૃપા ઉતરી ગઈ હતી અને આપને પણ હું બહાર ભટકીને દુઃખ ઉપજાવી રહ્યા થા, એથી મને બહુ લાગી આવ્યું અને પરતાવો થવા લાગ્યો. માતાપિતાને દુઃખી કરીને સાધુ થનાર પણ પાપી છે એમ મારા મનમાં થયું અને ધર તરફ આવવાનો મને વિચાર થયો; પણ આપનો ગંભીર અપરાધ કરીને હું ક્યા મ્હોં લઇને ઘેર આવું ? ક્યા મ્હોં લઇને હું આપકા પત્ર લખું ? હું જમાત છોડી દઇને ઠેરઠેર એકલો ધૂમવા લાગ્યો, પણ મને ક્યાંય શાન્તિ પ્રાપ્ત ન હુઈ. ત્રીન દીન સે હું અંબાજીમાં આવ્યો છું અને મને લાગ્યું છે કે ઘેર પાછા ફર્યા વિના હું મારું પાતક ઘોષ શકવાનો નથી, આપની અને મારાં વૃદ્ધ માતૃશ્રીની સેવા કરી શકવાનો નથી અને મને શાન્તિ પ્રાપ્ત હોનેકી નાહી. ચાર દિવસ પછી પોપી પુનેમની અંબાજી માતાની પૂજનાં દર્શન કર્યા પછી હું અહીંથી નીકળી ઘેર આવવાનો ઇરાદો રાખ્યું છું. મારાં વૃદ્ધ માતૃશ્રીને આશ્વાસન આપી મારા વાંક બૂલી જવા કહેશો. પૂજ્ય રામેશ્વર આચાર્યને મેરા કુશળ વર્તમાન કહાવશો. મુરબ્બી ગંગાશંકર દવેને અને કાકાશ્રી બ્રહ્મનારાયણ ભટ્ટને મારા પાય-વંદન સ્વીકારવા કહેશો. રામજીકા મેરા આશીર્વાદ. પડોશમાં શિવ-કાર માશી, મનોરમા કાકી, લલિતા માજી વગેરે જે કાંઈ સંભારે તેમને મારા યથાઘટિત કહેશો. પોષ શુદ્ધ ૧૧ ને શુક્રવાર દઃ પ્રાણજીવન.

પત્ર બરાબર સાંભળી રહીને દેવકારે કહ્યું: ‘ દવેજી ! પ્રાણજીવન વિના આ બીજા કોઈનો પત્ર ન હોય. લખાવટ તેની છે એ તો નક્કી, અને ભાષામાં બીજી ભાષા આવે છે તે તો તે બાવાઓ સાથે દસ વરસ ભટક્યો છે તેનું પરિણામ છે. ’

દવેજી બોલ્યા: ‘ એ હું સમજું છું; વળી તેણે આપણાં પાડોશીઓનાં નામ લખ્યાં છે એટલે પણ આપણને લાગે છે કે તે પોણાસો

ટકા તો પ્રાણજીવનનો જ પત્ર છે; પણ આવી રીતે નામો મેળવવાં એ કાંઈ મુશ્કેલ વાત નથી, એટલે એવી બનાવટ સહેલી છે. ’

‘ પણ જુઓને, તેના બાપ અને તેનો સસરો મરણ પામ્યા છે એ વાતની હજી તેને ખબર નથી; વળી તેની છત્રી ઉપર મારી છત્રી ટાંગેલી છે એ વાત પ્રાણજીવન વિના ખીજું કોણ જાણે ? ’

‘ હા, એ બધી વાતો એવી છે કે તે ઉપરથી આપણે આ પત્ર ખરા પ્રાણજીવનનો છે એમ ખાર આની કહી શકીએ, પણ ચાર આની તેને નજરે જોયા અને વધુ તપાસ્યા વિના ન કહી શકીએ. ’

‘ કહો, હવે આપણે શું કરવું ? ’

‘ મારું કહેવું એમ છે કે આ કાગળની વાત આપણે હમણાં બહાર પાડવી નહિ. તે અહીં આવે તે પહેલાં હું પોતે જ અંબાજી પહોંચું અને મને જો લાગશે કે તે ખરો પ્રાણજીવન છે, તો હું તેને તેડીને આવીશ. મારી પાસે એની બનાવટ ચાલવાની નથી. ’ હવે-જીએ પોતાની યોજના કહી સંભળાવી.

‘ ત્યારે ભલે એમ કરો. આજ સાંજની ગાડીમાં તમે જાઓ, અને ત્યાં પહોંચ્યા પછી અમને ખબર આપજો. ’

‘ ઘરમાં કાઢને કહેશો નહિ. ’

‘ વારૂ, નહિ કહું, પણ સુશીલા કે જમના કાંઈ પૂછે, તેનો જવાબ ખોટો આપું ? ’

‘ ભલે ત્યારે તેમને કહેજો, પણ સાથે સૂચના કરજો કે ખીજા કાઢને ન કહે. આવી વાત કાચી હોય ત્યાંસુધી બહાર પાડવી નહિ. ’

‘ એ વાત ખરી છે; પણ હવેજી ! મારો અંતરાત્મા કહે છે કે એ મારો સાચો પ્રાણજીવન જ છે. એક વાત મેં તમારાથી છુપાવી હતી તે અત્યારે કહું છું; જે દિવસે સુશીલાને તમે તેડી લાવ્યા,

તે દિવસે સહવારે મેં એક સંન્યાસીને જમવા બેસાડ્યા હતા, તે જમીને ક્યારે ચાહ્યા ગયા તેની મને ખબર રહી નહિ, પણ તે ગયા ત્યારપછી તેમના આસન પાસે કંકુનાં પગલાં પડેલાં હતાં.’

‘ એમ ? ’

‘ હા. ’

‘ ત્યારે તો જરૂર તમારો દિવસ હવે ઉધડ્યો અને સુશીલા પણ સારાં પગલાંની. ’ દવેજીએ કહ્યું : ‘ છતાં આવી બાબતમાં સાવચેતી રાખી સારી, એમ તો ખરું ને ? ’

‘ હા, હા, તમારી સાવચેતીની વાત મને ગમે છે; હું તો માત્ર આ પ્રભુકૃપાની વાત તમને કહું છું. ’

વહેવારકુશળ ગંગાશંકર દવેના શ્રદ્ધાળુ હૃદય ઉપર પણ આ બધા બનાવોનો પ્રભાવ પડવા માંડ્યો હતો. આશુરોડ સ્ટેશનની ટિકિટ લઈને તે સાંજની ગાડીમાં નડોયાદથી નીકળ્યા ત્યારે તેમના મન ઉપર એ અસર હતી: એક ખબરદારીની, બીજી ચમત્કારિક પ્રભુકૃપાની.

૫

૫

૫

પ્રકરણ ૨૧મું

વેશની સજ્જવટ

ૐ વે આપણે લાંબા સમયથી વિસારી મૂકેલા હરિહરને યાદ કરીશું. હરિહરે પોતાના ‘ આસિસ્ટન્ટ ’ મંગળીયાની સાથે નડી-યાદમાં પ્રવેશ કરતાં પહેલાં લિખારીનાં કપડાં પહેર્યાં અને મંગળીયાને પણ તેવા જ-ચીંથરાં જેવાં કપડાં પહેરાવીને સાથે રાખ્યો. હરિહર મૂગો લિખારી બન્યો અને મંગળીયો બોલતો લિખારી બન્યો ! વેશ અને વર્તન વડે લોકોનું બહુ ધ્યાન ખેંચવું ન જોઈએ, એવું હરિહર સમજતો હતો, એટલે લિખારીનો સામાન્ય પ્રકારનો વેશ જ તેને માટે આવશ્યક હતો. ઘૂંટણ નીચેથી ફાટી ગએલી ચોરણી, બટન વિનાનું ગંદું ખમીસ, કાંઈએ નકામી ગણીને રસ્તા પર ફેંકી દીધી હોય તેવી કાળી ટોપી, એટલાં વાનાં તેને માટે પૂરતાં હતાં, અને તંગડી જેવી ઘોતલી, ઉઘાડું માથું અને ઉઘાડું શરીર એ વેશ મંગળીયાને માટે બસ હતો. હરિહર આંખેથી જોતો, કાને સાંભળતો પણ મુખથી કશો ઉચ્ચાર નહિ કરવાની સાવધાનતા રાખતો; અને જ્યારે કાંઈ ન સાંભળી શકે તેવી એકાંત મળતી ત્યારે ક્યે મહેલ્લે જવું અને ક્યાં ક્યાં ઉભા રહી લિખ માંગવી, તે વિષે મંગળીયાને તે સૂચના કરતો. સૂચના પાછળનો હેતુ મંગળીયો બનણુતો નહિ, બનણુવાની દરકાર પણ કરતો નહિ, કારણ કે લિખમાં મળતા રોટલાના કકડા કાંઈ તેને ખાવા પડતા નહિ, પણ રોજ રોજ ચીઠાપ ખાવા મળતી, એટલે તેને એ તોફરી સારી રીતે સંતોષ આપતી હતી. દસેક દિવસમાં હરિહરે નડીઆદ બરાબર જોઈ લીધું. મહેલ્લાઓ, લતાઓ, બણીતાં સ્થળો વગેરેની માહિતી તેને એટલા દિવસમાં મળી ગઈ; એટલું જ નહિ પણ ઝઘડીયા પાડમાંનું પ્રાણુ-

જીવનનું ધર, તેમાં રહેનારાઓનાં નામ, પાડોશી સ્ત્રી-પુરુષોનાં નામ, આસપાસના બીજા લતાઓના મુખ્ય રહેવાશીઓનાં નામ, પ્રાણુજીવનની રોજનિશીમાં આવતાં સ્ત્રી-પુરુષોનાં ઠામઠેકાણાં, એ બધું તેને મળી રહ્યું. ફટલીક માહિતી માટે સીધી પૂછપરછની જરૂર હતી, તે માટે હરિહરે એક રાત્રે મુસ્લીમ જીવાનનો વેશ પહેર્યો અને જૂદા જૂદા ઠેકાણે પૂછપરછ કરીને જોષ્ટી માહિતી મેળવી લીધી. ત્યારે તેને હિંમત આવી કે હવે પોતે પ્રાણુજીવન તરીકેની પરીક્ષામાં જૂદા જૂદા સંબંધીઓને બરાબર ઓળખી શકે તેમ છે, ત્યારે તેણે મંગળીયાની સાથે નડીયાદ છોડ્યું અને પાછો અમદાવાદમાં મુકામ કર્યો. મંગળીયાએ પૂછ્યું: ‘હેં સા’બ ! આપ ક્યો ગુન્હો પકડવા આવ્યા છો ?’

‘જો, એ વાત, તારે મને પૂછવી નહિ; પહેલેથી જ મેં તારી સાથે એવી શરત કરી છે તે તને યાદ છે ને ?’

‘હા, સા’બ; પણ હું તો અમરથો પૂછું છું. મને નવાઈ લાગે છે કે આપણે એમેર ફરીને ભિખ માગતા’તા તેટલા ઉપરથી આપે ક્યો ગુન્હો કેવી રીતે પકડી પાડ્યો ?’

‘તને એમાં સમજ પડે નહિ.’ હરિહરે તેને ઉડાવ્યો. પણ તેના કુતૂહલને કાંઈક અંશે સંતોષવા અને તેને વહેમ ન ઉપજે તેટલા માટે તેણે કહ્યું: ‘તે દિવસે આપણે પેલા સોનીની દુકાન પાસે ઉભા’તા, અને દુકાનમાં ચાલતી વાતચીત આપણે સાંભળતા’તા, તે તને યાદ છે ને ?’

‘હા, હા.’

‘બસ, એ જ ઠેકાણેથી મને મોટા ભાગની બાતમી મળી ગઈ છે અને થોડા જ દિવસમાં હું નડીયાદના ત્રણથી ચાર માણસોને કેદમાં પુરાવી દઈ શકીશ.’

‘એક તો સોની જ હશે, પણ બીજા બે-ત્રણ કાણ ?’

‘ એ વાત તારે મને ન પૂછવી. લે, તારો આ પગાર; દસને અદલે પંદર દિવસનો પગાર હું તને આપું છું. ’ એમ કહી, હરિહરે તેના હાથમાં પાંચ રૂપિયાની નોટ મૂકી. મંગળાચો ખુશ થઇ ગયો. ‘ જા, હવે તને રજા છે. ’

મંગળાચો જતો જતો બોલ્યો: ‘ બહુ સારું સા’બ. કાઠવાર ફરી અમદાવાદ આવો અને મારા સરખું કામ હોય, તો બતાવજો. ’

‘ સારું. ’

મંગળાચો ગયો, એટલે હરિહરે પોતાનો કાર્યક્રમ આગળ ધપાવ્યો. પ્રાણજીવન ધણે તીર્થસ્થળે ફર્યો હતો, એ બધાં સ્થાનોમાં ફરવાની હરહરને જરૂર લાગી. પરંતુ તે માટે તો ખૂબ પૈસા જોઈએ તે તેની પાસે નહોતા. જે હતા, તેમાંથી પણ ઓછા થતા જતા હતા. આથી તે પહેલાં પ્રયાગ ગયો. પ્રયાગમાં ગોરોએ તેની પૂઠ પકડી એટલે તે કંટાળ્યો. તેને પિતૃશ્રાદ્ધ કરવું નહોતું કે સ્નાન-તર્પણ પણ કરવું નહોતું. ગોરોને ખટાવવા માટે તેની પાસે પૈસા નહોતા, એટલે તેણે બીજે દિવસે મુંડન કરાવી સંન્યાસીનો વેશ પહેરી લીધો, ત્યારે તે ગોરોની નજર ચુકાવીને સ્થળે સ્થળે સ્વેચ્છા મુજબ પરિભ્રમણ કરી શક્યો. દશેક દિવસ ત્યાં ગાળીને તેણે એ સ્થળોનો અભ્યાસ કર્યો, અને એક વાર તો આખો દિવસ બાવાની એક જમાત નદીકિનારે પડેલી તેની નિકટમાં બેસી રહીને તેણે તેમની બધી રીતભાત અને ક્રિયા-વિધિનું મનન કરી લીધું. ત્યાંથી ઉપડીને તે મથુરા ગયો અને મથુરાનાં બધાં સ્થાનોનો અભ્યાસ કર્યો, તથા હઠયોગ વિષેનું એક નાનું હિંદી પુસ્તક ખરીદી લઈને તે મનનપૂર્વક ત્રણ-ચાર વાર વાંચી ગયો. યોગની પ્રક્રિયાનો વહેવાર નહિ પણ ઉપસક અ્યાસ તેને એ ઉપરથી આવ્યો અને સામાન્ય વાતચીતમાં તે સમજપૂર્વક યોગનાં આસનો, કર્મ, વિધિ ઇત્યાદિના શબ્દઅયોગો વ. ૯

વાપરી શકે એટલી શક્તિ તેનામાં આવી. મથુરા છોડીને તે કાશીમાં ગયો અને ત્યાં પણ તે અઠવાડિયું ઘૂમ્યો. એ રીતે એકાદ માસના પ્રવાસથી તે ઉત્તર હિંદનાં જાણીતાં તીર્થસ્થળો વિષે લોકો સાથે વાતો કરી શકે એટલો ખબરદાર થયો. એ પ્રવાસની પાછળનું હરિહરનું ધ્યેય પ્રાણજીવનના યોગી તરીકેના જીવનનો આલ્પનઃ પરિચય કરાવવાનું જ હતું; એ ધ્યેય પાછળ જ તેનું તન-મન લાગી રહેલું હતું. એટલે સામાન્ય પ્રવાસમાં જે કાંઈ ચાર-છ માસે જોઈ કે સમજી શકાય તે આટલા થોડા સમયમાં હરિહર જોઈને શીખી શક્યો. વધુ પ્રવાસ કરવાની તેને જરૂર લાગી પરંતુ નાણાને અભાવે તે શક્ય નહોતો, એટલે તેણે પ્રાણજીવનની રોજ-નિશીનો ત્રણ-ચાર વાર અભ્યાસ કર્યો અને પછી તે સીધો આશુ રોડને સ્ટેશને ઉતરી અંબાજી તરફ ચાલ્યો ગયો. સંન્યાસી તરીકેનાં નવાં કપડાં પ્રવાસમાં સારી પેઠે ગંદા થઈ ગયેલાં હતાં, એટલે તે નવસંન્યાસી તરીકે ઓળખાય તેમ નહોતું.

અંબાજી ખાતે આવીને હરિહરે ખૂબ વિચાર કર્યો. નાટકનો સૌથી મહત્વનો ભાગ હવે ભજવવાનો આવ્યો હતો અને નાટકની સફળતા-નિષ્ફળતાનો બધો આધાર એ ભાગ જે રીતે ભજવાય તે ઉપર અવલંબી રહેલો હતો. નડીયાદ કેવી રીતે જઈ પહોંચવું, પોતાના પૂર્વ-જીવનનો અને વિચારપરિવર્તનનો ખ્યાલ કેવી રીતે આપવો, હર્ષ-શોક-વિષાદ-સન્નિહિત્યાદિના આવર્ણાવે કેવી રીતે નીપજાવવા અને કેવે પ્રસંગે અજમાવવા, અગાઉથી ખબર આપીને જવું કે એકાએક જઈ પહોંચીને સૌને આશ્ચર્યચકિત કરવા, ઇત્યાદિ વિષે અનેક પ્રકારના તર્ક, વિતર્ક, વિચારણા અને મનોમંથન કરીને તેણે નિશ્ચય કર્યો કે એક વાર અગાઉથી ખબર તો આપવી જ, અને પછી નડીયાદ જઈ પહોંચવું. આ નિશ્ચયને અંતે તેણે એક પત્ર લખ્યો, ફરી ફરીને તે તેણે વાંચ્યો, અનેક સ્થળે સુધાર્યો-વધાર્યો, પત્રની ભાષાને મઠારીને એવી બનાવી છે કે જેથી બહુ વર્ષ જોમા-

બાવાના પરિચયમાં રહી ધૂમનાર ગુજરાતી જુવાનની તે સ્વાભાવિક ભાષા બને, અને પછી તેણે પત્ર ફરીથી લખી નાખ્યો. રામનારાયણ ભટ્ટ ગુજરી ગયા હતા તે તો રોજનિશી ઉપરથી જ તે જાણતો હતો, છતાં પિતાના મરણની ખબર જ પ્રાણજીવનને પડી ન હોય એવી બતાવટપૂર્વક રોજનિશીની માહિતીના ઘટતા ઉપયોગપૂર્વક તેણે એ પત્ર તૈયાર કર્યો, અને ટપાલમાં નાંખ્યો. એ જ પત્ર દેવદાર અને ગંગાશંકર દ્વેને મળ્યો હતો, અને ગંગાશંકર દ્વે પ્રાણજીવનને ઓળખવા તથા જો તે ખરો પ્રાણજીવન હોય તો તેને નડીયાદ લઈ આવવા આજુ તરફ જવા નીકળ્યા હતા, તે તો વાચકોને મિહિત છે.

અંબાજીના મંદિરની પાછળ આવેલી એક નાની ધર્મશાળાને એટલે હરિહર ઉર્ફે પ્રાણજીવન ઉર્ફે પ્રણવાનદે પડાવ નાંખ્યો હતો. એક ઝેળી, એક દર્ભાસન, એક તુંબીપાત્ર અને એક દંડ એટલાં અધિકરણો તેણે પોતાની પાસે રાખ્યાં હતાં. નડીયાદ તરફ જવા માટેના કાર્યક્રમનો આરંભ હજી એ દિવસ પછી કરવાનો હતો. એટલે તે પોતાના અધ્યયનનું પુનરાવર્તન કરવામાં મશગુલ બની ગયો હતો. એટલામાં ગંગાશંકર દ્વે તેની સામે આવી ઝિલા ! હરિહરનું ધ્યાન પોતાના પુસ્તકમાં જ લાગી રહેલું હતું. દ્વેજીએ તેની રેખાઓ જોઈ અને તે જ પ્રાણજીવન હોવાનું અનુમાન કર્યું. પ્રાણજીવનના મૂળ વર્ણ કરતાં આ સંન્યાસીનો વર્ણ રહેજ સ્થામ જણાયો, પરંતુ જોગીઅવસ્થામાં એવું પરિવર્તન કેવળ સ્વાભાવિક હોય છે એમ દ્વેજી માનતા હતા. તેને બોલાવીને તેનું ચિત્ત પોતા તરફ આકર્ષવાનું દ્વેને મન થયું, પણ એવી ઉતાવળ તેમને અપ્રાસંગિક લાગી. એટલામાં હરિહરનું ધ્યાન જ પુસ્તકવાચનમાંથી સામે ઝમેલી વ્યક્તિ તરફ દોરાયું અને તે દ્વેજીને એકાદ મિનિટ સુધી જોઈ રહ્યો. પછી આંખોમાંથી સ્મિત સ્ફુરાવતો તે એકદમ બોલ્યો :

‘કાણુ ? ગંગાશંકર કાકા !’

‘કાણુ ? બાપ પ્રાણુજીવન !’

તુરત જ હરિહર ફાળ ભરીને દવેજીને ભેટી પડ્યો અને તત્ક્ષણુ ધ્રુષ્કે ને ધ્રુષ્કે એક બાળકની પેઠે રડવા લાગી ગયો. રસ્તે જતા-આવતા જનાણુઓ એકઠા થઈ ગયા અને ‘એ સંન્યાસી કાણુ છે ?’ ‘એ ડાસો કાણુ છે ?’ એવા માંહોમાંહે પ્રશ્નો પૂછવા લાગી ગયા.

‘બાપ, તું હવે ઘેર આવીને નિરાંતે રડજે; અત્યારે છાનો રહી જા.’ એમ કહી દવેજીએ હરિહરને રડતો શાન્ત કર્યો.

પહેલો જ પ્રશ્ન તેણે પૂછ્યો : ‘ગંગાશંકર કાકા, મારા પિતાજી તો કુશળ છે ને ?’

પિતાના મરણનો કારમો વજાઘાત પ્રાણુજીવનના શોકાતુર મન હિપર ખરાબ અસર ન કરે, તેટલા માટે સમયસૂચક દવેજીએ જવાબ આપ્યો : ‘હા, કુશળ છે, પરન્તુ તેમને પગે જરા વા આવ્યો હતો. એટલે તેમણે મને કહ્યું કે તું અંજાજી જઈને પ્રાણુજીવનને તેડી આવ. એટલે પછી હું જ અહીં આવ્યો; અને પહેલે જ તડાકે મેં તને ઓળખી લીધો !’ દવેજીમાં સાચા પ્રાણુજીવનને તુરત ઓળખી કાઢવાનો ગર્વ સ્પુર્યો.

‘મેં આપને ઓળખ્યા ખરા, પણ મારા મનમાં જરા શંકા હતી કે કદાચ હું ભૂલતો હોઈશ. ’ હરિહરે અડાવ્યું.

‘આ મારી આંખોનું તેજ જરા નબળું પડ્યું છે, તો ય મારી આંખમાં વસી રહેલાને ઓળખ્યા વિના હું રહું નહિ !’ દવેજીનો ગર્વ પાંગરવા લાગ્યો : ‘સંન્યાસીના કે જોગીયાવાના વેશમાંએ હું તને ઓળખ્યા વિના કેમ રહું ? કર્મ છુપે નહિ, ભજૂત લગાયો !’

‘એ તો ઠીક, પણ દવેજી ! દેવીબા મળમાં છે ? રામજી શું કરે છે ? હવે તો તે ઘરડો થઈ ગયો હશે, નહિ ?’

‘ દેવકાર આનંદમાં નહોતાં પણ તારો પત્ર આવ્યા પછી ખૂબ આનંદમાં આવી ગયાં છે. તેમનું શરીર સારું રહેતું નથી, પણ હવે તેમનું આયુષ્ય દસ વર્ષ લાંબું થશે ! રામજી ધરડો તો થયો જ છે—ખિયારાના દાંત પડી ગયા છે. ’

‘ અને રામેશ્વર આચાર્ય ? ’

‘ તે તો ખિયારા ગુજરી ગયા છે. ’ દવેજીને લાગ્યું કે સસરાના મૃત્યુની ખબર પ્રાણજીવનને આપવામાં કાંઈ વાંધો નથી.

‘ ખસ ! ત્યારે હું તેમની ક્ષમા યાચવા લાગ્યશાળી નહિ થઉં ? ’ અને એક વાર ફરીથી હરિહરની આંખોમાં આંસુ ચમકતાં હોય એમ દવેજીને દેખાયું.

આ બધી વાતો રસ્તા પર કરવી ઠીક નહિ, એમ ધારીને દવેજી હરિહરને ધર્મશાળાની અંદરના ઓરડામાં લઈ ગયા, પણ તેની સાથે વધુ વાતચીત કરતાં અગાઉ તેમણે પોસ્ટ ઓફિસે જઈ નડીયાદ એક તાર કર્યો : ‘ પ્રભુએ આપણી ઉપર કૃપા કરી છે; કાલે સહવારે અહીંથી નીકળી હું અને પ્રાણજીવન સીધા નડીયાદ આવીશું; સ્ટેશને વાહનનો બંદોબસ્ત રાખજો. ગંગાશંકર દવે. ’

હલકારા સાથે તાર આપુરોડ તરફ રવાના કરાવીને તુરત દવેજી પાછા હરિહર પાસે આવીને બેઠા.

પ્રકરણ ૨૨મું

✽

✽

શંકા-સમાધાનના પ્રયોગો

✽

૨૨૬ વારના દસ વાગતાં નદીયાદનું રેલ્વેસ્ટેશન સેંકડો લોકોથી ભરાઈ ગયું. અમદાવાદથી આવતી ગાડીમાં દસ વર્ષથી અદસ્ત થઈ ગયેલ પ્રાણજીવનને લઈને ગંગાશંકર દેવે આવવાના હતા, એ વાત આખા ગામમાં વાયુને વેગે પ્રસરી ગઈ હતી. જ્યારે દેવે જોતો તાર અંબાજીથી આવ્યો ત્યારે અત્યારસુધી ગુમ રાખેલી વાત દેવકાર ડોસીએ હર્ષાંતિરેકમાં ખુલ્લી કરી દીધી હતી, એટલે આખા ગામમાં એ વાતની જાણ થઈ ગઈ હતી. રામનારાયણ જાતનો સીંગરામ લઈને રામજી સ્ટેશનપર હાજર થઈ ગયો હતો. રામજીના અંતરમાં આજે આનંદ માતો નહોતો, પરંતુ સ્ટેશનપર એકઠા થયેલા લોકો તે કુતૂહલવૃત્તિથી જ આવેલા હતા. કોઈને લાગતું હતું કે આટલે વર્ષ દેવકાર ડોસીનું અને સુશીલાનું ભાગ્ય ફર્યું; ત્યારે કોઈ એમ ખોલતા હતા કે કોઈ હરિજનને વંશધારી પ્રાણજીવન ખનીને જાતની હજારોની મીલકત પચાવી પાડવા માટે ઘરમાં ઘૂસી જવા માગતો હોવો જોઈએ ! કોઈ કહેતા કે ગંગાશંકર દેવે હોંશીયાર અને જમાનાના ખાધેલા માણસ છે, તે એમ સહજમાં છેતરાય તેવા નથી. ’

વખતસર ગાડી આવી એટલે ભગવા વેશમાં સજ્જ થયેલા હરિહરને લઈને ગંગાશંકર દેવે ગાડીમાંથી ઉતર્યા. લોકો ઉંચા-નીચા થઈને ખેડેને જોઈ રહ્યા. હરિહરના વદન ઉપર શોધાતુરતા ઉભરાઈ રહી હતી, કારણ કે અમદાવાદના સ્ટેશને દેવે જોયે તેને રામનારાયણ જાત ક્યારનાય ગુજરી ગયા હોવાના માઠા સમાચાર સંભળાવેને તેને સ્નાન કરાવ્યું હતું, ત્યારથી તેના વદન ઉપરનો રહ્યો-સહ્યો આનંદ

પણ નાશી ગયો હતો. માર્ગમાં દવેજીએ તેના મનનું ખૂબ સાંત્વન કર્યું હતું, પરંતુ તેથી એ પિતૃભક્ત બનેલું હૃદય શાન્ત થયું નહોતું. કેટલાક લોકોએ તેને પ્રાણજીવન તરીકે તુરત ઓળખી લીધો, કેટલાકને મુખપરની રેષામાં કાંઈક ફેરફાર દેખાયો. અને કેટલાક અર્ધ-શંકાચસ્તોની શંકાનું સમાધન એથી થયું કે તેણે દસ વર્ષ સુધી ઠેર ઠેર ભટકીને જોગી જીવન ગાળ્યું હતું, તેથી તેનામાં થોડો ફેરફાર દેખાય એ સ્વાભાવિક હતું. દવેજીએ લોકોની મેદની વચ્ચે થઈને હરિહરનો હાથ પકડીને તેને સ્ટેશન બહાર લીધો. ઉપરાઉપરી ટોળે મળતા લોકોની વચ્ચે થઈને માંડમાંડ તેમણે તેને સીગરામમાં બેસાડ્યો. એક શબ્દ પણ બોલ્યા વિના પડી ગયેલે ચહેરે હરિહર સીગરામમાં બેઠો અને રામજીએ સીગરામ ઘર તરફ મારી મૂક્યો. પાછળ લોકો કાંઈ કાંઈ ચર્ચા કરતા વીખરાયા.

ઘરમાં સૌનાં વદન ઉપર આનંદ ઝળકી રહ્યો હતો. દેવકાર ડોસીના પગમાં જીવાનીનું ચૈતન્ય આવ્યું હતું અને તેના કરચલી-વાળા વદન ઉપર અપૂર્વ તેજ ચમકતું હતું. જમના પણ આજે હિલ્લાસમાં હતી અને પ્રાણજીવનનો સૂવાનો ઓરડો વાળી ઓળીને તેમાંનો મોટો આયનો, ખુરશી, ટેબલ પલંગ વગેરે સાફ કરી રહી હતી. સુશીલાનું અંતર આનંદથી ઊછળતું હતું છતાં કુતૂહલ અને લજ્જના આવીર્ભાવથી તે આનંદને સંયમમાં રાખી રહી હતી, પરંતુ જ્યારે જમનાએ તેને ટપારી કે ‘સુશીલા બહેન ! આજે તો હવે જરા સારાં કપડાં પહેરો !’ ત્યારે જ તે હસતી હસતી ઓરડામાં પેડી અને ટસખી કોર-પાલવવાળી નવી સાડી તેણે ધારણ કરી. પોતાને એક વાર ત્યજીને ચાલી નીકળનાર સ્વામી પરનો તેનો રોષ અત્યારે ક્યાંય હડી ગયેલો હતો, કારણ કે એ જ સ્વામી પાછો વેર આવવા જેવો શાણો તથા સમજી થયો હતો અને પોતાને સ્વીકારીને શુષ્ક જીવનને રસભરિત કરવાનો હતો !

એટલામાં તો કહેલી પર સીગરામ આવી પહોંચ્યો, અને માંહેથી દવેજી તથા હરિહર ઉતર્યા. મહેલમાંનાં બૈરાં-છોકરાંનું ટોળું જોત-

જોતામાં જન્મી ગયું અને કુતૂહલપૂર્વક સૌ વાંકાં વળીને—હંચાં નીચાં થઈને હરિહરને નિહાળવા લાગી ગયાં. દેવેજીની સાથે હરિહર હેલીમાં પેઠા અને હર્ષભેર સામી દોડી આવતી માતાની સામે જઈને તેને પગે પડ્યો. કટલીક ક્ષણો સુધી માતાના પગને મસ્તક અડાડીને તે પડ્યો રહ્યો અને ક્ષમાયાચનાની અશ્રુધારથી પગનું પ્રક્ષાલન થતું પુત્રવત્સલ માતાને લાગ્યું, ત્યારે તેણે પુત્રને હાથ પકડીને ઊભો કરી તેનાં આવારણાં લીધાં; પણ તેનાં નેત્રમાં અશ્રુની અરુણલિત ધારા વહી જતી હતી, તે જોઈને માતાની આંખોમાંથી પણ અશ્રુ વહેવાં લાગ્યાં. માતાના ખભા ઉપર મસ્તક મૂકીને હરિહર ખૂબ રડ્યો અને બોલ્યો : ‘ દેવીમા ! મારા દેવસમા પિતાજીનું દર્શન આજે હું કરી શકતો નથી, જે દુર્ભાગ્ય મને બહુ વસમું લાગે છે. ’

‘ હશે, બેટા ! જે થયું તે થયું; પણ તારી માતાની આંખોને ઠારવા તું પાછો ઘેર આવ્યો એટલુંયે હું મારું સુભાગ્ય માનું છું. હવે તું શાન્ત થા, અને આજના આનંદના દિવસે આંસુ ન પાડ. ’

હરિહર આંસુ લૂછી નાંખી ઓસરી પર આવ્યો. તેની નજર જમના પર પડી. તે જમનાને હાથ જોડી પગે લાગ્યો, પરંતુ તુરંત જ જાણે કે તે ચમકી ગયો હોય તેમ જમનાને જોઈ રહ્યો અને બોલ્યો : ‘ જમના ભાભી ! શું તમારી આ દશા છે ? તમે ક્યારે વિધવા થયાં ? ’

જમનાની આંખોમાં આંસુ ચમક્યાં. દેવકાર બોલી : ‘ ત્રણેક વર્ષ થઈ ગયાં, બેટા. ’

હરિહરે ઓસરીમાં જ દાદર જોયો અને પ્રાણજીવનનો અભ્યાસખંડ મેડા પર અગાસી પાસેના ઓરડામાં હતો, તે માહિતીનો ઉપયોગ કરવા તે દાદર પર ચડ્યો. ઘરના વિભાગો અને તેની રચના વિષેની તેની આવી માહિતગારી ગંગાશંકર દેવે અને ઘરનાં બીજાંઓને તે સાચો પ્રાણજીવન હોવાની પ્રતીતિ ઉપજાવવા માટે બસ હતી: તેના

આ બધા વર્તનથી તેમની રહી-સહી શંકાઓનું પણ સમાધાન થતું જતું હતું.

આ આનંદના ઉત્સવનો લાભ લેવાને ડહેલી બહાર બિખારાં અને દક્ષિણના લાલચુ આહણો એકઠા થયા હતા. રામજીએ દેવકારને એ બખ્તર આપી, એટલે એ અતિથિસત્કારના વ્રતવાળી અને આનંદ-હિલ્લિત માતાએ ડહેલી બહાર જઈ બધા ગરીબોને હારબંધ બેસાડી મૂઠી મૂઠી પૈસા વહેંચી આપ્યા અને સૌ આનંદ પામતા વિખરાઈ ગયા.

પછી સ્નેહીઓ ઘેર ટાળાબંધ આવવા લાગ્યા, તેમને જવાબ આપવા માટે ગંગાશંકર દેવે ઓસરીમાં જનજન બીજાવીને બેઠા. સૌને તે પહેલેથી છેલ્લે સુધી માંડીને વાતો કરતા; અને એ વાત દરમિયાન જ બતાવી આપતા કે પોતે પૂરી ખાત્રી કરીને જ પ્રાણજીવનને ઘેર આણ્યો છે.

એક જણે પ્રશ્ન કર્યો : ‘ પણ હજી પ્રાણજીવનભાઈએ ભગવો વેશ કેમ છોડ્યો નથી ? ’

દેવેજીએ કહ્યું : ‘ પહેલાં મારો વિચાર હતો કે અમદાવાદને સ્ટેશને લેને રામનારાયણ ભટના મૃત્યુના સમાચાર આપી, સ્નાન કરાવીને પછી તેને નવાં વસ્ત્રો પહેરાવું, પણ પિતાના મરણના સમાચારથી તેના હૃદયને આઘાત થયો અને તેણે કહ્યું કે હું આવતા શ્રાદ્ધપક્ષમાં નર્મદા કિનારે જઈ પિતાજીનું શ્રાદ્ધ કર્યા પછી જ આ વેશ ઉતારીશ, એટલે પછી મારે તેના વસ્ત્રો બદલાવવાનો આગ્રહ છોડી દેવો પડ્યો. ’

‘ સાચી વાત છે; સુચરિત પુત્રને પિતાની સદ્ગતિ કર્યા વિના જ્ઞાન્તિ ન જ થાય. ’

મહેશ્વરને નાકે જીવાનો અને વૃક્ષોનું એક ટોણું મળ્યું હતું, અને તેમાં પ્રાણજીવન વિષે જ ચર્ચા ચાલી રહી હતી. એક જીવાન બોલ્યો : ‘ભાઈ, તમે ગમે તેમ કહો, પણ મને તો આમાં કંઈક કારસ્થાન લાગે છે.’

એક વૃક્ષ બોલ્યો : ‘જો તે બનાવટી પ્રાણજીવન હોય, તો અંબાજીમાં તે ગંગાશંકર દેવેને શી રીતે ઓળખી શકે ?’

જીવાન બોલ્યો : ‘કાકા ! નવા જમાનાના હુતારાવેડાની તમને હજી સમજ નથી. જો માણસે હજારોની મિલકત પચાવી પાડવા પારકા ઘરમાં ઘૂસવાનું કારસ્થાન કર્યું હશે, તે માણસે શું દેવેળને ઓળખી કાઢવા જેટલી તૈયારી નહિ રાખી હોય ? ભટજીના ઘરમાં કર્તાકારવતા ગંગાશંકર દેવે છે, એ તો સૌ જાણે છે, એટલે તેમને ઓળખવાની તૈયારી તો રાખવી જ પડે ને !’

‘ત્યારે રામનારાયણ ભટ શિવપૂજા કરતી વખતે કપાળમાં, હૃદય પર ચંદન કરતા, ઘરમાં પ્રાણજીવનની છખી ઉપર તેની માતાની છખી ટાંગેલી છે, એવી બધી વાતો તે ક્યાંથી જાણે ? અંબાજીથી પ્રાણજીવનનો પત્ર આવેલો, તેમાં એ બધી વાત હતી.’

‘એ માહિતી તો હરકાઈ રીતે મેળવી શકાય. ઘરના નોકર-ચાકરને પૂછીને પણ એવી માહિતી એકત્ર કરી શકાય. દેવેળ કાંઈની સાથે એ વાત કરતા હોય અને કાંઈ સોનેરી ટોળીના ઠગારાએ તે વાત સાંભળી લીધી હોય એ પણ બનવા જોગ છે. મને લાગે છે કે પોતાના ઉપર વિશ્વાસ બેસાડવાના હેતુથી તેણે પત્રમાં આવી વિગત છખી જણાવેલી.’

‘તમ-જીવાનીયા જેવા તરફ અમને ઘરડાને કરતાં ન આવડે, ભાઈ ! મને તો તે ખરેખરો પ્રાણજીવન લાગે છે, ફક્ત તે પ્રાણજીવન કરતાં જરા શ્યામ છે, પણ ખુલ્લો શરીરે ભસ્મ લગાવીને ઠેર ઠેર ભટકવાને લીધે શરીરની ચામડી કાળી પડી ગઈ હોય એ સ્વાભાવિક છે.’

‘ અરે, કાકા ! કોઈ ખરેખરો હિસ્તાદ વરમાં પેસી ગયો છે. એ-ચાર મહિના પછી વરમાંથી ગોટા વાળીને નાસી જશે, એટલે બધાવને ખખર પડશે. ’

‘ અરે, રમણ ! ’ એક વૃદ્ધ આવીને એ જુવાનનું બાવડું પકડી કોધી મુખમુદ્રાથી કહ્યું : ‘ તને કાંઈ અક્કલ છે કે નહિ ? તે સાચો પ્રાણજીવન હોય કે બંનાવટી હોય, એમાં તારા બાપનું શું ગયું ? તેની માએ તેને ઓળખ્યો છે, પછી મહેલ્લાની વચ્ચે સૌના સાંભળતાં આવું બોલતાં જરાયે વિચાર કરતો નથી ? ચાલ, ઘેર ચાલ ! ’

‘ શું મને જેવું લાગે તેવું બોલુએ નહિ, બાપા ? ’

‘ ઘેર જઈને બોલજે; આમ ગામ વચ્ચે ન બોલાય. રામનારાયણ ભટનું ઘર મહેલ્લાનું નાક કહેવાય, તેમના દીકરાની નિંદા આપણાથી ન થાય. દેવેજીને કે દેવકોર ડોશીને કાને વાત જાય, તો તેમને કેવું લાગે ? ’

ડોસા દીકરાને બાવડું પકડીને ઘેર લઈ ગયા, પણ ટોળું તો એમને એમ જામેલું જ રહ્યું અને ચર્ચા આગળ ચાલી. એટલામાં ચંદુ ટોળીમાં સામેલ થયો અને બોલ્યો :

‘ તમે કાંઈ સાંભળ્યું ? ’

‘ શું ? ’

‘ મારી બા હમણાં દેવકોર ડોશીને ઘેર જઈ આવી; ત્યાંથી આવીને તેણે મને જે વાત કહી તે ઉપરથી તો તે ખરો પ્રાણજીવન હોય તેમ જ લાગે છે. ’

‘ શી વાત કહી ? ’ એ ત્રણ જણે એકી સાથે પૂછ્યું.

‘ જમનાને પ્રાણજીવને ઓળખી કાઢી તે તો તમે જાણો છો. પછી પ્રાણજીવન મેકા પર ગયો અને પોતાના અભ્યાસના ઓરડામાં

જમને બેઠો; ત્યાં તેનો ચાકર રામજી ચાહનો પ્યાલો લખતે ગયો. તેની સાથે દેવકાર ડાસી હતાં. રામજીને જોતાં જ પ્રાણજીવને કહ્યું: ‘કાણુ રામજી કે?’ એટલે રામજીની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં.’

‘જૂના ચાકરને પણ તેણે ઓળખ્યો ખરો.’

‘પણ હજી સાંભળો તો ખરા. પછી ડાસીએ કહ્યું: ‘રામજી! તું કહેતો હતો કે આટલે વર્ષે ભાષ મને નહિ ઓળખે, પણ હવે બોલ, ભાષએ તને ઓળખ્યો કે નહિ? તારા બોળામાં તો પ્રાણુ રમેલો, તે કેમ ભૂલી જાય?’ આ સાંભળીને પ્રાણુજીવન બોલ્યો: ‘બા, હું રામજીને કેમ ભૂલી જઉં? મેં તો તેને નિશાન કરેલું છે!’ ડાસીએ પૂછ્યું: ‘શું વળી?’ પ્રાણુજીવને કહ્યું: ‘રામજી! પેલી આંખવાડીયાવાળી વાત કહે.’ એટલે રામજી બોલ્યો: ‘બા, ભાષ સાત વર્ષના હતા, ત્યારે એક વાર આપણા આંખવાડીયામાં પત્થરા ફેંટીને કાચી ફરીઓ પાડતા હતા. મેં તેમને કહ્યું કે તમારે કાચી ફરીઓ જોઈતી હોય તો હું ઉપર ચડીને તોડી આપું, પણ આમ પત્થર ન ફેંકો, તેથી મ્હોર ખરી પડે છે. પણ ભાષએ મારું કહેવું સાંભળ્યું નહિ, એટલે મેં કહ્યું કે હું બાપાજીને કહી દઈશ. એથી તેમણે ગુસ્સે થઈને મારા ઉપર એક પત્થર ફેંક્યો, તે મને કપાળમાં વાગ્યો અને ખૂન લોહી નીકળ્યું. આથી ભાષ ગભરાયા અને એકદમ પાણી ભરી આવ્યા અને લોહી ધોઈ નાંખ્યું. પછી પોતાની ઘોતલીનો છેડો ફાડીને પાટો બાંધ્યો.’ આ સાંભળીને દેવકાર ડાસી બોલ્યાં: ‘રામજી, તે વખતે મેં તને પૂછેલું કે માથે પાટો કેમ બાંધ્યો છે, ત્યારે તે તો એમ કહેલું કે ગોફળુમાંથી કાંકરો ફેંકતાં ગોફળુ છટકી જવાથી કાંકરો કપાળમાં વાગ્યો છે!’ રામજી બોલ્યો: ‘હા, બા, આપ ભાષને વઢો નહિ તે માટે મેં એમ કહેલું. જુઓ, મારા કપાળમાં હજી નિશાન રહ્યું છે; અને અત્યારે ભાષ તેની જ વાત કરે છે.’ ચંદુએ પોતે સાંભળેલી વાત વિગતવાર કહી.

‘ બસ, હવે કાંઈ શંકા જ રહેતી નથી. એ ખરેખરો પ્રાણજીવન છે. બિચારી સુશીલાનુંયે ભાગ્ય ઉઘડ્યું. આજે તેની પ્રથમ સૌભાગ્ય-રાત્રિ થવાની. ’

‘ ધીરે બાપ, ધીરે ! ’ એક જુવાન બોલ્યો : ‘ હજી એ દિવસને તો વાર છે. ’

‘ કેમ વળી ? ’

‘ મેં સાંભળ્યું છે કે જ્યાંસુધી પ્રાણજીવન પિતાનું શ્રાદ્ધ કરશે નહિ, ત્યાંસુધી એ ભગવાં વસ્ત્ર ઉતારવાનો નથી, એટલું જ નહિ પણ સ્ત્રીનો સહચાર કરવાનો નથી. એટલે હજી આઠ-નવ માસ પછી જ સૌભાગ્યરાત્રિ થશે ! ’

‘ એમ ! જોગ છોડ્યો, પરતાયો, લેર પાછો આવ્યો, પણ ધર્મની ઘેલછા તો હજી જેવીને તેવી જ લાગે છે. હશે, આઠ-નવ માસ પછી પણ બિચારીને પરણિત જીવનનો હલાવ તો મળશે ને ? ’

વાતો કરતા કરતા લોકો વેરાઈ ગયા.

❦

❦

❦

તાવની રામબાણુ ગોળી

આ ગોળીમાં જે પ્રકારની ગોળી આવે છે, કાળી અને લાલ. તાવ હોય ત્યારે કાળી અને તાવ ન હોય ત્યારે લાલ આપવાથી મને તેવો અને મને તે જાતનો તાવ શરીરમાં હોય તો ઉતરે છે અને ઉતરેલો અટકે છે. ૪૦ ગોળી આ. ૧ રૂ. ૧-૦-૦ પો. જુદું.

લખો : સૌરાષ્ટ્ર કાર્મસી : રાણપુર (ઠાઠિયાવાડ)

ગર્ભગુટી

આ અમૃત-
તુલ્ય અકસીર
દવા છે. હૃદયરો
બહેનોને લાભ
આ પનાર,
નિઃસંતાન
અને હતાશ
બનેલી બહે-
નોને ત્યાં
પારણાં બંધા-
વવામાં ફળિ-
ભૂત બનતી આ
'ગર્ભગુટી'

વાપરી તમારા ગૃહને આળોકના ફીલફીલાટવાળું રમ્ય બનાવે.
અમને તો ચોક્કસ ખાતરી છે કે માત્ર એક જ બાટલીની
વપરાશથી તમારી કલ્પનામાં પણ નહિ હોય એવો લાભ
મળશે. સંતાનપ્રાપ્તિને માટે માનતા કે બાધા-આબડીઓ
કરવાને બદલે તમે 'ગર્ભગુટી'ની એક બાટલી આજે જ
મંગાવો. પુત્રપ્રાપ્તિની ઇચ્છાને સફળ બનાવનારી આ અમોઘ
ગુટી છે. એકવાર મગાવી ખાતરી કરો, એક બાટલીનું મૂલ્ય
રૂ. ૫-૦-૦ પરદેશ માટે પોસ્ટેજ સાથે શીલીંગ ૧૧ નો
પોસ્ટલ ઓર્ડર અગાઉથી જ મોકલવો.

રજીસ્ટર વી. પી. તથા પોસ્ટેજનું ખર્ચ સુદ.

સૌરાષ્ટ્ર ફાર્મસી : રાણપુર (કાઠિયાવાડ)

સૂચિ-પત્ર મફત મંગાવો.

પ્રકરણ ૨૩મું

‘ તેને કેવું લાગે ? ’

હરિહર ‘ પ્રાણુજીવન ’ બનીને ધરમાં પેસી શક્યો, ધરનાં કાષ્ઠને તેના બનાવટીપણા માટે શંકા આવી નહિ, અને જ્યાં જ્યાં શંકા ઉપસ્થિત થવાનું કારણ જણાયું, ત્યાં ત્યાં તેણે પોતાની માહિતીનો બુદ્ધિક્ષણતાથી ઉપયોગ કરીને એ કારણને ઉપસ્થિત થવા દીધું નહોતું. શંકાશીલ સ્વભાવવાળાઓને ક્ષણભર શંકા ઉપસ્થિત થતી, પરંતુ તત્ક્ષણ એ શંકાને તિરોદિત કરી નાંખનારો એવો બનાવ બની આવતો કે જેથી શંકાશીલ મનુષ્યને પોતાની પૂર્વની શંકા અકારણ હતી એમ સમજાઈ જતું અને કાષ્ઠ-કાષ્ઠને નો એવી શંકા માટે પોતાને પાછળથી પસ્તાવો થતો અથવા તો શરમ આગતી. કેવળ યોગાનુયોગથી જ હરિહર સફળતાપૂર્વક ધરમાં દાખલ થઈ શક્યો હતો એમ નહોતું; પરંતુ એમ કહી શકાય કે તેણે પ્રાણુજીવનની રોજનિશીમાંથી મેળવેલી અને નડીઆદમાં ફરીને એકત્ર કરેલી માહિતીનો હોંશિયારીથી ઉપયોગ કર્યો હતો, અને વિશેષમાં ‘ કંકુનાં પગલાં ’ જેવા બનાવે તેની ભાગ્યરેખાને ઉજ્જવલ બનાવી હતી, તેથી તેને સફળતાપૂર્વક ગૃહપ્રવેશ કરવામાં બધી અનુકૂળતા મળી ગઈ હતી. હરિહરે પોતાની બુદ્ધિ, શક્તિ અને હિંમત કરતાં વધારે મોટા સાહસમાં ઝંપલાવ્યું હતું, એમ તે સમજતો હતો. તેના મનની નિર્જાળતા કાષ્ઠ કાષ્ઠ વાર ઉભરાઈ આવતી, ત્યારે તે આ બધી ઉપાધિમાં પડવાનું છોડી દેવા તૈયાર થઈ જતો હતો; પોતે બનાવટ કરતાં પકડાઈ જશે તો સીધો તુરંગમાં પુરાશે એવી કલ્પના થતાં તે ગભરાઈ પણુ જતો હતો; પરંતુ અત્યારસુધી એક પછી એક ડગલું ભરતાં તેને જે અનુ-

કૃપતા મળતી રહી હતી, અને તેથી તેને પોતાની યોજનાની સફળતા નજરે દેખાતી હતી, તેનો વિચાર આવતાં તેને છોડીને ચાલી જતી હિંમત પાછી આવતી હતી અને એક વાર ડગલું બધું તો પછી હાલું નહિ, એ પ્રકારનું એક પદ કાઢ નાટકના ગાયનમાં સાંભળેલું તે પક્ષે ઉપદેશ તે પોતાને અનુકૂળ રીતે લાગુ પાડીને પોતે આદરેલા કાર્યમાં હવે પાછું ડગલું ન ભરવું જોઈએ, એમ તે નીતિના ઉપદેશને અમલ કરવા જેવો સદ્ગુણી યત્નવાને તૈયાર થઈ જતો હતો ! આ પ્રકારની મનની દ્વિધાસ્થિતિમાં પણ જ્યારે તેણે સફળતાપૂર્વક ગૃહપ્રવેશ કર્યો, ત્યારે તેની હિંમતમાં સારી પેઠે વધારો થવા પામ્યો હતો; છતાં પોતાની હમેશની સાવધાનતા તેણે છોડી નહોતી.

દેવકાર, રામજી, જમના વગેરે ધરનાં માણસો સાથેની વાતચીતમાં તેણે તેમને શંકા ઉપજવા દીધી નહિ પરંતુ ઉલટો તેમને વિશ્વાસ દઢ કર્યો. વાતચીત પછી તેણે સ્નાન કર્યું. સેવાની ઓરડી પાસે જઈ તેણે શિવપૂજન કરવા માંડ્યું. ઓરડી ઉધાડતાં જ તેણે જોયું કે તેને પાંચ શિવલિંગ પૂજવાનાં છે. પ્રાણજીવનની રાજનિશીમાં તેણે પોતાની ગૃહસેવામાં ત્રણ શિવલિંગ હોવાનું વાંચેલું, એટલે તે પુરત જોલ્યો : ‘ દેવીમા ’ આમાં દો શિવનાં બાણ વધ્યાં લાગે છે. ’

દેવકાર જોલી : ‘ હા, બેટા ! એક તારા પિતા નર્મદાજી ગયા’તર ત્યારે લાવેલા અને બીજું તો બ્રહ્મીનારાયણ કાકા ગુજરી ગયા એટલે તેમના ધરની સેવામાંથી લાવીને અહીં રાખ્યું છે. તેમના ધરમાં કાંઈ પૂજા કરે તેવું નહિ, એટલે તારી દયાકાકી કહે કે તમારે ત્યાં લઈ જાઓ. ’

‘ શું બ્રહ્મીનારાયણ કાકા ગુજરી ગયા ? મને તો કાંઈએ કહ્યું નહિ. મારે સ્નાન કરવું જોઈએ. ’

‘ મેં ધાર્યું કે દેવજીએ તને કહ્યું હશે. તેમને ગુજરી ગયે ચાર વર્ષ થયાં. ’ દેવકારે કહ્યું.

હરિહર સ્નાન કરવા ગયો. કુટુંબી કાકાનું સ્નાન કર્યા વિના કાંઈ ચાલે ? સ્નાન કરી આવીને તેણે દેવસેવા કરી. પછી ભોજન કર્યું. તેમાંથી પરવારી તે પોતાના અભ્યાસખંડમાં જરા પાનસોપારી આવતો બેઠો હતો, ત્યાં રામજી કહેવા આવ્યો :

‘ ભાઈ ! ગંગાશંકર કાકા નીચે બોલાવે છે. ’

‘ કેમ, શું કામ છે ? ’

‘ ગામનાં સગાં—સ્નેહી મળવા આવ્યાં છે, તે ક્યારનાં બેસી રહ્યાં છે. દવેજી કહે છે કે એક વાર તમે નીચે આવો તો ઠીક. ’

હરિહરને ધારકો પડ્યો. હવે બહુ આકરી પરીક્ષા તેની સામે આવીને ઊભી હતી. તેને મળવા આવનારાઓ કાંઈ કેવળ અગ્નિપ્રયા તો ન જ હોય; તે પૂર્વના પરિચયી, ઓળખાણુવાળા અને કાંઈ કાંઈ પ્રસંગોને મનમાં યાદ રાખીને આવ્યા હોય; તે બધાને વાતચીતથી સંતોષવા એ બહુ આકરું કામ હતું. પણ તત્કાળમાં તે વિષે વિચાર કરવાને બદલે તેણે રામજીને જવાબ આપ્યો: ‘ જા, હું હમણું આવું છું. ’ પછી તેણે પોતાના મનમાં સ્મરણુમાળા ફેરવી અને પોતે કાને કાને બેઠને ઓળખતો હતો, તથા કાને ઓળખ્યા વિના તેના સંબંધમાં કાંઈ પણ જાણતો હતો તે તેણે યાદ કર્યું. એ પ્રમાણે તૈયારી કરીને તે નીચે ઊતર્યો.

એક બીછાવેલી જાજમ ઉપર નાનાં—મોટાં પંદરેક જણ બેઠાં હતાં. સૌની વચ્ચે ગંગાશંકર દવે બેઠા હતા. હરિહરને બેઠાં જ દવેજી બોલ્યા: ‘ આવો, ભાઈ ! આ બધા આપણા સ્નેહી તમને મળવાને માટે આવ્યા છે. ’

‘ બહે આવ્યા, પણ તમને મળવાથી મને તો શરમ જ આવશે, કારણ કે તમનો સ્નેહ વછોડીને હું નાસી ગયો હતો અને તે બૂલનો

હવે મુજે પરતાવો થાય છે. કાકાશ્રી ! પરતાતા મનને જૂના સ્નેહીઓને મળતાં શરમ ન આવે તો દુસરા ક્યા થાય ?

‘સાચી વાત, ભાઈ ! પણ ધીરે ધીરે પરતાવો શમશે, તેમ તેમ શરમ આથમશે અને સ્નેહનો પુનઃ ઉદય થશે, કેમ ખરું ને ઉદયશંકરભાઈ ?’ દેવેજીએ એક વૃદ્ધ પડોશી સામે મંજર કરીને એ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

‘ઉદયશંકર કાકા ! તમે અમારા જૂના પડોશી રહ્યા; પણ કહો, જ્યારે મૈને ઘર છોડ્યા, ત્યારે શું તમે નહિ માનેલું કે મેં જૂલ કરી હતી ?’

વૃદ્ધ ઉદયશંકર બોલ્યા : ‘ખરેખર, એમ જ માનેલું. વૃદ્ધ માતા-પિતાની સેવા કરવાનો સમય આવે, ત્યારે પુત્ર સંસાર છોડીને ચાલતો થાય, તે જૂલ તો ખરી જ. મેં ય ભટજીને કહેલું કે તમારા છોકરાને કુમતિ સૂઝી છે. પણ ભાઈ ! હજી માતાની સેવા કરવાનો અવસર છે. તે વખતે તમે આવી પહોંચ્યા છો, એ તમારી શુદ્ધિનું ઇષ્ટ પરિવર્તન કહેવાય. તેથી શરમાવાની જરૂર ન હોય.’

‘છતાં બાળપણની મૂર્ખાઈ સાંભરે, ત્યારે શું શરમ ન આવે ?’

‘ના. હું તમને એક સમજવા જેવી વાત કહું. સુભાષિતમાં કહ્યું છે કે વિધ્નના ભયથી નીચ પુરૂષો કોઈ કાર્યનો પ્રારંભ જ કરતા નથી, મધ્યમ પ્રકારના પુરૂષો કાર્યમાં વિધ્ન આવતાં અધવચ્ચથી અટકી જાય છે; પરંતુ જે ઉત્તમ પ્રકારના પુરૂષો છે તેઓ ઉપરા-ઉપરી વિધ્નો આવ્યા છતાં હિંમતથી કાર્યને વળગી રહીને તેને પૂરું કરે છે. આ શ્લોકનો કેટલાક ખોટો અર્થ કરે છે. તેઓ એમ સમજે છે કે ગદ્દાપૂછ પકડ્યું તે કેમે છોડવું જ નહિ અને તો જ ઉત્તમ પુરૂષોમાં આપણી ગણતરી થાય ! વસ્તુતઃ સુભાષિતકારનું કથન સત્કાર્ય સંબંધે છે—દુષ્કાર્ય સંબંધે નથી. સત્કાર્યનો આરંભ પૂરા વિચારપૂર્વક કરવો જોઈએ, અને વચ્ચે વિધ્નો આવે તો તેથી નાહિંમત ન થવું જોઈએ. પરંતુ એ કાર્યનો આરંભ કર્યા પછી લાગે કે

આપણે જેને સત્કાર્ય માનતા હતા, તે વસ્તુતઃ અનિષ્ટ કાર્ય છે, તે તે વખતે તે કાર્યને છોડી દેતાં જરાયે શરમાવું ન જોઈએ. તેમાં બૂલ રહેલી સમજાય, તે છતાં ઉત્તમ પુરુષ લેખાવાના ખોટા ભ્રમથી તેને વળગી રહેવું તેનું નામ ગદ્દાપૂછ ! ડાહ્યા માણસો પોતાની વય, સમજણ અને અનુભવથી પોતાના આગલા વિચારોમાં ફેરફાર કરે છે, અને તેનું નામ જ શાણપણ છે. હમેશાં એક ને એક વિચારને વળગી રહેવામાં શાણપણ કે ટેક રહેલાં છે, એ વાત ખરી છે; પરંતુ તેમાં એક અપેક્ષા રહેલી છે. વિચારને દૃઢતાથી વળગી રહેવામાં શુદ્ધ નિષ્ઠા હોવી જોઈએ, તેમ જ વિચારપરિવર્તનમાંએ શુદ્ધ નિષ્ઠા હોવી જોઈએ. એક કાર્યને અનિષ્ટ તરીકે ઓળખ્યા પછી તેને વળગી રહેવામાં ટેકનો સદ્ગુણ નથી, કેવળ જડતા કે દુરામલ છે. શુદ્ધ નિષ્ઠાપૂર્વકનું વિચારપરિવર્તન એક સદ્ગુણ છે, નિર્બળતા નથી. તેવી જ રીતે, પ્રાણુભાઈ ! તમને તમારી બૂલ સમજાઈ અને તમે ઘેર પાછા આવ્યા, તે તો સત્કાર્ય થયું, અને તે આદરતાં આગલી બૂલના સ્વીકાર માટે શરમ હોય જ નહિ. ’

‘ કાકાશ્રી ! આપકી બાત સાચેસાચી છે, પરંતુ વિચાર-પરિવર્તનનો આવો ઉદાર અર્થ જનતા કરતી નથી, તેથી મારા જેવાઓને તે માટે શરમ આવે છે. હશે, પણ આપકા આ ઉપદેશ પછી એ પ્રકારની વૃત્તિને હું યમ-નિયમમાં રાખવા યત્ન કરીશ, એટલે પછી તેવી શરમ ઉપર જય પ્રાપ્ત કરી શકીશ. ’ યોગવિધાના અભ્યાસનો પરિચય કરાવનારા ‘ વૃત્તિ, ’ ‘ યમ, ’ ‘ નિયમ, ’ અને ‘ જય ’ એ ચાર શબ્દોનો પ્રયોગ હરિહરે એકી સાથે કરી લીધો, અને બાપાને પણ કાંઈક હિંદીમય ચાલુ રાખી.

આસપાસ નજર નાંખતાં બે-ત્રણ જણને તેણે ઓળખ્યા અને હાથ ઉંચા કરી નમસ્કાર કર્યા. બાર વરસના એક છોકરાને બેઠેલો જોઈ તેણે હવેજને પૂછ્યું: ‘ ગંગાશંકર કાકા ! આ છોકરો કાણ ? ’

‘ તેને ન ઓળખ્યો ? બદ્રીનારાયણ ભટ્ટનો ચંદ્રમણિશંકર ! ’

‘ એમ કે ? ’ ચંદ્રમણિશંકરનો હાથ પકડી તેણે પોતા તરફ ખેંચ્યો. ચંદ્રમણિશંકર ઊભો થઈને હરિહરની પાસે આવીને બેઠો. હરિહર બોલ્યો : ‘ ચંદ્રમણિશંકર ! તું તો બડો મોટો થઈ ગયો ! પણ તું મને દુખળો બહુત લાગે છે, હો ! નાનો હતો ત્યારે તો ભારે લકૃપક હતો. ’

ચંદ્રમણિશંકર નીચું જોઈને હસતો હસતો બોલ્યો : ‘ મને એક મહિના સુધી તાવ રહ્યો. હજી ચાર દિવસથી જ ઉતર્યો છે. ’

હરિહર બોલ્યો : ‘ પણ સાંભળ ! હવે તું બડો થયો; મારે તારી પાસેથી એક લહેણું લેવાનું છે ! ’

સૌ ચમત્કારિક મુખમુદ્રા કરીને હરિહર તરફ જોઈ રહ્યા. હરિહરે ચંદ્રમણિશંકરના માથા પરની ટોપી ઉતારી તેની બાજુની વાળને મૂઠીમાં પકડી કહ્યું : ‘ સાંભળ ! તું જ્યારે દોઢેક વરસનો હતો, ત્યારે એક દરે હું તને રમાડતો હતો અને તે મારી ચોટલી એટલા જોરથી પકડી હતી કે મારી આંખમાં આંસુ આ ગયા થા; અને જ્યારે દયાકાકીએ આવીને મૂઠી છોડાવી, ત્યારે જ મેરો છૂટકો થયો હતો. બોલ, આજે હવે તારી બાજુની વાળ જોઈને મારું આટલું લહેણું વસૂલ કરું કે નહિ ? ’

સૌ ખડખડાટ હસી પડ્યાં, જેમાં હરિહરે અને ચંદ્રમણિશંકરે પણ ભાગ લીધો. એટલામાં ચંદ્રમણિશંકરની મા દયાકાર ક્યારનાં ઓરડામાં આવી બેઠેલાં તે ટહુક્યાં : ‘ ચંદ્રમણિ ! મોટા-ભાઈને જવાબ આપ કે તમારી ચોટલી જેવી ત્યારે તો હું નાનો હતો, અને તમે મોટા હતા; મારી સુશીલા ભાભીને દીકરો થાય અને તે બહેન મારી ચોટલી કે બાજુની વાળ જોઈને આગલું લહેણું વસૂલ કરે, પણ તમને મારી બાજુની વાળ જોઈને હવે અધિકાર નથી ! ’

આ શબ્દોએ તો એકત્ર થયેલાંઓમાં આનંદ અને હાસ્યનું મોજું ઉછળાવી મૂક્યું ! હિદયશંકર અને ગંગાશંકર ‘ તથાસ્તુ ’ ‘ તથાસ્તુ ’ કહી આશીર્વાદ આપવા લાગી ગયા.

દસ વર્ષ પૂર્વેનાં પરિચયોએ હવે લાંબે વખતે પાછા આવેલા 'પ્રાણજીવન'ની વધુ પરીક્ષા કરવાની ઇચ્છા જ ન રહી; અને હરિહરને વૃદ્ધ ઉદયશંકરના શાસ્ત્રજ્ઞાનનો પરિચય થયો. હોવાથી તે તેમની સાથે યોગના વિષય ઉપર જ વિવાદે ચડ્યો. બીજાઓને તેમાં રસ પડ્યો નહિ એટલે એક પછી એક ઉઠીને ચાલવા લાગ્યા.

રાત્રિ પડી. સૌએ ભોજન કર્યું. હરિહર ભોજન કરીને પોતાના શયનખંડમાં પેડો, એટલામાં જમના ત્યાં આવી અને શરમાતી બોલી: 'ભાઈ ! એક વાત કહું ? ગુસ્સો તો નહિ કરો ને ?'

'કહોને ભાભી ! તમે મેરા હિતકર્તા જ વાત કહેવાનાં હશે, એમાં ગુસ્સો શા માટે કરે ?'

'સુશીલાને તમારે મળવું તો જોઈએ.'

હરિહર મોટી મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યો. તે સુશીલાને માટે અહીં આવ્યો જ નહોતો; તે તો કેવળ પ્રાણજીવનનું ધન લેવાને આવ્યો હતો, અને તેથી તેણે જેવી રીતે પિતાનું શ્રાદ્ધ કરતાં સુધી ભગવાં કપડાં નહિ ઉતારવાનું જણાવ્યું હતું, તેવી રીતે ત્યાંસુધી સુશીલાની સાથે નહિ રહેવાનું પણ વ્રત લીધું હતું. હરિહર જાણતો હતો કે જો પોતે પ્રાણજીવન જ બચાવે છે, તો તેણે પ્રાણજીવનની પેઠે જ બધી રીતે વર્તવું જોઈએ; તો પણ તેનામાં પ્રાણજીવનનું ધન લૂંટવા માટે જે હિંમત આવી હતી, તે હિંમત એ કુમારિકાનું કૌમાર્ય લૂંટવાની કલ્પના કરતી વખતે તેને છોડી જતી હતી ! આટલી યુવાન વયે પણ સ્ત્રી સહચારવાળા જીવનની કલ્પના તેને આવી નહોતી, તેવા ભાવેને તેણે પોખ્યા નહોતા, અને સુશીલાનો સ્વીકાર કરવાનો કારમો પ્રસંગ આવીને ઉભો રહેતાં તે દુષ્કાર્યથી તે ખરેખર ડરી ગયો હતો. આ ડરને ઢાંકવાને તેણે પિતાનું શ્રાદ્ધ કરતાં સુધીની મુદત સુશીલાને મળવા માટે પણ કરાવી હતી; પરંતુ જમનાનું આ સૂચન સાંભળતાં એ મોટા વિચારમાં પડી ગયો. તે ક્ષણભર મૌન રહ્યો.

જમનાએ ફરીથી કહ્યું: ‘કેમ લાછ! એમાં વિચાર શો કરો છો?’

‘લાલી! મેરા નિશ્ચય તો તમે જાણો છો.’

‘હા, પણ હું ક્યાં કહું છું કે તમે એક ખંડમાં શયન કરો? હું માત્ર કહું છું કે તમારે તેને મળવું તો જોઈએ જ. આજે અમારા અંતરમાં આનંદ છે, અને દસ વર્ષે તમે ઘેર આવ્યા ત્યારે પણ સુશીલાને તો એક સરખો શોક ને શોક જ! તેને કેવું લાગે તેનો તો વિચાર કરો.’

‘તેને કેવું લાગે?’ એ વિચાર આજે પહેલી વાર હરિહરના અંતરમાં પેઠો અને દ્યાર્દતાની એક ધારા ફૂટતાં જ તેણે કહ્યું: ‘હવે ત્યારે, તેને ધર મોકલો!’

❖

❖

❖

સૌરાષ્ટ્ર ફાર્મસીની અજબબ શોધ

પ્રમેહ પલાયન

હવે મુંઝાવાની જરૂર નથી. ગમે તે બતનો જુનો કે નવો, તણખીયો કે માઠો પરમે થયો હોય, તો એ માટે ‘પ્રમેહ પલાયન’ની એક બાટલી બસ છે. પ્રમેહ પલાયન ગોળી પેશાબની લયંકર બળતરા અને પેશાબમાં જતી રસીને બંધ કરે છે. પેશાબ છૂટથી આવવા લાગશે. ટુંકામાં પ્રમેહ પલાયન ગોળી તમને અજબ ફાયદો કરશે અને તમે હતા એવા તંદુરસ્ત બની જશો. બા. ૧ ની કોમ્પ ૩. ૨-૦-૦ પોસ્ટબર્થ જુદું. લખો :—

સૌરાષ્ટ્ર ફાર્મસી : રાણપુર : (કાઠિયાવાડ)

તા: કં:- સુચીપત્ર મફત મંગાવો.

—: યુવાનોને ઉપયોગી :—

ટકાવ ગુટીકા

શરીરનું વીર્ય પાતળું પડી જવાથી સ્ત્રી સમાગમ વખતે ટકાવ ઓછો થાય છે તેવાઓ માટે ટકાવ ગુટીકા ધણું જ ઉત્તમ કામ કરે છે. આ દવાના સેવનથી સ્ત્રીને સંપૂર્ણ સંતોષ આપી શકાય છે. સંભોગમાં આનંદ અને ટકાવ આપે છે. જીંદગીમાં નહિ અનુભવેલી મોજ માણી લ્યો. કોઈ પણ જાતની પરેજી સિવાય ખાઈ શકાય છે. ડૉ. બા. ૧ ના રૂ. ૨-૦-૦ પોસ્ટેજ જુદું. પર-દેશ. શીલીંગ ૪ લખો:—

સૌરાષ્ટ્ર ફાર્મસી : રાણપુર (કાઠિયાવાડ)

પુરવોના ગુપ્ત ભાગની નામદર્દી, નસોની કમજોરી વગેરે દરેક ખામી દૂર કરી કાયમી મદદ આપનાર

“ તોફાની તીલ્લો ”

અદ્ભુત અને અજોડ છે. ગમે તે કારણથી ગુપ્ત ભાગની નસો નબળી પડી ગઈ હોય, ઉત્થાનની ખામી હોય, હસ્તદોષ, અતિ સ્ત્રીસંગ ચા ગમે તે કારણથી આવેલી નામદર્દી દૂર કરે છે અને ગુપ્ત ભાગની નસોને મજબૂત અને અસલ સ્થિતિમાં લાવી મૂકે છે. માત્ર એક જ બાટલીની વપરાશથી તમારા હતાશ થયેલા મનને આનંદિત અને પ્રકુલ્લીત બનાવશે. સંસારસુખમાં અજબ આનંદ આપશે, ડૉ. શીશી ૧૩. ૪-૦-૦ પોસ્ટ ખર્ચ જુદું

સૌરાષ્ટ્ર ફાર્મસી : રાણપુર : [કાઠિયાવાડ]

પ્રકરણ ૨૪મું

માનવપોષ્ટી કે જીવનસખી ?

વિવિધ પ્રસંગોથી સર્જાયેલા વાતાવરણની ઉત્તેજનાથી જ્યારે મનુષ્ય આવિષ્ટ થાય છે, ત્યારે તે પોતાના વ્યક્તિત્વને ઘડી-ભર વિસરી જાય છે, ઉત્તેજના શમે છે, આવેશ મંદ બની જાય છે અને મસ્તિષ્કની સમતા પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તેનું વ્યક્તિત્વ પુનઃ તરીને ઉપર આવે છે. તે દ્વારે તેને પૂર્વના આવેશના સમયનું પોતાનું વર્તન વિલક્ષણ લાગે છે, તેને આશ્ચર્ય થાય છે, કોઈ વાર પશ્ચાત્તાપ પણ થાય છે. મોહિનીવિધામાં નિષ્ણાત કોઈ જાદૂગર પોતાની દૃષ્ટિના આકર્ષણયોગથી જેવી રીતે મનુષ્યને મુગ્ધ કરે છે, તેવી રીતે વાતાવરણની ઉત્તેજના મનુષ્યના મનને આકર્ષીને તેને તદ્દનુરૂપ દિશાએ પ્રેરે છે. આકર્ષણની અસર દૂર થતાં જેમ મુગ્ધ મનુષ્યના મસ્તિષ્કને સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ વાતાવરણની ઉત્તેજના શમતાં પણ મસ્તિષ્ક સ્થિર બને છે. આ રીતે વાતાવરણ એક પ્રકારની જાદૂગરી અથવા માયા પ્રસારે છે.

સુશીલા પણ ઘડીભર વાતાવરણની આ માયાવી અસરથી મુગ્ધ બની ગઈ હતી. પ્રાણજીવન સ્ટેશનપર ઉતર્યો હતો, તે ઘેર આવી રહ્યો હતો, લોકો હીલોળે ચડ્યા હતા, પડોશીઓ આનંદમાં આવી ગયાં હતાં, માતા હર્ષધેલી બની ગઈ હતી, વિધવા જમના પણ ઉમંગમાં તે ઉમંગમાં વૈધવ્યને વિસરીને સુશીલાની સૌભાગ્યરાત્રિની તૈયારી માટે પ્રાણજીવનનું શયનગૃહ શણગારવા મંડી ગઈ હતી ! કારમી આનંદની ભરતી ચોમેર ઉછળી રહી હતી, તેની વચ્ચે સુશીલા એકલી નિર્લેપ કેવી રીતે રહી શકે ? આનંદને હીલોળે ચડેલા બધા

લોકો કરતાં તો પ્રાણજીવનનું આગમન સુશીલાને માટે વધારે આનંદના કારણરૂપ હતું અને તેને આનંદ થવો જ જોઈતો હતો. કદાચ તેના અંતરમાં એ આનંદ થતો હશે, પરંતુ તેની સંયમશીલ મનોવૃત્તિ એ આનંદનું દર્શન કરાવતાં તેને રોકતી હશે, કદાચ હિંદુસંસારની સ્વાભાવિક લજ્જાયુક્ત તેની દૃષ્ટિને એવું આનંદદર્શન અવિવેકભર્યું સમજાતું હશે; એ ગમે તેમ હોય, પરંતુ માત્ર જમનાએ તેને સૂચવ્યું કે ‘સુશીલા બહેન ! આજે તો હવે જરા સારાં કપડાં પહેરો !’ તે જ ક્ષણે તેને એ આનંદથી ભરેલા વાતાવરણની ઉત્તેજનાએ મુગ્ધ બનાવી, તેના અંતરમાં આનંદની રેલ આવીને મુખદ્વારા સ્મિત રૂપે છલકાઈ, અને તેણે સુંદર વસ્ત્રો પરિધાન કર્યાં. સુશીલાના આનંદદર્શનનું એ ચિહ્ન લેખાયું અને લોકોની દૃષ્ટિને એ ચિહ્ન યથોચિત જ લાગ્યું : પણ સાંજ પડી, પ્રાણજીવન ધરમાં જૂનો થઈ ગયો, કુતૂહલ શમ્યું, વાતાવરણની ઉત્તેજના શમવા લાગી, અને સુશીલા પોતાના ઉપર જ ગુસ્સે થવા લાગી !

એક ચોરડાની બારી પાસે ઊભી રહીને તે બહાર જોતી હતી, તથા પોતાના ઘડીભરના આનંદનું પૃથક્કરણ કરતી હતી.

‘મારું જીવન હવે પલટાયું એ વાત ખરી, પણ એ જીવન પલટાઈને હવે કઈ દિશાએ જશે તે હું ક્યાં જાણું છું ? પરણી ત્યારે જેવું અખોલ નાળીએર હતું, તેવું જ અખોલ નાળીએર એ દિવસ પહેલાં સુધી હતું, અને આજે પણ તે તેવું ને તેવું જ અખોલ નાળીએર નથી શું ? એ નાળીએરમાં ટાપર હશે કે કેવળ સૂકાઈ ગયેલી કાચલી હશે તે હું જાણતી નથી, તો પછી મારા આનંદનું એવું તે કયું કારણ આજે ઉપસ્થિત થઈ ગયું કે જેથી અત્યારસુધીમાં મેં પણ સૌની સાથે આનંદ અનુભવ્યો ?’

સામેના મકાનની પછીતે એક બાકાઈ હતું, તેમાં પક્ષીનો માળો હતો. આંચી કરતાં એક પોપટ અને પોપટી માળા તરફ ઉડતાં આવ્યાં અને એક પછી એક માળામાં પેઠાં. સુશીલા તેમને જોઈ રહી.

સંખ્યાનો સૂર્ય ક્ષિતિજમાં ડૂબતો હતો. તેનું રક્ત તેજ સુશીલાના વદનમંડળની લાલિમાને દીપ્તિમાન કરી રહ્યું હતું. વિચારને હીંડોળે હીંચતી નવોદા-હા, સાચી નવોદા જ-સુશીલા મંડનમિશ્રની વિદુષી સ્ત્રી સરસ્વતી જેવી ઓજસપૂર્ણ ભાસતી હતી. ‘હા, હું જો એવી પોપટી જ હોત, તો કોઈ પણ પોપટની સાથે માળામાં પુરાતાં આનંદમાં ડૂબી ગઈ હોત. સંસારની માનવપોપટીઓ ક્યાં એવો આનંદ માણતી નથી ?’

આકાશમાંથી ધીરે ધીરે અંધકાર ઉતરતો હતો અને નીચાં-ઉંચાં મકાનોનાં છાપરાં ઉપર ઢોળાતો હતો. સુશીલાની દષ્ટિ એ અંધકારને વાંધીને દૂર-દૂર પહોંચવા શ્રમ સેવી રહી હતી. તેની બાહ્ય દષ્ટિને દૂર ને દૂર દોડાવતાં તેની આંતરદષ્ટિ જાડી ને જાડી ઉતરતી જતી હતી.

‘હા; હવે સમગ્નય છે-સમગ્નય છે. ઘડીભર હું અખળા બની ગઈ હતી ! સ્વામી આવ્યો એટલે હવે મારું શુષ્ક જીવન રસભરિત બની જવાનું, એવી કલ્પનાએ મને ગાંડી બનાવીને સુંદર વસ્ત્રો પહેરવાનો અભિલાષ સ્ફુર્યાવ્યો હતો. જ્યાં જ્યાં અગ્નિ, ત્યાં ત્યાં ધૂમાડો તેમ જ્યાં જ્યાં સ્વામી, ત્યાં ત્યાં અખળાનો જીવનરસઃ એ રૂઢ માન્યતાએ મને ઘડીભર અખળા બનાવી દીધી હતી. પણ પ્રાણુજીવન-મારો પરણેલો સ્વામી ઘેર આવ્યો તેથી મને જીવનસખ્ય લાધશે ?’

સુશીલા અંતરમાં જાંડી ને જાંડી ઉતરવા લાગી. સ્વામી ઘેર આવ્યો એટલે સમજી થયો, ને પરતાતો હતો એટલું કહાપણુ તેનામાં આવ્યું, એ તેને સાંભર્યું; આનંદનો ક્ષણિક ઝગકારો થયો. પરંતુ તત્ક્ષણુ તે હોતવાઈ ગયો-‘હજી મને તે મળ્યા નથી, મારી સાથે કશું બોલ્યા નથી, તેમની આંખોમાં સ્નેહનો ચમકારો મેં જોયો નથી, તેમના ઘેર પાછા ફરવામાં હું જરાયે કારણીબૂત બની નથી, પિતાનું શ્રાદ્ધ કર્યા પહેલાં તે મને પોતાની પાસે દૂકા પણ દેવાના

નથી !' સુશીલાનું અંતર અંધકારથી ઘેરાઈ ગયું. તેના પેટમાં ગુંચળાં વળવા લાગ્યાં. 'દસ વર્ષ' સુધી બાવાઓની સાથે રખડેલો સ્વામી પત્નીને ક્યાંથી સમજી શકશે ? ગૃહનો ત્યાગ પૂરો થયો, પણ ગૃહિણીનો ત્યાગ પૂરો કરવાની સમજણ હજી તેનામાં ક્યાં આવી છે ? દાંપત્યજીવનની પ્રભુતા અને પુણ્યપ્રદતાનો ખ્યાલ જેને હજી આવ્યો નથી, તે ઘેર આવ્યો તો પણ શું, અને ન આવ્યો તો પણ શું ? માતાને પુત્ર સાંપડ્યો, પણ મને જીવનસખા સાંપડ્યો એમ કહેનારાઓ શું સાચું બોલે છે ? સુશીલા ! સોનેરી કાર પાલવની સાડીમાં તું દીપી નીકળી, પણ તારા અંતરમાં ક્યાં દીપ્તિ છે ?'

રસોડામાં પાટલા નંખાયા, થાળીઓ ખખડી, કડછી-ચમચાના અવાજ સંભળાયા. ભોજન પિરસાતું હોય તેમ લાગ્યું, સુશીલાને કાંઈએ ન સંભારી. નિરાશહૃદયા સુશીલાની આંખોમાં આંસુ ઝમી આવ્યાં. તેને પોતાના જીવનમાં પહેલાંના જેવી જ શુષ્કતા પથરાએલી લાગી.

રામજી દીવો સળગાવીને ચોરડામાં મૂકવા આવ્યો. પૂઠ ફરવીને બારીમાંથી બહાર જોઈ રહેલી સુશીલા તેની નજરે પડી અને તે બોલ્યો : 'સુશીલા બહેન ! તમે અહીં બેસાં છો ?'

'હા.' રામજીની સામે જોયા વિના જ તેણે ઉત્તર આપ્યો.

રામજી દીવો મૂકીને ચાલ્યો ગયો. આંસુએ સુશીલાનું હૃદય કાંઈક હલકું કર્યું. વિચારમાળા વધુ ફરવા લાગતાં તેને લાગવા માંડ્યું કે કેવળ નિરાશ થવામાં તે જરા ઉતાવળ કરતી હતી. તેના હૃદયમાં કાંઈક અધીરાઈ આવી હતી અને આનંદ દર્શાવનારાઓ પ્રતિ તેને કાંઈક ઇર્ષ્યા આવતી હતી. 'એક-બે દિવસમાં જ બધું જણાઈ આવશે. નિરાશા તો હતી અને બે, છતાં આશાને તદ્દન છાંડવાનું હજી પૂરતું કારણ નથી. દાંપત્યજીવનમાં તેમને આજુ નેટલો પણ રસ હશે, તો

હું તેને પક્ષવિત કરી શકીશ, પણ શુષ્ક રણ જ હશે, તો જેવાં દસ વર્ષ ગયાં, તેવો અવશેષ જીવનસમય જશે...

એટલામાં પાછળથી તેના ખભા ઉપર કાંધએ હાથ મૂક્યો. સુશીલાએ પાછું વાળીને જોયું તો જમનાને સ્મિત કરતી જોઈ.

‘બહાર અંધારામાં શું જુઓ છો ? ત્યાં પ્રાણજીવનભાઈ નથી, તે તો તેમની બેઠકમાં બેઠા છે, અને તમને બોલાવે છે !’

‘અને તમે ?’

‘હું તેમનો સંદેશો તમને પહોંચાડવા આવી છું.’

‘એ તમારો ઉપજવી કાઢેલો સંદેશો છે, બહેન !’

‘અરર ! શું હું જૂઠું બોલું છું ? તમારા સમ, તેમણે જ મને કહ્યું કે તેને અહીં મોકલો.’

‘પણ તેમનું વ્રત ભાગીને ભુકો થઈ જશે, તેનું શું ?’

‘જાવ, જાવ, તમે તો પ્રાણજીવનભાઈ ઉપર ઝીડાયાં લાગો છો !’
 ઇષ્ટ રોષ દર્શાવતી જમના બોલી : ‘તમને મળવાથી કે વાતચીત કરવાથી તેમનું વ્રત ભાગી જાય એવું વળી કાણે કહ્યું ?’

‘મેં એવું સાંભળ્યું હતું.’

‘એ બોલું હતું. એમણે જ મને બોલાવીને કહ્યું અને હું તમને કહેવા આવી.’ જમનાએ સુશીલાના મનની સાંત્વનાને અર્થે જરા જૂઠું બોલવાની જરૂર માની.

‘ઠીક, મેં સંદેશો સાંભળી લીધો. તમે તમારી ફરજ બજાવી.’

જમના મૌન ગમી રહી. ગંભીર બનીને તે સુશીલાને જોઈ રહી. ક્ષણ, બે ક્ષણ, ચાર ક્ષણ, બેઠે કશું બોલ્યાં નહિ. સુશીલા ત્યાંથી પ્રાણજીવનની બેઠક તરફ જવાને કાંઈ હલનચલન કરતી પણ દેખાઈ નહિ.

એટલામાં નીચેથી દેવકાર ડોસીની ખૂમ સંભળાઈ: ' અરે જમના !
ચાલો, તું અને સુશીલા જમવા બેસી જાઓ ! '

જમના અને સુશીલા તુરત જ મૂળાં મૂળાં ઝોરડામાંથી બહાર
નીકળ્યાં અને નીચે ઉતરી રસોડા તરફ ચાલ્યાં.

૫ ૫ ૫

ખાલે બહાર (ખાલાગોળી)

જન્મથી બાળકોને માતાના દુધ ઉપર રહેવાનું હોવાથી બાળકોને કર-
મના બાડા, ઉલ્લી, વરાધ, વાવણી, તાવ, ઝાડા, અને કબજિયાત જેવા
અનેક બાધી લાગુ પડે છે જેથી બાળકો રોગગ્રસ્ત, સુકાં, દુબળાં અને
માયકાંગલાં રહે છે, એવા દરેક બાળકને જો ખાલે બહાર ખાલાગોળી
દરરોજ આપવામાં આવે તો તેમની નાજુક પ્રકૃતિ બહુ તંદુરસ્ત રહે છે,
દુધ પચવા લાગે છે અને એથી એપી રોગો થતા નથી. શરીર હુણ્ણ અને
બળવાન બનાવી હાડકા મજબુત બાળે છે. ૧૦૦ માળીની શીશીને
રૂ. ૧-૦-૦ ચો. જુદું.

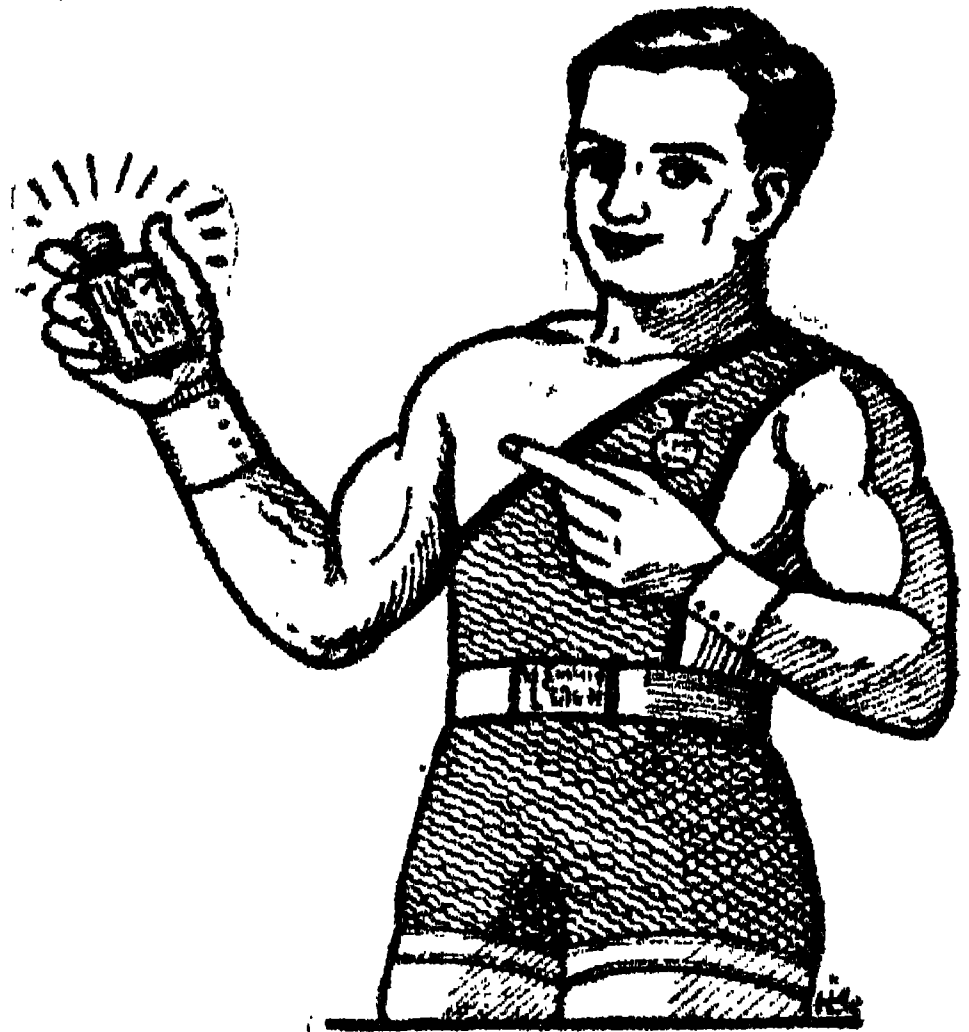
સૌરાષ્ટ્ર ફાર્મસી : રાણપુર (કાઠિયાવાડ)

ચં દ્ર મ ભા ગુ ટિ કા

પરમાત્મી ખાસ દવા. શાસ્ત્રસિદ્ધિ વસ્તુ છે. જુના અને જડ ધાતી બેઠેલા
પરમા, ગરમીના બાધીઓ, પ્રહર જેવા બાધીઓ તથા હાડકાના સડાઓ
વગેરેમાં ઉત્તમ કામ કરે છે. અને શરીરને નવું જીવન આપી નીરોગી
બનાવે છે. તેલ ૧ ના રૂ. ૧-૦-૦ ચો. જુદું.

સૌરાષ્ટ્ર ફાર્મસી : રાણપુર (કાઠિયાવાડ)

ન વ યુ વા ની
શક્તિ, સ્ફુર્તી,
અને જીવનતત્વને
વધારવા પહેલવાન
પીલ્સ લેવી શરૂ
કરો કારણ કે

પહેલવાન પીલ્સ

સોનું, કસ્તૂરી, મોતી, અંબર, ચાંદી, ચંદ્રોદય,
મદનમરત, જમન લાલ, જમન સફેદ, શીલાજીત,
વગેરે ઉત્તમ ઔષધીની મેળવણીથી બને છે.

એટલે જ

એ ખોટી ઉત્તેજના નહિ કરતાં ધસાયેલાં, મંદ પડેલાં, અવ-
યવોને મદદ કરી નવું જીવન આપે છે. તે ખાધેલા ખોરાકમાંથી
જલદી નવું લોહી બનાવી, ધાતુસ્થાનને સારી રીતે કામ કરવું
બનાવે છે. એથી ગયેલી-ગુમાવેલી શક્તિ નવું જીવન મેળવે છે.
ચહેરો ચમકવા લાગે છે. કોઈ પણ માંદગી પછીની નબળાઈ,
અતી સ્ત્રીસંગ કે કુટેવોના કારણે આવેલી કમતાકાતનો નાશ કરી
પહેલવાન પીલ્સ બહુ સંગીન રીતે કાયમી ફાયદો પેદા કરે છે.
કીંમત બા. ૧ રૂ. ૫-૦-૦ પોસ્ટેજ જુદું.

સૌરાષ્ટ્ર ફાર્મસી : રાણપુર (કાઠિયાવાડ)

પ્રકરણ ૨૫મું

✽

✽

પ્રથમ દર્શન

✽

આ ગાળના ભાગમાં બેઠક, પાછળના ભાગમાં શયનખંડ અને બાજુએ અગાસી, એવી રચનાવાળો વિભાગ પ્રાણજીવનને માટે મૂળથી જ યોજાયેલો, તે વિભાગ અત્યારે પ્રાણજીવન અનેલા દરિદર માટે હતો. અગાસીને સામે છેડે દાદર હતો, દાદર વાટે નીચે ઉતરીને ઓસરીમાં જઈ શકાતું, અને અગાસીમાં થઈને જ આ બેઠકમાં દાખલ થઈ શકાતું હતું. રામનારાયણ ભટના વિશાળ ચૂદનો આ એક નાનો ભાગ હતો. ઓસરી અને ઓરડા ઉપરનો મેડો વિશાળ હતો અને તેમાં સળંગ મોટી ચાલની બાજુએ બે ઓરડા આવેલા હતા, જેમાંના એક ઓરડામાં દેવકાર તથા જમના અને બીજા ઓરડામાં સુશીલા સૂતી. બેઉ ઓરડા સુંદર ઝરખાવાળા અને વિશાળ હતા. મકાનને ત્રીજો માળ હતો, પરંતુ તે અત્યારે વપરાશમાં નહિ આવતો હોવાથી બંધ રાખેલો હતો. આ ઉપરાંત જગ્યાની વિશાળતાને કારણે નીચે અને ઉપર મળીને ચારેક નાની ઓરડીઓ હતી અને તેમાંની એકાદમાં રામજી સૂતો બેસતો તથા બાકીની બંધીમાં સરસામાન હતો. આ વિશાળ મકાન જ્યારે રામનારાયણ ભટ જીવતા હતા ત્યારે આખા મહેલમાં દીપી નીકળતું હતું, કારણ કે લોકોની આવજાને લીધે તે ભર્યુંભાદરું લાગતું હતું. રામનારાયણ ભટ પાસે બેસવા આવનારાઓ કલાંકા સુધી ઉઠતા નહિ અને દિવસ-રાત વાતચીત તથા ચર્ચાથી ધર ગાજતું રહેતું; તે જ ધર ભટજીના મૃત્યુ પછી સૂતું રમશાન જેવું બની ગયું હતું, અને આજે જ તેમાં દરિદરના આગમન સાથે કાંઈક દીપ્તિનો સંચાર થતો દેખાયો હતો. એક વાર ખૂણે પડીને મૂચું ઊંચું રહેલું એ ધર આજે તો લોકોને

પણ જીવતું-જીવતું અને ગર્વપૂર્વક મસ્તક ઉંચું કરીને બિલુ રહેલું ભાસતું હતું.

સુશીલાને પોતાની પાસે મોકલવાનું સૂચવીને પ્રાણજીવન શયન-ખંડમાંથી નીકળીને બેઠકમાં આવી બેઠો, કારણ કે જમના ગયા પછી બે ચાર ક્ષણમાં જ સુશીલા ત્યાં આવી પહોંચશે એવી તેની ગણતરી હતી. જે થોડી ક્ષણો મળે તે દરમિયાન સુશીલા સાથેના વર્તનનો કાર્યક્રમ મનમાં ગોઠવી રાખવાની હરિહરને જરૂર લાગી. અત્યારસુધી પાર ઉતરેલો કસબ સુશીલા પાસે શીકો ન પડી જવો જોઈએ એમ તેના મનમાં હતું.

‘તેને કેવું લાગે ?’ એવા જમનાના એક જ પ્રશ્ને હરિહરને વિચારમાં પાડી દીધો હતો. દસ-દસ વર્ષ સુધી પરણીને પિયરમાં જ રહી જીવવાની ગાળતી યુવતીને કેવું લાગતું હશે, તેની હરિહરને કલ્પના જ નહોતી, પરંતુ ‘તેને કેવું લાગે ?’ એ પ્રશ્ને હરિહરને કાંઈ કાંઈ વિચારો સુઝાડ્યા. પુરુષના પરિણીત જીવનના અભિલાષોનો ઝાંખો ખ્યાલ હરિહર પુરુષ હોવાથી તેને આવે તે સ્વાભાવિક હતું, પરંતુ સ્ત્રીના પરિણીત જીવનના ખ્યાલો તેને નહોતા. ક્યાંથી હોય ? ન તો તેણે કાંઈ પ્રેમ અને વિરહની નવલકથાઓ વાંચી હતી, ન તો પોતે પરણે એવી શક્યતાનું સ્વપ્ન તેને આવ્યું હતું, ન તો તેણે સ્ત્રી સાથેના જીવનનો વિચાર પણ કર્યો હતો ! નાની વયથી સુફલીસી, સખ્ત વૈતરૂં અને ધનોપાર્જન માટેની ચિંતા, એ બધાંમાંથી બીજો વિચાર કરવાનો જ તેને કદાપિ અવકાશ મળ્યો નહોતો. એવા હરિહરને આજે સ્ત્રીજીવનના અભિલાષો વિષે વિચાર કરવાનું પ્રાપ્ત થયું હતું !

તેણે બહુ બહુ તર્કો દોડાવ્યા. પતિ મૃત્યુ પામતાં જેવું એક વિધવાને લાગે, તેવું પતિ ચાલ્યા ગયા પછી સ્ત્રીને પણ લાગતું હશે એવી સ્વાભાવિક કલ્પના તેને આવી. આપત્તિનો પ્રસંગ મનુષ્યની બુદ્ધિને તીવ્ર બનાવે છે, અને સુશીલાની સાથેનું પ્રથમ મિલન હરિહર

હરિની એક આપત્તિ જ હતી, એટલે તે આપત્તિમાંથી પાર ઉતરવા માટે તેની બુદ્ધિ પણ તીવ્ર બની. રોજનિશીમાંના સુશીલા વિષેના પ્રસંગો તેણે યાદ કર્યા. વિધવાને આશ્વાસનની જરૂર હોય છે, તેવી જ રીતે સુશીલાને આશ્વાસનની જરૂર હોવી જોઈએ એમ તેણે માન્યું. પ્રેમચેષ્ટા તો તેને આવડતી નહોતી, પરંતુ સુશીલા આવે ત્યારે તેની સાથે કેવા ભાવથી વાત કરવી તે તેણે નક્કી કર્યું, ક્યા ક્યા પ્રસંગો તેને સંભારી આપવા એ નિશ્ચિત કર્યું, અને બાકીનું તો સુશીલા સાથે વાતચીત કરતાં જે કાંઈ પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય, તેને અનુસરતો જવાબ આપવો તે તેને ઠીક લાગ્યું.

હરિહર આમ તૈયાર થઈને બેઠો, અને ક્ષણ પછી ક્ષણ તથા મિનિટ પછી મિનિટ જવા લાગી, પણ સુશીલા દેખાઈ નહિ. એટલામાં તેણે દેવદારની ખૂમ સાંભળી, એટલે માની લીધું કે હવે સુશીલા જમવા બેઠી હશે. ‘હવે તો જમ્યા પછી જ તે આવશે’ એમ માનીને હરિહર બેઠકમાંથી ઉઠીને અંદર જઈ પલંગ ઉપર પડ્યો, અને વિચાર કરવા માટે મળેલા વધુ સમયનો ઉપયોગ કરવા લાગ્યો.

પા કલાક ગયો, અર્ધો કલાક ગયો, કલાક ગયો, પરંતુ સુશીલા ન દેખાઈ ! હરિહર ક્યારનો બેઠકમાં આવીને એક આરામખુરશીપર બેઠો હતો, કાગને ડાળે તે સુશીલાની રાહ જોઈ રહ્યો હતો અને શ્વાનને કાને તેનો પાદસંચાર સાંભળવા આતુર બન્યો હતો ! શું તે પ્રેમવિહ્વળ બન્યો હતો ? ના ! તેના મનમાં ભાતિ જન્મી હતી કે એ અતુર સુંદરીને પોતાના ખરાપણા માટે શંકા તો નહિ આવી હોય ?

હવે જેમ જેમ ક્ષણો જવા લાગી, તેમ તેમ હરિહરનું મન ઉંચું થવા લાગ્યું. તેની અધીરાઈ વધવા લાગી, ચોર મનને ચોરી કરવાનું મન થયું. તે ઉઠ્યો, દીવો નાનો કર્યો, બારીમાં ઉભા રહી, વાંકા

વળી તેણે છૂપી રીતે જોવા યત્ન કર્યો કે નીચે કાણુ કાણુ છે, સુશીલા ક્યાં છે, તે કાની સાથે વાત કરે છે; પણ ઓસરીમાં કામ હોય તેમ લાગ્યું નહિ. બારીએથી પાછા ફરી તેણે પાછો દીવો સતેજ કર્યો. શંક્રાતુર મનઃપૂર્વક તે ખુરસીમાં પડ્યો, પણ એન પડ્યું નહિ એટલે પાછો ઊભો થયો. કાંઈ બહાનું કરીને નીચે જઈ આવવું એવા વિચારથી તે બેઠકના ખંડમાંથી બહાર અગાસીમાં આવ્યો અને દાદર પાસે પહોંચતાં તે થોબ્યો. વાજખી બહાનું હજી તે શોધી શક્યો નહોતો. મનમાં થોડી ગડમચલ કરી, બહાનું શોધવા માટે થોડો સમય જોઈશે એમ તેને લાગ્યું અને તે પાછો ફર્યો; એટલામાં તો દાદરને છેડે તેણે અંગડી-ઓનો ખડખડાટ સાંભળ્યો; પાછળ કામનાં પગલાં સંભળાયાં. તે પાછો ફરી દાદર તરફ ગયો અને કઠેરા ઉપર હાથ મૂકી માથું નીચું નમાવી ‘કાણુ આવે છે’ તે જોવા યત્ન કર્યો. છત પરથી લટકતા દીવાએ તેના મસ્તકનો ઓળો પાડ્યો, અને ઉપર આવતી સુશીલાનું ધ્યાન આકર્ષાયું. તેણે ઉપર નજર કરી, સ્વામીનું મસ્તક સત્તર પાછું હટી જતું જોયું, અને માથા પરથી સાડી ખસી જવાની શંકાપૂર્વક જરા સમું ઓઢી તે ઉપર આવી.

હરિહર દાદરથી બે ડગલાં જ દૂર ઊભો હતો. સુશીલાને ઉપર આવેલી જેતાં તેણે ધીરે સ્વરે પૂછ્યું: ‘કાણુ એ ?’

‘એ તો હું.’

‘સુશીલા ?’

‘હા !’

‘તને મારો સંદેશો મળ્યો ?’

‘હા !’

‘ભોજન ક્રિયા ?’

‘હા !’

‘દેવીબા અને જમના સ્ત્રી ગયાં ?’

‘ના!’

‘દેવેજી અને રામજી સુષ્ટ ગયા ?’

‘હા!’

‘તું પણ સૂવા જ આવતી થી ?’

‘હા!’

‘શું મારી પાસે આવવાની તને ઇચ્છા જ થતી નથી ?’

‘એ હું શું જાણું ?—તમે જાણો તે ખરું.’

‘હા’ અને ‘ના’નો સીધો અને સટ જવાબ બદલાયો, એ હરિહરને કાંઈક ગમ્યું. ‘માનિની’ના સ્વભાવથી અપરિચીત જુવાનને એ જવાબમાં પણ કાંઈક ભાવ લાગ્યો. જીવનમાં પહેલું જ તેને એ ભાવમાં કાંઈક માધુર્ય પણ લાગ્યું. તે બોલ્યો: ‘જો તારી ઇચ્છા હોય, તો મારી બેઠકમાં આવ; આપણે કુચ્છ વાતો કરીએ.’ સુશીલા મૌન રહી. મૌન સંમતિલક્ષણમ્ એવું વાક્ય તો હરિહરે કાંઈ વાર સાંભળ્યું નહોતું, પરંતુ હરિહરના મુખમાંથી નીકળેલું આમંત્રણવાક્ય સુશીલા નીચા ઢાળેલા વદન વડે જે ભાવપૂર્વક સાંભળી રહી હતી, તે ઉપરથી હરિહરને લાગ્યું કે સુશીલા પોતાની પાછળ પાછળ આવશે. તેનું મન એથી આનંદમાં આવી ગયું કે સુશીલાને પોતાના ખરાપણા માટે શંકા ઉપજી નથી. તે પોતાના બેઠકના ખંડ તરફ ચાલ્યો અને સુશીલા તેની પાછળ ચાલી. હરિહર એક ખુરશીમાં બેઠો. સુશીલા પ્રવેશદ્વારની બહાર ખાસ ઉપર હાથ ટેકવીને ઉભી.

‘અંદર આવને!’

‘તમારું વ્રત ખંડિત નહિ થાય ?’

‘વાતચીત કરવાથી કાંઈ મેરા વ્રત ખંડિત થવાના નથી.’

સુશીલા અંદર આવીને ઉભી.

‘આ ખુરશી ઉપર બેસ.’

આકું જોઈને તે પુરશી પર બેઠી.

હરિહર તેના રમ્ય સ્વરૂપને ક્ષણભર જોઈ રહ્યો. કાંઈ કાંઈ તરફ તેના મગજમાંથી પસાર થઈ ગયા. 'આ મારી સ્ત્રી!' એ વિચારથી તેનું અંતર આંદોલિતમાન થઈ ગયું. 'મારે આ બાળાને કળીને તેના પતિ બનવાનું!' હરિહર કમકમી ગયો.

* * *

—: કબજાયાતનો કટો શત્રુ :—

કબજાયાત કે સરી ગુટીકા

જુના કબજાયાતના રાજવાળાને હાથેમાં દસ્ત સાફ નહિ આવવાથી. અનેક ફરિયાદો રહે છે, તેવાઓને માટે જ આ ગોળી બનાવી છે, રાત્રે સુતી વખતે એકથી બે ગોળી લેવાથી દસ્ત સવારમાં સાફ આવે છે. આંતરડાને બગાડતી નથી અને તંદુરસ્તી વધારે છે. ૧૦૦ ગોળીની બાઉલીનો રૂ ૧-૦-૦ રૂપાઓ એક. પોસ્ટેજ જુદું. લખો :—

સૌરાષ્ટ્ર ફાર્મસી : રાણપુર (કાઠિયાવાડ)

પેટ સાફ ગોળી

જેમાં બરાબો થવાથી અથવા અજીણ કે ચામડીના વિકારો અથવા તાવ કે કોઈ પણ કારણે રોગ લેવાની જરૂર જણાય તેવી જગ્યાએ આ ગોળી ઉપયોગી છે. એક ગોળીથી એક અને બે ગોળીથી બે દસ્ત થાય છે અને અંદર બરાબેસો ગમે તેવો જુનો મળ કાઢી પેટ સાફ કરે છે. ૧૦૦ ગોળી સીસી ૧ રૂ. ૧-૦-૦ પો. જુદું.

સૌરાષ્ટ્ર ફાર્મસી : રાણપુર—કાઠિયાવાડ

એક અપુર્વ ગુણશાળી ઔષધની શોધ

ની રો ગી

તંદુરસ્તીને જાળવી રાખે છે. એ માટે પ્રમાણ-પત્રની જરૂર નથી. નીરોગી એ અત્યંત ગુણશાળી અતી ઉપયોગી દવા છે. દુનિયાનો કોઈ પણ માણસ પોતાની જન્મભૂમિ છોડી બીજા પ્રદેશમાં જાય છે ત્યારે લાંનાં હવા પાણી તેને અનુકૂળ હોતાં નથી, તે કારણે તેને પોતાની તંદુરસ્તી ગુમાવવી પડે છે, તેમજ સ્ટીમર, રેલ્વેમાં મુસાફરી કરનારને તથા મુંબઈ આફ્રિકા જેવા સ્થળમાં રહેવાથી લાગતા પાણી સામે રક્ષણ મેળવવા નીરોગી ઘણી અસરકારક છે.

નીરોગીના હર હંમેશના સેવનથી તંદુરસ્તી સચવાઈ રહે છે. તેમજ શારીરિક યંત્રો વ્યવસ્થિત કામ કરવા લાગી જાય છે. ઉપરાંત ઇન્ફલ્યુએન્ઝા, મેનીનગ્નિટીસ, કાલેરા અને મેલેરીયા જેવા ઉડતા ચેપી જંતુજન્ય રોગોથી બચાવ થાય છે. દવા પાચક યંત્રોને પુરતી મદદ કરે છે જેને લઈ ખાધેલો ખોરાક બરાબર હજમ થઈ દસ્ત સાફ આવે છે. પેટનાં દર્દોમાં અચુક અને ચોક્કસ ફાયદો કરે છે. પોતાની જાતને તંદુરસ્ત રાખવા ઇચ્છતા દરેક સ્ત્રી પુરૂષે નીરોગીનું સેવન અવશ્ય કરવું જોઈએ. દુકામાં 'નીરોગી' વાપરીને નીરોગી બનો.

બા. ૧ કીમત રૂ. ૨-૦-૦ પોસ્ટેજ જુદું.

સૌરાષ્ટ્ર ફાર્મસી : રાણપુર : [કાઠિયાવાડ]

પ્રકરણ ૨૬મું

જ જ

‘સંભારણું’

જ

ઉદ્ધાસની મંદ લહરી સુશીલાના અંતરને સ્પર્શી રહી હતી. સ્વામી પોતાના આગમનની પ્રતીક્ષા કરતાં દાદર પાસે આવીને ઊભા રહ્યા હતા, તે તેણે જ્યારથી જોયું હતું, ત્યારથી એ લહરીનો સુખાનુભવ તે કરી રહી હતી. ભોજન બાદ જમનાએ તેને સ્વામી પાસે જવા બહુએ સમજાવી હતી પણ તેનું મન માન્યું નહોતું. સત્કાર વિનાનું હૃદયદાન તેને મન તુચ્છ લાગતું હતું. એ સત્કાર જ્યારે સ્પષ્ટ દેખાય ત્યારે જ સ્વામી પાસે જવું, તે સિવાય નહિ, એવો એ માનિતીનો મનોનિશ્ચય હતો. તે ઉપર આવવા દાદર ચઢી હતી, પરંતુ સ્વામી પાસે જવા નહિ; તે પોતાના શયનખંડમાં જમને સુધ જવા ઇચ્છતી હતી. જમનાએ માન્યું હતું કે સુશીલા ઉપર જાય છે તો જરૂર સ્વામીને મળશે, છતાં સુશીલાની તેવી ઇચ્છા જ નહોતી; પરંતુ દરદ ચઢતાં તેણે સ્વામીના મસ્તકનો ઓળો પોતા પર પડેલો જોયો, તેને તેણે સત્કારમુચક ચિહ્ન માન્યું અને તે અધીન ભાવે સ્વામીની પાછળ પાછળ દોરાઈને તેની સમીપે ખુરશી ઉપર સ્થાન લેવા જોડણી હદે પહોંચી હતી.

‘સુશીલા !’ હરિહર બોલ્યો.

સુશીલાએ વદન ફેરવી સ્વામી તરફ વાળ્યું પણ તુરત દષ્ટિને નીચી ઢાળી દીધી.

‘સુશીલા ! હું તને સાંભરતો હતો ખરો ?’

‘એ હું શું જાણું !’ લજ્જાપૂર્વક અવનત વદને જ તેણે ઉત્તરમાં સામે પ્રશ્ન કર્યો.

‘ તે તું ન જાણે, તો દુસરા કાણુ જાણે ? ’

‘ જે સંભારે તેનું સ્મરણ થાય. ’

‘ સાબાશ ! બહુત અચ્છા જવાબ ! ત્યારે તું મને સાંભરતી થી કે નહિ એમ તું મને પૂછે છે, ખરું ? ’

‘ એમ જ તો. ’

‘ ખરી વાત છે. તને ખબર છે કે તારું સ્મરણ હું સાથ હી લઇ ગયો’તો ? ’

‘ એ વળી શું ? ’

હરિહર ઉઠ્યો. તે શયનખંડમાં ગયો. સુશીલા તેને આશ્ચર્યથી જોઇ રહી. ખુંટીએ ભેરવેલી એક ભગવી ઝાળામાંથી હરિહરે એક નાની પોથી કાઢી. પોથી છોડીને તેમાંથી તેણે કાંઈ કાઢ્યું અને તે લઇ આવીને તેણે સુશીલાના હાથમાં મૂકતાં પૂછ્યું :

‘ આ ચક્રતાને તું જાણે છે ? ’

‘ હા, હા, આ તો મારા પિતાએ લઇ વખતે તમને જે સોનાનો હાર આપ્યો હતો, તેનું ચક્રતું ! ’

‘ બસ, એ જ ચક્રતું તે તારું સંભારણું; હવે તું માન સકતી હૈ કે હું તને ભૂલ્યો હોઈશ ? ’

સુશીલાનું અંતર આંદોલાયમાન થઇ રહ્યું. કુમુદિની ચંદ્રને ભજે છે, પરંતુ ચંદ્રને કાંઈ તેની પરવા નથી; ચાતકી મેઘને સંભારે છે, પણ મેઘને ચાતકીની દ્રશી પડી નથી. પ્રતિદાન વિનાના હૃદયદાનને પ્રેમ માનનારા કવિઓએ આપેલા એવા દૃષ્ટાંતોને સુશીલા ધિક્કારતી હતી. આત્મસમર્પણ તેને માન્ય હતું, પરંતુ એક પ્રભુ સિવાયનું અન્ય કાંઈ આત્મસમર્પણ તેના સ્વમાની સ્વભાવને સ્વીકાર્ય નહોતું. અપાર્થિવ પરમાત્માનું પદ પાર્થિવ પતિમાં આંખો મીંચીને આરો-

પવાનો વિચાર તેને જડ લાગતો હતો. પોતાના આત્માની પિછાણ કે પરિચય વિનાનો એક પાર્થિવ પુરુષ કે જેને મળ્યાપે પોતાના પતિ તરીકે સ્થાપ્યો તેને શું પોતે પ્રભુ માનીને પ્રતિદાનની અપેક્ષા વિના આત્મસમર્પણ કરે ? ધર છોડ્યું ત્યારથી અત્યારની ક્ષણ સુધી પોતાને એક પણ વાર પ્રાણજીવને સાંભરી હોય એમ સુશીલાએ જોયું કે જાણ્યું નહોતું; પરંતુ અત્યારે તેની સમીપે એક એવો કૂટ પ્રશ્ન આવીને ઊભો હતો કે જેથી તેને માનવું જ પડે કે પોતે પોતાના પતિની સ્મૃતિમાંથી કેવળ અદૃશ્ય થએલી નહોતી. અજ્ઞાણમાં એ પતિ ઉપર તેણે કેળવેલો પોતાનો માનસિક રોષ, ક્રોધ, તિરસ્કાર આ ક્ષણે તેના સ્મરણપટ ઉપર ડોકિયાં કરવા લાગ્યો. અને તેના વદન ઉપર વિષણુતા પથરાઈ ગઈ. તેની આંખોમાં જળ ધસમસી આવતું હોય તેમ હરિહરે જોયું, પરંતુ દાંપત્યજીવનમાં પ્રવેશ કરવાની પહેલી જ ઘટિકામાં તેની અટકળો અને અનુમાનોને સમગ્રયું નહિ કે સુશીલા આ સ્મરણ ચિહ્ન જોઈને વિશેષ હિસસિત થવાને બદલે કેમ એકદમ શોકાતુર બની ગઈ ?

હરિહરે કહ્યું : ‘ હવે મને ખાત્રી છે કે તારા દિલમાં મારું સ્મરણ બી હોના ચાહિયે ! ’

આંખમાં ધસી આવતા જળને બળાત્કારે અટકાવતી છતાં કંઠના વિકૃત સ્વર વડે હૃદયના અસ્થિર ભાવનું દર્શન કરાવતી સુશીલા બોલી : ‘ હા, તમે પણ મને સાંભરતા જ હતા, પરંતુ તમે માનો છો એ રીતે નહિ. ’

‘ ત્યારે કઈ રીતે ? ’ હરિહરે આતુરતાથી પૂછ્યું.

‘ તમે તે કદપી શકા છો ? ’

‘ કિંચિત્ કદપના આવે છે. ’

‘ ત્યારે કહો. ’

‘ તને મારી પર ગુસ્સો આવતો હશે. ’

‘ જરૂર, એમ જ હતું. હું તમને સંભારતી હતી, પણ તે કોષ અને તિરસ્કારથી. ’

‘ એ જ સંભવિત હતું ’ સુશીલાને આશ્વાસન આપવાની આવશ્યકતા સમજી હરિહર બોલ્યો: ‘ નાની વયની સ્ત્રીનો પતિ મરણ પામે અને તે વિધવા થાય, તેમાં તે પતિનો દોષ ન હોય, પણ જે પતિ પત્નીને જાણી જોઈને વિધવા બનાકે ચલા જાય, ઉનકી ઉપર કાંઈ પણ સ્ત્રીને કોષ અને તિરસ્કાર આવ્યા વિના ન રહે, એ હું સમજું છું, સુશીલા ! ’

અને હવે સુશીલાની આંખમાંથી અશ્રુધારા પ્રકટ રીતે વહી નીકળી. હૃદયરૂપી ધ્રુવારાનો ભાવસ્ત્રોત દાબ્યો દબાયો નહિ. પતિની નિખાલસ વૃત્તિ અને કૃતજ્ઞતા ઉપર સુશીલાનો એ ભાવાભિપ્રેક્ષ હતો કે પતિ ઉપર કોષ અને તિરસ્કાર કેળવવા માટેના પોતાના અપરાધની ક્ષમાયાચના હતી, તે કાણુ કહી શકે ? પરન્તુ સુશીલાને લાગ્યું કે થોડું રડી લીધા વિના પોતાની વૃત્તિને શાન્તિ મળી શકે તેમ નથી, એટલે કશું બોલ્યા વિના પાંચ-સાત દુસકાં ભરીને ઉતાવળે ઉતાવળે તેણે હૃદયભારને ખાલી કરવા માંડ્યો.

સુશીલાને રડતી જોઈને હરિહર વિચારમાં પડી ગયો. પોતાની સરળતાના દર્શનથી જ સુશીલાના હૃદયનો સરળ ભાવ ઉભરાયો હતો; પોતે તે તેને કૃત્રિમ સરળતાથી ઠગી રહ્યો હતો, પરન્તુ સુશીલા તેને સ્વામીની સાચી સરળતા માનીને ખરેખર ઠગાઈ રહી હતી, તેથી હરિહરને તેની ઉપર જાંઝા અંતરમાં દયા આવતી હતી. હરિહર વિચારજળના ત્વરિત પ્રવાહમાં વહેવા લાગ્યો: ‘ જ્યારે હું ઘરમાંથી લાખ-પચાસ હજારનો ગાટો વાળીને નાસી જઈશ, સુશીલા જાણશે કે હું સાચો પ્રાણુજીવન નહિ પણ બનાવટી પ્રાણુજીવન હતો, અને આ બધો સરળતાનો દેખાવ એ કેવળ ઢોંગ જ હતો, ત્યારે તે બિચારીનું શું થશે ? અત્યારે જ જૂની વાતો સંભારીને તે રડી રહી

છે, જો કે વસ્તુતઃ તેને આનંદ જ થતો હશે; પરંતુ જ્યારે તેને લાગશે કે એ બધો આનંદ ખોટો અને ક્ષણિક હતો; અને સાચા આણુજીવન ઉપરના તિરસ્કાર કરતાંય હું વધારે તિરસ્કારને પાત્ર હતો, તે વખતે તેને કેવું લાગશે ?' એ ભાવિ પ્રસંગનું કાલ્પનિક દર્શન કરતાં હરિહરનું દિલ બળવા લાગ્યું.

સુશીલા હૃદય ખાલી કરીને આંસુ લૂછી સ્વસ્થ થઈ.

‘તમને જે જે વિચાર અત્યારે આવે છે, તે વિચાર જોગી તરીકે ભટકતા જીવનમાં શું કાંઈ વાર આવ્યો નહોતો ?’

‘આવ્યો હતો, પણ તે બહુ જ મોડો; જખતક મારા દિલમાં યોગસિદ્ધિની પ્રાપ્તિ માટે જ તનમનાટ હતો, ત્યાંસુધી એ વિચાર આવતો નહોતો, માત્ર આ ચક્ષુતાને જોતી સમયે તારું સ્વપ્ન સ્મરણ જ થતું. જ્યારે મને ગુરુની યોગસિદ્ધિ ઉપર અવિશ્વાસ આવ્યો, મેરો મોહ છૂટ ગયા, આટલો વખત હું નકામો આચડ્યો એમ લાગ્યું, ત્યારે મને બધું સાંભરવા લાગ્યું, વિચારો બદલાયા, અને હું તારા તિરસ્કારને પાત્ર બન્યો હોમશ એમ પણ સમજાયું. તારું દુઃખી દિલ જોઈને મને હવે બીજો પસ્તાવો પણ થાય છે.’

‘શું વાર ?’

‘આ ભગવાં વસ્ત્રોમાં તું મને તારાથી દૂર ને દૂર રહેતો જોઈશ, કારણ કે મેં મારું વ્રત લંબાવ્યું છે.’

‘તે માટે મારી ચિંતા ન કરશો; દુઃખ પણ ન લગાડશો. માત્ર...’ સુશીલા થોભી ગઈ.

‘શું ?’

‘કાંઈ નહિ; આપણે જેલ ધરમાં જ છીએને ! મળીશું, દુરસદે વાતો કરીશું, તમને તેથી ગમશે તો મને પણ ગમશે.’

‘જરૂર, જરૂર !’ હરિહર કાંઈક નવું સમજ્યો. પરસ્પરનું દર્શન અને સતત પરિચય એ દંપતીના દિલની સાચી ભૂખ હોય છે તે

આજે તેને નવું જાણવાનું મળ્યું. ‘ હું ઘેર જ રહેવાનો છું; બહારગામ જવાનો નથી, માત્ર બાદ્રપદ માસમેં નર્મદાજી જવાનું છે, પણ સૌ સાથે જ જઈશું; દરમ્યાન કદાચ ક્યાંય જવું પડશે તો સાથહી જઈશું, દેવીબા પરવાનગી આપશે તો. ’

‘ ઠીક. તમે કહો તો હવે હું જઉં. મારી બાને કશી ખબર નથી; તમે આવ્યા તે વિષે તેમને કાંઈએ લખ્યું નહિ હોય, હું અત્યારે એક પત્ર લખી નાંખું એટલે સહવારની ટપાલમાં જાય. ’

‘ અચ્છા, જાઓ; પણ તેમાં એક વાત લખજો—મારા તરફથી ક્ષમાની પ્રાર્થના. ’

સુશીલા હસી. કેવા આનંદ તથા સંતોષ એ હાસ્યમાંથી ઝરી રહ્યા હતા ! દાદર ચડતાં ઉદ્દેગ અનુભવતું અંતર અત્યારે સંતોષ-પુષ્પની પાંખડીઓ વેરી રહ્યું હતું. સત્કાર વિના સ્વામીનું મુખદર્શન કરવાને પણ તેની પાસે જવા નહિ છત્તું સ્વમાની મગજ અત્યારે સ્વામીના સતત દર્શનની આતુરતા અનુભવી રહ્યું હતું. ક્રોધ અને તિરસ્કારથી ધણધણી ગએલું અસંતુષ્ટ ચિત્ત સ્વામીની કૃતગ્રતાથી જીતાઈને પરવશપણું અનુભવી રહ્યું હતું ! હૃદયના તરલ ભાવોનો એ એક વિલક્ષણ વિપ્લવ હતો, અને સુશીલાને માટે એ એક આનંદ-દાયક જીવનપલટો હતો.

તેણે કહ્યું: ‘ ક્ષમાની પ્રાર્થના કરવી હોય તો તમે પોતે જ લખો. ’

‘ તે અહીં આવશે ખરાં, તે વખતે હું તેમના પગમાં પડીને જ ક્ષમા ચાચીશ; પરન્તુ અત્યારે જ્યારે તું પત્ર લખે છે, ત્યારે આટલું તો જરૂર લખજો. ’ હરિહરે આગ્રહ કર્યો.

સ્મિત વેરતી સુશીલા ખુરશી પરથી ઉઠી અને ‘ લ્યો, આ તમારું સંભારણું પાછું ’ એમ કહી સોનાનું ચકતું હરિહરના હાથમાં પાછું મૂકી ચાલી ગઈ.

હમેશાં સુરસ અને જ્ઞાનપ્રદ પુસ્તકો જ ખરીદો. જેમાંથી જ્ઞાન મળે તે વર્તનમાં સુકવાથી લાભ થાય, ગૃહલાયબ્રેરીને શોભાવે, મિત્રો-સંબંધીઓને ભેટ આપવા લાયક અને કાયમ સાચવી રાખવા જેવી, એકી અવાજે પ્રશંસા પામેલી, મનોરંજક

અદ્ભુત, રોમાંચક અને રસાત્મક નવલકથા

નગ્ન સત્ય

[ભાગ ૧-૨]

લેખક : શ્રી યુનીલાલ વર્ધમાન શાહ

દરેક ભાગ બુદ્ધિ અને સચિત્ર : દરેક ભાગની કીં રૂ. ૬-૮-૦

ગુજરાતી સાહિત્યમાં આવી બોધદાયી, મનોરમ્ય અને ઉત્કૃષ્ટ નવલકથા ભાગ્યે જ લખાય છે. પ્રકૃતિને નગ્ન કરી તેના તંતુઓને નિરખી, તેની ઉપર વિજય મેળવવાનો હૃશ્વરત્વ-પ્રાપ્ત કરવાનો યત્ન કરવા માટે મનુષ્ય વલખાં મારે છે. પણ માનવજંતુ તો હૃશ્વર સમીપે બિલકુલ પામર છે, સ્વલ્પ શક્તિવાળો છે.

‘ નગ્ન સત્ય ’ને નહિ પચાવી શકનારા પામર માનવનો એક નમુનો તે આ નવલકથાનો નાયક અચળદેવ છે. તદુપરાંત આ નવલકથામાં રજવાડાના બેદબરમો, બનાવટી રાજકુમાર અને ‘ નગ્ન સત્ય ’ને દર્શાવનાર અદ્ભુત શક્તિ તમારા દીલને ડોલાવશે.

આ નવલકથાનો પ્લોટ એટલો સુંદર, ભગ્ય, મનોરંજક અને ચિત્તાકર્ષક છે કે તે તમારા દિલને ગરર દલાવી મૂકશે. તમે તે વાંચતાં ખાવું, પીવું અને બીજી પ્રવૃત્તિ પણ ભૂલી જશો.

આ નવલકથાની સુંદર છપાઇ, મજબૂત કપડાનું પુંકું, અને દરેક ભાગમાં સુંદર પાંચ ફોટોગ્રાફિક મનોરંજક ચિત્રો પણ છે.

બન્ને ભાગ સાથે લેનારને રૂ. ૬-૦-૦ માં મળશે.

પ્રકરણ ૨૭મું

✽

✽

મ્હોંકાણના સમાચાર !!

✽

જે કળા દુનિયાનો કાષ્ટ પણ માણસ જાણતો નથી અને પોતે માત્ર એકલો જ જાણે છે, એવું સમજનાર માણસ જ્યારે પોતાની કળાનું વૃક્ષ ઉગતું જૂએ છે, તેને મ્હોર આવતો દેખે છે અને એ મ્હોરમાંથી કળા બેસતાં નિરખે છે ત્યારે તેને પોતાની કળા પાછળ રહેલી નૈસર્ગિકતા માટે અભિમાન ઉત્પન્ન થયા વિના રહેતું નથી. તે વખતે તેને પોતાની બુદ્ધિમત્તાના અને તેમાંની નૈસર્ગિકતાના ભૂતકાળના અનુભવો પણ સાંભરી આવે છે, તેના જ્ઞાનતંત્રોમાં તેજ આવે છે અને મનમાં ઉત્સાહનો ઉભરો ચટવા લાગે છે. આ ઉત્સાહ અને અભિમાનનો જ્યારે મેળ જામે છે, ત્યારે તેને પોતાની આસપાસની દુનિયા તુચ્છ લાગે છે, પોતાના સ્થાનનું મૂલ્ય તે બહુ ઉંચું આંકે છે, અને પોતાની શક્તિમાં તેને ખૂબ વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય છે. મનહરલાલને પોતાની યુક્તિ માટે પહેલેથી વિશ્વાસ તો હતો જ, એ યુક્તિ ધીરે ધીરે સફળતાએ પહોંચવાની તેને ખાતરી એ હતી, અને આજે તેને હરગોવિંદ પંડ્યા તરફથી એક પત્ર મળ્યો હતો, તે ઉપરથી તો તેને પોતાની યુક્તિનો વિજય હવે હાથવેંતમાં દેખાતો હતો. હરગોવિંદ પંડ્યાએ એ પત્રમાં રાણીપુર ખાતે તથા નડીયાદ ખાતે પોતે સફળ રીતે પાર ઉતારેલા કાર્યક્રમની વિગત લખી મોકલી હતી. રાણીપુરમાં પોતે તથા પોતાનો પુત્ર શંકર બાવા બનીને ગયા હતા, અને સુશીલાને ઘેર જઈને આશાજનક લવિષ્યકથન કરી આવ્યા હતા; તેમ જ નડીયાદમાં પોતે પ્રાણજીવનને ઘેર જઈને સંન્યાસી તરીકે કંકુનાં પગલાં પાડીને મંગળ શુકનની એંધાણી મૂકતો આવ્યો.

હો, એ વિષેની સંપૂર્ણ વિગત તે પત્રમાં લખી હતી. પોતાના કાર્યમાં જરાએ વિખન આવ્યું નથી અને પોતે સંપૂર્ણ સફળતાથી કામ પાર ઉતાર્યું છે એમ દર્શાવવાને હરગોવિંદ પંડ્યાએ પોતાના કથાનકમાં સારી પેઠે મીઠું-મરચું પણ ભભરાવ્યું હતું. રાણી-પુરમાં સુશીલાએ તેની ઉપર જરાયે વિશ્વાસ રાખ્યો નહોતો, પરંતુ પંડ્યાએ તો મનહર ઉપરના પત્રમાં લખી જણાવ્યું હતું કે: 'સુશીલા તો બહુ જ પ્રસન્ન થઈ હતી તથા મને તેણે જ પોતાને હાથે ભિક્ષા આપી હતી.' ઇત્યાદિ.

મનહરની યોજનાનું ખીજ એ રીતે વધાઈ ચૂક્યું હતું અને તેમાંથી છોડવો પણ ફૂટી નીકળ્યો હતો. હવે એ છોડવો થોડા દિવસમાં દક્ષરૂપ બનશે અને પોતે તેના ઉપર મહોર ઉગાડી શકશે, એ વિષે તેને શંકા નહોતી, કારણ કે તે કામ તો ખીજ કાષ્ટએ નહિ પણ પોતાની જાતે જ બજાવવાનું હતું અને તેમાં કશી ખામી આવે તેવો સંભવ નહોતો. પંડ્યાનો પત્ર વાંચ્યા પછી તે ખૂબ આનંદમાં આવી ગયો હતો. ત્યારપછી ભરવાનાં પગલાંની યોજના તેણે ઘડી જ રાખી હતી, પણ તેને થોડા દિવસના વિલંબની જરૂર હતી, કારણ કે જો તુરતમાં જ તે પોતાની યોજનાને આગળ ધપાવે, તો સંભવિત છે કે કાચું કપાઈ જાય અને કોઈને એ બાબ તથા સંન્યાસીનાં કાર્યો સિદ્ધ-સાધકની બાજુ રૂપ હોવાનો વહેમ આવી જાય.

પંડ્યાનો પત્ર તે વાંચતો હતો, તે જ વખતે સુભદ્રાએ આવીને પાસેના મેજ ઉપર આહનો પ્યાલો મૂક્યો હતો, પરંતુ પત્ર વાંચવામાં લીન બનેલા મનહરને તેનો ખ્યાલ રહ્યો નહોતો. પત્ર તેણે બે વાર વાંચ્યો, અને તેમાંની વિગતથી તેને બરાબર સંતોષ થયો, ત્યારે જ તેણે આહનો પ્યાલો જોયો અને હાથમાં લઈને પીવા માંડ્યો, તો આહ તદ્દન ઠરી મચ્છેલી ! તે ચ્હીડાઈ ગયો અને અને ત્રાડ મારી ઉઠ્યો: 'સુભદ્રા !'

‘કેમ ?’ સુભદ્રાએ અંદરના ખંડમાંથી જવાબ આપ્યો.

‘અહીં આવ !’ તેણે વધારે જોરથી ખૂમ મારી.

‘આવું છું.’

‘જલ્દી આવ !’

સુભદ્રા બહાર આવી. તે વીસેક વર્ષની બાળા હતી. શરીરે ઘઉં-
વાણી હતી, અંગોપાંગે સાધારણ હતી, અને મ્હોં ઉપરથી ગરીબડા
સ્વભાવની દેખાતી હતી. તે મનહરની સામે ઊભી રહીને બોલી: ‘કેમ
શું છે ?’

‘તારું કપાળ છે ! લે આ તારી ચાહ !’ એમ કહી મનહરે
જુરસામાં જ ચાહ ભરેલો પ્યાલો અને રકાબી તેની સામે છૂટાં ફેંક્યાં.
સુભદ્રા પાછી હડી ગઈ અને પ્યાલો રકાબી નીચે પડીને તેના ચૂરા
ચમ્ર ગયા. મનહર આંખો કાઢીને બોલ્યો: ‘આવી ઠરી ગયેલી ચાહ !’

‘મ્હોં આશિયાળું કરતી સુભદ્રા બોલી: ‘પણ મેં પ્યાલો મૂક્યો
ત્યારે તો તે ખૂબ જ ગરમ હતી. તમે અત્યારસુધી ચાહ નહિ
ચીધી હોય, તેની મને ક્યાંથી ખબર ?’

‘ત્યારે મને સંભારી કેમ ન આપ્યું કે ચાહ ઠરી જાય છે ?
અખાવલી, કહીએ છીએ તે સામા જવાબ આપે છે ?’

‘તમે ટપાલ વાંચતા હતા, એટલે હું વચ્ચે ન બોલી.’

‘જો પાછી વકીલાત કરે છે ? જા, જલ્દી બીજી ચાહ બનાવી લાવ.’

‘ખાંડ થઈ રહી છે.’ સુભદ્રા રડતા સ્વરે બોલી.

‘તો કેમ મને લાવવા કહ્યું નહિ ?’

‘પરમ દિવસે કહ્યું તું !’

મનહર વધુ ચીડાયો. ખુરશી પરથી ઉઠીને તેણે સોટી ઉપાડી
સુભદ્રાને બે ત્રણ ચોડી દીધી. ‘બદમાશ ! સામું બોલે છે ! કાલે કેમ

સંભારી આપ્યું નહોતું ? મારી પાસેથી પૈસા લઇને તું કેમ લઇ આવી નહિ ? સામા જવાબ આપવામાં હોંશિયારી બતાવે છે ?

સુભદ્રા એક ખાલી વાટકી લઇને ચાલીમાંના એક પાડોશી પાસેથી ઉછીતી ખાંડ લઇ આવી અને તેણે ફરીથી ચાહ મૂકી. પાંચ મિનિટમાં તેણે બીજી ચાહ બનાવીને સ્વામીની સમક્ષ મૂકી. ચાહ પીતાં મનહર બોલ્યો : ‘ જો, હું તને કહું છું; આજ પછી તારે મારી સામું બોલવું નહિ. ’

સુભદ્રા આંસુ લૂછતી બોલી : ‘ પણ તમે સોટી ઉપાડતાં વિચાર કરો છો ? ’

‘ સોટી ન ઉપાડું ત્યારે શું કરું ? કાંઈની જીભ ચાલે, તો કાંઈનો હાથ ચાલે ! ’

સુભદ્રા હસકાં ભરતી બોલી : ‘ પણ આવી નજીવી વાતમાં તમે આજે મને પહેલી વાર આટલી બધી મારી. ’

‘ હજી તો આટલી મારી છે, પણ જો વધુ ચબાવણી થઇશ તો જનથી મારી નાંખીશ, સમજી ? મને કાંઈ તારી પરવા નથી ! ’

સુભદ્રા વધુ કાંઈ બોલ્યા વિના રસોઇ સંભાળવા પાછળના ખંડમાં ચાલી ગઇ. તે મુંબઇના એક હિંદુ અનાયાત્રમમાં ઉછરેલી હિંદુ બાઇ હતી, તે સિવાય તેની બીજી કાંઈ ન્યાત નહોતી. પોતાના આકળા સ્વભાવને તે જ અનુકૂળ આવશે એમ માનીને મનહર પાંચ-છ વર્ષથી તેને પરણીને લાવ્યો હતો, પરંતુ એ ગરીબ બાળા પણ મનહરને અનુકૂળ આવતી નહોતી ! છતાં કહેવું જોઇએ કે સુભદ્રા ઉપર સોટી ચલાવવા જેવું વર્તન તો આજે તેણે પહેલી વાર જ ચલાવ્યું હતું. સુભદ્રા સહનશીલ હતી, છતાં આજે તેને બહુ ખરાબ લાગ્યું હતું, કારણ કે આ પ્રકારનું ઘાતકીપણું પૂર્વે તેણે કાંઈ વાર પોતાના પતિમાં જોયું નહોતું.

બીજો દિવસ સારો ગયો અને ત્રીજો દિવસ પાછી સુભદ્રા સ્વામીના વાંકમાં આવી પડી અને તેણે મનહરના તમાચા ખાધા. બે ત્રણ દિવસ પછી પાછો કલહ થયો. અને મનહરે તેને છૂટી સાણસી મારી ! ‘ બસ મારે તારું કામ નથી; તારે જ્યાં જવું હોય ત્યાં જા ! ’ એવા વધુ શબ્દો તે વખતે સુભદ્રાએ સાંભળ્યા.

સુભદ્રાને સ્વામીના વર્તનમાં આ કારમો અને મોટો ફેરફાર દેખાતો હતો, પરંતુ તેનું કારણ તે સમજી શકતી નહિ. સુભદ્રા બહુ ઊંડા દિલ્લની નહોતી. સ્વામીને રીઝવવાનો યત્ન કરવાની જરૂર જણાતી ત્યારે તે તેને રીઝવતી, પોતાપર સ્વામીની દયા ઉશ્કેરતી, પરંતુ હવે એ યત્નો ધારી અસર કરતા નહિ અને નજીવાં કારણોમાંથી મોટી તકરારો થઈ પડતી હતી. ‘ બસ, મારા ઘરમાંથી ચાલી જા ’ એવા શબ્દો તેને હવે બહુ વાર સાંભળવા પડતા હતા. એક વાર તે અનાથાશ્રમના સુપરિન્ટેન્ડન્ટની પાસે જઈને પોતાનું દુઃખ રડી આવી; વૃદ્ધ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મનહરને શિખામણ આપવા આવ્યો, પરંતુ તેની અસર ઉલટી જ થઈ. અઠવાડિયું તો મનહર કશું બોલ્યો નહિ, પરંતુ એક વાર સુભદ્રાનો વાંક કાઢીને તેણે તેને ઘરમાંથી ખરેખર કાઢી જ મૂકી !

‘ હાશ ! એક મોટી પંચાત ગઈ. હવે મને મારી યોજના આગળ ચલાવવામાં ઠીક અનુકૂળતા મળશે. હમણાં તો મુંબઈ જોવું છે જ કેને ? થોડા મહિના તો નડીયાદ જ રહેવું પડશે ને ? ’

મનહર હવે પ્રાણજીવન તરીકેના પોતાના જીવિ મનોરથ ચલાવવામાં આનંદ માણવા લાગ્યો. સુભદ્રા વિનાનું ઘર તેને વધારે સંતોષ આપવા લાગ્યું, જો કે થોડી અડચણો વેઠવી પડતી. પણ એ અડચણો બહુ દિવસ વેઠવાની નહોતી. પોતે નડીયાદના આલીશાન મકાનમાં ધનના ઢગલામાં આળોટવાનો છે, એવી તેને ખાત્રા હતી ! આ સુખની કલ્પનામાં હાથે ચહા બનાવવાનું, પાણી ગરમ કરવાનું,

ઓરડો સાફ કરવાનું, કે એવું બીજું કામકાજ તેને વસમું લાગતું નહોતું. સુભદ્રાને કાઢી મૂક્યાને આજે પાંચમો દિવસ હતો. મનદરે જરાયે કંટાળા વિના સ્ટવ સળગાવ્યો હતો. સ્ટવ સળગાવીને ચાહ મૂકી. તે તૈયાર થાય તેટલી વારમાં આજ રહવારનું છાપું જરા જોવા બેઠો અને તે ચમક્યો ! તેણે વાંચ્યું :

હર્ષ વર્ષે ઘેર પાછો આવેલો નડીયાદી
જીવાન-પુત્રને જોવાથી માતાને થયેલો હર્ષ-
જોગીમાંથી ફરી સંસારી બનેલો પ્રાણજીવન !

[અમારા અખરપત્રી તરફથી]

નડીયાદ, તા. ૧૬મી.

અહીંના એક બ્રાહ્મણ જમીનદાર સ્વર્ગસ્થ રામનારાયણ ભટ્ટનો એકનો એક પુત્ર પ્રાણજીવન દસેક વર્ષ ઉપર યોગસિદ્ધિ કરવાની લાલચથી એક બાવાની જમાત સાથે નાસી ગયેલો, તે આજે એકા-એક પાછો આવી પહોંચ્યો છે, તેથી આખા ગામમાં આનંદ તથા આશ્ચર્ય પ્રસરી ગયું છે. પ્રાણજીવને પોતાની માતા ઉપર અંબાજી ખાતેથી પત્ર લખેલો, તે ઉપરથી તેમના એક સ્નેહી ગંગાશંકર દવે અંબાજી જમને તેને બરાબર ઓળખીને તેડી આવ્યા છે અને તેની વિદ્યમાન માતા, પડોશીઓ વગેરેએ પણ તેને ઓળખી લીધો છે, જ એટલું નહિ પરંતુ સદરહુ પ્રાણજીવન પણ તેઓમાંના ઘણાખરાને ઓળખી શક્યો છે અને તેમની સાથેના પૂર્વપરિચયની વાતો કરતો હોવાથી સૌને આનંદ થાય છે. પ્રાણજીવન કહે છે કે બાવાના જીવનમાં પોતાને યોગસિદ્ધિ સાંપડી નહિ તેથી બ્રમની નિવૃત્તિ થતાં પોતાને પરતાવો થયો અને માતા-પિતાની સેવા કરવાની ઇચ્છા થઈ આવી તેથી જ તે પાછો ઘેર આવ્યો છે. આવતા ભાદરવા મહિનામાં પિતાનું શ્રાદ્ધ કરતાં સુધી તે પોતાનો ભગવો વેશ ઉતારવાનો નથી અને પોતાની

સ્ત્રી સાથે પણ રહેવાનો નથી. ગામના ઘણા લોકો પ્રાણજીવનને મળી આવ્યા છે અને તેની સાથે વાતો કરી આવ્યા છે. તેને પોતાના બાલ્યકાળની ઘણી વાતો યાદ છે અને તે ઉમંગથી કરે છે, તેમ જ યોગ વિષયનું તેનું જ્ઞાન પણ ઠીક દેખાય છે. તેની ભાષામાં કોઈ કોઈ વાર હિંદી શબ્દો હોય છે, તે સિવાય તે ગુજરાતી સારું બોલે છે.

આ મ્હોંકાણુના સમાચાર વાંચતાં જ મનહરની આંખો ચડી ગઈ ! તેને આખે શરીર પરસેવો વળી ગયો !

❦

❦

❦

પદ્ધતિયાનાં પરાક્રમ :

હૃદય વિહારક વિજ્ઞાનના ચમત્કારોથી ભરપૂર આ નવલકથામાં એક રહસ્યભરી વ્યક્તિની આશ્ચર્ય-કારક અને અનનુભૂત શક્તિ જોઈને તમે બે ઘડી સ્તબ્ધ બની જશો. ક્રીંમત રૂ. ૦-૬-૦

યોગરાજ ગુગળ

બધી જાતના વ્યાધિ, સાંધા ઝલાર્થ જવા, કેડ ઝલાર્થ જવી, સાંધા કુલવા, શરીર હરીફરી ન શકતું હોય એવાં દરદોમાં ઘણું સારું કામ કરે છે. તોલા. ૧ તો ૩. ૧-૦-૦
પોસ્ટેજ ભુદું. લખો :—

સૌરાષ્ટ્ર ફાર્મસી : રાણપુર (કાઠિયાવાડ)

અદ્ભુત રોમાંચક રસભરી નવલકથા

આજે જ મગાવો

પૂજ્ય જૈનમુની શ્રી. છોટાલાલ મહારાજ કૃત

માયાવી સંસાર

[ક્રીંમત રૂ. ૨-૦-૦]

આ એક સુંદર, મનોવેધક, રોમાંચક અને રહસ્યપૂર્ણ નવલકથા છે. અને રજવાડાનું રહસ્ય, સ્ત્રીચરિત્રના અદ્ભુત પ્રસંગો, વીરાંગનાની ગુણગતિ, પવિત્ર પ્રેમનો વિશુદ્ધ પ્રવાહ, મિત્રધર્મની મનોરમ્યતા, નગરશેઠની સ્વાર્થપરાયણ ભયાનકતા, વિદ્વાતક વૈરવૃત્તિ, રાજકુમારોના અમત્કારિક મૃત્યુનું રહસ્ય તથા એવા અનેક ચિત્તાકર્ષક પ્રસંગોને ખૂબીપૂર્વક આ વાર્તાના વસ્તુમાં ગુંથવામાં આવ્યા છે.

આ મનોરમ્ય નવલકથા વાંચવાની શરૂઆત કર્યા પછી તેની અંદરનું રહસ્ય જાણવાની તમારી ઈતેજારી એટલી બધી વધી જશે કે નવલકથા પૂરી કર્યા વિના તેને હાથમાંથી મૂકવી ગમશે નહિ, તેમાં ડિટેક્શન અને વિજ્ઞાનના પણ આકર્ષક અને વેધક પ્રસંગો જણાશે.

હિંચા કાગળ પર સુંદર છપાઇ, મજબુત સળંગ કાપડનું પાકું પુઠું. મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૨-૦-૦ મનીઓડરથી મોકલાવાથી ઘેર બેઠા પહોંચાડવામાં આવશે. માટે આજે જ મનીઓડરથી રૂપિયા બે મોકલી પુસ્તક મેળવી લ્યો. પોસ્ટેજ માફ. વી. પી રજીસ્ટરના ત્રણ આના વધુ.

વ્યવસ્થાપક : ‘ બહુરૂપી ’

રાણપુર (બી. એસ. રેલ્વે)

પ્રકરણ ૨૮મું

આનંદમાં ડૂબકી !

‘એ બદમાશ કાણુ ?’ છાપામાંનો નડીયાદનો સમાચાર-
પત્ર વાંચવાથી થએલી ગભરામણુનો ઉભરો શમવા લાગતાં
મનહર પોતાના મનમાં બડબડ્યો. પોતે પણ બદમાશી
કરવા જ ઇચ્છતો હતો, પરંતુ પોતાની બદમાશીનું સાચું ભાન
માણુસને ક્યાં થાય છે ? બીજાની બદમાશી જ તેને તુરત ધ્યાનમાં
આવે છે !

પોતાની બધી બાજુ પડી ભાગવાથી મનહર બહુ ગુસ્સે થઈ
ગયો. તેણે છાપું હાથમાંથી ફેંકી દીધું, અને તે ખુરશીમાં પડી
વિચાર કરવા લાગ્યો. પરંતુ સળગી રહેલો સ્ટવ અવાજ કરીને
તેની વિચારધારાને અટકાવતો હતો. તે ગુસ્સાભેર ઉઠ્યો, ખાંડનો
દાબડો અડફેટમાં આવ્યો તેને ડેબું મારીને ખૂણામાં ફેંકી દીધો અને
સ્ટવ હોલની નાંખી તેને પણ ડેબું માર્યું ! ઉઠાતું પાણી અને તપેલી
શેતરંજી પર પડ્યાં અને શેતરંજી ભીંજાઈ ગઈ, પણ મનહરને તેની
દરકાર નહોતી—ઢાખોની ગીતકતમાં આજોટવાનો તેનો કિલ્લો પડી
લાગ્યો હતો. તે માટે જ તેને બહુ લાગી આવ્યું હતું ! ‘પણ આ
તૂત ક્યું કાણુ ?’ પોતાના મનને એ પ્રશ્ન પૂછતો તે પાછો ખુર-
શીમાં પડ્યો.

મરણ પામેલા જોગી સંબંધી જે વાતો પોતાના સિચાં બીજું
કાંઈ બાણુતું નહોતું, તે વાત બીજા કાણુ અને કેવી રીતે બાણી
હશે ? આજ પ્રશ્ન તેને મુંઝવી રહ્યો હતો. થોડો વિચાર કરતાં તેને
તુરત હરગોવિંદ પંડ્યાનું સ્મરણ થયું. ‘બસ, એ જ હરામખોર,

એ જ લોભિયો વ્યાહણ, એ જ પૈસાનો ભૂખ્યો બદમાશ ! એને મેં મ્હોંમાંગી રકમ આપવા હા કહી હતી, પાંચસો રૂપિયા તો હું અગા-
હથી આપી ચૂક્યો, તો પણ તેણે પોતાનો લોભ છોડ્યો નહિ, અને
મારી પાસેથી બધી વિગતો મેળવીને પોતાના છોકરા શંકરને તેણે
પ્રાણજીવન બનાવીને ઠસાવી દીધો હોવો જોઈએ !

માણસ એક વાર એક વિચારની ધારા ઉપર ચડે છે, ત્યારે તેને
પોતાના વિચારને પુષ્ટ કરનારાં પ્રમાણો જ મળ્યા કરે છે. અધકચરાં
પ્રમાણો પણ તેને પૂરેપૂરાં અને ખરાં પ્રમાણો લાસે છે. ખૂટતા
અંકોડા તેની તીવ્ર બનેલી બુદ્ધિને એકદમ મળી આવે છે અને તેની
વિચારસાંકળ ઝડપભેર સંધાઈ જાય છે. પોતાપર આવી પડેલી આફ-
તથી મનહરની બુદ્ધિ પણ અત્યારે તીવ્ર બની ગઈ હતી, એટલે તેની
વિચારસાંકળ એકદમ સંધાઈને લાંબી બની જવા લાગી.

‘વાંઢાને વેવિશાળ કરવા મોકલ્યો, તે બીજાનું કરે કે પોતાનું જ
કરે ? લાખોની મીલકત મેળવવા માટે મેં તેને સાધનરૂપે ઉપયોગમાં
લીધો, તે પોતે જ એ મીલકત પચાવી પાડે એમાં શી નવાઈ ? હવે
બરાબર વાત બંધ બેસે છે. તેણે મારી પાસેથી જે વિગતો કઢાવી
હતી, તે એટલા જ માટે. એ વિગતોનો ઉપાય તેણે કરી લીધો !
કેવો હરામખોર ? મને તે લાગે છે કે પોતે બરાબર ખેતર ખેડીને
તૈયાર કરી આવ્યો છે, અને બીજા બાજુએ પોતે બીજ વાવીને તેનો
છોડ ઉગાડી ફળ પણ ખાવા મંડી ગયો છે અને મને તો કશું
જણાવતો જ નથી ! શા માટે જણાવે ? તેમાંથી મને લાગ આપવાની
તેની દાનત હોય, તો મને જણાવે ને ?

જેમ જેમ મનહરનો ગુસ્સો શમવા લાગ્યો, તેમ તેમ તે શોકાતુર
બનવા લાગ્યો. હરગોવિંદ પંડ્યા જેવા લૂચ્યા અને લોભિયા માણસને
આવા ગંભીર કાર્ય માટે વિશ્વાસમાં લેવામાં પોતે કેવી ભૂલ કરી હતી,
તે તેને સમજવા લાગ્યું અને તે અત્યંત ગમગીન બની ગયો. પોતાની
ભૂલ તેને સાલવા લાગી : ‘મનહર ! તું કેવો મૂર્ખ ? તેં ઘણાંયે ધંધા

કર્યા, ધાપો મારી, હજારો પેદા કર્યા, તું સેંકડો માણસોના પરિચયમાં આવ્યો, કાંઈને ઉડાવ્યા અને કાંઈને બનાવ્યા, પણ હરગોવિંદ પંડ્યા જેવો છપ્પન વેપારી ગુરૂ આજસુધી તને મળ્યો નહોતો, તે હવે મળ્યો ! મમે તેવી હોશિયારી વાપરીએ, પણ જ્યાં નસીમ બુલાવે ત્યાં બીજો શો ઉપાય ? નહિ તો મારા જેવો ઉઠાઉગીર એ તીર્થગોરના પંજમાં સપડાય ખરો ?

મનહર પોતાના નસીબને દોષ દેતો લમણે હાથ દબ નિરાશ બનીને બેસી રહ્યો. તેની ચાહ અને સીગારેટની તલપ આજે ક્યાં નાસી ગઈ હતી તેની તેને ખબર નહોતી. ચાહ અને સીગારેટ સાંભળીને ખરાં, પણ તે પ્રત્યે ઇચ્છા જ ઉદ્ભવી નહિ. તે બિંડા ને બિંડા વિચારમાં બેસી રહ્યો. નવ વાગ્યા, દસ વાગ્યા, લોજમાં જમવા જવાનો સમય થયો, પણ આજે તો તેની ભૂખ પણ ઉડી ગઈ હતી !

વિમનસ્ક રીતે તે ઉઠ્યો અને આમતેમ ફેરા મારીને મનને જરા એન પાડવા યત્ન કરવા લાગ્યો. વળી પાછું છાપું હાથમાં લઈને પુરશીમાં બેઠો અને ફરીથી પાછો નડીયાદનો સમાચારપત્ર વાંચી ગયો. એકદમ તેના મનમાં રઝૂંધું : ‘ પણ એ હરામખોરની ખબર તો બરાબર લેવી જ. શા માટે નહિ ? હું જાણું છું કે પ્રાણ-જીવન મરી ગયો છે, તો શા માટે મારે તેને ખુલ્લો પાડવો નહિ ? નડીયાદ જઈને એ બનાવટી પ્રાણજીવનનો બધો ભંડો ફેાડી નાંખવાની મારામાં શક્તિ છે, તો એવી રીતે હું શા માટે વેર ન વાળું ? જેણે મારું ભાણું ખરાબ કર્યું છે, તેના ભાગમાં હું શા માટે ધૂળ ન નાંખું ? મને તેણે ઠગ્યો છે, તો તેનો બદલો એ રીતે શા માટે હું ન વાળું ? ’

વેર વાળવાનો વિચાર મનમાં આવતાં જ મનહરના ચિત્તમાં જરા એતન આવ્યું. એ વેર કેવી રીતે વાળવું તેની વિચારશ્રેણીએ તે ચડ્યો, એટલે તેના ફગદુપ ચિત્તને જૂદી જૂદી દિશાએ સાધન-સામગ્રી મળવા લાગ્યાં. ચિત્તમાં જરા ઉત્સાહ સ્ફુરતાં તેણે ફરીથી

સ્ટવ સળગાવીને ચાહ મૂકી. વિચારની જ ધૂનમાં ચાહ બનાવી, સ્ટવ પાસે જ બેસીને તેણે તે પી લીધી અને ત્યાં જ સીગારેટ સળગાવી તે વિચારતંતુથી પોતાનું ચોજનાપટ વણવા લાગ્યો.

‘ સીધા નડિયાદ જવું; પછી સૌથી પહેલાં પેલા ગંગાશંકર દેવેને મળવું અને તેમને આ બનાવટની બધી વાત કહેવી; પછી શંકરને બોલાવીને તેમની રૂબરૂ જ તેને ઉઘાડો પાડી દેવો. બસ, એ જ ક્ષણે પ્રાણજીવન બનેલા શંકરભાઈ મૂઠીઓ વાળીને નાસવાના ! ’ તે વખતે શંકરની કેવી વિલક્ષણ સ્થિતિ થશે, તેનો વિચાર કરતાં અને એ સમયનું કલ્પનાચિત્ર આલેખતાં મનહરને હસવું આવ્યું. ઉત્તેજિત મનથી તેણે આગળ વિચાર્યું : ‘ પણ એવી રીતે હું તેને નાસવા દઇશ જ નહિ. એકદમ પોલીસને બોલાવીને હું તેને બંદી-ખાને પુરાવીશ, તેની ઉપર ઠગાઈનો મુકદ્દમા મંડવીશ, અને હું ખરો પ્રાણજીવન મરી ગયો હોવાની જાતમાહિતીવાળો સાક્ષી બનીશ, એટલું જ નહિ, પણ જે મરાઠી છાપામાં હોસ્પિટલમાં થએલા પ્રાણજીવનના મૃત્યુની ખબર છપાઇ છે તે છાપાની નકલ મારી પાસે છે, તે હું દસ્તાવેજ પૂરાવા તરીકે મૂકીશ, એટલે શંકરભાઈ સીધા-વવાના સાત વર્ષની જેલમાં...હઃ હઃ હઃ હઃ હઃ !! ’ મનહર આનંદથી ખૂબ હસ્યો.

વિચારમાળા વધુ ફરવા લાગતાં તે બડબડ્યો : ‘ તે મારી સામે સામા આક્ષેપ કરશે, હું જ બનાવટી પ્રાણજીવન બની ઠસી જવા માગતો હતો એવું તે કહેશે, પણ તેનો પુરાવો તે શો આપી શકવાનો છે ? અને આશોપી એક સાક્ષી ઉપર ગમે તેવા આગ મૂકે તેની ન્યાયદષ્ટિએ કશી કિંમત નથી તે તો હું મારા અત્યારસુધીના અનુભવ ઉપરથી જાણું છું, એટલે મને એવા સામા આક્ષેપની કશી બીક નથી ! ’

બસ, મનહરે નિશ્ચય કરી વાળ્યો કે હવે એ લુચ્ચા હરખોવિદ અને શંકરના ભાણામાં ધૂળ નાંખવામાં જરાયે વિલંબ કરવો નહિ. તેણે એક વાર ફરીથી છાપું વાંચી જોયું, પછી કપડાં પહેર્યાં અને

તે જમવા ચાલ્યો. જમતાં જમતાં તેને એ જ વિચારો આવતા હતા. વેર વાળવાની થોજનામાં જ તેનું ચિત્ત મશગુલ બની ગયું હતું. જેમ બને તેમ વધુ ચોક્કસાઇથી શંકરને સપડાવવાની બાજુ રચવાને તે મથન કરી રહ્યો હતો. જમીને તુરત તે ધર તરફ પાછો ફર્યો, અને માર્ગમાં પણ એ જ વિચાર કરતો તે ચાલ્યો આવતો હતો, એટલામાં પાછળથી કામની બૂમ પડી: ‘ પકરો, પકરો, પેલા ગથીયાને પકરો ! ’

મનહરનું ધ્યાન પાછળ દોરાયું. તેણે જોયું કે એક જુવાન છોકરો દોડી જતો હતો અને પાછળ બે વહોરા પકવા હતા. રાહદારીઓ પણ ચોંકાને થોભી ગયા હતા. એટલામાં એક વાણીયાએ એ દોડતા છોકરાને પકડ્યો, પેલા વહોરાઓ આવી પહોંચ્યા, અને લોકોનું ટોળું એકઠું થઇ ગયું. એક વહોરો એ જુવાન ઉપર તૂટી પડ્યો અને બીજાએ તેના ગજવામાં હાથ ધાલીને એક પિત્તળનું તાળું કાઢી લીધું. ‘ સાલો બદમાશ ! ગીરાકને તારાં બતાવતો’તો, એટલામાં જડપ મારીને નાથો ! ચાલ સાલા ગેત પર ! ’ એમ કહેતાં જ વહોરાઓ તેને એક તમાચો ખેંચી કાઢ્યો. જુવાન ‘ ભૈશાખ, ભૈશાખ ! ’ કરતો હાથ જોડવા લાગ્યો, એટલે પેલો વાણીયો બોલ્યો: ‘ વહોરાજી ! હવે વિચારાને જવા દો ને ! તમારું તાળું મળી ગયું છે, પછી તેને કેદમાં પૂરાવવાથી તમને શો લાભ થવાનો છે ? ’ બીજા એકઠા થયેલા લોકોએ પણ વહોરાજીને એવો જ આગ્રહ કર્યો એટલે વહોરાજી બોલ્યા: ‘ હોસે, મરવા દો સાલાને. ’ એમ કહીને તાળું લઇ વહોરાજી ચાલ્યા ગયા અને જુવાન એકદમ બાજુની ગલીમાં સરકી નાઠો.

આ દૃશ્ય જોઇને ધર તરફ આગળ વધતાં મનહરની વિચાર-સરણીમાં ફેરફાર થવા લાગ્યો: ‘ શંકરને એકદમ ઉધાડો પાડવાથી શો લાભ ? મને લાખ-પચાસ હજાર આપતો હોય, તો પછી શી શીકર છે ? જેમ મેં પહેલાં હરગોવિંદ પડ્યાને તેના મહેનતાણા બદલ ભાગ આપવાની હા કહી હતી, તેમ તેનું આ તરફટ દ્રુપું

રાખવા માટે તે મને ભાગ આપે તો શું ખોટું ? અને હા, બેટાજી હંમેશને માટે મારા દાખમાં રહેશે એટલું લાભમાં. જ્યારે જ્યારે દમ્પટીશ, ત્યારે ત્યારે મને દક્ષિણા આપીને સંતોષ્યા વિના તેનો છૂટકો થશે નહિ ! બસ, આજ મમ્મની તરફીજ છે. શરૂઆતમાં ભલે થોડું આપે, તોયે ફીકર નહિ; વખત આવ્યે તેને વધુ ને વધુ કેમ નીચોવવો, તે હું જાણું છું ને ! મારું મ્હોં બંધ રાખવા હું માગું તે આપ્યા વિના તેનો છૂટકો થવાનો નથી ! અહાહા ! આ તો બહુ જ સાફ ! પહેલી યોજના કરતાંય આ તો સારી યોજના ! મારી યોજનાથી હું હરગોવિંદ પંડ્યાથી દબાએણો રહેત, અને મારે તેનું મ્હોં બંધ રખાવવા વારે વારે પૈસા કાઢી આપવા પડત; તેને બદલે હવે તે મારાથી દબાયેણો રહેશે, અને જ્યારે માગીશ ત્યારે મને પૈસા કાઢી આપવા પડશે ! અહોહોહો ! અત્યારસુધી હું નકામો ગુસ્સા અને નિરાશાથી અકળાઈ રહ્યો હતો; આ તો બહુ જ સુંદર કામ બન્યું છે ! વેરભાવે જ મને ભગવાન મળી ગયાને શું ? મનહર, ખુશ થા ! આજે જ તારો ખરો ભાગ્યોદય થયે !'

આ રીતે મનહરે આનંદમાં ડૂબકી ખાતાં ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો, અને તુરત ચાણોદ જવા માટે નીકળી પડવા પ્રવાસની તૈયારી કરવા માંડી.

✽

✽

✽

નીચેનાં પુસ્તકોની માત્ર જુજ નકલો બાકી છે

મૃત્યુનું મંડળ

૦-૫-૦

રાત્રીનું રહસ્ય

૦-૬-૦

તવંગર ટોળી

૦-૮-૦

આજે જ મંગાવી લ્યો.

પોસ્ટેજ માફ.

‘બહુરૂપી’ કાર્યાલય : રાણપુર (કાઠિયાવાડ)

અતિમનોહર સામાજિક-ડિટેક્ટિવ

નવલકથા જરૂર વાંચો

માયાવી માનવી

[લેખક: ચંદુલાલ જેઠાલાલ વ્યાસ]

મૂલ્ય રૂ. ૩-૮-૦

આ દળદાર નવલકથામાં માયાવી માનવીની અદ્ભુત શક્તિ વાંચીને તમે હેરત પામશો. વાદારવટીયાનાં ક.રસ્થાન વાંચી તમે રોમાંચ અનુભવશો. રજવાડાની ગૂઢ મનોદયા તમારા મનને ડોલાવશે. વિશુદ્ધ પ્રેમની પ્રતિભાનું રસસ્વ તમારા મન ઉપર કોમ અંતરે આનંદ ફેલાવશે. તે ઉપરાંત દરિયાઈ જગતના દાણુચોરીના કિસ્સા તથા આમોદ્ધાર માટેના પ્રશ્નો આ નવલકથામાં સુંદર રીતે આપવામાં આવ્યા છે. ડિટેક્ટિવ સાહિત્યમાં આ એક ભાત પાડનારી નવલકથા છે.

મનોરમ્ય, સુંદર સળંગ કપડાનું પુંડું,

દળદાર કદ, પૃષ્ઠ ૪૦૦ છતાં

મૂલ્ય રૂ. ૩-૮-૦

‘ખડુરૂપી’ કાર્યાલય : રાણપુર [કાઠીયાવાડ]

પ્રકરણ ૨૯મું

નવી બાણીની મસલત

મનહરે આટલા દિવસ જે બાણ ગોઠવી રાખી હતી અને તે બાણ પાર ઉતારવાને જે મથન, ખર્ચ અને વિચારણા કરી રાખ્યાં હતાં, તે બધાં હવે નકામાં થઇ પડ્યાં હતાં. હવે તેની બાણ કેવળ નવું સ્વરૂપ પામી હતી. પહેલાં પ્રાણજીવન તરીકે જાહેર થઇને નહિ ઓળખાઇ જવાને કેવી યુક્તિ-પ્રયુક્તિથી કામ લેવું તે વિષેનો બધો કાર્યક્રમ તેણે ઘડ્યો હતો; હવે હરગોવિંદ પંડ્યાની પાસેથી કેવી રીતે ધન પડાવવું તેનો કાર્યક્રમ તેને ઘડવાનો હતો. તેની સાથે વાતચીતનો કેવી રીતે પ્રારંભ કરવો, જરૂર પડે તો તેને કેવી રીતે ધમકાવવો અને ધમકીને વશ ન થાય તો તેને કેવી રીતે ભાનમાં લાવવો, તે વિષે પોતાના મનમાં અવનવા ઘાટ ઘડતો મનહર ગાડીમાં ચાણોદ તરફ પ્રવાસ કરી રહ્યો હતો.

શંકરની ઉંમર પ્રાણજીવનની ઉંમર જેટલી નહોતી એટલે તે પ્રાણજીવન તરીકે સહજમાં પસાર થઇ શકે તેમ નથી એમ મનહરને લાગ્યું; પરંતુ બીજી જ ક્ષણે તે પોતાની ઉંમરના પ્રમાણમાં શરીરે વધારે ઉંચો હોવાથી કાંઈ શક્યો હશે એમ માનતાં તેને વાર લાગી નહિ. શંકર કાંઈ હોશિયાર નહોતો. પરંતુ તેના બાપે તેને બરાબર પઢાવીને તૈયાર કર્યો હશે એવી મનહરની માન્યતા સ્વાભાવિક હતી. તેણે કાંઈ યોગવિદ્યાનો અભ્યાસ કર્યો નહોતો, પરંતુ તેના બાપે તેને યોગવિદ્યાના થોડા શબ્દો ગોખાવ્યા હશે એવી કલ્પના મનહર કરી શક્યો; અને એ રીતે શંકર પ્રાણજીવન તરીકે ઘુસી જવામાં સફળ નીવડ્યો હોય તેમાં મનહરને કાંઈ પણ ન બનવા ભેગ લાગ્યું નહિ.

તેના એ નિર્ણયના પાયામાં તેની એક જ માન્યતા હતી કે પોતાના સિવાય બીજું કાંઈ પ્રાણજીવનના મૃત્યુની અને તેના જીવનપ્રસંગોની વાત જાણતું નથી, અને પોતે એ વાત હરગોવિંદ પંડ્યા સિવાય બીજા કોઈને કહી નથી; એટલે બનાવટી પ્રાણજીવનને ઠસાવી દેવામાં હરગોવિંદ પંડ્યા સિવાય બીજા કોઈનો હાથ હોય નહિ અને તે પોતાના પુત્ર સિવાય બીજા કોઈને ઉપયોગમાં લેવાનું પસંદ કરે નહિ ! આ પાયે મનહરના મનમાં એટલો સજ્જડ બેસી ગયો હતો કે તેની ઉપર ઇમારત બાંધવાનાં અધૂરાં અને કાચાં સાધનો પણ તેને પરિપૂર્ણ અને સાચાં લાગતાં હતાં !

પરંતુ ચાણોદને સ્ટેશને ઉતરતાં તેણે શંકરને જ જોયો કે તુરત તેની કદપનાની ઇમારત એકદમ તૂટી પડી અને વદન ઉપર એકા-એક શોકાતુરતા ઉભરાઈ આવી !! હવે હરગોવિંદ પંડ્યા કે શંકર સાથે કામ લેવાનું નથી, પણ બીજા કોઈ ઇસમ સાથે કામ લેવાનું છે, એમ તે સમજી ગયો ! તેના પેટમાં બેચેની થવા લાગી, પગ-માંથી ચેતન ઉડી જતું લાગ્યું, છાતીના ધડકારા વધી ગયા અને તે કુબ્ધ મને સ્ટેશનપર ઉતર્યો. શંકરે તેને જોયો કે તુરત ‘પધારો, મનહરભાઈ, એકાએક તમે ક્યાંથી ?’ એમ કહેતો એ તેની તરફ ધાવ્યો અને તેના હાથમાંની ‘બેગ’ ઉચકી લીધી.

‘પંડ્યાજી ક્યાં છે ?’ મનહરે પૂછ્યું.

‘ઘેર જ છે. ત્રણ દિવસથી તેમને તાવ આવે છે, પણ આજે જરા સાફ છે.’ શંકરે જવાબ આપ્યો.

મનહર શંકરની સાથે સાથે તેને ઘેર ગયો. પંડ્યાજીએ અને લખમીએ તેનો સારી પેઠે આદરસત્કાર કર્યો. પરંતુ મનહરના વદન ઉપર ઉદ્ધાસ સ્ફુર્યો નહિ. પંડ્યાજીએ કહ્યું : ‘મનહરભાઈ ! મારી પેઠે તમારી તબીબત પણ કાંઈ નરમ લાગે છે; જરા દુઝળા તો દેખાવ છો જ તો !’

‘ તખીયત તો હીકાહીક ચાલે છે. ગાડીમાં ગીદી બહુ હતી, એટલે ઉંધી શકાયું નહિ, તેથી જરા સરીરે થાક વર્તાય છે—ખીજું કાંઈ ખાસ નથી. ’

નિયમ મુજબ ચાહ, સ્નાન, ભોજન, ધૂમ્રપાન થઈ ચૂક્યાં, એટલે પંડ્યાને ઓરડામાં બોલાવીને તેના હાથમાં મનહરે નડીયાદના સમાચારપત્રવાળું છાપું મૂક્યું. તે વાંચતાં જ પંડ્યાનીયે આંખો ચડી ગઈ ! તે બોલ્યો : ‘ મનહરભાઈ ! આ શું ગોટાળો થયો ? કાંઈ સમજાતું નથી. ’

‘ તમે તો આપણી યોજના કાઢને કહી નથી ને ? ’

‘ નહિ રે ! ઘરમાં બૈરાંને નહિ અને આ છોકરાને સુદ્ધાં નહિ ! જો મેં કાઢને કહી હોય તો મને એ છોકરાના જ સોગંદ ! મનહરભાઈ ! તમે મને કેવો માણસ ધારો છો ? ’

‘ પંડ્યાજી, મને તમારી ઉપર પૂરો વિશ્વાસ છે. પણ હવે કરવું શું ? આપણી આખી બાજી ઉંધી વળી ગઈ. ’

હરગોવિંદ ઝાંડા વિચારમાં પડી ગયો. નીચું જોઈને માથે હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં તેણે પૂછ્યું : ‘ એ માણસ મરી ગયેલો, તેની તમને ખાત્રી છે ? ’

‘ હા, સોએ સો ટકા ખાત્રી છે. ’

‘ કદાચ જીવતો હોય અને તમને ખોટી ખબર મળી હોય કે છાપામાં ખોટી ખબર છપાઈ હોય તો ? ’

‘ એટલે ! તમે એમ માનો છો કે એ કદાચ સાચો પ્રાણજીવન હોય અને મરી ગયો ન હોય, એમ ? ’

‘ હા, એમ પણ હોય. ’

‘ પણ એ મરી ગયો છે એ વાત સાચેસાચી છે, અને કાંઈ બનાવટી પ્રાણજીવન તેના ઘરમાં પૂરી હીકમતથી ધુસી ગયો છે, તેની

માણુ મને ખાત્રી છે. એ માણુસ કાણુ છે, તે કેવી રીતે ધુસ્યો, તેની હવે આપણે તપાસ કરવી જોઈએ. ’

‘ ભલે, તપાસ કરીએ. ’ પંડ્યાએ કહ્યું: ‘ પણ તપાસ કરીને હવે શું વળશે ? ’

‘ કેમ નહિ વળે ? હવે વળી બીજો દાવ ! ’

‘ ક્યો ? ’

‘ તે કાણુ છે તે જાણવું, તે કેવી રીતે ધુસ્યો તે સમજી લેવું, તેની બનાવટના પાકા પુરાવા એકઠા કરવા, અને પછી તેને મળીને કહેવું કે મીલકતનો અર્ધો ભાગ ગુપચુપ આપી દે, નહિ તો બધો જાડો ફાડી નાંખીશું ! બસ, એક ધમકીની સાથે જ લાખ-પચાસ હજાર એકી નાંખશે ! ’

‘ સમજી ગયો. ’ વળી થોડી વાર માથે હાથ ફેરવી, વિચાર કરીને તે બોલ્યો : ‘ પણ એ કામ ધીરે ધીરે થાય તેવું છે. તમને તક્ષીફ નહિ પડવા દઉં; હું પોતે જ બધી માહિતી મેળવી આપીશ. ’

‘ પણ હું ઘાંઘું કે અઠવાડીયું તમે નડીયાદ જઈને રહો, તો જોઈતી વિગત મળી આવે. ’

‘ તમારા મગજ કરતાં મારું મગજ જૂદું કામ કરે છે. તમે કહો છો, એ માહિતી બહુ કામની નથી. પ્રાણજીવન મરી ગયો છે, અને તેની જગ્યાએ બીજો માણુસ વૂસી ગયો છે, એ નક્કી છે, તો પછી તે માણુસ કાણુ છે તે બાબતની શી જરૂર છે ? ’

‘ તેની સાચી ઓળખાણુ વિના આપણે નક્કી ન કહી શકીએ કે તે પ્રાણજીવન નથી, કારણ કે છાપામાં તો એવું છપાયું છે કે એક બાવો નાસીકની હોસ્પિટલમાં મરી ગયો છે. એ બાવો પ્રાણ-જીવન જ છે તે આપણે જાણીએ છીએ, પરંતુ લોકો ક્યાં જાણે છે ? ’

‘ તો પછી હું નડીયાદમાં તપાસ કરીશ, અને તમારે નાસીકમાં જ્યાં તપાસ કરવી પડશે. જે ઘૂસી ગયો છે, તેને પણ ત્રાણજીવન મરી ગયો હોવાની પાકી ખબર હશે જ ને ? ’

‘ હા ! ’ મનહર વિચારમાં પડી ગયો.

‘ હવે એક બીજી વાત. આ રહસ્ય જાણ્યા પછી આપણાથી ઉતાવળ નહિ થઈ શકે. ’

‘ કેમ વાર ? ’

‘ પાકી ખબર તો એ મેળવવી જોઈશે કે આપણને એકદમ લાખ પચાસ હજાર રૂપિયા આપી શકે તેવી સ્વતંત્ર સ્થિતિ તેને ઘરમાં મળી છે કે નહિ. કદાચ તે કશું આપી શકે નહિ, અને આપણે જઈને તેને દબાવીએ, તો તે ત્યાંથી નાસી જાય અને આપણા હાથમાં તો કશુંય આવે નહિ. ’

‘ હા, પંડ્યાજી ! એ ખરી વાત છે. બધું કામ પાકું કરીને જ પછી આપણે તેને દબાવવો જોઈએ. મારે હવે તમને આ નવું કામ સોંપું છું, તે તમારે પાર પાડવાનું છે. હો, આ ખર્ચ પેટે, હાલ તો તમને સો રૂપિયા આપું છું. વધુ જોઈશે તો પછી મોકલી આપીશ. ’

સો રૂપિયાની નોટ મનહરના હાથમાંથી લેતાં પંડ્યાએ મોં મલકાવ્યું અને કહ્યું : ‘ પણ ભાઈ ! આપણે હવે નવેસરથી વાત કરવાની રહી. ’

‘ હા, જેમ તમે કહો તેમ. ’

‘ જે કાંઈ મળે તેમાંથી અર્ધોઅર્ધ ! ’

‘ કબૂલ છે; તમે જે કહો તેમાં મારી કશી આનાકાની હોય જ નહિ. ’

‘ એ તો મને તમારો વિશ્વાસ છે. ’ એમ કહી પંડ્યાએ ઉઠીને બીજા ઓરડામાં પેસી લખમીના હાથમાં સો રૂપિયાની નોટ મૂકી.

દીધી. લખ્મીને મન એ અળખામણો પતિ હતો, પરંતુ તેમના દાંપત્ય-જીવનમાં કોઈ કોઈ હેતુ અને ઉદ્ધાસની ક્ષણો પણ આવતી; અને તે ક્ષણો હરગોવિંદ પોતાની ગૃહલક્ષ્મીના હાથમાં લક્ષ્મી મૂકતો તે સમયની જ હતી !

*

*

*

ખપોરે મનહર પથારીમાં પડ્યો, પણ તેને ઉંઘ આવી નહિ. ખંડ્યા સાથે વાતચીત થયા પછી તેને પોતાની ભવિષ્યની બાજીની વિકટતાનો ખ્યાલ આવ્યો હતો, પરંતુ એ વિકટતાને ટાળીને સરળ-તાથી કેવી રીતે બાજીને પાર પાડવી તેની પાછળ તેનું મન રોકાઈ રહ્યું હતું. સાંજે ચાલ પીને તે જરા નદીપર ફરવા ગયો અને ઘાટનાં પગથિયાંપર શાન્તિથી બેઠો. નદીમાં ચાલતી હોડીઓ, નદીમાંથી પાણી ભરી જતી સ્ત્રીઓ, સ્નાન કરતા યાત્રાળુઓ, શ્રાદ્ધ સારતા ગોર-અજમાનો એ વિધવિધતાયુક્ત દૃશ્ય તેની સામે આવી રહ્યું હતું, પરંતુ એ કશામાં તેનું ચિત્ત પરોવાયું નહિ.

નામીકમાં જઈને કેવી રીતે તપાસ કરવી તેનો વિચાર તેને થયા કરતો હતો. છાપાવાળાને મળવું, કે પોલીસમાં તપાસ કરવી, કે હોસ્પિટલમાં તપાસ કરવી, ત્યાં જઈને કેવો પ્રશ્ન કરવો, એ માહિતીની પોતાને જરૂર હોવાનું ક્યું કારણ બતાવવું, એ બધા પ્રશ્નોમાં અટવાતું મન જ્યારે એક ખાસ પ્રશ્ન ઉપર આવતું, ત્યારે તે બહુ મુંઝાઈ જતો. એ પ્રશ્ન એ હતો કે બનાવટી પ્રાણુજીવન નાસીકમાંથી સાચા પ્રાણુજીવનના મૃત્યુની બાતમી કેવી રીતે મેળવી શક્યો હશે અને એ માહિતી તેને કયે સ્થળેથી મળી હશે ? જે સ્થળ નક્કી કરી શકાય તો તેને આધારે વ્યક્તિને પકડી શકાય, પણ સ્થળ નક્કી કરવામાં જ મનહર મુંઝાતો હતો, અને તેથી એ માણસના ખરા વ્યક્તિત્વને પિછાણવાનું કાર્ય તેને બહુ મુશ્કેલ લાગતું હતું.

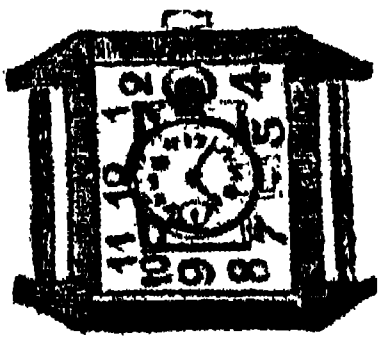
વિચારમાં ને વિચારમાં જ તે હીને પાછો પડ્યાના ધર તરફ ચાલ્યો. સાંજ પડી મધ હતી. થોડી વારમાં લખમીએ ભોજન પીરસ્યું, તે જમ્યો, સીગારેટ સળગાવી, એ બધી ક્રિયા યંત્રવત્ કરીને તે પથારીમાં પડ્યો. પુનઃ વિચાર ! વિચાર અને વિચાર ! પરંતુ રાત્રે દસ વાગતાં એ વિચારમાં એક ભંગ પડ્યો, કારણ કે ઓરડાનું બારણું ધીમેથી ઉઘડતું અને કાઠને અંદર આવતું તેણે જોયું.

❦

❦

❦

ઘડી આળો ખરીદતા પહેલાં
અમારા શો રૂમની મુલાકાત લેવા ખાસ વિનંતિ છે.

● દરેક જાતનાં ઘડીઆળોનું
રીપેરીંગ કામ સારા હોંશીયાર
કારીગરોના હાથે માલીકની
જાતી દેખરેખ નીચે કરી
આપવામાં આવે છે.

એક વાર પથારી ખાત્રી કરવા ખાસ વિનંતિ છે.

શ્રી નીલ્સ વોચ કું. કોર્પ., મુંબાઈ.

PHOENIX WATCH CO.

(STRAPS SPACIALIST)

169 HORNBY ROAD, FORT : BOMBAY.

પ્રકરણ ૩૦મું

✽ ✽

ભાવિસુખનું સ્વપ્ન

✽

‘**એ** કોણ આવ્યું ? પાર્વતી કે ?’ મનહરે આસ્તેથી પ્રશ્ન કર્યો.

‘હા, મેં તો ધાયું કે તમે ઉંધી ગયા હશો.’ પાર્વતીએ ખારણાને જરાયે અવાજ થવા દીધા વિના બંધ કરીને, મનહરના બિછાના બણી જતાં કહ્યું.

મનહરે તેનો હાથ પકડી પોતાના ખાટલા પર બેસાડી અને તેના ખભા ઉપર હેતાળપણે પોતાનો હાથ મૂકીને કહ્યું : ‘શું ? તું એમ માનતી’તી કે હું ઉંધી ગયો હોઈશ ? તારી સાથે થોડીયે વાતચીત કર્યા વિના મને ઉંધ આવે એમ તું માની શકી શી રીતે ?’

‘ત્યારે તો મુંબઈમાં મારા વિના તમે ઉજ્જગરામાં રાતો વીતાડતા હશો !’ પાર્વતીએ ટાણો માર્યો.

‘તું મારી મશ્કરી કરે છે, પાર્વતી ! પણ હું સાચું કહું છું કે જ્યારે જ્યારે હું તારા વિચારે મડતો, ત્યારે ત્યારે મને ઉંધ આવતાં પરાહ થઈ જતું. તું માને કે ન માને, પણ હું તો મારી સ્થિતિ તારી પાસે ખુલ્લા દિલથી જણાવું છું.’

‘પણ આજે અહીં એકાએક કેમ આવ્યા છો, એ વાત કહે ને ? તમારી પેલી થોજનાવું શું થયું ?’

‘હું તને મુંબઈ તેડી જવા આવ્યો છું.’

‘ ઓહોહો ! એકાએક એ શું ? ’ પાર્વતી મૃદુ હસતી અને હરિ-
ણીની પેઠે ચમકી જતી બોલી.

‘ સાચું જ કહું છું, પાર્વતી. કદાચ તને ખબર નહિ હોય, કે
એ યોજના અત્યારે તો પડી ભાંગી છે, કારણ કે પ્રાણજીવનના ધરમાં
કાંઈ બીજો પ્રાણજીવન બનીને પેસી ગયો છે. ’

‘ હશે, થયું તે ખરું. ’

‘ શું થયું તે ખરું ? તું આમ ઠંડે કંઈને બોલે છે, અને મારા
પેટમાં તો લાલ બળે છે. ’ મનહરે અંતરનો ઉકળાટ દર્શાવ્યો.

‘ તમને લાલ બળતી હશે, કારણ કે હમરો ને લાખોની મીલ-
કત હાથમાં આવતી અટકી ગઈ; પણ એક બિચારી જીવાન બાઈ
વિધવા મટીને સખવા થઈ ને ! જે થયું તે ઠીક થયું ! ’

મનહર પાર્વતીને રોષપૂર્વક જોઈ રહ્યો. પાર્વતી પણ તેને ગંભી-
રતાથી નીહાળી રહી. કેટલીક વારે તે મૌન તોડતી બોલી : ‘ કેમ,
એટલામાં ચીકાઈ ગયા ? ’

‘ મને ચીક ચડે એવું જ તું બોલે છે. મારા નિરાશ થઈ
ગયેલા અંતરને આશ્વાસન આપવાનું તો બાળુએ રહ્યું, પણ ઉલટું
તું બોલે છે કે જે થયું તે ઠીક થયું ! મારી મહેનત એળે ગઈ, મારા
પૈસાનું પાણી થયું, મારો ફિલ્લો તૂટી પડ્યો, એ બધું શું તારે
મન ઠીક થયું ? ’ મનહર રોષમાં જ બોલ્યો.

પાર્વતી મૃદુમૃદુ હસી રહી અને મનહરના કંઠમાં હસ્તારોપણ
કરીને બોલી : ‘ મારા મનહરલાલ ! હું તો ધણીયે તમારાં આંસુ
લૂછવા ઇચ્છતી હતી, પણ તમારી આંખમાં આંસુ નથી એટલે
લાચાર ! પારકી મીલકત પોતાની કરવાની આશા તૂટી પડવાથી નિરાશ
થએલા માણસને આશ્વાસનની જરૂર હોય છે એવી સમજણ મારામાં
નથી, મનહરલાલ ! એટલે હું તમને કેવી રીતે આશ્વાસન આપું ? ’

પણ હા, એક વિધવાને આશ્વાસનની જરૂર હોય છે, તે હું મારા અનુભવથી જાણું છું, એટલે પ્રાણજીવનની પત્નીને પતિ મળ્યો, એથી મને સંતોષ થયો અને તે ઠીક થયું એમ મેં કહ્યું. ’

‘ ઠીક, એ બધું તારું ડહાપણ મને જોષતું નથી. હવે બોલ, હું તને મુંબઈ તેડી જવા છ્વું છું, તું આવીશ કે નહિ ? ’

‘ મુંબઈમાં તમને મારી શી જરૂર પડી વળી ? ’

‘ જોને, સાચા દિલની વાત કહું. પહેલાં તો સુશ્રીલા મારી પત્ની થશે એ આશામાં હું તારી પાસે કશું બોલ્યો નહોતો, પણ એ આશા પડી ભાગી છે, એટલે મને તારા વિના ચાલે તેમ નથી. ’

‘ પણ મને સાંભરે છે કે તમે એક વાર પરણેલા હોવાનું કહેતા’તા. ’

‘ હું પરણેલો હતો, પરંતુ બારેક માસ પહેલાં તે મરી ગઈ, એટલે હું એકલો જ છું. ’

‘ હું નથી માનતી કે ત્યાં મોકલવાની મારી જા હા કહે. ’

‘ તેમને સમજાવવાનું મારું કામ. ’

‘ તે હા કહેશે, તો પણ હું નહિ આવું. ’

‘ તેનું કારણ ? ’

પાર્વતીએ શરમાતાં આંખોને નીચી ઢાળી દીધી. તે કશું બોલી નહિ. મનહરે વધુ આગ્રહ કરતાં તેને બાથમાં લઈ કહ્યું: ‘ બસ કે ? હું તારી ઉપર મરી શીટું, અને તું મારું વેણ નહિ રાખે કે ? ’

‘ હંહું. ’

‘ હું તને વધુ દિવસ નહિ રોકું; મહિનો-પંદર દિવસ રહીશ, તો પણ મને આનંદ અને સંતોષ મળશે. તને મારા હતાશ હૃદયની દયા આવતી નથી, નહિ તો તને પણ જરૂર લાગત, કે આ વખતે મને ધીરજ આપવા માટે તારા જેવા અંતરના માણસની જરૂર

છ. ' એમ બોલતો મનહર મ્હેં આશિયાળું કરીને પાર્વતીની સામે જોઈ રહ્યો.

' તમે અહીં પંદર દિવસ રહો, મહિનો રહો, હું તમને ધીરજ આપીશ, આશ્વાસન આપીશ, તમારી સેવા કરીશ. '

' અહીં ચાણોદમાં ? મારો દિવસ જ ક્યાંથી જાય ? ત્યાં મારે મારા ધંધામાં ધ્યાન આપવાનું હોય તે અહીં બેઠાં કેવી રીતે અને ? '

' તો પછી ત્યાં હું આવીને તમારા ઘરમાં રહું અને લોકોમાં તમારી રાખેલી કહેવાઈ તે કદાપિ બનવાનું નથી. ' પાર્વતીએ સ્પષ્ટતા કરી.

' હું સમજ્યો. ' જરા વિચાર કરીને મનહર બોલ્યો: ' અને હું તારી સાથે લમ કંઈ તો ? '

' તો જરૂર હું તમારી સાથે આવું, અને જીવનભર તમને ન છોડું ! '

' એમ ? એ મારી પાર્વતી ! ' ગાઢ ચુંબન લઈ મનહર આગળ બોલ્યો: ' મારા ઉપરનો તારો ખરો પ્રેમ આજે મેં જોયો. કશી શીકર નહિ; આ વખતે તો નહિ, પણ ફરીથી હું થોડા વખત પછી આવીશ અને તને તેડી જઈશ. પછી આપણે મુંબઈમાં લગ્ન કરીશું અને જીવનસુધી શાન્તિપૂર્વક રહીશું. ' મનહર ઉત્સાહમાં આવતો બોલ્યો.

પાર્વતી શાન્ત ભાવે મનહરના બાહુપાશમાં ઘેરાયલી જ પડી રહી. પરિણીત જીવનના તેના કોડ અત્યારે—આ પ્રશ્ન મનહર સાથેની વાતચીતમાં નીકળતાં—જગૃત થયા હતા. મનહર સાથે તેનું દિલ મળ્યું હતું અને પતિની ઝંખના કરતી પાર્વતીને મનહર પસંદ હતો. જે કે મનહર નીતિમાન—સુશીલ—પવિત્ર પુરુષ નહોતો તે તેની જાણ બહાર નહોતું.

' ફરીથી ક્યારે આવવાના છો ? ' પાર્વતીએ પૂછ્યું.

‘ પંદરેક દિવસ પછી આવીશ. હમણાં મારે નાસીક જવું પડે તેમ છે, કારણ કે ત્યાં પેલા બનાવટી પ્રાણજીવન માટે તજવીજ કરવાની છે. ’

‘ હે ! ’ પાર્વતી ચમકતી બોલી : ‘ હવે વળી શાની તજવીજ કરવાની છે ? એ તો બધું પતી ગયું. ’

‘ ના, હજી પતી ગયું નથી. બનાવટી પ્રાણજીવન કાણુ છે તેનો થતો મેળવીને તેની પાસેથી હજી મારે પૈસા કઢાવવા છે ! તેનો છાંડો ફાડવાની ધમકી આપવાની સાથે જ તે લાખ-પચાસ હજાર આપી દેશે, અને અને પછી મારે-હવે તો આપણે-જીંદગીભર રળવાની જરૂર નહિ રહે. ’

પાર્વતી મનહરના એ શબ્દો મૂગી મૂગી સાંભળી રહી અને કશું બોલી નહિ.

મનહરે પૂછ્યું : ‘ કેમ, તને મારી વાત પસંદ પડી કે નહિ ? ’

‘ એક માથાકૂટમાંથી નીકળીને બીજી માથાકૂટમાં પાછા પડવા માંગો છો; તમને આવું બધું કેમ ગમે છે મનહરલાલ ? શાન્ત રીતે જીવન જીવવાનો તમને કોઈ વાર વિચાર આવ્યો છે ખરો ? ’

‘ બસ, આ હવે શાન્ત જીવન જીવવાનો જ દાવ છે; અને એ પ્રાણજીવન પાસેથી સારી રકમ મળી જાય, તો પછી મારે જીંદગીમાં કશી માથાકૂટ કરવાની રહેતી નથી. વળી તું મારી અર્ધાંગના બનીશ, એટલે શાન્ત જીવનનો લ્હાવો લેવામાં તું મદદગાર બનીશ, પછી મારે બીજું શું જોઈએ ? ’

મ્હોં કટાણું કરીને પાર્વતી આ સાંભળી રહી. મનહરલાલની અર્ધાંગના તરીકેના જીવનની તેની અભિલાષામાં મનહરલાલની આ બધી બાજુ તેને અંતરાયરૂપ લાગતી હતી, તેથી તેને મનહરલાલના કમનથી જરાયે ઉત્સાહ આવ્યો નહિ. તે શાન્ત બેસી રહી અને

વિચારે ચડી. કેટલીક વારે તેણે પૂછ્યું : ‘ આપણા લગ્ન થયા પછી પણ આપણે મુંઝમું જ રહેવું પડશે ? ’

‘ કેમ, મુંઝમું કાંઈ ખોટું છે ? બહુ મોજાણું શહેર છે; છતાં તને તે પસંદ નહિ હોય, તો આપણે બીજા કોઈ નાના ગામમાં જઈને રહીશું. ’

‘ તો વધારે સારું. ’

‘ તો જરૂર તેમ કરીશું. પણ એક વાર કમાવાની ચિંતામાંથી મુક્ત થયા વિના મુંઝમું છોડવું મને પાલવે તેમ નથી; એટલે આ દાવ સાધ્યા પછી જ મુંઝમું છોડી શકાય. ’

‘ તો બહે, તમે એક વાર ચિંતામાંથી છૂટો, પછી આપણે ક્યાં જઈ રહેવું, તેનો વિચાર કરીશું. પણ જુઓ, કોઈને આ વાત કહેતા નહિ. તમારી સાથે પાંચ પંદર દિવસ મને મોકલવાની મારી બા કદાચ હા કહેશે, પણ લગ્ન કરવાની ખુલ્લી ના પાડશે. ’

‘ હું કોઈને એ વાત કહેવાનો નથી, અને અત્યારે તો તને પાંચ-દિવસ માટે તેડી જવાની વાત પણ ઉચ્ચારવાનો નથી. તું જેમ કહીશ તેમ જ હું કરીશ. પાર્વતી ! મારામાં ધણા દોષો છે, તે હું જાણું છું; તારી સાથે રહેવાથી તું મને દોષમુક્ત કરીને મારો ઉદ્ધાર કરીશ, એવી મારી ખાત્રી છે. ’

‘ અત્યારથી મારી ખુશામત શરૂ કરી ? ’ પાર્વતી મંદ હસીને બોલી.

‘ સાચા દિલનાં તારાં વખાણને તું ખુશામત કહેતી હોય તો બહે, પણ હું તો મારા ભવિષ્યના જીવનને ઉજળું થતું જોઈને આનંદથી ગાંડા જેવો બની ગયો છું. ’

‘ ઠીક, હવે ખુશામત છોડો અને મને પણ છોડો; મધરાત થઈ ગઈ હશે. ’

‘ તારી સાથેની વાતોમાં પરોડ થાય, તોયે શી ચિંતા છે ? ’

અને વિષયને પ્રેમ સમજતાં પંખીડાંઓની રાત્રિચર્યા આલેખવાની હવે કશી જરૂર નથી. મોહસ્વપ્ન અને સુખસ્વપ્નમાં ભલે તેઓ મ્હાલે, જગતમાં ઘણાંયે સ્ત્રીપુરુષો એવાં સ્વપ્નોમાં મ્હાલે છે અને પોતાને ધન્ય માને છે, પરંતુ વિષય પ્રેમ બની શકતો નથી, ઝાંઝવાનું જળ પી શકાતું નથી અને વિષયીઓનું સુખસ્વપ્ન શાશ્વત સુખ બની શકતું નથી !

✽

✽

✽

તવંગર ટોળી :

[લેખક : વીરનંદન.]

- ડિટેક્ટિવ સાહિત્યમાં બદમાશોની કાવત્રાખાજ
 - સામે ગુન્હાશોધનનું કાર્ય કેટલું મુશ્કેલ અને
 - કપરું છે તેનો નમુનો વાંચવા માટે આજે જ
- ક્રીંમત રૂ. ૦-૮-૦ મોકલી મંગાવો.

*

*

::—લખો—::

બહુરૂપી કાર્યાલય : રાણપુર (કાઠીયાવાડ)

પ્રકરણ ૩૧મું

હૃદયેલી માતા

કમળાને ચાર દિવસથી તાવ આવતો હતો, અને એટલા દિવસના તાવથી પણ તેનું શરીર નાખાઈ ગયું હતું. ગામના વૈદની દવા ચાલતી હતી, પણ હજી તાવ ઉતર્યો નહોતો. વૈદનું કહેવું હતું કે સાધારણ પ્રકારનો સતત જ્વર છે, એટલે શરીરમાંથી જરા પિત્તપ્રક્રોધ ઓછા થઈ જશે, અને તાવ ઉતરી જશે. ગોમતીએ સાસુને સૂચના કરી કે ‘બા, સુશીલા બહેનને તમારી તબીબતના ખર્ચર આપવા દો ને!’ પણ કમળાએ ના કહી : ‘તાવ આવ્યો છે, તે ઉતરી જશે; તેમાં બિચારીને ઉચાટ શા કરાવવા?’ સંતાનોના સુખવર્તિત્વને ઝંખતી માતાઓ પોતાના દુઃખમાં બાજ લેતાં સંતાનોને જરાયે કષ્ટ પડે તેવું ઇચ્છતી નથી; કમળા એ પ્રકારની માતા હતી.

આજે તાવનો ચોથો દિવસ હતો. સહવારમાં મ્હોં ધોઈને તેણે વૈદે આપેલી દવાનું પડીકું ચાટ્યું હતું અને પછી બિછાનામાં ગોઠમોટ પડી તે સૂઈ ગઈ હતી. તાવ હમહમી રહ્યો હતો. શિયાળાની ટાઢ હોવાને લીધે માથા ઉપર ઠંડા પાણીનું પોતું મૂકવાની ગોમતીએ જરૂર જોઈ નહોતી. તાવના ઉભરામાં કમળા બિછાનામાં પડી પડી કાંઈ બબડ્યા કરતી હતી, જે બબડાટ ગોમતી ધરકામ કરતાં સાંભળી શકતી પણ સમજી શકતી નહિ. જરા લાંબો અને મોટા સ્વરનો બબડાટ સાંભળીને ગોમતીએ પૂછ્યું : ‘તું કહો છો બા ? કાંઈ જોઈએ છે ?’

‘ના, ના, હું કાંઈ બોલી નથી. મારે કાંઈ બોલવું નથી ! હું ભગવાન ! ઉહ્હુહ્હુ ! બહુ તાવ ચડ્યો છે, ગોમતી !’

એટલામાં ‘કાગળ લેન્ને’ કહીને ટપાલી કાગળ નાંખી ગયો. ગોમતીએ કાગળ લીધો અને ફાડ્યો. તે સુશીલાનો પત્ર હતો. પત્ર અર્ધોપર્ધો વાંચતાં જ ગોમતી ઉચ્ચ સ્વરે બોલી બહી : ‘ઓ બા ! વધામણી ! વધામણી !’

‘ગોમતી ! કાણુ છે ?’

‘હું છું બા ! સુશીલા બહેનનો પત્ર આવ્યો છે; પ્રાણુજીવન ભટ પાછા આવ્યાનું લખે છે !’

ઓઢેલી શાલને ઉરાડી દેતીક કમળા ખાટલામાં બેઠી થઈ ગઈ અને બોલી લીધી : ‘હેં હેં ! સુશીલાનો પત્ર છે ? શું પ્રાણુજીવન ભટ પાછા ઘેર આવ્યા ?’

‘હા, બા, હા ! આ જુઓ, સુશીલા બહેન પોતે જ લખે છે. સાંભળો, હું વાંચું :

‘નડીયાદ, પોષ વદી ૩

‘તીર્થસ્વરૂપ પરમપૂજ્ય માતૃશ્રી કમળાબાની સેવામાં. લી. આપની આશાંકિત પુત્રી સુશીલાના પ્રણામ સ્વીકારશે. માતૃશ્રી તથા ગોમતી-ભાભીને માલુમ થાય કે તમે મને આશીર્વાદ આપીને શ્વસુરગૃહે વસાવી તે તમારો આશીર્વાદ ફળ્યો છે, અને દસ વર્ષે તે આજે સહવારે પાછા આવ્યા છે અને આખા ઘરમાં આનંદકિલ્લોલ થઈ રહ્યો છે.’

‘ગોમતી ! એ સુશીલાએ પોતાને હાથે લખ્યું છે ? તેના જ અક્ષર છે ? ખરેખર !’

‘હા, બા હા ! તેમના જ અક્ષર છે, હું તેમના અક્ષર ઓળખું છું. હવે જરા આગળ સાંભળો :

‘હું અત્યંત સુખી છું. તે પણ શરીરે સાગ્ન-તાગ્ન છે. ધરનાં બધાંએ તેમને ઝોળખ્યા છે અને તે પણ ઘણાખરાને ઝોળખી શક્યા છે. જોગી જેવા રૂપમાં ઘેર આવ્યા છે ખરા, અને હજી સાત-આઠ મહિના એ વેશમાં રહેવાના છે, પણ કાંઈ ચિંતાનું કારણ નથી, કારણ કે તેમને હવે યોગી કે સાધુ બનવામાં કશો રસ રહ્યો નથી; ઉલટું ત્યાંથી કંટાળીને પાછા આવ્યા છે અને પોતે દસ વરસ સુધી બહાર ભટક્યા તે માટે ખરા દિલથી પરતાય છે, એટલે તે સંજોગે કશી ચિંતા રાખશો નહિ.’

‘વાહ, વાહ ! ગોમતી ! મારી સુશીલા આવું લખે છે ?’

‘હોવે, કેમ ન લખે ? આપણને આટલો આનંદ થાય છે, તો તેમને કેટલોયે આનંદ થતો હશે. હજી સાંભળો :

‘માતૃશ્રી ! આજે રાત્રે થોડો જ વખત મને તેમની સાથે વાતચીત કરવાનો સમય મળ્યો હતો, અને મને લાગ્યું છે કે મારા માટે તેમને સારી લાગણી છે, અને પોતાના આજસુધીના વર્તન માટે તેમને બહુ પરતાવો થયો છે. વિશેષમાં તેમણે તમારી પણ ક્ષમા માગી છે અને તે વિષે તેમને લખી જણાવવા મને કહ્યું છે, એટલે હું લખું છું. મારી ચિંતા જરાયે ન રાખશો. મારાં સાસુનું મારા પર તમારા જેવું જ હેતુ છે એ મેં તેમને અગાઉ લખી જણાવ્યું છે. થોડા દિવસ પછી હું તેમને મળવા આવીશ. તમે અહીં આવવાની તરદી ન લેશો. એ જ દ. તમારી પુત્રી સુશીલાના દંડવત.’

‘અહાહાહા ! અહાહાહા ! આ બધો પ્રતાપ પેલા મહાત્માના આશીર્વાદનો જ, હો ! હે ભગવાન ! તું મારે ઘેર આવ્યો’તો પણ હું અભાગણી તારું દર્શન કરી શકી નહિ !’

‘સાચી વાત બા ! સુશીલા બહેન એ વાત માનતાં નહોતાં પણ તરતમાં જ આવો પરચો મળ્યો, એટલે તે માન્યા વિના તેમનો

છટકા નથી; તેમને એક વાર અહીં આવવા દો, પછી તેમનો કાન પકડીને હું એ વાત કબૂલ કરાવવાની. ’

‘ ગોમતી, મારી સાથે ચાલ. ’ એમ કહીને કમળા ખાટલામાંથી ઉઠીને ઊભી થઈ. તેનો હર્ષ આજે માતો નહોતો. તેના શરીરમાં તાવ ભર્યો હતો; થોડી ક્ષણ પૂર્વે તેનાથી તાવ ખમી શકાતો નહોતો, પણ અત્યારે તેને તાવથી જરાયે નબળાઈની અસર જણાતી નહોતી. માનસિક ઉત્તેજનાની એ અસર હતી. તે ખાટલેથી ઉતરીને ઊભી થતાં જરા કમકમી ગઈ, પણ દ્વાર ભણી પગલાં ભરવાની તેણે બળાત્કારે હામ ભીડી અને તે ચાલી.

‘ ક્યાં જવું છે, બા ? ’ ગોમતીએ પૂછ્યું.

‘ પાડોશીઓને વધામણી દેવા. ’

‘ તમને તાવ આવ્યો છે, માટે તમે રહેવા દો ને ! હું અધાને કહી આવું છું. ’

‘ ના, હું જ આવું છું, તું મારી સાથે ચાલ. ’

તાવથી હમહમતે શરીરે કમળા પગથિયાં ઉતરી. પગ સ્થિર રાખવાનો યત્ન કરતી તે ખડકી સુધી પહોંચી. ગોમતીના હાથનો ટેકો લઈને તે ખડકીમાંથી બહાર નીકળી અને ઘાંટો પાડવા લાગી: ‘ ઓ જમના ! ઓ રામકેર કાકી ! ઓ જગા દેસાઈ ! ઓ ભગવાન પટેલ ! આવો, આવો, મારી સુશીલાનો કાગળ તો વાંચો ! ’

જગજીવન દેસાઈ આ કારમેા ઘાંટો સાંભળીને એકદમ ખડકીમાંથી બહાર નીકળ્યો. તેણે પૂછ્યું: ‘ શું છે કમળા કાકી ? ’

‘ આ જુઓ, આ જુઓ, મારી સુશીલાનો કાગળ આવ્યો; જમાઈ ઘેર પાછા આવ્યા છે; આજે તમારે ત્યાં રાંધણી નહિ, મારે ઘેર જમવા આવજો ! ’

‘ શું જમાઈ પાછા ઘેર આવ્યા ? ત્યારે તો આનંદનો અવસર ! બહુ સારું થયું ! ’ દેસાઈએ કમળાના મ્હેં સામે જોઈને કહ્યું : ‘ પણ કાકી ! તમને શરીરે ઠીક નથી. જુઓને શરીર ધૂન્ને છે. આ શિયાળાની ટાઢમાં ઘરમાં જઈને સુઈ જાઓ. ’

એટલામાં જમના આવી, રામકેાર ડોસી આવ્યાં, નાનચંદ વૈદ્ય દહીંઓને જોવા મામમાં ફરવા નીકળ્યો હતો તે આવ્યો, અને જોત-જોતામાં લોકોનું ટોળું એકઠું થઈ ગયું. કમળા હર્ષવિશમાં બધાને મળી સમાચાર આપતી અને પોતાને ત્યાં જમવા આપવાનાં નોતરાં દેતી હતી. બાળુએ ઉભેલી ગોમતી મનમાં મુંઝાયા કરતી હતી કે આ બધાને જમવાનાં નોતરાં અપાય છે, પણ એટલા બધા માણસોની રસોઈ પોતે કેવી રીતે કરશે અને તુરતમાં એટલું બધું તૈયાર સીધું પણ ઘરમાંથી કેવી રીતે નીકળશે ? વૈદ્ય આવતાં વેંત કમળાના મુખથી વધામણીની ખબર સાંભળી લીધી અને પછી તેણે જોયું કે કમળાની આંખમાં ભ્રમિત ચિત્તની તરલતા છે. તેણે કમળાનો હાથ પકડ્યો, તો તાવ ખૂબ જણાયો. કમળાને ધીરેથી કહ્યું : ‘ કમળા જલેન, હવે ઘરમાં ચાલો, પથારીમાં સુઈ રહો. ’

‘ હવે પથારી શી ને વાત શી ? હજી તો મારે રસોઈ કરવાની છે. આ બધાં મારે ત્યાં જમવાનાં છે. તેમને પિરસવાનું છે; મારે સુઈ રહે કેમ પાલવે ? ’

‘ બહુનું થશે, તમે એક વાર ઘરમાં તો ચાલો. ’ એમ કહી વૈદ્ય ડોસીને ઘરમાં લીધાં. માંડમાંડ પગથિયાં ચડાવીને આગ્રહ કરીને પથારીમાં સૂવાડ્યાં. ગોમતી પાસે ઠંડું પાણી મંગાવી, અંદર થોડો નવસાર નાંખી, તે પાણીમાં ભીંજવેલું કપડું વૈદ્ય કમળાના કપાળ ઉપર મૂક્યું. પણ તુરત પાછી કમળા બેઠી થઈ મમ, માથા પરનું પોતું તેણે ફેંકી દીધું અને બોલી : ‘ અલી ગોમતી ! દોઢ મણની લાવસી મૂક, પણ મણ ચોખા ચોર... ’

‘કમળા બહેન, તમે સુષ્ઠ જાઓ. તમારું શરીર સાફ નથી, તમારે વળી રસોઈની શી ચિંતા ? બધુંય થશે.’ વૈદે કહ્યું.

‘કમ નહિ વળી ? દસ વર્ષે મારો જમાઈ ઘેર આવ્યો. મારી સુશીલાનો ચાંદલો અખ્યાતો રહ્યો, હું બધાને કંસાર ન જમાડું ?’

‘બહે જમાડજો, પણ તમે નિરાંતે સુષ્ઠ જાઓ. જુઓ, તાવ ચડ્યો છે, તમારું શરીર નબળું છે, સુષ્ઠ જાઓ.’

જરા બળ કરીને વૈદે કમળાને સુવાડી, પણ તત્ક્ષણ પાછી તે ઊઠવા યત્ન કરવા લાગી. વૈદે તેનો હાથ દબાવી રાખ્યો, તો તે બળ કરવા લાગી, હાથ ખેંચવા લાગી, પગ પછાડવા લાગી અને ‘મને જાણ દો, મને ઊઠવા દો, મારે રસોઈ કરવી છે, મારે કંસાર પિર-સવો છે’ એમ પુનઃ પુનઃ બોલવા લાગી.

પ્રતિક્ષણે તેના ચિત્તની અસ્થિરતા વધતી જતી હતી એમ વૈદે જોયું. ગોમતી શૂન્ય-મૂન્ય જેવી બનતી જોઈ રહી. તેને સાસુની આ હાલત જોઈને બહુ દુઃખ લાગતી હતી. તેણે કામનું આવું દઈ જોયું નહોતું, તેની સારવારની રીત તેને આવડતી નહોતી, ઉઠી-ઉઠીને નાસે એ દીને કેવી રીતે સંભાળાય, તેની તેને ખબર નહોતી. તેણે મારથી વૈદને પૂછ્યું : ‘નાનુ કાકા, મારી સાસુને શું થયું છે ?’

‘તાવ બહુ છે; માથા ઉપર ગરમી ચડી ગઈ હતી, તેમાં આ કારમા મંગળ સમાચારથી તેમનું મગજ ઉશ્કેરાઈ ગયું છે, એટલે તેમને સંભાળવાની જરૂર છે.’

દિલમાં ગભરાતી ગોમતી આશિયાળું મોં કરીને બોલી : ‘હું તેમને કેવી રીતે સંભાળીશ ? ઉઠી-ઉઠીને નાસે તો હું શું કરું ? અને તો બીક લાગે છે.’

‘હમણાં તો હું બેઠો છું, પણ કાંઈ માણસની મદદની તમને ખબર પડશે.’ વૈદે સૂચવ્યું.

‘ ત્યારે હું નડીયાદથી મારી નણુંદને જોલાવું ? ’

‘ હા, ખાસ માણસ મોકલીને તેડાવો. ’

વૈદની આ સૂચનાથી ગોમતી વધુ ગભરાઇ. તેણે એક રૂપિયો આપવાનો કરીને એક રજારીને નડીયાદ મોકલી સંદેશો કહાવ્યો. પાડોશમાંથી રામકોર ડોસી અને જમના ગોમતીની મદદે આવ્યાં, અને કમળાની સારવારમાં રોકાયાં. પણ દર્દ વધતું જ ચાલ્યું. ઉત્તેજિત થએલું મગજ, નબળું શરીર અને લોહી ઉઘાળી રહેલો તાવ, એ ત્રણે દર્દને થોડે કમળાનાં સન્નિપાતનાં લક્ષણો વધતાં ગયાં. બિચારી સુશીલા નડીયાદથી સીગરામમાં દોડાદોડ કરતી રાતના નવ વાગતાં આવી પહોંચી, પણ તેણે માતાના ખાટલા પાસે જઈને કહ્યું; ‘ બા, હું આવી ! ’ તે ક્ષણે કમળાએ જે હર્ષવેલી શીકરી આંખ ઉઘાડી તે છેલ્લી વારની જ હતી !

❧

❧

❧

મૃત્યુનું મંડળ :

- આ નવલકથા રોમાંચથી ભરપૂર છે. આ વાર્તાનું
- રહસ્ય કેમ ઉઠી અંધારી ગુફા સમાન છે.
- આજે જ મંગાવી લ્યો. પ્રીંમત. રૂા. ૦-૫-૦

*

*

*

:: —લખો— ::

ખલુરૂપી કાર્યાલય : રાણપુર (કાઠીયાવાડ)

પ્રકરણ ૩૨મું

માતા વિનાની

‘રામ ! શ્રી રામ ! ખેલ ખતમ થઈ ગયો, બહેન !’ કહી નાનચંદ વૈદ ઉઠતો ઉઠતો બોલ્યો : ‘ચાલો હવે, મુઠ્ઠાને ચોકે લ્યો !’

‘હવે ચોકે લઈને શું ? આભડછેટ તો થઈ ચૂકી. વૈદ ! તમને થ ખબર ન પડી કે હવે છેલ્લી ઘડી બચ છે ? વેળાસર ચોકા કરાવવાનું થ તમને સૂઝતું નહિ ?’ રામકાર ડોસી વૈદ ઉપર ગુસ્સો કરતાં બોલ્યાં.

‘મેં બાલ્યું કે શ્વાસ થશે, એટલે ચોકા કરાવીશ, પણ ડોસી તો એકાએક દબાઈ ગયાં.’ વૈદ પોતાનો વાંક કાઢનારને સામે જવાખ આપ્યો.

‘પથારીમાં મોત ! અરર મા, છેલ્લી ઘડીનો સાથરોય નહિ ! આવું તે મોત હોય ? અલી ગોમતી, ઝટ લીંપી નાંખ; નાતીલાં બાલુશે તો કેવું હીણું દેખાશે ?’ રામકાર ડોસીએ પોતાની ચિંતા દર્શાવી. રાત્રણસમયનો આચાર અણીશુદ્ધ રીતે પાળવામાં ડોસી હોશિયાર હતાં, પણ અત્યારે તેમની હોશિયારી અફળ ગઈ અને કમળાનું મોત પથારીમાં જ થઈ ગયું. તેથી તેમને બહુ લાગી આવ્યું હતું.

ડોસી ઝોરડામાં પેદાં, ત્યારે તો ગોમતી દોડદોડ કરીને લીંપણુ કરી ચૂકી હતી. રામકાર ડોસીએ હાક મારી : ‘હાં, ચોકા તૈયાર છે, ઉપાડો હવે !’ અને તત્કાળ જ ચાર બાલુએ મુઠ્ઠાને ઉપાડીને ચોકે લીધું. તુરત જ રામકાર ડોસીએ મુઠ્ઠાના મુખમાં તુળસીનું પાન મૂક્યું અને ઝડપભેર બધો વિધિ પતાવીને મરણપોક મૂકી.

એકત્ર થયેલાં સ્ત્રીપુરુષો બ્યારે પોકપોક મૂકીને રતાં હતાં, ત્યારે મુશીલા માતાના મૃતદેહના પગ પાસે બેસીને મૂગી મૂગી આંસુ વરસી

સાવી રહી હતી. રામકાર ડાસીએ તેની પાછળ બેઠાં બેઠાં ધૂમટામાંથી જોઇ લીધું કે સુશીલા રડતી નથી, એટલે તુરત પાછળથી આંગળીનો ઘોદો મારીને કહ્યું : ‘અલી, પોક તો મૂક, આમ મૂગી શું બેસી રહી છે ?’ જરા આવે બેઠેલી ગોમતીએ જોઇ લીધું કે સુશીલાને ઠપકો મળે છે એટલે તેણે રડવા માંડ્યું, પણ તેને રડવાનો વિધિ આવડતો નહોતો ! ‘એ-એ’, કે ‘ઓય ઓય મા’ એમ બોલીને રડવાથી બીજાં બધાંના રોણમાં સૂર પુરાતો નહોતો, પણ એ પોક કેવળ જૂદી પડવા લાગી હતી, અને તેથી રડવા છતાં ગોમતીને ડર લાગતો હતો કે રામકાર ડાસીનો ઠપકો પોતાને પણ કદાચ ખાવો પડશે !

રામકાર ડાસીની આંગળીનો ઘોદો ખાતાં સુશીલાએ પાછું વાળીને બેયું. ડાસીએ ફરીથી કહ્યું : ‘પોક મૂક, આમ મૂગાં મૂગાં ન રડાય !’

સુશીલા બોલી : ‘મને મ્હોંથી પોક મૂકતાં નથી આવડતું, કાકીમા ! મારું દિલ પોકારે છે અને એ પોકાર મારી મા સાંભળે છે; મારે બીજાને સંભળાવવા પોક મૂકવાની જરૂર નથી.’

મરણપોકનો ધ્વનિ હજી ચાલુ જ હતો, તેની વચ્ચે આ બેસૂરી વાતચીતે, હાજર હતાં તે બધાંનું ધ્યાન ખેંચ્યું અને સૌ તે જાણુવા આતૂર બન્યાં એટલે ઉચ્ચ સ્વરે રડવાનું ભૂલી ગયાં ! એકદમ ઓરડામાં શાન્તિ પથરાઇ ગઇ ! કુતૂહલ વધી પડ્યું. રામકાર ડાસીને સુશીલાના જવાબથી ખોટું લાગ્યું અને બધાં તે સાંભળવા માટે ચૂપ બની ગયાં, તેથી અને વળી સુશીલાના જવાબથી તે ખસ્યાણાં પડી ગયાં ! પાછાં સૌને મરણપોકના અધવચ તૂટેલા માર્ગે દોરવા માટે રામકાર ડાસીએ ચલાવ્યું : ‘તમા...રાં નાનપણનાં...આં...હે...ત, ભૂલ્યાં કેમ ભૂલાશે...રે...એ...એ’ અને પાછળ બીજાની પોક સંધાઇ... ‘ઓ મારાં કાકી...ઈ...રે !’

પા કલાકમાં મરણપોકનો છેલ્લામાં છેલ્લો ઉંકારો શાન્ત થઇ ગયો, પણ સુશીલાની અશ્રુધારા એકસરખી વહી રહી હતી. પુરૂષોને

હવે મુઝદાને સ્મશાને લઈ જવાની વ્યવસ્થા કરવાની હતી, એટલે તે ઓસરીમાં આવી બેઠી હતી. દૃષ્ટિસમીપે એ વહાલભરી માતાનો મૃત-દેહ નહોતો, પ્રભાતે તો એ મૃતદેહનીયે ભસ્મ થઈ જવાની હતી, પરંતુ પુત્રીના દુઃખમાં દસ-દસ વર્ષ સુધી દુઃખ માનીને દેહ સૂકવી રહેલી માતાનું વહાલ તેનાથી ભૂલ્યું બૂલાય તેમ નહોતું. છેલ્લાં પાંચ વર્ષ તો સુશીલાએ પૂરી સમજણમાં ગાળ્યાં હતાં, અને તે સમય દરમિયાન તેણે જોયું હતું કે માતાએ પોતાના રડાપામાં કે જુવાન પુત્રના મરણમાં જેટલો દુઃખાવેગ અનુભવ્યો નહોતો, તેટલી દુઃખની સતત પ્રજ્વળતી જ્વાળા તેણે પુત્રીના મનોદુઃખ પાછળ વેઠ્યા કરી હતી; અને જ્યારે પુત્રી સુખી થઈ, તેનું સુખ નજરોનજર જોવાનો તેને અવસર મળ્યો, ત્યારે એ આગામી સુખના હર્ષાવેશમાં જ તે ચાલી નીકળી ! ‘ ઓ પ્રભુ ! દસ-દસ વર્ષના સંતાપના અગ્નિમાં તપાવ્યા પછી મારી અકાળવૃદ્ધા જનનીને તેં એકાદ માસના સુખની શીતળતા પણ ચાખવા ન દીધી ? જેના સંતાપને ઓળખીને મેં મારો મનઃસંતાપ અહર્નિશ દાખી રાખવા યત્ન કર્યો હતો અને જેના સંતાપનો વેગ નહિ વધવા દેવા માટે પણ મેં અપાર માન-સિક વેદનાને દિલમાં દૂગાવી રાખવાની તપશ્ચર્યા કરી હતી, તેનાં સુખ-સંતોષ જોવાનો લ્હાવો પણ તેં મને લેવા ન દીધો, એ તારી નિર્દયતા નથી ? ’

‘ હે કૃપાનિધાન ! તું કરે તે ખરું ! ’ એવા નિઃશ્વાસોદ્ગાર કાઢતા જગજીવન દેસાઈ કપડાં, વાંસ અને ખીજી સામગ્રી સાથે પચ-થિયાં ચડતા હતા. મધરાતની શાન્તિમાં સુશીલાએ પ્રભુનું ‘ કૃપા-નિધાન ’ વિશેષણ સાંભળ્યું, અને વદી ચોથના ઉંચે ચડતા ચંદ્રમાના અજવાળામાં માતાના મૃતદેહની સ્મશાનયાત્રા માટેની સામગ્રી જોઈ.

‘ પ્રભુ કૃપાનિધાન છે ? એમ પણ હોય ! ’ સુશીલાની વિચારધારા ખીજી દિશાએ વહેવા લાગી : ‘ મારા સુખસમાચાર સાંભળીને હર્ષોન્મત્ત થયેલા મનથી અને મને એકાદ ક્ષણ પણ સુખી જોઈને હર્ષાયેલી

આંખ મીંચીને તે સંતોષમાં જ ગઇ, એ પણ ઇશ્વરની કૃપા કાં ન હોય ? આગળ વિચાર કરતાં સુશીલાની મતિ કુંઠિત થવા લાગી. તે શૂન્ય ચિત્તે જ ઓસરીમાં પડતા એક ચાંદરણ ઉપર ધ્યાન સ્થિર કરી રહી. તેનાં આંસુ સુકાવા લાગ્યાં અને તે ઊંડા-ઊંડા વિચારમાં ડૂબી જવા લાગી.

સુખ અને દુઃખ એ બેઉ મનના અપેક્ષાવાચક અનુભવો છે. મનની સમક્ષ ઉભેલા વિશિષ્ટ સુખની અપેક્ષાએ સામાન્ય સુખ દુઃખરૂપ પ્રતીત થાય છે, અને વિશિષ્ટ દુઃખની અપેક્ષાએ સામાન્ય દુઃખ સુખરૂપ પ્રતીત થાય છે. ચાલીસ વર્ષની વિધવા પોતાની સાઠ વર્ષની પડોશણ સૌભાગ્યવતીની તુલનામાં જ્યારે પોતાને મૂકે છે ત્યારે તે પોતાને દુઃખી માને છે, પણ બીજી વીસ વર્ષની વિધવા પડોશણની તુલનામાં પોતાને મૂકે છે, ત્યારે તે પોતાને સુખી માને છે; પુનઃ એ વીસ વર્ષની વિધવા પોતાની પંદર વર્ષની બાળરાંડ સખીની સાથે પોતાને તુલનામાં મૂકે છે, ત્યારે તેના દુઃખ સમીપે પોતાને સુખી સમજે છે; અને એ પંદર વર્ષની બાળરાંડ પણ જ્યારે એમર દુઃખથી હીજરાતી પોતાની સૌભાગ્યવતી સખીને જુએ છે, ત્યારે તે પોતાના બાળરાંડાપામાંય સંતોષનું કારણ માને છે ! આ પ્રકારની અપેક્ષાએ કરીને માનવની મનોવૃત્તિ સુખ-દુઃખના અનુભવો કરે છે, અને તે જ સાપેક્ષતાએ કરીને મનુષ્ય પ્રભુને નિર્દય અને કૃપાળુ પણ કહે છે. એ સાપેક્ષતા અત્યારે સુશીલાના અંતરમાં ઘોળાતી હતી.

‘મારું ભાવિ હજી ક્યાં સંપૂર્ણ આકાર લઇ ચૂક્યું છે ? તેમને આવ્યાને હજી બે-ત્રણ દિવસ થયા, એ તો સારા દિવસો ગયા અને મેં તેમાં સુખ માન્યું; માતાએ પણ સુખમાં જ છેવટની આંખ મીંચી; પણ ભવિષ્યમાં મારું દુર્ભાગ્ય ઉલટવાનું હોય, તે પાછા મને મૂકીને ચાલ્યા જવાના હોય, કે કાંઈ અવનવા બનાવો બનવાના હોય અને હું દુઃખી થવાની હોઉં, તો તે કાણુ જાણે છે ? એ દુઃખનો અવસર જેવા મારી જનેતા જીવી નહિ અને તેના સંતોષની ક્ષણમાં

જ પ્રભુએ તેને બોલાવી લીધી એ શું તેની કૃપાળુતા નહિ ? મનુષ્યની નજરે દેખાતી પ્રભુની નિર્દયતામાં નિર્દયતા હશે, તે તો કાણ કહી શકે ? અનંત કાળ વહી જવા છતાં તેની કૃપાળુતાનો કે નિર્દયતાનો નિર્ણય માનવબુદ્ધિ કરી શકી નથી અને કરી શકવાની નથી: કારણ કે તેની લીલાનો ય અંત નથી. માત્ર મનુષ્યે પ્રાપ્ત સ્થિતિમાં જ સંતોષ માનીને માનવત્વ સફળ કરવું જોઈએ, બલકે સફળ કરવાને યત્ન કરવો જોઈએ, પછી એ યત્નનું પરિણામ ગમે તે આવે. ’

આ તત્ત્વવિચારે સુશીલાના તાત્કાલિક દુઃખાવેગનું શમન કર્યું. તેની ભીની આંખો સુકાઈ ગઈ, હૃદયનો ભાર ઓછો થઈ ગયો, અંતઃકરણમાં ધૈર્ય આવ્યું અને તે ઉઠીને ગોમતીની પાસે જઈ બેઠી. તેને હુસકાં ભરતી સાંભળીને સુશીલા બોલી : ‘ ભાભી, હવે શાન્ત રહેા. તમતરી અને મારી ઉપર છત્રની છાયા હતી તે રહેવા દેવાનું પ્રભુને ગમ્યું નહિ, તો તેમાં પણ તેની કૃપાળુતા જ કારણીભૂત હશે; પછી રડીને શું કામ ? ’

‘ પણ આ ઘરમાં એકલાં મારા દહાડા કેમ જશે બહેન ? હું બાના મૃત્યુ કરતાં તો વધારે... ’ અને તે આગળ બોલી નહિ.

‘ હું સમજી, ભાભી ! ગયાં દુઃખોને રડવાથી સુખ સાંપડતું નથી. ખાવાને અન્ન કે રહેવાને ઝુંપડુંય ન હોય તેવી બાળવિધવાઓની સાથે સરખાવતાં તમે કેટલાં સુખી છો તે વિચારી જુઓ ! ’

પછી નણુંદ-ભોજન બિવિધમાં કરવાની ગૃહવ્યવસ્થા વિષેની વાતચીતમાં પડી. ખીજી બાજુએ અભડાવા આવેલાં ઐરાં ધામળા ઓઢી ઓઢીને ઓસરીમાં આમ-તેમ પડવા લાગ્યાં અને ઘસઘસાટ ઉંઘવા લાગ્યાં. ઘડીયાળમાં બેના ડંકા સંભળાયા ત્યારે પુરૂષો નનામી બાંધીને તૈયાર કરી બહાર નીકળ્યા અને તેઓ પણ થોડું ઉંઘી દેવાને આમ-તેમ જગ્યા શોધવા લાગ્યા. નણુંદ-ભોજનની ધીરી વાતચીત ઠેઠ પરોઢના છ વાગતાં સુધી ચાલી, જે વખતે રામકાર ડોસી બહેબાઈનાં ઉઠતાં બોલ્યાં : ‘ ઉઠો, ઉઠો, જગાભાઈ ! પરોઢ થઈ ગયું, મુડદુ કાઢ-

વાની તૈયારી કરો. અલીઓ ઉઠો, એક વાર છાજ્યાં લ્યો, એટલે પછી ગામનાં બૈરાં આવે ! ’

સુશીલા વિનયપૂર્વક બોલી : ‘ કાકીમા ! આપણે રોવા-ફૂટવાનો કશો વિધિ કરવાનો નથી. રોવાથી કાંઈ મારી બા પાછી આવવાની છે ? ’

‘ ગાંડી ન થા ગાંડી, રડ્યા-ફૂટ્યા વિના ચાલે ? આ કાંઈ જેવું તેવું મોત છે ? કમળા તો મારાથી નાની હતી. ’ રામકાર ડાસીએ વિરોધ ઉઠાવ્યો.

‘ ના, માજી ! મારે એ કશું કરવું નથી. ’

‘ તને રડતાં-ફૂટતાં નથી આવડતું, એટલે ? ’

‘ ના, એટલા માટે નહિ, અને તમને સારું રડતાં-ફૂટતાં આવડે છે, તેટલા માટે પણ નહિ; પણ રડવાને બદલે તમે પ્રભુનું નામ લઈ મારી બાને શાંતિ ઇચ્છો તો તેથી તેના આત્માને સંતોષ થશે-રડવાથી નહિ. ’

‘ ના, અમે તો રડીશું. છાજ્યાં લઈશું અને બપોય વિધિ કરીશું. ’ રામકાર ડાસીએ પોતાનો ઉત્કંઠા ન જ છોડ્યો.

હવે શું કરવું ? સુશીલાને દહતા દાખવવાની આવશ્યકતા લાગી. તે બોલી : ‘ તો જેમને રડ્યા-ફૂટ્યા વિના ન ચાલે એમ લાગતું હોય તે પોતાને ઘેર જઈને નાહી લે. ’

‘ હેં ! ’ ચાર-પાંચ બાપ્તઓના મુખમાંથી એ ઉદ્ગાર નીકળી પડ્યો.

‘ હા ! તમે રાતોરાત જાગી બહુ તકલીફ લીધી છે, એ તમારો પાડ ભુલાય તેમ નથી, પણ મારે રડવા-ફૂટવાના વેશ કાઢવા નથી અને કાઢને મારે આંગણે એ વેશ કાઢવા દેવા નથી. ’

એકાદ-બે જુવાન બાપ્તઓ સિવાયની બધી પ્રૌઢ અને વૃદ્ધ બાપ્તઓ વિચારમાં પડી ગઈ; રામકાર ડાસીએ તો ખરેખર રીસાઈને ચાલવા

માંડયું, ખીજી પણ એક બાઇ તેમની પાછળ-પાછળ ચાલી, પણ ખડકીએ પહેંચતાં બેઉ કાંઇ વાતચીત કરીને પાછી વળી, અને કાંઇએ જાણ્યું નહિ કે શાથી !

છેવટે સુશીલાએ સૂચવ્યા મુજબ જ બધું થયું. રડવા-કૂટવાનું બંધ થયું. પુરૂષો 'શ્રીમન્ નારાયણ' નું નામ જપતા મુડદું સ્મશાને લઇ ગયા. એ નાના ગામમાં આવા કારણસર પહેલી જ વાર ટીકા થવા લાગી; સુશીલા સંબંધે ખૂબ વાતો થઇ, નિંદાઓ થઇ. કાંઇએ તેને હઠીલી, કાંઇએ સુધરેલી, કાંઇએ દોઢકાહી અને કાંઇએ ઉદ્ધત કહી, છતાં તેના વ્યક્તિત્વની એ છાપ આખા ગામથી ભુલાય તેમ નહોતું.

❦

❦

❦

આ દવાઓ ખોટી સાબિત કરનારને એકસો રૂપીઆ ઇનામ !

સાયન્ટીફિક ! [રજીસ્ટર્ડ નં. ૪૫૮૫] ગેરન્ટીડ !

—ઇલેક્ટ્રીક પ્લાસ્ટર—

—ઇલેક્ટ્રીક પીલ્સ—

હસ્તદોષ કે ખીજ કારણે આવેલું ગુપ્તભાગનું ટુંકાપણું, પાતળાપણું અને દરેક ખામીઓ ત્રણ દિવસમાં જડમુળથી મટાડી ખરી મરફાઇ કાયમ માટે આપે છે. કી. રૂ. ૧૫-૦-૦. પો. જુદું [શી. ૨૭]

હસ્તદોષ કે ખીજ કારણે આવેલી નામદર્દી, ધાતુ, શરીર અને માનસિક રોગો, નખળાઇ સાત દિવસમાં જડમુળથી મટાડી અખુટ વીર્ય કાયમ માટે આપે છે. કી. રૂ. ૧૦-૦-૦. પો. જુદું [શી. ૨૧]

બેચરી પારહ ગુટીકા—બ્લડપ્રેશર, કેન્સર, ક્ષય, નામદર્દી, હૃદય, મગજ કે ધાતુ સંબંધી દર્દો, લોહી માંસનો અભાવ વગેરે મટાડી કાયમી ચોવન આપે છે. મોઢામાં રાખવાથી વીર્ય સ્ખલન થાય છે. આ ગુટીકા કાયમ ચાલે છે. કી. રૂ. ૫૦-૦-૦ [શી. ૮૦] પો. જુદું.

[પત્રવ્યવહાર ખાનગી]

[જવાબ માટે ટીકીટ ખીડવી]

પ્રોફેસર વૈદ્યશાસ્ત્રી. એન. પી. આચાર્ય. M. I. I. M. C.

(પાળીયાદવાલા) V. ધંધુકા : (કાઠિયાવાડ) B. S. RY

પ્રકરણ ૩૩મું

નખખોદિયાની મીલકત

કમળાનો મૃતદેહ શ્મશાનમાં બળી રહ્યો હતો, તે વખતે જ તે બળતી ચિતાની આગથી પોતાના શરીર તપાવીને ટાઢ ઉડાડી રહેલા રાણીપુરના બ્રાહ્મણો ચર્ચા ચલાવી રહ્યા હતા કે આ નખખોદિયાની મીલકતની શી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ ? એ વ્યવસ્થા કરવાનું કાંઈ તેમના હાથમાં નહોતું, પરંતુ એવી વ્યવસ્થા કરવાનું જો પોતાના હાથમાં આવે તો પોતે તેનું શું કરે તે વિષે સૌ પોત-પોતાનો અભિપ્રાય પ્રકટ કરીને મનના ઘોડાને દોડાવી રહ્યા હતા. જગજીવન દેસાઈ અને હરિશંકર આચાર્ય સુશીલાના પિતા રામેશ્વર આચાર્યના ન્યાતીલા અને પડોશી હતા. એટલે ઘણાખરાનો એવો અભિપ્રાય હતો કે જો તેઓ સુશીલા અને ગોમતીને સમજાવે તો એ મીલકતનો પોતાનો મનઘાર્યો તથા સારામાં સારો ઉપયોગ થયો લેખાય; પરંતુ નવાઈની વાત એ હતી કે એ ચર્ચામાં બીજા બ્રાહ્મણો છૂટથી ભાગ લેતા હતા, ત્યારે આ બેઉ બહુ જ થોડું બોલતા હતા અને સામાન્ય રીતે મૌન સેવીને ચિતાનાં લાકડાં આધાં-પાછાં કરવામાં જ પોતાનું ચિત્ત રોકાઈ રહેલું હોય એમ બતાવતા હતા.

સાંજે ધરના ચોકમાં પાથરણું પાથરવામાં આવ્યું અને ગામેગામ કાળોતરીઓ લખાવા લાગી, તે વખતે ગામના બધી ન્યાતના લોકો દિલસોજી દર્શાવવા આવવા લાગ્યા. તેઓ થોડી વાર બેસી, ખરખરો કરી ચાલ્યા જવા લાગ્યા, અને કાંઈ કાંઈ તો કમળાની પાછળ દાન-પુણ્ય કરવાની, સારી પેઠે ધર્મદો આપવાની, બ્રાહ્મણોની ચોર્યાસી જમાડવાની, ગામમાં સંસ્કૃત પાઠશાળા કાઢવાની, પાંજરાપોળનું મકાન

બાંધાવી આપવાની, ગામનો તૂટી ગયેલો ચખૂતરો સમરાવવાની, નવી ધર્મશાળા બાંધીને સદાવ્રત બાંધવાની અને એવી કાંઈ કાંઈ સૂચનાઓ કરવા લાગ્યા. ઓરડામાં બેરાંનું પાથરણું પાથરવામાં આવ્યું હતું, પરંતુ રડવાફૂટવાનું બાંધ રાખવામાં આવ્યું હતું, એટલે એ બધી વાતો ધરમાંનાં બેરાંની સાથે ગોમતી અને સુશીલાને કાને પણ પડતી હતી. સુશીલા સમજતી જ હતી કે પિતાની મિલકતની કાંઈ લોકાપ-કારક સારી વ્યવસ્થા કરવી જોઈશે, પરંતુ એ વ્યવસ્થા કેવી હોવી જોઈએ, તે વિષે તેણે કશો વિચાર કર્યો નહોતો; તે વખતે આ પ્રકારનાં સૂચનો તેને ન્યાતીલાઓ અને બીજાઓનું માનસ પારખવા માટે ઉપયોગી થઈ પડ્યાં.

પરંતુ રાત્રે તેણે એક કારમો આંચકો અનુભવ્યો. પહોર રાત પીત્યે જ્યારે નણુંદ ભોજન ધરમાં એકલાં પડ્યાં, ત્યારે ગોમતીએ આસ્તેથી સુશીલાને કહ્યું: ‘ બહેન ! હવે હું આ ધરમાં શા આધારે દિવસો ગાળી શકીશ અને બધી આવકની વ્યવસ્થા ક્યાં વિના કાંઈ છૂટકો છે ? ’

સુશીલાએ પૂછ્યું : ‘ તમે કહો તેવી વ્યવસ્થા કરીએ. ’

‘ હું તો કહું છું કે હરિશંકર આચાર્યના મધુકરને હું ખોળે લઉં તો કેમ ? ’

એ પ્રશ્ન સાંભળતાં જ સુશીલા ચોંકી ગઈ અને ઊંડા વિચારમાં પડી ગઈ. આ એક તદ્દન નવો અને કારમો પ્રશ્ન તેની સમીપે આવ્યો હતો કે જેનું તેને કદાપિ સ્વપ્ન પણ આવ્યું નહોતું. નખખોદિયાની મીલકત રક્ષણતી થાય નહિ, તેટલા માટે વિધવાઓ કાંઈ દૂર કે નજીકના સગાને દત્તક લે છે એ વાત સુશીલાના મગજમાં હવે ઊગી આવી, અને તે સાથે જ તેને વિચાર થયો કે એ માર્ગ હિતકર છે કે નહિ ? તેણે ગોમતીને પૂછ્યું: ‘ બાબી ! એમ કરવાથી લાભ શો ? ’

‘ તમારા પિતાનું અને તમારા ભાઈનું નામ રહે, અને બધી મીલકત વેડફાઈ ન જાય. ’

સુશીલાને લાગ્યું કે આ યોજના ભાભીના પોતાના મગજમાંથી ઉદ્ભવી નથી. તેણે કહ્યું: ‘ પણ હરિશંકર આચાર્ય પોતાનો મધુ તમને દત્તક આપે જ નહિ ! ’

‘ આપશે, મને રામકારકાકીએ હા કહી છે. ’ ગોમતીએ જવાબ આપ્યો.

સુશીલા બધું સમજી ગઇ. ગોમતીના મગજમાં એ યોજના રામકારકાકીએ જ મૂકી હતી. રામકારકાકી હરિશંકરની મા થાય, એટલે પોતાના પૌત્રને મોટી જગીર મળે એવી તેમની ઇચ્છા સ્વાભાવિક હતી. કમળાના મૃત્યુ વખતે રડવા-કૂટવા વિષેની સુશીલાની મનાઇનો હુકમ સાંભળતાં જ રામકારકાકી રીસાઇને ચાલ્યા જવા લાગ્યાં હતાં, પણ ખડકીએથી પોતાની મેળે જ પાછાં વળ્યાં હતાં એ સમજણની પાછળ પણ આ સ્વાર્થબુદ્ધિ જ હોવી જોઇએ એમ સમજતા સુશીલાને વાર લાગી નહિ. કમળા રાત્રે મરી ગઇ, ત્યારે હરિશંકરને કમરમાં વા આવ્યો હતો, પરંતુ શ્મશાને જવા માટે તે આવ્યો હતો, તેણે પોતે જ કમળાના મુકદ્દાને આગ લગાવી હતી અને ઘેરથી આગ તથા દોણી ઉપાડવાનું તેણે પોતાના ચૌદ વર્ષના પુત્ર મધુકરને જ સોંપ્યું હતું, તે બધું આ યોજનાના એક ભાગરૂપ હોવું જોઇએ, તે હવે સુશીલાને સમજતું હતું. છતાં તેણે ગોમતીને પૂછ્યું: ‘ પણ સગા વિના બીજને કાંઈ દત્તક લેવાય ? ’

ગોમતીએ જવાબ આપ્યો: ‘ તેમની અને આપણી અવટંક આચાર્યની છે એટલે દૂર દૂર તે આપણા સગા થતા હોવા જ જોઇએ. રામકારકાકી કહેતાં’તાં કે પાંચમી પેઢીએ આપણે પીતરાઇ થઇએ, એમ આપણો વહીવંચો છપ્પનીઆની સાલમાં આવ્યો હતો તે કહેતો’ તો. ’

સુશીલાએ થોડી વાર વિચાર કરીને કહ્યું: ‘ ભાભી ! તમે જાણો છો કે એક વાર આ આખું ગામ આપણા બાપદાદાનું હતું, એ

બધી મીલકત ધસાધ ધસાધને આજે સરકાર બે હજાર રૂપિયા ફક્ત વર્ષાશનના આપે છે અને તમે જીવો ત્યાંસુધી એ વર્ષાશન ઉપર આપણો હક્ક છે. તે ઉપરાંત જમીન-જગીરની પણ આવક થાય છે. મારા બાપનું અને ભાઈનું નામ રહેવા દેવાની જો પ્રભુની ઇચ્છા હોત, તો તે આપણી ઉપર આવે કાપ વરસાવત નહિ; અને નામ રહે તોય શું અને ન રહે તોય શું? એક ન્યાતીલાના છોકરાને બધી મીલકત આપી દઈને તેનું કલ્યાણ કરવું, તે કરતાં એ જ મીલકતથી આખા ગામનું કલ્યાણ કરીએ તો શું મારા બાપનું અને મારા ભાઈનું નામ નહિ રહે ?

‘ પણ હું અહીં કેને આધારે રહું? ઘરમાં એકલાં મારે દિવસ કેમ જાય ? ’

‘ તમને ગોઠે ત્યાંસુધી અહીં રહેજો, ન ગોઠે ત્યારે પિયર જઈને રહેજો, અને ત્યાં ન ગોઠે તો મારે ત્યાં નડિયાદ આવજો. મારી પાસે તો તમને સારી રીતે ગમશે ને ? ’

‘ હા. ’

‘ ત્યારે સાંભળો. મારે વિચાર તો એવો છે કે મારા પિતાની જે જમીન-જગીર છે તે હું આ ગામને જ સોંપી દેવાની છું. ’

‘ પછી તેની આવકનું શું થાય ? ’

તે આવકમાંથી ગામમાં એક નિશાળ ચાલશે અને જે છોકરાઓ ગામમાંથી કેાઇ પણ ઉદ્યોગ શીખવા બહારગામ જશે તેમને શિષ્યવૃત્તિ એટલે સ્કોલરશીપ મળશે; અને એ રીતે રાણીપુર ગામના એક વખતના માલિકની મીલકત રાણીપુરના લોકોનું જ યથાશક્તિ કલ્યાણ કરશે. ’

ગોમતી કાંઈક સમજી ખરી, પરંતુ આ ગોઠવણનો મોટો છે એવું તે સમજી શકી નહિ. તે નણુદને કશે પણ જવાબ ન આપતાં ચૂપ બેસી રહી.

સુશીલા આગળ બોલી: ‘ અને બાબી ! હું સમજું છું કે આખું મામ નખ્ખોદિયાની મીલકત ઉપર ટાંપીને બેઠું છે. એ મીલકત હું ગામને જ આપવાની, પણ લોકો ધારે છે તેવી રીતે નહિ. હું ન્યાતને લાડુ જમાડવાની નથી, ચોર્યાસી જમાડીને કાતિનો ધજગરો બાંધવાની નથી, પાંજરાપોળ કે અખૂતરા બંધાવવાની નથી, સદાવ્રત સ્થાપવાની નથી અને સંસ્કૃત પાઠશાળાએ કરવાની નથી: હું તો ગામના ગરીબ છોકરાઓને ભણવાની અને તેથી આગળ વધીને ઉદ્યોગ શીખવા માટે મદદ કરવાની ગોઠવણ મારા બાપની સ્થાવર-જંગમ મીલકતમાંથી કરવાની છું. હું એક માણસને બધું આપી દઉં, તે તેનો સારો ઉપયોગ કરે કે ખરાબ કરે, તે કરતાં મારા બાપદાદાઓએ જે ગામલોકોદ્વારા કમાઈને મીલકત જમાવી હતી તે જ લોકોને બધું આપી દઉં તો શું ખોટું છે, તે તમે મને કહો. ’

સુશીલાની દૃષ્ટિ અત્યંત દીર્ઘગામિની હતી. તે માત્ર શાશ્વત હિતને જોનારી હતી અને એનાં ફળ દૂરના ભવિષ્યમાં જ મળવાનાં હતાં, કે જેની અત્યારે માત્ર ઝાંખી કલ્પના જ કરી શકાય. ગોમતી જેવા પ્રાકૃત માનવીને એ કલ્પિત લાભોનું તોલન કરતાં પણ ક્યાંથી આવડે ? ઘરને આંગણે ન્યાત જમતી હોય અને ‘ લાડુ તમારે ’ની ખૂમથી કેલાહલ જામી રહ્યો હોય તેથી જેને આનંદ થાય, તેને છોકરાને ભણવા માટેની નિશાળની વાત કેવી રીતે રૂચે ? જેને ભટકતા બાવાઓને ખીચડીનું કે શેર આટાનું સદાવ્રત બાંધવાથી થતા પુણ્યને લીધે બાપદાદાને વૈકુંઠ મળતું ભાસતું હોય, તેને ઉદ્યોગ શીખવા જતા છોકરાને શિષ્યવૃત્તિ આપવાનું મહત્ત્વ ક્યાંથી સમજાય ? વગડામાં ભરવાડોએ રખડતાં મૂકેલાં લવારાં-બકરીનાં નરબચ્ચાં, રબારીએ આંગણેથી હાંકી કાઢેલી અને ફરી ગાભણી ન થાય તેવી ગાયો, બાંધે પાઠાં પડવાથી બદબદતાં જીવડાવાળા ઘરાડા બળદો, ગાય-બેંસનું દૂધ પી જતાં બાળ વાછરડાં અને પાડાં, એવાં પશુઓને ઘરઆંગણે રાખવાથી

બીનજરૂરી ખર્ચ અને ખોટ માનનારા સ્વાર્થી માલીકા તેમને પાંજરા-પોળમાં પકરાવે છે, અને એ રીતે વસ્તુતઃ ખર્ચ કે ખોટમાંથી બચાવ શોધતા હોવા છતાં બાહ્યતઃ જીવદયાથી પોતાનાં સુકામળ દિલની આર્દ્રતા બતાવવામાં વડાઇ લે છે; જીવદયાના દંભને પોષતી આ પ્રકારની પાંજરાપોળ સ્થાપનામાં દયા અને મૃગાં પ્રાણીઓ ઉપર ઉપકાર કરવાની જેમની પરંપરાગત અંધ માન્યતા હોય, તેમને બેકાર અને અભણ માનવીનું રોગનિવારણ કરવાની પાંજરાપોળ જેવી શાળાની કે ઉદ્યોગશાળાની ઉપકારિતાનું સ્વપ્ન પણ ક્યાંથી આવે ? આ કારણથી ગોમતી સુશીલાને કશો જવાબ આપી શકી નહિ. તે નિરૂત્તર રહેવાયા સુશીલાને લાગ્યું કે ગોમતીને હજી બરાબર સંતોષ થયો નથી. તેણે પૂછ્યું : ‘ભાભી ! તમે જીવન સુધી ભૂખ્યાં ન રહો, અને એકલાં-અટૂલાં ન રહો, તે સિવાય તમને મારા પિતાની મિલકતની વ્યવસ્થા સાથે બીજો કાંઈ સંબંધ છે ?’

‘ના.’

‘તમને મારી ઉપર વિશ્વાસ છે ? તમારી પ્રત્યે મારો સદ્ભાવ છે એવી તમને ખાત્રી છે ? જો જો હો, ખુલ્લા દિલથી કહેજો, તમને જે લાગતું હોય તે હિંમતથી-મારી શરમ રાખ્યા વિના કહેજો.’

‘હા બહેન ! તમારી ઉપર તો મારો પૂરો વિશ્વાસ છે.’

‘ત્યારે તમે નિશ્ચિંત જ રહો; હું વિશ્વાસઘાત નહિ કરું, તમને જરાયે દુઃખી નહિ થવા દઉં અને મારા પિતાની મીલકત ઉપર ટાંપી બેઠેલાં ગીધોને બલે નાસીપાસી મળે, પણ હું તેનો એવો ઉપયોગ કરીશ કે જેથી એ ગીધો જ્યારે સાચા મનુષ્ય બનશે ત્યારે તેમને મારા કાર્યમાં રહેલી ઉપકારિતા ધ્યાનમાં આવશે.’ સુશીલાએ પોતાના દિલનો મર્મ ભાભીને કહી દીધો.

‘ તો બલે બહેન, તમને ઠીક લાગે તેમ કરો; તમારૂં શાણપણ મારામાં નથી, એટલે હું જે કાંઈ બોલી હોઉં તે મનમાં ન લાવશો. ’

જેમ જેમ દિવસો જવા લાગ્યા, તેમ તેમ રાણીપુરમાં ખળબળાટ થવા લાગ્યો. કમળાની પાછળ દસમા—અગીઆરમા—ગારમા—તેરમાની ન્યાત તો નહિ, પણ ન્યાતનાં પાંચ છોકરાંને પણ જન્મવાનું નહિ ! મહાજનમાં સો રૂપિયા ધર્માદાના આપી એક દિવસની પાકી પળાવી ગામના બળદોની ખાંધેથી ધૂંસરૂં છોડાવવાની દયા સુશીલાએ કરી નહિ ! ન્યાતના ગોરને સીધું આપ્યું નહિ ! પારેવાને જ્વર, ફૂતરાને રોટલા કે ગાયોને પૂજો ઘાસ પણ ન આપ્યું નહિ ! મંદિરમાં એક દિવસની રસોઈ આપવાની તો તેણે ગોરને ઘસીને ના કહી દીધી ! રામકોર ડોશી અને તેમના પુત્ર હરિશંકરે ગામમાં સુશીલાની ખૂબ નિંદા કરી. જગજીવન દેસાઈને સુશીલા ઉદ્ધત લાગી. ગામના ખેડૂતોની નવાઈનો તો પાર રહ્યો નહિ. ગામના જતીરદારનાં વહુતું મરણ થાય અને ગામમાં એક પૈસાનો ધર્માદાય નહિ, એથી તેમના દિલ પર આઘાત થઈ રહ્યો હતો !

પણ એ નાના ગામમાં ય સુશીલાના વિચારને સર્વથા અનુકૂળ અને ટેકો આપનાર એક માણસ હતો અને તે નાનવ્યંદ વૈદ હતો. તેણે સુશીલાને પૂરી હિંમત આપી અને બીજાઓની નિંદા કે ટીકાની પરવા ન કરવા કહ્યું. આથી તેણે પોતાની યોજનાનો અમલ કર્યો. એક પાટીદાર, એક રજપૂત, એક બ્રાહ્મણ અને એક વાણીયો કે જેઓએ મીલકતની વ્યવસ્થા કરવાની હા કહી, તેઓ ઉપરાંત એક પોતે એમ પાંચ જણાંનું ટ્રસ્ટ કરી સુશીલાએ બધી સ્થાવર મીલકત તેમને સોંપી દીધી. ઘરમાં કમળાએ બચાવી રાખેલા દસેક હજાર રોકડા રૂપિયા હતા, તેમાંની અર્ધી રકમ તેણે એ ટ્રસ્ટમા નાંખી અને અર્ધી રકમ ગોમતી તથા પોતાના નામે બેંકમાં વ્યાજે મૂકી. ગોમતીના બે હજાર રૂપિયાના દાગીના હતા, તેને તેણે હાથે લગાડ્યો નહિ, પરંતુ કમળાના

પાંચેક હજારના દાગીના હતા તેમાંથી અર્ધા તેણે પોતાની પાસે રાખી બાકીના અર્ધા વેચી નાંખી તેનો દ્રુસ્ટમાં ઉમેરો કર્યો. મકાનના સંબંધમાં તેણે એવું ઠરાવ્યું કે પોતે અને ગોમતી જ્યાંસુધી જીવે ત્યાંસુધી તેમાં રહે અને બેઢનાં મૃત્યુ પછી તે મકાન કિંવા તે વેચવાથી ઉપજતી રકમ એ દ્રુસ્ટમાં જાય. આ બધી યોજના ઘડી, દ્રુસ્ટીઓને સમજાવી, સુશીલા તે બધાને અને ગોમતીને પણ નડીયાદ તેડી ગઈ અને ત્યાં રીતસર તે રજીસ્ટર કરાવી નાંખ્યું તથા સૌના સહી સીકકા કરાવ્યા, ત્યારે જ તેને જંપ વળ્યો.

ૐ

ૐ

ૐ

આ દવાએ અનેક પુરુષોના વીર્યસંબંધી વ્યાધી નાબુદ કરી હજારો સર્તીશીક્ટો મેળવ્યાં છે.

મ હ ન સં જી વ ન ગો ણી ઓ

શરીરમાં લોહી અને વીર્ય છલાછલ રાખવા માટે આ ગોળીઓ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. ગમે તેવા કારણથી ગુમાવેલી શારીરિક શક્તિ પાછી લાવે છે. ખાંસી, છાતીનાં દરદો અને જીર્ણતાવને નાબુદ કરી લુખ સારી લગાડે છે. દસ્ત સાફ લાવી શરીર નીરોગી બનાવી આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરે છે. ગોળી ૯૦ ની કબી ૧ ના ૩૧. ૨.

તદન મફત—ભયંકર અને હઠીલાં દરદોથી બચવું હોય તો અમારું ‘વ્યાધિહર પ્રયોગ’ નામનું પુસ્તક મફત મંગાવો.

વૈદ્ય રવીશંકર જટાશંકર દ્વિવેદી : મુ. ધોળકા (ગુજરાત)

પ્રકરણ ૩૪મું

✽

✽

જન્યુત અને સુપુત્ર અંતરાત્મા

✽

પ્રાણજીવનના સ્વરૂપમાં ગૃહપ્રવેશ કર્યા પછી ત્રણ-ચાર દિવસના અરસામાં જ હરિહરે આડકતરી રીતે મીલકતનો બધો ખ્યાલ મેળવી લીધો. આ ખ્યાલ તેને બોળા અને વત્સજ દેવકાર સાથેની વાતચીતથી જ મળી શક્યો હતો. ઘર-ખેતર-જાગીર જેવી સ્થાવર મીલકત તો હરિહરને કશા કામની નહોતી, પરંતુ જે જંગમ મીલકત હતી તે જ તેને ઉપયોગી હતી, કારણ કે વહેલાં-મોડાં એ મીલકત હસ્તગત કરીને પલાયન કરી જવાનો તેનો ઇરાદો હતો. આવી મીલકતમાં મુખ્યત્વે કરીને અમદાવાદની કેટલીક મીલોના શેરો હતા જેની કિંમત પંદરેક હજાર રૂપિયાની થતી હતી અને તે શેરો દેવકારના નામ ઉપર ચાલતા હતા. ઘરમાં દસેક હજાર રૂપિયાના દાગીના અને જરજવાહીર હતું જે બધું એક લાકડાના પણ મજબૂત પટારામાં હતું, અને તેની ચાવી દેવકાર પાસે જ રહેતી હતી. દેવકાર એ ચાવી ક્યાં અને કેવી રીતે રાખે છે તે હજી હરિહરના જોવા-જાણવામાં આવ્યું નહોતું, પરંતુ તે જાણી લેવું મુશ્કેલ નથી એમ હરિહરને લાગતું હતું. તે ઉપરાંત અમદાવાદની એક એકમાં દસ હજાર રૂપિયા જમા પડેલા હતા અને તેની રસીદ એક વાર દેવકારે વાતવાતમાં પોતાના ઘેર પાછા આવેલા સુશીલ પુત્રને બતાવી પણ હતી ! નડીયાદના એક નાણાવટીને ત્યાં દેવકારને નામે ખાતું ચાલતું હતું અને તે ખાતામાં પાંચેક હજાર રૂપિયા જમા હતા. જમીન-જાગીરની જે આવક થતી તે તેને ત્યાં ભરાતી અને ઘરખર્ચ માટે જ્યારે પૈસાની જરૂર પડતી ત્યારે ત્યાંથી જોઈતાં નાણાં ઉપાડવામાં આવતાં. એ ખાતાનો હિસાબ

રામનારાયણ ભટના જૂના ચોપડામાં ગંગાશંકર દેવે પોતાને હાથે લખતા, મણુ બીજે-ત્રીજે દિવસે જ તેમણે હરિહરને બધો હિસાબ સમજાવી દહને તે ચોપડો તેને સોંપી દીધો હતો અને હરિહરે તે કામ માથે ઉપાડી લીધું તેથી દેવકારને બહુ જ આનંદ થયો હતો, કારણ કે પુત્રે આવતાં વેંત જ ધરકામમાં પોતાનું ચિત્ત પરોવી દીધું હતું તે વિષેની તેને તેથી પ્રતીતિ આવવા પામી હતી !

માતાની માંદગીના કારણે સમાચાર આવવાથી સુશીલા રાણીપુર ગઈ તેને ત્રીજે દિવસે જ કમળાના મૃત્યુના સમાચાર નડીયાદ પહોંચ્યા. “ બિચારાં કમળાબાઈ મારા પ્રાણજીવનને ઘેર આવેલો જોયા વિના જ મરી ગયાં ” એમ કહેતાં દેવકારની આંખો આંસુથી ભરાઈ અને તે સાંભળી હરિહરની આંખોમાં પણ જળ આવી ગયું. સાસુના મૃત્યુને તો જમાઈઓ ઉત્સવ માને છે, પણ હરિહરની આંખોમાં આંસુ આવ્યાં, તે જોઈને જમનાએ મશ્કરી કરી : “ પ્રાણજીવનભાઈ ! સાસુનું એવું તે કેવું હેત તમે જોયું છે કે આમ રડવા લાગી ગયા ? ” હરિહરે એ મશ્કરીનો કશો જવાબ ન આપ્યો અને તે નહાવા ચાલ્યો ગયો.

હરિહર તે આખો દિવસ પોતાના ઓરડામાં જ ગમગીનીમાં દટાએલો બેસી રહ્યો. કમળાના મૃત્યુ માટેની એની ગમગીની નહોતી; સુશીલા માતા વિનાની બની, પિયરનું તેને માટેનું આજ-સુધી ખુલ્લું બારણું હવે સદાને માટે બંધ થઈ ગયું અને વહેલો-ઝોડો પોતે પણ તેને માટે પતિગૃહનું બારણું બંધ કરીને ચાલ્યો જવાનો છે અને સુશીલાનું ભાવિ બેઉ દિશાએ અંધકારમય બની જવાનું છે એ વિચારે તેને મનઃસંકટ ઉપજાવ્યું હતું. હરિહરના સ્વભાવની વિલક્ષણતા કહો કે અસ્થિરતા કહો, પરંતુ તેનો અંતરાત્મા ક્ષણમાં જાગૃત થતો હતો અને ક્ષણમાં સુષુપ્ત થઈ જતો હતો. પોતાની ઠગાઈભરી બાજીમાં તે ડગલું માંડ્યા પછી અંતરાત્મા ઠી જાગૃતાવ-

સ્થામાં તે જરૂર ઊંડા વિચારમાં પડી જતો, તેને કાંઈક પરતાવે થતો અને પોતાની ઉપર ગુસ્સો પણ ચડી આવતો. સુશીલા સાથેના પરિચય થોડા દિવસમાં વધી ગયો હતો, તેના દિલની સરળતા અને તેની સ્પષ્ટવક્તૃતા તેને અદ્ભુત લાગી હતી, તેની નિષ્કપટતા હરિહરની કપટપટુતા આગળ પ્રકાશતી હરિહર જેતો, ત્યારે તેને સુશીલાની ઉપર અને તેના જૂત-ભાવિ જીવન ઉપર દયા આવતી. કમળાના મૃત્યુના સમાચારે પુનઃ તેને સુશીલાના ભાવિ જીવનના વિચારપ્રવાહમાં વહાવ્યો અને હરિહર ગમગીન બની ગયો. પોતે એ બિચારો નિષ્કપટી બાળાને છોડીને જ્યારે ચાલ્યો જશે, ત્યારે તે નહિ રહે ઘરની કે નહિ રહે ઘાટની, એને માટે પિયરમાં અંધકાર છવાઈ ગયો અને સાસરે પણ અંધકાર છવાઈ જવાનો, એ વિચાર નાનપણથી દુઃખમાં ઉછરેલા હરિહરથી કેમે ક્યોં ભુલાતો નહોતો. પોતે માંડેલી બાજીને વધુ ને વધુ વિસ્તારવા માટે આગળપાછળનો કે બીજો કશો વિચાર નહિ કરવાને તે પોતાના મનને નિષ્કુર બનાવવા યત્ન કરતો, એ નિષ્કુરતાને બાહ્યતઃ સજવાને તે મથન પણ કરતો, પરન્તુ અંતર એટલું નિષ્કુર બની શકતું નહિ, તે ક્ષણે તે કાંઈ-કાંઈ વાર તો બહુ મુંઝાતો.

થોડા દિવસ ગયા, સુશીલા રાણીપુરના ચાર જણને તથા ગોમ-તીને લઈને નડીઆદ આવી અને તેણે ધર્માદા ટ્રસ્ટની જે વ્યવસ્થા ધારી હતી તે પતિને કહી સંભળાવી, એટલું જ નહિ પણ તુરત જ તેણે એ વ્યવસ્થાને અમલ કરીને રજીસ્ટર્ડ ટ્રસ્ટ ડીડ પણ કરી નાંખ્યું, ત્યારે હરિહરના અંતરે કારમો આંચકો અનુભવ્યો. એ હજારોની મીલકતનો ત્યાગ કરનારી બાળા ક્યાં અને પારકી મીલકતને પચાવી પાડીને નાસી જવા માંગનાર પોતે ક્યાં ? ‘સુશીલા ! બાપનું ધન તેં ધર્માદા કરી નાંખ્યું’ અને તારા પતિનું ધન તો હું પોતે ઉપાડી જવાનો છું; પછી તારે માટે ઘર અને જમીન જગીર રહેશે અને તે ઉપર તો દૂરનાં પિત્રા-છએ કબજો કરી બેસશે, ત્યારે તારી શી દશા થશે !’ આ વિચાર

હરિહરના અંતરમાં ઘોળાવા લાગ્યો અને તેના મુખ ઉપરતું કૃત્રિમ હાસ્ય પણ ઉડી ગયું.

‘કેમ, શા ઊંડા વિચારમાં પડી ગયા છો ?’ પ્રહરેક રાત્રિ વીત્યા પછી સુશીલા હરિહરની સમીપે આવીને બેસી રહેતાં બેઠી.

‘કુછ નહિ ! મને સહજ વિચાર થતો હતો કે તારી માતાની ક્ષમા હું મારી મેળે માંગી શકું તે પહેલાં તો તે વિચારાં ઉડી ગયાં.’

‘સાચી વાત; પણ મને એટલો સંતોષ છે કે મને તે સુખમાં જોડીને ગયાં, કેમ ખરું ને ?’

‘ખરું.’ હરિહર બોલ્યો; પરંતુ સુશીલા વધુ દુઃખમાં મુકાઈ હતી તે હરિહર ખૂબી શકતો નહોતો. તે વધુ નહિ બોલતાં પાછો વિચારમાં પડી ગયો.

તેને વિચારમાંથી જાગૃત કરતાં સુશીલા તેની સામે એક ખુરશીને અંદેલીને બેઠી: ‘પણ મેં મારી બા પાસેની બધી મીલકતની જે વ્યવસ્થા કરી તે તમને ગમી કે નહિ ?’

હરિહરે કશો જવાબ ન આપ્યો, એટલે સુશીલાને સહજ હસવું આવ્યું અને તે બેઠી: ‘તમને તે નહિ ગમ્યું હોય. સસરાની મીલકત ઉપર જમાણની આંખ હમેશાં લાગી રહેલી હોય છે !’

‘વાહ, વાહ ! ઠીક મારું માપ કાઢી લીધું.’

‘કેમ બોલું કહું છું ?’

‘બીજાને માટે તે ખરું હશે, પણ મારે માટે નહિ. મારે શી ખોટ છે કે હું તારા પિયરના પૈસા ઉપર આંખ રાખું ?’

‘ત્યારે મેં પૂછ્યું, ને કેમ કશું ન બોલ્યા ?’

‘મને એમ લાગે છે કે તે જે વ્યવસ્થા કરી તે સારી છે, પણ એ વ્યવસ્થા તું ન હોય ત્યારે જ થવી જોઈતી હતી; અત્યારે એમ કરવાની ઉતાવળ નહોતી.’

‘ હમણાં જ તમે કહ્યું કે તમારે ધનની ખોટ નથી, તો પછી સંસારમાં મારે શી ધનની ખોટ છે કે હું મારી બાની મીલકત ઉપર આશા રાખીને બેસી રહું ? ’

‘ એ સાચી વાત છે. તેં કામ તો બહુ સારું કર્યું છે અને મને ગમ્યું છે; માત્ર મને એમ લાગતું હતું કે તેં કાંઈક ઉતાવળ કરી છે. ’ હરિહરે સમાધાનકારક ઉત્તર આપ્યો, પરંતુ તે અંતરમાં બોલી રહ્યો હતો કે ‘ તને બવિષ્યમાં જ્યારે ધનની ખોટ પકશે ત્યારે બધુંય સમજશે, સરલહૃદયા સુશીલા ! ’

સુશીલા બોલી : ‘ મેં ઉતાવળ કરી નથી; લાંબો વિચાર કરીને બધું કર્યું છે. એ મીલકતનો થોડો ભાગ મેં રાખ્યો છે. ’

‘ તે તો તેં મને કહ્યું નહોતું. ’

‘ હું ઉતાવળમાં હતી એટલે માત્ર આ ટ્રસ્ટની વાત જ મેં તમને કહી હતી. પાંચ હજાર રૂપિયા મેં મારા અને મારી ભાભીના નામ ઉપર રોકડા રાખ્યા છે, અને થોડા દાગીના પણ રાખ્યા છે; એટલું મારે ધણું છે, નહિ ? ’

‘ હા, બરાબર ! ’ હરિહર હવે કાંઈક ઉલ્લાસથી બોલ્યો : ‘ એ તેં ઠીક કર્યું ! ’

સુશીલા પુનઃ હસી અને ટકાર કરતી બોલી : ‘ જોગી થઈ ગયા હતા ત્યારે ધનનો જેવો ત્યાગ કર્યો હતો, તેવી જ ધનની બૂખ હવે તમને ઉધડી લાગે છે ! ’

મૃદુ સ્મિત કરતો હરિહર બોલ્યો : ‘ એમ શા ઉપરથી કહે છે ? ’

‘ મેં બધી મીલકત ટ્રસ્ટમાં આપી દીધી એમ જાણીને તમે દિલગીર થયા હતા, અને તેમાંનો થોડો ભાગ રાખ્યો છે એમ જાણીને ઉલ્લાસમાં આવી ગયા તે ઉપરથી. ’

‘તું સમજે તે ખરું; પણ તારી બાના ધનનો હું ભૂખ્યો છું એમ તું સમજે છે ?’

‘ના, એમ તો નહિ. પણ હું તમારું અધુરું અંગ છું, અને મારી પાસે થોડું ધન રહ્યું તેથી તમને સંતોષ થયો, એ ઉપરથી પણ તમારી ધનની ભૂખ ઉઘડી છે એમ તો લેખાય જ ને ?’

હરિહરને હવે ખરેખરે હસવું આવ્યું અને તે બોલ્યો : ‘જો મેં દસ વરસ ભટકવામાં ગાળ્યાં ન હોત, તો તને બરાબર જવાબ આપીને તારું મોં બંધ કરત; અત્યારે તો મને તને હરાવતાં આવડતું નથી, કારણ કે હું તારી પેઠે સંસારમાં રહીને કશું શીખ્યો નથી.’

‘ત્યારે હવે શીખો !’

‘તું મારી ગુરૂ થઈશ ?’

‘હોવે !’ એમ બોલતી સુશીલા હસતી હસતી ચાલી અને બોલી : ‘મારા નવા શિષ્ય મહારાજ ! નીચે પધારો, ભોજન કરી જાય છે.’

હરિહર આ મોજીલી બાળાના પરિચયમાં ખરેખરે આનંદ અનુભવતો હતો, પરંતુ તેના ભાવિનો વિચાર કરતાં તેનું મોં ઉતરી જતું હતું. તે ઉઠ્યો અને એ જ વિચાર કરતો નીચે ઉતર્યો. દેવકારને તેણે એસરીમાં એક શેતરંજી ઉપર સૂઈ રહેલી જોઈ, જોતાં જ પૂછ્યું : ‘કેમ બા, સૂતાં છો ?’

‘પાંસળામાં આજે બહુ દુઃખે છે, કાણુ જાણે શાથી.’

‘કાંઈ દવા લીધી ?’

‘ના, ના. આજે જ દુઃખવા આવ્યું છે. તું જમી લે, એટલે પછી સુશીલા અને જમના નવરા પડે અને મને જરા પાંસળાં ઉપર શેકે.’

‘ના, એક વાર તમે શેક કરાવી લ્યો, પછી હું જમીશ. મને કશી ઉતાવળ નથી.’

‘ પણ જમવાનું ઠરી જાય છે ને ! ’

‘ ભલે ઠરી જાય. મારે ચાલશે. જમના ભાભી, સઘડી લાવે કે સ્ટવ સળગાવે, બાને શેક કરો, મારે જમવાની ઉતાવળ નથી. ’
એમ કહી તે ઉપર ચાલ્યો ગયો.

કલાક પછી જ્યારે શેક થઈ રહ્યો અને હરિહર ફરીથી નીચે ઉતર્યો, ત્યારે દેવકોરને તાવ પણ ચડેલો જણાયો.

✽

✽

✽

શા માટે નેપચુનની પોલીસી લેવી જોઈએ ?

નેપચુન નફાનો ૬૬ ટકા ભાગ પોલીસી લેનારને આવે છે.

નેપચુન ની યોજનામાં એક આનાથી એક રૂપિયાના પ્રીમિયમ સુધીની પોલીસી ૧ થી ૫૦ વરસ સુધીના સૌ કોઈ પણ લઈ શકે છે.

નેપચુન ના પ્રીમિયમના દર ઘણા જ ઓછા છે અને છેલ્લી બીજી આંકણીમાં ત્રિવાર્ષિક બોનસ રૂ. ૫૪ તથા રૂ. ૪૫ જી'દગી તથા હેયાતીના વીમા પર અનુક્રમે જાહેર કરેલ છે.

નેપચુન નું ‘ખરચનું’ પ્રમાણ હિંદની કંપનીઓમાં બીજે નંબરે આવે છે.

એજન્ટોને ઘણી જ ઉદાર સરતથી કમીશન

અને સગવડતા આપવામાં આવે છે.

રૂબરૂમાં મળે. અગર એજંસી ટર્મ્સ માટે લખો :— પ્રાંત્ય મેનેજર,

ગુજરાત અને કાઠિયાવાડના દરેક શહે-
રમાં રૂ. ૫૦ થી ૨૦૦ સુધીના પગા-
રથી ઇન્સ્પેક્ટર્સ તથા ઓરજેનાઇઝર્સ
નીમવાના છે. તે તાકીદે અરજ કરો.

ધી નેપચુન
એસ્યુરન્સ કું. લી.
પાંચકુવા અમદાવાદ

પ્રકરણ ૨૭મું

✽

✽

હાથમાં આવી ગએલી મીલકત

✽

ખીજ દિવસની સહવારમાં દેવકારની તખીયતમાં સુધારાને બદલે બગાડો જણાયો. તેનો તાવ એકસરખો રીતે વધ્યો જતો, છાતીમાં ગભરામણ થતી હતી અને શ્વાસ બહુ મુશ્કેલીએ થઈ શકાતો હતો. એક પાસામાં શૂળની વેદના થતી હતી, છતાં તેનામાં કશી માનસિક બેચેનીનું ચિહ્ન નહોતું. હમહમતે તાવે પણ તે સ્વસ્થતાથી જવાબ દેતી, તખીયતની ચિંતા કરનારાંઓને સામી ધીરજ આપતી અને કહેતી: ‘મને ખીજું કશું નથી; તાવ આવ્યો છે તે ઉતરી જશે. એટલે ઘોડા જેવી થઈ જઈશ.’ પરંતુ ગંગાશંકર દેવેને એ વૃદ્ધ શરીરપર રોગનું આક્રમણ વધી ન જાય તે માટે સાવચેતી રાખવાની જરૂર જણાઈ અને હરિહરે પણ દેવેજીના અભિપ્રાયને જ ટેકો આપ્યો, એટલે તે વૈદ્યને બોલાવી લાવ્યા. વૈદ્યે શરીર તપાસીને અભિપ્રાય આપ્યો કે—‘વાત, પિત્ત અને કફ ત્રણેનો પ્રકોપ થયો છે. જો કે દર્દનો હુમલો બહુ ગંભીર નથી; છતાં ધરડો દેહ છે એટલે દવા અને સારવારનું જોર સારી પેઠે રાખવું પડશે અને કફ પાકી જતાં વધુ નહિ તો અઠવાડિયું તો જોઈશે જ.’ ગંગાશંકર દેવે આ સાંભળીને મનમાં જરા ગુંચવાયા. હરિહરને અંતરમાં એમ થયું કે કુદરત પોતાને જ મદદ કરી રહી છે, છતાં બહારથી તેણે પણ મ્હોં ઉપર ચિંતાની રેખાઓ ધારણ કરી લીધી, અને વૈદ્ય ગયો ત્યારે ગળગળે સ્વરે તેણે દેવેજીને કહ્યું: ‘દેવેજી ! આ વૈદ્ય તો બહુ ગંભીર માંદગીની વાત કહે છે; છાતી ઉપર નળી મૂકીને જોયા વિના તેને કેવી રીતે ખબર પડતી હશે કે કફનો પ્રકોપ થઈ ગયો છે ? મારો

મત એવો છે કે આપણે કેાઇ ડાક્ટરને બોલાવીને તેને માજીનું શરીર બતાવીએ.’

દેવેજીએ કહ્યું: ‘ જો ભાઈ, તારી બાની ચિંતા જેટલી તને છે તેટલી જ મને છે. હું પોતે જ ડાક્ટરને ન લાગ્યો હોત ? પણ ડાક્ટરની દવા માજી પીવાનાં નથી, એટલે ડાક્ટરને બોલાવીને શું કામ ? અને તું તો હજી હમણાં જ આવ્યો છે એટલે આ વૈદરાજને ઓળખતો નથી, પણ હું સારી પેઠે ઓળખું છું; નાડી પકડતાંની સાથે તે શરીરમાંના બધા રોગોનું નિદાન કરી શકે છે એવો મારો અનુભવ છે. ’

‘ પણ છાતીમાં કફ હોય, તેની ખજર નાડીમાં કેવી રીતે પડે ? ’

દેવેજી ટકાર કરતા બોલ્યા: ‘ તું જોગી થઈ આવ્યો, પણ કાચો જોગ સાધીને ઘેર આવ્યો છે, નહિ તો નાભીથી માંડીને બિહારંધ્ર સુધીનાં જે ચક્રો છે તે ચક્રોનો સંબંધ દેહની કઈ કઈ નાડીઓ સાથે કેવા પ્રકારનો છે તેની તને સમજણ હોત, અને વૈદ નાડીમાંથી રોગ કેવી રીતે પારખી શકે તે પ્રશ્ન તે પૂછ્યો ન હોત; જા, હવે તું બા પાસે બેસ; હું વૈદને ત્યાંથી દવા લઈ આવું છું. ’

હરિહર દેવેજી સાથેની વાતચીત તો દેવકારની તબીબત માટેની પોતાની અતિ ચિંતા બતાવી આપવાના હેતુથી શરૂ કરી હતી, અને ડાક્ટરને બોલાવવાની સૂચના પણ એ જ હેતુ પૂરતી હતી, પરંતુ તેમાંથી વાત ઉતરી પડી પોતાના યોગવિદ્યાના જ્ઞાન પર ! સાચું થયું કે એ જ્ઞાનની પરીક્ષા દેવેજી સમક્ષ આપવાનો પ્રસંગ બિમો ન થયો, નહિ તો પૂરી મુંઝવણ થઈ પડત, એમ સમજીને હરિહર દેવેજી પાસેથી છૂટીને દેવકારના ચિંતાનાવાળા ઝોરડામાં પેઠો. સુશીલા સાસુને કપાળે લાગતી ગરમીને કારણે ચંદન ચોપડતી હતી.

ઔષધોપચાર શરૂ થયો. વૈદની સૂચના હતી કે આ દર્દીમાં દવા કરતાં માવજત વધારે સાચું અને ત્વરાથી પરિણામ લાવી બતાવશે.

એટલે કાળજીભરી સારવારની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. સુશીલાને જન્મનાએ રસોડાના કામકાજમાંથી મુક્ત કરી, અને તેણે સાસુના ઓરડામાં જ રહીને સારવાર કરવાનું ઉપાડી લીધું. મગજ ઠંડું રાખવા માટે માથા પર આખો દિવસ બરફ રાખવો પડતો. છાતી, પાંસળાં અને પીઠપર રોજ ચારથી છ કલાક શેક કરવો પડતો, ચાર વાર દવા આપવી, ત્રણ ચાર વાર વૈદની સૂચના મુજબ દૂધ કે મગનું પાણી આપવું અને તે સિવાય કુદરતી હાજત વેળાએ દર્દીને ઘટતી મદદ કરવી અને રાત્રે જાગરણ કરવું એ બધી ફરજ સુશીલાએ ઉપાડી લીધી. રાત્રે વારાફરતી જાગવામાં જન્મના તેને મદદ કરતી, છતાં સારવારનો બધો ભાર તો સુશીલાને શિરે જ હતો. સહવારમાં વૈદ આવે ત્યારે દર્દીનાં ચિહ્નો, તેમાં થતા રહેલા ફેરબદલાની તપસીલ, વારંવાર થર્મોમિટરથી માપેલા તાવના આંકડા એ બધું વૈદને જણાવવાનું કામ સુશીલાનું હતું.

ઔષધ, સારવાર અને સેવા છતાં દેવકારની તબીયત વધુ જાગડવા લાગી. ત્રીજે દિવસે વૈદ જણાવ્યું કે ‘ છાતીનો કફ વધુ ને વધુ પાંસળીઓમાં પ્રસરતો જાય છે અને પીઠની પાંસળીઓ ઉપર પણ અસર થવા લાગી છે; છતાં આપણે જે સારવાર શરૂ કરી છે તેમાં કશો ફેરફાર કરવાનો નથી. દર્દીનું જોર મેં ધાર્યું હતું તે કરતાં વધારે દેખાય છે. ’ વૈદના એ અભિપ્રાય પછી પણ બીજા બે દિવસ ગયા, પરંતુ તાવ અને કફ વધ્યાં, પણ ઓછાં થયા નહિ. હરિહરે અત્યંત નરમાશથી પૂછ્યું : ‘ દેવી બા ! વૈદની દવાથી કશો સુધારો દેખાતો નથી અને મને ચિંતા થાય છે. તમે હા કહો તો હું ડાક્ટરને બોલાવી લાવું. ’

દેવકારે કહ્યું : ‘ ભલે બેટા, તારે ડાક્ટરને બોલાવવા હોય, તો બોલાવી લાવ; પણ હું ડાક્ટરની દવા નહિ પીઉં. ડાક્ટરનો અભિપ્રાય લેવો હોય તો વાંધો નથી. ’

હરિહર બોલ્યો : ‘ બા, ડાક્ટરની દવાથી દેહ વટલાતો હોય, તો પણ આપત્તિને વખતે કાંઈ એવો વિચાર કરાય ? માટે એવી આડ ન રખાય. ’

‘મેં છેલ્લાં પંદર વરસથી એકે વાર ડાક્ટરની દવા પીધી નથી.’

‘પણ માંદગી ગંભીર હોય, વૈદની દવાથી સાફ ન દેખાતું હોય, ત્યારે દેહને ટકાવવા કોઈ અપવિત્ર વસ્તુ પણ લેવી પડે તોયે શું ? તમે સાળાં થાઓ, ત્યારે તપશ્ચર્યા કરીને એ દોષનું નિવારણ કરજો.’

‘ભલે બેટા, તારી એવી ઇચ્છા હોય, તો હું ડાક્ટરની દવા પીશ; પણ ભાઈ, ડાક્ટર કે વૈદ પાસે તૂટી તેની ખૂટી નથી હો !’

‘હા, બા; પણ તૂટતી દોરીને સાંધવા ગાંઠ વાળવાનો યત્ન તો કરવો જોઈએ ને. પછી એ યત્ન એક કે અનેક પ્રકારે પણ કરવો પડે.’ એમ કહી હરિહર ડાક્ટરને બોલાવવા ગયો.

દવા બદલાઈ, પણ સારવારનો પ્રકાર તો તેનો તે જ રહ્યો. અઠવાડિયું થયું અને દેવકારના મગજ ઉપર સન્નિપાતની અસર જણાવા લાગી. તે કોઈ કોઈ વાર ગુસ્સે થઈ જતી, કોઈ વાર અર્થ-રહીત શબ્દો બોલતી, કોઈ વાર કારણ વિના ઉઠવાનો યત્ન કરતી અને નિષ્કારણ કપડાં ચૂંથતી દેખાતી. ગંગાશંકર દેવેને દર્દ ગંભીર થતું લાગ્યું, તેમણે વૈદ અને ડાક્ટર બેઉને એકઠા કરી તેમની સલાહ મેળવી, તેમના સંયુક્ત અભિપ્રાય મુજબ ઔષધોપચાર બદલાવ્યો તે રાત્રે દેવકારને જરા સારી રીતે ઉંઘ આવી અને સહવારમાં તે કાંઈક સ્વસ્થ લાગી.

સુશીલા અને રામજી શોક કરી રહ્યાં હતાં દેવજી ઓરડાની બહાર અમસ્થા બેઠા હતા. હરિહર ખાટલા પાસે બિભો બિભો માતાના વદન ઉપર જોઈ રહ્યો હતો; બેટલામાં દેવકાર બોલી: ‘કાણુ ! પ્રાણુજીવન છે ?’

‘હા, બા.’

‘અહીં આવ.’

હરિહર નજીક ગયો અને માતાના મસ્તક પર હાથ મૂકી નીચો વળી બોલ્યો: ‘શું કહો છો, બા ?’

‘જો બેટા ! હું આ માંદગીમાંથી બિહું ખરી, અને ન પણ બિહું. ધરતો બધો ભાર તારા ઉપર છે.’

ગળગળે સાદે હરિહર બોલ્યો: ‘ પણ બા, તમે જરૂર સાગ્ન થશો એમ મને મારો અંતરાત્મા કહે છે.’

‘ જેવી પ્રભુની ઇચ્છા; પણ હવે તારે બધું સંભાળી લેવું જોઈએ. શી બબર કે હું બે વરસ જીવીશ કે બે દિવસમાં ઉડી જઈશ ? ’

‘ તમારી આજ્ઞા હોય તેમ કરે. ’

‘ દવેજીને બોલાવ. ’

હરિહરે ગંગાશંકર દવેને બોલાવ્યા. જેવું દેવકોરે હરિહરને કહ્યું હતું, તેવું જ તેણે દવેજીને કહ્યું. દવેજીને પણ લાગ્યું કે ડોસી બરાબર બાનમાં છે, ત્યાં સુધીમાં પ્રાણજીવન બધું સમજી-સંભાળી લે તો ઠીક. તેમણે દેવકોરના અભિપ્રાય પ્રત્યે અનુકૂળતા બતાવી એટલે તુરત દેવકોર બોલી: ‘ હવે શેક બંધ કરો. ’

શેક બંધ થયો. ડોસીએ જમનાને રસોડું સંભાળવા જવાનું કહ્યું. સુશીલાને બહાર કાઢી કે અહીં જ રહેવા દેવી તેનો થોડી વાર વિચાર કરીને ડોસીએ તેને ત્યાં જ રહેવા દેવાનું ઠીક માન્યું. પછી હરિહરને પટારાની ચાવી કાઢી લાવવા કહ્યું. એ ચાવી એક નાના ઇસ્કોતરાના ચોરખાનામાં હતી. ચાવી વડે પટારો ઉઘડાવ્યો અને તેમાંથી લાલ કપડે વીંટાળેલું એક નાનું દફતર બહાર કઢાવ્યું. એ દફતરમાં જમીન-જાગીરની સનદો, શેરોના કાગળીયાં, બેંકની રસીદો અને પાસખૂકો વગેરે અગત્યના કાગળપત્રો હતા. શેરોનાં ફારાં દ્રાન્સફર ફારમો ડોસી તૈયાર રાખી મૂકતાં હતાં એટલે આ વખતે તે હિપચોગી થવાં. સુશીલાએ તેને બીજાનામાં બેઠી કરી પાછળ તકીયો મૂક્યો એટલે તે ફારમોમાં અને બેંકની રસીદોમાં ડોસીએ એક પછી એક સહીઓ કરવા માંડી અને ગંગાશંકર દવેએ શાખો કરી. જમીનજાગીર તો બાપની પછી દીકરાના નામે ઉતરતી આવે છે એટલે તે માટેના કશો વિધિ અત્યારે કરવાનો નહોતો. આ કામ થઈ રહ્યું એટલે દેવકોરે કહ્યું: ‘ જો બેટા, પ્રભુની ઇચ્છા હોય અને હું

ચાલી નીકળું, તો આ બધા શેરો, રસીદો, બધું તારા નામ ઉપર કરાવી લેજો. ઘરમાં જે દર-દાગીનો છે તે બધું આ જ પટારામાં છે અને તેની ચાવીઓ હવે તારી પાસે સાચવજો. આ બધી મીલત તારા નામ ઉપર ચડાવતાં તું મુંઝાય, તો ગંગાશંકર દેવેની મદદ લેજો, હા બેટા ! હવે મને સુવાડી દે ! ’

તુરત સુશીલાએ તેને સુવાડી દીધી. હરિહરે આંખમાંથી ધારા વહાવી !

દેવકાર બોલી : ‘ બેટા, રડે છે શા માટે ? મારા નસીબમાં પુત્રનું મ્હોં જોવાનું લખ્યું હશે એટલે તું તારી મેળે ઘેર આવ્યો, તેમ તારા નસીબમાં માતા તરફનું વધુ સુખ લખ્યું હશે, તો હું આ માંદગીમાંથી જરૂર સાજી થઈશ; ખરું ને સુશીલા ! ’

‘ હા, બા. મને તો લાગે છે કે પ્રભુ મારી ચાકરીને જશ આપશે અને તમે જરૂર સાજાં થશો. ’

‘ તારી વાણી ફળો ! ’ એમ કહી હરિહરે પોતાનાં બાંસુ લૂછ્યાં. તેણે બધું દફતર પાછું પટારામાં બાંધીને મૂક્યું અને માતાએ સોંપેલી ચાવી ભમવી કફનીના ગળવામાં મૂકી.

હરિહરની અર્ધી કાર્યસિદ્ધિ થઈ ચૂકી હતી. હવે થોડા દિવસ પછી અવકાશ મળે ત્યારે શેરોનાં અને રસીદોનાં, બધાં રોકડાં નાણાં હાથ કરવાનું કાર્ય જ બાકી રહ્યું હતું. દાગીના તો હાથમાં જ હતા. હરિહરને લાગતું હતું કે કાંઈ ખાસ યત્નો કર્યા વિના જ વિધિ બધી રીતે પોતાને અનુકૂળ આવે તેવી ઘટના ક્યેં જતો હતો.

બપોરે જ્યારે તાવ વધ્યો, મગજ ઉપર ગરમીની અસર વધવા લાગી, સન્નિપાતના ચાળા અને લવારો વધવા લાગ્યો, ત્યારે હરિહરને લાગ્યું કે ડોસી બચે એવો સંભવ જ નથી ! છતાં કદાચ દેવકાર બચી જાય, તોયે હરિહરને કશી ચિંતા નહોતી. ડોસી મરે તો

સારું એવી એક છૂપી ઇચ્છા મનને ખૂણે પહેલાં બરાબ રહી હતી, કે જ્યારે બધી મીલકતનો ખ્યાલ, વ્યવસ્થા, માહિતી વગેરે કશું તેને મળતું નહોતું; પરંતુ હવે તો બધું તેના હાથમાં આવી ચૂક્યું હતું, ડાસી જીવે તોયે તેને કશી ચિંતા નહોતી; કારણ કે નાણાં હાથ કરીને તક મળ્યે પલાયન કરી જવાની તેની યોજનામાં એ બોળી, મમતાળુ અને ડગાઇનો સંપૂર્ણ ભોગ બની ચૂકેલી વૃદ્ધા કાષ્ટ રીતે હરિહરને વિધ્નરૂપ બને એવો સંભવ પણ તેની નજરે દેખાતો નહોતો.

❧

❧

❧

Warden
SUPERIOR

Non Breakable

14 K Solid Gold Nib

for Smooth Writing

Ranjana M. Shah
JUMMA MUSJID, AHMEDABAD

દરેક જાતની
ફાઉન્ટેનપેનો

— અને —

ચ રમા

વેચનાર

રં જ ન લા લ

એ મ. શાહ

જુમ્મા મસીદ

અમદાવાદ.

વાપરો !] [વાપરો !

૩૦ વર્ષથી એક સરખી ખ્યાતી ધરાવતું,

દરેક જાતના ઝેરી તેમજ હઠીલા તાવ અને

પેટનાં તમામ દર્દો જેવાં કે ખરોળ, પાંડુરોગ,

કમળો, કબજિયાત, અપચો, અજીર્ણ વગેરે માટે

સુપ્રસિદ્ધ

સ્ટીમર છાપ

શાફી મી ક્વચ ર (રજીસ્ટર્ડ)

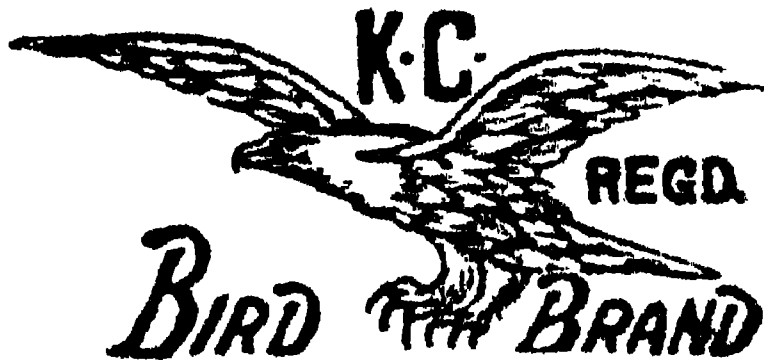
૮ આઉંસ ખાટલીની કી. રૂ. ૦૧૧. ૪ આઉંસ ખાટલીની

કીમત રૂ. ૦૧૧. દરેક જાણીતા દવાવાળા વેચે છે. નકલી માલથી

કગાશો નહિ. એજન્સી તેમજ જથાબંધ માટે લખો:-

બનાવનાર:- ધી શાફી ઇન્ડસ્ટ્રીઅલ વર્ક્સ (સ્થા. ૧૯૦૭)

પ્રોપ્રાયટર:- પી. ટી. પટેલ. પાચધુની નાકે, સુબર્બ નં. ૩.

‘બર્ડ બ્રાન્ડ’

‘ટ્રુ માર્કની’

હોઝીયરી, છત્રીઓ, હેટ

અને રેઈન કોટ.

‘એક જ ભાવથી’

ખરીદવાનું વિશ્વાસપાત્ર એક જ સ્થળ

કે. સી. બ્રધર્સ (રજીસ્ટર્ડ)

(૨૬૪૦ બ્રાંચ) ૨૬૪૯ જુમ્મા મસીદ, અમદાવાદ

પ્રકરણ ૩૬મું

જ

જ

ઉદ્ધાસની મૂર્તિ

જ

રાત અને દિવસ સાસુની શુભ્રૂપા કરવામાં સુશીલાને ખૂબ થાક લાગતો. જમનાને પણ કેટલીક વાર સુશીલાની દયા આવતી અને તે સુશીલાના હાથમાંથી કેટલુંક કામ ઝુંટવી લઇને તે પોતે કરી લેતી. તે કહેતી : ‘ સુશીલા બહેન ! રાતના ઉગ્ગરા કરો છો, દહાડે બાને ખાટલેથી ખસતાં નથી કે પાસું પણ ઢાળતાં નથી અને માંદા ન પડાય માટે અર્ધાં બૂખ્યાં રહો છો; પણ આમ ને આમ તમે કેટલા દિવસ ખેંચશો ? રામજીને થોડી મદદમાં લ્યો અને જરા આરામ લેવા માંડો, નહિ તો તમે પણ ક્યાંક પટકાઇ પડશો. ’ પરંતુ એવી સૂચના ઉપર સુશીલાનું ઉદ્ધાસભયું વદન માત્ર સ્મિત કરીને મૂગું રહેતું. માતાના મૃત્યુનો શોક જાણે તેનાથી ભુલાઇ ગયો હતો. પિયરમાં તેના શરીરમાં જે સ્વાભાવિક રીતે સુસ્તી ને નબળાઇ રહેતી તેને સ્થાને હવે શરીરમાં સ્ફૂર્તિ અને મનમાં ઉદ્ધાસ આવ્યો હતો. ભૂતકાળના શુષ્ક જીવનના સ્મરણથી અને ભવિષ્યના નિરાશા-મય જીવનની ઝાંખીથી તે ચ્હીકાયેલી, અસંતુષ્ટ અને ઉત્તમ રહેતી હતી, તેને બદલે હવે તે શાન્ત, ઠાવડી અને હસમુખી બની ગઇ હતી. કમળા જે આજે જીવતી હોય, તો તેને જરૂર લાગે કે ‘ મારી સુશીલા એકદમ જાદૂઈ રીતે બદલાઇ ગઇ છે ! ’ આમ કયા જાદૂએ સુશીલા ઉપર અસર કરી હતી ? સુશીલાને પણ લાગતું હતું કે પોતે ખરે-ખર બદલાઇ ગઇ છે, પરંતુ પોતે શાથી બદલાઈ ગઇ છે તેનું કારણ તે શોધી શકતી નહિ. વ્રતધારી સ્વામીએ પોતાના હાથની આંગળી-ઓથી પણ હજી તેને ભૂલ્યે-ચૂક્યે સ્પર્શ કર્યો નહોતો, હતાં પોતામાં સંતોષ અને ઉદ્ધાસનું પૂર વહે છે એ તે જોઇ શકતી હતી અને

પોતે બદલાઈ ગઈ હોવાનું તે જ કારણ હતું. જો સુશીલા માનસ-શાસ્ત્રી હોત, જો તે માનવીના જાતીય માનસનું પૃથક્કરણ કરી શકતી હોત, તો તેને એ સંતોષ અને ઉદ્ધાસનું ઊંડું રહસ્ય સમજાયું હોત; પરંતુ અત્યારે તો તે એવું કશું સમજી શકતી નહોતી; પોતે માતાના મૃત્યુના શોકને પણ ભૂલી ગઈ છે એવું જ્યારે તેને સાંભરતું અને પોતાના ઉદ્ધાસ તથા માનસિક તનમનાટનું તેને ભાન થતું ત્યારે તેને બહુ જ આશ્ચર્ય થતું હતું.

‘આ મારા જીવનસંગી ! કેવા પવિત્ર મનના છે ? કેવા સુષ્ણ છે ?’ સુશીલા જ્યારે જ્યારે હરિહરને જોતી, ત્યારે ત્યારે તે પોતાના મનમાં એ જ વિચાર કરતી. દેવકોરની માંદગીના બિછાનાવાળા ઓરડાની સામે જ હરિહરનો ડહેલીપરનો મેડો આવી રહ્યો હતો અને કોઈ વાર જ્યારે હરિહર બારી પાસે ઉભો હોય ત્યારે સુશીલા દેવકોરવાળા ઓરડાના બારણામાંથી પણ તેને જોઈ શકતી. હરિહરની દૃષ્ટિ જો સુશીલા તરફ ન હોય, તો સુશીલા એક નવોદાના આનંદપૂર્વક સ્વામીને પોતાની કુતૂહલપૂર્ણ આંખો ભરીભરીને કેટલીક વાર સુધી જોઈ રહેતી. તે પોતાના મનમાં બોલતી : ‘આવા સીધા, સાદા અને નિષ્કપટ મનના સ્વામી પાસે જો હું પહેલેથી હોત, તો હું તેમને કદાચ ધર છોડીને નાસી જવા ન દેત; પણ હશે, હવે તો તે મારા હૈયાની હાંકમાં.....’ સુશીલા આગળ વિચારતાં અટકી જતી. પોતે કે પતિએ પરસ્પરની હૈયાની હાંકનો સ્પર્શ પણ હજી ક્યાં કર્યો હતો ?

પણ એ હૈયાની હાંક, એ હૃદયની એકાકારતા, એ દેહ અને આત્માનું અદ્વૈતત્વ, એ નિરપેક્ષ હૃદયદાન, એ સ્વ-પરનું ઐક્ય સધાવાનો સમય નજીક ને નજીક આવ્યો જતો હતો. એકતા અનુભવતાં હૃદયો વચ્ચેનું અંતર કાળની કાતર કાપતી જતી હતી, તે સાથે દેહના ઐક્યની સાધના મારેનો અવસર પણ નજીક આવ્યો જતો હતો. સુશીલા દેહના ઐક્યની ભૂખી હતી ? એ પ્રશ્ન શાંત એકાંત ક્ષણમાં તે પોતાના મનને પૂછતી અને તેનો જવાબ તેને નકારમાં

અળતો. સ્વામીના દર્શનથી જ તે જે સંતોષ અનુભવતી હતી તે સંતોષ તેને મનાવતો હતો કે પોતામાં એવી જાતીયતાની ભૂખ નહોતી; પરંતુ જાતીયતા પોતે સમજતી હતી કે પોતાનું આંતર સ્પર્શ કેવું છે અને પોતે માનવીસ્વભાવમાં કેવાં કેવાં રૂપ ધારણ કરીને રથાન પામે છે ! માનવી પોતે પણ તેને ઓળખી શકતો નથી, તેનો અંતરાત્મા તેને પકડી પાડી શકતો નથી, જો કે જાતીયતા પોતે ચિત્ર-વિચિત્ર વૃત્તિઓનાં રૂપ ધારણ કરીને તેનામાં નાચતી જ હોય છે ! તે ક્યાં નથી હોતી તે કહેવું જ મુશ્કેલ છે. સુશીલા બિચારી પોતાના સંતોષાનુભવનું પૃથક્કરણ કરી શકતી નહોતી, નહિ તો તે પોતાના માનસિક સંયમના પડ હેઠળ દગ્ગાયલી તથા આવિષ્કારશૈથિલ્યવાળી કામવૃત્તિને-મનસિજને પકડી પાડી શકી હોત !

‘ તમે અહીં બેસી રહો છો, તેમ જાના બિછાના પાસે બેસી રહેતા હો, તો કેવું સારું ? ’ એક વાર બપોરે સુશીલાએ હરિહર પાસે જઈને તેને સૂચના કરી.

‘ અત્યારથી તેમ કરીએ. બા શું કાંઈ કહેતાં’તાં ? ’ હરિહરે સદગ પૂછ્યું.

‘ ના, ના; જાને બિચારાંને ક્યાં ભાન છે કે કહે ? હું જ સહજ કહું છું. અહીં પણ બેસવું અને ત્યાં પણ બેસવું. ’

‘ હા, હા, સાચી વાત છે. એમ કરવાથી હું તને કાંઈ કામ-કાજમાં અને જાની સેવામાં મદદ પણ કરી શકું. ’

સુશીલા મૃદુ હસીને બોલી : ‘ જોજો, ઉઘટો અર્થ કરતા. હું તેટલા માટે કહેતી નથી. તમે આંટાફેરા પુષ્કળ ખાઓ છો, રોજ થયાંસ વાર આવો અને જાઓ છો, જાની તબીયતની ચિંતા રાખો છો અને પૂછગાછ કરો છો, એ કાંઈ ઓછું નથી. મને લાગે છે કે

તેથીએ તમે થાકી જતા હશે અને કંટાળતા હશે; પણ એવા આંટા—
ફેરા ખાવાને બદલે ત્યાં જ બેસવાનું રાખો તો ઉલટો કાંઈક આરામ મળે.”

‘ મારા કરતાં તને થાક વધારે લાગતો હોવો જોઈએ. આજે તું
અહીં સૂઈ રહેજે; હું અને જમનાભાભી વારાફરતી જાગીશું. ’

‘ તમે તો કાંઈ ઉલટું જ બોલો છો; હું મારા થાકની વાત ક્યાં
કહું છું ? ’

‘ પણ જમનાભાભી કહેતાં’તાં કે તું રોજ કરતાં અધું ખાવ
છે અને ઉજાગરાને લીધે અજીર્ણ ન થાય તે માટે તેમ કરે છે. ’

‘ તમે આડી વાતમાં ઉતરો છો. ’

‘ હા, હા, ચાલો, હું આજથી ખાના જિજ્ઞાસા પાસે જ બેસવાનું
રાખું છું. ’ એમ કહી હારહર ઉઠ્યો અને સુશીલાની સાથે સાથે
દેવકારવાળા ઓરડા તરફ જવા લાગ્યો. માર્ગમાં તે બોલ્યો : ‘ પણ
આજે તારે આખી રાત આરામ લેવાનો છે. ’

સુશીલાએ વળતો કરો જવાબ આપ્યો નહિ અને બેઠે જશું
ઓરડામાં પેઠાં. જમના બેઠી બેઠી દેવકારને પંખો નાંખતી હતી
અને દેવકાર બેભાન અવસ્થામાં કાંઈ કાંઈ બબડતી હતી.

હરિહરે માતાના વદન ઉપર ધ્યાનપૂર્વક દ્રષ્ટિ કરી, હાંફતી
છાતીનો વેગ જોયો, તાવ તપાસ્યો. તેને લાગ્યું નહિ કે આ માંદ-
ગીમાંથી ડોસી બેઠાં થાય, છતાં વૈદ્ય, ડાક્ટર અને દવેજી કહેતા હતા
કે ‘ માંદગી લાંબાણમાં પડી છે, એ એક આશાનું ચિહ્ન છે. ’

હરિહરે માંદગીના જિજ્ઞાસાવાળા ઓરડામાં હવે બેસવાનું રાખ્યું,
તેથી કાંઈ સુશીલાને ડોસીની સેવામાં બહુ મદદ મળી શકી નહિ,
કારણ કે હરિહરને સુશીલાને સ્પર્શ નહિ કરવાની કાળજી રાખવી
પડતી હતી ! માત્ર તે દિવસે હરિહર અને જમનાના અત્યંત આશ્ર-
હથી સુશીલા હરિહરના સૂવાના ઓરડામાં જઈને આખી રાત ઉંઘી

તેટલો આરામ તેને મળી શક્યો. પણ તેથી સુશીલા અને હરિહરના પરસ્પર પરિચયમાં ખૂબ વધારો થયો. પહેલાં સુશીલા હરિહર પાસે એકાંતમાં આવીને થોડી વાર બેસતી એટલો વખત જ તેઓ વાતચીત કરતાં, અને હવે એવી વાતચીત માટે તેમને કલાકો મળવા લાગ્યા. પરિચયની વૃદ્ધિ એ બેઉના હિલાસમાં વૃદ્ધિકારક નીવડતી હતી અને બેઉ એકબીજાને વધુ ને વધુ ઓળખવા લાગ્યાં હતાં. આખો દિવસ સુશીલાના સતત સંપર્કમાં રહીને હરિહર જ્યારે રાત્રે પોતાના ઓરડામાં સૂવા જતો, ત્યારે એ પ્રેમાળ બાળાના હૃદયની જાળના તંતુઓને તોડી વછોડીને તેમાંથી નાસી છૂટવાના ભાવિ અવસરની કલ્પના તેના હૃદયને વ્યથા ઉપજાવ્યા વિના રહેતી નહોતી. સ્ત્રીના હૃદયને જેમ જેમ તે વધુ ઓળખતો હતો, અને સુશીલાના હૃદયની ભવ્યતા તથા દિવ્યતાનો તેને વધુ પરિચય થતો જતો હતો, તેમ તેમ તેનામાં આ સુખી દાંપત્યજીવન ચિરંજીવી રહે તેવો કાંઈ જાગતો હતો.

ખીજી બાજુએ સુશીલાને સ્વામીનો આ સતત પરિચય વધુ આત્માહારક લાગતો હતો. કેટલાંય વર્ષોથી હૃદયમાં ભરી રાખેલી વાતોનો ભંડાર જાણે તે સ્વામી સમીપે ખાલી કરવા ઇચ્છતી હોય, તેમ તે એક પછી એક વાતચીતના પ્રસંગો કાઢ્યે જતી હતી અને બેઉ વાર્તાલાપની સરિતામાં ડૂબકાં ખાતાં આગળ ને આગળ ધપ્યે જતાં હતાં. કોઈ વાર રામજી, દેવેજી કે જમના હોય, કે દેવકોરની સેવામાં ચિત્ત આપવું પડતું હોય, ત્યારે એ વાર્તાલાપ અટકતો, પરંતુ તેથી વાર્તાલાપની સાંકળનો ભવિષ્યનો અંકોડો સાંધવાનું કાર્ય બેઉને માટે વધારે રસભરિત બનતું.

માતાની માંદગીના ત્રિજાના પાસે બેસવાની જે સૂચના સુશીલાએ સ્વામીને કરી હતી, તે સૂચના પાછળ સુશીલાએ સ્વામીનો સતત પરિચય સાધીને આનંદ પામવાનો હેતુ ધારી રાખ્યો હશે કે

સુશીલાના અંતરે એવી ક્રોધ યોજના ધારી રાખી ન પણ હોય; મનુષ્યો ઘણી વાર પોતાની વૃત્તિઓના અસ્ફૂટ આવિષ્કારને સમજી શકતાં નથી, પરંતુ તેમની કપટપટુ વૃત્તિઓ તેમને પોતાની ઇષ્ટ દિશા તરફ જ દોરી જતી હોય છે !

જે દિવસ વધુ ગયા, દેવકોરની માંદગી ખરેખર લંબાણમાં પડી અને તાવ કાંધક ઓછો થએલો લાગ્યો, પરંતુ એક સહવારે જ્યારે હરિહર બિછાનામાંથી ઉઠીને માતાની તબીયત જોવા તેના ઓરડા તરફ જતો હતો ત્યારે માર્ગમાં જ જમનાએ તેને ચિંતાતુર વદને ખબર આપી કે : ‘ સુશીલાને રાતનો સખ્ત તાવ ચડ્યો છે અને આખી રાત તેણે તરફડીને કાઢી છે ! ’

✽

✽

✽

● ૨૦ મી સદીની નવીન શોધ ● સંગ્રહણી માટે અમૃતમય ઉપાય.

પ્રતિષ્ઠિત અને વિદ્વાન વૈદ્ય દાકતરોની દવા ખાઈ કંટા-જેલા સંગ્રહણી (ગળતી), મુંઝવણના ઝાડા, અતિસાર અને આંતરડાના ક્ષયથી પીડાતા નિરાશાજનક દર્દીઓને આશીર્વાદ રૂપ—

૪૩ થી વધુ વર્ષના અનુભવની રામબાણુ દવા. દેશી તેમજ યુરોપીઅન ગૃહ-સ્થાનાં વણમાગ્યાં પ્રશંસા-પત્રો મંગાવી દવા લઈ તમે પણ દર્દીમુક્ત બનો.

રૂબરૂ મળે ત્યાં લખો :—

માણસાવાળા માસ્તર કે. જી. પટેલ એન્ડ સન્સ.
સંગ્રહણીના ખાસ વૈદ્ય.

ઠેકાણું : માસ્તર એન્ડ સન્સનું દવાખાનું. કાલુપુર, દાંડીગરાની પોળ, તંબુરાગરાની ખડકી ધર નં. ૨૨૭, અમદાવાદ.

એક વખત તો અનુભવ કરો ?

જો તમે અનેક જાતના અંગ્રેજી ઔષધો, ઇન્જેક્શનો, અને દેશી ઔષધોનો ઉપયોગ કરવા છતાં પણ રોગ ન મટવાથી નાસીપાસ થયા હો તો પોતાના રોગની વીગતવાર હકીકત લખી અમારા સ્વર્ગસ્થ પુજ્ય પિતાશ્રી સુપ્રસિદ્ધ વૈદ્યશાસ્ત્રી ઇશ્વરજી હીરજી ભટ્ટ (પછેગામવાળા) નાં અનુભવસિદ્ધ અને થોડા ખર્ચમાં અનેક રોગો મટાડનાર, તથા નિર્મૂળ કરનાર, અનેક પ્રકારનાં ઔષધોનો લાભ લઈ શરીર નિરોગી કરવા બૂલશે નહિ. જવાબ માટે ટીકાટ બીડવી. પત્રવ્યવહારનું શીરનામું

વૈદ્યશાસ્ત્રી નથુશંકર ઇશ્વરજી ભટ્ટ પછેગામવાળા

માલીક અને વ્યવસ્થાપક

કાઠી બાવાડ ઇશ્વરઆયુર્વેદિક્કામંસી અને

ઇશ્વરપ્રસાદ ઔષધાલય (આદ્યસંસ્થા)

બોટાદ (કાઠીબાવાડ) B. S. Ry.

હિન્ડોયાની જ્વર

નિકંદન (તાવ પર રામખાણ ગોળીઓ.)

અધી જાતના તાવ પર એક સરખો ફાયદો કરનારી આ ગોળીઓની એક ખાટલી દરેક ગૃહસ્થે રાખવી જોઈએ. અચાનક કામ પડે અથવા કોઈને પરમાર્થે જો આર ગોળી આપી શકાય. ગોળી ૧૦૦ ની ખાટલીનો રૂ. ૧૫

વૈદ્ય હરીભાઈ લાલજી હિન્ડોયા

નં. ૪૩૧ પહોલે માળે, કાલખાદેવી રોડ, મુંબઈ.

મકરણ ૩૭મું

❧ ❧

પરિચારિકા

❧

પ્રભાત થયું હતું. માંદગીના બિછાનાવાળા ઓરડાની બારીઓ દિવસનો મોટો ભાગ બંધ જ રાખવામાં આવતી, કારણ કે સન્નિપાતવાળા દહીંને જરાએ પવન ખાવા ન દેવો એવો ગંગાશંકર દેવેનો અભિપ્રાય હતો. મેશ ચડેલા ફાનસમાં દીવો હજી બળી રહ્યો હતો. રામજી દેવકારના બિછાના પાસે ઝોકાં ખાતો બેઠો હતો. દેવકાર ધીમું કાંધ બબડતી હતી. સામે ખૂણે એક ગોદડી પર સુશીલા હુંટીયું વાળીને પડી હતી અને તેના શરીર પર રજાનું ઓઢા-ડવામાં આવી હતી. દેવકારના ખાટલા હેઠળનો પાણીનો લોટો ઢોળાઈ જવાથી શેતરંજી ભીંજાઈ ગઈ હતી. આ ગમગીન દેખાવ જોઈને હરિહરનું મોં પડી ગયું. તેના મનોભંગનાં બે કારણો હતાં. એક તો જરા નિરાંત વળ્યે તે રોકડ રકમ એકઠી કરી લેવા માંગતો હતો, તે નિરાંત મળી નહોતી, તે પહેલાં સુશીલા માંદી પડી હતી અને તેના મગજ ઉપર તેથી બોલો આવી પડેલો હતો. રોકડાં નાણાં હાથમાં આવી ગયા પછી પણ સુશીલાને ઠગીને તેને એકદમ છોડી જતાં પોતાના મનને બહુ દુઃખ થશે એમ હરિહરને લાગતું જ હતું, એવામાં એ બિચારી માંદી પડી, અને તેને એમ ને એમ રવડતી મૂકીને કેમ ચાલી નીકળાય એમ તેના મનને થવા લાગ્યું.

દેવકારની શીકા, ઊંડી પેસી ગએલી આંખો તેણે જોઈ, ગાલમાં પડી ગએલા ખાડા ઉપર હરિહરની દૃષ્ટિ ફરી વળી, તેનો બડબડાટ તેણે સાંભળ્યો; પરંતુ ત્યાં વધુ વાર ન થોભતાં તે તત્ક્ષણ સુશીલાની નજીક જઈને બોલો અને સહજ દૂર બિલાં બિલાં પૂછ્યું: ‘સુશીલા, તને તાવ આવ્યો છે?’

‘ હું ઉં. ’ સુશીલાએ રજામાં મોહું રાખીને જ હાંફતે સ્વરે ઉત્તર આપ્યો.

ક્ષણભર મૌન રહી હરિહરે વિચાર કરવા માંડ્યો; એટલામાં જમના ત્યાં આવી અને હરિહરે તેને પૂછ્યું: ‘ જમનાભાભી ! ખીન્ને ખાટલો અહીં રાખવો ફાવશે ? ’

‘ અહીં ન ફાવે. રામજી ! ભાષના ઓરડામાં એક ખીન્ને ઢાલિયો નાંખી ખિજાનું કરી આવ. ’ જમનાએ આજ્ઞા કરી અને રામજી બગાસું ખાતો ખાતો ઉઠ્યો.

હરિહરને એ યોગના ગમી નહિ. પોતાના ખિજાનાની પાસે જ સુશીલાનું ખિજાનું રહે, પોતાથી તેને કદાચ સ્પર્શ થઈ જાય, પોતાનું પ્રતલંગ થવાનું લોકો જાણે અને કદાચ પોતાના વ્યક્તિત્વ સંબંધે શંકા ઉત્પન્ન થાય, બધી ગણતરી ક્ષણાર્ધમાં તેના મગજમાં થઈ ચૂકી. તેણે સહજ મંદ સ્વરે કહ્યું: ‘ પાસેના ઓરડામાં જ ઢાલિયો રહી શકશે. ’

‘ ત્યાં કેવી રીતે ફાવે ? હવે તો એ જણાંની માંદગી થઈ, અને ઘરનાં બધાંને નજીક જ સૂઈ રહેવું પડે. રામજી, દાદાજી, હું બધાં ઉપર જ સૂવાનાં ને ! ’ જમનાએ દલીલ કરી.

હરિહર કશું ન બોલ્યો. થોડી વારે રામજી ખિજાનું કરીને પાછો ફર્યો. જમનાએ સુશીલાને ઉઠાડી અને ધગધગતે શરીરે તે ચાલીને ખિજાનામાં જઈ સૂતી. હરિહર તેની પાછળ પાછળ જઈ પોતાના ઢાલિયાપર વિચારવિવશ વદતે બેઠો.

અધધડો મધ, એટલામાં સુશીલાએ પાસું ફેરવી રજામાંથી મ્હોં બહાર કાઢી કહ્યું: ‘ મને પાણી આપો ! ’

હરિહરે પ્યાલામાં પાણી ભર્યું અને રામજીને બોલાવ્યો; પછી બોલો રામજીના હાથમાં આપીને કહ્યું: ‘ એને જરા પાણી પા ! ’

રામજીએ પાણી પાચું અને સુશીલા પાછું મ્હોં ઢાંકી સૂઈ ગઈ. પ્રહરેક દિવસ જતાં ડાકટર આવ્યો. દેવકોરની તખીયત જોઈને તેણે

કથું કે ‘કફ અને તાવ સારી પેઠે ઝોછાં થઇ ગયાં છે અને હવે જો બે વધુ દિવસ એમ ને એમ જાય, તો ડોસી જરૂર બચી જાય.’

પછી હરિહર ડાક્ટરને સુશીલા પાસે લઇ ગયો. તેણે શરીરની પરીક્ષા કરીને કથું કે: ‘ખાસ કથું નથી. મેલેરીયા હોય તેમ લાગે છે. બે દિવસમાં ઉતરી જશે. રામજી સાથે બાટલી મોકલજો; દવા આપીશ.’

બે જણની બિમારીને કારણે ઘરમાં કામકાજની મુંઝવણ વધી પડી. રામજી ડોસીના બિછાના પાસે બેસી રહેતો, અને જમના રસોડામાં પેસતી તે મધ્યાન્હે નવરી પડી શકતી. દરમ્યાનમાં સુશીલાની માવજતમાં બહુ મુશ્કેલી પડતી. હરિહર સુશીલા પ્રત્યે સહૃદયતાથી વર્તતો, પરંતુ સુશીલાને સ્પર્શ નહિ કરવાનું તેનું વ્રત બહુ મુશ્કેલી ઉત્પન્ન કરતું: દવા કે પાણી આપવું હોય, સુશીલાને ચોકડીમાં બેસવું હોય કે જાજરમાં જવું હોય, તો હરિહર તેને કશી મદદ કરી શકતો નહિ; તેથી કોઇ વાર રામજીને અને કોઇ વાર જમનાને બોલાવવાની જરૂર પડતી હતી. પોતે આવા વ્રતની આડખીલી ન રાખી હોત તો ઠીક હતું, એમ અત્યારે હરિહરને લાગ્યું. સુશીલાની માંદગીમાં પણ પોતે તેની કશી સેવા ન ઉઠાવી શકે, તેથી હરિહરના મનમાં બહુ લાગી આવ્યું, પરંતુ એક વાર જે બનાવટ કરી, તે છેવટ સુધી પાર પાડ્યા વિના છૂટકો નહોતો, નહિ તો કદાચ પોતે દાંભિક મનાય અને એક વાર જનતાને દંભની ખાત્રી થઇ એટલે તેને કોઇ પણ વ્યક્તિના જીવનની બીજી દિશામાંયે દંભના અસ્તિત્વની શંકા આવ્યા વિના રહેતી નથી, એ હરિહરની સમજ બહાર નહોતું. આ કારણથી તે પોતાની બનાવટને છેવટ સુધી નિભાવી રાખવા માંગતો હતો અને અત્યારે થતા મનોદુઃખને પણ સહી લેવા માંગતો હતો.

બે દિવસમાં દેવકારની તખીયત સ્પષ્ટ રીતે સુધરતી દેખાઇ, કારણકે તેની બાનરહિત દશામાં સારી પેઠે સુધારો થયો હતો. તાવ તદ્દન ઝોછો રહેતો હતો અને કફ તો લગભગ નાબૂદ થવા આવ્યો હતો.

પરન્તુ સુશીલાની માંદગીની ખજર તેને આપવામાં આવી નહિ, કારણ કે તેના નબળા શરીર અને મન ઉપર આઘાત થવા દેવો નહિ એવી દેવેજીની સૂચના હતી. પરન્તુ સુશીલાનો તાવ બે દિવસમાં જરાયે ઉતર્યો નહિ બલકે વધતો ગયો ! બેઉ દર્દીઓની ઉઠવેઠ કરવાને લીધે જમના તથા રામજીના મોં ઉપર કંટાળો નહિ, તો થાકનાં ચિહ્નો સ્પષ્ટ દેખાવા લાગ્યાં. એક વાર હરિહરને વિચાર થયો કે પોતે માતાની સેવામાં રહી જમનાને સુશીલાની પાસે રાખવી; પરન્તુ હિંદુ સંસારની નીતિ તથા લજ્જાની ભાવના એવી છે કે માતાની સેવા પુત્રી કે પુત્રીની સેવા માતા કરી શકે, પરંતુ પુત્ર માતાની કે પિતા પુત્રીની સેવા ન કરી શકે. આથી બેઉ સ્ત્રી દર્દીઓની સેવામાં મુખ્યત્વે તો સ્ત્રીની જ જરૂર પડે.

બે દિવસ પછી ડાક્ટરનો અભિપ્રાય એવો પડ્યો કે સુશીલાને મેલેરીયા જ છે પણ તીવ્ર પ્રકારનો છે, એટલે હજી બે ત્રણ દિવસ ચાલુ રહેવાનો સંભવ છે. ત્રણ દિવસ મુશ્કેલી વેઠીને ચલાવી લેવાનો હરિહરે નિશ્ચય કર્યો, અને જેમ તેમ કરીને તે દિવસ કાઢ્યા, પરન્તુ તાવ ગયો નહિ કે ઓછો પણ થયો નહિ. આ બાબતે દેવકોરનું દર્દ મટ્યું પરન્તુ આ માંદગીથી એ વૃદ્ધ શરીર એટલું અશક્ત બની ગયું હતું કે તેની પાસે એક માણસની હાજરી ચોવીસે કલાક જોઈએ. હવે હરિહરને ખરેખરી મુંઝવણ થવા લાગી. ગંઆ-શંકર હવે પાસે જઈને તે ગળગળે સાહે બોલ્યો : ‘ દેવેજી, હવે હું શું કરું ? માંદગીના ખાટલા બે થયા અને ઘરમાં બિચારાં જમનાભાબીને અને રામજીને ખૂબ જ હેરાન થવું પડે છે. મારાથી કશું થાય નહિ, તેથી મુંઝવણ આવે છે.’

‘ હું વૃદ્ધ છું છતાં મારામાં દર્દીની ઉઠવેઠ કરવાની શક્તિ છે પણ મારાથી ન તો દેવકોરના બિજાના પાસે રહેવાય અને ન તો સુશીલાની પાસે બેસાય. નહિ તો હું તને મુંઝાવા દઉં નહિ.’

‘ ત્યારે હવે શું કરવું ? આજે પાંચ દિવસ થયા તાવ જરાયે ઉતર્યો નથી. કદાચ મુદતીયો તાવ હશે તો ? ’

‘ આજે ડાક્ટરને આવવા દે; તેમને પૂછ્યા પછી વાત. ’

ડાક્ટરે સુશીલાનું શરીર તપાસીને કહ્યું કે : ‘ ટાઇફોઇડ તાવ છે; ચૌદ દિવસે ઉતરશે. ’

હવેજીએ કહ્યું : ‘ ત્યારે ડાક્ટર સાહેબ, અમને કોઈ બાઈ નર્સની ગોઠવણ કરી આપશો ? માંદગીના બે ખાટલા થયા, અમારાથી પહોંચી શકાવું નથી. ’

‘ નર્સ મળી શકશે; રોજના ત્રણ રૂપિયા આપવા પડશે. ’

‘ તે તો આપીશું, પણ કોઈ બ્રાહ્મણ બાઈ મળે તો સારું. ’

‘ બ્રાહ્મણ બાઈ ? ’ ડાક્ટરે જરા વિચાર કરીને કહ્યું : ‘ આપણા ગામમાં એક જ બ્રાહ્મણ બાઈ નર્સ છે; ખ્રિસ્તિ બાઈઓ ચાર પાંચ છે; બેઠિં છું, ઘણું કરીને બ્રાહ્મણ બાઈને જ મોકલીશ. ’

કલાકેક પછી એક બ્રાહ્મણ નર્સ ડાક્ટરની ચીઠ્ઠી લઈને આવી અને હવેજી તથા હરિહરે છૂટકારાનો દમ લીધો. એ નર્સ સુશીલાના મિછાનાનો ‘ ચાજ ’ લીધો. તેથી જમનાની તકલીફ ઘટી ગઈ, અને નર્સને બેડ વખતનું ભોજન ત્યાં જ પૂરું પાડવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી એટલે જમવા જવાને કારણે નર્સને બહાર જવાની કે કલાક-બે કલાક ગેરહાજર રહેવાની જરૂર રહી નહિ. આખો દિવસ તે ત્યાં જ રહેતી, રાત્રે સુશીલાની પાસે તે સૂઈ રહેતી, તે જ દવા આપતી, તેને ખવાડતી અને તબીબી નિયમો મુજબ તાવ, નાડીના ધબકારા, હૃદયના ધબકારા વગેરેનું માપ લઈ કાગળ ઉપર લખી રાખતી તથા બીજે દિવસે રહવારે તે ડાક્ટર પાસે રજુ કરતી. હરિહર આખો દિવસ માતાના અને પત્નીના મિછાનાની વચ્ચે આંટા-ફેરા ખાવામાં ગાળતો, પૂછગાછ કરતો, અને રાત્રે સુશીલાના મિછાનાના ઓરડાની બહારના ખંડમાં ભોંયે પથારી નાખી સૂઈ રહેતો.

તબીબી જ્ઞાન મેળવેલો ડાક્ટર પોતાને એક સંપૂર્ણ તબીબ માને છે; ત્યારે નર્સ પોતાને સવાયો તબીબ સમજે છે ! દર્દીઓ અને તેનાં આમજનો ડાક્ટરી વિદ્યા બાણતાં નથી એટલી જ તેની

સમજ તેના મનમાં એમ ઠસાવે છે કે દર્દીની સારવાર કરવાની રીતિ અને પદ્ધતિ પોતે જાણે છે તે દર્દીનાં સગાંઓ જાણતાં નથી, અને એવાં અજ્ઞાન માણસોએ પોતાની સારવારમાં વચ્ચે આવવાની જરૂર હોતી નથી ! તેને કાંઈ સૂચના કરવામાં આવે, તો તે કહશે કે ‘હું મારું કામ સારી રીતે જાણું છું.’ તેને પૂછવામાં આવે કે ‘તાવ કટલો છે ?’ તો તે કહશે કે ‘તમારે જાણવાની જરૂર નથી; ડાક્ટરની પાસે હું બધી વિગત રજૂ કરીશ.’ તેને કહેવામાં આવે કે ‘દર્દીને જરા પૂછી જુઓ કે તેને મુસંખીનો રસ પીવાની ઇચ્છા છે ?’ તો તે જવાબ આપશે કે ‘તે દર્દીને પૂછવાની જરૂર નથી; જ્યારે તેને રસ આપવાનો ટાઇમ થશે, ત્યારે હું મારી ફરજ બજાવીશ.’ દુઃખી દિલે કોઈ નર્સને પૂછે કે ‘દર્દી અત્યારે ઉઘે છે કે તે બેભાન છે ?’ તો તે બંધાં અડાવીને સામું કહશે કે ‘તે તમારે જાણવાની રીત જરૂર છે ?’ અને વળી જો કદાચ તેને આગ્રહપૂર્વક કહેવામાં આવે કે ‘દર્દી અમારું માણસ છે અને અમે તેની તબીબતની ખબર પણ ન પૂછીએ ?’ તો તે ડોળા કાઢીને કહશે કે ‘તમારું માણસ છે તો તમે સંભાળો, અને શા માટે બેલાચી છે ?’ દર્દીનાં સગાંઓનું દર્દી પ્રત્યેનું જે મમત્વ હોય છે, તેના ખામી એ પગારદાર નર્સમાં મોટે ભાગે હોય છે. લોકોને મન પોતાના માણસની માંદગી એ દુઃખ અને દિલસોજીનો વિષય છે; નર્સને મન દર્દીની સારવાર એ ધંધાનો અને નોકરી કરી પૈસા મેળવવાનો વિષય છે ! આ બેઉ વિષયોની વચ્ચે જે અંતર રહેલું છે, તે જ અંતર નર્સ અને દર્દીના આમજનોની વચ્ચે જ્યારે મૂર્તિમંત બને છે, ત્યારે એ મમત્વહીણી સારવારથી દર્દીનાં સગાંઓ બહુ અસંતુષ્ટ બને છે. તબીબી કે માવજતની વિદ્યા તેઓમાં નથી હોતી એ ખરું, પરંતુ દર્દી પ્રત્યેના તેમના મમત્વને કારણે તેમને મમત્વહીણી માવજતથી જે અસંતોષ રહે છે, તે અસંતોષનું કારણ જે કોઈ નર્સ કે ડાક્ટર જાણે છે, તે જરા નમ્રતા કે ડહાપણથી વર્તીને દર્દીને તેમ જ તેનાં

સગાંઓને સંતોષ આપી શકે છે; મોટે ભાગે અભણ વર્ગમાંથી સ્ત્રી નર્સો તૈયાર થાય છે. કેળવણી અને નૈસર્ગિક ડહાપણથી તેમનાં મન સંસ્કારી બન્યાં હોતાં નથી, અને સારી સારવાર કરવાની રીતો શીખી લખતે તેઓ નર્સ બની સવાયા ડાક્ટર તરીકેની ખુમારીથી ધંધે લાગે છે, એટલે મોટે ભાગે અર્ધજ્ઞ નર્સોનો અનુભવ લોકોને અળખા-મણો જ થઈ પડે છે. હોસ્પિટલોની નર્સો તો તેથી એ આગળ વધી જાય છે, કારણ કે ત્યાં દર્દી તેના 'ચાર્જ'માં હોય છે અને વળી આખી હોસ્પિટલ નર્સના ઉપરી ડાક્ટરના 'ચાર્જ'માં હોય, એટલે નર્સને દર્દીનાં સગાંઓ સાથે કરા લેવા-દેવા જ ન હોય, માત્ર ડાક્ટરને દર્દીની તખ્તીયતનો 'રિપોર્ટ' આપવા જોઈતો જ તેની નોકરી પૂરતી જવાબદારી હોય, તેવી રીતે તેઓ વર્તે છે ! નર્સોની સારવાર ભલે પરિચર્યાની વિદ્યાર્થી યુક્ત હોય, પણ દર્દી પ્રત્યેની મનુષ્યત્વને છાજતી મમતા ન હોય, તો તે નિષ્કુળ પરિચર્યા છે, તે નિષ્કુળ પરિચર્યા-રિકા છે અને તેવી નર્સોને દર્દીઓને સોંપવા તે એક અપરાધ છે. ચતુર તખ્તીઓ આ સત્ય સમજે છે અને નર્સોની પસંદગી કરતાં સારવાર કરવાની તેમની વિદ્યની સાથે સાથે તેમના મનુષ્યત્વનીયે પરીક્ષા કરે છે.

સુશીલાને માટે આવેલી નર્સની સારવારની રીત ધરનાં ખીજાં બધાંને માટે નવી વસ્તુ હતી, પરંતુ હરિહરને માટે તે નવી વસ્તુ નહોતી. નાસીકની હોસ્પિટલમાં તેણે સારવારનો જે અનુભવ મેળવ્યો હતો તે આ વખતે તેને ઉપયોગી થાય તેમ હતું, પરંતુ તેનો ઉપ-યોગ તે કરી શકે તેમ નહોતું અને તેથી જ અત્યારે નર્સની જરૂર પડી હતી. નર્સોના ધમંડનો તેને પરિચય હતો, અને એ જ દિવસમાં તેણે જોઈ લીધું કે એ બ્રાહ્મણી નર્સમાંયે ધમંડનો પાર નહોતો. સુશીલાની તખ્તીયતની ખબર તે વારંવાર નર્સને પૂછતો, તેનો જવાબ આપતાંયે તે મ્હોં કટાણું કરી નાંખતી હતી. એક વાર તો સીધો જવાબ આપવાને બદલે તેણે કહ્યું : 'રહવારે ડાક્ટર સાહેબ આવશે,

ત્યારે હું દહીંની તખ્તીયતનો મારો રિપોર્ટ રજુ કરીશ અને તમારે જે કાંઈ કહેવું હોય તે તેમને કહેજો; મને કશું કહેવાની, પૂછવાની કે સૂચવવાની તમારે જરૂર નથી. હું મારી ફરજ બરાબર રીતે અદા કરું છું.

આ તોછડો જવાબ સાંભળીને હરિહર સ્તબ્ધ બની ગયો; પણ તે નિરૂપાય હતો, કારણ કે સુશીલા ભણે તેની પોતાની હતી, પરંતુ અત્યારે તે એ નર્સના 'ચાર્જ'માં હતી !

❦

❦

❦

મુંબઈમાં ક્યાં ઉતરશો ?

—: આદર્શ લૉજિંગ-બૉર્ડિંગ :—

ભારતીય નિવાસ

લૉજ

— લૉજિંગ ચાર્જ ઘટાડેલા છે —

મુલાકાત લેવો:— ડૉ. કાલ્યાદેવી રોડ, મુંબઈ ૨.

તાર:—“કેમકેટ” —x— ટેલીફોન ૨૧૧૧૦.

→ વંશપરંપરાગત ગુરુપ્રસાદીની
અનુભવસિદ્ધ અપૂર્વ ચમત્કારિક દવાઓ ←

મરડાની રાતી ગોળીઓ

કીંમત એક તોલાના રૂપિયા ૩-૦-૦ નથુ
ગમે તેવા ભયંકર લોહી પડના ઝાડા તથા આંકડીને ફક્ત
એ જ દિવસમાં કાબુમાં લાવી નિર્મૂળ કરે છે.

સંગ્રહણી-ઝાડાની કાળી ગોળીઓ

કીંમત એક તોલાના રૂપિયા ૩-૦-૦ નથુ
અતિસાર, સંગ્રહણી અને દરેક પ્રકારના દુર્નિવાર ઝાડાને
તત્કાળ મટાડી જટરાશિ પ્રદીપ્ત કરે છે.

આ બન્ને રામબાણુ જેવી અકસીર દવાઓને માટે
પ્રમાણપત્રો મળેલાં છે. એથી ધર્માદા ઔષધાલયોમાં રાખી
દર્દીઓ ઉપર વાપરવા લાયક છે.

આ સિવાય કસુવાવડનિવારક અને સંતતિરક્ષક કાઠે
રતવાવાળી સીઓને સગર્ભાવસ્થામાં પીવાનું ખેરનું ઘી
તથા સુવર્ણ કસ્તુરી મિશ્રિત ધાતુપૌષ્ટિક મકરંદવજવટી
તેમ જ બાળાગોળી, બ લામૃત સોગઠી વગેરે
પણ અમારી પાસેથી મળશે.

ઈશ્વરપ્રસાદ ઔષધાલય } વૈદ્ય જટુભાઈ નથુ-
બોટાદ (કાઠિયાવાડ) B. S. RY. } શંકર ભટ્ટ, પછેગામવાળા

રોગનું નિદાન કરાવવા પછેગામ સુધી આંટો ન ખાતાં
ત્યાંના જ સુપ્રસિદ્ધ ભટ્ટ પ્રશ્નોર વૈદ્યની નિદાન-ચિકિત્સાનો
લાભ લેવા વિનંતિ છે. રૂબરૂ મળી અથવા જવાબની ટીકીટ
સાથે દર્દીની સવિસ્તર હકીકત લખી સલાહ પૂછો. જરૂર
રોગમુક્ત થશો.

તા : ૬ :- દવા સાથે વાપરવાની રીત જણાવવામાં આવે છે.

પ્રકરણ ૩૮મું

❧

❧

માંદગીની કેહ

❧

કુળ પક્ષની અંધારી રાત હતી. અપરાધીઓના અંતરની કાળાશમાં પ્રકૃતિના શાન્તિકાળે જેમ અવનવા વિચારો ઝબૂકે છે, તેમ અંધકારાચ્છન્ન આકાશમાં તારા ચમકતા હતા; પરંતુ અપરાધી અંતરમાં અને અંધારી રાત્રિમાં તેથી તેજસ્વિતા આવતી નથી; છતાં ચિદ્રૂતિના વિરલ ધ્વનિથી અપરાધીમાંયે કોઇ વાર સ્મશાન-વૈરાગ્ય ઉપજે છે તથા સ્વલ્પ તેજ પ્રસરે છે, અને તારા પણ રાત્રિને સ્વલ્પ દીપ્તિ આપે છે. એ તારાની દીપ્તિ સાથે હરીફાઇ કરતું શહેરસુધરાઇનું જ્ઞાનસ મહેલના એક ખૂણે ઊભું ઊભું મેશ ચડેલી ચીમનીને વીંધીને ઝાંખો પ્રકાશ ફેલાવતું હતું. એ પ્રકાશમાં કાળા રંગનું ફૂતરું કદાચ કોઇની અડફેટમાં આવી જાય, પરંતુ જ્ઞાન-સના થાંભલા પાસે બેઠેલું કાળું ફૂતરું મોડી રાતે મહેલમાં આવનાર દરેક જણને જોઇને ભસતું હોવાથી તે અડફેટમાં આવતાં બચી જતું હતું. મધરાત પહેલાંથી તેનું એ પ્રકારે ભસવાનું કામ શરૂ થતું, તે રાત્રે એ વાગે નાટક જોઇને આવનારાઓ પોતાને ઘેર પહોંચે ત્યાંસુધી ચાલુ રહેતું; એટલે મહેલમાં જોને મધરાત પહેલાં ઉંઘ આવી જતી તેને ઠીક આરામ મળતો, પણ તે વખતે જોને ઉંઘ ન આવતી, તેને એ કાળીયું ફૂતરું જાગરણના સાધનરૂપ બનતું અને એ વાગ્યા સુધી તો જરૂર સર્વ જૂતોની રાત્રિમાં તેને સંયમીનું પદ અપાવતું. હરિહરની આજે એ સ્થિતિ થઇ હતી. સુશીલાએ અગી-આર વાગ્યે છેવટની દવા પીધી ત્યારપછી તે સૂતો, પરંતુ એ શાન્તિકાળે તેના ચિત્તમાં વિચારનો ચક્રડોળ ધૂમવા લાગ્યો અને ઉંઘ આવતાં પહેલાં ફૂતરાની ગર્જના શરૂ થઇ ચૂકી. તીવ્ર ગર્જના, અધ્યમ ભસભસાટ અને ધીમે ગુરગુરાટ એ ત્રણે પ્રકારે કોઇ પણ

પ્રકારના નિયમ વિના ચાલુ જ રહેવા લાગ્યા અને હરિહરથી ઉંધ દૂર ને દૂર જ રહી. દાંભિક અંતરમાં ઉઠતા અવનવા વિચારના ઝખકારા તેને કાંધ કાંધ વિચારશ્રેણીએ ચડાવતા અને પોતાની આખી થોજનાનું સિંહાવલોકન કરવાને પ્રેરતા. એક શ્રેણીપરથી બીજી શ્રેણીપર અને બીજીથી ત્રીજી શ્રેણીપર, એમ કરતાં તેને અનેક વિચારો થયા. બાલ્યાવસ્થા સાંભરી. મામાને ઘેર ગરીબાઇમાં જીવન ગાળેલું તે યાદ આવ્યું, ભાઇ સ.થે થોડા સમયનો નિવાસ મગજમાં ઉભરાયો, બચાવેલા રૂપિયા ગુમાવ્યા ત્યારે થએલી મનઃસ્થિતિ અંતરમાં ઉપસ્થિત થઇ, નાસીકની હસ્પિતાલમાં અનુભવેલી નિરાશાને પટ સ્મરણ ઉપર પથરાયો અને ત્યારપછીના એકેએક અનુભવો તેના ચિત્તમાં આવર્તન પામી ચૂક્યા. વિચારશ્રેણી ભાવિ જીવનને દ્વારે પણ આવીને ઊભી અને તેનાં પગથિયાં હરિહર પુનઃ પુનઃ ચડવા ઉતરવા લાગ્યો. ચંચળ મન ક્ષણ-એ ક્ષણમાં જે સેંકડો મંગળ-અમંગળ વિચારો કરી નાંખે છે અને સત્વર બૂલી જાય છે, તે બધા વિચારોનાં ચિત્રવિચિત્ર આલેખનો વિજ્ઞાને વેગે તેના ચિત્તમાં આવ્યાં અને ચાલ્યાં ગયાં. એમાંનાં કોઇ આલેખને તેના ઉંધને અભાવે જગતા ચિત્તને વધુ વખત રોકી રાખ્યું નહિ, કારણ કે તેના ચિત્ત ઉપર કોઇ પ્રકારનો વિશિષ્ટ બોળો નહોતો. અને તેની અનિદ્રા કોઇ ચિંતાને કારણે જન્મ પામી નહોતી.

‘ રાધાબહેન, રાધાબહેન ! ’ ઓરડામાંથી કારમો ધીમો સ્વર સંભળાયો.

એ સુશીલાનો જ સ્વર હતો. હરિહર ઝિજ્ઞાનામાંથી ઉઠે તે પહેલાં સુશીલાએ પ્રયત્નપૂર્વક ઉચ્ચ સ્વર કાઢીને કહ્યું : ‘ રાધાબહેન, મને જરા પાણી પાઓ ! ’

હરિહર ઉઠ્યો, અને તે ઓરડાના દ્વાર પાસે જઈને ઉભો પણ દ્વાર બંધ હતું ! નજીકના ખંડમાં પુરૂષ સૂતો હોય ત્યારે પોતાની જાતની જળવણીની અગમચેતીને ખાતર પોતાનો સૂવાનો ઓરડો

અંધ રહેવો જોઈએ એવી સાધારણ સ્ત્રીઓના જેવી જ નર્સ રાધાની સમજ હતી. એ વાર બોલાવ્યા છતાં રાધા ઉઠી નહિ, કારણ કે તે અસહસાટ ઉંઘતી હતી. હરિહરે બહારથી પૂછ્યું: ‘ તારે પાણી પીવું છે ? રાધાબહેન જાગતાં નથી ? ’

‘ ના. તે તો ઉંઘે છે. ’ મંદ સ્વરે સુશીલા બોલતી સંજળાઈ.

રાધાને જગાડવાને જરા ઉચ્ચ સ્વરની અને ઘોર ધાંટાની જરૂર હતી, પરંતુ સુશીલાથી એ બંને તેમ નહોતું. આથી હરિહરે બારણું ખખડાવતાંની સાથે ‘ રાધા બહેન, રાધા બહેન ’ની બૂમો મારવા માંડી. પચીસેક બૂમો પછી રાધાબહેનના મુખમાંથી હુંકાર નીકળ્યો, હરિહર બોલ્યો: ‘ રાધા બહેન ! બારણું ઉઘાડો ! ’

રાધાએ બારણું ઉઘાડ્યું અને પૂછ્યું: ‘ કેમ, શું છે ? ’

‘ સુશીલા ક્યારની બૂમ મારે છે, તેને પાણી પીવું છે, અને તમે બૂમો માર્યા છતાં જાગ્યાં નહિ. ’ હરિહરે જરા ઉકળેલે સ્વરે કહ્યું.

‘ તો તમારે પાણી આપવું જોઈતું હતું; મારે શું રોજ જાગીને મરી જવું ? ’

‘ પણ તમે દાર અંધ રાખો છો, પછી કેવી રીતે બીજું કાંઈ પાણી આપી શકે ? ’ હરિહરે સામી દલીલ કરી.

‘ દહીંએ બૂમ મારી, ત્યારે પોતાની મેળે દાર ઉઘાડીને કેમ જમને આવવા ન દીધા ? ’

હરિહરને હવે ખરેખર ગુસ્સો ચડ્યો. તે બોલ્યો: ‘ આ તમે કેવું બોલો છો ? દાદાદાદા તાવવાળા દહીંથી બિછાનું છોડી ન શકાય તેવું કમ ? અને જો દાર ઉઘાડી શકાય તો દહીંથી જાતે પાણી લેવા

પણ હી શકાય, પછી તમને તે ખુમ શા માટે મારે ? ' રાધા પણ સામે ઉઠી, પરંતુ તેનાથી કાંઈ વાજબી દલીલ કરી. શકાય તેમ નહોતું. આથી મ્હોં ચડાવીને તેણે એક પ્યાલામાં પાણી લીધું અને પ્યાલો સુશીલાને મ્હોંએ માંડ્યો. નાને નાને ઘૂંટડે પાણી પાવાને બદલે ગુસ્સે થએલી રાધાએ મોટી ધારે તેના મુખમાં પાણી રેડ્યું અને પૂછ્યું : ' કેમ હવે વધારે પીવું છે ? '

માંડમાંડ પાણી ગળે ઉતારીને સુશીલાએ ડોકું હલાવી નકાર સૂચવ્યો.

હરિહરે રાધાને પૂછ્યું : ' આત્યારે વધુ તાવ છે ? '

રાધાએ ચડેલે મ્હોંએ જ જવામ વાળ્યો : ' હા. '

' કેટલો હશે ? '

' એકસો પાંચ. '

' એકસો પાંચ ! પણ તમે તાવ માપ્યો નથી. '

' માપ્યા વિના હું તે જાણી શકું છું. '

' ત્યારે તો તેને માથે બરફ મૂકવો જોઈએ. '

' ઠંડી રાતમાં બરફ મૂક્યા વિના ચાલે. '

' પણ બરફ તૈયાર છે, તો પછી તેમ શા માટે ચલાવવું જોઈએ ? '

રાધા હરિહર ઉપર ખરેખર ગુસ્સે થઈ, પણ તેની સ્થિતિ વિલક્ષણ બની હતી. તાવ માપ્યા વિના જ તે ગુસ્સામાં ' એકસો પાંચ ' બોલી ગઈ હતી, અને હવે તે ગુસ્સાના જ ફળરૂપે બરફ મૂકવાની 'ક્રમ' હરિહર તેને યાદ દેવડાવી રહ્યો હતો !

રાધાને બરફ ભાગીને કાથળામાં ભરી સુશીલાને શિરે મૂક્યા વિના ચાલ્યું નહિ. એટલો વિધિ કરીને તે પાછી બિછાનામાં જઈ સૂતી. હરિહર પણ પોતાના બિછાનામાં જઈ સૂતો.

બીજે દિવસે રાધાએ ડાક્ટર પાસે નિવેદન કર્યું કે સુશીલા રાત્રે ઉંઘી શકતી નથી, લવારો કરે છે, બહુ તકલીફ આપે છે; અને વારે વારે બિછાનામાં ઉઠમેસ કરે છે । હરિહરે ડાક્ટરને કહ્યું કે સુશીલા એવી કાંઈ ખાસ તકલીફ આપતી નથી, રાત્રે માત્ર એક બે વાર પાણી માગે છે. આથી રાધા ગુસ્સે થઈ અને બોલી : ‘ પ્રાણુજીવન-ભાષ ! દર્દીની ખરી સ્થિતિ આપ ન સમજી શકો. આપ તો આજ રાત્રે થોડું જાગ્યા હશે, પણ હું ત્રણ દિવસથી દર્દીની રાતની સ્થિતિ જોઉં છું અને માનું છું કે એના મગજને રાત્રે આરામ મળતો નથી, તેથી જ તેને વધુ તાવ રહે છે.’

ડાક્ટરે ‘ ઠીક છે ’ કહી દર્દીને રાત્રે ઉંઘ આવે એવી દવા મોકલી, જેમાંથી રોજ પાંચ ‘ મિનિમ ’ દવા રાત્રે નવ વાગ્યે પાણી સાથે આપવાની હતી.

તાવ શરૂ થયાને ચૌદ દિવસ વીતી ગયા, સુશીલાનું શરીર કૃથ થતું ચાલ્યું, બોરાકમાં માત્ર રોજ બે મુસબીનો રસ લઈ શકાતો પણ તાવ એક સરખી સ્થિતિમાં ચાલુ જ રહ્યો. ડાક્ટર આશા આપતો કે દર્દીને કોઈ જાતની હરકત આવવાની નથી, કારણ કે તાવ ચાલુ હોવા છતાં શરીરમાં બીજા કોઈ દર્દની ગુંચવણ બિંબી થવા પામી નથી; માત્ર દર્દને લગતી સાધારણ અશક્તિ છે, પરંતુ તે તો આવા દર્દમાં હમેશાં બને છે જ. આથી ધરનાં સૌ કોઈની ચિંતા ઓછી થતી; પરંતુ સુશીલાની માનસિક નબળાઈ વધતી હતી અને જીવનની આશા ઘટતી જતી હતી. તાવ ચડતો ત્યારે તે વ્યાકુળ થતી, આમ-તેમ તરફડતી અને એ વ્યાકુળતા ઓછી કરવાને નર્સ તેને ઠંડું પાણી, કે બરફ નાંખેલું સોડાવોટર આપતી અને માથે બરફની કાથળા કે કાલનવોટરનું પોતું મૂકતી; પરંતુ એ તો માત્ર શારીરિક વ્યાકુળતાનો ઉપચાર હતો. તેના ચિત્તને શાન્ત કરનારી વચનસુધા એ ચરમ મિજાજની રાધા પાસેથી તેને મળે તેમ નહોતું. હરિહર

તેને વાતોવડે શાંતિ આપવા મત્ન કરતો, જમના પણ તેને મસ્તકે મમતાથી હાથ ફેરવીને મીઠા શબ્દો મંલનાવતી, પરંતુ નર્સનો હુકમ થતો: ‘દદી’ સાથે વધુ વાતચીત કરવાની ડાકટર સાહેબની મનાઈ છે !’ અને સુશીલા મનોભંગ અનુભવતી પડખું ફેરવી સૂઈ જતી, તથા હરિહર કે જમના ગુપચુપ મૂળાં બનીને બહાર ચાલી જતાં. એ વખતે સુશીલાને પોતે કાંઈ દેખાનામાં પુરાઈ હોય અને પોતાની છાતી ઉપર ભરી બંદૂકે પહેરેગીર ઉભો હોય એવો ભાસ થતો, પણ તે કશું બોલતી નહિ; એ અસહ્ય સ્થિતિ હરિહર પાસે કે જમના પાસે તે બોલી બતાવતી નહિ, પછી ખુદ પહેરેગીર-રાધા પાસે તો કહે જ શાની ? રાધા કાંઈ કાંઈ વાર જે અકળામણ દાખવતી, ગુસ્સો કરતી, તોછડો જવાબ આપતી, હુકમ કરતી, તેથી સુશીલામાં એક પ્રકારની ભયની લાગણી જન્મ પામી હતી. સ્વભાવે સુશીલા કાંઈથી ડરે તેવા નિર્બળ મનની નહોતી, પરંતુ લંબાયલી માંદગીએ તેનામાં જે શારીરિક અને માનસિક નિર્બળતા આણી હતી, તેથી એનામાં એ લાગણી ઉદ્ભૂત થઈ હતી. દવા પીતાં તેને વસમું લાગતું, ઢિંવા પાસું તપતું ત્યારે તેને બિછાના પાછળ તકીઓ મૂકી બેસવાનું મન થતું; પરંતુ રાધાને એવું કહેતાં તે ડરતી. ઓઠે દવાનું પ્યાલું હોય, પણ તે પીતાં તેની આંખો રાધાના મુખ બણી હોય, અને તેમાં ભયની રૂપરેખાઓ તરી આવી હોય ! જ્યારે તે બહુ અકળાતી ત્યારે તે જમનાને માત્ર કહેતી: ‘જમનાબહેન, મને બહુ મુંઝવણ આવે છે, હો.’

જમના તેને ધીરજ આપતી: ‘હશે, માંદગીના થોડા દિવસ મુંઝવણુ વેઠવી પડે, શું કરીએ ? આપણો કાંઈ બીજો ઉપાય છે ?’

‘પણ તમે મારી પાસે આવીને બેસતાં હો તો ?’

‘ફવી રીતે બેસું બહેન ? ડાસીને હજી સારું ક્યાં છે ? તાવ ઉતર્યો તોય શી ખબર ચાલી સનેપાત જતો નથી અને લવારો

કરે છે, ઉઠી ઉઠીને નાસે છે ! ડાક્ટર અને વૈદ્ય બેઉ કહે છે કે જ્યાંસુધી ડોસીનું પેટ સાફ નહિ થાય ત્યાંસુધી એ ઘેલછા રહેશે. હવે એમને રેલાંયે કેમ મૂકાય ?

અને એ રીતે સુશીલાના નિર્જળ મનના પ્રશ્ન ઉપર નાનાં સંતોષનાં થીગડાં લગાવવામાં આવતાં, અને માંદગી લાંબાયે જતી.

૪

૪

૪

આયુર્વેદિક દવાઓની જરૂર પડે તો

ડૉઝા ફાર્મસીની

મુલાકાત લેશો

કારણ આ સંસ્થા, શાસ્ત્રોક્ત અને અનુભવસિદ્ધ દવાઓ બનાવવા માટે ૪૫ વર્ષથી સુપ્રસિદ્ધ છે.

સ્ત્રીઓના- પ્રદર, રૂતુદોષ વંધ્યત્વ, કસુવાવડ તથા ગર્ભ-શયના રોગો માટે ડૉઝા ફાર્મસીની

(હાથી છાપ) ' સુંદરી સંજીવની '

અમૃત તુલ્ય છે. કિ. બા. ૧, નો. ૩. ૧૫ બા. ૩ ના ૩. રા.

ડૉઝા ફાર્મસી

ગાંધીરાડ, અમદાવાદ. મુખ્ય નં. ૨. પુનાસીટી તથા ડૉઝા

વૈદ્યો, ડોક્ટરો, કંપાઉન્ડર્સ અને
ફાર્મસીવાળાઓને ઉપયોગી

PILLS & TABLETS MFG.

ટેબ્લેટસ અને પીલ્સ બનાવવાનું હુમે સસ્તા
ભાવથી કરી આપીએ છીએ.

ટેબ્લેટસ અને પીલ્સના ભાવ

૧ થી ૧૦ ગ્રેન સુધીના ટેબ્લેટસ હજારના ૦-૧૨-૦

તથા ગોળીઓ ૧ થી ૨ ગ્રેનના હજારના ૦-૧૨-૦

વધારે પ્રમાણમાં પાડવાના ભાવ રૂબરૂ મળેથી ખુલાસો મળશે.

પીલ્સ ઉપર સીલવર તથા ગોલ્ડનું કોટીંગ કરી આપીએ છીએ.

ડોક્ટરો ડા. સી. જી. ગાંધી 'H. M. B.' હોમીયોપેથીક

માંડવીની પોળ-શેઠની પોળ, સાતસ્વરૂપની હવેલી સામે અમદાવાદ.

વાંચો! જરૂર વાંચો! અનુભવસિદ્ધ દવાઓ

જવરનાશક ગુટીકા : ગમે તેવો તાવ હોય તેના માટે
જે ગોળી લેવાથી તુરત મટે
છે. ગોળી બે સવારસાંજ પાણીમાં લેવી. બા. ૧ની કી. ૦-૮-૦.

ગર્ભધાન પાવડર : સ્ત્રીઓના રોગની ખાસ દવા
આ દવા લેવાથી ગર્ભાશય શુદ્ધ
થઈ ગર્ભની પ્રાપ્તિ કરે છે. લોહીવા તથા પ્રદરને મટાડે છે.
બા. ૧ની કી. રૂ. ૨-૪-૦. ટ. ખર્ચ જુદું.

દીલરંજન ચાકુતી : ગમે તેવી નબળાઈ દૂર કરી
અજબ શક્તિ આપે છે. વીર્ય-
સ્થંભન થાય છે. ભુખ લગાડે છે. શરીર આનંદમાં રાખે છે.
બા. ૧ની કી. રૂ. ૬-૦-૦. ટ. ખર્ચ જુદું. સચીપત્ર મંગાવો :—

વૈદ્યશાસ્ત્રી હીરાલાલ જે. ભટ્ટ } ધી. આયુર્વેદિક
પાલીયાદ. B. S. RY. } ઔષધાલય : પાલીયાદ
(કાઠીયાવાડ) B. S. RY.

પ્રકરણ ૩૮મું

✽

✽

‘ઓ મારા ના...થ !’

✽

અને સુશીલાના તાવનો એકવીસમો દિવસ હતો. ત્રીજે અઠવાડિયે તાવ ઉતરવાની જે આશા હતી, તે પાર પડી નહિ, તેથી હરિહરના ચિત્તમાં ચિંતા ઉપસ્થિત થઈ હતી. તેણે તાવના માપનો ભીંતે લટકાવી રાખેલો નકશો જોયો, પણ તેમાં તાવ ઓછો થતો હોવાની કે કશો સુધારો થતો હોવાની પરિસ્થિતિ આલુમ પડી નહિ. સુશીલાના જીવનની આશા ઉપર અંધકારની આછી છાયા ફરતી તેને ભાસવા લાગી. તેથી ખિન્ન થવું કે હર્ષિત થવું તે તેને સમજાતું નહોતું. એક હાથ વડે એક લમણા પકડી તે આરામ-શુરશીમાં વિચારવિવશ બેઠો હતો.

‘દવાનો ટાઇમ થયો છે, માથું સમું રાખીને સૂઓ.’ દર્દી પ્રત્યેનું રાધાનું સૂચન હરિહરે સાંભળ્યું. તેનું ચિત્ત અને દષ્ટિ તે તરફ દોરાયાં. રાધા બાટલીમાંથી કાચના પ્યાલામાં દવા રેડતી બિછાના પાસે બેઠી હતી.

સુશીલા ધીરે ધીરે પાસું બદલાવતી અને માથું સમું રાખવા યત્ન કરતી દેખાઈ. રાધા બોલી: ‘એમ માથું રખાય ? આમ વચ્ચોવચ્ચ રાખો !’ રાધાએ ત્વરાથી સુશીલાનું મસ્તક ખીજે હાથે પકડી સમું રાખ્યું. ‘હવે મ્હોં ઉઘાડો.’ રાધાની આજ્ઞા થતાં સુશીલાએ ધીરે ધીરે મ્હોં ઉઘાડ્યું. રાધાએ મુખમાં દવા રેડવા માંડી, પણ સુશીલા ગળા હેઠળ દવા ઉતારી શકે તે કરતાં પ્યાલામાંની દવાની ધારાનો વેગ વધારે હતો. રાધાએ ગુસ્સાપૂર્વક ઠપકો દેવા માંડ્યો : ‘આમ કેમ કરો છો? દવા એકદમ કેમ ઉતારતાં નથી ? સાજા નથી થવું કે શું ?’

સુશીલાએ માંડ માંડ દવા ગળા હેઠળ ઉતારી અને પ્યાલામાંની બાકી રહેલી દવા રાધાએ તેના મુખમાં રેડી, પ્યાલું પાછું સાફ કરી

મેજપર મૂક્યું. હરિહર અકળાએલે ચિત્તે દર્દી પ્રત્યેની રાધાની અળ-
ખામણી રીતભાત જોઈ રહ્યો. હુકમ, ઠપકા, ધમકી, એ બધામાં
તુરંગના કેદી પ્રત્યેના પહેરેગીરના વર્તનનો જ તેને આભાસ થયો.
તેણે સુશીલાના વદન ઉપર દષ્ટિપાત કર્યો. તેની જોડ આંખોની પાંપણો
ઉપર એક એક અશ્રુખિંદુ લટકી રહ્યું હતું. હરિહરની અનુકંપાવૃત્તિના
તાર ઝઝણી ઉઠ્યા, કેટલીક ક્ષણો સુધી ધ્રૂજી રહ્યા, પણ છેવટે તે
શાંત બન્યા. ‘હું લાચાર છું, શું કરું ?’ એ તેના દિલનો અશ્રાવ્ય
ઉદ્ગાર હતો.

રાત્રિના નવ વાગ્યા એટલે સૂતી વખત પહેલાંની રોજ અપાતી
દવા આપવા રાધા તૈયાર થઈ. હરિહર બિછાના પાસે જ બિભો હતો.
રાધાએ નાના ‘મેઝર ગ્લાસ’માં બાટલીમાંથી દવા રેડી, અને તેમાં તે
પાણી રેડવા જતી હતી, એટલામાં હરિહર તેની પાસે જઈને તેનો
હાથ પકડતો બોલ્યો:

‘થોભો, કેટલી દવા આપો છો ?’

‘પાંચ મિનિમ.’

‘આ પાંચ મિનિમ છે કે દસ મિનિમ છે ?’

‘પ્રાણુજીવનભાષ ! મારા કામમાં આડે ન આવો; દવાનું માપ
તમે શું સમજો ?’

‘હું સમજું છું; મેઝરગ્લાસ ફરીથી જુઓ, અને કહો કે એ
પાંચ ટીપાં દવા છે ?’ હરિહરે આંખ ફેરવીને પડકાર કર્યો.

‘મિનિમ અને ટીપાંનો ફેર તમે ન સમજો !’ રાધાએ
જવાબ આપ્યો.

‘હું સમજું છું. હું એટલી કેફની દવા આપવા દેવાનો નથી.
શું રોજ તમે આટલી દવા આપતાં’તાં ?’

રાધા મૌન બની હરિહરની સામે ટગરટગર જોઈ રહી.

‘હું પૂછું છું કે રોજ તમે આટલી દવા આપતાં હતાં કે કેમ ?’

‘હું તમને જવાબ આપવા ઈચ્છતી નથી; એ જવાબ હું
કાકટરને આપીશ.’ રાધાએ રૂઆબથી જ જવાબ ઉડાવ્યો.

‘ તમે અત્યારે ને અત્યારે વિદાય થઇ જાઓ ! મારે તમારી પાસે દર્દીની સારવાર કરાવવી નથી. ’ એમ કહી હરિહરે રાધા પાસેથી મેઝરગ્લાસ ઝુટવી લીધો.

તુમાખી રાધાથી પણ આ અપમાન વેઠાય તેમ નહોતું. તે તત્ક્ષણ પોતાનાં કપડાં અને ચીજો સંકેલી ચાલતી થઇ.

સુશીલા ગુપત્યુપ બિઝાનામાં પડી પડી અવનવો અને કારમો પ્રકાર કાંધક ભય અને ચિંતાથી ભ્રેષ્ટ રહી હતી. રાધા ગઇ એટલે તે સ્વામીની ભણી તાકી રહી. હરિહર મેઝ પરની દવાની બાટલીઓ, મેઝરગ્લાસો, મુસખીઓ વગેરેની સાથે જાણે કાંધ વાતચીત કરી રહ્યો હોય તેમ તેની સામે તાકી રહ્યો હતો. તેના કપાળ પર ચિંતનની કરચલીઓ હતી, તેના ઓઠ પર નિશ્ચય હતો, તેની આંખોમાં ક્રોધ હતો, તેની આંગળીઓમાં અધીરાઇ હતી. થોડીએક ક્ષણે એ જ સ્થિતિમાં તેને ભ્રેષ્ટ રહીને સુશીલા મંદ સ્વરે બોલી : ‘ હવે શું કરશો ? ’

પણ એ પ્રશ્ન હરિહરે સાંભળ્યો નહિ. થોડી ક્ષણે ચુપકીમાં ચસાર થઇ ગઇ અને સુશીલાએ પુનઃ પ્રશ્ન કર્યો : ‘ સાંભળતા નથી ? ’

‘ શું વાર ? ’

‘ હવે શું કરશો ? ડોસી હજી ખાટલાવશ છે. ’

‘ હા, હું જાણું છું. ’ ગંભીર વદને હરિહરે જવાબ આપ્યો.

એટલામાં દવેજી આવ્યા અને બહાર રહી બોલ્યા : ‘ અરે પ્રાણુ-જીવન, આ તેં શું કર્યું ? રાધાબાઇ ચાલ્યાં ગયાં ! તેં લલવાડ સા માટે કરી ? ’

‘ મને એવી નર્સનું કામ નથી કે જે પોતાની ઉંઘને માટે દર્દીને ડાકટરની સલાહ કરતાં વધુ ફરી દવા આપે. ’ હરિહર ઓર-કાની બહાર તેમની પાસે જઇ બોલ્યો.

‘ શું રાધાબાઇ એમ કરતાંતાં ? ’

‘આ રહી દવા; જુઓ, પાંચને બદલે દસ ટીપાં કેફની દવા આપવા તેણે તૈયાર કરી હતી, એટલે દર્દી કેફમાં પડ્યું રહે, પોતે ધસધસાટ હંધ્યા કરે અને પાણી પાવા ઉઠવાનીયે તકલીફ ન પડે.’

‘ના, ના, એમ ન હોય. દવાનું માપ આપણે શું સમજીએ ?’

‘હું સમજું છું.’ હરિહર જરા અચકાયો. આ વેશમાં તે નાસીકની હોપિસ્ટલના અનુભવની વાત કહેવા જતો હતો. તે થોભ્યો અને બોલ્યો : ‘કાશ્મીની હસ્પિતાલમાં હું દોઢ મહિનો માંદો રહેલો ત્યારે દવાઓના માપની અને બીજી કેટલીક સમજ મને પડેલી. ડાક્ટરને સવારે આ દવા બતાવજો, એટલે તમારી ખાત્રી થશે. મને લાગે છે કે એ રાંડ રોજ વધારે પડતી કેફની દવા આપતી હોવી જોઈએ, પણ આ વખતે મારું ધ્યાન સહજ તે ઉપર પડ્યું અને તે પકડાઈ.’

‘ત્યારે તો ભારે વાત કહેવાય.’

‘અરે, ખરી રીતે કેફની દવાની જરૂર જ નહોતી. ડાક્ટરને જોમ તેમ સમજાવીને દર્દીને ઉંઘદારા આરામ આપવાની જરૂર તેના મગજ ઉપર ઠસાવી તેણે આ દવાની તેની પાસે હા પડાવેલી. મેં ઘણુંજ કહેલું કે કેફની દવાની જરૂર નથી, પણ ડાક્ટરે મારું ન માન્યું અને એનું માન્યું.’

‘પણ હવે શું કરીશું ? બીજી કોઈ બ્રાહ્મણ નર્સ ગામમાં નથી.’ દવેજીએ આવી પડેલી મુશ્કેલીનો હરિહરને ખ્યાલ આપ્યો.

જમનાએ આવતાં આવતાં સસરાના દેલા બોલો સાંભળ્યા અને તે બોલી : ‘બ્રાહ્મણ નર્સ ન મળે, તો ખ્રિસ્તિ નર્સ ચાલશે. હમણુંક તો સુશીલાને ફક્ત મુસંબી જ આપીએ છીએ, એમાં કંઈ વટાણ નથી. દૂધ-કાંજ આપવાનાં હશે, તો નર્સને હાથે નહિ આપતાં હું આપીશ.’

દવેજી બોલ્યા : ‘ત્યારે ડાક્ટરને બોલાવીને કહીએ કે આ રાખ તો બાધા જેવી નીકળી, માટે બીજી નર્સ મોકલો.’

જમના બોલી: ‘હાસ્તો, નર્સ’ વિના હમણાં નહિ ચાલે. કેસી જરા ઉઠતાં બેસતાં થાય, ત્યાંસુધી તો જરૂર.’

હરિહર બોલ્યો: ‘પણ મારે હવે નર્સને બોલાવવી જ નથી.’

‘ત્યારે શું કરવું છે ?’

‘હું પોતે જ સારવારમાં રહીશ.’

જમના અને દવેજી ક્ષણભર અવાક બનીને હરિહરના મુખ સામે તાકી રહ્યાં. હરિહર તેમની સ્તબ્ધતાનો મર્મ સમજી ગયો અને બોલ્યો: ‘મારા વ્રતભંગનું જે કાંઈ પ્રાયશ્ચિત્ત થશે તે હું પાછળથી ગ્રહણ કરીશ.’

દવેજીનું અંતર ઉદ્ઘાસથી ફૂલ્યું. જમનાની આંખો હસી રહી. શિખામણો અને આગ્રહ છતાં જેણે પોતાના વ્રતને અડગપણે વળગી રહેવાનો નિર્ધાર અત્યારસુધી દાખવ્યો હતો, તેણે આ આપત્તિને પ્રસંગે વ્રતને જાણુએ મૂકવાની તથા વ્રતભંગ માટે પ્રાયશ્ચિત્ત લેવાની તત્પરતા બતાવી, તેથી એક જીવાન અને વૃદ્ધ, એ બેઉ હૃદયો આનંદિત થયાં. ગંગાશંકર દવેનો એવો ખ્યાલ હતો કે પ્રાણજીવને ધણું વર્ષો સુધી હઠયોગનો અભ્યાસ કર્યો છે એટલે તેનો સ્વભાવ બહુ હઠાઝહી થઈ ગયો છે, પરંતુ હવે તેમને લાગ્યું કે તે દુરાઝહી નથી. અને તેમના અંતરમાં સંતોષની ઉજ્જવલ રેખા ફૂટી. જમનાને પણ તેટલો જ આનંદ થયો. સુશીલા અને પ્રાણજીવનનો પહેલો મેળાપ તેણે જ આગ્રહપૂર્વક ગોઠવ્યો હતો; તે સમયે એ મેળાપમાં જે અપૂર્ણતા રહી હતી, તે અપૂર્ણતા હવે નહિ રહે એ જોઈ તેને પણ સંતોષ થયો. પોતાના જીવનકાંડ પૂરવામાં જે અપૂર્ણતાઓ રહી હતી તેની પૂર્ણતા, બીજાં દંપતીઓના કાંડ પૂરાતા જોઈને જે તે રાચતી તેમાં થતી: તેવાં દૃશ્યો જોવાથી કે સાંભળવાથી અસૂચા કે વિકારની જાગૃતિ અનુભવવાનો કેટલીક વિધવાઓનો સ્વભાવ હોય છે: કેટલીકને પોતાના કાંડ પૂરાવાનો એ રીતે અનુભવ થાય છે;

જમના આ બીજા પ્રકારની તરણુ વિધવા હતી. તેણે પૂછ્યું: ‘ પણ પ્રાણજીવનભાષ ! તમને એવી સારવાર કરતાં કેમ કાવશે ? ’

‘ જેવું કાવશે તેવું કરીશ, પણ આ રાંડ રાધા કરતાં તો મારી સારવાર જરૂર સારી હશે. તેની રીતભાત, તેની તોછડાઈ, તેનો હુકમ, તેની તુમાખી એ બધું જોઈને હું બહુ કંટાળ્યો હતો: પણ નિરૂપાયે ચૂપ બેસીને જોયા કરતો હતો; આજ તો આડો આંક વળી મયો; પોતાની ઉંઘને માટે રાંડ ગજબ કરતી’તી. ’

‘ ઘણું જીવો બેટા ! ’ ગમાશંકર દેવે ઉલ્લાસથી બોલ્યા: ‘ ગમે તેવી માવજત હોય, પણ અંતરના માણસના જેવી મમતાભરી માવજતને તોલે બીજા કોઈની માવજત ન આવે. ફક્ત આપણી માવજતમાં દર્દ સબંધી જ્ઞાનનો અભાવ હોય છે, એટલું ખરું. ’

‘ તેની કશી શીકર નહિ, માવજત માવજતને શીખવશે. ’ હરિહર બોલ્યો.

‘ જરા પાણી આપો. ’ એવો મંદ સ્વર પાછળથી આવતાં હરિહર અંદર પેઠો અને ચંખૂમાંથી એક પ્યાલામાં પાણી લઈ ધીરે ઘૂંટડે પોતાને હાથે સુશીલાને પાચું.

પછી સુશીલાને મસ્તકે હાથ મૂકી તે તેના મુખ સામે જોઈ રહ્યો. સુશીલાએ સ્વામીના હસ્તનો પહેલી જ વાર-ના ના, માથરામાં હસ્તમેળાપ કરનાર એ જ સ્વામી હતો તે સુશીલાને હજી સાંભરતું હતું-જીવનમાં બીજી વાર સ્પર્શ અનુભવ્યો ! તેને કારમો રોમાંચ મયો અને ફાટી આંખે તે સ્વામીની આંખોમાં જોઈ રહી. એ કીકાઓમાં સ્નેહનું અમૃત કેવું દ્રવી રહ્યું છે તે જોવાની જ પ્યાસ સુશીલાની ઉંડી ઉતરી ગયેલી આંખોની કીકાઓમાં તગતગતી હતી. હરિહર બોલ્યો: ‘ આજથી હું જ તારી માંદગી દરમ્યાનનો પરિચારક છું-સેવક છું, સુશીલા ! ’

એ લાગણીવિવશ, નિર્મળ, સરલ હૃદય દ્રવ્યું; જીવનમાં તેણે એજ ક્ષણે માંદગીમાં પણ પરમ સ્વર્ગસુખ અનુભવ્યું; હરિહરની

કાકીઓમાંથી ઝરતું અમૃત પોતાપર અપૂર્વ સુખાભિષેક કરી રહ્યું હોય એવો તેને ભાસ થયો. પોતાના શરીરમાં તાવ નથી, નિર્મળતા નથી; અંતરમાં જીવન વિષે ચિંતા નથી, અસંતોષ નથી; કોઈ ક્ષણે પોતે રોગીષ્ટ કે અસંતુષ્ટ હતી એવું તેને સાંભરતું નથી: સુશીલા અજબ ચેતન અને ઉદાસથી હાથ ઊંચા કરી સ્વામીની કોટે વળગી પડતાં ઉચ્ચરી: 'ઓ માન ના...થ !'

'ના...થ' શબ્દોચ્ચારમાં ગદગદતા હતી, નેત્રદ્વયમાં અશ્રુ-ધારા હતી.

અને એ દશ્ય જોઈને આઘા ખસી જતાં ગંગાશંકર તથા જમ-નાની આંખોમાં પણ આનંદનાં ઝળઝળાયાં હતાં.

જ

જ

જ

૧૯૩૯ માં

નવી

નોવેલ્ટી.

વગર ચાવીનું વાળું

કયું ?

એટલાસ ફોન મોડલ
નં. ૨૦૨ B.

કિંમત માટે લખો :

લાયન સાયકલ એન્ડ ફોનો સ્ટોર્સ

૮૧૦, ગાંધીરોડ—અમદાવાદ.

પ્રકરણ ૪૦મું

✽

✽

પાર્વતીને મનહરનું આમંત્રણ

✽

જે બાળ હાથ-વેંતમાં સફળ થવાની હતી, તે હવે બહુ વિલંબમાં પડી ગઇ હતી. તેથી અધીરા મનહરનો ઉત્સાહ શિથિલ બની ગયો હતો. તેના અંતરમાં જે સ્ફૂર્તિ હતી, પ્રત્યેક ક્ષણે જે તનમનાટ રચા કરતો હતો, વિનયી સાહસ માટે ઉમંગ બાપતો હતો, તે બધાં નરમ પડી ગયાં હતાં, અને તેને એટલી તો ખાતરી હતી કે આ બાળમાંથી પોતાને મોટી રકમનો લાભ થયા વિના રહેવાનો નથી, પરંતુ લાભ ઉતાવળે થવાની આશા હવે તેને છોડી દેવી પડી હતી. કાચું ફળ ક્યારે પાકશે અથવા તો ધારેલી બાળ ક્યારે પાર પડશે તેવું ભવિષ્યદર્શન તેની તીવ્ર બુદ્ધિશક્તિ પણ કરી શકતી નહોતી; છતાં તેને પોતાના પ્રયત્નમાં વિશ્વાસ હતો અને તે એ પ્રયત્ન ચાલુ રાખ્યા કરતો હતો.

તે નાસીક ગયો અને સૌથી પહેલાં તેણે ત્યાંની સાર્વજનિક હોસ્પિટલમાં તપાસ કરી. ત્યાંના મુખ્ય ડાક્ટરને તે મળ્યો અને પૂછ્યું: ‘સાહેબ, મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે આપની હોસ્પિટલમાં થોડા માસ પહેલાં એક બાવો મરણ પામ્યો હતો, તેનું નામ આપ જાણો છો?’

બાવા અજાણ્યા માણસના કારમા પ્રશ્નનો જવાબ એક મોટો ડાક્ટર આપવાની દરકાર કરે તેમ નહોતું; પરંતુ મનહરનો સ્વાખ મુંબઈના એક શ્રીમંત ગૃહસ્થને જાણે તેવો હતો, એટલે ડાક્ટરે તેને તરછોડી કાઢ્યો નહિ. મનહરે કપોળશાહી પાંચડી પહેરી હતી, રેશમી ડ્રાટ પહેર્યો હતો, નાકે સોનેરી ચશ્મા ચઢાવ્યાં હતાં, તેના ખમીસને નીલમનાં બટન હતાં અને હાથે હીરાની વીંટી હતી. તેની બોલવાની રીતભાત વિનયી હતી છતાં તેમાં ધનિકતાનો આડંબર દેખાઇ આવતો

હતો. તે મોટરમાં જ બેસીને હોસ્પિટલમાં આવ્યો હતો અને આવતાં પહેલાં તેણે પોતાનું ‘વીઝીટીંગ કાર્ડ’ મોકલીને મુલાકાતની આંગણી કરી હતી. આથી ડાક્ટરે તેનો પ્રશ્ન શાન્તિથી સાંભળીને જવાબ આપ્યો : ‘હા, એક બાવો અમારી હોસ્પિટલમાં મરણ પામ્યો હતો ખરો, પરંતુ તેનું નામ અમે જાણતા નથી. ક્યાંથી જાણીએ ? કાંઈ જત્રાળુઓ તેને બેભાન સ્થિતિમાં ઉંચકીને લાવેલા, અને જત્રાળુઓ પણ તેને ઓળખતા નહોતા. ઘણું કરીને તે રસ્તાની બાજુએથી એક કરાડમાં પડેલો તેઓના જોવામાં આવ્યો હતો અને તેઓ તે બિચારાને અહીં લાવેલા, પણ તે બેભાન દશામાં તે જ રાત્રે મરણ પામેલો. વાર, આપને તે પૂછવાનું કાંઈ કારણ ?’

એટલામાં એક નર્સ ડાક્ટરના ઓરડામાં કાંઈ કાગળ લઈને આવી, પરંતુ ડાક્ટરને કાંઈ શેડીયા સાથે વાતચીત કરતા બેઠને ડાક્ટરની ખુરશીની પાછળ જ તે થંભી ગઈ.

મનહરે આંખમાં આંસુ લાવીને જવાબ આપ્યો :

‘સાહેબ તાત એમ છે કે મારો નાનો ભાઈ કેટલાંક વર્ષથી બાવો બનીને જતો રહ્યો છે. ત્યારપછી કાંઈ મહિનો એવો નહિ આવ્યો હોય, કે જેમાં મેં તેની શોધ માટે એકાદ મુસાફરી નહિ કરી હોય. મને કાંઈએ કહ્યું કે નાસીકની હોસ્પિટલમાં એક બાવો મરણ પામ્યો હતો, એટલે તે ખરેખર મારો ભાઈ જ હતો કે કેમ તેની ખાત્રી કરવા હું આપની પાસે આવ્યો.’

ડાક્ટરે પૂછ્યું : ‘અત્યારે તેની ઉંમર કેટલી હોય ?’

‘ત્રેવીસ-ચોવીસ વર્ષની.’

ડાક્ટરે કહ્યું : ‘ત્યારે એ બાવો પણ એટલી ઉંમરનો તો દેખાતો હતો.’

પાછળ ઉભેલી નર્સ બોલી : ‘અને તેનો ચહેરો પણ તમારા ચહે-
સને મળતો જ હતો.’

પોતાની પાછળ ઉમેલી નર્સ તરફ હવે ડાક્ટરનું ધ્યાન ગયું. તેમણે તેની સામે જોઈને કહ્યું: ' ધાકુખાઈ ! તે તમારા જ ચાજીમાં હતો, ખરું ? '

‘ જી હા, એટલે જ હું કહી શકું છું. ’

મનહર ક્ષણભર વિચારમાં પડ્યો હોય તેમ દેખાયો અને બોલ્યો: ‘ તે મારો ભાઈ જ હતો, એવી ખીજ કાંઈ રીતે ખાત્રી થાય, તોયે મને સંતોષ છે. ’

ડાક્ટરના મોં ઉપર આશ્ચર્ય છવાયું.

મનહર તે આશ્ચર્યને ઝોળખી ગયો અને બોલ્યો: ‘ કારણ એ છે કે મારી વૃદ્ધ માતાને તેની ઉપર બહુ સ્નેહ છે. માતાના આશ્રયથી હું ભાઈને શોધવા ભમું છું, જો કે મને આશા નથી કે તે હવે ઘેર પાછો આવે અથવા તો તે જીવતો હોય. માત્ર પૂરી ખાત્રીથી હું મારી માતાને કહી શકું, કે તે મૃત્યુ પામ્યો છે, માટે હવે તેની આશા છોડી દેવી, તો ઠેર-ઠેર ભટકવાની-મને વધુ જરૂર રહે નહિ અને માતા તરફની પગવણી ઓછી થાય. આપ સમજો છો ને સાહેબ ? ’

ડાક્ટરે ધીમું સ્મિત કરીને કહ્યું: ‘ સમજું છું; ઘરડાં માખાપ ધણી વાર પોતાની કાંઈ વિલક્ષણ ધૂનથી દોરાઈને પગવે છે ખરાં, પણ અમારી પાસેથી તો આપને આથી કશી વધુ વિગત મળી શકે તેમ નથી. હોય સાહેબજી ! ’

ડાક્ટરે પોતાની મેળે જ આ રીતે મનહર સાથેની વાત આટોપી અને તેમણે નર્સના હાથમાંનો કેસ લઈ પોતાનું કામ કરવા માંડ્યું. એટલે નક્ષ્ટકે મનહરને ‘ સાહેબજી, તરફી માફ કરજો ’ એમ કહી ઉઠવું પડ્યું.

પણ મનહરને પેલી નર્સ પાસેથી કાંઈ વધુ વિગત મેળવવાની આશા હતી. તે ડાક્ટરની ઓફિસમાંથી બહાર નીકળ્યો ખરો, પરંતુ હોસ્પિટલમાં થોડી વાર ફર્યો. કેટલીક વારે ધાકુખાઈ ડાક્ટર પાસેથી નીકળીને પોતાના વોર્ડમાં આવી એટલે તે તેને મળ્યો અને તેણે

વિવેકથી પૂછ્યું: ‘ હે, બહેન ! મૃત્યુ પહેલાં તે એક શબ્દ પણ બોલી શકેલો નહિ ? ’

‘ ના, અહીં તો તે કશું બોલેલો નહિ; પણ જે જનરાણુઓ તેને અહીં લાવેલા, તેમાંના એક પોલીસ સમક્ષની પોતાની કેરીયતમાં એમ જણાવ્યું હતું કે જ્યારે તે બાવો કરાડમાં પડેલો જેવામાં આવેલો, ત્યારે તે બેભાન નહોતો અને જ્યારે તેને પૂછવામાં આવ્યું કે ‘ તમે કેવી રીતે પડી ગયા ? ’ ત્યારે તેણે એવો જવાબ આપેલો કે ‘ ઉસને ફેંક દીધા ! ’ એ માણસની કેરીયત તમારે જે વાંચવી હોય તો તમને પોલીસ ખાતામાંથી મળી શકશે. ’

મનહરની છાતી જોરથી ધડકવા લાગી. તે એકદમ ઉચ્છ્વાસ ભરવા લાગ્યો. તેના કપાળે પરસેવાના મિંદુઓ જામ્યા. ધાકુઆધને લાગ્યું કે ભાઈના મૃત્યુની વિગતથી તે બિચારો દિલગીર બને છે !

મનહરે પૂછ્યું: ‘ અને શું એ જ રાત્રે તે મરણ પામ્યો ? ’

‘ હા, જી ! ’

મનહરે તુરત જ હોસ્પિટલ છોડી દીધી. પોલીસ ખાતામાં તેણે કશી વધુ તજવીજ કરી નહિ. તેની હવે ખાત્રી થઈ હતી કે મરણ પામેલો બાવો બીજો કોઈ નહોતો પણ પ્રાણજીવન પોતે જ હતો કે જેને મ્હોંએથી મનહરે તેની જીવન કથા સાંભળી હતી અને સાંભળેલી જીવનકથાનો ઉપયોગ કરીને પોતે જ પ્રાણજીવન બની બેસવા માગતો હતો.

પ્રાણજીવનના જીવનની જેટલી વિગત પોતાની પાસે હતી, તેટલી જ વિગત બીજા કોઈની પાસે હોવી જોઈએ એમ હવે તેની સમજમાં આવવા લાગ્યું. થોડા જ પરિચયે એ સરલ દિલના પ્રાણજીવને જેવી વાતો પોતાને મ્હોંએ કરી હતી, તેવી જ વાતો તેણે બીજા કોઈને મ્હોંએ કરી હોય એ બનવા જોગ હતું; અને તે માણસે તેના મૃત્યુની અખર મળતાં જ મળેલી તકનો ઉપયોગ કરી લીધો હોય એમ મનહરને સમજવા લાગ્યું. મનહરને પ્રાણજીવને પોતાનો જીવન-

વૃત્તાંત કહ્યો હતો, ત્યારપછી બીજા કાષ્ટને તે વૃત્તાંત કહેવાનો તેને અવકાશ મળ્યો નહોતો, કારણ કે તે જ રાત્રે હોસ્પિટલમાં તેનું મૃત્યુ થયું હતું; પરંતુ તે પૂર્વે બીજાઓને તેણે એ વાત કહી હોય એ કાંઈ અસંભવિત નહોતું. મનહરને એમ પણ લાગ્યું કે તેની જ માતનો કાંઈ જોગી જ તેનો વૃત્તાંત જાણતો હોય પણ ખરે! આ કોમડો સંપૂર્ણ રીતે મનહરથી ઉકેલાયો નહિ, પરંતુ હવે તેને તે સંપૂર્ણ ઉકેલવાની જરૂર પણ લાગી નહિ; કારણ કે પોતાના ઉપયોગ પૂરતી જે કાંઈ માહિતી જોઈએ તે માહિતી તેને મળી ગઈ હતી.

મનહર નાસીકથી પાછો મુંબઈ આવ્યો અને હરગોવિંદ પંડ્યા સંરક્ષા કાંઈ વિશેષ સમાચાર મેળવવાની આશામાં દહાડા માળવા લાગ્યો. હાથ પગ હલાવવા માટેનો કાળ પરિપક્વ થયા પહેલાં કશું કરવા યોગ્ય હતું નહિ એ વસ્તુસ્થિતિ તે જોઈ ચૂક્યો હતો. પણ ચાણોદથી કશા સમાચાર મળે, તે પહેલાં તેની તબીબત બગડી. પહેલાં થોડા દિવસ અજીણ અને માથું દુઃખવાતું હતું જણાવા લાગ્યું અને પછી તાવ આવવા લાગ્યો. વીશીનો ખોરાક પચ્ય નહિ પડવાથી તાવ લંબાણમાં પડ્યો અને શરીર અશક્ત જણાવા લાગ્યું. આ વખતે તેને સુભદ્રા સાંભરી, પરંતુ તેને બોલાવવાનો તેનો વિચાર નહોતો. સુભદ્રાને ઘરમાંથી કાઢી મૂકી, ત્યારે તો તેના અભિ-લાષો કાંઈ જૂના જ હતા. તે વખતે તે પ્રાણજીવનની મીલકત અને સુશીલાને પ્રાપ્ત કરવાના ઉમંગમાં હતો, સુભદ્રા તેને તુચ્છ જણાતી હતી અને તેના બંધનમાંથી કાંઈ પણ રીતે છૂટવાનો તેનો ઇરાદો હતો. અત્યારે સંયોગો જુદા હતા. અર્ધાંગના તરીકે તો નહિ પણ રસોઈ કરી આપવાને અને ગિમારીમાં માવજત કરવા માટે સુભદ્રા ઘરમાં હોય તો સારું એવું મનહરને જણાવા લાગ્યું. પરંતુ એક વાર ગુસ્સો ફરીને કાઢી મૂકેલી અને વળી રસિયાતોને નહિ સમજનારી સુભદ્રાને બોલાવવી એ તેને ગમ્યું નહિ. તેની સાથેનું જીવન જ તેને નીરસ લાગતું હતું. તેનું ચિત્ત પહેલાં સુશીલા તરફ હતું,

પણ એ આશા નિષ્ફળ જતાં ચિત્ત પાર્વતીમાં પરોવાયું હતું. સુશીલા ન મળી, પણ હવે એ પાર્વતી મળી જાય, તો સુભદ્રાની કશી જરૂર નથી એમ તેને લાગતું હતું. સંસારરથનાં બે સમાન ચક્ષો તરીકે સ્ત્રી અને પુરૂષની ગણના થાય છે, પણ સૌ કોઈ એ રથના સ્ત્રીચક્ષુ મૂલ્ય પુરૂષચક્ષુ જેટલું આંકતા નથી ! સંસ્કારી લેખાતા અને સ્ત્રીસન્માનને આવશ્યક સમજનારા પુરૂષોનું આંતરમાનસ પણ જ્યારે ભમૂકી નીકળે છે ત્યારે માલૂમ પડ્યા વિના રહેતું નથી કે સ્ત્રી તેમને માટે માત્ર ભોગની સામગ્રીરૂપ એક ‘ મીલકત ’ હોય છે ! તો પછી મનહર જેવા મુંઝવણગરા જીવાનને મન સુભદ્રાનું મૂલ્ય તુચ્છ પ્રકારનું હોય તેમાં નવાઈ શી ? સુભદ્રા તેની પત્ની હતી; રાંધી આપવાનો અને સેવા કરવાનો અધિકાર પણ સુભદ્રાનો જ હતો; પરંતુ સુભદ્રા મનહરને મન નીરસ હતી; રાંધી આપનારી અને સેવા કરનારી પણ જો રસિક પૂતળી મળતી હોય, તો રસહીન અર્ધાંગિનાને એ રાંધવાનો અધિકાર પણ ભોગવવા ન દેવાનો એ માંદા પણ મોજીલા મનહરનો ઇરાદો હતો; તેણે આશ્વોદ ખાતે હરગોવિંદ પંડ્યા ઉપર પત્ર લખ્યો :

‘ પૂજ્ય વિપ્રવર હરગોવિંદ પંડ્યાની પવિત્ર સેવામાં.

મુ. આશ્વોદ.

‘ વિ. વિ. કે હાલમાં આપનો કશો પત્ર નથી, તો લખશો. હું નાસીક જઈને બધી તપાસ કરી આવ્યો છું અને તેમાં માલૂમ પડ્યું છે કે જે માણસને આપણે મરણ પામેલો જાણીએ છીએ, તે ખરે-ખર મરણ પામેલો જ છે. હવે આપની તજવીજ ક્યાંસુધી પહોંચી છે અને અનુકૂળ સંયોગ ક્યારે મળે તેમ છે તે જણાવશો.

‘ બીજું મારે આપને થોડી તરદી આપવાની છે. હાલમાં લગભગ મહિનાથી મારી તબીયત નરમ રહે છે, અને દવા કર્યા છતાં તબીયત બરાબર સુધરતી નથી. લોજમાં જમવા જઉં છું, પણ ત્યાંનો ખોરાક મને અનુકૂળ આવતો નથી. આ કારણથી તમે અને

પાર્વતીજીહેન જો અહીં આવો, તો સાઈ. તમને અને તેમને મુંબઈ જોવાનો ઇરાદો હતો, તે પાર પડશે અને મને થોડા દિવસ ઘેર રાંધી ખવાડનાર મળવાથી મારી તબીયત સુધરશે. હું તમને તમારી ઇચ્છા કરતાં વધારે દિવસ રોકાઈ નહિ, તે જાણુશો. આ સાથે અર્થને માટે રૂ. ૫૦ નો મનીઓર્ડર કર્યો છે.

‘ લી. આપનો સ્નેહાંકિત,
‘ મનહર ’

‘ તા. ક. જો પાર્વતીજીહેનની સાથે તમે ન આવી શકો તો લખમીકાકી અથવા બાઈ શંકરને મોકલશો તો પણ શીકર નથી. આવો તે અગાઉ પત્ર લખશો, એટલે સ્ટેશન પર હું સામે આવીશ. ’

✽

✽

✽

SUPERNO
TRADE MARK
"Bishan" 11

છેલ્લાં ૫૫ વર્ષથી જગજાહેર
આંખોના તમામ દરદો
માટે અકસીર
લાલા બીશનદયાલ ધરમદાસની
ખનાવટનો

સુરમો નં. ૧૧ વા
પ
રજીસ્ટર્ડ રો.

અત્તર, તેલ, ગુલાબજળ, શરબતો,
મુરખ્યા, અર્કો, દવાઓ વીગેરે માટે
સચિત્ર કેટલોગ તથા સેંપલ એક આનાની
ટીકીટ બીડી મંગાવો.

લાલા બીશનદયાલ ધરમદાસ.

જુમા મસીદ સામે, અમદાવાદ.

જીવન વસંતની દહાણ

ટોચ-ઓ-લાઈફ : ટોનીક પીલ્સ : સંપૂર્ણ પુરુષાતન માટે અદ્ભુત કીમીયાફી ખાવાની દવા. બા. ના રા. ૫ (શીલીંગ ૧૦)

ટોચ-ઓ-લાઈફ : ઓર્મલ :- ગુપ્ત ભાગની એકેએક શીથીલતા અને ખામીઓ દૂર કરી નસોમાં અદ્ભુત પાવર અને નેમ-જેસ ઉત્પન્ન કરનાર પ્રખ્યાત ઓઈલ. બા. ના રા. ૫. (શીલીંગ ૧૦)

સ્પાર્કલ ફીમેલ એલીકઝીયર :- મંદ અને ઠંડી સ્ત્રીઓને સાચું સંસાર સુખ આપે છે. કી. રા. ૫, (શીલીંગ ૧૦)

લવ રેઝીલીયન્ટ :- બેડાળ રતનપ્રદેશને કઠણ, ઘાટીલો, મોઢક અને આકર્ષક બનાવનાર ચમત્કારીક દવાની બા. ના રા. ૫ (શીલીંગ ૧૦)

પેરીસ સેકસો ડીલાઈટો :- સ્ત્રીને સંક્રાંચન બક્ષી નવું યૌવન આપે છે. સાથે જ પુરુષે ને સ્તંભન પણ. બન્નેને એક સરખો આનંદ આપનાર દવાની બા. ના રા. ૩. (શીલીંગ ૬.)

દરેક બાળીતા દવાવાળા અને ગાંધીઓ વચ્ચે છે દાંપત્ય જીવન સુખી બનાવવા તેમજ નતિય દર્દોની સારવાર માટે રૂબરૂ મળેા યા લખો :-

કુસુમ હાઉસ એજંસી. રીચીરોડ, ખત્રીપોળ, અમદાવાદ.

કાયમી ગર્ભ અટકાવવા

એકજ અને અજોડ અફળ રજસ્ટર્ડ દવા કુદરતી રીતે જ હમેશના માટે પ્રસુતીની જન્મજમાંથી મુક્ત કરે છે. માસીક રત્ન નીચમીત ચાલુ રહી શરીર જીવનસંધ્યા સુખી નીરોગી રહે છે. કી. રા. ૧૦ (શીલીંગ ૨૦)

કુસુમ હાઉસ એજંસી, ખત્રીપોળ, રીચીરોડ, અમદાવાદ.

સ્ત્રીઓની મુઝવણ !

હવે પ્રખ્યાત બ્રીટીશ પોઝીટીવ રીલીફ રેમેડીઝથી દૂર થાય છે. ગમે તે કારણે બંધ પડેલું માસીક રત્ન રહેજ પણ તકલીફ વગર પાછું લાવે છે. માસીક રત્નની બધી ફરોયાદોનો અંત આવે છે. જગતભરમાં લાખો સ્ત્રીઓ વાપરે છે. ગર્ભવંતી સ્ત્રીઓએ લેવી નહિ. ઘણી જ પાવરફુલ તાત્કાળીક અસર માટે સુપર સ્પેશીયલ ની બા. ના રા. ૨૫. (શીલીંગ ૫૦) ભારે અને સ્ટ્રોંગ ટેબલેટની બા. ના રા. ૧૦ (શીલીંગ ૨૦) સાધારણ પીલ્સ ની બા. ના રા. ૫. દરેક બાળીતા દવાવાળા અને ગાંધી વચ્ચે છે. કાયમી તેમજ કામચલાઉ સંતતિ નિયમન તેમજ નતિય દર્દોની અચુક સારવાર માટે રૂબરૂ મળેા યા લખો :-

પોઝીટીવ રીલીફ કંપની. પાડાપોળ સામે. ગાંધીરોડ, અમદાવાદ.

પ્રકરણ ૪૧મું

‘ક્યાં પાર્વતી અને ક્યાં સુભદ્રા !’

મનહરે હરગોવિંદ પંડ્યાને પત્ર લખ્યો, ત્યારપછી ચાર દિવસ વીતી ગયા. મનહર ધારતો જ હતો કે પત્ર લખવાનો એ આજસુ આજણુ કાંઈ તુરત જવાબ આપવાનો નથી. હજી ઉપરાઉપરી એકાદ બે વાર પત્રો લખવા પડશે અને ત્યારપછી તેનો કાંઈક જવાબ આવશે, એવી તેણે પોતાના મનથી ગણતરી કરી રાખી હતી. આજે પાછો બીજો પત્ર લખવાનો તેનો વિચાર હતો, પરંતુ એક વાર ડાકટર પાસે જઈને શરીર બતાવી દેવા લાઈ આવ્યા પછી નિરાંતે અપોરે તે પત્ર લખવાનો હતો.

નવ વાગતાં પથારીમાંથી ઉઠીને તેણે મ્હોં સાફ કર્યું. કાંઈ એકાદ બે જણ મળવા આવ્યા, તેમની સાથે ધીમે ધીમે વાતચીત કરીને તેણે તેમને વિદાય કર્યા, છાપું આવીને પડ્યું હતું, તે વાંચવાનું તેને મન થયું નહિ, કારણ કે હજી ચાહ પીધી નહોતી. માટે શરીરે ચાહ બનાવવાનું પણ તેને ગમ્યું નહિ.

તેણે કપડાં પહેર્યાં, હાથમાં લકડી લીધી અને પછી કપાટના અરીસા સામે ઉભા રહી માથાના વાળ જરા સમા કરી તેણે ટોપી પહેરી. શીકકું, કરમાઈ ગએલું, ઉત્સાહહીન મ્હોં જોઈને અને ઉપરથી હળમત વધેલી જોઈને તેને વિષાદ થયો. ધમધમ કરતો દાદરનાં પગથીયાં ચડતો, ચમચમ કરતી ચાલથી ચલતો, તડકડ કરતો, લાકડી ફેંકી ખુરશી ખેંચીને રવાબથી બેસતો મનહર આજે માંદગીથી શિથિલ અનેલે ગાત્રે પોતાના રૂપને જોઈ રહ્યો. તેણે મનમાં વિચાર્યું કે ‘અત્યારે

જો પાર્વતી ચાણોદથી આવી પહોંચે તો મને જોઈને તે પાછી ચાલી જાય કે નહિ ?' આ મનોગત પ્રશ્નનો જવાબ તેનું અંતર તેને આપી શક્યું નહિ, પણ તેને લાગ્યું કે હજમત કરાવ્યા વિના તો ધરની બહાર નીકળવું નહિ જ. ધરમાં હજમતનો સામાન હતો, પણ હજમત કરવાની સ્ફૂર્તિ નહોતી. તેણે ચાલીમાં આવેલા હજમતને બોલાવી હજમત કરાવી, માથાના વાળ સરખા કરાવ્યા, વાળમાં જરા તેલ ઘસાવ્યું, અને તે બહાર નીકળ્યો. હોટેલમાં ચાહ પીને તે ડાક્ટર પાસે ગયો. ડાક્ટરની સલાહ લઈ તેણે દવા લીધી. ત્યાંથી ગાડીમાં બેસી મીઘો લોજમાં જમવા ગયો, અને ત્યાં થોડો ભાત અને દૂધ ખાઈ તે ઘેર પાછો ફર્યો ત્યારે અગીયાર વાગ્યા. બારણું ઉઘાડીને અંદર તે પેસવા જતો હતો, એટલામાં ટપાલનો કાગળ પડેલો તેના જોવામાં આવ્યો. એ પત્ર હરગોવિંદ પંડ્યાનો જ હતો. બારણામાં જ ઊભા રહીને તેણે પત્ર વાંચ્યો, અને તેના વદન ઉપર ઉમંગની રેખાઓ આલેખાઈ.

પત્ર વાંચીને તેને આનંદ થાય તેમ જ હતું, કારણ કે હરગોવિંદ પંડ્યાએ તેમાં પાર્વતી તથા શંકરને મોકલવાનું લખ્યું હતું. તેમાં જણાવ્યું હતું કે 'હું બેઠેને આજની ગાડીમાં ત્યાં રવાના કરવાનો હતો, પરંતુ આજે મુંબઈની દિશામાં પ્રવાસ કરવા માટે અનુકૂળ મુદ્દત નહોતું, એટલે પરમ દિવસે અહીંથી પાર્વતીને તથા શંકરને રવાના કરીશ, તે પેલે દિવસે સહવારે મુંબઈ પહોંચશે, એટલે તે વખતે તમે સ્ટેશન પર જરૂર સામા આવજો.'

પાર્વતી આવવાની હતી, એ ચતુર પ્રેમિકા પોતાના ગૃહને શોભાવવાની હતી, એ ચમકતી વીજળી પોતાના અંધારા ઓરડાને અજવાળવાની હતી, એટલા માટે જ નહિ, પણ પોતાનો પત્ર ચાણોદ પહોંચતાની સાથે જ તે અહીં આવવાને તૈયાર થઈ, એ તેનો પોતા ચરનો પ્રેમ શું મનહરને આનંદોત્પાદક ન બને ? લખમી કે હરગોવિંદ પંડ્યાને એ પત્ર વાંચીને પોતાના ઉપર લાગણી થઈ આવી

હોય એ પણ સંભવિત હતું, પરંતુ પાર્વતીની ઇચ્છા વિના કાંઈ તેને મુંબઈ મોકલી શકે તેમ નહોતું, એ મનહર સમજતો હતો, એટલે તેનું મન તો ‘ પાર્વતી આવે છે ’ એટલા ઉપરથી જ પાર્વતી પર પ્રસન્ન થયું હતું. તે શરીરે નબળો પડી ગયો હતો, પણ તેનું મન ઉત્સાહમાં આવી ગયું અને તેણે હરગોવિંદ પંડ્યાનો પત્ર ફરીથી વાંચ્યો.

પત્રમાં નડીયાદ સંબંધી માત્ર થોડું જ લખ્યું હતું કે ‘ નડીયાદ હું ત્રણ વાર જઈ આવ્યો છું, પણ હાલમાં કશું બને તેમ નથી; વિગતવાર પત્ર હું શંકરની સાથે લખી મોકલીશ તે ત્યાં આવીને તમને હાથોહાથ આપશે. ’

આ સમાચાર મનહરને માટે નિરાશાજનક હતા ખરા, પરંતુ પાર્વતીના આગમનથી ઉદ્ભવેલા ઉત્સાહના મોજમાં એ નિરાશા કાંઈ પરિણામકારક નીવડી નહિ. નજીકના ભવિષ્યમાં નહિ તો થોડા દૂરના ભવિષ્યમાં પણ એ બનાવટી પ્રાણજીવનને મળીને તેની પાસેથી પોતે પૈસા ઓઠાવ્યા વિના રહેવાનો નથી એ તેનો મનોનિશ્ચય હતો.

‘ પરમ દિવસે પાર્વતી ચાણોદથી વિદાય થઈને પેલે દિવસે સહવારે તે મુંબઈમાં આવી પહોંચશે. ’ મનહર કાટ ઉતારીને ખાંટી પર ભેરવતો મનમાં બરબડ્યો. તેણે ઓરડામાં ચારે પાસ નજર કરી. પાર્વતીને શું ગમશે ને શું નહિ ગમે તેની વિચારમાળા ફેવતાં ફેરતાં તેણે જોઈ લીધું કે પાર્વતીને અહીં ન ગમે તેવું કશું નથી. ફરનીચર પૂરતું છે, બે ખંડ છે, રસોડામાં જોઈએ તેવી સામગ્રી છે, માત્ર થોડું અનાજ કે કાંઈ બીજું કાંઈ જોઈશે તે તત્ક્ષણ લાવી શકાય. તે ‘ હાથ ’ કરીને પલંગમાં પડ્યો અને છાપું હાથમાં લઈ તેનાં પાનાં ફેરવવા લાગ્યો. છાપું વાંચતાં વાંચતાં પણ તેનું ચિત્ત તો પાર્વતીના આગમનમાં જ ફ્યો કરતું હતું !

પણ ખીજો દિવસ થતાં પડોશીઓના આશ્ચર્યની વચ્ચે તેણે મકાન ફેરવવા માંડ્યું ! પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટનો ગુજરાતીઓનો લત્તો છોડીને તે ગીરગામ જેવા દક્ષિણીઓના લત્તામાં શા માટે જાય છે, એમ પૂછતાં પડોશીઓને તેણે જવાબ આપ્યો : ‘ શું કહે ? મારી તખીયત હમણાં ખરાબર રહેતી નથી, અને ત્યાં મારો એક મિત્ર રહે છે, તેને ત્યાં જમવાની વ્યવસ્થા સારી છે, એટલે મકાન બદલાવું છું. ’

એક જુવાન પડોશીને મ્હોં આંકું ફેરવી સ્મિત દયાવી કહ્યું : ‘ ત્યારે સુઅગ્રાજહેનને બોલાવો ને ! ’

‘ તેની તખીયત પણ ખરાબ છે, એટલે એકને બદલે બેની માંદગીની વેઠ વળી કોણ કરે ? ’

સાંજ પડતાં તો મનહરનો બધો સામાન સેન્ડહસ્ટ રોડ પર ખેતવાડીની એક ગલીમાં બે ખંડના નિવાસસ્થાનમાં ફેરવાઈને ગોઠવાઈ ગયો, અને તેણે છુટકારાનો દમ લીધો.

બે દિવસ વીતી ગયા. પહેલાં મનહરને રોજ એકાદ કલાક તાવ આવી જતો, પણ આ બે દિવસ તેને તાવ ન આવ્યો. કદાચ આવ્યો હોય તોપણ તેને તે લાગ્યો નહિ. જે દિવસે પાર્વતી આવવાની હતી, તે દિવસે તે પરોઢમાં ઉડ્યો. ત્યારે તેને શરીરમાં તાજગી લાગી. આજ તો તેણે પોતાને હાથે હજમ કરી, પાણી ગરમ કરીને સ્નાન કર્યું, માથામાં તેલ ઘાલી વાળ હોળ્યા, ચાહ બનાવીને પીધી અને પછી બાડની ટેક્સી બોલાવીને તે ગ્રાંટરોડના સ્ટેશન તરફ ઉપડ્યો. હાલનું બોમ્બે સેન્ટ્રલ સ્ટેશન તે વખતે નહોતું.

ગાડી આવીને થોભી અને મનહર આમતેમ દૃષ્ટિ ફેરવતો પાર્વતીને શોધતો હતો, એટલામાં પાર્વતીની આંખોએ જ તેને પકડી પાડ્યો અને ડાંગની બારીમાંથી બહાર માથું કાઢીને તેણે જૂમ મારી : ‘ મનહરલાલ, આ તરફ આવો. ’

મનહરે દષ્ટિ ફેરવી અને પાર્વતીના હસતા મુખને દષ્ટિપાત્ર તેણે ઝીલી લીધો. માંદગી દરમ્યાન કાંઈ વાર નહિ આવેલું ચૈતન્ય તેના પગમાં સંચયું અને તે દોડતો ડબ્બા પાસે જઈ પહેંચે ગાડીનું પારણું ઉઘાડી તે પાર્વતીનો હાથ પકડી તેને નીચે ઉતારવા જતો હતો, એટલામાં તેની દષ્ટિ શંકર ઉપર પડી અને તેણે હાથ પાછો ખેંચી લીધો. ‘શંકર ! તું આવ્યો કે ?’

‘હાજી, આપની તબીયત કેમ છે ?’

‘તાવ ઉતરી ગયો છે, પણ તબીયત હજી ખરાબ જ છે. પંડયાજી અને લખમી કાઠી મળમાં છે ને ?’

‘જી હા.’

સામાન નીચે ઉતર્યો, સ્ટેશન બહાર નીકળ્યો અને ટેકસીમાં બેસીને જ ત્રણે મકાનપર આવ્યાં. ટેકસી બેસબેર દોડતી હતી, ત્યારે પાર્વતીથી આનંદના ઉમળકાથી હસી જવાતું હતું, અને શંકર-જીંદગીમાં પહેલી જ વાર મોટરમાં બેઠેલો એ ઉછરતો જુવાન-રહવારની તાજગીભરી હવામાં આમતેમ દષ્ટિ ફેરવી મુખ્યનાં ઉંચાં ઉંચાં મકાનો જોતો, ખુશ થતો, જાણે પોતે હવામાં ઉડતો હોય તેમ ચમકતો હતો.

મકાન પાસે ટેકસી ઉભી રહી અને સૌ ઉતર્યાં. શંકરે પૂછ્યું : ‘આ કયો મહેલો કહેવાય ?’

મનહરે હસીને કહ્યું : ‘અહીં મહેલો ન હોય, આ સેન્ડહર્સ્ટ રોડ કહેવાય છે અને આપણું મકાન ખેતવાડીમાં છે.’

‘ત્યારે બાપાજીએ તો મને પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટનું ઠેકાણું આપ્યું હતું.’ શંકર બોલ્યો. પાર્વતી પણ મનહરના મોં સામે પૂછક દષ્ટિથી જોઈ રહી.

મનહરે ખુલાસો કર્યો: ‘ પાર્વતી ! વાત એમ છે કે, પરમ દિવસે પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટવાળા મારા ઓરડાની બાજુના ઓરડામાં એક પ્લેગનો હંદર મરી ગયો, એટલે હું ત્યાંથી નાઠો. જરા પણ શંકા-શીલ હવામાં હું એક પણ દિવસ રહેતો નથી. તુરત જ આ મકાનમાં સામાન ફેરવાવી નાંખ્યો. તમે આવવાનાં હતાં, એટલે ખરાબ હવા-વાળા લત્તામાં તમને રાખવાનું જોખમ હું કેમ ખેડું ? ’

‘ ખરાબર છે. ’ પાર્વતીએ અનુમોદન આપ્યું.

અને સૌ મનહરના નિવાસસ્થાનના ખંડમાં પેઠાં. પાર્વતી મુસાફરીનો થાક ખાતી હોય, તેમ ‘ હાશ ’ કરીને નીચે પાથરેલી રોતર-જીપર બેઠી. મનહર ચાહ બનાવવા માટે સ્ટવ સળગાવવા લાગ્યો.

‘ રહેવા દો, રહેવા દો, હું ચાહ મૂકું છું. ’ પાર્વતી એકદમ ઊભી થતી અને મનહરને આઘો હડસેલતી સ્ટવને પંપ કરવા લાગી ગઈ.

પિતાએ આપેલો પત્ર શંકરે પોતાના ગજવામાંથી કાઢીને મનહરને આપ્યો. મનહરે પત્ર ફાડીને તે વાંચ્યો. પંડ્યાજીએ તેમાં નડીયાદ પ્રકરણ વિષે જ વિગતવાર પરિસ્થિતિ જણાવી હતી.

પત્રમાં જણાવ્યા મુજબ હરગોવિંદ બનાવટી પ્રાણજીવન સંબંધી તપાસ કરવાને ત્રણ વાર નડીયાદ જઈ આવ્યો હતો, અને ચાર-ચાર દિવસ ત્યાં રહી તજવીજ કરી ચૂક્યો હતો. નડીયાદના લોકો તો નવાણું ટકા માનતા હતા કે એ સાચો પ્રાણજીવન હતો અને તેના ખરાપણાની એટલી પરીક્ષાઓ થઈ ચૂકી હતી કે તે વિષે કાંઈને શંકા જ ઉપજતી નહોતી. પંડ્યાએ પોતે તેને એક વાર મળવાનો યત્ન કર્યો હતો, પરંતુ તે વખતે ઘેર તે મળ્યો નહિ, પણ રસ્તામાં એક વાર પંડ્યાએ તેને દૂરથી જોયો હતો; ત્યારપછી તે ઘરની બહાર બાગ્યે જ નીકળ્યો. હશે, કારણ કે પહેલાં તેની માતા માંદી પડી હતી અને પછી તેની સ્ત્રી માંદી પડી હતી.

પંડ્યાએ પત્રમાં લખ્યું હતું : ‘ મનહરભાઈને માલૂમ થાય કે બનાવટી પ્રાણજીવનના હાથમાં ધરની બધી મીલકત એ વાર તેની માતાએ સોંપી દીધી, ત્યારે મને આશા ઉત્પન્ન થઈ હતી કે હવે તેની પાસેથી પૈસા ઓકાવવાનો વખત બરાબર આવ્યો છે; પરંતુ મરવા પડેલી ડોસી પછીથી સાજી થઈ અને મારા સાંભળવામાં આવ્યું કે સાજી થયા પછી ડોસીએ બધું તેની પાસેથી પાછું લઈ લીધું છે ! આ કારણથી અત્યારે તેની પાસે કશું એવું નથી કે જેથી તે આપણને પાંચ-પચીસ હજાર રૂપિયા તોળી આપી શકે. અત્યારે તો સુશીલા બહુ માંદી છે, તેથી તેની તે બહુ સારી સેવા કરે છે. મેં નડીયાદમાં સાંભળ્યું કે પહેલાં તો તેણે સુશીલાને સ્પર્શ પણ નહિ કરવાનું વ્રત લીધું હતું, પણ હવે તો તેણે એ વ્રત બાબતે મૂકીને તેની માવજત પોતાની જાતે કરવા માંડી છે. આ કારણથી હમણાં ધીરજ રાખ્યા વિના છૂટકો નથી. હું તપાસ કરતો રહીશ, અને જ્યારે મને ખાતમી મળશે કે તેના હાથમાં પૈસા આવી ગયા છે, ત્યારે હું આપને તાબડોતોબ બાબતે આપીશ; તે વિષેની આપ ચિંતા ન કરશો.’

પત્રના છેવટના ભાગમાં લખ્યું હતું કે ખરો પ્રાણજીવન મરણ પામ્યો છે, એવી ખાત્રી નાસીકમાં જઈને મનહર કરી ચૂક્યો હતો, એટલે હરગોવિંદ પંડ્યાને પણ હવે હિંમત આવી હતી કે નડીયાદના લોકો ગમે તેમ માનતા હોય, પણ એ પ્રાણજીવન બનાવટી છે, એટલે તેને નીચોવ્યે જ હવે છૂટકો છે !

મનહર પત્ર વાંચતો હતો, એટલામાં પાર્વતીએ આવી તેનું કાંડું પકડીને સ્મિત રેલાવતાં કહ્યું : ‘ પત્ર પછી વાંચજો, ચાહ ઠરી જાય છે.’

એકાએક કાંડું પકડવાથી ચમકીને પાર્વતીના મોં સામે જોતો મનહર હસી ગયો અને પત્રને ખીસ્સામાં મૂકી દઈ ચાહ પીવા ઉઠ્યો.

એક વાર પોતે ટપાલ વાંચતો હતો અને સુભદ્રાએ પીરસેલી ચાહ ઠરી ગઈ હતી, તે કારણે ઘરમાં કલહ થયો હતો, એ પ્રસંગ સ્વાભાવિક રીતે જ તેને અત્યારે સાંભરી આવ્યો. ‘આટલી કાળજી-વાળી અને હસમુખી સ્ત્રી ઉપર કોઈ પણ પુરુષ પ્રસન્ન થયા વિના કેમ રહે ? ક્યાં પાર્વતી અને ક્યાં સુભદ્રા !’

❦

❦

❦

ટેઈલર્સ એન્ડ આઉટફીટર્સ

અમેરીકન કટના છેલ્લામાં છેલ્લી સ્ટાઇલથી લેટેસ્ટ ફેશનના શિલાઈ કામ માટે જુના અને જાણીતા ટેઈલર્સ

જ્યાં

સ્ટોક

હાઇકલેસ

મેન્સ

કાબેલ કારીગરો

માલીકની ખાસ દેખરેખ નીચે પદ્ધતિ-

સર શિલાઈકામ વખતસર કરી આપવામાં આવે છે.

ઠગાવાની ખીલકુલ ધારતી નથી. તમારો ઓર્ડર નોંધાવવા સત્તર પધારો.

નોંધ - બહારગામના ઓર્ડરો ઉપર પુરતું ધ્યાન આપવામાં આવે છે...

ઈલસ્ટ્રીયસ એન્ડ કું.

ખાસાહનુમાન સામે,
અમદાવાદ,

પ્રકરણ ૪૨મું

❧

❧

મુંબઈની મોજ

❧

મુંબઈ નગરીને જે પાંખો છે: એક કાળા અને બીજી ચમકતી !
 પરસેવો ઉતારીને પૈસા પેદા કરનારને માટે મુંબઈ જમપુરી છે,
 પારકે પૈસે તાગડધિન્ના કરવા ઇચ્છનારને માટે મુંબઈ અલકાપુરી
 છે ! દ્રવ્યના બદલામાં જે મોજમજલ વેચાતી લેવી હોય, તો દિવસ
 અને રાતના ચોવીસે કલાક એ મોજમજલ પ્રાપ્ત કરાવનાર મુંબઈ-
 નગરી ખરેખર અલખેત્રી છે. એ મોજમજલનો કેફ એવો તો તીવ્ર
 હોય છે કે મોજની ક્ષણોનો અંત સુખદાયક હોય છે કે દુઃખદાયક
 હોય છે તે જોવા-વિચારવાને પણ મગજ થોભતું નથી ! મુંબઈની
 મોજમજલના નશામાં ચકચૂર બનેલા ધનવાનો બીખ માંગતા થતા
 સુધી તેના નશામાંથી મુક્ત થતા નથી; કેફમાં દૂખાદૂખ બની ગએલા
 ઉદ્યોગપતિઓનાં કારખાનાંના સાંચા કટાઈ જતાં સુધી તેમની ઘેરા-
 ચલી આંખનાં પડળ ખુલતાં નથી; તેના મોહથી ઘેરાયલા વિદ્વાનો
 અને બ્રહ્મજ્ઞાનીઓનાં પેટ ક્રુધા પોકારતાં સુધી તેમની મોહસમાધિ
 છૂટતી નથી અને સતતનું પાર્થિવદર્શન થતું નથી ! પાર્વતી તો
 પહેલી જ વાર મુંબઈ આવી હતી, અને તેને માટે મુંબઈને અલકા-
 પુરી બતાવનાર ઇંદ્ર હાજર હતો, પછી એ મોજ લૂટવાને ઇંદ્રની
 અપ્સરા બનવામાં શા માટે ન્યૂનતા રાખે ?

પાર્વતી મુંબઈમાં આવ્યા પછી જે દિવસમાં જ મનહરની તબી-
 થત સારી પેઠે સુખરી ગઈ અને તે તંદુરસ્ત માણસના જેટલો
 ખોરાક લેતો બની ગયો. તેનો કામ ધધો એવો ન હતો કે જેથી

તેને ઘરની બહાર બહુ વખત ગાળવો પડે; ઘેર બેઠાં પણ તે પોતાનો કંઈ ચલાવી શકતો, કે જે પ્રમાણે માંદગી દરમ્યાન તેણે ક્યું હતું. આથી પાર્વતી અને મનહર એક બીજાના સતત પરિચયમાં રાત્રિ અને દિવસ ગાળતાં. કોઇ વાર શંકર બેઠેને હરકતરૂપ લાગતો, પરંતુ તેનો માર્ગ મનહરે બહુ સહેલાઈથી કરી નાંખ્યો હતો. તે રોજ બપોરે શંકરને એક રૂપિયો આપતો અને કહેતો : “તું તારે ખુશીથી ફરીને મુંબઈ બેઠ લેજે. અહીં બાગ-બગીચા છે, મોટાં મોટાં મકાનો છે, મ્યુઝીયમ છે, તે તું તારી મેળે બેઠ લેજે અને બૂલો પડે, તો કોઇ પણ ઠેકાણે પીળા પાઘડીવાળા પોલીસને પૂછવાથી તને તે સેન્ડહર્સ્ટ રોડ-ખેતવાડી તરફ આવતી ટ્રામમાં બેસાડી દેશે.” શંકરને આ બહુ ગમતું હતું. તે ફરતો, ખરું કહીએ તો અહીં તહીં ભટકતો આગળ વધ્યો જતો, કાંઈ સ્ટોર્સમાં પાણી આવે એવું જોવામાં આવે તો ચાર પૈસાનું લખને રસ્તા છિપર જ ખાતો, હોટેલમાં જઈ ચાહ લખ્યાં ઉડાવતો અને સાંજ થયે કોઇ વાર ટ્રામમાં બેસીને કે કોઇ વાર પગે ચાલતો પાછો ફરતો. આ રીતે ભટકવામાં તેને પૂરો રૂપિયો પણ બેઠતો નહિ, રોજ તેમાંથી છ-આઠ આનાનો ખચાવ થતો. તેને જીંદગીમાં પહેલી જ વાર આવી છટથી પૈસા વાપરવાની તક મળવા પામી હતી, એટલે આમ નિશ્ચિંતતાથી ફરવામાં અને વગર પરસેવો ઉતાર્યે પૈસા વાપરવામાં તેને જે મોજ મળતી હતી, તેવી મોજને બર ચોમાસામાં મહાલતા નિશ્ચિંત પાડાની મોજની તુલનામાં જ મૂકી શકાય! દિવસે આ પ્રમાણે ફરવાને લીધે લાગેત્રા થાકથી રાત્રે શંકર ઘસઘસાટ ઉઠ્યા કરતો અને મનહર તથા પાર્વતીને પોતાના ભાત્રિ દાંપત્યજીવનની રૂપરેખાઓ દોરવાની પૂરી સ્વતંત્રતા મળતી.

કોઇ વાર સહવારે તો કોઇ વાર સાંજે, બેઠ મોટરમાં, ગાડીમાં કે ટ્રામમાં બેસી ફરવા નીકળતાં; જ્યારે તેઓ સહવારમાં નીકળતાં ત્યારે કોઇ વાર શંકર સાથે જોડતો, અને કોઇ વાર બહેનની સૂચનાથી એ

આચાંકિત નાનો લાઇ રસોઇ કરવાને માટે ઘેર રોકાઇ રહેતો અને મનહર તથા પાર્વતી હરિયાકાંઠે ફરી આવતાં, અથવા બૂલેશ્વર પર ફરવા નીકળીને દેવદર્શન કરવાની સાથે કાંઇ કાંઇ કાપડની ખરીદી પણ કરી આવતાં. સાંજે શંકર ઘેર ન હોય એટલે તેઓ એક એકલાં ફરવા નીકળતાં અને પતિ-પત્નીના દેખાવમાં મહાલતાં. રાત્રે નાટક કે સીનેમાની મોજ તો લગભગ રોજની હતી. ગૈસા પાણીની પેઠે વાપરવામાં પાર્વતીનો હાથ કાંઇ રોકતું નહિ, બલકે મનહર પાર્વતીને શણગારવાને કાંઇ વાર કાપડની, કાંઇ વાર વીંટીની કે કાંઇ વાર કાનનાં એરીંગ કે નાજુક બંગડીઓની ખરીદી કરતો. ત્યારે પાર્વતી તેને રોકતી અને ટોકતી કે 'બહુ ખર્ચ' કરી નાંખો છો તમે, અત્યારે હું કાંઇ તેના વિના બેસી રહી છું ? જુઓ, આ બુટ્ટીવાળાં એરીંગ તો મને જરાય ગમતાં નથી.'

‘તને ન ગમતાં હોય, પણ મને ગમે છે તે । મને ગમાડવાને પણ એ એરીંગ હું તને પહેરાવવાનો અને તારો પણ તે પહેર્યે જ છૂટકો છે !’

પાર્વતી મ્હોં મલકાવીને બોલતી: ‘આવા હડીલા મેં તમને નહોતા ધાર્યા ! બબ્બું, મને ન ગમે તોય તમારે તે પાછળ પૈસા ખર્ચવા અને મારે તે પહેરવું, એ તે કાંઇ રીત ?’

પણ સ્ત્રીઓ અલંકારપ્રિય હોય છે તે મનહર સમજતો હતો, અને પાર્વતીને ગમતાં કે અણુગમતાં જે કાંઈ વસ્ત્રાલંકારો મળતા તેથી તે હમેશાં પ્રસન્ન રહેતી. તેની એ પ્રસન્નતાનો દહાવ મનહરને અનેક રીતે મળતો. કાર્યમાં મંત્રીનું પદ હજી મનહરે પાર્વતીને આપ્યું નહોતું, પણ ગૃહકાર્યમાં પાર્વતી દાસીની પેઠે, બોજન સામગ્રી તૈયાર કરવામાં માતાની પેઠે અને શયનાગારમાં રંજાની પેઠે વર્તતી. મનહરની પ્રત્યેનું પાર્વતીનું મમત્વ, એક કુળવતી ગૃહિણીને બળતું

જ જોવામાં આવતું. વસ્તુતઃ પોતાનું ઘર બાંધીને તે ચલાવવાના જે કાડ તેણે પોષી રાખ્યા હતા, તે કાડ પાર્વતી મનહરના ગૃહમાં પૂરા કરી રહી હતી. તે જે કાંઈ બોલતી, વર્તતી કે કરતી, તેમાં મનહરને પ્રસન્ન રાખવા માટેનું કૃત્રિમપણું નહોતું; પોતે આજીવન મનહરની હતી, અને મનહર આજીવન પોતાનો હતો, પોતે તેનાથી છૂટવાની નહોતી અને દુઃખમાં કે સુખમાં પોતે તેને છોડવાની નહોતી, એવી ભાવના સાથે જ તે મનહરનું આમંત્રણ સ્વીકારીને મુંબઈમાં આવી હતી, તથા સાચા દિલથી તે ભાવનાને સફળ કરી રહી હતી, પરંતુ હજી એ ખરી રીતે મનહરની ગૃહિણીના પદને પ્રાપ્ત થઈ નહોતી ! ત્રણ-ચાર અઠવાડીયાં વીતી જવા આવ્યાં, મોજમજાહમાં અભિનવતા દેખાતી ઓછી થવા લાગી, એટલે પાર્વતીના મનમાં આવ્યું કે હવે બહુ દિવસ આમ રહેવું તે ઠીક નથી, અને પોતે મનહરની સાથે યુનલ્કેશ કરી લેવું જોઈએ. મનહર પોતે જ એ વાત સંભારશે એવી પાર્વતીને ખાત્રી હતી, કારણ કે તેણે એક વાર ચાણોદમાં જ મનહર પાસે લગ્ન કરવાની કબૂલાત કરાવી હતી અને તે ઉપરથી જ તે મુંબઈ આવવાને એકદમ તૈયાર થઈ હતી; પરંતુ મહિનો થવા આવ્યો, તોય મનહરે એ વાત સંભારી નહિ, એટલે પાર્વતીએ જ એક વાર બપોરે તેને યાદ આપ્યું : ‘હવે લગ્ન કરવાનું ક્યારે થારે છો ?’

‘તું કહે ત્યારે; કાલે તો મને થોડું કામ છે.’

‘તો બે દિવસ પછી, પણ હવે આપણો જે દરારો હતો, તે ચાર ઉતારવો જોઈએ; આમ ને આમ સાથે રહીએ તે ઠીક નહિ.’ પાર્વતીએ કહ્યું.

‘હું પણ તારા વિચારને મળતો છું, પણ શંકરનું શું કરીશું ? તેને અહીંથી કવી રીતે સમજાવીને કાઢીશું ?’

‘ આપણે તેને કાઢવાની કશી જરૂર નથી; સૌની સાથે તે પણ સાચી સ્થિતિ જાણશે, એટલે પોતાની મેળે ચાણોદ ચાલ્યો જશે. ’ પાર્વતીએ કહ્યું.

પણ મનહરને એ વાત ગમતી નહોતી. તે પાર્વતી સાથે લમ કરવા ઇચ્છતો હતો, પણ છાપામાં નામ છપાય તે વાત તેને ગમતી નહોતી, અને પુનર્લમ કરનારાનાં નામ અને પૂર્વજીવન પણ છાપી પ્રસિદ્ધ કરવાનો છાપાવાળાનો સામાન્ય રીવાજ હોય છે તે મનહર જાણતો હતો. છાપામાં નામ આવવાથી તે વાત સુભદ્રાના જાણવામાં આવે અને પછી તે ઘેર આવી ફજેતી કરે, પાર્વતીને ખોટું સમજાવવા બદલ તે પોતા ઉપર ગુસ્સો કરે, એ બધો અનિષ્ટ પ્રકાર ઉપસ્થિત થાય એ મનહરને રચતું નહોતું, તેથી તે વિચારમાં ચૂપ બેસી રહ્યો.

‘ કેમ, પાછા શા વિચારમાં પડી ગયા ? ’

‘ બીજું તો કશું નહિ. ’ મનહર બરાબર વિચાર ગોઠવીને બોલ્યો: ‘ પણ અહીં લમ કરવાથી પડોશીઓ જાણશે કે આપણે અત્યારસુધી અવિવાહિત હતાં અને તેથી આંગળીઓ ચીંધશે. પૂના જઈને લમ કરી આવીએ, તો કામ ન જાણે. ’

‘ તો બલે એમ કરીએ. પણ આપણે પૂના જઈશું તો શંકરની શી વ્યવસ્થા કરીશું ? ’

‘ તેને સાથે લઈશું, અને લમ કરી આવ્યા પછી તેને ખરી વાત સંભળાવી દઈશું; વહેલો કે મોડો તે જાણવાનો જ છે, અને તારાં માતા-પિતા પણ જાણવાનાં છે. ’ મનહરે જણાવ્યું.

‘ ત્યારે, પૂના ક્યારે જઈશું ? ’

‘ એક વાર મારે એકલાએ જઈને ત્યાં વ્યવસ્થા કરી આવવી પડશે, કારણ કે આપણે એક જ દિવસ ત્યાં રોકાવાનું અને ત્યાં ગયા

પછી બધી વ્યસ્તા કરવા માંડીએ, તો બહુ વખત જાય. પણ પાર્વતી, મારા અને તારા લગ્નની વાત સાંભળીને તારાં માતા-પિતા ગુસ્સે થશે ખરાં ?

‘હા, શરૂઆતમાં ગુસ્સે થવાનાં, પણ પછી હું તેમને સમજાવી દેવાની.’

‘તો ઠીક, નહિ તો જો તારા પિતા ગુસ્સે થશે, તો મારા ભોગ મળશે, કારણ કે મારી બાજુની સફળતાનો મોટો આધાર તેમની ઉપર છે.’

‘મારી બાને હું સમજાવી લઉંશ, અને પૈસાનાં લોભ-લાલચ મારા પિતાને સમજાવી શકશે; માત્ર લગ્ન પછી મારાથી ચાણોદમાં જઈ શકાશે નહિ !’ પાર્વતી એમ બોલતાં જરા ઓશીયાળા થઈ ગઈ.

‘કારણ ?’

‘કારણ લોકલજ્ઞ. ગમે તેવું દુષ્ટ કાર્ય છૂપી રીતે કરનારની નિંદા કરવા કરતાં પણ લોકદષ્ટિને અણુશયતું કાર્ય જાહેર રીતે કરનાર અને જાહેર રીતે કરનારની નિંદા લોકો વધારે કરે છે ! ચાણોદમાં થતાં પાપોની વહી હું ક્યાં વાંચવા બેસું ? પણ તેમની વાતો લોકો નહિ કરતાં હોય તેટલી વાતો મારા પુનર્લગ્ન પછી લોકો કરશે, અને તેથી મારાં માઆપને પણ વસમું લાગશે.’

‘એ તો થોડા દિવસ વસમું લાગે અને દર્દનો પહેલો ઉભરો શમી ગયા પછી બધુંયે ભૂલી જવાય ! જેજેને, લગ્ન પછી તને પણ ચાણોદ જવાની હિંમત આવશે !’

‘ઠીક છે. પણ તમે હવે પૂના જઈને વ્યવસ્થા કરી આવો અને બે-પાંચ દિવસમાં આપણે એટલું કામ પતાવી દઈએ તો ઠીક.’

‘ તું આજે આમ ગંભીર બનીને કેમ બોલે છે ? કાંઈ ગભરાય છે ? ’

પાર્વતીથી હસી જવાયું અને તે બોલી: ‘ હજી તો ગભરાવાનું કશું કારણ નથી જણાતું, પણ કાણ જાણે છે—’

મનહરે અધૂરું વાક્ય પૂરું કરવા માંડ્યું: ‘ કે ક્યારે બેનાં ત્રણ—’

પાર્વતી કૂદીને મનહરના મ્હેંને પોતાની હથેળી દાખતી બોલી: ‘ છાના રહો ! એક વાર પૂના જઈ આવવા દો, પછીથી તમારાં બધાં લાડ પૂરાં કરીશ ! ’

❧

❧

❧

નકલી માલથી સાવધાન !

● અમારો જગમશાહુર ખુશબોથી ભરપુર ●

પા ન નો રા જ

કૃષ્ણ છાપ કાથો

વા
પ
રો

● માથાના તથા શારીરિક દુખાવા માટે ●

બજરંગ બામ

વા
પ
રો

એકલા
બનાવનાર

એચ. વી. જોશી. અમદાવાદ.

રીચીરોડ,

ખરીદતાં પહેલાં અમારું નામ વાંચી ખાત્રી કરી લેશો.

The easy-writing
is World's No. 1
TYPEWRITER

ROYAL

Try it, A demonstration will convince you

RONEO DUPLICATORS

For little more than the price of
A FLAT DUPLICATOR

Sole Agents for Gujrat & Kathiawar

THE MODERN COMMERCIAL COLLEGE

Opp. Laxmi Vilas, Richey Road,
AHMEDABAD.

કોઈ પણ જાતની ઉત્તેજક વસ્તુની મેળવણી
નહીં હોવાથી કાયમી શક્તિ ટકાવી રાખનાર

—: પંચ શરાંખર રસ :—

એક વખત વાપરી ખાત્રી કરો. કાંમત તોલા એકની
રૂ. ૧૦-૦-૦. વી. પી. કરવામાં આવશે નહીં. મગાવનારે
પોસ્ટની ટીકાટા બીડવી અગર મનીઓરડર કરવો.

બો. ટા. ૬
(કાઠીઆવાડ) { વૈદ્યશાસ્ત્રી નથુશંકર ઇન્દિરજી ભટ્ટ પછેગામવાળા
માલિક અને વ્યવસ્થાપક
કા. ઇ. આ. ફાર્મસી અને
ઇ. પ્ર. ઓ. આદ્યસંસ્થા.

પ્રકરણ ૪૩મું

પાર્વતી અને સુભદ્રા

એક વાર સમય મેળવીને મનહર પૂના ગયો અને ત્યાં તેણે વિધવાવિવાહ કરાવી આપનાર સંસ્થાના મંત્રીને મળી પાર્વતી સાથે પોતાનું પુનર્લભ કરવા સંબંધી વ્યવસ્થા કરી આપવા વિનંતિ કરી. મંત્રીએ એક ફોર્મ આપ્યું. તેની અંદર વર તથા વધૂના સંબંધમાં કેટલીક માહિતી માંગવામાં આવી હતી અને વર પાસેથી વધૂના ભરણપોષણના સંબંધમાં પ્રતિજ્ઞા કરાવવામાં આવી હતી. એ ફોર્મ ભરી આપ્યું એટલે મંત્રીએ કહ્યું કે આવતા રવિવારે તમે તમારા બે મિત્રોને સાથે લઈને આવજો, એટલે બધો વિધિ કરાવી લઈશું.

પૂનાથી મનહર રાત્રે પાછો ફર્યો. તે વખતે શંકર ઘસઘસાટ હાથે હાથે, પણ પાર્વતી મનહરની રાહ જોતી જાગતી હતી. ઓરડામાં પ્રવેશ કરતાં જ તે દોડીને પાર્વતીને બાથમાં લઈને બોલ્યો : ‘બસ, હવે આવતા રવિવારે આપણે પતિ-પત્ની બની જઈશું !’

‘અરે, પણ તમે આવ્યા ક્યારે ?’

‘આલ્યો જ આવું છું ને !’

‘પણ જરા ડાહ્યા થઈને બેસો; તમારું મોં કેમ ગંધાય છે ?’

મનહર ખડખડાટ હસી પડ્યો : ‘પાર્વતી ! મને માફ કર હજી કાંઈ કાંઈ વાર જૂની ટેવ સાંભરી આવે છે !’

પાર્વતી મ્હોં ગંભીર કરતી બોલી : ‘ પણ હવે એ નહિ ચાલે, સમજ્યા ? મને એ કેફ જરાએ પસંદ નથી. ’

‘ તને એ પસંદ નથી એ હું જાણું છું અને તેટલા માટે તો હું તને મારી પત્ની બનાવું છું. શું મેં નથી કહ્યું કે તારે હાથે જ મારો ઉદ્ધાર થવાનો છે ? બસ, જો લગ્ન પછી હું કાંઈ દિવસ કેફ કરું, તો તારી અંપલ અને મારો ગાલ; બસ ! હવે તો માફ કરીશ ને ? ’

પાર્વતી હસી અને બોલી : ‘ તમે ગાંડું ગાંડું બોલો છો કે કાણું કાણું, તેનો મને સમજ પડતી નથી ; હવે મને બાથમાંથી છોડો ? ’

‘ ના ! ’ મનહર લાડમાં બોલ્યો.

‘ તમારે જમવું નથી ? ’

‘ ના, હું જમ્યો છું. ’

‘ ત્યારે ઉઠો, મારે હજી જમવું છે ! ’

‘ કેમ તું હજી જૂખી છે ? ’

‘ હાસ્તો; તમે અત્યારે આવવાના જ હતા એટલે મેં ધાર્યું કે આપણે સાથે જમવા બેસીશું. ’

મનહરે ગંભીર બનતાં પાર્વતીને બાથમાંથી મુક્ત કરી. કેવી સુશીલ, ધરરખુ, અને પોતા માટે લાગણી ધરાવનારી તથા પોતાને સીધે માર્ગે જ દોરનારી પત્ની મળી છે, તેનો વિચાર કરતો તે જરા આધો ખસ્યો એટલે પાર્વતી ઉઠીને રસોડામાં પેઠી.

રવિવારને હવે માત્ર ત્રણ દિવસ બાકી રહ્યા હતા. એ દિવસો બંધ એટલે પાર્વતી મનહરની ધર્મપત્ની થવાની હતી અને મન-

હરને પણ લાગતું હતું કે પોતે ગમે તેવો હોવા છતાં પાર્વતીને હાથે સુપરીને સુખી થવાનો હતો, એ બાવિસુખનાં સ્વપ્નોમાં મહાલતાં શનિવાર આવી પહોંચ્યો. મનહર બહાર જતાં બોલ્યો :
‘ આજે હું જરા મોડો આવીશ; કાલે પૂના જવા માટે કેટલીક ચીજો લાવવાની છે; બે-ત્રણ મિત્રોને આમંત્રણ આપવાનાં છે; મારી રાહ જોયા વિના જમી લેજે, તે દિવસની પેઠે બૂખી બેસી રહીશ નહિ. ’

‘ વાર, પણ મધરાત તો નહિ થાય ને ? ’

‘ ના, ના, દસેક વાગતાં પહેલાં તો આવી પહોંચીશ. ’

* * *

બપોરના બે વાગ્યા, ત્યારે પાર્વતી આવતી કાલે પૂના જવા માટેનાં વસ્ત્રાદિ વગેરેની તૈયારી કરી રહી. લગ્ન વખતે જે કપડાં પહેરવાનાં હતાં તથા અલંકારો ધારણ કરવાના હતા, તે તેણે કાઢીને તૈયાર રાખ્યાં. તે ઉપરાંત બીજાં એક જોડી કપડાં બેગમાં નાંખ્યાં. ઘેગથી નીકળતી વખતે ક્યાં કપડાં પહેરવાં, તે પણ તેણે પસંદ કરીને બાગુએ રાખી મૂક્યાં. બાકીનાં બીજાં વધારાનાં કપડાં પાછાં સંકેલીને તેણે પોતાની લોખંડની પેટીમાં મૂકી દીધાં. બપોરની ચાહ પીવાની ટેવ પાર્વતીને મુંઝવ આવી પછી પડી હતી, એટલે કપડાંની તૈયારી કર્યા પછી સ્ટવ સળગાવ્યો અને ચાહનો ખાલો તૈયાર કરી, તે મ્હોંએ માંડતી હતી, એટલામાં બહારથી કોઈએ પૂછ્યું : ‘ પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ પરથી મનહરલાલ માસ્તર આટલામાં ક્યાંક રહેવા આવ્યા છે ને ? ’

‘ હા, હા, અહીં આવો; કાણ છે ? ’ પાર્વતી ચાહનો ધુંટડો ગળે ઉતારતી બોલી, અને તેણે બારણાં બંધી નજર કરી. એક બાકને તે તરફ આવતી જોતાં તે બોલી : ‘ એ તો બહાર ગયા છે; તમારે શું કામ છે ? ’

આવેલી બાપ પાર્વતીને ટગર ટગર જોઈ રહી અને કશું બોલી નહિ. પાર્વતી પણ આશ્ચર્ય તો પામી, પણ વિવેક દર્શાવતી બોલી: ‘ બેસોને, ક્યાંથી આવો છો ? તમારું નામ શું ? ’

‘ મેં તમને ઓળખ્યાં નહિ. ’ છેવટે એ બાપ બોલી.

‘ ક્યાંથી ઓળખો ? આપણે કોઈ વાર મળ્યાં નથી. ’ પાર્વતીએ જવાબ આપ્યો: ‘ તમારું નામ શું ’

‘ મારું નામ સુભદ્રા; મનહરલાલ મારા સ્વામી થાય ! ’

‘ હેં ! ! ! ’ પાર્વતીના હાથમાંથી ચાહનો પ્યાલો ભોંચે પડી ગયો. તે ફાટી આંખે સુભદ્રાને પગના અંગૂઠાથી માથાની સેંથી સુધી જોઈ રહી અને કશું બોલી નહિ.

‘ ત્યારે શું મનહર મને ઠગતો હતો ? સુભદ્રા મૃત્યુ પામી નથી, પણ જીવતી છે, અને મનહર મને તેની શોકવ બનાવવા ઇચ્છે છે ? ’ એ કારણે વિચાર પાર્વતીના મગજમાં હિપસ્થિત થતાં જ તેની શ્રુકુટી ચઢી અને તેનાં અંતઃશ્રુઓ સમીપેથી મનહરે પોતાની આસ-પાસ રચેલું કૃત્રિમ વાતાવરણ પસાર થઈ ગયું. પણ એકાએક તેનો ક્રોધ જાણે શાન્ત થઈ ગયો હોય, તેમ તેના મુખમાંથી સ્મિત સરકી પડ્યું અને તે બોલી: ‘ બેસો, સુભદ્રા બહેન ! હવે મેં તમને ઓળખ્યાં. ’

સુભદ્રા પાર્વતીની સામે બેઠી ખરી, પરંતુ તેનું હૃદય ધડકતું હતું. આ બાપ ફાણ હશે તે વિષે તે ખાસ અનુમાન કરી શકતી નહોતી, માત્ર સ્વાભાવિક રીતે તે સમજી શકતી હતી કે કાં તો તે પોતાના સ્વામીની કોઈ દૂરની સગી હોય અથવા કોઈ તેની માનીતી થઈ પડેલી હોય. પહેલાં ત્રસ્ત થયેલી આંખોવાળી, પરંતુ પછી આંખોમાં ધીરે ધીરે વિશ્વાસ તથા નિડરતા આવતાં જતાં હોય, તેમ હરિણીનાં સરખાં નેત્રો ક્ષણમાં નીચાં ઢાળતી અને ક્ષણમાં ઉંચાં કરતી સુભદ્રા પાર્વતીને જોઈ રહી. પાર્વતીનું રૂપ, તેની આંખોમાંની

તરલતા, તેના વદનની રેષાઓમાંથી રૂરતો પ્રતાપ, એ બધું સુભદ્રા જોઈ મૂકી અને તેની સમીપે પોતે જાણે ઓશિયાળી ગાય જેવી હોય એવો મનોભાવ અનુભવવા લાગી. એટલામાં પાર્વતી બોલી: ‘સુભદ્રા બહેન! તમને કાંઈ વાર મેં જોએલાં નહિ, પણ નામથી તો ઓળખું હોં!’

સુભદ્રા ડરતી ડરતી બોલી: ‘એ તમારા કાંઈ સગા થાય?’

‘ના, ના, સહજ ઓળખાણુ. વાર, પણ તમે ક્યાં રહો છો?’

‘પિયરમાં, ખીજે વળી ક્યાં?’

‘કારણ?’

‘કારણ કે હું તેમને અણુગમતી છું!’ એમ કહી સુભદ્રા રડી પડી અને સાડીનો પાલવ લઈ આંસુ લૂછવા લાગી; પરંતુ આંસુને એ પહેલો જ ઊભરો હતો; પાલવનો આશ્રય શોધતાં આંસુ વધારે વહેવાં લાગ્યાં, તેના ભગઈ રહેલા હૃદયમાંથી બળપૂર્વક દબાવેલો દુઃખો નીકળી પડ્યો, અને બોલવાને યત્ન કરતાં છતાં હીઝકવાને લીધે નહિ બોલી શકતી સુભદ્રા અધઘડી સુધી રડતી બેસી રહી. પાર્વતીએ તેને ધીરજના શબ્દો કહેવા માંડ્યા, પરંતુ હૃદયની મુંઝવણ અત્યુરપે વહી રહી નહિ, ત્યાંસુધી પાર્વતીનું આશ્વાસન અસર કરી શક્યું નહિ.

કેટલીક વારે સુભદ્રા રડતી શાન્ત થઈ, પણ હજી તે હીઝકતી હતી. પાર્વતીએ ઉઠી, સ્ટવ સળગાવી ફરીથી ચાહ મૂકી અને તેણે ચાહનો પ્યાસો સુભદ્રાને આપ્યો. સુભદ્રા આ માયાળુતાથી આશ્વસ્ત થઈ. તેણે ચાહ પીધો અને પહેલાં પાર્વતી તરફ ભય તથા આશંકાની નજરથી જોતી સુભદ્રા હવે પાર્વતીને પોતાની સમવયસ્ક સખી રૂપે જોવા લાગી. વીંધાયલા અંતરને જ્યાં કાંઈ આરામનું સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યાં તે લળી પડે છે. પાર્વતી સુભદ્રાને એક પછી એક વાતો પૂછવા લાગી અને સુભદ્રા પોપટની પેઠે પોતાના હૃદયની વેદના પાર્વતી પાસે ખાલી કરવા લાગી. થોડી વારમાં તેને પાર્વતીમાં અસાધારણ વિશ્વાસ બેસી ગયો, અને પાર્વતી પણ સહાનુભૂતિજનક સ્વરે જ પૂછા કરી રહી હતી.

સુભદ્રા સાથેની એકાદ કલાકની વાતચીત પછી પાર્વતી મનહરની બધી વસ્તુસ્થિતિ સમજી ગઈ. તેણે તેની પાસેથી એવું ઘણું ઘણું જાણ્યું કે જે પહેલાં તે જાણતી નહોતી અને જે વિષે મનહરને જ્યારે જ્યારે તેણે કંઈ પૂછેલું ત્યારે ત્યારે તેને ઉડાઉ જવાબો મળેલા. તે સમજી કે સુભદ્રા બિચારી સાદી અને ભોળી સ્ત્રી છે; મનહર જેવા નરબ્રમરને સુભદ્રાથી સંતોષ ન થાય અને તેને તેની સાથેનું જીવન શુષ્ક લાગે એ પાર્વતીને સંભવિત લાગ્યું. પોતાની સમક્ષ મનહરે જે જૂઠાણું ચલાવ્યું હતું તેથી પહેલાં તો પાર્વતીને મનહર ઉપર ગુસ્સો ચડ્યો હતો, પરંતુ પછી તેની ઉપરનો ગુસ્સો ઉતરી ગયો હતો અને તે માનવા લાગી હતી કે પોતા ઉપરના મોહથી મનહરે એ જૂઠાણું ચલાવ્યું હશે, કારણ કે નહિ તો ખરી વસ્તુસ્થિતિ જાણવાથી પોતે મનહરને પરણવા તૈયાર ન થાય એ મનહર સમજતો જ હતો. આ વિચારણાને અંતે પાર્વતીને મનહર પોતાના ગુસ્સા કરતાં પોતાની દયાને પાત્ર વધુ લાગ્યો; હતાં સુભદ્રા પ્રત્યેની તેની નિષ્ઠુરતાની વાતો સાંભળ્યા પછી તો તેને સ્વાભાવિક રીતે મનહર ઉપર રોષ ચડ્યો જ.

* * *

મનહર આજે જરા આનંદમાં હતો, કારણ કે કાલે તે પૂના જઈને એવી એક સ્ત્રીને પરણવાનો હતો કે જે રૂપમાં અને ગુણમાં અનુપમ હતી. તેને થોડો દારૂ પીવાનું મન થયું, એકાદ ‘રીફ્રેશમેન્ટ બાર’ પાસેથી પસાર થતાં તેના પગ ‘બાર’નાં પગથિયાં તરફ ખેંચાવા લાગ્યા, પણ પગથિયાં પાસે તે પહોંચ્યો અને પાછો ફર્યો. તે મનમાં બોલ્યો: ‘કાલે જ લગ્ન થવાનું છે અને અત્યારે જો પાર્વતી જાણશે, કે હજી મેં આ ટેવ છોડી નથી, તો તે પાછી વાઘણની પેઠે વીકરશે !’

પછી ત્રણ-ચાર મિત્રોને તે મળ્યો અને તેમાંથી બે જણાએ પૂના ખાતે સાથે આવવા હા કહી, વહેલી રહવારમાં મનહરના નિવાસસ્થાને જ આવી પહોંચવા વચન આપ્યું. એ પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરી.

પોતાને માટે એક રેશમી કાટ અને પાર્વતીને ભેટ આપવા માટે મોતીની વીંટી ખરીદ કરી તે મોડો મોડો ઘેર પહોંચ્યો ત્યારે બરાબર દસના ટકારા સંભળાયા.

દાર બંધ હતું. પગથી દારને ધક્કો મારતાં અંદરથી સાંકળ ઉઘડવાનો અવાજ થયો અને પછી દાર ઉઘડ્યું. દાર ઉઘાડનારી સુભદ્રાને જોતાં જ મનહર હીંચકી ગયો ! તે અંદર ધસ્યો અને ચોપાસ નજર કરતો બોલ્યો : ' પાર્વતી ક્યાં ગયું ? '

સુભદ્રાએ મુખથી કશો જવાબ ન આપતાં સ્વામીની સમીપે એક બંધ પરખીડીયું માત્ર ધર્યું !

* * *

વેદ જ. પી. પોપટનું શોધેલું આદિત્ય કાર્મસીનું ખાસ ચેટનું

‘કામ પ્રદીપ્ત ધૃત—

અમત્કારિક વીધુત લેપ.’

(રજીસ્ટર્ડ.)

ફક્ત એક જ બાટલીના વપરાશથી હસ્તદોષથી દુઝી પડેલી જનનેન્દ્રિયને મુળ સ્થિતિએ લાવે છે. કુકર્મથી નબળી પડેલી નસોમાં નવો જોશ પેદા થાય છે તથા તુટેલી નસોને જાડી દઈ કમજોર નસોને મજબૂત બનાવવાની બાંખી, જાડી, મજબૂત, લોહીયાળ અને વીર્યના ટકાવવાળી બનાવી, ચાહે તેના નિર્માદ્ય ધરેલા પુરૂષને પણ પુરેપુરા મરદ બનાવી સંસારસુખ ભોગવવામાં કાયમની મરનાઈ બને છે. કીંમત તોલા રા ની બાટલી ૧ ના રૂા ૫૫ પાંચ પેસ્ટેજ જુદું.

મળવાનું ઠેકાણું
એકલા બનાવનાર
તથા વેચનાર

વેદ. જ. પી. પોપટ.

પ્રો. આદિત્ય કાર્મસી,

પો. ખંભાલીઆ. (જ. ડી. રેલ્વે) ૧

પ્રકરણ ૪૪મું

પાર્વતીના પત્ર

મનહરે સુભદ્રાના હાથમાંથી પરખીડીઉં ઝડપી લીધું. હાથમાંનું કપડાંનું પેકેટ સરકીને ભોંચે પડ્યું. મ્હેં ઉપર ભય અને ચિંતાની રેખાઓ આલેખાઇ ગઇ. આંખોમાં ક્રોધ ડોકીયું કરતો હતો; પરંતુ તત્ક્ષણ તેના ઓઠ ખીડાઇ ગયેલા હતા તે તેણે ઉઘાડ્યા નહિ. આશ્ચર્યચક્રિત દષ્ટિએ તેણે પરખીડીઉં તોડ્યું અને તેમાંનો પત્ર કાઢી તે વાંચવા લાગ્યો.

કહેવાની જરૂર નથી કે એ પત્ર પાર્વતીએ જ મુંબઇ છોડતી વખતે મનહરને સંબોધીને લખ્યો હતો:

‘ મુંબઇગરા મનહરલાલ !

‘ છેવટે તમારો બધો ભંડો ફેરી રીતે ફૂટી ગયો. તે આ પત્ર તમને આપનારને જોતાં જ સમજી ગયા હશે.

‘ સુભદ્રા પાસેથી મેં તમારા જીવનની વાતો અથથી ઇતિ સુધી જાણી છે. તે નિચારી સરલ દિલની, પવિત્ર અને સેવાભાવી બાળાનો ત્યાગ કરીને તમે મને પરણ્યા એ મને ગમ્યું નહિ, અને તેથી હું તમને કદા વિના-તમારી રજા પણ લીધા વિના શંકરને સાથે લઇ ચાલોઢ પાછી જઈ છું.

‘ તમે મને કહેલું કે સુભદ્રા મરી ગઇ છે; તે મરી ગઇ નહોતી, પરંતુ તમારા પુચ્છકારથી એ અનાયાશ્રમમાં ઉછરેલી અનાથ બાળા ખરેખર મરી ગયા જેવી જ થઇ ગઇ હતી ! મેં જ તેને આશ્વાસનનો સંજીવની મંત્ર આપીને જીવતી કરી છે એમ કહું તો ચાલે.

‘ તમે મને ઠગીને પરણવા પ્રયત્ન કર્યો હતો, એ તમે બહુ ખોટું કયું’ છે. જો એ લમ થઈ ગયું હોત તો બહુ ખોટું થાત. હું સુભદ્રાની શોક્ય બનત; અને સુભદ્રા મને દુઃખ દેત એમ તો હું માની શકતી નથી, પરન્તુ મિચારી સુભદ્રાના ભાગ્યની આડે અંધ-કારનો પડેલો ફરી વળત એ મારાથી જોયું કેમ જાત ? એક ખરી સૌભાગ્યવતીને વિધવા બનાવીને, હું વિધવા સામાગ્યવતી બનું, એ કદાપિ બની શકે નહિ. પારકા સુખમાં મારે હાથે પથર નાંખીને હું સુખી થવા ફાંફાં મારું એ કદાપિ બને તેમ નથી.

‘ તમે ઠગાઈ ચલાવી મને છેતરી છે, પરન્તુ છેલ્લી ઘડીએ હું છેતરાતી બની ગઈ છું. તમારી આ છેતરપીડીથી હું તમારા ઉપર ગુસ્સે પણ થઈ છું. મને પરણવા તમે બહુ આતુર હતા એ ખરું. અને તેને માટે આવી ઠગાઈ કરવા સિવાય બીજો તમારી પાસે માર્ગ નહોતો એ પણ ખરું; પણ એક મ્યાનમાં જે તદ્વાર નહિ સમાવવાનું એક વાર તમે કહેતા હતા, તે મને પરણ્યા પછી તમે કેવી રીતે સમાવત ? મને તમે દુઃખી ન કરત એમ તમે કહેશો, પણ સુભદ્રાને દુઃખી જોઈને હું મને કદાપિ સુખી ન માનત. મને તો લાગે છે કે તમારા આટલા પરિચયમાં આવ્યા છતાં હું તમારું ખરું સ્વરૂપ જાણી શકી નહોતી, તેમ તમે પણ મારું ખરું સ્વરૂપ જાણી શક્યા નહોતા. હવે આપણે જેઠને પરસ્પર ખરી રીતે ઓળખતાં થઈ ગયાં છીએ, એમ મને લાગે છે.

‘ એક વીંટી અને એક સાડી એ બે વાનાં આપણી જૂની ઓળખાણનાં સંભારણા રૂપે લઈને, બાકીનું બધું મેં ઘરમાં જોમનું તેમ પેટીઓમાં જાળવીને મૂક્યું છે, તે સંભાળી લેજો.

‘ હજી તમારે ચાણોદ બહુ વાર આવવું પડશે, કારણ કે તમારી પેલી યોજના પાર પડી નથી. આવો તો બલે, પણ સાથે સુભદ્રાને તેડવા

આવળે. એ બિચારીને તમે હવે દુઃખી કરતા નથી એવું તેના મ્હોંએથી સાંભળવાની મને ઇચ્છા છે, અને જો તેના વિના તમે એકલા આવશો, તો તમારો ફેરા નિષ્ફળ જશે એમ જરૂર માનજો; સમજ્યા ને ? હું જો કાંઈ જાણું છું તે મારા પિતાજીને કહું તો તે પણ ચમકી જાય; પણ હું એવી નાદાન નથી.

‘ લી. પાર્વતી. ’

મનહર પત્ર વાંચતાં જ પરસેવાથી નાહી ગયો. અને પાસે પડેલી અરમખુરશીમાં પડ્યો. તે નિરાશ થઈ ગયો, હતાશ થઈ ગયો. પાર્વતી ગઈ તો ગઈ, પણ તે સુભદ્રાની પાસેથી શી શી વાતો લઈ આવે હશે, પોતાનું કેવું અને કેટલું રહસ્ય તે સમજી ગઈ હશે, તેની મનહરને કલ્પના આવતી નહોતી અને તેથી તે અત્યંત ચિંતાતુર બની ગયો હતો. સુભદ્રાને તે પૂછી શકે તેમ હતું, પરંતુ સુભદ્રા બધી વાત માને તેનો ભરોસો શો ? પોતાનો વાંક કાંઈ પૂરી રીતે દર્શાવવા ઇચ્છે ખરું ?

તે એક વાર ગુસ્સે થઈને ઉઠ્યો. ડાહ્યો કાઠી, હાથમાં સોટી લઈ, સુભદ્રા ઉપર તૂટી પડવાની તેણે તૈયારી કરી. સુભદ્રાએ જ ખરી ઘડીએ આવી પહોંચીને પોતાની બધી બાજુ બગાડી મૂકી હતી, તેથી મનહરને તેના ઉપર ગુસ્સો આવ્યા વિના કેમ રહે ? પરંતુ તેને યાદો કાંઈક બીજા જ વિચાર આવ્યો. અને તે ખુરશીમાં બેસી શાન્ત બની ઊંડા વિચારમાં ગૂંથાઈ ગયો. સુભદ્રાને મારવાથી કાંઈ વળે કે ન વળે, પરંતુ જ્યારે પાર્વતી એ વાત જાણે, ત્યારે તો જરૂર તે મનહર ઉપર ગુસ્સે થાય અને જે હજારો રૂપિયા મેળવવાની યોજના હજી હરગોવિંદ પંડ્યાના સહકારથી પાર ઉતારવાની હતી, તે યોજનામાં પાર્વતી આડખીલી રૂપ બની જાય, તેનો મનહરને હવે ભય ઉત્પન્ન થયો હતો. પોતાના પત્રના છેલ્લા ભાગમાં જે પાર્વતીએ લખ્યું હતું કે—જો સુભદ્રાને લઈને તમે ચાલોદ નહિ

આવો, તો તમારો ફેરો નિષ્ફળ જશે, તેનું રહસ્ય મનહરના મગ-જમાં ઉત્પાત મચાવી રહ્યું હતું. હરગોવિંદ પંડ્યાને હાથમાં રાખવા માટે પાર્વતીને ખુશ રાખવી જોઈએ, અને પાર્વતીને ખુશ રાખવા માટે સુભદ્રાને હવે દુઃખ દેવાનું છોડી દેવું જોઈએ, એમ મનહર મનમાં બરાબર સમજી ગયો હતો.

તે મન મારીને ગુપ-ચુપ બેસી રહ્યો. કેટલીક વારે તે ઉઠ્યો અને પેટીઓ ઉઘાડીને જોયું તો કપડાં-ધરેણાં બધું ય પાર્વતીએ લખ્યું હતું તે મુજબ યથાસ્થિત હતું. પાર્વતી જેવી આકરી છે, તેવી જ સાચાબોલી છે અને તેવી જ ડંખીલી છે, એમ મનહર જોઈ ચૂક્યો. તેને હવે સતાવવામાં સાર નથી એમ જોઈને તેણે ધીરથી સુભદ્રાને કહ્યું: ‘ મને ચાહનો ખાસ બનાવી આપ. ’

સુભદ્રાના અંતરમાં તે ક્ષણે ઉમંગનો જે ઊભરો ચડ્યો તેનું વર્ણન શું કરવું? જે ગિરિશિખર ભયંકર ધડાકા સાથે ફાટીને તેના મુખમાંથી જવાળાઓ તથા બળતા અંગારાની વૃષ્ટિની સુભદ્રા આશા રાખી રહી હતી, તે જ ગિરિશિખરમાંથી એકાએક મિષ્ટ ફળ આપનાર આશ્રવૃક્ષ ફૂટી નીકળ્યું, અને તેની મધુરી સુગંધ પ્રસરીને સુભદ્રાને અવર્ણનીય ઉમંગના તરંગોમાં ઝુલાવવા લાગી. તેનાં અવ-યવોમાં અજબ ચેતના આવી. તેણે સ્ટવ સળગાવ્યો અને તપેલીમાં તે પાણી મૂકતી હતી, ત્યાં મનહરે કહ્યું: ‘ ચાહ મૂકે છે, ત્યારે જો કપ મૂકજે. તું પણ પી લેજે ! ’ અને સુભદ્રાને રોમે રોમે આનંદ નર્તન કરી રહ્યો !

ચાહ પીતાં પીતાં મનહરે ધીરથી સુભદ્રાને પૂછ્યું: ‘ પાર્વતી જતાં જતાં બીજું કંઈ કહેતી ગઈ છે ? ’

સુભદ્રા બોલી: ‘ ના, ના. માત્ર તમને આ કાગળ આપવાનું જ કહ્યું હતું; તેમાં બધું ય લખ્યું હશે. ’

‘ પણ તેની પાસે તેં શી વાતો કરી છે ? ’

સુભદ્રાના અંતરમાં પાછો ભયનો સંચાર થયો. તે મનહરની સામે ટગર ટગર જોતી ચૂપ બેસી રહી.

મનહર મિઠ્ઠા ગુમાવ્યા વિના જ શાંતિથી બોલ્યો: ‘ મેં તને કાઢી મૂકી હતી, હું તને દુઃખ દેતો હતો, એવું તેં કહ્યું જ હશે. ’

આંખો નીચી ઢાળી રાખીને સંક્રાંત્યપૂર્વક સુભદ્રા બોલી: ‘ હા, કહ્યું’તું તો ખરું. ’

‘ પણ બીજું કંઈ કહેવું કે નહિ ? ’

‘ બીજું તો પાર્વતી બહેન પોતે જ બધું જાણે છે, એમ તે કહેતાં’તાં. ’

‘ પાર્વતી શું જાણતી’તી ? ’

‘ હું તેમને તમારા વેપારની-કમાણીની વાત કહેવા જતી’તી ત્યાં તેમણે કહ્યું કે એ તો તેમને ખબર છે. ’

‘ અને એમ બીજી જે જે વાતો તેં કહેલી, તે બધીની તેને ખબર હતી તેમ તે કહેતી’તી, એમ જ ને ? ’

‘ હા. ’

મનહર સમજી ગયો કે ચતુર પાર્વતીએ ભોળી સુભદ્રા પાસેથી ઘણી વાતો કઢાવી લીધી હોવી જોઈએ, છતાં જાણે તે બધું પોતે જાણતી જ હોય એમ કહી-કહીને સુભદ્રાને તેણે મૂખ બનાવ્યા કરી હોવી જોઈએ. પોતાનું જે કંઈ રહસ્ય સુભદ્રાની જાણમાં હશે, તેમાંનું કશું પાર્વતીની જાણ બહાર નહિ રહ્યું હોય એવી તેની ખાત્રી થઈ ગઈ. પાર્વતીનું મોં દાબવાને હવે તેને રીઝવવાનો યત્ન કરવો જોઈએ એમ તેને લાગ્યું, પણ તે માટે શું કરવું? બે દિવસ પછી તેણે

હરગોવિંદ પંડ્યાને પત્ર લખ્યો, તેમાં આડકતરી રીતે જણાવી દીધું કે 'સુલદ્રા ખુશીમાં છે, અને રોજ પાર્વતીજીને સંભારે છે; ત્યાં આવવાનું થશે, ત્યારે સાથે તેડતો આવીશ !' ગુરુસે થએલી પાર્વતી આ પત્રથી રીઝે કે ન રીઝે પરંતુ તે ચીડાય તો નહિ જ અને પોતાના સંબંધમાં કાંઈ આફું અવળું હરગોવિંદ પંડ્યા પાસે વાટે નહિ, એટલો મનહરનો આશય હતો, અને તે આશય એ રીતે પાર પડે તેમ હતું.

✽

✽

✽

દરેક જાતના તાવ ઉપરાંત બરોળ, કમળો અને પેટનાં દરદો પર નેરોલ નં. ૮૦૮ અક્સીર છે. બાટલી ખરીદતા પહેલાં નેરોલ નં. ૮૦૮ બરાબર તપાસી લેજો. દરેક ગામમાં દવાવાળા તથા ગાંધીને ત્યાં વેચાય છે.

ધી નેરોલ એજન્સી.

ત્રણ દરવાજા, અમદાવાદ.

સ્વદેશી... સસ્તી...
સરસ..... નેરોલની
લંગર છાપ

ખુબ્બેક શાહી વાપરો.
નેરોલની ફાઉન્ડેશન
ઇન્ક તથા રંગર સ્ટાંપ
શાહીએ ખબ પ્રશંસા
મેળવી છે. તમારા
સ્ટેશનરને પૂછો.

પ્રકરણ ૪૫મું

✽

✽

મૃત્યુના મુખમાંથી બચેલી

✽

વૈશાખ માસનો ઉનાળો ધખી રહ્યો હતો. ગરીબો કકળતા: ‘બહુ તાપ પડે છે.’ બણેલાઓ થર્મોમીટર જોધને ઉદ્ગારતા: ‘ઓહો! ૧૧૮ ડિગ્રી તાપ—જોકેબાબાદ જેટલી ગરમી!’ ધનવાનો ગભરાતા: ‘જરૂર કોલેરા ફાટી નીકળશે; જલ્દી નાસી છૂટવું જોઈએ!’ પરંતુ પ્રભુએ ધગધગતા રણુમાંય મીઠા વીરડા મૂક્યા છે. દરિયાકાંઠો, પહાડો અને પર્વતાવાલિઓ, એ આ ભારત-વર્ષની ગરમીમાં આરામસ્થાનો છે; ત્યાં જનારા સુખવસ્તુ ધનિકે, રાજાઓ, મોટા અમલદારો, અને ‘પહેલું’ સુખ તે જાતે નર્મીના ઉપાસક ગરીબ કે તવંગર દર્દીઓ સૂર્યના પ્રખર તાપમાંથી છુટકારો મેળવી શકે છે અને કુદરતની એ અવર્ણનીય કૃપાદૃષ્ટિનાં સ્તુતિગાન કરે છે.

આખું ઉપરનો વૈશાખ માસનો ઉનાળો પણ ગુજરાતની વસંત પંચમીની ઠંડી-મીઠી હવાને વહાવે છે. પ્રભાતની શીતલતા, મધ્યાહ્નનો મધુરો અને બહુધા વાદળાંવાળો તાપ અને સાંજના સુકકી વાયુ-લહરી એ ત્યાં હમેશનાં હોય છે. આખું ઉપરની વસંત વહેલી ખીલે છે અને મોડે સુધી લંબાય છે. ગ્રીષ્મની અસરને લંબાયલી વસંત અને ઉતાવળી વર્ષા થોડી જ વાર ટકવા દે છે. ધનિકાને એ ‘મીઠા વીરડા’નું મૂલ્ય તથા ઉપકારકતા કેવાં લાગતાં હશે તે તો તેઓ જાણે, પરંતુ જીવનમાં કોઈ જ વાર અને એકાદ જ વાર તખ્તીયતને કારણે ઉનાળામાં એ સ્થાને જઈ રહેનારને આખું પહાડ સૃષ્ટિનિયંતાની

અપૂર્વ કૃપાપ્રસાદીરૂપ અને ગુજરાતની ભૂમિની પ્રાકૃતિક વિભૂતિરૂપ લાગે છે, એ તો નિર્વિવાદ છે.

સાંજ પડી હતી. સૂર્યાસ્તને હજી વાર હતી. આછાં વાદળાંને વીંધીને ઝાંખો તડકો આશુ પરના નખી તળાવના પાણી ઉપર પથરાય રહ્યો હતો. વાદળાંની પાછળથી ક્ષણમાં દેખાતો અને ક્ષણમાં છુપાઈ જતો સૂર્ય કિનારાપરનાં વૃક્ષોની ટાચોને સોનેરી રંગની આછેરી કે તીવ્ર ઝાંયથી રંગતો, ત્યારે ભાસતું કે જાણે કોઈ જાદૂગર પોતાનાં માયાવી દૃશ્યોનું દર્શન કરાવી રહ્યો હોય !

અત્યારે તળાવની પાળ પર એક વૃક્ષની હેઠળ, ચોમેરની પુષ્પ-મંજરીયુક્ત વનસ્પતિના સૌરભને, ગત્રીપચી કરતી વાયુલહરીને, વિધ-વિધ પક્ષીઓના મધુરા નિનાદને અને સૂર્યકિરણોની જાદૂગરીને આસ્વાદતાં બે જણ ઉભાં હતાં. એક પુરૂષ હતો, બીજી સ્ત્રી હતી.

‘આપણે અહીં જ થોડી વાર બેસીએ તો કેમ, સુશીલા ? વધારે દૂર જવાથી વળી તને થાક લાગશે.’ હરિહરે પૂછ્યું.

‘મને પણ ક્યારનું એમ જ થતું’તું.’ એમ કહેતાં શીકકું હસતી સુશીલા તત્ક્ષણ બેસી ગઈ; અને હરિહર પણ તેની પાસે બેઠો.

હરિહરને આશુ પર આવ્યાને આઠ-દશ દિવસ થયા હતા. લગભગ ત્રણેક માસની માંદગી પછી સુશીલા માત્ર ચામડીથી વીંટાયેલો હાડકાંનો માળો લઈને પથારીમાંથી બેઠી થઈ હતી ! દેહની ઉજળી ચામડી તેના રક્તિમાહીન વદનને અત્યંત શીકાશ આપી રહી હતી; તેની ઉંડી ઉતરી ગયેલી પણ ચમકદાર આંખો એ વદનને ભયાનક બનાવતી હતી; મલોખાં જેવા હાથ અને વાંસના ટુકડા જેવા સુકા-પાતળા પગ જ્યારે ગતિમાન થતા ત્યારે હાલતા-ચાલતા હાડપિંજરનો ભાસ થતો હતો. આજે લાંબે વખતે પોતે નીરોગી બની હતી, જીવી શકી હતી, અને ખરેખર હાલીચાત્રી પણ શકતી હતી, તે

જોઈને તેને જે આનંદ થતો હતો, તે આનંદનું દર્શન કરાવતું ફિક્કું સ્મિત જ્યારે તે વેરતી ત્યારે તેના વદનની રમ્યતાને બદલે દીનતાનો જ સાક્ષ્ય તકાર થતો.

તેને તાવ ઉતર્યો તે પહેલાંથી દેવકાર ડાસી કણાં કરતાંતાં કે, સુશીલા સાજી થાય ત્યારે ઘરનાં બધાંએ આણુ ઉપર હવા ખાવા જવું છે અને વળતાં અંબાજીની જત્રા કરવી છે; ડાસીની આ પ્રકટ આશા ધણાને કેવળ અકારણુ લાગતી, કારણુ કે એ લાંબાયલી માંદગીમાંથી સુશીલા જીવતી હોય એ વાત જ કોઈને શક્ય લાગતી નહોતી. સુશીલાની આશા ઘરનાં સૌ કોઈએ મૂકી હતી. દેવકાર પોતે પ્રકટ રીતે આશા દર્શાવતી, પરંતુ અંતરમાં તેની એ આશા ડગમગી જાય એવા ધણા વ્યાધિના દિવસો અને રાત તેણે જોયાં હતાં. હરિહરની આશા લાંબા વખત સુધી ડગી નહોતી, પરંતુ છેલ્લા અડવાડિયામાં તેની આશા પણ ડગી ગઈ હતી અને તેની સેવા માટે ઉકાવેલો બધો શ્રમ પાણીમાં જશે, એમ તેને લાગતું હતું.

હરિહરે સુશીલાની જે સેવા કરી હતી, તે નડીયાદમાં ઘેર ઘેર ગવાતી હતી. દેવકાર સાજી થઈ અને જમના ઉપરથી કામના બોજો ઓછો થયો, ત્યારપછી પણ સુશીલાની સુશ્રૂષાનું કામ હરિહરે જ ચાલુ રાખ્યું હતું, જો કે પહેલાં કરતાં પાછળથી તેને જમનાની મદદને કારણે ઓછા ઉજ્જગરા કરવા પડતા. ઘેરનોકર-ચાકર, કામકાજ કરનારાં, અને નર્સ રાખી શકે તેવી સ્થિતિ હોવા છતાં હરિહર સુશીલાની સેવામાં જે મન પરોવી રહ્યો હતો, તે જોઈને લોકો કહેતા કે ‘હવે પ્રાણજીવન સુશીલાના ત્યાગનું કરજ ચક્રવૃક્ષિ વ્યાજ સાથે ભરપાઈ કરે છે !’ આ ટીકા હરિહરને કાને આવતી, પણ તે વખતે તે શરમાતો નહિ. અને કહેતો : ‘એ વ્યાજ અને મુદ્દલ પૂરું ન કરું, તો મારે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે !’ અને છેવટે એ સેવાનું ફળ સુશીલાનો

‘ ઘણી હો તો પ્રાણજીવન જેવા હોજો, બા ! બૂલ કરી પણ બૂલ સુધારી જાણી, બૈરીને છોડી પણ છેવટે તેનો હાથ પણ ઝાલી જાણ્યો ! ’ માંદગી ગધ અને સુશીલામાં જરા ઉઠવા-જેસવા જેટલી શક્તિ આવી, કે તુરત હરિહર માતાને તથા પત્નીને લખને આશુ આવી રધુનાથજીના મંદિરની બે ઓરડીઓ રાખી રહ્યો હતો. જમના અને રામજીને તે સાથે લાવ્યો હતો. ઘર સાચવવાને ગંગાશંકર દ્વે એકલા ઘેર રહ્યા હતા.

રહવારમાં જરા ઠંડી ઓછી થાય એટલે, અને સાંજે સુર્યાસ્ત પૂર્વે હરિહર સુશીલાને લખને ફરવા નીકળતો. અત્યારે તેઓ તળાવ પર ફરવા આવ્યાં હતાં. કોઇ વાર દેવકોર ડોસી અને કોઇ વાર તે તથા જમના બેઉ જ્યારે એ બેઉને સાથે ફરવા જતાં જોતાં, ત્યારે તેમની આંખોમાં જે અમૃત સરખી ઠંડક વહેતી તે વર્તમાન ગુજરાતી સસારની કોઇ જ પુણ્યશીલ સાસુની કે જીવાન વિધવાની આંખે અનુભવી હશે.

તળાવને કાંઠે હરિહર અને સુશીલા વાતો કરતાં હતાં.

‘ હું એક વાત પૂછું; સાચો જવાબ આપશો ? ’

‘ હા, જરૂર. ’

આંખો નીચી ઢાળી, પુનઃ જરા ઉંચી કરી સુશીલાએ પૂછ્યું: ‘ તમને શું એમ નહોતું લાગતું કે હું મરી જઈશ ? બીજાં બધાં તો કહે છે કે હું નવે અવતાર આવી છું. ’

‘ મને પણ છેલ્લા દિવસોમાં એમ લાગવા માંડ્યું હતું કે તું હવે કદાચ બચીશ નહિ. ’

‘ તે વખતે તમને ફરીથી પરણવાનો વિચાર આવ્યો જ હશે ! નવી સ્ત્રીની કાલ્પનિક મૂર્તિઓ પણ તમે ઘડવા માંડી હશે ! ’
સુશીલાએ આંખો નચાવતાં અને ઓઠમાંથી સ્મિત ફરકાવતાં પૂછ્યું:

હરિહરે આવા કારમા પ્રશ્નની આશા રાખી નહોતી. તે જરા ગુંચવાયો, અને તેની ગુંચવણ ઉપર મૃદુ હસતી સુશીલાના ફિસ્કા ગાલપર ખંજન પડ્યાં. થોડી વારે હરિહરે પૂછ્યું : ‘ હું તારા પ્રશ્નનો શો ઉત્તર આપીશ, તે તું કલ્પી શકે છે ? ’

‘ હા ! ’

‘ શો ? કહે જોઈએ, વાર ! ’

‘ તમે કહેશો કે-ફરીથી પરણવાનો તમારો વિચાર જ નહોતો, એટલે નવી સ્ત્રીની કલ્પનામૂર્તિ ઘડવાનો સવાલ જ રહેતો નથી; કહે, ખરું ને ? ’

‘ તદ્દન સાચું ! ’ હરિહર બોલ્યો.

‘ તદ્દન જૂઠું ! ’ સુશીલા બોલી.

‘ કેમ વાર ? ’

‘ તમે જીવાન છો, તમે પુરૂષ છો, તમને ફરીથી પરણવાનો અધિકાર છે; તમે શા માટે ન પરણો ? વિધવાથી ન પરણાય, પણ વિધુરથી તો પરણાય ! ’

‘ વિધવાથી પણ પરણાય એમ હવે લોકો કહે છે. ’

‘ હા, કહે છે ખરા; પણ થોડા જ એ માન્ય રાખે છે. ’

‘ હું પાછો ઘેર ન આવ્યો હોત, તો તું વિધવા જ હતી. તને કયો મત માન્ય હતો, નવો કે જૂનો ? ’ હરિહરે એક પેચદાર પ્રશ્ન કર્યો.

જરાએ અચકાયા વિના સુશીલાએ હિંમતથી જવાબ આપ્યો :
‘ નવો ! ’

‘ તે પણ ફરીથી લગ્ન કર્યું હોત ને ? ’

‘ ના; કારણ કે મારી ઇચ્છા નહોતી ! ’

‘ તું ફરીથી લમ કરી શકત. છતાં તું લમ ન કરત કારણ કે તારી ઇચ્છા નહોતી; તેવી જ રીતે મારી ઇચ્છા ન હોય તો હું પણ ફરીથી લમ ન જ કરું, એ શું તને સમજાતું નથી ? ’

સુશીલા મ્હાત થઇ હોય, તેમ તીર્થ નજર કરીને મૂગી મૂગી હસી રહી. થોડી વાર તેને વિચાર થયો. સ્વામી સાથેના આ વિવાદમાં તેની હાર થઇ હતી, તે તેને સાલતી હતી. તે બેલી: ‘તમારો જવાબ તમે મારા મોઢેથી કહાવ્યો ! જોગી લોકો આવા જખરા હશે ?’

હરિહર હસ્યો, અને બોલ્યો: ‘ જોગી લોકો ખરેખર જખરા હોય છે; સાધારણ વિધુર ફરી પરણ્યા વિના રહી શકતો નથી. પણ જખરો જોગી વિધુર થાય તોય ફરી પરણવાની ઇચ્છા ઉપર કામુ રાખી શકે છે, સમજ ? ’

‘ પણ મારી સ્થિતિ ને તમારી સ્થિતિની સરખામણી જ બોટી છે. હું મરી ગઇ હોત, તો તમે સાચે સાચા વિધુર થાત; તમે ઘેર આવ્યા ન હોત, તો હું સાચી વિધવા ન ગણાત, તે જાણો છો ? છતાં મારા વિચાર મુજબ મને ફરી પરણવાનો અધિકાર હતો ! ’

હરિહરે ચમકતાં પૂછ્યું: ‘ કેવી રીતે ? ’

‘ આપણું લમ થયું હતું એમ હું માનતી જ નહોતી ! ’

‘ એટલે ? ’ હરિહર વધારે આશ્ચર્યમાં દૂખતો જતો હતો.

‘ મારી ને તમારી અણસમજમાં, લમ સંબંધી જવાબદારીના ખ્યાલ વિનાની વયમાં હસ્ત મેળાપ કરેલો—-’

‘ અને તેં તે વખતે પેત્રી વીંટી બોધ નાંખેલી—-’

‘ ઓહોહો ! ’ હસ્તમેળાપ સમયે વીંટી આંગળીમાંથી પડી જવાથી થએલી ગભરામણનો પ્રસંદ યાદ કરતી સુશીલા ખડખડાટ હસી પડી. તે આગળ બેલી: ‘ તમને એ સાંભરે છે ! ’

‘કેમ ન સાંભરે ?’

‘હાં, એ હસ્તમેળાપ થએલો, તેથી જ આપણું સાચેસાચું લગ્ન થએલું એમ હું માનતી નથી; અને તેથી જ સાચું લગ્ન કરવાનો મારો અધિકાર બાકી રહ્યો હતો એમ હું માનતી હતી.’

હરિહર પાછો ગંભીર બની ગયો. તેણે પૂછ્યું : ‘તો પછી તેં એ અધિકારનો ઉપયોગ કેમ ન કર્યો અને મારા આગમનની રાહ કેમ બ્લેક ?’

‘એ અધિકારનો ઉપયોગ કરવાની મને ઇચ્છા નહોતી. મારી માતાને તેથી દુઃખ થાય તેમ હતું, અને મારા જીવનને ભોગે માતાને દુઃખ ન થવા દેવાની મારી પ્રતિજ્ઞા હતી.’

‘ત્યારે તેં મારી રાહ બ્લેક નથી, અને તારી માતાને જો દુઃખ ન થતું હોત, તો તેં અન્યત્ર લગ્ન કર્યું હોત !’

‘જરૂર !’ સુશીલા એમ બોલીને સ્વામીની વદનચર્યા ભેદકદષ્ટિથી જોઈ રહી.

હરિહરના વદન ઉપર શોકની રેખાઓ ભેવાની જ સુશીલાએ આશા રાખી હતી. બોલતાં તો તે બોલી ગઈ, પણ તત્કાળ તેને થયું કે પોતે સ્વામી સમક્ષ બોલતાં જરા વધુ પડતું નિખાલસપણું અને હદ ઉપરાંતની હિંમત બતાવી હતી. તે સ્વામીને ઉદ્દગાર સાંભળવા અત્યંત ઉત્કંઠા ધરાવી રહી.

પરંતુ હરિહરના વદન ઉપર તો સંતુષ્ટતાની રેખાઓ દોરાઈ અને તે બોલ્યો : ‘સુશીલા ! ખરેખર, તારા સરલ અને સાચા હૃદયનું મૂલ્ય તો દેવો જ આંકવા સમર્થ છે !’

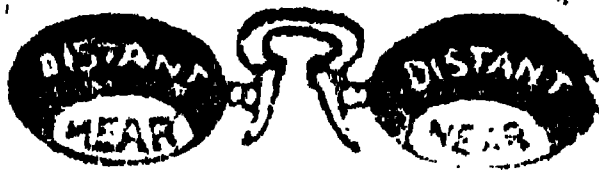
સુશીલાના અંતઃકરણમાં આનંદ અને સંતોષની અમૃતધારા સરવા લાગી. એટલામાં હરિહર આગળ બોલ્યો : ‘કદાચ ભવિષ્યમાં

મારું દિલ પુનઃ વૈરાગ્ય તરફ વળે, તો મને હવે તારા માટેની ચિંતા તો નહિ રહે !

‘હે!!’ એકદમ સુશીલા ગભરાઈ ગઈ. વહન વિવર્ણ બની ગયું. હૃદય ઉપર કારમો આઘાત થવાથી કપાળે પણ પ્રસ્વેદ ઝમઝમ લાગ્યો. બેઠાં બેઠાં તેને ચક્કર આવવા લાગ્યાં અને તેણે મસ્તકને પોતાના નિબળ હાથોમાં લઇને દાખ્યું; પણ એથી ચૈતન્યહીનતા આવતી અટકી નહિ. આંખે અંધારાં આવતાં તે લથડી અને ભય-ભીત હરિહરે તેને પોતાના બાહુદયમાં ઝીલી લીધી.

ૐ ૐ ૐ

૩૫ વર્ષના અનુભવ

પેશોતન એમ. દસ્તુરની કંપની.

૩૦૮૨, ત્રણ દરવાજા પાસે, અમદાવાદ.

ચસ્માની આ પ્રખ્યાત દુકાને આંખો મફત તપાસી

છેલ્લામાં છેલ્લી ઢાંચની મનપસંદ કમાનોમાં દરેક જાતનાં

ઉંચા લેન્સીસ સાથે ચસ્મા ખાસ ઘટાડેલા

ભાવથી બનાવી આપવામાં આવે છે.

એકજ મુલાકાતથી પુરતો સંતોષ થશે.

પ્રકરણ ૪૬મું

✽ ✽

નાનુક પળો

✽

અર્ધમૂર્ચિત થએલી સુશીલા માત્ર ત્રણ-ચાર ક્ષણમાં જ પાછી ભાનમાં આવી. મૂર્છા પૂર્વે ભાનને ટકાવી રાખવા તેણે પોતાના માનસિક તંતુઓ ઉપર જે બળ વાપર્યું હતું તે બળ માત્ર થોડી ક્ષણોસુધી જ નિષ્ફળ નીવડ્યું હતું. ભાનમાં આવતાં તેણે પોતાને સ્વામીના બાહુપાશમાં જોષ અને વક્ષસ્થળ ઉપરથી ખસી ગએલું વસ્ત્ર સમું કરવા હાથ લાંબાવ્યો. તત્ક્ષણ ચિંતાતુર હરિહર બોલ્યો : ‘ સુશીલા ! તને કેમ છે ? હેં ! હમણાં તને શું થયું ગયું ? ’ ગભરાઈ નહિ, હો ! હવે હું તને છોડીને ક્યાંય જવાનો નથી.’

સુશીલાને પોતાની થોડી ક્ષણોની બેભાન દશા સાંભરી. થોડા યત્ન પછી તેના નખળા જ્ઞાનતંતુઓને એ દશાનું કારણ પણ સાંભર્યું. તે સ્વામીના બાહુમાંથી છૂટતાં અને સ્વસ્થ થતાં બોલી : ‘ મારા મન અને તનની નખળાઈ હજી ગમ નથી. તમે મને ગભરાવો છો અને મુંઝવો છો. ’ એમ બોલતાં તો એક વાર વજ્રસમું મન ધરાવતી સુશીલાની આંખમાંથી ડળક ડળક આંસુ ખરી પડ્યાં.

તેના વાંસા ઉપર હાથ ફેરવતો હરિહર બોલ્યો : ‘ મેં તો તને સહજ કહ્યું હતું કે ભવિષ્યમાં માફ મન વૈરાગ્ય તરફ વળે તો મને તારી ચિંતા નહિ થાય; તે ઉપરથી એમ નહિ માનવાનું કે હું તારી પરવાનગી વિના ધરનો ઉંખરો પણ છોડું ! ’

સુશીલાએ ફરીથી આશ્ચર્યકારક મુખમુદ્રા કરીને સ્વામી સામે જોયું. હજી તેની આંખો આંસુથી ભીંજાયેલી જ હતી.

હરિહર બોલ્યો : ‘ તને શું મારા ઉપર વિશ્વાસ આવતો નથી ? તારા માટે મેં માફ વ્રત છોડી લોકોની નિંદા વહેરી છે, તારા માટે મેં શું નથી કર્યું તે કહે, છતાં તારું હૃદય કેમ ક્ષુબ્ધ રહે છે ? ’

‘કાણુ જાણે રાથી, મને એમ લાગે છે કે જાણે તમે ફરીથી ઘર છોડીને ચલ્યા જતા હો !’ સુશીલા જોરથી ઉચ્છ્વાસ બરી રહી.

હરિહર મનમાં બોલ્યો: ‘સાચી વાત છે, સુશીલા ! તને હું છોડી જવાનો જ છું; આજે નહિ, તો મહિને; મહિને નહિ તો ચાર મહિને, અને વધુમાં વધુ પિતૃશ્રાદ્ધ કર્યા પછી તુરત જ તને હું છોડવાનો જ છું ! એટલું જ નહિ પણ બને તેટલું તારું ધન લૂંટીને કાંઈ એવે સ્થળે જઈ પહોંચવાનો છું કે જેતું તને સ્વપ્ન પણ ન આવે !’ આ મનોભાવ વહેતાં સુધી સ્તબ્ધ બેસી રહીને હરિહર બોલ્યો: ‘એ તારા મનની ભ્રમણા છે.’

‘ત્યારે તમે એમ કેમ બોલ્યા કે-તારી પરવાનગી વિના હું ઘર નહિ છોડું ? ત્યારે ઘર છોડવાની મારી પરવાનગી માગવાનો હજી તમારો વિચાર છે ખરો ?’

હરિહર મનમાં ને મનમાં પાછો પડ્યો. ભાષામાં છુપાવેલો મનોભાવ પણ એ ચતુર સુંદરીએ પકડી પાડ્યો, તે જોઈને તે મુંઝાયો. પોતાનું માયાવી સ્વરૂપ જ્યારે તે ચતુરા પકડી પાડશે, ત્યારે પોતાની શી સ્થિતિ થશે તેના ક્ષણિક વિચારે પણ તેને ગભરાવી મૂક્યો. એવી સ્થિતિ આવ્યા પૂર્વે જેમ બને તેમ જલ્દી નાસી છૂટવું જોઈએ, કે માયાવી ભાષાના અધૂરા પ્રયોગો છોડીને પ્રકટ વિશ્વાસ આપવાના પૂરા માયાવી પ્રયોગો કરી, લાગ મળ્યે ઇષ્ટસાધના કરી લેવી જોઈએ, તેવો લાંબો વિચાર કરવાનો અવકાશ અત્યારે હરિહરને નહોતો. સુશીલાની શંકા પ્રત્યે ઇષ્ટ સ્મિત કરીને તે બોલ્યો: ‘સુશીલા ! તું આવી બહેમીલી કેમ બની ગઈ છે ? માંદગીથી નબળા બની ગયેલા મગજના આ બધા વહેમ અને તર્ક છે. તારી પરવાનગી માગીને કાયમને માટે ઘર છોડવાની મેં વાત જ કહી નથી; કાંઈ પણ વાર, કાંઈ કામ પ્રસંગે ક્યાંય બહાર જવું પડે ત્યારે પણ હું તારી પરવાનગી લેવાનો, એમ કહેવાનો મારો હેતુ હતો.’

‘હવે મને સંતોષ થયો.’ સુશીલાના ફિક્કા વહન ઉપર પુનઃ સ્વસ્થતા અને સંતોષની રેખાઓ આલેખાઈ.

હરિહર બોલ્યો: ‘સુશીલા, આપણું લગ્ન થયાને દશેક વર્ષ થવા આવ્યાં—’

‘ના!’ સુશીલા વચ્ચે બોલી ઉઠી: ‘માત્ર ચારેક માસ થયા!’

હરિહર હસ્યો. ‘હા, હું જૂલ્યો; એ આપણું લગ્ન નહોતું; આપણું ખરું લગ્ન તો હું ઘેર આવ્યો, તે દિવસે જ થયું.’

‘એમ પણ નહિ!’ સુશીલા વિનોદપૂર્વક બોલી: ‘ત્યારપછી જે દિવસે તમને મેં ઓળખ્યા, તે દિવસે જ આપણું લગ્ન થયું!’

વૃક્ષની નજર સામેની ડાળ પર એક કપોત અને કપોતિકા દાંપત્યસુખ અનુભવતાં આ અભિનવ માનવદંપતીને હસી રહ્યાં. ક્ષિતિ-જમાંથી ધસી આવેલાં વાદળાંએ સૂર્યને ઢાંકી દઇને સંધ્યાનો અધ-કાર વહેલો આવ્યો. રૂપેરી કિનારીને ફરકાવતી વાદળી હસતી હસતી શીતળ જળકણુને ખંખેરવા લાગી. વાયુએ મંદતા ધારણ કરી જળ-કણુના નૃત્યને મનોરમ્ય બનાવ્યું. વસંતનું યૌવન અનુભવતી વનસ્પતિ અને પુષ્પો પોતાની મદમત્તતાનો સંચાર કરવા લાગ્યાં. હરિહર આ પ્રકૃતિજીલાની વચ્ચે સુશીલાની નિકટ ખસીને તેને ખભે હાથ મૂકતો અને તેની આંખોની કીકીઓમાં જોતો મૃદુ સ્વરે બોલ્યો: ‘સુશીલા! શું તેં મને ખરેખર ઓળખ્યો છે?’

‘હા, મેં તમને ખરેખર ઓળખ્યા છે; શું તમને તેમાં કંઈ અંદેશો રહે છે?’ સ્વામીની આંખોના ધ્રુજતા તેજમાં પોતાની આંખોનું સ્થિર તેજ મિલાવતી સુશીલા બોલી.

હરિહરે પોતાની આંખોને પાછી બોલાવી લીધી અને ઊંડો-છૂપો નિઃશ્વાસ નાંખ્યો. સુશીલાથી એ નિઃશ્વાસ ન સંભળાય એવી ખચરદારી તેણે રાખી હતી, પણ તે નિષ્ફળ નીવડી. સુશીલાએ સ્વામીનો ધીરો ઉજળુ નિઃશ્વાસ સાંભળ્યો અને તેણે પૂછ્યું: ‘શું હું તમને ઓળખી શકી નથી, એમ તમે માનો છો? તમારા હૃદયની સુંદરતાને હું તમારા દેહની ચામડીની આરપાર જોઉં છું, નાથ! હું એટલું પણ જોઉં છું કે મારી સાચી સુંદરતા પણ તમારા

દિલમાં જડાઇ છે; છતાં કેંઈ કાંઈ વાર તમારા આવા છૂપા નિઃશ્વાસો મને સમજતા નથી. ’

જો અત્યારે હરિહરના મગજ ઉપર પોતાના માયાવી સ્વરૂપને ટકાવી રાખવાનો જોગ ન હોત, તો અત્યારે જરૂર તેની આંખો અશ્રુધારા વરસાવતી હોત. જેના દિલમાં પોતે વસી રહ્યો હતો, જે પોતાના દિલમાં વસી રહી હતી, તે જોઈ તદ્દન નિકટ હોવા છતાં કેટલાં બધાં દૂર હતાં ? તેઓ કદાપિ વાસ્તવિક નિકટતા અનુભવી શકે તેમ નહોતું. આ ગૃહજીવનની ગમે તેવી રચિ-કરતા છતાં એક દિવસ તો તેને છોડવાનું જ હતું. તે ધન હરવાને આ ઘરમાં ધુસ્યો હતો; એ લાગ મળી જતાં તે ધન હાથ કરીને નાસી જવાનો હતો; અને એ વખતે સુશીલાનો સ્નેહપાશ તોડી-વઢોડીને, તેને ઉપજીવેલા વિશ્વાસને પગ હેઠળ કચડીને, તેના હૃદય ઉપર છૂરી ફેરવીને આત્મી નીકળ્યા વિના તેનો છૂટકો નહોતો; કદાચ તે હિંમત કરીને આ સ્નેહકમળની પાંખડીઓમાં બદ્ધ થએલો ભ્રમર બને અને ધન હરીને નાસી જવાની લોહપતાનો ત્યાગ કરે, તો પણ એક દિવસ તો એવો આવવાનો ભય હતો કે જે દિવસે તેનું માયાવી સ્વરૂપ ઉઘાડું પડી જવાનું, અને પોતે એક જ ક્ષણમાં આ મનોહર સ્વર્ગ છોડીને નરકાગારની યાતનાઓની વચ્ચે જઈ પડવાનો !

પરંતુ આ વિચારને અંતે તે ભાનમાં આવ્યો કે એ માયાવી સ્વરૂપ અત્યારે પ્રકટ કરી દેવું જોઈતું નથી, કારણ કે હજી ધનહરણ કરવાનો પ્રયોગ બાકી હતો. વળી સુશીલાના છેલ્લા શબ્દોનો જવાબ તેને આપવાનો હતો, તેથી તે બોલ્યો : ‘ સુશીલા ! ’ અને જરા હસીને તે આગળ બોલ્યો : ‘ મારા ઉચ્છ્વાસ નિઃશ્વાસ ઉપર પણ તું કાંઈ કાંઈ ચણતર ચણે છે, એ તે તારું મન કેવું કહેવાય ? અંતરની સુંદરતાને પરસ્પર પિછાણનારાં પતિ-પત્ની આવી એકાંતમાં દિલ બોલે, તે પ્રસંગ શું તને સાધારણ લાગે છે ? શું તે વખતે હૃદયના બાવો ફેફસાંની ધમણની બહાર કાઢવાની પણ હાંપત્યપ્રેમનો દેવતા ના પાડે છે ? ’

સુશીલા ફરીથી હસી અને પોતાના ખભા ઉપર હાથ મૂકી રહેલા સ્વામીના ગાલ ઉપર ધીમી થપાટ મારીને બોલી: ‘એથી માહું ન બસાડતા ! મનમાં આવે તે બધુંય તમારી પાસે કહેવાનો મને અધિકાર છે.’

‘તેની હું ક્યાં ના કહું છું?’ હરિહર બોલ્યો.

‘પણ હજી હું તને મારા મનમાં જે કાંઈ આવે છે તે કહેતો નથી, એટલો ચોર છું.’ એમ હરિહરથી મનમાં બોલ્યા વિના રહેવાયું નહિ. આ નાજુક વાતાવરણની વચ્ચે તેનું મન વિચારના દોર ઉપર દોડવા લાગ્યું: ‘આ ગૃહ, આ પત્ની અને આ સ્વર્ગસુખ એડવાનો જ સમય આવશે, એમ માનવામાં હું ઉતાવળ કરતો નથી? આટલા મહિના સુધી મેં સાચા પ્રાણજીવન તરીકે જે કાંઈ ઢોંગ કરી બાંધ્યો છે તે સફળ થયો છે, એટલું જ નહિ પણ ઢોંગને બૂલી જવાની ક્ષણોમાંય મારા અંતઃકરણે સૌનો પ્રેમ મેળવ્યો છે. મારા દિલનો ભેદ હું મૃત્યુ સુધી દિલમાં જ દાટી રાખું, તો શું તે ન ચાલી શકે? શા માટે ધન ચોરીને નાસી જવું? શા માટે આ સરળ દિલની બાળાના દિલ ઉપર વજનો પ્રહાર કરવો? ધન ચોરીને નાસી જવાથી હું આજના જેટલું સુખ ભોગવી શકવાનો નથી, આવી પ્રેમાળ પત્ની મેળવી શકવાનો નથી; ત્યારે તેમ કરવાથી મને શું વધુ મળે તેમ છે? જેવું જોખમ પ્રાણજીવન તરીકે ધરમાં રહેવામાં છે, તેવું જ જોખમ ધન ચોરીને નાસી જવામાં પણ છે; બેઉ રીતે પકડાવાનો ભય છે, અને બેઉ રીતે નહિ પકડાતાં સુખી જીવન ગાળવાના લાભનો સંભવ પણ છે. એક જીવન ‘પ્રાણજીવન’ને નામે ગાળવાનું છે, બીજું જીવન ‘હરિહર’ને નામે ગાળવાનું છે; ‘હરિહર’ નામ આ જગતમાં નહિ ચાલે તો શું હાનિ થઈ જવાની છે? હરિહર પોતે એમ કેમ ન માની લે કે હરિહર મરી ગયો છે અને પ્રાણજીવન મરવાને બદલે જીવતો રહ્યો છે? બસ, જો એટલું માનું અને માનવામાં છેવટ સુધી ફાવું, તો મારા મનની બધી વિટંબણા મટી જાય! અને ન ફાવું તો જે બધાં દુઃખો ચોરી કરીને નાસી

ગયા પછી પકડાતાં વેઠવાનાં છે, તે જ દુઃખ ધરમાં રહીને પકડાતાં પણ વેઠવાનાં જ છે !

આ વિચરને અંતે હરિહરને લાગ્યું કે પોતાના મનમાં આવેલો આ વિચાર સુશીલા ઉપરના પક્ષપાતી મનોભાવનું ફળ છે. મનની આ પ્રકારની દ્વિધા સ્થિતિ પહેલી જ વાર અનુભવતાં તે મુંઝાવા લાગ્યો. ‘શું કરવું? આ કે તે?’ એ વિચારમાં દટાઈ રહેલા હરિહરને સુશીલાએ તંદ્રામાંથી જાગૃત કર્યો: ‘ઉઠો, ઉઠો, અંધારું થતું જાય છે અને વરસાદના છાંટા વધારે આવે છે.’

એઉ ઉઠ્યાં અને દૂર ઊભીને રાહ જોતી જમનાને જોઈ સ્મિત વેરતાં તે તરફ ચાલવા લાગ્યાં.

✽

✽

✽

કાન્ત ટેલરીંગ એન્ડ કટીંગ કોલેજ

તમારાં નાણાંનો ગેરઉપયોગ નહિ કરતાં વખતસર અમારી પાસે આવો. જ્યાં નિરાશાને સ્થાન નથી.

સ્વતંત્ર ટેલર માસ્તર બની, ગૃહ ઉદ્યોગ હાથ કરો. શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી ટેલરીંગ શીખવાનું વિશ્વાસપાત્ર સ્થળ. વિદ્યાર્જન નહિ કરતાં લખો યા મળો :—
ધી કાન્ત ટેલરીંગ એન્ડ કટીંગ કોલેજ

પ્રીન્સીપાલ—કે. એમ. પરમાર ડી. એ. ટી સી. એ. (લંડન)
એલીસબીજ પાસે કૈલાસ ભુવન. અમદાવાદ.

પ્રકરણ ૪૭મું

મન ઉપર બળાત્કાર

‘શું કરવું ? આ કે તે ?’ એ વિચારમાં ગુચ્ચવાયેલા હરિહર આશુ પહાડ ઉપર સ્નેહાળ માતા અને પ્રેમરસે ભીંન્ન-યલા પત્નીના સમાગમમાં દિવસો ગાળવા લાગ્યો. પાપથી ખેંચીતો હોવા છતાં ધનહીન અવસ્થાનાં દુઃખો ખમીને ધનને જ ભજતો હરિહર જ્યારે એકલો પડતો ત્યારે એક વિચાર કરતો, અને સુશીલાની સમીપે ઉપસ્થિત થતો ત્યારે ખીજો વિચાર કરતો. આ જ અનિશ્ચિત અવસ્થામાં દિવસો વીતતા હતા. સુશીલાની વિશુદ્ધિના તેજથી તે અંજલયેલો રહેતો, તેના દિલની સરલતાથી તે અનુકંપાશીલ બનતો, તેના સાચાપણા આગળ તે પોતાને દીન જોતો; એ પવિત્ર સ્ત્રીના જીવનને તેના બનાવટી પતિ બની અપવિત્ર કરવું, તે કરતાં તેનું ધન લઇને નાસી જવું એ ઓછું પાપ છે, એમ તેને લાગતું. તે પોતાની હિંમતનું સરદૈયું કાંઈ વાર એકાંતમાં કાઢતો, ત્યારે તેને સમજતું કે પોતે સ્વભાવે ખેંચાયેલો હોય, પરંતુ જો પોતે ખૂબ હિંમત ચલાવી શકે તો પારકા ધનનો ઢગલો ચોરી લઈ શકે, પરંતુ પરાધ સ્ત્રીના જીવનને અપવિત્ર કરવાની હિંમત તો ન જ ચલાવી શકે ! ચોરી પકડાતાં પોતે ચોર તરીકે જોલમાં જાય તેથી તેને ઓછું દુઃખ થાય, પરંતુ પરાધ સ્ત્રીના જીવનને ધૂળમાં મેળવીને પોતે જોલમાં જાય, તે અપવિત્રતાનો ડંખ પોતે આખા જીવનમાં ભૂલી જઈ શકે નહિ, તો પછી પેલો સ્ત્રી તો તે કેમ જ ભૂલે ?

આ પ્રમાણે સુશીલા પ્રત્યેના મનોભાવને કારણે પણ તેનું મન એ દિશાએ ખેંચાતું. સુશીલા સમજતી હતી કે પોતાનો સાચો

સ્વામી પોતાને પ્રાપ્ત થયો છે. હરિહર ધન લૂંટીને ચાલ્યો જાય તો સુશીલાને એક બાજુએ ધન ખોવાતું દુઃખ થાય, બીજી બાજુએ પોતે ઠગાઈ એ દુઃખ થાય, ત્રીજી બાજુએ સાચું વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થાય અને ચોથી બાજુએ આશાના ઉંચા ઉંચા મિનારા ઉપરથી નિરાશાના મૃગજળમાં તૂટી પડવાનો આઘાત થાય. આ ચારે દુઃખથી ઘેરાયલી સ્થિતિમાં તેને મૂકીને નાસી જવું તે સારું કે તેને સંતોષ આપીને જ્યાંસુધી ચાલી શકે-ઠગાઈ ખુલ્લી ન પડે ત્યાંસુધી આમ ને આમ ચલાવ્યે જવું તથા ઠગાઈ ખુલ્લી ન પડવાના દૈવયોગનો લાભ પોતે લીધા કરવો અને એ રીતે સુશીલાના સુખસ્વપ્નમાં ભંગ ન પડવા દેવો તે સારું, એ બે પ્રશ્નો જ્યારે હરિહર પોતાના મનને પૂછતો, ત્યારે પણ સુશીલાની વિશુદ્ધિને અખંડ રાખવાની તરફેણમાં જ તેવું મન તેને પ્રત્યુત્તર આપતું ! આ પ્રત્યુત્તર આપતાં પોતાનું મન પાપથી ડરતું હતું કે સુશીલાના આત્માની પવિત્રતાની સામે એક ડગલું પણ આગળ ભરવા જતાં હિંમત હારી જતું હતું. તેનો નિર્ણય પણ હરિહર કરી શક્યો નહિ. માત્ર તેને એક માર્ગ સૂઝ્યોઃ સુશીલાની વિશુદ્ધિને એમ ને એમ સુરક્ષિત રાખીને જો પોતે સુશીલાના બનાવટી પતિ તરીકે તેને ચાલુ સુખ તથા સંતોષ ઉપજાવી શકતો હોય, તો તેને તે વધારે ઇચ્છુ હતું. જો એમ બને, તો ધન લૂંટીને નાસી જવાની ઇચ્છાનો ભોગ પણ તે આપી શકે તેમ હતુંઃ પણ એમ ક્યાંસુધી ચાલી શકે એ પ્રશ્ન તેને પ્રતિક્ષણે મુંઝવતો હતો.

પોતાનું મન સુશીલા તરફ ઝૂકતું જતું હતું, વાસનાનો માર્ગ ખુલ્લો જતો હતો, રસિકતાનો કેદ મગજમાં ચડતો જતો હતો, એ સ્થિતિ આગળ વધતાં શું થશે અને શું નહિ થાય, તેનો વિચાર કરતી વખતે હરિહર બહુ મુંઝતો. પોતાના આંતરમન અને બાહ્ય-મનના ઉદ્દગારો વચ્ચેનો ભેદ અને તે ભેદનાં કારણો તે શોધતો પણ તે તેને હાથ લાગતાં નહિ ! ‘હું કયો મોટો ધર્માત્મા છું કે સુશીલાને લૂંટતાં કરું છું, તેની સરલતાની દયા ખાઉં છું ?’ એવો પ્રશ્ન કરીને

૧ બાહ્યમનને મજબૂત બનાવવા મથતો, પણ થોડી ક્ષણોમાં આંતર-
મન પ્રબળ ઉદ્ગાર કરતું, બાહ્યમનના મથનને નિષ્ફળ કરતું અને
હેતુ: 'ત્યારે બંને પાપાત્મા બન, પણ તેમ કરતાં તને સુખ અને
શાંતિ મળશે કે કેમ તેની ખાત્રી પહેલાં કરી લેજે!' એ જ ક્ષણે
હરિહરના મનનું બધુંય કૃત્રિમ બળ ઓસરી જતું!

'પણ હવે ચેતવું તો જોઈએ જ!' સુશીલામાં લુપ્ત થતા જતા
શાંતાના મનને તેણે સંભળાવ્યું: 'ભવિષ્યમાં જે થાય તે ખરું, પરંતુ
સુશીલાની વિશુદ્ધિને અખંડ રાખવા માટે મારે તેના સંમ તથા
પર્યાયમાં હવે બહુ રહેવું તે જોખમભરેલું છે.'

મધ્યાહ્નનો સમય હતો. હરિહર પથારીમાં પડ્યો. પડ્યો આવા
વિચારોમાં હિંચકા ખાતો હતો. મધ્યાહ્નની ગરમીથી શરીરમાં આળસ
રાય છે અને પથારીમાં પડતાં સહેજે નિદ્રાથી આંખ ઘેરાવા લાગે
જ, પરંતુ વિચારોને હિંચકે જ્યારે હરિહર ખૂલતો હતો ત્યારે ઘેરાતી
આંખો પણ જાગૃત બની જતી અને પથારીમાં પડ્યા છતાં
શરીરમાંથી આળસ ઊડી જતું. આંખો મીચીને પથારીમાં
ડેલા હરિહરને જોતાં અને નિકટમાં અન્ય કોઈ નથી એમ જોતાં
શીલાએ ફૂલની તબક્કામાંથી એક ગુલાબનું ફૂલ લઈ ચૂતેલા હરિ-
હરની પાસે ધીરે પગલે જઈ પહોંચી, ફૂલને તેના નાકની સમીપે ધર્યું.
શાબની અણુધારી સુવાસ આવતાં જ હરિહરે આંખો ઉઘાડી અને
જે હાથ પાછો ખેંચી લેતી તથા મૃદુ હાસ્યપુણ્યો વેરતી સુશીલાને
દ્રષ્ટ. તે આંખો ચોળતો પથારીમાં બેઠો થયો, એટલે સુશીલા બોલી:
'જલ્દયુ' કે તમે ઉઘી ગયા હશે; પણ તમે તો જાગતા'તા.'

'ત્યારે મને ઉંઘમાંથી જગાડવા જેવું શું અમત્યનું કામ હતું?'
રેહરે પૂછ્યું.

'કશું જ નહિ. માજી ઉંઘે છે, જમના બહેન ઉંઘે છે, રામજી
બે છે, અને મારી ઉંઘ પૂરી થઈ ગઈ છે.'

'એટલે તારી સાથે મારે પણ જાગવું જોઈએ, એમ જ ને ?'

‘ હાસ્તો ! ’ અને સુશીલા હસી પડી. હવે તેના હાસ્યમાંથી દીનતા નહિ પણ મધુરતા રેલાતી હતી. તેના શરીરનું શૈથિલ્ય ઘટતું જતું હતું, શરીરમાં નવા લોહીની ભરતીથી મુખપર રક્તિમા આવતી જતી હતી, અવયવોમાં સ્ફૂર્તિ ઉભરાતી હતી અને નેત્રમાં વિલાસ-પૂર્ણ તરલતા દર્શન આપતી હતી.

હરિહર સુશીલાના આનંદપૂર્ણ વદન સામે જોષ રહ્યો. સુશીલાનાં નેત્રોની ચમક જાણે તેને ચેતવણી આપતી હોય તેમ તે સાવધ બન્યો અને બોલ્યો: ‘ ત્યારે થોડું પાણી આપ; નહિ તો રામજીને કહે કે લાવે. ’

‘ બહેને બિચારો ઉધે; હું જ લાવું છું. ’ એમ કહી સુશીલા પાણીનો લોટો અને પ્યાલો લઈ આવી. પથારી પાસે બેસી તેણે પ્યાલામાં પાણી રેડી પ્યાલો હરિહરના હાથમાં આપ્યો. પાણી પાને પ્યાલો નીચે મૂકી હરિહર સુશીલાની સામે જોષ રહ્યો.

‘ શું જુઓ છો ? ’

‘ તારી તબીયત હવે સુધરે છે ખરી; તને પણ એમ લાગતું જ હશે ને ? ’

‘ હા, મનેય સુધારો લાગે છે. ’

‘ તોય હજી આપણે અહીં એક મહિનો રહેવું છે, અને એક સારો વરસાદ થઈ ગયા પછી જવું છે. ’

‘ જેવી તમારી મરજી. ’

‘ પણ હવે એક બીજી વાત. ’

‘ શું વળી ? ’

‘ હવે તને ઠીક થતું આવે છે, અને મારી સેવાશુશ્રૂષાની જરૂર નથી. તારી તબીયતને માટે જ મેં મારું વ્રત અંતિ કરીને તને સ્પર્શ કર્યો હતો. હવે એ અધૂરું મૂકેલું વ્રત મારે પૂરું કરવું જોઈએ. ’

‘ જા...લે, હું ક્યાં ના કહું છું ? ’ સુશીલાએ નીચું જોઈને ઉત્તર આપ્યો. એ ઉત્તરમાં અશ્રાવ્ય મનોવ્યવસ્થા હતી.

‘ જો ને, ભગવાં વચ્ચો તો હજી હું પહેર્યા કરું છું; શ્રાદ્ધપક્ષ આવે અને પિતાજીનું શ્રાદ્ધ કરું એટલે પછી મારું વ્રત પૂરું થાય. વચમાં જે આપદર્મ આવી પડ્યો તે નિભાવી લીધો. ’

‘ હું તે સમજું છું. વ્રત પૂરું કરવાથી તમને સંતોષ મળતો હોય, તો મારો કશો વાંધો કે વિરોધ નથી. ’ સુશીલાએ હવે ખુલ્લા મનથી કહ્યું.

હરિહરે છૂટકારાનો દમ લીધો. સુશીલા સાથેના પરિચયમાંથી મનને પરાણે પરાવૃત્ત કરવા માટેનો એ પહેલો પ્રયત્ન હતો. એ પ્રયત્ન પછી બીજો શો યત્ન કરવાનો હતો, કેમ કે કાર્યદિશા અહમ્મ કરવાની હતી તેનો કશો નિર્ણય હરિહરનું અનિશ્ચિત મન કરી શકતું નહોતું, પણ ધીરે ધીરે તેને જોઈતો માર્ગ સૂઝી આવશે એવા આશાવાદ ઉપર અવલંબી રહેવા સિવાય પોતાથી બીજું કશું હાથ તુરત અને તેમ નથી એમ તેના મુંઝાતા અસ્થિર મનને લાગતું હતું.

દિવસો જવા લાગ્યા. માત્ર શરીરસ્પર્શ સિવાય હરિહર અને સુશીલા પૂર્વવત્ એક બીજાના સંપર્કમાં જ સમય ગાળતાં. સુશીલાની વાણીની, સ્વભાવની અને શરીરની સુંદરતા હરિહરના ચિત્તમાં દૂર રહી રહીને પણ પોતાનો વાસ કર્યો જતી હતી. વળી પાછો હરિહર મુંઝાવા લાગ્યો. મન ઉપર બળાત્કાર કરીને સુશીલાથી દૂર રહેવાનો યત્ન કર્યા વિના હવે ચાલવાનું નથી, એમ તેના મનને લાગ્યું અને તેણે નિશ્ચય કર્યો કે કાંઈ પણ રીતે સુશીલા સાથે કલહ કરવો કે જોયી વધુ નહિ તો થોડા દિવસ-જ્યાંસુધી રોષ ટકશે તેટલા દિવસ-એ મોહક પરિચયને દૂર હડસેલી શકાય.

કલહ કરવાના પ્રસંગો તે શોધતો, પણ હાથ લાગતા નહિ. વાતચીતમાં તે સુશીલાના વિચારથી વિરુદ્ધનો વિચાર સહજમાં દર્શાવતો, પરન્તુ તેથી વાતચીત કાંઈક લંબાતી, પણ કાંઈ કલહ ઉઠતો નહિ.

સ્વામીનો વિચારબેદ સ્વામીને જ મુખારક કહીને સુશીલા વાતચીતને આટોપી લેતી, અથવા સ્વામીનું દષ્ટિબિંદુ બરાબર હોય, તો પોતાના વિચારમાં બેદ હોવા છતાં સ્વામીના દષ્ટિબિંદુપૂર્વક સ્વામીનો વિચાર બરાબર હોવાનું સ્વીકારતાં તે વાર લગાડતી નહિ; પરંતુ દષ્ટિબિંદુ વિષેનો પોતાનો મતબેદ કાયમ રાખતાંયે તે કડવાણને જરાયે પ્રવેશવા દેતી નહિ. પછી હરિહર કેવી રીતે દલહ કરે કે સુશીલા ઉપર રીસ ચઢાવીને તેનાથી દૂર રહે ?

છેવટે એક દિવસે તેને લાગ મળ્યો. સહવારે રસોડામાં સુશીલાની સમીપે ચાહનો પ્યાલો પિરસાયેલો તેણે જોયો. સુશીલાનાં આંતરડાં બહુ નબળાં પડી ગયાં હોવાથી તેને ચાહ પીવા દેવાની નહોતી. બલકે ચાહ પીવાની ડાકટરની મનાઈ હતી. પરંતુ શરીર જરા સુધસ્વા લાગ્યું એટલે ચાહ પીવાની નિત્યની ટેવ ઉભરાઈ આવી. તેને ચાહ પીવાનું મન થયું. પોતાને ચાહ આપવા તેણે સામુને વિનંતિ કરી તો થોડા દિવસ તો દેવકારે ગણુકારી નહિ. પણ પછી તેને દૂધને બદલે રોજ એક વાર દેવકાર ચાહ આપવા લાગી, છતાં હરિહરથી છૂપી રીતે જ. પોતાના પુત્રનો આગ્રહી અને નિયમિત સ્વભાવ દેવકાર બળુતી હતી, એટલે તેને બળુવા દીધા વિના જ તેણે સુશીલાને ચાહ આપવા માંડી હતી, જેને આઠ-દશ દિવસ થઈ ગયા હતા. સુશીલાને પિરસાયેલી ચાહ હરિહરે જોઈ, કે તુરત તે હતાવળે પગલે રસોડામાં પેઠા અને પિરસાયેલી ચાહના પ્યાલાને એવા જોરથી ઠેણું માર્યું કે ચાહ અને રકાબી બેઉ ચૂલામાં જઈને પડ્યાં ! સુશીલા સમક્ષીને કપડાં સંકારતી આવી ખસી. ‘હાં, હાં, બાઈ ! આ શું કર્યું ?’ કહેતી જમના ઉડેલા ચાહના છાંટાથી દાઝતી બેઠી ગઈ.

‘શું કર્યું’ કહો છો ? તમે બળુતાં નથી કે ચાહની મનાઈ છે ? હરિહર રોષ કરીને ધાંટો કાઢતો બોલ્યો.

‘પણ તેમને દૂધ ભાવતું નહોતું, એટલે થોડા દિવસથી જ ચાહ આપીએ છીએ.’

‘કારણ કે ગએલી માંદગી તેથી સહેલાઈથી પાછી આવે છે ખરું ને ? અને માંદા પડનારને શી ચિંતા છે ? વેઠ કરનારાં તૈયાર છે !’

એમ બોલીને હરિહર ચાલ્યો ગયો. તેના મુખપર ક્રોધની રેખાઓ જોઈને સુશીલા પણ ચમકી ગઈ. તે દિવસથી સુશીલાની ચાહ બંધ થઈ, હરિહરના મુખપરનું સ્મિત અદૃશ્ય થયું અને દંપતીનો એકાંત વાર્તાલાપ પણ અટક્યો.

આરામ થયા બાદ

પૈસા આપો

સ્ત્રીઓનું બંધ માસીક રતુ

ચાને દર મહીને અઠકાવ આવવો, દૂર બેસવું (અભડાવું) તુરત ચાલુ કરનારી દવા ‘આર્તિવોલ્પાદક’ ‘રજીસ્ટડ’ વાપરવાથી કોઈ પણ ખતનું સુકચાન થતું જ નથી, સગર્ભાએ ખાવી જ નહિ, કી. કમ્પ્લીટ કોર્સ ર. દર, ફાયદો ન થાય તો ડબલ પૈસા પાછા. છતાં વિશ્વાસ ના હોય તેઓ કોન્ટ્રાક્ટ કરો. એકની દરગણી કાંમત પડશે. લખો યા મતો :— વૈદ્યરત્ન એ. જી. આચાર્ય ‘ભીષ્મરત્ન’ (કાશી) ઠે. પાંજરા પોળ, અમદાવાદ, પત્રવહેવાર તથા મુલાકાત તદ્દન ખાનગી રહે છે. જવાબ માટે ટીકીટ ખીડવી. તમા ક. જાંદગીમાં કદાપિ ગર્ભ નહિ રહેવાની દવા એડર્ટરી બનાવી મળશે. કી. રૂ. ૩૧. પંદર, અમ્રાઉથી.

“ધેર બેઠા તદ્દન મક્ત. ગુપ્ત દર્દોના ગેરંટીડ અનુભવસિદ્ધ ઉપાયોનું પુરવઠું”
લખો :—વૈદ્યરત્ન એ. જી. આચાર્ય પાંજરાપોળ અમદાવાદ.

ક્ષય રોગ માટે ઇલાજ ઉમકાલોઆખો

ક્ષય અને ટી. બી. એ દરદો બચાંકર મનાય છે. અને કેટલાક કમનશીય કેસોમાં તો તે પ્રાણહાતક નીવડે છે.

હિંદ જેવા ગરીબ દેશમાં યોગ્ય પોષણ અને યોગ્ય સારવારના અભાવે અનેક હિંદીઓ આ ધૃણાત્મક રોગના ભોગ બને છે. વળી ક્ષય રોગની સારવાર એટલી ખર્ચાળ હોય છે કે એ સારવારનો લાભ ગરીબ લોકો ઉઠાવી શકતા નથી. પરિણામે તેઓને તેમના બાગ્યને શરણે થવું પડે છે.

લંડનના વિશ્વવિખ્યાત ડોક્ટર કાસ એચ. સ્ટીવન્સે વરસોની જહેમત અને શોધખોળના પરિણામે ક્ષય રોગના ઇલાજ માટે “ ઉમકાલોઆખો ” નામની એક કિંમતી દવાની થોડાંક વરસ થયા શોધ કરી છે. ઉમકાલોઆખો નામના છોડવામાંથી આ દવા બનાવવામાં આવે છે.

કાસ એચ. સ્ટીવન્સ એક વખત ક્ષય રોગના ભોગ બન્યા હતા અને તેઓ પોતાની જ શોધેલી દવા ઉમકાલોઆખોના સેવનથી મુક્ત થયા હતા. ત્યારથી તેઓએ આ બનાવટ જનતાના હિત માટે જગત સમક્ષ મૂકી છે.

ગમે તે જાતના ક્ષય રોગમાં “ ઉમકાલોઆખો ” સફળ નીવડે છે, એવું ડોક્ટર સ્ટીવન્સનું કહેવું નથી. પરંતુ ઘણા ખરાબ કેસોમાં પણ ઉમકાલોઆખોએ સુંદર કાર્ય બજાવ્યું છે, એવાં અનેક પ્રમાણપત્રો ઇંગ્લેન્ડ અને સ્વીટઝરલેન્ડના પ્રતિષ્ઠિત ડોક્ટરોએ આપેલાં છે.

ક્ષય રોગ કે ટી બી. ના શરૂઆતના સ્ટેજમાં “ ઉમકાલોઆખો ” અકસીર ઇલાજ તરીકે પુરવાર થયેલો છે. સામાન્ય રીતે ત્રણ મહીનાના સેવનથી આ દરદ નિર્મુળ થાય છે. તો પણ આ ટ્રીટમેન્ટનો બધો આધાર દરેક વ્યક્તિગત કેસની સ્થિતિ ઉપર અવલંબે છે.

જીનીવાના પ્રખ્યાત ડોક્ટર એડરીયન શેહાયે “ ઉમકાલોઆખો ”ની સારવારનો ઉંડો અભ્યાસ કર્યો છે અને તેઓએ વર્ષોના અનુભવ પછી આ ઇલાજની અકસીરતા માટે સુંદર અભિપ્રાય આપ્યો છે.

આ દવા એમ. એમ. મહેતાની કંપની-સારંગપુર ફાક્ટોરી, પાળ, ઓફીસ (રીડ રોડ) અમદાવાદ-એ ઠેકાણે મળી શકે છે. તેમને એક પત્ર લખવાથી આ સારવારને લગતું સાહિત્ય મફત મળી શકે છે.

પ્રકરણ ૪૮મું

જ

જ

ઉદાસીનતાથી અકળામણ

એક, જે અને ત્રણ દિવસ ગયા, ત્યાં તો હરિહર ગૃહના ગમ-

 ગીન વાતાવરણથી અકળાવા લાગ્યો ! દેવકાર પુત્રના ગરમ
 મીઠામીઠાથી ખેંચીતી હતી, એટલે તેને ઝાઝું કહેતી નહિ;
 જમના તેની સાથે વાતચીત કરતાં પહેલાં લામનો મીઠામીઠા ખરાબર
 છે કે નહિ, તે જોઈને ખપપૂરતી વાતચીત કરતી; અને સુશીલાને
 સ્વામી સાથે કેવળ અબોલા રાખવાનું કારણ નહોતું, એટલે તે જરૂર
 પડતાં સ્વામીને ગંભીર વદને કાંઈ પૂછતી-ગાછતી અને હરિહર ઠાવકે
 મ્હોંએ તેનો જવાબ આપતો. સુશીલાના વદનમંડળમાંથી સ્ફૂરતાં
 મોહક કિરણોથી ન અંજવાનો તેનો મનોનિશ્ચય હતો, એટલે હરિ-
 હર કાંઈ વાર આંકું જોઈને, તો કાંઈ વાર નીચું જોઈને જવાબ આપી
 ખતાવતો. એ રીતે તેણે જે દિવસ ચલાવ્યું પણ કાણ જાણે શાથી,
 તેના મનને અકળામણ થવા લાગી ! ત્રીજે દિવસે જ્યારે સુશીલાએ
 આવીને પૂછ્યું : ‘બા પૂછાવે છે કે આજે એકાદશી કરશે ?’ ત્યારે
 તેના ડગતા નિશ્ચયે મનને ઢીલું બનાવ્યું, મને આંખોને પ્રેરી, આંખોએ
 સુશીલાના વદન તરફ જોયું—પણ સમભાવશીલપણે, અને જવાબ
 આપ્યો : ‘હા; અને તું પણ કરવાની છે ને ?’

‘ના.’ એ વિધિવિહીન શુદ્ધ જવાબ આપીને સુશીલા ચાલી
 ગઈ. હરિહરે પાછળ નિઃશ્વાસ નાંખ્યો.

સુશીલાથી મનને પરાવૃત્ત કરવાનો હરિહરે આ પ્રયોગ આરંભ્યો
 હતો, પરંતુ ત્રણ દિવસમાં જ તેનું મન એ પ્રયોગ ઉપરથી ઉઠી ગયું !

આખો દિવસ આનંદમાં પસાર થતો હતો, તેને બદલે ધરમાં સર્વત્ર ઉદાસીનતા છવાયેલી દેખાતી હતી, તેથી તેને સૂનું સૂનું લાગતું હતું. તે મનમાં બોલ્યો: ‘આમ કરવાથી કશું વળવાનું નથી. ધરમાં ઉદાસીનતા છાંયે દેવાથી શું થવાનું છે?’ તેને પોતાની પહેલી વારની ગણતરી સાંજરી. ‘સુશીલાની પત્રિકા જાળવવા માટે તેને અને ધરના બધાંને ઉદાસ બનાવી દેવાની જરૂર નથી. હું મારા મનને મજબૂત રાખીને વર્તીશ, તો કશી હરકત આવવાની નથી; અને એમ તો હું કરી શકીશ.’

હરિહરે પોતાની નિશ્ચયશક્તિની અત્યારે ઉંચી કિંમત આંકવા માંડી. પૂર્વે કેવા નિશ્ચયો કર્યા હતા અને તે કેવી રીતે ડગી ગયા હતા, એ અત્યારે તે જૂઠી બયો હતો ! ધન લઇને નાસી જતું કે આ સુખ ભોગવતાં જ્યાંસુધી ભંડો ન ફૂટે ત્યાંસુધી ચલાવ્યે જતું એ બાબતનો નિશ્ચય પણ તે કરી શક્યો નહોતો. એ માનસિક નિર્બળતાનો ખ્યાલ અત્યારે તેને આવતો નહોતો. સુશીલાથી નહિ અંજના માટે કલહ કરવાને અને તેને દૂર રાખવાને મથનાર ત્રણ દિવસમાં જ શિથિલમનસ્ક બની રહ્યો હતો, તે તરફ તેનું ધ્યાન જતું નહોતું ! અત્યારે હવે તેનું મન વિષમ વાતાવરણથી અકળાતું હતું ત્યારે તે પોતાનો ત્રણ દિવસ પહેલાનો જ નિશ્ચય ફેરવી નાંખવા માટેનાં વાજબી કારણોની ગણતરી કરી રહ્યો હતો !

પણ આ પ્રયોગ હવે પાછો કેવી રીતે ખેંચી લેવો, એ એક મહત્વનો પ્રશ્ન હતો. સુશીલાને એકદમ કહી દેવું કે ‘હવે તું તારે ખુશીથી ચાહ પીજે’ એ તો તેને ગમ્યું નહિ. એ તો લગાઈ આરંભ્યા પછી પ્રકટ રીતે પોતાની હાર સ્વીકારી લેવા બરાબર હતું. કાંઈ તેને સૂચવે અને તે સુશીલાને ચાહ પીવાની પરવાનગી આપે, તો તે ઠીક થઈ પડે એવી તેની ઇચ્છા હતી, પણ તેવું કાંઈ તેને સૂચવતું નહોતું ! ત્રણ દિવસથી રોજ સુશીલાનું માથું ચડતું તે

ચાહ નહિ પીવાને લીધે જ હોવું જોઈએ, એમ હરિહર માનતો હતો, પણ તે વિષે કામચંદ હજી હરિહરને ખબર આપી નહોતી. અને કામચંદ ખબર આપે નહિ, ત્યાંસુધી પોતાની મેળે એ વાત જાણી લીધાનું પ્રકટ દર્શાવવું એ તો સ્વમાનનો ભંગ થયો કહેવાય ! હવે શું કરવું અને ઘરમાં પ્રસરી રહેલી ઉદાસીનતાને કેવી રીતે દાળવી, તે જ હરિહરને મુંઝવનારો પ્રશ્ન થઈ પડ્યો.

એક દિવસ વધારે ગયો, પણ હરિહરને કામચંદે કહ્યું નહિ કે ચાહ નહિ લેવાને લીધે સુશીલાનું માથું દુઃખે છે. છેવટે તેને પોતાની મેળે જ સહવારમાં આરડામાં પેસવું પડ્યું, સુશીલાને સૂઈ રહેલી જોવી પડી, તેનું કારણ જન્મનાને પૂછવું પડ્યું અને તે સાથે કહી દેવું પડ્યું કે : ‘ ચાહ નહિ પીવાથી જ જો એમ બેચેની રહેતી હોય તો ભલે ચાહ પીએ; શું કરીએ ? ખીજો ઉપાય નથી. ’ સુશીલાને ચાહ પીવાની પરવાનગી મળી તેથી જન્મનાને પણ આનંદ થયો. તે એકદમ ચાહનો પ્યાલો લઈને સુશીલા સૂતી હતી ત્યાં દોડી ગઈ અને તેની સામે પ્યાલો મૂકીને ઉઠાડી કહ્યું : ‘ ચાલો સુશીલા બહેન ! ચાહ પી લ્યો; પ્રાણભાષ્યે ચાહ પાવાની હવે હા કહી છે. ’

‘ ના, મારે ચાહ પીવી નથી. ’

‘ કેમ વળી ? ચાહ નહિ પીવાથી તો હેરાન થાઓ છો અને હવે ચાહની રજા મળે છે ત્યારે ચાહ નહિ પીવાનું કહો છો ? ’

‘ ના, મારે ચાહ નથી પીવી. ’ એમ કહીને તે સૂઈ ગઈ.

જન્મના પ્યાલો પાછો લઈ ગઈ અને હરિહરને ખબર આપી. હરિહર પાછો વિમાસણમાં પડ્યો. હવે પ્રકટ હાર કખૂણ કર્યા વિના ચાલશે નહિ, એમ તેને લાગ્યું. સુશીલા ડાહી અને સમજી હોવા છતાં તેણે આ વખતે રાખને કેમ પકડી રાખ્યો હશે, તેની હરિહરને કાંઈ સમજ પડી નહિ.

રોજ બપોરે ઉંધ લીધા પછી સુશીલા સ્વામી પાસે આવીને બેસતી, પણ એ ક્રમ ચાર દિવસથી બંધ થયો હતો. બપોરે રામ-જીને કહીને હરિહરે સુશીલાને પોતાની પાસે બોલાવી. તે આવી અને ગંભીર મુખમુદ્રાથી બોલી : ‘કેમ શું કામ છે ?’

હરિહરના મુખ ઉપર સ્મિત ફરક્યું અને તે બોલ્યો : ‘કેમ, કાંઈ બહુ જ ગુસ્સો ચડી ગયો છે ?’

‘ગુસ્સો શાનો વળી ? ગુસ્સો તો તમને ચડ્યો’તો.’

‘હા, મને ગુસ્સો ચડ્યો’તો, અને તે તારા આરોગ્યને માટે જ.’

‘હું ક્યાં ના કહું છું ?’

‘તો પછી રોજ બપોરે અહીં આવીને બેસતી, અને ચાર દિવસથી કેમ આવતી નથી ?’

‘અત્યારે જ આવીને ઊભી છું ને એમ કેમ બોલો છો ?’

‘પણ તે તો તને ખાસ બોલાવી ત્યારે ને ?’

‘કામ હોય તો બોલાવ્યા વિના પણ આવું.’

‘હીક, હવે ચાહ પીવાની મારી પરવાનગી છે. મને આજે જ ખમર પડી કે ચાહ નહિ પીવાથી તારું માથું ચડે છે.’ હરિહરે હાર કબૂલી; અત્રગત તેનું વાજબી કારણ બતાવીને.

‘એ તો મને જમનાજહેને કહ્યું છે; પણ હવે મારે ચાહ પીવી જ નથી.’

‘એટલો બધો રોષ ?’

‘તમારા ઉપર નહિ, માત્ર ચાહ ઉપર.’

‘સાચું કહે છે ? મારા સોગંદ !’

‘તમારા સોગંદ ! મને તમારા ઉપર રોષ નથી.’

‘ત્યારે ?’

‘તમે ટકાર કરી અને મને એ ટકાર વાજખી લાગી. માંદગીમાં ત્રણ—ચાર માસ સુધી ચાહ વિના ચાલી શક્યું અને જરા શરીર ઠીક થયું એટલે માત્ર અઠવાડીયું ચાહ પીવાથી એવી પરવશ બની ગઈ કે ચાહ વિના માથું ચડે ! એ પરવશતા ઉપર મને તિરસ્કાર આવ્યો અને મેં ચાહ સાથે હવે પૂરેપૂરું લગી લેવાનો જ નિશ્ચય કર્યો છે !’

‘સાબાશ !’ હરિહરનું અંતર મૂક ઉદ્ગાર કરી રહ્યું. આવી દૃઢ મનની સ્ત્રીને કૃત્રિમ રોષથી હરાવવાનો પોતે પ્રયત્ન કર્યો તે માટે હવે તેને પોતાની મૂર્ખાઈ ઉપર જ તિરસ્કાર આવ્યો. તેના હૃદય-સાગરની ભરતી એ ચંદ્રાનના સુંદરીના શબ્દો સાંભળીને ઉભરાયા વિના રહી નહિ. તે બોલ્યો : ‘સુધીલા ! મને પાછળથી પસ્તાવો થયો’તો હોં. મને લાગ્યું’તું કે મારે તને ચાહ પીવા દેવી નહોતી એ ઠીક હતું, પણ તને તુચ્છકારી નાંખવી, એ ઠીક નહોતું. તારા વદન ઉપર જે ઉદાસીનતા છવાઈ ગઈ હતી, તે મારાથી સહેવાતી નહોતી.’

‘હું સમજતી જ હતી કે તમે શાંત થશો, ત્યારે મારા પરનો તમારો રોષ ઉતરી જશે.’

‘તું શાથી એમ સમજતી હતી ?’ હરિહરે ઉત્સુક મુખ-મુદ્રાથી પૂછ્યું.

‘હું તમારું દિલ જાણું છું ને ?’ એટલું કહેતામાં તેના વદનમાં હાસ્યરેખા ચમકી.

‘ઠીક, પણ હવે સાંભળ. તારે હવેથી ચાહ ન પીવી હોય તો તારી મરજી, પણ આજે તો પીવી જ પડશે.’

‘એનું કારણ શું ?’

‘કારણ એ જ કે તેં ચાહ ત્યજી તે મારા ગુસ્સાને કારણે ત્યજી નથી એમ દર્શાવીને મને સંતોષવા માટે.’

‘કેવા ગાંડા છો તમે ?’ સુશીલા હસતી બોલી: ‘જ્યારે મારે ચાહ પીતી’તી, ત્યારે મારી પાસેથી ખાલો ઝુટવી લીધો, હવે જ્યારે હું ચાહ ત્યજી બેઠી છું, ત્યારે તમે મને પરાણે ચાહ પાવા માગો છો ! હવે એવું કદાપિ ન બને. ’

‘ એક દિવસ માટે ચાહ પીવાની પથ્થુ શું તું ના કહે છે ? ’

‘ હા, કારણ કે તેથી તખીયત બગડે અને માંદગીની વેઠ બીજાં-એને કરવી પડે ! ’ સુશીલાથી ખડખડાટ હસી પડ્યા વિના રહે-વાયું નહિ.

એ હાસ્યજ્વનિએ જમનાને આકર્ષી, અને તે એરડાના ઉંબરમાં આવીને ઉભી રહી બોલી: ‘ એવું શું બન્યું છે કે આટલું બધું હસવું આવે છે ? ’

‘ પૂછો તમારા દિયરને ! ’

‘ શું છે, પ્રાણભાષ ? ’

હરિહરે બધી વાત સમજાવી. જમનાએ તે હસતાં હસતાં સાંભળી અને છેવટે મ્હોં ગંભીર કરીને બોલી: ‘ સુશીલાની જગ્યાએ હું હોઉંને, તો પણ હવે ચાહ ન પીઉં ! તમે ભાવડા તમારા મનમાં શું સમજો છો ? રાત કહે તો રાત અને દિવસ કહે તો દિવસ, એવું કહેનારી બાયડીઓ તો ગમ્મ; હવે તો નવો જમાનો અને નવી વહુઓ સાથે કામ લેવાનું છે સમજ્યા ને ? હવેની વહુઓ પહેલાંના જેવી પૂતળીઓ નથી કે જેમ નચાવો તેમ નાચે ! ’

‘ ત્યારે હાલની વહુઓ કેવી છે ? ’

‘ રાતને દહાડો કહેવાની ધસીને ના પાડશે, સમજ્યા ને ? ચાર દિવસ પહેલાં ધમસાણુ મચાવ્યું હતું; જુઓને, મારે પગે દાઝવાથી

ફાલ્સો પડ્યો છે તે હજી રૂઝાયોયે નથી; અને અત્યારે હવે મનાવી લેવા આવ્યા છે ! સુશીલાબહેન ! જરાએ મનાશે નહિ !' એમ કહીને રોષભર્યું મ્હોં રાખવાને યત્ન કર્યા છતાં જમનાથી હસી પડાયું અને તે મ્હોં ફેરવીને ચાલતી થઈ. સુશીલાને પણ ત્યાંથી જવું પડ્યું, કારણ કે તે જ વખતે ટપાલનો પટાવાળો ટપાલ લાવ્યો. આજીવનના નામના બે ત્રણ રજીસ્ટર કાગળો હતા તે આપવાને હરિહર પાસે સહી કરાવવા માટે ટપાલવાળો ઓરડામાં પેઠો.

રસોડામાંથી ધમધમાટ સળગી રહેલા સ્ટવનો ધ્વનિ કાને પહોંચી લાગ્યો.

❧

❧

❧

સો ડા વોટરની નાની તથા મોટી મશીનરીઓ

તથા સોડાવોટરને લગતા
હરેક જાતના એસનસો,
ખાટલીઓ, એસીડો તથા
સર્વે સામગ્રીઓ ! સ્ટોકમાં
રાખીએ છીએ.

કે. એમ. કાત્રકની કંપની.

૧૨૧, ભાટીયા બાગ બીલ્ડીંગ; ભાટીયા બાગ સામે;
ફોર્ટ સ્ટ્રીટ, ફોર્ટ, મુંબઈ.

પ્રકરણ ૪૯મું

✽

✽

પાછાં ઘેર

✽

અસ્થિર મનોદશાવાળો મનુષ્ય જેવી રીતે કાંઈ નિશ્ચય કરીને તેને દૃઢતાથી વળગી રહેતો નથી, તેવી રીતે તે પોતાના કાર્યોમાં પણ કાંઈ જાતની સ્થિરતા આણી શકતો નથી. તે સંયોગોને વશવર્તી મનુષ્યની પેઠે જ હમેશાં વર્તે છે. સંયોગોની અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતાને અનુસરીને તેનું વર્તન થાય છે અને એ વર્તનમાં કાંઈ એક દિશાભિમુખતા નહિ હોવાથી, ઘણી વાર તેની અસ્થિર મનોદશા તેને અકળાવે છે. અનુકૂળ સંયોગો એક સરખી રીતે આલ્યા આવતા નથી, પ્રતિકૂળ સંયોગો પણ આવે છે, અને પ્રતિકૂળ સંયોગોની સામે થઈને વર્તવાની શક્તિ તેનામાં જો કાંઈ હોય તો તે પ્રતિકૂળતાની સામે પણ ટકાવ કરી શકે છે, પરંતુ પ્રતિકૂળતાનું બળ જો વધી જાય છે, તો તેને ગભરાવું પડે છે અને તે વખતે તેની બધી જાતની નિર્જાળતાનો ઉભરો તેને મરણતુલ્ય સંકટમાં લાવી મૂકનારો નીવડે છે. જીવનમાં અનેક પ્રકારની ઠોકરો આપને ધડાયેલો હરિહર પ્રાણજીવન તરીકેના સ્વાંમમાં પોતાથી બનતી બધી ચતુરાઈ વાપરીને નિભાવી રહ્યો હતો, પણ પોતાની અસ્થિર મનોદશાને કારણે જે સંકટ ભવિષ્યમાં આવી પડવાનો સંભવ હતો, તે સંકટને હજી તે પૂર્ણ રીતે જોઈ શકતો નહોતો. તેણે બહુ બહુ વિચારો કર્યા હતા, એક અને બીજી દિશામાં રહેલાં સંકટો તથા સુખોની ગણતરીઓ તેણે કરી હતી, પરંતુ તે હજી એક દિશાભિમુખ બન્યો નહોતો. અનિશ્ચયાત્મક સ્થિતિને કારણે તે પોતાના દુરના જીવિની ગણતરી કરી શકતો નહોતો અને તેમાં જ અવાવહતા હતી, તેનો ખ્યાલ હજી તેના ચિત્તમાં પ્રવેશી શક્યો

નહોતો. આ કારણથી જે નિશ્ચય તે એક વાર કરતો, તેજ નિશ્ચયમાંથી તે થોડા દિવસ પછી ડગી જતો અને પુનઃ અનિશ્ચિત દશામાં તે પોતાને આવી પડેલો જોતો. આ દશાને કારણે એક બાળુએ તે સુશીલાના પ્રેમ, સરલતા, તથા સુસ્વભાવથી જીતાઈને પરવશ દશામાં પડતો જતો હતો, અને બીજી બાળુએ તે પ્રાણજીવનનું ધન પોતાને હાથ કરવાની તજવીજમાં પણ લાગ્યો હતો. એક બાળુએ તે સુશીલા જેવી પત્ની સાથે સંસારને સ્વર્ગ સમજતો હતો, અને બીજી બાળુએ તેના મોહપાશમાંથી છૂટવાને તે કૃત્રિમ રોષ તથા કલહનો અખતરો કરતો હતો. એક બાળુએ તે સાચો પ્રાણજીવન હોવાનો ઢાંચો કરતો હતો તથા પૂર્વજીવનના પ્રસંગોની યાદ આપીને પોતાના બનાવગ્રીપણાનો સંશય દાખવે પણ આવે નહિ તે માટે યત્ન કરતો હતો, ત્યારે બીજી બાળુએ સરલહૃદયા સુશીલાને છોડી જવાથી તેને કેટલું દુઃખ થશે તેની કલ્પના કરતી વખતે તે અત્યંત ખિન્ન બની જતો હતો. એક બાળુએ તે સુશીલાની શુશ્રૂષા માટે પોતાના વ્રતને છોડવા તત્પર બની જતો હતો અને બીજી બાળુએ તે સુશીલાની પવિત્રતાને જાળવવા પિતૃશ્રાદ્ધ કરતાં સુધીની સ્ત્રીને સ્પર્શ નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞાને વળગી રહેવા મથતો હતો. મનનો આ દ્વિધા ભાવ કોઈ કોઈ વાર તેને અકળાવતો, પરંતુ એકદિશાભિમુખતા માટે જોઈતું મનોબળ તેનામાં નહોતું.

માંદગી સમયે દેવકારે હરિહરને પોતાની બધી મિલકતનો ખ્યાલ આપ્યો હતો, શેર-સર્ટિફિકેટોનાં ટ્રાન્સફર ફોર્મો ઉપર અને બેંકોની રસીદો ઉપર સહી-શાખો કરી આપી હતી, અને પટારાની ચાવી હરિહરને સોંપી હતી. ડોસી મરી ગયા પછી એ શેરો અને બેંકોની રસીદો પોતાના નામ ઉપર કરાવી લેવાની ડોસીની સૂચના હતા, પરંતુ ડોસી માંદગીમાંથી ઉઠ્યાં, એટલે એ કામ બાકી રહ્યું હતું; છતાં શેર-સર્ટિફિકેટો, તેનાં સહી સાથેનાં ટ્રાન્સફર ફોર્મો, બેંકોની

રસીદો, એ બધું તેણે બહાર કાઢી રાખ્યું હતું, કે જેથી જરૂર પડે, ત્યારે તે બધું પોતાને નામે ચડાવવાનો વિધિ કરાવી લેવાય. ડોસી સાગ્ગ થયાં, ત્યારે હરિહરે ચાવીઓ ડોસીને સોંપી દીધી હતી, પરંતુ ઉપર જણાવેલાં બધાં કાગળીયાં તેણે પોતાની પાસે જ રાખ્યાં હતાં. ત્યારપછી સુશીલાની માંદગી લંબાઇ અને ધરનાં સૌ ચિંતામાં પડ્યાં. હરિહર પણ સુશીલાની જ સેવામાં રાત દિવસ રહ્યા કરતો. છેવટે સુશીલા સાજી થઇ અને બધાંએ આખું જવાનું ક્યું, ત્યારે હરિહરે શેરોના કાગળો પોતાના નામ ઉપર ચડાવવા માટે અમદાવાદની જૂદી જૂદી મીલો ઉપર મોકલી આપ્યા અને નામના ફેરબદલા માટેની શ્રી પણ મોકલી આપી. એ બધા શેરો તેના નામ ઉપર—પ્રાણજીવન રામનારાયણ જટના નામ ઉપર ચડીને આજે આખું પહાડ ઉપર તેને મળ્યા હતા; તે રજીસ્ટર્ડ પરબિડીયાં નડીયાદ થઇને ત્યાં આવ્યાં હતાં, અને ગંગાશંકર દેવેએ એ સીરનામું ટપાલ ખાતાને આપ્યું હતું. શેરોનાં પરબિડીયાં આવ્યાં, એટલે તે બધાં દેવકોરની પાસે લઇ જઈને હરિહર બોલ્યો : ‘ દેવીબા ! શેરો તો મારા નામ ઉપર ચડી ગયા. ’ એવા નિર્દોષ દેખાતા વ્યવહારમાં કાંઈ યુક્તતા રાખવામાં સાર નથી, એમ હરિહર સમજતો હતો, એટલે તેણે એ વાતથી માતાને વાકેફ કરી.

‘ એમ ? એ વાત પહેલાં તો તેં મને કાંઈ વાર કરી નહોતી, પ્રાણ ! ’

હરિહર જરા વિચારમાં પડ્યો. શેરો ટ્રાન્સફર કરાવવા માટે મોકલતી વખતે પોતે ડોસીને જણાવ્યું નહોતું, એ તેને સાંભયું. એ બૂધ સુધારવાને ખીમ્તું જૂઠાણું ચડાવ્યું : ‘ તે વખતે તમે માંદાં હતાં એટલે મેં તમને કહેલું નહિ. ત્રણ-ચાર માસ પહેલાં બધા કાગળો મોકલ્યા હતા. ’

‘ હ શે, બલે ચડાવ્યા. ’

‘ હવે બેંકાની રસીદો હમણાં કાંઈ બદલાવવી નથી.’ માતાને જરાયે શંકા ન પડે તે માટે સાવધ બનીને હરિહરે કહ્યું.

‘ વરસ પૂરું થશે, ત્યારે બદલાવવી તો પડશે જ ને.’ દેવકાર બોલી : ‘ હું ધારું છું કે હવે બહુ દિવસ નહિ હોય.’

‘ તો તમારા નામ ઉપર જ ચાલુ રાખીશું.’

‘ ના, મારા ને તારા બેઉનાં નામે નવી રસીદો કઢાવીશું એટલે ફરકત નહિ.’

‘ જોવી તમારી ઇચ્છા.’ એમ કહી હરિહરે નિર્દોષતાના સંપૂર્ણ ખાવ સાથે એ પ્રકરણને સમેટી લીધું.

*

*

*

ત્યારપછીના અઠવાડિયામાં પહાડ ઉપર અવારનવાર વરસાદ પડવા માંડ્યો. ગરમી હટી ગઈ અને ઋતુ બદલાઈ. હવામાં શીતળતા વરતાવા લાગી. બીજે અઠવાડિયે નિયમિત વરસાદ શરૂ થયો અને ઠેર ઠેર ઝરણાંઓ વહેવા લાગ્યાં, બહારે ચોમાસું બેસી ચૂક્યું. પહાડ ઉપર હવાખાવા આવેલાઓ પણ હવે પોતાનો મુકામ ઉપાડવા લાગ્યા. સુશીલાની તખીયત હવે સારી પેઠે સુધરી ગઈ હતી અને વર્ષાઋતુ બેસી ચૂકી હતી, એટલે હરિહરે પણ પહાડ પરથી મુકામ ઉઠાવ્યો. પહાડ ઉતરીને બધાં અંબાજીની જગ્યાએ ગયાં.

‘ બા, આ ધર્મશાળાનાં ઓટલા ઉપર હું બેઠો હતો, તે વખતે દેવેજી મારી પાસે આવ્યા હતા અને અમે બેઉએ પરસ્પર એક બીજાની ઓળખાણ પાડી હતી !’ હરિહરે છ માસ પહેલાંનો એ પ્રસંગ સંભારી આપ્યો.

દેવકારને પણ એ પ્રસંગ સ્મરણમાં ઉભરાઈ આવ્યો અને તેની આંખો આર્દ્ર થઈ. તે બોલી : ‘ પહેલાં તે દેવેજીને ઓળખેલા કે દેવેજીએ તને ઓળખેલો ?’

‘ મેં હવેજીને પહેલાં ઓળખેલા. તે બહુ ધરડા થયા પછી મારી નજરે તે વખતે પડ્યા હતા, પણ મ્હોંની રેખાઓ કાંઈ ભૂલી જવાય છે ? ’ હરિહરે જવાબ આપ્યો.

ક્ષણભર સુશીલા અને જમના પણ એ ધર્મશાળાના ઓટલા તરફ ભાવભીની દૃષ્ટિ રાખીને ઉભી રહી, જાણે કે એ ઓટલાનો જ એ પરમ ઉપકાર થવાથી પ્રાણજીવન ઘેર પાછો ફર્યો હતો અને સૌનાં અંતરમાં તેથી આનંદ રેલાઈ રહ્યો હતો.

અંબાજીમાં બહુ વરસાદ નહોતો, પણ સુશીલાને એ સ્થાન બહુ ગમ્યું નહિ. ડોસીએ અંબાજીની જાત્રા માનેલી તેથી અહીં આવ્યા વિના તેનો છૂટકો નહોતો, નહિ તો તે અહીં આવવાનું કદાપિ પસંદ કરે નહિ. જીવડાવાળા લોટના અને ગંધાતા ધીના લાડુ કે શીરો જ ખવાય; જાત્રાળુથી રોટલી બનાવાય નહિ અને તેલ વપરાય નહિ; જાત્રાળુથી અંબાજીમાં એક, ત્રણ, પાંચ, સાત રાત રહેવાય, પણ એ, ચાર, છ રાત રહેવાય નહિ; એ બધી વિચિત્ર અને અધશ્રદ્ધા-યુક્ત માન્યતાઓ સુશીલાને વસમી લાગી. અંબાજીનો ઇન્નરદાર મોઢી સો ટકા જેટલી કિંમત વધારીને જે સીધું આપે તે જ લેવું પડે; ધી સિવાય તેલ-આસલેટ જેવી વસ્તુ ખાળવામાં પણ વપરાય નહિ, નહિ તો માતાજી ક્રોધે; માતાજીની શક્તિની ચિત્ર-વિચિત્ર વાતો કરતાં લોકો પોતાની બુદ્ધિને ગીરો મૂકવામાંય હરિફાઈ કરે; એ બધું સુશીલાને અણગમતું હતું. તેણે એક દિવસ તો જેમ તેમ કરીને ગાળ્યો, પણ બીજે દિવસે તેણે કહ્યું: ‘ આવતી કાલે રહવારે હવે આપણે નીકળી જઈએ તો ઠીક. ’ પણ દેવકાર ડોસીએ કહ્યું: ‘ ના, હવે તો ત્રણ રાત પૂરી કરીને જ નીકળાય. ’ એટલે ત્રણ રાત પૂરી કરીને જ તેઓ બધાંએ અંબાજીનું ધામ છોડ્યું. ત્યાંથી તેઓ નડીયાદ પાછાં ફર્યાં. રામજી બોલ્યો: ‘ સુશીલાબહેન ! બરાબર દોઢ

મહિને આપણે ધરમાં પાછો પગ મૂક્યો. નીકળ્યા ત્યારે તમે કેવાં હતાં, અને આજે કેવાં છો ?

જમના વચમાં બોલી: ‘તું જ કહે ને, રામજી !’

‘ગયાં ત્યારે જાણે ધરડી ડોસી હતાં, અને આજે રાત્રી રાજ્ય જેવાં !’ રામજીએ હસતાં હસતાં પોતાનું અંલગારશાસ્ત્ર વાપર્યું.

ગંગાશંકર દેવે સુશીલાની તખ્તીયતમાં અને દેવકારની તખ્તીયતમાં પણ સુધારો થયેલો જોઈને આનંદ પામ્યા. ધરમાં બધો સરસામાન મૂકાવીને તે મેડે ચડ્યા. તેમની આંખ સુશીલાને શોધી રહી હતી. તેમણે અગાશી પાસે જઈને નજર કરી, પણ પતિ-પત્ની બેઠેને ત્યાં જોઈને તે પાછા ફર્યા. થોડી વારે હરિહર કાંઈ કામસર નીચે ઉતર્યો કે તુરત દેવેજી ઉપર ચડ્યા અને સુશીલાના ખંડમાં પેઠા. સુશીલા ખુરશીપરથી ઊભી થઈ ગઈ. દેવેજી બોલ્યા: ‘કેમ, સુશીલા, આણુની હવા તો માફક આવીને ?’

‘હા, કાકા.’

‘રાણીપુરથી કાંઈ ખબર મળી છે ?’

‘ના, ના; શું છે ?’

દેવેજીએ ધીમેથી કહ્યું: ‘તારી બોબઈ ગોમતી રાણીપુરથી ક્યાંક જતી રહી છે; તેના પિયરમાં પણ તે નથી !’

‘હેં !’ સુશીલા ચમકી: ‘ત્યારે તે ક્યાં ગઈ છે ? તમને એ કાણે કહ્યું ?’

‘અકવાડિયા પહેલાં નાનચંદ વેદ આવ્યો’તો તે કહેતો’તો. તે ક્યાં ગઈ છે તે કાંઈ જાણતું નથી.’

‘ખીજું કાંઈ ?’

હવેજી અચકાતાં અચકાતાં બોલ્યા: ‘અને ગામમાંથી જીવરામ પુરાણી નામનો પાલણુ ક્યાં જતો રહ્યો છે, તે પણ કોઈ બાધુતું નથી.’

‘હું સમજી ગયું.’

મંગાશંકર હવે એ સમાચાર સુશીલાને એકાંતમાં કહીને ચાલ્યા ગયા, અને સુશીલા જિંડી ચિંતામાં દુખતી આરામખુરશીમાં પડી.

❦

❦

❦

વખત બહુ બારીક છે. જમાનો કરકસરનો છે.

આવા સમયે તમારી દુકાનને લગતી ચીજો અમારી સલાહથી ઘેર બનાવી કારખાનાવાળાને થતો નફો તમારા ખીસામાં જ રાખજો.

ધરમતુ વપરાશની હરબડી હરસ્થળે ખપ લાગતી સેંકડો ચીજો જેવી કે:— સાબુ, દુધપાવડર, બામ, સુગંધી તેલો, પોમેડ, બીલી-અનટાઇન, સ્નો, કોલનવોટર, ખાવાનો જરદો, નાસ, અગર-બત્તી, ઓટો સેન્ડ, સીગારેટ, પાનનો મસાલો વગેરે હજારો સુગંધી ચીજો અમારા નામચીન ઘોડા છાપ એસ-સોમાંથીજ બને છે.

સેંકડો પરચુરણ ધંધાને લગતી ચાવીઓ જેવી ચીજો કોફાયત બાવે મળશે. પ્રખ્યાત થયેલાં દરેક તેલો, સ્નો, સાબુ વગેરે ઘોડા છાપ એસ-સોમાંથીજ બન્યા છે તેની નોંધ લેશો. અરક, એસન્સ, રંગ, કેમીકલ, ધંધાને લગતા કાચા તથા પાકા મસાલા મળવાનું હિંદુસ્થાનનું એકજ વિશ્વાસપાત્ર મથક. સુચીપત્ર મફત મંગાવો.

મેસર્સ ડી. જી. ગોરે પરક્યુમર્સ. ૩૧ મંગળદાસ રોડ, મુંબઈ ૨

G
A
N
D
H
I
R
O
A
D

A
H
M
E
D
A
B
A
D

કવો લી ટી.

● શુ ઝ અ ન ચં પ લ ●

—: ખરીદવા માટે ખાસ :—

અ ર વી ન્દ ઉ પા ના લ ય.

કોઠારી પોળ સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ.

તા. ક:- બહારગામના ઓર્ડર ઉપર ખાસ ધ્યાન અપાય છે.

AGENTS :

ARVIND UPANALAYA

દાંતનાં કેમ પણ દુઃખ-દરદાથી બચવું હોય તો દરરોજ

ડૉ. લાક્ષ્મીનું સાયન્ટીફિક

→ દંત મંજન વાપરો. ←

‘ડીક્ષોલ’ (રજીસ્ટર્ડ) બનાવટી દાંતની બત્રીસી ઉપરનાં કાળા ડાઘ નાબુદ કરે છે અને ચોકઠાંને નવા જેવું બનાવી દે છે.

નોટ :- આ બન્ને દવાની ઉત્તમતા માટે પ્રદર્શન તરફથી સોનાનો ચાંદ તથા સર્ટિફિકેટ એનાયત થયા છે.

બહારગામ માટે
એજન્ટ જોઈએ છે. { ડૉ. જી. એફ. લાક્ષ્મી L. D. Sc.
દાંતના ડોક્ટર
ભાગતળાવ રોડ, સુરત.

પ્રકરણ પંચમું

જ જ

સુશીલા સૂના પિતૃગૃહમાં

જ

મનુષ્ય પ્રાણીની માનસિક નિર્જળતા તેના જીવનમાં અનેક રૂપે દર્શન દે છે. ડાહ્યા લેખાતા, વિદ્વાન મનાતા, લાગી અને સંયમી તરીકે જાણીતા થએલા મનુષ્યો પણ સંસ્કારને બળે જ્યારે માનસિક નિર્જળતા હાખવે છે ત્યારે જગતને આશ્ચર્ય થાય છે. સંસ્કારબળના ચમત્કારોનો જેમને ખ્યાલ નથી તેઓ તો તેવા મનુષ્યોની નિર્જળતા હાખવનારા બનાવો માનવાની પણ ના પાડે છે, પરંતુ વસ્તુતઃ તેમાં નહિ માનવા જેવું કે આશ્ચર્ય પામવા જેવું કશું નથી. મનુષ્યને જન્મથી મળેલા અને બહુવિધ વાતાવરણથી તેના મન ઉપર પડેલા સંસ્કારોનું બળ જ્યારે બંડ કરે છે, ત્યારે તેની મનોવૃત્તિ તેની પાસે એવાં આચરણો કરાવે છે કે જે જો તેઓ સ્વમુખે સ્વીકારે નહિ, અથવા તો મજબૂત પુરાવાઓથી સિદ્ધ કરવામાં આવે નહિ, તો જગત માન્ય પણ રાખે નહિ. આનું જ નામ માનસિક નિર્જળતા. વૃત્તિઓને વશ પડેલું મન જ્યારે સ્વચ્છદે વર્તે અને વિલક્ષણ આચરણો મનુષ્ય પાસે કરાવે, ત્યારે તેને માનસિક નિર્જળતાને નામે ઓળખવામાં આવે છે. જેઓનું મન સંયમ વડે સખળ બનેલું હોય છે તેઓ વૃત્તિઓને વશ પડીને તેની આજ્ઞા પ્રમાણે નાયતા નથી, પણ વૃત્તિઓના બંડને સંયમ વડે શમાવે છે, અને મન તથા વૃત્તિઓનું યુદ્ધ થવા દે છે તો પણ મનને અનિષ્ટ વૃત્તિઓના કાબૂ હેઠળ જવા દેતા નથી. આવા મનુષ્યો જગતમાં વીરલ હોય છે અને મોટા ભાગના મનુષ્યો વૃત્તિઓના આવેશને

અનુસરીને નાચનારા, ઇષ્ટાનિષ્ટનો ખ્યાલ નહિ કરનારા અને વૃત્તિઓને અંતોષવા માટે જ મનને યથેચ્છ દોડવા દેનારા હોય છે. આવા અસં-
યમી અને માનસિક નિર્જાળતાવાળાઓ કોઇ વાર સ્મશાનવૈરાગ્ય પામીને,
કોઇ વાર ઉપદેશ પામીને કિંવા કોઇ વાર ઠોકર ખાઇને સારી સમજ
ધરાવતા થાય છે. પરંતુ સંસ્કારબળ જે વિશેષ પ્રબળ હોય
છે, તો એ સમજ થોડા સમયની જ નીવડે છે. તેનું સ્મશાનવૈરાગ્ય
ક્ષણમાં ઓસરી જાય છે, ઉપદેશ ઘડીમાં ભુલાઇ જાય છે, અને
વાગેલી ઠોકરનો બોધ થોડા દિવસોમાં ઊડી જાય છે; પરિણામે તે
પામર મનોવૃત્તિનો નિર્જાળ મનુષ્ય પોતાના દોષોનું પુનરાવર્તન કર-
વાને માર્ગે જ વળે છે, તે વખતે તેની આંખોમાં અંજલિનું જ્ઞાનાંજન
ઝરી ગયું હોય છે અને પુનઃ તેમાં માયાની અધારી છારી છવાઇ
ગઇ હોય છે.

આ પ્રકારનાં મનુષ્યપ્રાણીઓમાંની એક ગોમતી હતી. તેનો
અપરાધ એક વાર જ્યારે સુશીલાએ પકડ્યો હતો, ત્યારે તેને જે બોધ
મળ્યો હતો તે બોધ વિશેષ ઊંડો ઉતર્યો નહોતો. ચોરી કરતાં કાંડે
પકડાયેલો ચોર જેમ દીન બની જાય છે, તેમ ગોમતી સુશીલા પાસે
દીન બની ગઇ હતી અને એ દીનતામાં ડૂબેલી યુવતી સુશીલાની
હિદાર ક્ષમા તથા નિખાલસ બોધથી માનવા લાગી હતી કે જાણે
પોતે નવો અવતાર પામી! પરંતુ એ સમજ-એ માન્યતા બહુ કાળ ન
ટકી. પહેલાં તે માનતી હતી કે પોતાને ખરેખરી ઠોકર વાગી હતી અને
સુશીલા જેવી ડાહી નણુંદને પ્રતાપે જ પોતાની આખર ટકી શકી હતી,
નહિ તો પોતે લોકોને મ્હોં પણ બતાવી શકત નહિ; હવે ફરીથી
જીવનમાં કોઇ વાર આવી જૂલ ન કરવી એ તેનો તત્કાળનો નિશ્ચય
હતો. પરંતુ ત્યારપછી કાંઇ કાંઇ બનાવો બની ગયા અને ગોમતીની
આસપાસનું વાતાવરણ બદલાઇ ગયું. પહેલાં નણુંદ પતિગૃહવાસિની
અંધ, પછી સાસુનું મરણ થયું અને ઘરમાં તે એકલી પડી. ખાવું,
પીવું અને ઉઘવું એ સિવાય ગોમતીને બીજું કશું કામ નહોતું.

આળસ અને એકાંત વિકારનાં જનક-જનની છે. વિધવાઓએ મૃત્યુ સુધી પવિત્ર વૈધવ્ય બળાત્કારે પણ પાળવું જોઈએ એવો જોએ આગ્રહ ધરાવે છે તેઓ વિધવાઓને દૈહિક અને માનસિક રીતે ખૂબ રગડે છે, તેનું કારણ એ છે કે તેઓ વિકારનાં ઉપાદાન તથા નિમિત્ત કારણોને જ ઓળખે છે. વિધવાઓને નીરસ આહાર આપવો, ભોંયે સૂવાડવી, શણગાર ન કરવા દેવો, ખૂબ વૈતરં કરાવવું અને તેના ઉપર માનસિક અત્યાચાર કરવાને ખૂબ તર્જના કરવી કે જેથી તેની વૃત્તિઓ સુસ્ત અને નિર્બળ રહ્યા કરે, તેનામાં દૃઢાસનું નામ પણ ન રહે, અને એ રીતે તેઓ શુદ્ધ વૈધવ્ય પાળે, એવો એ અત્યાચારીઓનો હેતુ હોય છે. આથી દૈહિક વૈધવ્ય પળાય છે, પરંતુ માનસિક વૈધવ્ય નથી પળાતું. વૃત્તિઓ ઉપર કરવામાં આવતો એ બળાત્કાર સ્પષ્ટ રીતે હિંસા છે. એવી તર્જના અને દૈહિક અત્યાચારથી વિધવાની નૈસર્ગિક વૃત્તિઓ કાંઈ પવિત્ર બનીને નથી વર્તતી ઘણી વાર તેઓ અત્યાચારની સામે બંડ ઉઠાવીને નિરંકુશ બને છે અને કેટલીક વાર સતમુખ વિનિપાત તેનો અંગમ નીવડે છે. આ કારણથી શાણાં વડીલો વિધવાઓ પાસે સ્થૂળ વૈધવ્ય પળાવવામાં જ કૃતકૃત્યતા માનતાં નથી. માનસિક અને શારીરિક રીતે શુદ્ધ વૈધવ્ય વિધવાઓ પાળે, તેમાં જ જીવનની સાચી પવિત્રતા સમાએલી હોય છે એમ સમજનારાંઓ વિધવાઓના મનને જોઈતો વિશુદ્ધ ખોરાક પૂરો પાડવા તરફ ચિત્તને દોડાવે છે. તેઓ વિધવાઓની મનોવૃત્તિને આશ્વાસે છે, મનોવૃત્તિના સાંત્વન અર્થે તેને ખીઝ વિશુદ્ધ વિષયો તરફ વાળે છે, તેમાં તેનો રસ જગાડવા મથે છે, અને જો વિશુદ્ધ વિષયમાં રસ ખરેખર જન્મી શકાય છે, તો તે તેની મનોવૃત્તિનો એક એવો શોખ બની જાય છે કે જેમાંથી તેને વિષયતૃપ્તિ તરફ ચિત્ત દોડાવવાનો અવકાશ જ મળતો નથી. જેવી રીતે વિશુદ્ધ બ્રહ્મચર્ય માટે માનસિક-શારીરિક બ્યાપામ પૂરો પાડનારા પરિશ્રમની આવશ્યકતા છે, તેવી રીતે વિધવાના વિશુદ્ધ વૈધવ્ય માટે પણ તેવા પરિશ્રમની આવશ્યકતા છે; પરંતુ એ પરિ-

અમ તેના ઉપર બળાત્કારે લાદવામાં આવેો ન જોઈએ; એ પરિ-
 અમમાં તેની વૃત્તિનો રસ જગાડીને તેને ઉદ્ધત કરવી જોઈએ, અને તેમ બને
 તો જ વિશુદ્ધ વૈધવ્યપાલનની આશા રહી શકે. આ રીતે વિધવાઓ પાસે
 વિશુદ્ધ વૈધવ્ય નહિ પળાવતાં બળાત્કારે જોઓ તેમની પાસે સ્થૂલ વૈધવ્ય
 પળાવે છે તેઓ વિધવાનું હિત કરતા નથી, તેમજ તેના પૂર્ણ વિશુદ્ધ વૈધવ્યને
 માટે ખત્રી પણ ધરાવી શકતા નથી. એવા બળાત્કારને પરિણામે
 સ્વચ્છંદી બનેલી વિધવાઓનાં પતન કેવાં કરુણાજનક નીવડે છે તે
 સુશીલાએ અનેક વખત નજરોનજર જોયું હતું અને તેથી તેણે
 ગોમતીના સ્વચ્છંદના વિશુદ્ધ વૈધવ્યની જ માત્ર આશા રાખી હતી,
 બળાત્કારે પળાવેલા વૈધવ્યની નહિ. પરંતુ તદ્દન કામકાજ વિનાની
 એ જીવાન વિધવાના મનને કોઈ એવા વિષયમાં દૂબાદૂબ બનાવી
 દેવાની જરૂર હતી કે જેમાં તેને રસ પડે, તે ઉમંગથી તેની પાછળ
 મંડી રહે અને તેના ચિત્તમાં વિષયવિકૃતિને અવકાશ ન રહે. આ
 આવશ્યકતા સુશીલાના ધ્યાનની બહાર નહોતી; પરંતુ આજસુધી
 તે તેવું કાંઈ કરી શકી નહોતી અને કાંઈ વ્યવસ્થા કરે તે પહેલાં તો
 ગોમતીની મનોવૃત્તિમાં વિકારનો સગવળાટ ફરીથી પેઠો, આજસ
 અને એકાંતે તેના ચિત્તને ભ્રમાવ્યું અને તે પોતાના જૂના પ્રેમિક
 જીવરામ પુરાણીની સાથે ક્યાંક નાસી મઠ. ગોમતીએ સુશીલાની પાસે
 જે નિખાલસ દિલથી કબૂલાત કરી હતી અને પોતાના અપરાધનો
 પસ્તાવો કર્યો હતો, તે ઉપરથી સુશીલાને એમ નહોતું લાગ્યું કે
 આટલી થોડી વારમાં ગોમતીનું માનસિક વાતાવરણ વિકૃત બની જશે;
 પણ તેની એ ગણતરી ભૂલઝરેલી નીવડી. જે લાંબી માંદગીએ તેને
 હેરાન ન કરી હોત તો તેણે રાણીપુર એકાદ ફેરો ખાધો હોત અને
 વાતાવરણની અંધ ઉપરથી તાત્કાલિક કાંઈક દલાજ કરવાનું તેના
 ધ્યાનમાં આવ્યું પણ હોત, પરંતુ તેમ બની શક્યું નહિ અને હવે
 તો બાજુ હાથમાંથી ચાલી ગઈ હતી એમ સુશીલાને લાગ્યું.

કેટલીક વાર સુધી ગોમતી વિષેના જ વિચારમાં સુશીલા પડી રહી. તેને પોતાની નયના મનની બોળાઈની માત્ર દયા જ આવી. હવે તેને શોધીને સમજાવવી કે નહિ, જરૂર પડે તો જીવરામ સાથે જ તેને પુનઃ પરણાવી દેવી કે નહિ, એ વિષે તેણે બહુ વિચાર કર્યો, પણ તે કશો નિર્ણય કરી શકી નહિ, કારણ કે તેવો નિર્ણય કરવા માટે જે વિગતો જાણવાની જરૂર હતી તે વિગતો હજી તેની સમક્ષ આવી નહોતી.

એ દિવસ પછી તે સ્વામી તથા સાસુની રજા લઈને રામજીને સાથે તેડી રાણીપુર ગયું. ઘરને વાસેલું તાળું તેણે તોડાવી નાંખ્યું, તે વખતે ગામના લોકો ધર આગળ એકઠા થઈને આંગળીઓ કરવા લાગ્યા ! હરિશંકર પોતાના ઘરના ઓટલાની ઓથેથી છાનો જોવા લાગ્યો. તેનું ચિત્ત આજે ઉલ્લાસમાં હતું, કારણ કે સુશીલાની બોળાઈની ફજેતી આજે આખું ગામ જોઈ રહ્યું હતું ! ‘જો મારા છોકરાને ગોમતીને દત્તક લેવા દીધો હોત, તો આ વખત ન આવત’ એમ તે સેંકડો માણસોને મ્હોંએ કહી ચૂક્યો હતો, અને સુશીલાની જ આ ફજેતી જોવામાં તેને અત્યારે ખૂબ રસ પડી રહ્યો હતો.

સુશીલા ગામમાં આવી હોવાની ખબર પડી એટલે નાનચંદ વૈદ્ય દોડતો આવ્યો. તે વખતે સુશીલા ઘર ઉઘાડીને ઓરડામાં તપાસ ચલાવી રહી હતી. ઘરનો સરસામાન બધો જમનો તેમ હતો, ગોમતી પાસેનો દાગીનો તેના એક પટારામાં રહેતો હતો, એને તાળું વાસ્યું હતું. તે ઉઘાડવાની જરૂર હતી. તે માટે ફરીથી લુહારને બોલાવવાના વિચારમાં તે હતી એટલામાં નાનચંદ આવી પહોંચ્યો. તેને જોઈને સુશીલા બોલી : ‘આવો વૈદ્યરાજ, ખુશીમાં તો ખરા ?’

‘હા, બહેન, તમારે શરીરે હવે સારું છે ? હું નડીયાદ આવ્યો’ તો ત્યારે તમે આશુએ ગએલાં હતાં.’ વૈદ્યે કહ્યું.

‘ હા. મને હવેજીએ બધા સમાચાર આપ્યા હતા; એટલે જ હું આવી છું. તમને પાકી ખાત્રી છે કે ગોમતી તેના બાપને ઘેર નથી ? ’

‘ હા, ખરેખર. હું જાતે કારેલી ગયો’તો અને તેના બાપને સુદ્ધાં મળ્યો’તો. ’ તે ધીમેથી બોલ્યો: ‘ જીવરામ પુરાણી પણ નાસી ગયો છે ને ! ’

‘ ગોમતીએ જૂલ કરી-મોટી જૂલ કરી. હશે, પણ હવે તેનો પટારો ઉઘાડવો છે; ઘેર જતાં જરા લુહારને મોકલજો. ’ સુશીલાએ વૈદને સૂચના કરી.

‘ અહેન, મારે હજી તમારી સાથે ઘણી વાતો કરવાની છે. કહો ત્યારે આવું. ’

‘ હું હજી થોડા દિવસ રહેવાની છું. ’

નાનચંદ વૈદ ગયો અને થોડી વાર પછી બીજી વાર લુહાર આવ્યો. પટારાનું તાળું તોડવામાં આવ્યું. પટારો ઉઘાડતાં તેમાં માત્ર થોડાં જૂનાં કપડાં અને ઘરાણાનો પિત્તળનો દાબડો જોવામાં આવ્યો. સુશીલાએ દાબડો ઉઘાડ્યો, પણ તેમાં ઘરાણું નહોતું ! માત્ર એક ચીકી હતી તે તેણે જાંચકી લીધી.

ગોમતીએ સુશીલાને સંબોધીને જ લખેલી એ ચીકી હતી.

‘ પવિત્ર સુશીલા અહેન !

‘ છેવટે તમારું કહેવું સાચું પડ્યું. વિધવા તરીકેનું જીવન મને બહુ લૂખ્ખું અને અકળાવનારું લાગે છે, અને તેથી જેમ તમે મને શિખામણ દીધી હતી તેમ, હું છુપા પાપનો માર્ગ ન લેતાં રાહદા.

રીતો પવિત્ર માર્ગ લેવા માટે આ ઘર છોડી જઈ હું. જેતું નામ તમે જાણો છો તેણે પ્રકટ રીતે મારી સાથે લગ્ન કરવાનું માન્ય રાખ્યું છે એટલે હું તેની સાથે જઈ છું. તમે મને કહ્યું હતું કે મારે તમને દિવસની ખરી વાત પહેલાં કહીને પછી કાંઈ પણ પગલું ભરવું, પરંતુ હું ક્યા મોંઝાએ તમારી સામે ઊભી રહીને આવી વાત કરું ? એટલે તમને કહ્યા વિના હું જઈ છું. મારી ખોળ કરશે નહિ અને મારા બાંધને પણ મારી ખોળ કરાવવાની ના કહેજો. મારા બધા વાંક ભૂલી જાઓ, અને મને આશીર્વાદ આપજો. ’

‘ જે કાંઈ મારું હતું, તે બધું હું સાથે લેતી જઈ છું. ’

‘ લી. તમારો ઉપકાર નહિ ભૂલેલી

‘ ગોમતી. ’

સુશીલાએ ચીડી વાંચીને ઊંડો નિઃશ્વાસ નાંખ્યો. તે મનમાં બોલી: ‘ મૂર્ખ ગોમતી ! તે તારા સુખનો નહિ પણ દુઃખનો માર્ગ લીધો છે. તું મને મળવાની હિંમત બીડી શકી નથી તેનું ખરું કારણ તારી પાસેના દાગીના છે એ હું સમજું છું, અને તેમાં તારા લુપ્ત પ્રેમિકની શિખરણી સિવાય હું બીજું કશું જોતી નથી. ’

સુશીલાએ ચિડી ફરીથી વાંચી અને ફટલીક વાર સુધી તે વિચારમાં જ બેસી રહી. એએક હજારનો દાગીનો ગોમતી લઈ ગઈ હતી, જેમાંનો થોડો દાગીનો જ તેના પિયરનો હતો, અને બાકીનો અધો સસરાનો હતો; એ દાગીનો ગોમતી લઈ ગઈ તેની સુશીલાને ચિંતા નહોતી, પણ તેને જે કાંઈ બચ રહેતો હતો તે બીજો જ હતો. કદાચ એ દાગીનાની લાલચથી જ શુવરામ તેને બોળવીને ઉપાડી ગયો હોય, એવી તેના મનની શંકા હતી.

‘ હશે, ગોમતી ભલે દાગીને લઈ ગઈ; તેટલાથી પણ જો તે સુખ, સંતોષ અને પવિત્રતાથી જીવન ગાળશે તો મને નિરાંત વળશે. ગોમતી ! સાચા દિલથી હું તને આશીર્વાદ આપું છું. ’ એમ મનમાં બોલીને તે ચોરડાની બહાર નીકળી, કારણ કે સામેથી રામકર ડોસી સૂતા પિયરવાળી સુશીલાની ખબર પૂછવા અને પોતાને ત્યાં જમવા આવવાનું નોતરું આપવા આવતાં હતાં.

✽

✽

✽

અમદાવાદમાં ઘણાં વર્ષોથી જાણીતું અને લોકપ્રિય સ્થળ.

પ્રોપ્રાઇટર

માસ્ટર કાશીનાથ.

ચાલુ જમાનાને અનુસરતી અપ-ટુ-ડેટ સિલ્ક, બ્યાન્કબી દામ, ટાઇમસર કામ કરી આપવામાં આવે છે. એક વખત કામ પાડી ખાત્રી કરવા વિનંતી છે.

ધી ટેક્સ ટેલરોંગ

હાઉસ. ગાંધી રોડ, નગીના પોળ, અમદાવાદ.

ગ્રાહકોને સૂચના :—

અમારી બીજી દુકાન ખુલે છે-રતનપોળના નાકા ઉપર.

:: દિન કર પ્રધર્સ ::

બુકસેલર્સ : સ્ટેશનર્સ : પ્રિન્ટર્સ : બુક બાઇન્ડર
એન્ડ એકાઉન્ટસ : બુક મેન્યુફેક્ચરર

સ્ટુડન્ટસ માટે
એક્સરસાઇઝ
બુક્સ, ડ્રોઇંગ
બુક્સ, રજીસ્ટર,
પેન્સિલ તેમજ
દરેક જાતની
ડ્રોઇંગ મટીરી-
અલ્સ.

ઓફીસ માટે
દરેક જાતના
કાગળ, સ્ટેશનરી
અને એકાઉન્ટસ
બુક.

બેન્ક માટે
લેગર, ફેશબુક
વીગેરે પાકા
બાઇન્ડીંગના
એકાઉન્ટસ—
બુક્સ બનાવનાર
અને વેચનાર.

હાલિગરવાડા અને ગાંધીરોડ— અમદાવાદ.

ઝીંક લાઇન કોપર

દરેક જાતના બ્લોક બનાવનાર

ભારત પ્રોસેસ સ્ટુડીઓ

ચાર રસ્તા. અમદાવાદ.

પ્રકરણ ૫૧મું

શાળાનો ઉપક્રમ

રામકેર ડાસીનું નિમંત્રણ સ્વીકારીને તે દિવસે તો સુશીલાએ અને રામજીએ તેમને ત્યાં જ ભોજન કર્યું. ઘર સાફ-સુક કરાવીને બીજે દિવસે રસોઇ કરવાનો સુશીલાનો ઇરાદો હતો. સુશીલા ઉપરના કાંઈ હેતના પ્રવાહથી પલળાને કાંઈ રામકેર ડાસી તેને જમવાનું નોતરું આપવા આવ્યાં નહોતાં; નાનાં ગામમાં ચાલતો એ પડોશીધર્મ હતો અને અગવડને કારણે સુશીલાએ રામકેર ડાસીનું નિમંત્રણ સ્વીકાર્યું હતું, નહિ તો તે સારી પેઠે બાણતી હતી કે રામકેર ડાસી અને તેમનો દીકરો હરિશંકર ગોમતીના પલાયન ઉપર મનભાવતું બાપ્ય રચીને પોતાની ફજેતી કરવામાં સારી પેઠે રસ લઈ રહ્યાં હતાં.

સાંજે નાનચંદ વૈદ્ય સુશીલાને ફરીથી મળવા આવ્યો. તેની સાથે જગજીવન દેસાઈ પણ હતો. સુશીલાએ પોતાના પિતાની મીલકતના કરેલા ટ્રસ્ટમાં એ બેઉ ટ્રસ્ટીઓ હતા. વૈદ્યે વાતચીતનો પ્રારંભ કર્યો: ‘સુશીલા બહેન ! હવે ગામમાં નિશાળ ઉતાવળે કાઢવી જોઈએ છે. મને કેટલાંક માઆપો પૂછે છે, અને કેટલાંક છોકરાઓ તો મારે ત્યાં જ બાણવા માટે આવીને બેસે છે.’

‘એમ ? ત્યારે હવે રાણીપુરને બાણતરની ભૂખ ઉઘડી ખરી.’

‘કેમ ન ઉઘડે ? બાણુતર વિના ભાગ્ય આંધળું છે, એમ હવે લોકો સમજે છે. મને સાંભરે છે કે હું જ્યારે જીવાન હતો ત્યારે—આજથી પચીસેક વર્ષ પહેલાં—તમારા બાપુએ નિશાળ ઉઘાડી હતી, પણ તે વખતે પાંચ છોકરાંયે બાણુવા આવતાં નહિ, અને જે આવતાં તે બે દિવસ આવતાં અને પાંચ દિવસ ગેરહાજર રહેતાં. આથી કંટાળીને તેમણે નિશાળ બંધ કરી હતી. આજે તો મારે ત્યાં જ રોજ દસ છોકરા આવે છે; મારે ત્યાં સંક્રાંતિ બહુ, એટલે હું તેમને ડહેલીમાં બેસાડું છું.’ વૈદ્યે જૂની અને નવી વસ્તુસ્થિતિની તુલના કરી બતાવી.

સુશીલા તેથી હત્સાહમાં આવી અને બોલી: ‘નિશાળ તો વહેલી શરૂ કરી દીધી હોત, પણ મારી માંદગીને લીધે મારાથી અહીં અવાયું નહિ અને કાંઈ વ્યવસ્થા થઈ શકી નહિ. પહેલાં કાંઈ સારો શિક્ષક શોધી કાઢીએ, પછી શરૂ કરીએ. અહીં તો કાંઈ શિક્ષક ક્યાંથી મળે ?’

જગજીવન દેસાઈએ કહ્યું: ‘અહીં મળે તેમ છે; તે માટે જ અમે આવ્યા છીએ.’

‘તો તો બહુ જ સારું. અહીં કાણુ છે ?’

‘આણુંદણ મહારાજના દીકરા પોપટને તમે ઓળખો છો ?’ વૈદ્યે પૂછ્યું.

‘હા ઓળખું છું.’

‘તે જિયારો પંદરેક દિવસ પહેલાં રાંડ્યો. અને તેથી નિરાશ થઈ ગયો છે. અહીં જે આપણે ગુજરાતી શાળા કાઢીએ, તો તે શિક્ષક તરીકે રહેવાને માટે રાગી છે.’

‘ પણ તે તો અમદાવાદમાં નોકરી કરતોતો ને ? ’

‘ હા, હજી નોકરીમાં ચાલુ છે અને અહીં રજા પર આવ્યો છે. વાત એમ છે કે વિચારનાં માખાપ નાની ઉંમરમાં મરી ગયેલાં અને સ્થિતિ બહુ સાધારણ હતી. ભણીગણીને નોકરીએ લાગ્યો પણ કાંઈ કન્યા આપે નહિ. જ્યાં પૂછે ત્યાં કાંઈ હજાર માગે અને કાંઈ બે હજાર માગે. વિચારાએ નોકરી કરીને પેટે પાટા બાંધીને પૈસા બચાવ્યા અને છત્રીશમે વર્ષે બે હજાર રૂપિયા ખર્ચાં બે વરસ પહેલાં જ પરણ્યો. વહુને સુવાવડનો અવસર આવ્યો એટલે બે મહિનાની રજા લઈને અહીં આવ્યો, પણ વહુ સુવાવડમાં આઠ દિવસની દીકરી મૂકીને મરી ગઈ ! વિચારો ધનથી ખાલી થઈ ગયો, જીંદગીમાં એકલો થઈ ગયો, આઠ દિવસના ફૂલને ઉછેરીને મોટું કરવાનો બોલો માથે પડ્યો, તેથી જીંદગીથી બહુ કંટાળી ગયો છે અને જીવન વચે પણ અમદાવાદમાં પાછા ફરીને નોકરી કરવાની હિંમત બોધ બેઠો છે. આ કારણથી એ દુઃખીયા બ્રાહ્મણના દીકરાને બે ગામમાં જ શિક્ષકનો ધંધો મળે તો તે કરવા ખુશ છે. ’ વૈદ્યે કહ્યું.

જગજીવન દેસાઈએ ઉમેયું: ‘ બીજા વર્ષમાં ટ્રેન થયેલો પણ છે. ’

‘ એમ હોય તો બહુ સારું. ’ સ્વલ્પ વિચાર કરીને સુશીલા બોલી: ‘ કાલે પોપટલાલને મારી પાસે મોકલજો; પણ એમ રહેવા દો, હું પોતે જ તેમને મળવા જઈશ. ’

શાળા માટે શિક્ષકનું તો લગભગ નક્કી થઈ ગયું; હવે નિશાળ ક્યાં બેસાડવી તે વિષે વિચાર ચાલ્યો. ગામના પાદરમાં કે તળાવને કાંઠે શાળા માટે જૂદું મકાન બાંધવાનો સુચીલાનો વિચાર હતો; શાળાની આસપાસ બગીચો કરવો, શિક્ષકને માટે રહેવાનું મકાન પણ ત્યાંજ બાંધવું, એવું ઘણું ઘણું તેણે પોતાના મનમાં ધારી રાખ્યું હતું; પણ તુરતમાં એ બધું તૈયાર થઈ શકે નહિ, એટલે

પોતાના મકાનની ડહેલીમાં જ શાળા બેસાડવાનો તેણે વિચાર રાખ્યો. ડહેલી વિશાળ હતી એટલે તે વિચાર વૈધને તથા દેસાઈને પસંદ પડ્યો.

પછી ગામના લોકો સંબંધી વાતચીત દરમિયાન સુશીલાએ જાણ્યું કે જગજીવન દેસાઈનો છોકરો વડોદરામાં છ અંગ્રેજી ધોરણો ભણીને પછી ટપાલ વહેંચવાની નોકરીમાં રહ્યો હતો. સુશીલાએ દેસાઈને પૂછ્યું: ‘ તમે કેમ ચંમનને આગળ ન ભણાવ્યો ? ’

દેસાઈએ હસીને જવાબ આપ્યો: ‘ છ ચોપડી ભણ્યો એ થોડું છે ? શહેરના ખર્ચાને પહોંચાતું નથી. હવે તો ખેતીમાંય પહેલાંના જેવા દિવસો નથી રહ્યા. ’

‘ પણ ટપાલની નોકરી કરાવવાને બદલે તેને કાંઈ બંધો શિખવવો તો ને. ’ સુશીલા બોલી.

‘ એ તો બિચારો ધણુંયે કહેતો’તો કે મને ત્યાંના કળાભવનમાં મોકલો, પણ મેં જ ના પાડી. ’

‘ એ ઠીક ન કર્યું દેસાઈ; હજી તેને ભણાવો તો ત્રણ વર્ષ સુધી હું ખર્ચ આપીશ. તેને શું શીખવાનો શોખ છે ? ’

‘ તેને ઇજનેર થવાનો બહુ ઉમંગ હતો. ’

‘ ત્યારે તમે તેને નોકરી છોડાવી દો. ’

દેસાઈએ થોડી વાર વિચારીને કહ્યું: ‘ વિચાર કરી જોઈશ. ’

નાનચંદ વૈદ્યે એક બીજા છોકરાને મારે પણ ભલામણ કરી. તે એક સુતાશનો છોકરો હતો. નાની વયમાં જ તે હોંશિયાર દેખાતો હતો, પણ તેને બંધો શિખવનાર ગામમાં કાંઈ નહોતું. આ મારે તેને નડીયાદ કે વડોદરા મોકલવા અને તેનું ત્રણ વર્ષનું ખર્ચ આપવા સુશીલાએ હા કહી.

રહવારમાં આ બધી વાત રાણીપુર ગામમાં પ્રસરી ગઈ. બાપના પૈસાનો દિકરીએ સારો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો એ જ ઘણાના મુખની વાણી હતી. રામદેવે ડાસી જેવાં કાંઈ કાંઈ ઇર્ષ્યાળુ માનવીના મુખ-માંથી જ એવા શબ્દો નીકળતા કે ‘એમાં શો જગન કર્યો ? માને હજી ઝાડે લટકાવી છે તેનું શું ?’ છતાં રહવારે જ્યારે સુશીલા પોપટલાલ માસ્તરને, ત્યાં જવા નીકળી ત્યારે લોકોએ કુતૂહલભર્યા માનપૂર્વક તેની ઉપર દ્રષ્ટિ કરી હતી. શિષ્ટાચારની ખાતર તેના કુશળ વર્તમાન પૂછનારા ખેડૂતોની આંખમાંથી પણ મમતાનું અમૃત ઝરતું હતું.

સુશીલા જ્યારે પોપટલાલને ઘેર ગઈ, ત્યારે તે પોતાની પુત્રીને બકરીનું દૂધ પાછને ઉંઘાડવા માટે હીંચોળતો હતો. સુશીલાને પોતાને આંગણે આવેલી જોતાં જ તેને હર્ષ ઉપજેલો દેખાયો. ઐરી ગુમાવીને હીનદશાને પામવાનું તેનું દુઃખ તેના અંતરમાં તાજું થયું અને ડળક ડળક આંસુ પાડતો ભરાઈ ગયેલો કંઠે તે બોલ્યો : ‘આવો બહેન !’

પોપટલાલ માસ્તરને જોતાં જ હરકોઈ કહી શકે કે તે દુઃખનો સાક્ષાત અવતાર છે. દુઃખમાં ભારેલા મનુષ્યના વદન ઉપરની સર્વ પ્રકારની રેખાઓ કાંઈ ચિત્રકાર પોપટલાલ માસ્તરનું વદન આલેખીને દર્શાવી શકે તેમ હતું. સ્ત્રીના મૃત્યુ પછીથી તેના વદનની અને શરીરની સ્થિતિ એવી થઈ ગઈ હતી કે તેને જોતાં કાંઈ એમ જ કહી શકે કે એ માણસ જીવનમાં કાંઈ વાર હસ્યો નહિ હોય કિંવા તેણે જન્મ્યા પછી એક પણ દિવસ પેટ ભરીને અન્ન ખાધું નહિ હોય ! તે મૂળે ઉંચો તથા પાતળો હતો અને અત્યારે શરીરનાં એકેએક હાડકાં ગણી શકાય તેવી તેની સ્થિતિ હતી. નાની વયમાં બાલુવાની ચિંતામાંથી નીકળાને તે રળવાની ચિંતામાં પડ્યો હતો; રળવાનું પણ એકલું પેટ ભરવા માટે નહોતું, પરંતુ પોતાની ધર્મપત્નીનાં જનક-જનનીનાં અત્યંત ગિંડાં ગએલાં પેટના ખાડા પૂરવા માટે પણ હતું.

નોકરી અને રાત દહાડે છોકરાઓને ખાનગી શિક્ષણ આપવાનો ધંધો કરીને બચાવેલાં નાણાં, બાપે આપેલાં બે ખેતર અને થોડા સોના રૂપાના દાગીના, એ બધાથી પણ સાસુ-સસરાના પેટનો ખાડો પૂરાય તેમ ન લાગ્યું ત્યારે તેણે થોડું કરજ કરીને પણ લભ કયું હતું અને ‘ધર્મભાગિની’ને ધરમાં પધરાવી હતી. એ ધર્મભાગિની સુશીલ, સદ્ગુણી કે બહેલી હતી કે નહિ તેની પોપટલાલને ચિંતા નહોતી; પરંતુ ગૃહ ખાલી કરીને વહોરેલી એ ગૃહિણીથી પોતાનું ગૃહ વન નહિ બની જતાં ખરે-ખર ગૃહ બન્યું હતું, એ પ્રકારના સંતોષને કારણે પોપટલાલની દષ્ટિને પોતાની સ્ત્રી રૂપ-રૂપના ભંડાર સમી પુટડી, સીના જેવી સતીત્વ-સંપન્ન, તારામતી જેવી પતિના સુખદુઃખની ભાગિની, અને મદાલસા જેવી અનન્યચિત્તા લાગતી હતી. શનીવારની અર્ધી રજા અને રવિવારની આખી રજા પોપટલાલ ધરમાં જ બેસી રહીને ગાળતો, કારણ કે મન તથા નયનને સુખકર થઇ પડેલા પત્નીદર્શનરૂપી અમૃતને પીતાં તે ધરાવતો જ નહિ. ખાનગી શિક્ષણ આપવા જવાને કારણે શનિ-રવિ સિવાયના બીજા દિવસોમાં નિરાંતે ઘેર બેસવાનો પોપટલાલને વખત મળતો નહિ, તેથી લભ પછી તુરત તેણે એક ‘ટયુશન’ ઓછું કરી નાંખ્યું હતું અને રહવારની ચાહ પત્નીની સાથે બેસીને જ પીવાનો અને આનંદ લૂંટવાનો તેણે રીવાજ રાખ્યો હતો. અનેક કુટોને અંતે સાંપડેલા સુખી જીવન પછી એકાએક તેના ઉપર જે પહેલાં કરતાંય બેવડા દુઃખનો પહાડ તૂટી પડ્યો હતો, તેથી તેના તનની અને મનની દુર્દશા થાય તેમાં શી નવાઇ? કોઇની પણ સાથે સહજ વાતચીત કરતાંય તે રોષ પડતો અને મરણ પામેલી ધર્મપત્નીના ગુણને સંભારીને કોઇ કોઇ વાર તો ઘ્રૂણા પણ મૂકતો. ઇધની આગળ તે એવું પણ બોલતો કે ‘જો આ આઠ દિવસની બાળકી મને ગળે વળગી ન હોત, તો હું સ્ત્રીની પાછળ જ બળી મરીને આ જીવનનો અંત આણત !’ પુરૂષની પાછળ સ્ત્રી બળી મરવા નીકળે તો તેને સતી અને પવિત્ર સ્ત્રી કહેનારાઓને સ્ત્રીની પાછળ

બળવા નીકળવાની વાત કરતો આ પુરૂષ ગાંડો લાગતો અને ‘તેની ડાગળી ચસકી ગઇ લાગે છે.’ એવો કેટલાકનો અભિપ્રાય બંધાતો; છતાં તેના મનોદુઃખના ઉભરાનો જેમને પરિચય થયો હતો, તેમાંનાં કેટલાંક દિલસોજ હૃદયોને એમ લાગતું હતું કે પાછાણના આ જીવન દીકરાને દુઃખમાંથી ઉગારવાના જેવું જીજ્ઞું કાંઈ પુણ્ય નથી.

સહાનુભૂતિની ઉખા સમીપે વ્યથિત હૃદય પીગળવા લાગે છે. પોપટલાલને સુશીલાની સહાનુભૂતિના સમાચાર મળી ચૂક્યા હતા એટલે તેને પોતાને આંગણે આવેલી જેતાંવાંત પોપટલાલની આંખો આંસુથી ભરાઇ ગઇ હતી.

જીનાં પુસ્તકોની દુકાન

ઉપયોગમાં આવે તેવા તમામ જાતનાં જીનાં પુસ્તકો વેચાતા લઈએ છીએ અને વ્યાજખી લાવથી વેચાતા આપીએ છીએ.

મળો :- શા. ચુનીલાલ કેશવલાલ
ઠે. માણેકચોક બહુચરાજી માતાના મંદીરની બાજુમાં,

શાખા—સાંકડી શેરીના નાકે,

અમદાવાદ.

અનેક યુવાન, યુવતીને આપઘાતની અણીથી બચાવનાર

સવિપ્લોદય ચાર્મ

વાપરી તમારી ચિંતા-તુકસાની-નિરાશા-આફતો દૂર કરી
સુખ સમૃદ્ધિ નાણાંની રેલંગેલ વહાવી જીવનને વધુ સુખી બનાવશે.
જ્યોતિષ-હસ્તરેખા, મસ્તકપરીક્ષા, જન્મપત્રિકા, વર્ષફળ, વર્તારા
ઉપરાંત ભૃગુસંહિતા ઉપરથી ગયા જન્મ તથા આ જન્મની
હકીકતવાળું જીવનફળ તમને આશ્ચર્યચકિત કરશે. મનને મૂંઝવતા
પ્રશ્નના નિકારણ માટે પ્રશ્ન દીઠ રી રૂ. એક. દુનિયાના દશ જ્યોતિ-
ષીઓમાંના એક તરીકે જેમનું નામ લંડનના પત્રમાં જાહેર
થયેલ છે, તે હાઇકલાસ ફેમીલીમાં જાણીતા.

પ્રો. ઈશ્વરપ્રસાદ જોશી, E.M.B.A.S. (LONDON)
જ્યોતિર્મનિષી (બનારસ)

રૂ. ચાંદી, શેર, રેસ, વિ. માટે એક્ષપર્ટ,
લક્ષ્મણભૂવન બંગલો, પારસીકોલોની રોડ, નં. ૪ દાદર-મુંબઈ ૧૪,
Apply with 2 Ans. stamps for a book 'Prosperity'

મજબુત અને મનગમતા લેટેસ્ટ સ્ટાઇલના ફેન્સી

ઓલ લેધરની ગેરંટીવાળા

ચં પ લ

છુટક તથા જથાભંધ ખરીદવાનું

ભરોસાપાત્ર મથક

કા ઉ ન ચં પ લ કં પ ની.

જેશીંગભાઈની વાહી પાસે, ધી કાંટા રોડ,

અમદાવાદ.

મકરણ પરમું

✽

✽

વિધુરની સુખલાલસા

✽

જેવું પોપટલાલ માસ્તરનું દીન વદન હતું, તેવું જ દીન તેનું ધર હતું. એ ધરનું રાયરચીલું અને સરસામાન વેચવામાં આવે, તો પૂરા પચાસ રૂપિયા પણ ઉપજે નહિ ! સુશીલાને બેસાડવા માટે કાંઈ પાથરાયું શોધી કાઢવા આમ તેમ ફાંફાં મારતાં ફેટલીક વારે પોપટલાલ એક ફાટેલો કાથળો શોધી કાઢી શક્યો અને તે ઓસરીમાં પાથરી આપ્યો, એટલે સુશીલા તે પર બેઠી અને તેની સામે ભીની આંખોને લૂછતો પોપટલાલ નીચું જોઈને બેઠો. સુશીલાએ આસપાસ નજર કરીને ગૃહના દીન વાતાવરણમાં ઉદાસીનતાની મૂર્તિ જેવા પોપટલાલને જોઈ નિઃશ્વાસ નાંખ્યો.

‘ પોપટભાઈ ! ’ સુશીલા સહાનુભૂતિયુક્ત સ્વરે બોલી : ‘ ગઈ કાલે જગજીવન દેસાઈ અને નાનચંદ વૈદે તમારાં પત્ની ગુજરી મયા આજતની વાત કરી. તમારી ઉપર બહુ દુઃખ આવી પડ્યું. ’

પોપટલાલની આંખોમાં આંસુનું નવું પૂર ઉભરાયું અને તે ગળ-ગળે સાહે બોલ્યો : ‘ દુઃખ, પણ કાંઈ જેવું તેવું દુઃખ, બહેન ! આ ઘર તો મને ખાવા ધાય છે. આ મહિના દિવસની બાળકી રડે છે, અને મારા આત્માની કળીએ કળી કપાઈ જાય છે. હું શું કરું, ક્યાં જઈ, તે મને કશું સજતું નથી. ’

‘ ગભરાશો નહિ, માસ્તર ! સુખની પછી દુઃખ અને દુઃખની પછી સુખ આવ્યા જ કરે છે. તમે ભણેલા છો, સમજો છો, દુઃખને ચક્રવાતી કાંઈ દુઃખનો અંત આવે છે ? ’

‘ નહિ; હું બધું સમજું છું. પણ કેણુ જાણે શાથી, હું ધીરજ રાખી શકતો નથી. દુઃખ ખમવાની મારી બધી શક્તિઓનો જાણે નાશ થઈ ગયો હોય એમ હું જોઉં છું. ’

‘ તાજું દુઃખ છે, એટલે એમ લાગે છે. દુઃખનું ઓસડ દહાડા છે; દિવસો જશે એટલે દુઃખ પણ વિસારે પડવા લાગશે. ’

‘ એ સાચી વાત; પરંતુ મને એક દિવસ પણ વર્ષ જેટલો મોટો લાગે છે; એ એક પછી એક દિવસ કેમ જશે, તે જ મને કાંઈ સૂઝતું નથી. ’

‘ તમે આખો દિવસ ઘેર બેસી રહો છો ? કાંઈ વાંચના નથી ? બહાર પણ નીકળતા નથી ? ’

‘ બહાર કેવી રીતે નીકળું ? બહાર જઈં તો પાછળ આ બાળકોને રાખે કેણુ ? અને વાંચવાનું મને ગમતું નથી. અર્ધો કલાક રોજ માતાજીની સેવામાં ગાળું છું; પણ માતાજીની સેવા-પૂજા કરતી વખતે મગજમાં પત્નીનું સ્વરૂપ ઉભરાઈ આવે છે અને તેના પગ આંસુથી પખાળું છું, બહેન ! ’ અને પોપટલાલની આંખોમાંથી જોરથી અશ્રુધારા વહેવા લાગી.

સુશીલાની નજર ઓરડામાં ગઈ. દેવસેવામાં એક નાની અંબાજીની છબી હતી, અને તેની બાજુમાં એક સ્ત્રીનો ફોટોગ્રાફ હતો. અનુમાનથી સુશીલાએ તે ફોટોગ્રાફ માસ્તરની પત્નીનો માની લીધો. અંબાજીની છબી જેવી રીતે કેશર-કુંકુમના છાંટણાથી ખરડાયેલી હતી, તેવી રીતે પત્નીનો ફોટોગ્રાફ પણ એવાં છાંટણાંથી વિરાજ રહ્યો હતો. મૃતપત્નીની પૂજા કરીને સાંત્વન શોધી રહેલા પતિની મનઃસ્થિતિનો ખ્યાલ આવતાં સુશીલા પણ અત્યંત દુઃખ પામી. પતિ વિનાની સ્ત્રીનું મનોદુઃખ સુશીલા અનુભવી ચૂકી હતી. વિધવાની સ્થિતિનો પૂરો ખ્યાલ તે કરી ચૂકી હતી, પરંતુ આવા વિધુરની સ્થિતિનો ખ્યાલ તેને નહોતો. પોપટલાલની સ્થિતિ તેને એ

ખ્યાલ આપી રહી હતી. તેને લાગ્યું કે આવા દુઃખી વિધુરમાં મનો-
બળના સંચારની જરૂર છે, કે જેથી તે વિધુરાવસ્થાનું સંકટ વેઠ-
વાને શક્તિમાન બને. તેણે ઉત્તેજક સ્વરથી કહ્યું : ‘ માસ્તર ! સ્ત્રીના
મરણથી તમે આટલા દુઃખી કેમ થાઓ છો ? શું સ્ત્રી વિના જીવન
સુખી નીવડી શકે જ નહિ એમ તમે માનો છો ? અનેક વિધવાઓ
પતિ વિના સંતોષમાં જીવન ગુજારી શકે છે, અનેક વિધુર તથા
કુંવારાઓ સ્ત્રી વિના પણ જીવનયાત્રા હિંમતભેર પૂરી કરે છે. જીવ-
નની મહત્વાકાંક્ષાઓનો ત્યાગ કરો, સંતુષ્ટ અને સંયમી જીવન ગાળ-
વાનો સંકલ્પ કરો, અને તમારી દૃષ્ટિમાંથી દુઃખી છાયા ઓસરી
જશે. આમ નિર્બળ બનીને આંસુ શું સાર્યા કરે છે ? મર્દ બનીને
મર્દાઈ દાખવે, અને આપોઆપ સૂર્ય સમીપે પીગળી જતા ધુમ્મ-
સની પેઠે મનઃકંટ પીગળી જશે. ’

ઉત્તેજક સ્વરથી બોલતી આ રમણીને પોપટલાલ ક્ષણભર જોધ
અને સાંભળી રહ્યો. તેના જવાબમાં શું કહેવું જોઈએ તે તેને તત્કાળ
સૂઝ્યું નહિ.

સુશીલા આગળ બોલી : ‘ જુઓ, અહીં હું એક નિશાળ કાઢવાની
છું, તેમાં તમે શિક્ષક તરીકે રહો. તમને હું મહિને વીસ રૂપિયા
આપીશ. તમારી બાળકોને ઉછેરીને મોટી કરવાનું તમે જીવનવ્રત
ધારણ કરો. જીવન માટે કાંઈ કાર્ય પણ જોઈએ તે કાર્ય ગામનાં
છોકરાંને બણાવવાનું હું તમને સોંપું છું, અને એ રીતે તમારી જીવન-
યાત્રાને સંતોષ તથા સંયમપૂર્વક પૂરી કરો. તમારી બાળકોને તમે
ઉછેરીને મોટી કરો. તેની માતા જેવી તેને ગુણવતી બનાવો, તેનાથીયે
વિશેષ તેને બણાવીને સંસ્કારી બનાવો અને તે બધા કાર્ય પાછળ
તમને જીવનમાં રસ પડશે એટલે તમને પત્નીના મૃત્યુનું દુઃખ
સાલતું બંધ થઈ જશે, સમજ્યા ને માસ્તર ? ’

‘ હા, બહેન ! સમજ્યો. ’ પોપટલાલે શુષ્કતાથી જવાબ આપ્યો.

‘ તમે જાણો છો ? ધણા મહાન પુરુષોએ પોતાના જીવનમાં આ પ્રમાણે રસ ફળવીને તેની પાછળ સંતુષ્ટ જીવનયાત્રા નિર્વહી છે. મનુષ્ય ધારે તો શું ન કરી શકે ? એક સામાન્ય વસ્તુમાંય તે પોતાનો રસ ફળવીને તેમાં આનંદ લેતાં શીખે છે, અને તમે તો એવો રસ ફળવવાને એક પુત્રીરત્નની પ્રાપ્તિ કરી ચૂક્યા છો, પછી તમને અસંતોષ રાખવાનું કશું કારણ નથી. એ બાલિકાને સંસ્કારી બનાવવામાં તમે રસ લેતા થશો, એટલે તમારા અંધકારમય જીવનમાં જ તમે પ્રકાશ નીપજવીને પંથ કાપવાને શક્તિમાન બનશો. ઉદરનિર્વાહની ચિંતા તમને એ પંથ કાપવામાં વેઠવી પડશે નહિ, પછી તમને શું દુઃખ રહ્યું ? ’

પોપટલાલ નીચું જોઈને જોલ્યો : ‘ સાચી વાત છે; તમે મને આભારી બનાવ્યો છો. ’

પણ હજી પોપટલાલમાં સાચો ઉત્સાહ પ્રકટતો સુશીલાએ જોયો નહિ. તેણે કહ્યું : ‘ અમદાવાદમાં તમને મોટો પગાર મળતો હશે, તેના પ્રમાણમાં હું કહું છું તે પગાર ઓછો જ હશે, પણ અહીં ખર્ચ ઓછું લાગશે, અને વળી જેમ જેમ નિશાળ વધતી જશે, તેમ તેમ તમને પગાર વધારી આપીશ. હજી તો રાણીપુરમાં ફળવણી ફેલાવવાનાં મારાં સ્વમાં ધણાં મોટાં છે. તે માટે હું ખાસ મકાન બાંધવાની છું. બાળકોને એકલું અક્ષરજ્ઞાન આપીને થોભી જવાનો મારો ઇરાદો નથી. કાંઈ કાંઈ ધંધાતું શિક્ષણ આપવાનો, ખેડૂતોની ખેતી સુધારવા માટે યત્નો કરવાનો, ફૂલઝાડ અને તરકારીનાં વાવેતર ખેડૂતોને શીખવવાનો લુહાર-સુતારના ધંધા માટે વર્ગ કાઢવાનો, હાથ-શાળનો ઉદ્યોગ ગરીબોને શીખવવાનો અને એવો બહુ બહુ પ્રયાસ કરવાનો મને ઉમંગ છે, અને એવા એક વિસ્તૃત વિદ્યાલયમાં તમે હશો, ત્યારે તમને તેમાં આપોઆપ રસ ઉપજશે, સમજ્યા ને, છતાં અત્યારે તમને પગાર ઓછો પડતો હોય, તો હું બે-પાંચ રૂપિયા વધારે આપીને પણ તમને સંતોષવા તૈયાર છું. ’

‘ નહિ, નહિ, સુશીલા બહેન ! ’ પોપટલાલે સુશીલાના આભાર તળે દબાતાં મનોભાવપૂર્વક કહ્યું : ‘ એમ નથી, મને સુખી અને સંતોષી કરવાની તમારી આવી કાળજી જોઈને મને મારી માતા થઈ આવે છે. હું આ કાર્ય જરૂર ઉપાડી લઉં અને અમદાવાદની નોકરીનું રાજીનામું આપી દઉં. મને પગારનો ખાસ લોભ નથી, માત્ર.....’ પણ માસ્તરના મુખમાંથી આગળ શબ્દ નીકળી શક્યો નહિ.

‘ કહોને, કહોને, વિના સંકાપે કહો. ’

‘ કહેતાં મારી જીભ ઉપડતી નથી, બહેન ! ’ અને ફરીથી પાછું માસ્તરે રડવા માંડ્યું.

‘ એમ નાહિંમત ન થાઓ. જે કહેવું હોય તે કહો. ’

‘ તમે જે કહો છો, તે સાચેસાચી વાત છે, બહેન ! પણ મને આ સૂના ઘરમાં ચેન નહિ પડે, બહેન ! ’

‘ સૂનું ઘર’નો અર્થ સુશીલા સમજી ગઈ. વગડો બની ગયેલા ગૃહને ફરીથી ગૃહિણીયુક્ત ગૃહ બનાવવાની માસ્તરની અભિલાષા તેના ધ્યાનમાં આવી ગઈ. આ નિર્મળ મનોવૃત્તિના જીવાન ઉપર સુશીલાને ગુસ્સો ચડ્યો, પણ તુરંત તે શમી ગયો. મનુષ્યની મનોવૃત્તિમાં જડાઈ ગયેલા સુખ-દુઃખ વિષયક સંસ્કારોને માત્ર ઉપદેશથી બદલી શકાતા નથી, એમ તેણે જોયું અને તેને પોપટલાલ ઉપર માત્ર દયા જ આવી. તેણે કહ્યું : ‘ તમારે ફરીથી લમ કરવું હોય, તો મને કશો વાંધો નથી. તમારી ઉમર બીજું લમ કરવા જેવી છે. ’ અને સુશીલા જવાબ માટે માસ્તરની સામે જોઈ રહી.

માસ્તરે જમીન ખોતરતાં કહ્યું : ‘ મારી વિનંતિ એ છે કે કદાચ માફ લમ થવાનો યોગ આવે, તો આપ મને કાંઈ રકમ ધીરવા કૃપા કરો તો બસ છે; મારા પગારમાંથી એ રકમ હું કંકડે કંકડે ફરીને કાપી આપીશ. ’

સુશીલા એકદમ વિચારમાં પડી ગઇ. જીવનકલહ અને કરજમાં ડૂબાડા રહીને લગભગ અર્ધી જીંદગી પસાર કરી ચૂકેલો આ જીવાન હજી ફરીથી કરજ કરીને પણ નવી પત્ની પરણવાની ઇચ્છાવાળો છે, એ જોઇને તેને બહુ નવાઇ લાગી. જીવનમાં બીજી અનેક પ્રકારની અશાન્તિઓને સ્વેચ્છાથી વહોરી લઇને પણ નવી પત્નીથી ગૃહ શોભાવવા કે અર્ધાંગનાથી પોતાના જિણા અંગને પૂરું કરવાની લાલસા-વાળા વિધુરોની મનોદશાનો ખ્યાલ સુશીલાને આવ્યો. તેને એ એક પ્રકારની પામરતા-દુર્ગંજતા લાગી. પુત્રી મોટી થશે, ગ્રામ્યસંસારની નવી પત્ની ઘરમાં આવશે, ઘરને દરિદ્રતાએ ઘેરી લીધું હશે, તે વખતે પોપટલાલ માસ્તરનું ઘર વગડો બનશે કે ખરેખરું ગૃહ બનશે, તેનો વિચાર સુશીલા કરી શકતી હતી, પરંતુ એ વિચાર તેણે પોપટલાલ પાસે વ્યક્ત કર્યો નહિ. એમ કરવાથી તે આશામંગ બની જશે અને ઉલટો વધુ દુઃખી થશે એમ વિચારીને તે ચૂપ રહી. સામે બેઠેલો પોપટલાલ પોતાની દરખાસ્તનો જવાબ મેળવવા માટે આતુરતાથી રાહ જોઇ રહ્યો હતો. કેટલીક વારે સુશીલાએ ગોળ ગોળ જવાબ આપ્યો: ‘જુઓ માસ્તર, અત્યારે તો હું તમને કશું ચોક્કસ વચન આપતી નથી, પરંતુ જ્યારે મને એમ લાગશે કે તમારા જીવનનું કોઇ પણ પ્રકારનું હિત સધાય છે, ત્યારે હું તમને ઘટતી મદદ કરીશ, એટલું જ અત્યારે કહી શકું છું. તમને સુખી જોવા હું રાજી છું એમ માનજો.’

‘બસ બહેન, આપનો એટલો આશીર્વાદ બસ છે. નિરાશાના સમુદ્રની વચ્ચેથી તમે મને ઉગારી લીધો એમ જ હવે હું માનીશ.’ પોપટલાલે ઉત્સાહથી જવાબ દીધો. તેના વિષયનું વદન ઉપર સંતોષની રેખાઓ આલેખાઇ.

‘આ પણ એક જીવન છે !’ એમ મનમાં બોલીને સુશીલા ઉઠતાં ઉઠતાં પ્રકટ રીતે બોલી: ‘ત્યારે જુઓ માસ્તર, મારા ઘરની કહેલીમાં જ શાળા રાખી છે. તમારી સગવડને માટે તમે અહીં ન

રહેતાં મારા ઘરમાં જ રહેવા ઇચ્છશે તો હું તમારે માટે એક ઓરડો ઉઘાડો રાખીશ, સમજ્યા ને ?

“ બહુ સારું બહેન ! હું ત્યાં જ રહેવાનું રાખીશ. આવજો હોં; પરમ દિવસે ગુરુવાર છે. વિદ્યારમ્મે ગુરુઃ શ્રેષ્ઠઃ તે જ દિવસે ત્યાં જાણાનો પ્રારંભ કરીશું. ” એમ કહેતો પોપટલાલ સુક્ષીલાને ખડકી સુધી વળોટાવીને પાછો ફર્યો. ઘેરાયલા મેઘાડંબરમાં તે નવી સ્ત્રીનું સુખારવિંદ નિહાળી રહ્યો હોય, તેમ આકાશ ભણી જોઈને વિચારમાં પડ્યો. થોડી ક્ષણોમાં જોરથી વરસાદ પડવા લાગ્યો અને પારણામાં સુવાહેલી બાળકી જાગીને રડવા લાગી. માયાવી સુખસ્વપ્નામાંથી જાગતો પોપટલાલ ઓરડામાં દોડી બાળકીને હીંચોળવા લાગ્યો.

❦

❦

❦

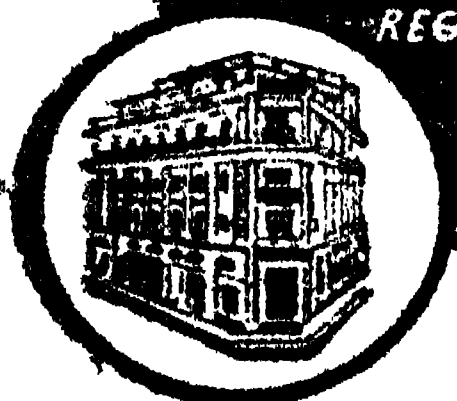
વિશાળ નિવાસ,
અમીરી ભોજન.

આર્યનિવાસ

REGD. હિન્દુ લોજ

કાલબાદેવી રોડ, મુંબઈ-૨.

ટેલિફોન..૨૩૧૩૬
તા.૨...*ARYANIVAS*

શુદ્ધ
ધી, દુધ;
●
શુદ્ધ
ભોજન
માટે
સુવીખ્યાત

પ્રકરણ પત્રમું

✽

✽

વિધવિધ ઘટનાઓનો પ્રવાહ

✽

પુરુવારે રાણીપુરમાં શાળાની સ્થાપના થઈ ચૂકી અને પહેલાં જે વિદ્યાર્થીઓ નાનચાંદ વૈધને ત્યાં જઈને ભણતા તેઓ ઉપરાંત ગામનાં બીજાં છોકરાંઓ—જેમાં જે ત્રણ બાળાઓ પણ હતી—સુશીલાની શાળામાં ભણવા આયાં. પોપટલાલ માસ્તરે શાળાના શિક્ષકને ઓહો સંભાળી લીધો અને ઉત્સાહથી કામનો પ્રારંભ કર્યો. મૃતપત્નીનું સ્મરણ અને નવી પત્નીની આશા તેનાથી જૂલાતાં નહોતાં, પરંતુ સુશીલાની સહાનુભૂતિએ તેનામાં જે આશાનો સંચાર કર્યો હતો, તેથી તેનામાં ઉત્સાહ પ્રેરાયો હતો. એ રીતે સુશીલાની એ આમ્ય પ્રાથમિક શાળા જીવંત સ્થિતિમાં પ્રારંભાઈ ચૂકી. પોપટલાલને શિક્ષણકળા અવગત હતી એટલે ગામડાંનાં બાળકોને સુધડ, શાણાં અને વિચાર કરતાં બનાવવા માટે તેમની સાથે કેવી રીતે વર્તવું. તેમની પ્રત્યે કેવી મમતા દાખવવી, કેવી સરલ રીતે તેમને શિખવવું એ બધું તે જાણતો હતો. અઠવાડિયાની અંદર શાળાના વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા દોઢી થઈ. જે—ત્રણ મોટી વયના બેટોએ પોપટલાલ માસ્તર પાસે આવીને દરખાસ્ત મૂકી કે ‘માસ્તર, રાત્રે તમે જો અમને ભણાવો તો અમારે ભણવું છે.’ પોપટલાલે તે દરખાસ્ત ઉત્સાહભરે સ્વીકારી અને સુશીલાને પણ તેથી આનંદ થયો. રાણીપુરની જ વસતિ પોતાના પિતાનાં નાણાંથી ભણવા લાગી એ જોઈ તેનું અંતર સંતોષથી છલકાવા લાગ્યું. તેણે પોપટલાલને કહ્યું: ‘માસ્તર ! જે કાંઈ ભણવા આવે તેને તમે ખુશીથી ભણાવજો. રાત, દહાડો, સહવાર, બપોરે કે સાંજ, ક્યારે પણ કાંઈ ભણવા આવે તેને ના કહેશો નહિ.

તમારું મહેનતાણું હું નહિ જુલું. ' આ ઉત્સાહજનક શબ્દોએ પોપ-
ટલાલને વધુ ઉત્તેજિત કર્યો.

*

*

*

દિવસે દિવસે મોટું થતું જતું બાળક જોઈને જેમ સ્નેહાળ માતા
કુતૂહલવશ બની આનંદ પામે, તેમ સુશીલા આ શાળાફી
બાલિકાને વિકસતી જોઈને આનંદ પામતી હતી. મનુષ્યમાં સર્જકતા
અથવા કર્તૃત્વ સ્વાભાવિક રીતે રહેલું હોય છે; તે પોતે સર્જે છે
અને સર્જનનું ફળ જોઈને રાચે છે. સર્જનનો આનંદ જો મનુષ્યના
જીવનમાં ન હોત તો તેનું જીવન કેવું શુષ્ક હોત !

રાણીપુરમાં સુશીલાને આવ્યાને ૧૦-૧૨ દિવસ થઈ ગયા.
પતિને તથા સાસુને આડેક દિવસને માટે રાણીપુર જવાનું કહીને તે
આવી હતી અને વધારે દિવસ થઈ ગયા. તેને લાગ્યું કે હવે તેણે
તુરંત નડીયાદ જવું જોઈએ, પરંતુ પોતે સર્જેલી બાળસંસ્થાને
ખીલતી જોવાનો આનંદ હજી તે ધરાઈને અનુભવી ચૂકી નહોતી.
રાણીપુરને માટે જે ઉજ્જવલ ભવિષ્ય સર્જવાનો તેનો મનોરથ હતો,
તે મનોરથનું આ પહેલું જ ડગલું હતું; માત્ર બીજરોપણ હતું;
તે ફાક્તી-ફૂલીને જ્યારે મોટા વૃક્ષરૂપ બનશે, ત્યારે રાણીપુરમાં શીતળ
છાયા પ્રસારનારું ગંભીર વટવૃક્ષ બની જશે તેનું કલ્પનાચિત્ર આલે-
ખીને તેનું અંતર ઉલ્લસતું હતું. તેને હજી થોડા વધુ દિવસ રાણી-
પુરમાં રહેવાનું મન થયું અને તેણે સ્વામી ઉપર પત્ર લખ્યો:

‘ વહાલા નાથ !

‘ મેં ધાર્યા કરતાં અને તમને કહ્યા કરતાં વધારે
દિવસ હું અહીં રોકાઈ ચૂકી છું અને હજી એકાદ અડવાડિયું વધારે
રોકાવાની ઇચ્છા છે. ખાસ કામ કશું નથી, પણ અહીં મેં પ્રાથમિક
વ. ૨૪

શાળાની અને રાત્રિશાળાની પણ સ્થાપના કરી છે, એક હોશીયાર માસ્તરને રોક્યા છે, અને મારા પિતાજીની મીઠકતના સદ્વ્યય માટેની એ પહેલી જ સંસ્થા જોધને મને જે આનંદ થાય છે તે આનંદ વધુ ભોગવવા સિવાય અહીં રોકાવામાં મારો ખીજો કશો આશય નથી. હું આશા રાખું છું કે તમે તેમાં સંમત થશો અને પૂજ્ય માતૃશ્રી પણ રજા આપશે.

‘લી. આપની અર્ધાંગના

‘સુશીલા.’

*

*

*

સુશીલાના આકર્ષણમાંથી છૂટવા, તેનાથી દૂર રહેવા, તેને ભૂલવાના કૃત્રિમ પ્રયત્નોની નિષ્ફળતા છતાં હરિહર ઇચ્છી રહ્યો હતો કે પોતામાં એવું બળ આવે કે જેથી પોતે બધું ધન ઉઠાવીને છટકી જાય અને સુશીલા સંબંધી જરાયે વિચાર તેના ચિત્તમાં ઉદ્ભવે નહિ. આ ઇચ્છા પણ કેટલી નિષ્ફળ જતી હતી તે હરિહર રોજ રોજ અનુભવતો હતો, છતાં એ ઇચ્છાને તે તદ્દન છોડી દે શકતો નહિ ! સુશીલા વિનાના ઘરમાં તેને ગમતું નહિ, કહેા કે તેનો દિવસ જતો નહિ. ગામમાં નકામા ભટકીને દિવસ ગાળવાની તેને ટેવ નહોતી. ઓળખીતાઓમાં ખૂબ ભેળાવાની અને સમય પસાર કરવાની તેને ઇચ્છા થતી નહિ. કારણ કે તેમાં રહેલી ભયાવહતા તે સમજતો હતો. વખત ગાળવા માટે તે છાપું ખરીદીને વાંચતો, પણ તેની જાહેર ખબરો સુઢાં વાંચી જવા છતાં દિવસ પૂરો થતો નહિ, અને આખો દિવસ લુખ્ખો-સુકો લાગતો. સુશીલા ગયાને ત્રણ-ચાર દિવસ ગયા એટલે તેણે સુશીલાએ આઠ દિવસમાં પાછા ફરવાની આપેલી મુદતમાંના કેટલા દિવસ હવે બાકી રહ્યા તેની ગણતરી કરવા માંડી ! આઠ દિવસ પૂરા થયા, દશ દિવસ ગયા, બાર દિવસ ગયા, પણ સુશીલા આવી નહિ, એટલે તેને પત્ર લખવાની તેને ઇચ્છા થઈ. એટ-

કામાં તો સુશીલાનો જ પત્ર આવ્યો. અને તે વાંચીને તેણે જાણ્યું કે હજી એક અઠવાડિયા પછી સુશીલા આવશે, ત્યારે તેનું મન ઉદાસ મની ગયું. તેણે વળતો પત્ર લખ્યો. અને તેમાં તેનાથી પોતાના ઉદાસ મનની છાપ અક્ષર રૂપે છપાઇ ગઇ. પત્ર ટપાલમાં નાંખ્યા પછી તે મનમાં બ્રજડ્યો: ‘ જોને હું છેવટે છોડીને જ ચાલ્યો જવાનો છું, તેની તરફ આવી અધીરાઇ દાખવનારો હું શું મૂર્ખ નથી ? ’

*

*

*

અમદાવાદની બેંકમાં દેવકાર ડોસીના નામે રૂપિયા દશ હજારની બાંધી મુદતની અનામત રકમ હતી તેની મુદત પૂરી થતી હોવાથી ત્રણ દિવસ પછી મા-દિકરો અમદાવાદ ગયાં, બાજ સાથે રૂપિયા સાડાદશ હજારની રકમ થઇ હતી, તે પાછી તે જ બેંકમાં જમે મૂકવામાં આવી, પણ આ વખતે તેમાં એટલો ફેરફાર કર્યો કે પહેલાં એ રકમ એકલી દેવકારના નામ ઉપર હતી, તે હવે દેવકાર અને પ્રાણજીવન બેંકનાં નામ ઉપર મૂકવામાં આવી. હરિહરે ‘ પ્રાણજીવન રામનારાયણ ભટ્ટ ’ એ પ્રમાણે પોતાની અંગ્રેજી સહીનો તમૂનો બેંકને લખી આપ્યો. મુદત પાકે ત્યારે એ નાણાં પાછાં લેવા માટે અથવા નવી રસીદ કઢાવવા માટે મા-દિકરો બેંકને ફેરો ખાવાની જરૂર ન પડે તેટલા સાર, અને કદાચ ડોસીનું મૃત્યુ થાય તો પાછળ પુત્રને નાણાં મેળવવા કોર્ટમાં ધક્કા ખાવા ન પડે તેટલા સાર રસીદમાં એવી વ્યવસ્થા રાખવામાં આવી હતી કે બેમાંથી હરકોઇ એક જણને નાણાં મળી શકે. હરિહરને પણ તેવી જ વ્યવસ્થા બેંકમાં હતી ને !

*

*

*

સુશીલા રાણીપુરથી પાછી ફરી તે દિવસ શ્રાવણ માસનો પહેલો સોમવાર હતો. લાંબી માંદગીના દિવસોનો પૂર્ણાહુતિ પછી

સુશીલાને માટે જાણે સહભાગ્યના દિવસો ઉધડ્યા હોય તેવો તેને અનુભવ થતો હતો, સિવાય કે ગોમતી નાસી જવાથી તેમના મનને દુઃખ થયું હતું. માંદગીમાંથી તે સાજી થઈ, આશુપરનો નિવાસ આનંદ-વિનોદમાં ગયો, પાછા ફર્યા પછી રાણીપુરમાં શાળા સ્થપાઈ ચૂકી; શ્રાવણ માસ બેસી ચૂક્યો હતો અને શ્રાદ્ધપક્ષ આવવાને હવે પાંચ છ અઠવાડિયાની વાર હતી; કાંઈને મ્હોંએ તેણે કાંઈ વાર એ ગણતરી કરી બતાવી નહોતી; તે ખાસ યત્નપૂર્વક ગણતરી કરતી હોય કે એક પછી એક દિવસ જાય એટલે શ્રાદ્ધપક્ષ નજીક આવ્યો જતું હોય એવું પણ તેને લાગતું નહોતું; છતાં તેના અંતરમાં એ ગણતરી સતત જગતી જ રહ્યા કરતી હતી. એ વાત કેવળ સાચી હતી, અને તેનું અંતર ઉદ્ધાસમાં રહ્યા કરતું હતું એ વાત પણ તેટલી જ સાચી હતી.

*

*

*

અને છેવટે ભાદ્રપદ માસ આવ્યો. વધી બીજને દિવસે નર્મદા-કિનારે રામનારાયણ ભટ્ટનું શ્રાદ્ધ સરાવવાનું હતું એટલે મોડામાં મોડા વધી પડવેને દિવસે ત્યાં પહોંચવું જ જોઈએ. દેવકાર ડોસીએ નર્મદાકિનારે જવાને દિવસો અગાઉથી તૈયારીઓ કરવા માંડી. દેવકાર, હરિહર અને સુશીલા તો જરૂર જવાનાં જ, સાથે એક આકર જોઈએ એટલે રામજીને પણ લેવાનો. જમના કહે કે ‘મારે તો આ વખતે જરૂર નર્મદાજીમાં નહાવું છે અને તમારી સાથે આવવું છે,’ એટલે તેને ના પડાય નહિ. હવે માત્ર ગંગાશંકર હવે બાકી રહ્યા. તેમને ઘેર મૂકી જવાનું દેવકાર ડોસીનું મન હતું, પણ એટલામાં હરિહર બોલ્યો: ‘હવેજીને તો સાથે લેવાના જ છે, બા! એ બિચારા સૌની સાથે નર્મદાજી નાહી લે; કાણુ જાણે ફરીથી નર્મદા-મૈયાનું મુખ જોઈ શકશે કે નહિ; કેમ હવેજી! આવશો ને ?’

દેવેજીએ વિનયથી જવાબ આપ્યો: ‘તારી ઇચ્છા હશે તો આવીશ, બાપ !’

દેવકાર ડોસીને વિચાર થઈ પડ્યો કે ધરનાં બધાંય જઈએ, તો પાછળ ધર રેહું કેમ રહે ? તેણે કહ્યું: ‘ત્યારે ધરમાં જોખમ છે, તેની શી વ્યવસ્થા કરીશું, દેવેજી ?’

દેવેજીને કાંઈ વ્યવસ્થા સૂઝી નહિ. એવું કાંઈ વિશ્વાસુ માણસ તેમની નજરમાં આવ્યું નહિ કે જેને ધર સોંપીને જઈ શકાય. હરિહર તુરત બોલ્યો: ‘એમાં શી મોટી વાત છે ? ધરમાં દાગીના છે, તેનો એક નાનો દાખડો ભરીને અમદાવાદની સરકારી બેંકમાં મૂકી આવીશું અને ઘેર પાછાં આવીશું એટલે લખ આવીશું. પાંચ-પંદર રૂપિયા ભાડાના આપવા પડશે, પણ પછી કશી ચિંતા નહિ.’

દેવકારને આવી વ્યવસ્થાની ખબર નહોતી, એટલે તેણે પૂછ્યું: ‘એમ થઈ શકતું હશે ?’

દેવેજીએ કહ્યું: ‘હા, બેંકમાં મહોર કરીને અનામત પેટી મૂકી શકાય છે.’

‘ત્યારે તો બહુ સારું. બધાંય સાથે નિશ્ચિંતે નર્મદાજી નાહીશું !’

બોળી વૃદ્ધા ! તારી નિશ્ચિંતતા કેટલી જોખમભરી છે, તે તું જાણે છે ?

થોડા દિવસ પછી એક દાખડામાં બધું જર-જવાહીર ભરી, તેની યાદી કરી, દાખડાને તાળું મારી હરિહર તથા દેવેજી અમદાવાદ સરકારી બેંકના એજન્ટ રૂબરૂ દાખડાને સીલ કરી તેને અનામત મૂકી આવ્યા. બેંક અનામતનો સામે દાખલો લખી આપ્યો. તે હરિહરે સાચવીને ગજવામાં મૂક્યો.

નૃડીયાદથી નર્મદાજી તરફ પ્રસ્થાન કરવાને માટે ત્રણ-ચાર દિવસની વાર હતી, એટલામાં પોપટલાલ માસ્તર સુશીલા પાસે પોતાના બાળકોને સાથે લઇને આવ્યો ! તેણે આંખમાં આંસુ લાવીને વિના કરી: ‘ બહેન ! મેં સાંભળ્યું છે તમે બધાં નર્મદાજી જાઓ છો; આશ્વપક્ષ છે અને મારી પણ મારી સ્વર્ગસ્થ સ્ત્રીનું શ્રાદ્ધ કરવાનું અવગણ હજી છે, તો તમે મને સાથે નહિ તેડી જાઓ ? એટલા દિવસ નિશાળની સંભાળ રાખવાની નાનચુંદ વૈદે હા કહી છે. ’

એને સાથે લઇ જવાને હિદાર મનથી સુશીલા તૈયાર હતી. તે કહ્યું: ‘ પણ માસ્તર ! આ બાળકોને તમે સાથે કેવી રીતે જાળવશો !

‘ એ માટે બહેન, જો તમે ભલામણ કરો તો અહીંના અનાથ શ્રમમાં તેને રાખે. મારા પગારમાંથી થોડી રકમ દર માસે હું આશ્રમમાં આપીશ, પણ ત્યાં જો તેની વ્યવસ્થા થાય તો મારા મહાપરથી ચિંતાનો મોટો બોળો ઓછો થાય. ’

સુશીલાને એ વાત ચથાર્થ લાગી. અનાથાશ્રમેને નાનાં-ઘાવના બાળકોનું પોષણ બહુ મોઢું પડે છે. છતાં સુશીલાની ભલામણ માત્ર માસિક પાંચ રૂપિયા ભરવાની શરતે પોપટલાલ માસ્તર બાળકોને આશ્રમમાં દાખલ કરવામાં આવી.

અને એ રીતે સાત માસુસોનો કાફલો નર્મદાજી જવાને મ તૈયાર થઇ ગયો.

પ્રકરણ ૫૪મું

જ જ

ચાણોદમાં

જ

ભાદરવા વહિ પડવેનું મધ્યાહ્ન હતું. તાપ ઉનાળા જેવો લાગતો હતો. વરસાદ લગભગ બંધ થઈ ગયો હતો, માત્ર કાંઈ કાંઈ વાર ચાણેરી વાદળોએ ચડી આવતી અને થોડો છટકાવ કરીને તાપની તીવ્રતા ઓછી કરી પસાર થઈ જતી. સૃષ્ટિની સુંદરતા ખીલી નીકળી હતી. વૃક્ષો લીલાંછમ હતાં અને ખેતરોમાં હરીયાળી પથરાઈ ગઈ હતી. વિશ્વામિત્રી સ્ટેશનથી ચાણોદ તરફ જતી રેલ્વે ગાડીમાંથી જ્યારે નર્મદા નદીના કાંઠાપરની નીચી ઉંચી લીલાંછમ ટેકરીઓ નજરે પડતી ત્યારે બાલીશ સરસ-તાથી ગાડીમાંથી ડોકીઆં કરીને બહાર જોતી સુશીલા તથા જમના કુતૂહલભરી આંખે એ મનોહર દૃશ્ય જોઈ રહેતી. આજે હરિહર પોતાના રસાલા સાથે સ્વર્ગસ્થ રામનારાયણ ભટ્ટનું શ્રાદ્ધ સારવા લેમના પુત્રને વેશે તીર્થક્ષેત્ર તરફ પ્રયાણ કરી રહ્યો હતો, અને આ બેઉ સુંદરીઓની કુતૂહલલીલા જરા આંધ્રેના કમ્પાર્ટમેન્ટમાં એક ખૂણે બેઠા બેઠા આડી આંખે પણ રસપૂર્વક જોઈ રહ્યો હતો.

‘ સુશીલા બહેન ! તમે કાંઈ વાર નર્મદાજીમાં નાહ્યાં છો ? ’
જમનાએ પૂછ્યું.

‘ ના, ના, હું તો નાહી નથી. નાની હોઘશ ત્યારે મારી બા કે બાપા સાથે ગઈ હોઉં, તો સાંભરતું નથી. ’ સુશીલાએ જવાબ આપ્યો.

‘ અહો ! શું નર્મદામૈયાનું સ્વરૂપ છે ને બહેન ! સાક્ષાત્ દેવી-સ્વરૂપ છે હો ! મૈયાનું સત પણુ તેવું છે હો; લોકો નર્મદારનાનનાં

બાધા-આખડી પણ રાખે છે, અને મૈયાની કૃપાથી બાણાનાં મન-ધાર્યાં પાર પડે છે. ' જમના નર્મદાના કાંઠા પરના સૃષ્ટિસૌંદર્યના દર્શનથી ઉદ્વિગ્ન થતી ભક્તિભાવપૂર્વક બોલી.

સુશીલા બોલી: ' મોટી નદીઓ હમેશાં સમૃદ્ધશાલી જ હોય છે અને તેમનું ભવ્ય સ્વરૂપ આપણને દિવ્યતાથી ભરપૂર લાગે એટલે આપણે તેને દેવી કહીએ; પછી તેને કાંઈ દેવમંદિરો બાંધીએ એટલે તે તીર્થ બને, અને તીર્થ શબ્દની સાથે જ નજીકની નદીની પવિત્રતાની કલ્પના આપણા અંતરમાં આપોઆપ જન્મે છે. '

' તમે તો જગરાં હો, તમે એક વાર નર્મદાજીનાં નાચતાં પાણીને વહી જતાં જોશો એટલે તમારામાં પણ ભક્તિ જાગશે, જો જો ને અને તીર્થજળમાં નહાવાનું પુણ્ય ખરું કે નહિ ? '

સુશીલા હસી. તે કંથું બોલી નહિ.

' કેમ જવાબ આપતાં નથી ? '

' શું બોલું ? તીર્થજળમાં નહાવા જઉં છું અને પુણ્ય નથી એમ કહું તો કેમ ચાલે ? સસરાજીનું શ્રાદ્ધ સારવા જવું છે અને એવું કાંઈ બોલું; તો તમારા દિયરને કેવું લાગે ? '

હરિહરના કાન આડી દૃષ્ટિએ પણ સરવા થયા.

જમના બેલી: ' ઠીક, ઠીક, ત્યારે તમને તો શ્રદ્ધા નથી; આ તો ખીજનાં દોરાયાં આવ્યાં છો. બલે, પણ એટલું તો નક્કી કે આપણા શાસ્તરમાં તીરથ, જાત્રા, દેવ-દર્શન, મેળા કે એવું કાંઈ ન હોય, તો આપણે બાધ માણસ તો ધરની ઉંદરડીઓની પેઠે જ ધરમાં દટાઈને મરી જાત, કેમ ખરું ને ? '

' તદ્દન સાચી વાત. આવું મનનું જોવાનું, જાણવાનું, અનુભવવાનું તીર્થયાત્રા વિના આપણ સીઓને ખીજે ક્યાંથી મળે ? બુદ્ધિ

તો પેલું ડાંગરનું ખેતર ! જાણે લીલો ગાલીચો પાથરી દીધો છે ! મને તો જાણે ત્યાં જઈને તેમાં આળોટવાનું મન થાય છે !

જમના ખડખડ હસી. ‘નાનાં હશે, ત્યારે ખેતરમાં આળોટયાં હશે !’

‘અરે, ઘણીએ વાર. એ મજાના દિવસો તો યાદ આવે છે; પણ બપુ હવે મોટાં થયાં; ફરીથી નાનપણ આવે, તો કેત્રી મજા પડે !’

હરિહરનું હૃદય આનંદમાં ઝૂલી રહ્યું હતું.

ક્ષણભર રાહ જોઈને જમના બોલી: ‘ચાલો, એ મજા તો ગઈ, પણ હવે બીજી મજા આવે છે !’ જમના અર્થસૂચક રીતે સુશીલાની આંખોમાં જોઈ રહી અને બોલી: ‘કેમ ખરું ને ?’

‘તમે જાણો !’ સુશીલાએ આંતુ જોઈ વાત ટાળવા યત્ન કર્યો.

‘તમે જાણો કેમ ? કાલે પ્રાણજીવનભાઈ પિતાજીનું શ્રાદ્ધ સારશે એટલે પછી તે વ્રતમાંથી છૂટા થશે કે નહિ ?’

‘હા, પણ તેથી શું ?’

‘અહાહા !’ જમના આ ધૃષ્ટ પ્રશ્નનો જવાબ આપતી બોલી: ‘તેથી શું કેમ ? હમણાં બેઠે આવે બિભાં બિભાં વાતો કરો છો અને પછી.....’

‘પછી એકબીજાનું કાંકું પકડીને વાતો કરીશું, એ જ કે બીજું કાંઈ ? જમનામહેન ! હવે જવા દો એવી વાત ! જુઓ, આંખો આડી છે પણ કદાચ સાંભળતા હશે.’ સુશીલાએ ધ્યાનમાં પડેલા દેખાતા હરિહર ઉપર સ્વલ્પ દૃષ્ટિપાત કરીને કહ્યું.

‘બહે સાંભળો !’ જમનાએ બેપરવાઈ દાખવી: ‘મારે તો એ કહેવું છે કે આજે તો અઘા ઉભા રહીને વાતો કરે છે, પણ પછી તો તમને ખાંધે બેસાડીને અડસઠ તીરથની જાત્રા કરાવશે, એવી સમારી લહેણાહણી જાગી છે, સમજ્યાં ? તમે માંદા હતાં ત્યારે

પ્રતનેય નેવે મૂકવાની પરવા રાખી નહોતી, તે હવે તો તમને હથે-
લીમાં નથાવશે અને પાણી માગશે તો દૂધ લાવી આપશે ! ’

સુશીલા ચૂપ બનીને બેસી રહી.

‘ કેમ કશું બોલતાં નથી ? ’ જમનાએ પૂછ્યું.

‘ શું બોલું ? તમે વાયરે ચડ્યાં છો ! દ્યો, કહું છું તમારા મ્હોંમાં
સાકર; કહો હવે ખુશ થયાં ? ’

‘ હું તો ખુશ જ છું. મેં તો પિયર ને સાસરે, ને બીજા
ધણાય ધરમાં ઘણી-ઘણીયાણી બોયાં છે, પરંતુ પ્રાણુભાઈ
જેવો ઘણી ક્યાંય બોયો નથી; અને હા બા, સાચું કહીશ, તમારા
શુણોએ જ પ્રાણુજીવનભાઈને કેળવ્યા છે. ’

‘ દ્યો ! ’ સુશીલા ખડખડ હસીને બોલી : ‘ દળા દળાને લાંક-
ણીમાં વાળ્યું ! છેવટે તો મને સાફે લગાડવા જ આટલું બધું
ભાષણ કર્યું. ’

‘ જેવું હોય તેવું તો કહેતું પડે, નહિ તો પરમેશ્વરના દરબારમાં
જવાબ આપવો ભારે થઈ પડે. ’

હરિહરે ઊંડો નિઃશ્વાસ નાંખ્યો. હૃદયના ઊંડા પ્રેમનિર્જરના મુખ
પરની એક વધારે કાંકરી એ નિઃશ્વાસે ખસેડી નાંખી અને સુશીલા
ઉપરનો પ્રેમપ્રવાહ વધારે વેગથી વહેવા લાગ્યો. તે બેઠક પર હાથની
અદબ વાળી જરા આડો પડ્યો. હૃદય અને હાથની વચ્ચે છાતી
ઉપર આવેલી માયા તોફાન કરી રહી હતી !

ભગવી કફનીની હેઠળ પહેરેલી બંડીના બે ખીસ્સામાં એ માયા
છુપાઈ રહી હતી ! પોતાના નામ ઉપર દ્રાન્સફર કરાવી લીધેલા શેરોના
કામળો, બેંકની બાંધી મુદતની ડીપોઝીટ રસીદ અને સરકારી બેંકમાં
અનામત મૂકેલી દાગીનાની સીલબંધ પેટીની પહોંચ, એ બધી માયા-ત્રીસ
ખાંત્રીસ હજારની મીલકત એ હૃદય અને હાથ વચ્ચેના ખીસ્સામાં

દટાયલી પડી હતી । માયાની તોફાની ગરમી છતાં હૃદયમાંનો પ્રેમ-
સ્રોત શોષાવાને બદલે વેગથી વહ્યા કરતો હતો. હરિહર દ્વિધા સ્થિ-
તિમાં પડ્યો પડ્યો પ્રવાસ કરતો હતો. એટલામાં ગાડી ધીમી પડી.
સીટી ખેલી: ‘લ્યો હવે ચાણોદ આવ્યું’ એવો રામજીનો ઉદ્ગાર
કાને પડ્યો અને હરિહર એકદમ સચેત થઈ ગયો.

ગાડી થોભી. બધાં થોડો થોડો સામાન હાથમાં લઈ હેઠળ ઉત-
રવા લાગ્યાં. ભારે દાગીના રામજી અને સ્ટેશન પરની બે ત્રણ મજૂ-
રજોએ ઉતાર્યા. એટલામાં તો હરિહરની આસપાસ પાંચ સાત બ્રાહ્મ-
જોનું ટોળું વળી ગયું, અને સવાલ જવાબ ચાલ્યા:

‘ક્યાંથી આવો છો, ભાઈ ?’

‘નડીયાદથી.’

‘અવટ કે !’

‘બદ.’

‘મેવાડા કે ?’

‘હા.’

સેનાપતિનો હુકમ થતાં જ દુકડીના સૈનિકો બંદૂકો સાથે સજ્જ
બની જાય, તેમ અવટક સાંભળતાં જ બધાંએ ગોર મહારાજો ચોપડા
ખેલી સજ્જ થયા. વિશેષ પ્રશ્ન થયો: ‘વડીલનું નામ શું ?’

‘રામનારાયણ શિવનારાયણ.’

‘તુરત જ ચોપડા ફેંદાવા લાગ્યા અને પ્રશ્નાવલિ ચાલી: ‘નડી-
યાદના વજીરામ ભટ તમારે શું થાય ?’

‘કાંઈ નહિ.’

‘તમારું ઘર ડભાણ ભાગેજો આવ્યું ?’

‘ના.’

‘જુઓ આ બધા ભટ મેવાડા અમારા જ યજમાન છે. પણ
એક જૂનો ચોપડો ઘેર રહી ગયો છે, એટલે તમે મારે ત્યાં ચાલો.
અમારા ચોપડામાંથી બધુંય નીકળશે.’ એક છોકરો ખેલ્યો.

‘ એક વાર ગોર નક્કી થયા પછી ઉતારાની વાત.’ વચ્ચે દેવકાર ડામીએ કહ્યું.

સૌ પ્લોટફોર્મની બહાર નીકળ્યાં, અને ટોળામાં બીજા પાંચ— સાત ગોર મહારાજને ભેળાયા. રસ્તે ચાલતાં ગભરાવી મૂકે તેવા પ્રશ્નો થયા. બધા પોતપોતાના હાથમાંના ચોપડાનાં પાનાં ફેરવ્યે જ જતા હતા અને ‘દેવરામ ભટ તમારા પાડોશી કે ?’ ‘નાનાશંકર ભટ તમારા કુટુંબી કે ?’ ‘જેશંકર ભટ તમારા શું સગા થાય ?’ એવા એવા પ્રશ્નો પૂછ્યે જ જતા હતા. એટલામાં પેલો છોકરો પોતાનો ચોપડો ખોલતો અને વાંચતો બોલ્યો: ‘લ્યો, વાંચો, શિવનારાયણુ વિશ્વનારાયણુ ભટ મેવાડા, ઝગડીયા પાડાના પોતાના પુત્ર રામનારાયણુ સાથે અને પત્ની શામકાર સાથે પિતાનું શ્રાદ્ધ કરવા આવેલા છીએ, ત્યારે અમોએ કુંવરજી નારણજી પંડ્યાને અમારા ગોર સ્થાપ્યા છે, તે સિવાય ચાણોદમાં અમારા બીજા કાષ્ઠ ગોર નથી, અને કાષ્ઠના ચોપડામાં અમારું નામ નીકળે તો તે ખોટું છે. સંવત ૧૯૩૮ ના ભાદરવા વદ ૧૪, સહી દ. શિવનારાયણુ વિશ્વનારાયણુ.’

દેવકારે તુરત કહ્યું: ‘ એ લખાણુ સાચું.’

છોકરો બોલ્યો: ‘ હું નહોતો કહેતો કે નડીયાદના ભટ મેવાડા તો અમારા જ યજમાન છે ! હવે ચાલો મારે ત્યાં.’

મંગાશંકર દવેએ પૂછગાછ માંડી: ‘ કુંવરજી નારણજી પંડ્યા તારે શું થાય છોકરા ?’

‘ મારા દાદા થાય; મારા બાપા ઘેર છે.’

‘ તારું નામ શું ?’

‘ શંકર.’

‘ તારા બાપાનું નામ ?’

‘ હરગોવિંદ, તેમને મહીના-દોઢ મહીનાથી તાવ આવે છે. એટલે અહીં આવ્યા નથી, પણ હવે સાફ છે.’

એટલામાં એક ઉધાડા શરીરવાળા, કૃષ્ણકાય, ગોળમટોળ અને કમરપર ચાંદીનો ભારી કંદોરો પહેરેલો, એવા ગોર ચોપડો ઉધાડીને ધસી આવ્યા અને બોલ્યા: ‘જુઓ, વિશ્વનારાયણ ભટતું નામ મારા ચોપડામાં છે; હું તમારો જુનો ગોર છું; તમારે મારે ત્યાં જ આવવું જોઈએ.’

ગંગાશંકર દ્વે અને દેવકાર વિચારમાં પડી ગયાં. શંકર અને ગોર મહારાજ પરસ્પર વાણીયુક્ત કરવા લાગ્યા અને સ્વાર્થરહિત બનેલા બીજા ગોરો એ તમારો જોઈ હસવા લાગ્યા. લોકોનું ટોળું જમરું. હરિહર આ તકરારથી કંટાળ્યો અને છેવટે બોલ્યો: ‘ભાઈઓ ! સાંભળો, અત્યારે તો અમે આ શંકરને ત્યાં જવાનાં છીએ, કારણ કે મારા દાદાએ તેમને ગોર સ્થાપ્યા છે; પણ તમે મારા વડ-દાદાના ગોર છો, તો હું તમારો યથાશક્તિ સત્કાર કરીશ; મને પછીથી મળજો.’

હરિહરે એ રીતે ઝગડો શાન્ત કર્યો અને ચાલવા માંડ્યું. શંકર સૌથી પહેલો ઘેર પહોંચ્યો અને બિછાને સૂતલા બાપને જણાવ્યું: ‘નડીયાદથી યજમાન આવ્યા છે. સાત માણસ છે. સાથે બેરાં છે.’

‘એટલા બધા માણસોને નીચે નહિ ફાવે, મેકા ઉપર ઉતાર. અલી ! સાંભળ્યું કે ? જજમાન આવ્યા છે, મારાથી ઉઠાતું નથી; તેમનો સામાન ઉપર લેવડાવી જા.’

લખમી બહાર દોડી આવી અને ‘પધારો, પધારો,’ કરતી સામાન ઉતરાવવા લાગી. શંકરે એ બધો સામાન ચડાવ્યો અને એક જૂની જાજમ પાથરી આપી, એટલે એક છેડે પુરૂષો અને બીજે છેડે બેરાં આરામ લેતાં બેઠાં.

પ્રકરણ પપમું

નર્મદાને ઓવારે

યજ્ઞમાન આવે એટલે ગોરને ઘેર ઉમંગ વાધે, ધમાલ ચાલે અને દોડાદોડી શરૂ થાય. ‘શંકર ! જા, જદુરામભાઈને ત્યાં કહી આવ કે સહવારમાં સરાવવા આવે;’ ‘પારવતી ! ઓવારે પાણી ભરવા જા, ત્યારે ભગલા હજમને ત્યાં કહેતી જજે કે સહવારમાં વહેલો આવે,’ અને ‘શંકર ! ક્યાં ગયો ? કેમ બોલતો નથી ? જદુરામભાઈને ત્યાં કહેતો આવજો કે તમારે બધાને અહીં જમવાનું છે;’ અને ‘સાંભળો છો કે, જરા ઉપર જઈને જજમાનને મળો તો ખરા ! ખાટલામાં પડ્યા પડ્યા ખોં ખોં કર્યા કરો છો, તે જરા ઓરડાની બહાર તો નીકળો !’ એવી સતત વાગ્ધારા લખમીના મુખમાંથી નીકળ્યા કરતી હતી અને સાથેસાથે રસોડામાં વાસણોની અફાળ ઝીક પણ ચાલ્યા કરતી હતી.

લખમી મહેમાનને માટે રસોઈની ગરબડમાં પડી હતી. પાર્વતી બે બેડાં પાણી ભરી આવી હતી અને ત્રીજું બેડું ભરવા જવાની તૈયારીમાં હતી. તે ઓરડામાં પેડી અને પિતાનું ગભરાયલું મ્હોં જોઈને નવાઈ પામી. હરગોવિંદ પડ્યા ખાટલામાં બેડા હતા, અને સામે ઉભેલા શંકર સાથે કાંઈ વાતો કરતા હતા. પાર્વતી પિતાને એમ કહેવા આવી હતી કે ‘યજ્ઞમાન આવ્યા છે, તેમની પાસે જઈને તેમને જરા મળો’ પરંતુ તે પિતાની વદનચર્યા જોઈને થંભી ગઈ અને કાંઈક ગંભીર પ્રકરણ ચાલતું હશે એમ સમજીને ગુપચુપ પાસે જઈ બિભી.

પડ્યાએ પૂછ્યું : ‘હેં પાર્વતી ! નડીયાદથી જે જજમાન આવ્યાં છે, તેમાં જે ઐરાં છે તેમનાં નામ તું જાણે છે ?’

‘ પેલી ડોશીનું નામ દેવકાર છે, બીજી એ જીવાન બાઈઓ છે તેમનાં નામ જાણતી નથી. ’

‘ ત્યારે તો એ જ ! ’ એમ કહી પંડ્યા પાછા ખાટલામાં સૂઈ ગયા. પાર્વતીના આશ્ચર્યમાં વધારો થયો.

પાર્વતીએ કહ્યું : ‘ પણ બાપુ ! તે આવ્યા છે તેમને જાણતે મળે તો ખરા; તેમને જરા સાંઝે લાગે. ’

‘ પણ મને તાવ આવ્યો છે; મારાથી જજમાનને નહિ મળાય; તમે સરાવવા-ખરાવવાની ગોઠવણ કરી આપજો. શંકર ! તું તારે જ; જદુરામભાઈને સહવારે આવવાનું કહેજો; પાર્વતી, તું તારે કામે જ, બારણું અટકાવીને જાજો ! ’ એમ કહી પંડ્યાએ ગોઠડું ઓઢી લીધું !

જજમાન આવ્યા, ત્યાંસુધી પંડ્યાની તબીયત સારી હતી; અને આમ એકાએક તાવ ચડી આવ્યો તે પાર્વતી જેવી ચતુર બાળાને સ્વાભાવિક રીતે જ શંકા ઉપજાવે તેમ હતું. તે સમજી કે કાંઈક દાળમાં કાળું છે ! ‘ દેવકાર ’નું નામ સાંભળતાં જ પિતાનું મ્હોં પડી ગયું હતું તે પાર્વતીએ ખરાખર જોયું હતું. તે તો બેડું લાંબને ઓવારે પાણી ભરવા ચાલી.

ઓવારે જતાં પ્રાણજીવન તેને હાથમાં લોટા સાથે ધર તરફ આવતો સામો મળ્યો. ઓવારે પહોંચતાં તેણે જોયું કે પ્રાણજીવનની સાથે જ આવેલો એક જીવાન બાઈણુ સ્નાન કરી રહ્યો હતો. પાર્વતીએ તેને પુછ્યું : ‘ પ્રાણજીવનભાઈની સાથે જ તમે અમારે ત્યાં આવ્યા છો ખરું ? ’

‘ હા, હું એમની સાથે જ આવ્યો છું. ’

‘ ત્યારે તો તમે તેમના સગા થતા હશો. ’

‘ ના; અમારે સહેજ ઓળખાણ છે. પ્રાણજીવનભાઈનાં પત્ની છે ને, તે અમારા ગામનાં છે. હું રાણીપુર રહું છું. ’

‘ ઠી...ક. એમનું નામ શું ? ’

‘ સુશીલા. ’

પાર્વતીએ રોમાંચ અનુભવ્યો. પ્રાણજીવન અને સુશીલા એ બેઉ નામ તે જાણતી હતી, પરંતુ પ્રાણજીવન નામ સાંભળ્યા પછી તેને એવો ખ્યાલ આવ્યો નહોતો કે આ તે જ પ્રાણજીવન હશે કે જે સુશીલાનો બનાવટી પતિ બન્યો છે; હવે તેને સમજાયું કે પોતાનો યજમાન એ જ છે કે જેની પાસેથી પોતાનો પિતા અને મુંગધનો મનહરલાલ હજારો રૂપિયા ઓઢાવવા માંગતા હતા; પરંતુ જે તેમ હોય તો પિતાજીને તો ઘેર બેઠા ગંગા આવી કહેવાય, તેને બદલે તે તેમનાથી ડરે છે કેમ, એ તેને સમજાતું નહોતું ! તેને ખજર નહોતી કે પોતાનો પિતા બાવો બનીને સુશીલાને ત્યાં અને સંન્યાસી બનીને દેવકારને ત્યાં જઈને કાંઈ કાંઈ ગોરખધંધા કરી આવ્યો હતો અને અહીં તેને ઓળખાઈ જવાનો ભય હતો !

હવે પાર્વતીને એ સુશીલા અને પ્રાણજીવન વિષે વધુ વિગતો પોપટલાલ પાસેથી કઢાવવાની ઈચ્છા થઈ. સંધ્યાનો સમય હતો. ઓવારે બહુ માણસો નહોતાં. એક બે બાઈઓ બેઠાં માંજતી હતી અને પોપટલાલ સ્નાન કરી રહ્યો હતો. તેણે પૂછ્યું : ‘ અને તમારું નામ શું ? ’

‘ પોપટલાલ. ’

‘ તમે રાણીપુરમાં શું કરો છો ? ’

‘ હું ત્યાંની નિશાળનો મહેતાજી છું. એ નિશાળ સુશીલા બહેને જ કાઢી છે. તેમના પિતાની પુષ્કળ મીલકત હતી અને તેમની મા મરી ગયાં એટલે બધી મીલકત તેમણે પોતાના ગામનું ભણું કરવાને આપી દીધી છે. સુશીલા બહેન બહુ મોટા મનનાં, બહુ માયાળુ, અને ખરું કહું તો વર્તમાન કાળની સતી સીતા જેવાં છે, હો ! ’ પોતા

ના ઉપકાર ભારને કારણે પોપટલાલથી સુશીલાને આદર્શ સતીનું
આપ્યા વિના રહેવાયું નહિ.

પાર્વતી સાંભળી જ રહી. તેને કાંઈ કાંઈ વિચારે આવવા લાગ્યા.
તે પૂછ્યું: ‘પણ પોપટલાલ ! પ્રાણજીવનભાષ ભગવી કફની કેમ
કરે છે ?’

‘એની તમને ખબર નથી ? ક્યાંથી હોય ? વાત એમ છે કે
પ્રાણજીવનભાષ નાના હતા ત્યારે એક બાવાની જમાત સાથે નાસી
થેલા. તે બાર વર્ષે ઘેર પાછા આવ્યા. પિતા-માતાની સેવા કર્યા
ના જોગ નકામે છે એવી સમજણ આવી ત્યારે ઘેર પાછા આવ્યા,
પણ તે વખતે રામનારાયણ બટ ગુજરી ગયેલા, એટલે તેમણે પ્રતિજ્ઞા
ધી કે-ત્યાંસુધી ભાદરવા મહિનામાં હું પિતાજીનું પહેલું શ્રાદ્ધ નર્મદા
નારે જઈને નહિ સારું ત્યાંસુધી હું ભગવો વેશ ઉતારીશ નહિ, કે
પિતો રપથ કરીશ નહિ.’

બનાવટી પ્રાણજીવનનો આ પ્રતિજ્ઞાની વાત સાંભળીને પાર્વતી
જમૂદ બની ગઈ. પ્રાણજીવન બનનારો જીવાન લુચ્ચો અને ઢોંગી
વા છતાં સુશીલાને નહિ અડકવા જેટલી પવિત્રતા જળવવા ઇચ્છ-
તે કાંઈ શાણો બદમાશ છે એવો ખ્યાલ તેને આવ્યો.

તેણે પૂછ્યું: ‘આ તો ભારે નવાઈની વાત છે. પણ આટલે વર્ષે
હિ માણસ મળ્યાં, તો બેઠે વચ્ચે લાગણી કેવી છે ?’

‘ધણી સારી. મેં સુશીલા બહેનને સતી સીતા કહ્યાં, તે સાથે
પ્રાણજીવનભાષને રામ કહેવાનું બૂલી ગયો હતો, એટલામાં બધું સમજી
ત્યો. સુશીલા બહેન ત્રણ મહિના માંદાં રહ્યાં, ત્યારે પોતાના વ્રતને
પડીને પણ પ્રાણજીવનભાષએ પત્નીની જે સેવા કરી છે, તેવી સેવા
પતિએ પત્નીની કરી હશે કે કેમ તે માટે શંકા છે.’

પાર્વતી વળી ગુંથવણમાં પડી. તે મનમાં બોલી: ‘આ તે કેવો
રચિત બદમાશ !’ વિચાર કરતાં પાર્વતીને લાગ્યું કે ધરમાંનું ધન

વિશ્વાસ બેસાડીને હાથ કરવા માટે જ તેણે એ બધું નાટક માંડ્યું હોવું જોઈએ. આ બધાં આશ્ચર્યોની વચ્ચે પાર્વતીના અંતરાત્માને એટલો સંતોષ મળતો હતો કે સુશીલા જેવી સીતાને સાચો નહિ, તો પણ બનાવટી રામ મળવા પામ્યો છે. વળી તેણે પોતાના મનને પૂછ્યું: ‘એ રામ સીતાનો ત્યાગ કરીને ‘સીતાવનવાસ’ જેવું નાટક ભજવશે તો મિચ્છારી સીતાનું શું થશે? તે ધન અને ધણી બેઉ યુમાવશે!’ તેણે બેઠું માંજતાં માંજતાં પોપટલાલને કહ્યું: ‘એ તો સારું છે કે પ્રાણજીવનભાષ બાર વર્ષે ઘેર આવ્યા, તોએ સુશીલા બહેનને દુઃખ પડવા ન દીધું; પણ બાર વરસ બહાર ભટકી આવેલા બાવાનો વિશ્વાસ આ વખતમાં કાઢ ન રાખે હો! ધણાએ ઘેર આવીને પાછા નાસી જાય છે. તેવા વખતમાં સસરાનું ધન કશાએ કામમાં આવે નહિ, અને બાપનું ધન હોય તો ખાવા થાય.’

પોપટલાલે કહ્યું: ‘સુશીલા બહેન બહુ ઉદાર છે; પ્રભુએ દાંત આપ્યા છે તો ચાવણું આપી રહેશે એવો તેમને પરમ વિશ્વાસ છે; બાપનું થોડું ધન પોતાની પાસે રાખ્યું છે, પણ પોણા ભાગના ધનનું તો દ્રસ્ટ કરી નાંખ્યું છે અને તેમાંથી નિશાળ ચાલે છે, અને તે ઉપરાંત રાણીપુરમાં બીજું ઘણું કરવાનો તેમનો અભિલાષ છે. હું તમને શું કહું? સુશીલા બહેન ઉદારતા અને મમતાની મૂર્તિ જેવાં છે. હું તમને આ અનુભવની વાત કહું છું, હોં.’

‘અનુભવ વિના કાંઈ માણસ આટલું બધું કાંઈ કહે?’

‘હા, પૂરા અનુભવની વાત છે. આટલા જીવનમાં ઘણી બાંધબંધો જોઈ, પરંતુ જેનું નામ સ્મરતાં બધાં પાપ નાસી જાય તેવાં તો એક સુશીલા બહેનને જ મેં જોયાં છે. હું દુઃખી માણસ છું, મારે માતાપિતા નથી, જીવનમાં એકલો છું, પરંતુ માતાના બોળાની વહાલસોઈ હું એક બાળકને મળે તેવી હું તેમણે મને દુઃખના વખતમાં આપી છે.’

એક જુવાન બાઈની આટલી બધી પ્રશંસાએ પાર્વતીમાં વધુ સાંભળવાની જિજ્ઞાસા અને કુતૂહલ ઉત્પન્ન કર્યાં. તેણે પૂછ્યું: ‘એવો અનુભવ કયા પ્રસંગે કરાવ્યો ?’

‘જીવનમાં સુખ દુઃખના વારાફેરા આવ્યા કરે છે. ત્રણેક માસ પહેલાં મારાં પત્નીનું અવસાન થયું, અને એક બાળકી મૂકીને તે મરણ પામ્યાં. મારા દિલ ઉપર તે વખતે એવો આઘાત થયો હતો કે જે સુશીલા બહેને મને ધીરજ અને આશ્વાસન ન આપ્યાં હોત, તો આજે હું પણ મૃત્યુ પામ્યો હોત ! અમારો ઘરવાસ એક વરસ ચાલ્યો હશે, તે સમયના સુખનાં સંભારણાં અત્યારે શાં કરવાં ? પણ મને એ સાંભરતું અને ઘડીએક એન પડતું નહિ. હું શું કહું ? મારે મન જીવતા નરકનું દુઃખ હતું, પણ સુશીલા બહેનના ઉપદેશે મને જીવનમાં કાંઈક રસ લેતાં શીખવેલ છે.’ સુશીલાથી ઉપકૃત થએલું હૃદય પોપટલાલે ઉત્સાહભરે ઠાલવવા માંડ્યું.

‘ત્યારે રાણીપુરમાં નિશાળ ઉઘડ્યા પહેલાં તમે શું કરતા ?’

‘અમદાવાદની નિશાળમાં માસ્તર હતો; પણ હવે ત્યાંનું ધર્માલીયું જીવન ગમતું નથી. નાના ગામમાં સુખ-સંતોષમાં રહેતું અને સુશીલા બહેનની નિશાળમાં જ કામ કરવું એવો મારો નિશ્ચય છે. બાળકીને નડીવાદના આશ્રમમાં મૂકી છે, એટલે ઘરમાં એકલાં ગમવાનું નથી, પણ પડ્યું દુઃખ વેડયે જ છૂટકો છે.’

‘ત્યારે તો સુશીલા બહેનના જેટલા ગુણ ગાંધીજી તેટલા ઓછા. ખુદ નારી રૂપે નારાયણી જ કહો ને !’

‘હા, એમજ.’ વાતોએ વળગવાને લીધે સ્નાન જરા વિલંબમાં પડ્યું હતું, તે સત્વર ઉઠેલીને પોપટલાલ જોમો થતાં બોલ્યો: ‘તમે તો હરગોવિંદ પંડ્યાનાં પુત્રી હો એમ લાગે છે. સ્ટેશન પર આવ્યાં ત્યાં તે તમારા ભાઈ હશે.’

‘હા, શંકર મારો નાનો ભાઈ થાય. અમે ભાઈ બહેન બે જ છીએ.’ પાર્વતીએ કહ્યું.

‘તમે તો વિધવા લાગો છો.’

‘હા.’ પાર્વતીએ ટૂંકો જવાબ વાળ્યો.

પોપટલાલ તે સાંભળીને ચાલતો થયો. પાર્વતી એકું વીંછળવા લાગી. પોપટલાલે થોડાં ડગલાં આગળ જઈને પાછું વાળી જોયું; તે જ ક્ષણે પાર્વતીએ વહેતી નર્મદામાંથી ધડો ભરતાં ભરતાં નજર પાછી ફેરવીને સ્નાન કરી જતા એ જુવાન બ્રાહ્મણ તરફ દષ્ટિપાત કર્યો. એ દષ્ટિમિલને ચારે નેત્રોમાં લજ્જાંકુર જન્માવ્યો.

❖ ❖ ❖

પ્રકરણ પદમું

❖ ❖

સુશીલા અને પાર્વતી

❖

એમ તો પાર્વતીએ પ્રાણજીવન અને સુશીલાને—જ્યારે તેઓ પોતાને ઘેર આવ્યાં ત્યારે—જોયાં હતાં, પરંતુ એ દર્શન જૂદું જ હતું, અને પોપટલાલ માસ્તર પાસેથી એ દંપતીની ગુણગીતા સાંભળ્યા પછી તેમનું જે દર્શન કરવાની ઉત્કંઠા પાર્વતીના દિલમાં વ્યાપી હતી તે દર્શન પણ કેવળ જૂદું હતું. પહેલાં પાર્વતીએ તેમને સામાન્ય યજમાન દંપતી તરીકે જોયાં હતાં અને એવાં તો અનેક યજમાનો પાર્વતીને ત્યાં આવતાં અને જતાં, એટલે એવાં જુવાન દંપતીઓને જોવામાં તેને મન કાંઈ નવીનતા નહોતી, પરંતુ

હવે પ્રાણજીવન અને સુશીલાને જોવામાં તેના મનમાં બેવડું કુતૂહલ ઉપજ્યું હતું. એક તો એ બનાવટી પ્રાણજીવન પોતે સુશીલારૂપ સીતાનો રામ કેવી રીતે બની શક્યો છે અને તેનામાં એવી તે કષ્ટ વિશિષ્ટ કલાકુશળતા છે, તેમ જ સુશીલામાં એવી તે કેવી સરલતા છે કે જેથી કૃત્રિમ સ્વામીની તે સ્નેહસુશીલ તથા સંયમી અર્ધાંગના બની ગઈ છે, તે તેને જોવું હતું. પાર્વતીના બીજા કુતૂહલનું કારણ એ હતું કે પિતાની મિલકતને ઉદ્ધારવૃત્તિથી લોકોપયોગ માટે આપી દેનારી એ નારાયણી કેવી છે, તેનામાં કેવું જ્ઞાન છે તથા તેના કેવા વિચારો છે. પ્રાણજીવન અને સુશીલાને જોવાની થોડી ઘડીઓ પહેલાંની પાર્વતીની દૃષ્ટિમાં અને અત્યારની દૃષ્ટિમાં વિશાળ અંતર પડી ગયું હતું. આ કારણથી બેડું ભરીને ઘેર આવતાં તુરત જ તે મેડા ઉપર ગઈ.

ભોંયતળીયે જેમ બે ઓરડા તથા ઓસરી હતી, તેમ મેડા પર પણ બે ઓરડા તથા ઓસરી હતી અને તે ઉપરાંત ઓસરીની બાજુએ એક નાની ઓરડી હતી. એક ઓરડામાં બધો સામાન મૂકવામાં આવ્યો હતો અને બીજા ઓરડામાં સ્ત્રી વર્ગ એક ગોદડું પાથરીને બેઠો હતો. બહાર ઓસરીમાં રામજી એક ખૂણે બેઠો બેઠો ચલમ પીતો હતો, દવેજી થાક ઉતારવાને જરા આડા થયા હતા અને પોપટલાલ તથા પ્રાણજીવન કાંઈ વાતો કરતા બેઠો હતા. ‘ક્યાં ગયાં માજી?’ એમ કહેતી પાર્વતી ઓરડામાં પેઠી અને બોલી : ‘માજી ! અહીં તમને ઠીક પડશે ને ? થાક લાગ્યો હશે, જરા આરામ લો, બીજાં ગોદડાં નાંખી આપું.’ એમ કહી તેણે બીજાં બે ગોદડાં પાથર્યાં.

દેવદારે કહ્યું : ‘હવે સાંજ પડી ગઈ છે; અત્યારે કાંઈ સુવાચ છે ?’

‘ના, જરા આડાં પડો, હવે રસોઈને બહુ વાર નથી.’ એમ કહી પાર્વતીએ સુશીલા તરફ જોયું. એક જ દૃષ્ટિપાતે તેણે તેના મન તથા મ્હોડાને ઓળખી લેવા ચત્ન કર્યો. તે બોલી : ‘આ તો પ્રાણજીવન

લાઈનાં વડુ, અને આ બહેન કાણુ છે, માણ ?' સુશીલાએ ઓળખાણુ લંબાવવાનો યત્ન કર્યો.

‘અમારી સાથે દવેજી આવ્યા છે, એમના દિકરાની વડુ.’ દેવકારે જવાબ આપ્યો.

‘સા...રૂં. સુશીલા બહેન, તમારું પિયર ક્યાં ?’ પાર્વતી તે જણ્યતી હતી, છતાં સુશીલાના મુખમાંથી જવાબ લેવાને જ તેણે એ પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો.

‘રાણીપુર.’ ધીરા વિનયશીલ સ્વરમાં ઉચ્ચારાયલા એક જ શબ્દ દ્વારા સુશીલાના ઠાવકા, ગંભીર તેજસ્વી વદનમાંથી જવાબ મળ્યો.

દેવકારે પૂછ્યું: ‘તમે તો ગોર મહારાજનાં દીકરી ને ?’

‘હા, માણ.’

‘બાળરાંડ હશે.’

‘હા, માણ. જેવું નસીબ.’

‘હા, બહેન, નસીબની વાત તો ખરી જ.’ દેવકારે દિલસોજ સ્વરે કહ્યું.

એટલી પ્રાથમિક ઓળખાણુ કરીને પાર્વતી ચાલી ગઈ; પણ સુશીલાની વિશિષ્ટતા પિછાણી લેવાનો તેનો મનોરથ અણપુરાયેલો જ રહ્યો.

રસોઇ થઈ એટલે સૌ જમ્યાં. પ્રાણજીવન અને પોપટલાલ ગામમાં જરા ફરી આવ્યા. એટલી વારમાં સૌને માટે પથારીઓની વ્યવસ્થા થઈ ગઈ હતી. સ્ત્રી વર્ગનાં બિછાનાં ઓરડામાં અને પુરુષવર્ગનાં બિછાનાં ઓસરીમાં કરવામાં આવ્યાં હતાં. દશેક વાગ્યા, એટલે પાર્વતી હાથમાં ફાનસ લઈને આવી, અને ઓરડામાં પેસતાં

બોલી: ‘ માજી ! આ તમારે માટે ફાનસ. અજાણી જગ્યા છે, એટલે ઝોરડામાં અને ઝોસરીમાં આખી રાત દીવો બળતો રાખજો.’

સુશીલા બોલી: ‘ વાર.’

‘ કેમ, માજી અત્યારમાં ઉંધી ગયાં ? ’

‘ હા. માજી ને જમના બહેન બેઉ ઉંધી ગયાં છે. સામેની ખુંટી પર ફાનસ લટકાવો.’ સુશીલા બોલી.

‘ એમ ? હું અહીં વાતો કરવા આવી’તી અને માજી તો ઉંધી ગયાં છે. ’

‘ બેસો ને, હું જાગુ છું.’

‘ તમનેય ઉધ આવતી હશે ને ! ’ એમ કહેતી પાર્વતી બેઠી અને બિછાનામાં સૂતેલી સુશીલા બેઠી થઈ.

‘ સુશીલા બહેન, કહે છે કે તમારે તો પિયરમાં કાંઈ નથી. ’ પાર્વતીએ વાતચીતનો પ્રારંભ કર્યો.

‘ હા, બહેન, કાંઈ નથી.’

‘ અને કહે છે કે તમે તમારા પિયરની મીલકત બધી ધર્માદા કરી નાંખી છે.’

‘ હા, બધી મીલકત નહિ પણ મોટા ભાગની મીલકત લોકાપ-થોગી કામોમાં વાપરવા મેં જૂદી કાઢી છે; વાર, પણ તમને એ કાણે કહ્યું ? ’

‘ પોપટલાલ માસ્તરે.’

‘ સમજી. રાણીપુરમાં નિશાળ કાઢી છે, તેમાં તે શિક્ષક છે. મારા પિતાના ઘરમાં જ નિશાળ બેસે છે.’

‘ હા, એ બધી વાત તેમણે મને કહી. તમારા મોટા મનની તો બલિહારી છે, બહેન ! લોકા ધન મેળવવા માટે કાળાં-ધોળાં કરે છે, ત્યારે તમે તો પિતાનું ધન પણ ધર્માદા કરી નાંખ્યું.’

‘ એમાં મેં વિશેષ કાંઈ કર્યું નથી. રાણીપુરના લોકા પાસેથી મારા વડવાએ ધન કમાયા હતા, તે જ ધન મેં લોકાને પાછું આપી દીધું; અને મને સાસરામાં જીર-બાજરીનો તોટા નથી, પછી મારે ધનના ગાંસડા બાંધીને શું કરવું છે ? ’

‘ અહાહા ! સુશીલા બહેન ! તમારા તો પગ ઘોષ્ટને પીચે, તો દેહ પવિતર થાય, એવું તમારું મન છે ! ’ પાર્વતી બોલી.

બહાર સૂતેલો હરિહર આ સાંભળતો વ્યાકુળ થઈ રહ્યો હતો. ‘ લોકા ધન મેળવવા કાળાં-ઘોળાં કરે છે ’ એવા પાર્વતીના શબ્દોએ તેને શંકાશીલ બનાવ્યો હતો કે પાર્વતી પોતાના સંબંધમાં જ આવું બોલી નહિ રહી હોય ! તત્ક્ષણ ‘ મને સાસરામાં જીર-બાજરીનો તોટા નથી ’ એ સુશીલાના ઉદ્ગારોએ તેના હૃદયને અનુકંપાથી દ્રવીભૂત કરી મૂક્યું. ‘ મારે ધનના ગાંસડા બાંધીને શું કરવું છે ? ’ એવી નિઃસ્પૃહતા સાંભળીને હરિહર ધનની ઉપયોગિતા વિષે વિચારે ચડ્યો હતો, ત્યાં ‘ તમારા તો પગ ઘોષ્ટને પીચે, તો દેહ પવિતર થાય ’ એ પાર્વતીના શબ્દોએ તેને ગળગળો બનાવી મૂક્યો ! હરિહરના મનમાં થઈ આવ્યું કે આ ક્ષણે જ સુશીલાના પગ મારા આંસુથી ઘોષ્ટને પીઉં, અને પવિત્ર થઈ.

પોતાની પ્રશંસા સાંભળીને ક્ષણભર મૌન સેવી સુશીલા બોલીઃ ‘ પાર્વતી બહેન, તમને જ નહિ પણ બીજા ઘણા લોકાને એમ લાગે છે કે ધનનો ત્યાગ કેવી રીતે કરી શકાય. મને લાગે છે કે એમાં કશી મોટી વાત નથી. ’

પાર્વતી કુતૂહલભરી નિઃશ્વાસથી સુશીલાના મ્હોં સામે જોઈ રહી. બહાર હરિહર ઓશીકા ઉપરથી માથું સહજ ઉંચું કરી કંઈપુરને સંજ્ઞ કરી એ વાણીધારાને ઝીલવા લાગ્યો.

સુશીલા બોલી ‘ ધન આપણને દેહનું પોષણ કરવા જ જોઈએ છે ને ? તે સિવાય આપણને તેનો બીજો શો ઉપયોગ છે ? પુત્રના પુત્રો અને તેમના ય પુત્રો અને પૌત્રોના દેહના પોષણ માટે ધનને એકઠું કરી રાખવાના મનોરથો હુલ્લક છે. એવા મનોરથો કરીએ તો તે તૃણા કહેવાય અને તૃણા તો અનંત છે. એટલે મનુષ્યે પોતાના દેહના પોષણ પૂરતો જ ધનનો વિચાર કરવો જોઈએ. ’

પાર્વતીને જીવનને વિશાળ દૃષ્ટિથી જોવાનો પ્રારંભિક પાઠ શીખવાનો મળતો હતો, અને જો કે તે પાઠ તેને એકદમ સંપૂર્ણ રીતે પચે તેમ નહોતું, છતાં સુશીલા જે કાંઈ કહેતી હતી, એ તે સમજી શકતી હતી. તે બોલી : ‘ આ વાત તમે સાચી કહો છો; આ દેહને તો ધન સાથે શેર ધાન સિવાય બીજી કશી સગાઈ નથી. ’

સુશીલા આગળ બોલી : ‘ છતાં પોતાના દેહની ખાતર પણ મનુષ્યને તૃણા હોઈ શકે છે. મનુષ્યની જરૂરીઆતો વિધવિધ હોય છે. કાંઈની એ જરૂરીઆતો રોજ ચાર-છ પૈસામાં સંતોષાય છે, કાંઈને રોજ હજાર રૂપિયા પણ તે જરૂરીઆતોને પહોંચી વળવા પૂરા થતા નથી ! મહીને પાંચ રૂપિયાની આવકવાળો માણસ મહીને સો રૂપિયાની આવકવાળા આગળ પોતાને ગરીબ અને સામાને ધનવાન માને છે; તે રીતે મહીને સો રૂપિયાની આવકવાળો માણસ મહીને લાખ રૂપિયાની આવકવાળા પાસે પોતાને ગરીબ અને તેને ધનવાન માને છે ! છતાં મહીને પાંચ રૂપિયા મેળવીને ચાર રૂપિયામાં પોતાના જીવનની બધી જરૂરીઆતો પૂરી કરનાર માણસ જેટલો ધનવાન અને સુખી છે, તેટલો ધનવાન અને સુખી તો જેણે પોતાની જરૂરીઆતોને વધારી દોઢ-બે લાખની કરી મૂકી હોય છે અને જે મહીને લાખ રૂપિયા પેદા કરતો હોય છે, તે પણ નથી; એટલે જો તૃણા હોય તો ગમે તેટલું ધન માણસ માટે પૂરતું નથી અને તૃણાને રથાને સ્વાશ્રય તથા સંતોષ હોય તો ગમે તેટલા સ્વરૂપ ધન છતાં તે સુખી જીવન માટે પૂરતું

છે. સુખ અને દુઃખ તેમજ નિર્ધનતા અને ધનવત્તાની કાંઈ નિશ્ચિત વ્યાખ્યા થઈ શકતી નથી. તે તો એક બીજીની અપેક્ષાએ સમજવાયોગ્ય વસ્તુઓ છે; તમે આ સમજો છો ને, પાર્વતીબહેન !

‘ હા, સમજું છું, બરાબર સમજું છું, અને તમે જે મોટા મનથી પિતાના ધનનો સદુપયોગ કરવાનું ઠરાવ્યું છે, તે મોટું મન કેવું છે તે પણ હવે હું સમજું છું. ’

બહાર હરિહર ઠંડોગાર બનીને સૂતો હતો. તેના અંતરમાં કાંઈ કારમી શીતળતા રેલાતી હતી.

સુશીલા સાથેની આટલી વાતચીત પછી પાર્વતીને તેની સાથે જરા છૂટા દિલથી વાતચીત કરવાની હિંમત આવી. તે ધીમે સ્વરે બોલી : ‘ સાચું કહેજો હો બહેન, આ બધું જ્ઞાન પ્રાણજીવનભાષ પાસેથી લીધું ને ? ’

સુશીલા જવાબ આપતાં જરા સંકોચાઈ. ક્ષણભર વિચારીને તે બોલી : ‘ મેં પિયરમાં સારી પેઠે વાંચેલું હતું, પણ જે કાંઈ વાંચેલું તે જીવનમાં અનુભવેલું કે કાંઈની સાથે વિચારોની આપ લે કરીને મનમાં દઢાવેલું નહોતું; રામકૃષ્ણ, વિવેકાનંદ, રામતીર્થ, ગાંધીજીનો બોધ, અને દેશના બીજા મહાપુરુષોનાં વચનો તથા જીવન એ બધું ધણું વાંચે છે, પરંતુ વિચારીને આચરણમાં મૂક્યા વિનાતું એ બધું નકામું છે, એમ હું સમજતી; પણ તમને ખબર નહિ હોય કે હું આજસુધી પિયરમાં જ રહેતી હતી. ’

‘ મને ખબર છે. ’

‘ પિયરમાં મને એ વિચારોને આચરણમાં મૂકવાની સંકલ્પ હતી, પુરતી મોકળાશ ન હતી. જીવન પણ એકધારે, વિવિધતા વિનાતું અને મર્યાદિત હતું; વિવાદ કે વિચારવિનિમયને તો સ્થાન જ

નહોતું. એ બધી અપૂર્ણતાઓ સાસરે આવ્યા પછી પૂરી થઈ. થોડા માસમાં પણ મને ખૂબ વિચારવાનું અને અનુભવવાનું મળ્યું છે. મારા વિચારોને જ્યાંસુધી ક્યાંયથી ટેકા મળતો નહિ ત્યાંસુધી હું મીનઅનુભવી હોઈને શંકાશીલ રહેતી. પણ મને ટેકા મળવા લાગ્યો. એટલે મારા વિચાર અને વર્તન દૃઢ થવા લાગ્યાં. એ બધો પ્રતાપ એક બાળુએ આપણા મહાપુરુષોનો અને બીજી બાળુએ મારા સ્વામીનો છે.’

હરિહરનું બિઠાનું આંસુથી ભીંજાઈ રહ્યું હતું.

અને પાર્વતીને તો આ સાક્ષાત્ નારાયણી સમીપે પોતાનું શિર ઝુકાવીને નમન નમવાનું મન થતું હતું. જાણે કે આખી રાત સુશીલા પાસે બેસીને તેની વાતો જ સાંભળ્યા કરવાની હોય તો કેવું સારું, એમ તેના મનમાં થયા કરતું હતું. સુશીલાને સીતા રૂપે ઓળખાવનાર પોપટલાલે તેના વિષે પોતાને જે કંઈ કહ્યું હતું તે અક્ષરશઃ સાચું હતું એમ હવે તેના લક્ષમાં આવ્યું હતું.

‘સુશીલા બહેન, મારે તો હજી તમારી સાથે બહુ બહુ વાતો કરવી છે, પણ અત્યારે નહિ. તમે થાક્યાં પાક્યાં અત્યારે તો સૂઈ રહો; વળી કાલે વાત, પણ મારા વાતોડીયાપણાથી તમને કંટાળો તો નહિ આવે ને ?’

‘નારે, એમાં કંટાળો શાનો ? આપણે કાલે ખૂબ વાતો કરીશું, પછી છે કંઈ ?’

પાર્વતી ચાલી ગઈ, એટલે સુશીલા બત્તી ધીમી કરીને સૂઈ ગઈ.

પ્રકરણ પાંચમું

હરિહર ઉદ્વિગ્ન મનથી શ્રાદ્ધ સારે છે.

‘મૂર્ખ, દુષ્ટ, ઠગારા, પાપી, લોભી, અજ્ઞાની, નિષ્કુર, પ્રપંચી હરિહર ! તું આ શું કરી રહ્યો છે ? તું માણસ છે કે હેવાન છે ? તારા શરીરમાં હૃદય છે કે પથ્થરનો ટુકડો છે ? માત્ર પેટ ભરવાને માટે જ તું આ ભયંકર ધંધો કરી રહ્યો છે ?’ એ જ ઘટમાળે હરિહરના અંતરમાં પુનઃ પુનઃ ફરીતે તેને ઉંઘવા ન દીધો. જમના અને પાર્વતી એ એકબીજી સમીપે સુશીલાએ જે ઉદ્ગારો કાઢ્યા હતા, તે સાંભળ્યા પછી હરિહરને પોતાના અનર્થની ભયંકરતાનું જ્ઞાન થવા લાગ્યું હતું. સુશીલાના ઉદ્ગારોએ તેને એટલો જીતી લીધો હતો, તે તેને એટલી નિર્મળ પ્રેમની દૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યો હતો કે એ અજ્ઞાને હવે વધુ વાર ઠગવી એ ભયંકરમાં ભયંકર પાપ છે એમ તેને લાગ્યું હતું.

ધનની મમતાએ એક વાર તેને ઘેલો બનાવી મૂક્યો હતો. ધનને અર્થે તેણે એક અનીતિમાન ડગલું ભર્યું હતું. એ ડગલાની સફળતાએ તેને બીજું ડગલું ભરવામાં ઉત્તેજન આપ્યું હતું, અને એવી સફળતાથી ઉત્તેજિત થયેલો હરિહર અનીતિમાં અનેક ડગલાં ભરીને સફળતા મેળવી શક્યો હતો; કેાણુ જાણતું હતું કે નિષ્ફળતા ક્યારથી શરૂ થશે, પરન્તુ અત્યારસુધી મેળવેલી સફળતાનો મેરૂ તો માત્ર ધનપ્રાપ્તિ જ હતી અને ધનપ્રાપ્તિનો આશય ચાર તસુનું પેટ ભરવાનો માત્ર હતો, તેવી સમજ તેના અંતરમાં ઉતરતાં તેણે પોતાના ક્ષુલ્લક મનને તિરસ્કારી નાંખ્યું ! અનેક વાર ચલ-વિચલ થયેલા તેના અસ્થિર ચિત્તે નિશ્ચય કર્યો કે ‘હવે અલમ્ !’

તે બિછાનામાંથી ઉઠ્યો, અને બારી પાસે આવ્યો. કૃષ્ણ પક્ષની પ્રતિપદાનો ચંદ્ર વાહળીઓના ટુકડાઓની પાછળ સંતાકુકડી રમતો

મખ્યાકાશમાંથી હઠી પશ્ચિમને પંથે વળી ચૂક્યો હતો. હરિહરે જોયું કે રાત્રિના એ વાગ્યા હશે. ઉંઘ તેને છોડી ગઈ હતી. તેના છેલ્લા નિશ્ચયે તેના મનને શાન્ત કર્યું હતું, પરંતુ એ નિશ્ચય કેવી રીતે અમલમાં મૂકવો તે વિષેનો વિચાર તેને મુંઝવી રહ્યો હતો. ચંદ્ર બણી દૃષ્ટિ કરી રહીને તે એ જ વિચારમાં લીન બનતો બારી પાસે બેસી રહ્યો.

ઓરડામાં ને ઓસરીમાં સૌ કાંઈ ધસધસાટ ઉંઘી રહ્યાં હતાં. દેડકાં અને તમરાંનો મિશ્ર ધ્વનિ રાત્રિની શાંતિનો ભંગ કરતો હતો. શીતળ વાયુ નર્મદાના કલ્લોલ સોંસરો વાહને ત્યાંને સુખકર લાગતો હતો. પરંતુ એ કશા તરફ હરિહરનું ધ્યાન નહોતું. અર્ધા કલાક સુધી એમ ને એમ બારીએ બેસી રહીને તે પથારી તરફ પાછો ફર્યો અને પુનઃ સૂઈ ગયો.

પણ પથારીમાં તેને એન પડ્યું નહિ, પોતે ફરેલા નિશ્ચયનો અમલ હવે વધારે દિવસ મુલતવી રાખવાનો તેનો ઇરાદો નહોતો. આવતી કાલે જ એ નિશ્ચય અમલમાં મૂકીને ચાલ્યા જવું, પણ પ્રારંભ કેવી રીતે કરવો ? સુશીલાને કેવી રીતે જણાવવું ? દેવકારને શું કહેવું ? અત્યારસુધીની ઠગાઈ બદલ તેઓ પોતાને હેરાન કરવા છૂટે તો શું કરવું ? સુશીલાના હૃદય ઉપર આઘાત થાય અને કદાચ તેનું હૃદય તૂટી પડનાથી મૃત્યુ થઈ જાય તો કેમ કરવું ? આવા આવા અનેક સંકલ્પ-વિકલ્પ કરતો તે પથારીમાં આજોટતો હતો. રાત્રિ આગળ વધ્યે જ જતી હતી.

કારમો તે ઉઠ્યો. ગજવામાંથી કાગળ પેન્સિલ કાઢ્યાં. ફાનસને સતેજ કરી બારી પાસે લઈ જઈ, તે સુશીલાને સંબોધી પત્ર લખવા બેઠો. પહેલો શબ્દ લખતાં જ તે એવા ઊંડા વિચારમાં દટાઈ ગયો કે તેમાંથી પા કલાકે જાગૃત થયો ! પત્ર લખવા માંડ્યો, અર્ધું પાતું લખ્યું અને કાંઈક વિચાર આવ્યો એટલે એ પાતું ફાડી નાંખ્યું અને ફરીથી પત્ર લખવા માંડ્યો. એક પાતું લખ્યું, બીજું

પાતું પૂરું થવા આવ્યું અને પાછો તે એવા વિચારમાં પડી ગયો કે અર્ધો કલાક વીતી ગયો ! પડોશમાં કાંઈની ઘડીયાળમાં ચાર ટકારા થતા સંભળાયા.

પત્ર લગભગ પૂરો થવા આવ્યો. મનમાં વિચારનો પ્રવાહ બરાબર ગોઠવાઈ જવાથી હરિહરની પેન્સિલ કાગળ ઉપર સડસડાટ ચાલી જતી હતી; એવામાં સ્ત્રીઓ સૂતી હતી તે ઓરડાનું દાર કાંઈએ આસ્તેથી ખોલ્યું, પરંતુ પત્ર પૂરો કરવામાં મશગુલ બનેલા હરિહરનું ધ્યાન તે તરફ દોરાયું નહિ. દાર ઉઘાડીને ધીમે પગલે સુશીલા બહાર નીકળી ! સુશીલાની પહેલી ઉંઘ પૂરી થઈ હતી. ઓસરીમાં ઝગઝગાટ દીવો બળે છે એવું ઓરડાની અંદરથી માલૂમ પડવાથી તેણે કુતૂહલવશ ઓરડાનું દાર ઉઘાડ્યું હતું. રાત્રિને સમયે દીવાની સમીપે બેસીને પોતાના પતિ જ કાંઈ લખી રહ્યા છે એવું જોઈને તેનું કુતૂહલ ખૂબ વધી ગયું હતું. બિલાડીને પગલે તે બહાર નીકળીને પતિની પીઠ પાછળ બેસી રહી, નીચે વળીને પત્રમાં જોવા લાગી !

હરિહર તુરત ચમક્યો ! તેણે ઉંચું જોયું અને સુશીલાને નિહાળી. તેણે પત્ર ઉપર પોતાની હથેળીઓ મૂકીને પત્રમાંનું લખાણ ધ્રુપાવી દીધું. સુશીલા સ્મિત કરીને બોલી : ‘ કાંઈ ખાનગી છે ? ’

‘ હા ! ’ હરિહરે ગંભીર વદને જવાબ આપ્યો. પણ તે સમયની તેના વદનપરની ગંભીરતા સુશીલાએ આજે પહેલી જ વાર જોઈ. તેમાં ક્રોધ નહોતો, છતાં અપૂર્વ રહસ્યમયતા ભરી હતી એમ સુશીલાને લાગ્યું. તે ગંભીર મુખમુદ્રા તેના હૃદયમાં જડાઈ ગઈ. તે જેવી આવી હતી તેવી જ પાછી ચાલી ગઈ અને દાર બંધ કર્યું. પોતાના સ્મિતભર્યા પ્રશ્નનો જવાબ સ્વામીએ અપૂર્વ ગંભીરતા સાથે વાળ્યો. તેનો ભેદી કંટક તેના દિલમાં એટલો ખૂંચ્યો કે પછી સહવાર પડતાં સુધી તેને ઉંઘ જ ન આવી.

હરિહરે પત્ર પૂરો કરી, ફરીથી વાંચીને પોતાની બંડીના ગળવામાં મૂક્યો. તે ગળાયું હોતો કે સહવારમાં જ સુશીલા એ ખાનગી

યત્ર વિષે તેને પૂછ્યા વિના રહેવાની નથી. તે વખતે શું પોતે તેને એ પત્ર આપી દેવો ? ના, તે વખતે ન આપવો ! શ્રાદ્ધવિધિની પૂર્ણાહુતિ પહેલાં તો કરો. રંગમાં ભંગ ન પાડવો એવો તેનો વિચાર હતો.

પ્રભાત થયું પણ સુશીલાએ પત્ર વિષે કશું પૂછ્યું નહિ. સૌ જીડી નિત્યકર્મમાં લાગ્યાં. હજમ આવ્યો, શ્રાદ્ધ સરાવનાર બ્રાહ્મણ આવ્યો, શ્રાદ્ધની સામગ્રી આવી, અને શ્રાદ્ધ વિષયક બીજી તૈયારીઓ પણ થઈ. પછી સૌ નર્મદા અને ઝોર નદીનો જ્યાં સંગમ થાય છે ત્યાં ગયાં. સ્નાન પછી હરિહર અને પોપટલાલ શ્રાદ્ધ સારવા બેઠા.

દેવકારને મન એ અપૂર્વ ઉમંગનો અવસર હતો. પોતે અપુત્ર મરી જત, તો પૂર્વજોનું શ્રાદ્ધ કરનાર પાછળ નહિ હોવાને લીધે પરલોકમાં તેઓ ભ્રમણ કર્યા કરત; આજે પોતાનો પુત્ર શ્રાદ્ધ કરી પિતૃઓને તૃપ્ત કરી રહ્યો હતો, તેથી દેવકારના અંતરમાં આનંદનો પ્રવાહ રેલાતો હતો ! પરંતુ થોડા વખત પછી જ તેના આનંદના પ્રવાહમાં કારમો ઝોટ આવવાનો હતો. તે હરિહર સિવાય બીજું કાંઈ જાણતું નહોતું. એ વૃદ્ધાને આનંદ જોઈને પણ શ્રાદ્ધ સારતા હરિહરને જ્ઞાનિ થયા વિના રહી નહિ. હરિહર શ્રાદ્ધ કરીને કોઠે એટલે તેને માટે પહેરવાનાં નવાં વસ્ત્રો દેવકારે તૈયાર રાખ્યાં હતાં. તે દિવસથી તેને ભગવાં વસ્ત્રોનો ત્યાગ કરવાનો હતો, એટલે કોટ, ખમીસ, ખેસ, ધોતીયું, પાધડી એ બધી વસ્ત્રસામગ્રી નર્મદાને તટે જ લાવી રાખવામાં આવી હતી.

શ્રાદ્ધવિધિ પૂર્ણ થતાં દશેક વાગ્યા. એ વિધિમાં હરિહરને સમજવા જેવું જે કાંઈ લાગ્યું તે માત્ર નર્મદાને તટે જીવનમાં કરેલાં પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત હતું. અમુક વિધિ કરવાથી અને નર્મદામાં નહાવાથી એ પાપોનો પરિહાર થતો હશે કે કેમ તેનો હરિહરે વિચાર કર્યો નહિ, પણ શ્રાદ્ધ સરાવનાર બ્રાહ્મણ પાઠ બોલતો અને અર્થ કરતો હતો તેમાં જે અનેક પ્રકારનાં રાક્ષસી પાપોનો ઉલ્લેખ આવતો હતો તે સાંભળીને હરિહર કંપી જતો હતો. કૃપનામાં પણ ન આવી શકે

તેમાં પાપોના ઉલ્લેખો તેણે તેમાં સાંભળ્યા હતા અને એ પાપોનું નિવારણ માત્ર નર્મદાતટે થોડા વિધિથી તથા નર્મદાસ્નાનથી થઈ જતું હતું ! એ પ્રાયશ્ચિત્તથી મનુષ્ય પવિત્ર થતો હતો અને પિતૃઓ પ્રસન્ન થતા હતા ! હરિહરને એવા પ્રાયશ્ચિત્તની ક્ષુલ્લકતા સમજાઈ, છતાં પિતૃઓની એ પ્રસન્નતા કરતાં એ વિધિથી જીવતાં મનુષ્યોની થતી પ્રસન્નતા હરિહરને વિશેષ મૂલ્યવાન લાગી. દેવકારની પ્રસન્નતાને તે જોઈ રહ્યો હતો. એમાં અનેક માનવીઓ નર્મદાતટે પિતૃઓનું શ્રાદ્ધ કરીને પોતે પ્રસન્ન થતાં હોય, તો તે પણ કાંઈ અનિષ્ટ નહોતું.

ભોજનને હજી વાર હતી. દેવકારે એકાવન આહારોના અહભોજનનો સંકલ્પ કર્યો હતો, એટલે તે માટેની રસોઈ હજી ચાલતી હતી, અને બપોર પછી એકાદ બે વાગતાં સુધી કોઈને જમવાનું મળે તેમ નહોતું. આથી શ્રાદ્ધવિધિ પૂરા થયો. એટલે સૌ પનાઈમાં બેસીને નદીમાં ફરવા નિકળ્યાં. નજીકમાં નર્મદાતટે જે જે દેવમંદિરો આવેલાં હતાં ત્યાં આગળ પનાઈને થોભાવીને સૌ દર્શન કરવા જતાં. કરનાળીનાં દેવમંદિરોમાં પણ બધાં કર્યાં અને દર્શન કર્યાં. પાઘડી પહેરેલો અને ખભે ખેસ રાખેલો હરિહર તેને પોતાને શણુગારેલા પૂતળા જેવો વિચિત્ર લાગતો હતો, પરંતુ દેવકારને તે બહુ રૂપાળો લાગતો હતો અને સુશીલાને સ્વામીના આ પૂતળા જેવા શણુગારની એકાંતમાં હાંસી કરવાના વિચારો આવતા હતા.

પરંતુ જ્યારથી હરિહરે નિશ્ચય કર્યો હતો ત્યારથી આ બધેક વિધિ કરતાં તેનું મન વિશેષ ઉદ્વિગ્ન બનતું જતું હતું. રહવારથી જ તે બધું ચંત્રવત્ કર્યું જતો હતો. તેના હાથ પગ ચાલતા, મુખ ખોલતું, આંખો જોતી, પરંતુ તેની પાછળ તેનું જરા પણ દિવ નહોતું. સ્વામીની એ દિવસની વિલક્ષણ વદનમય્યા સુશીલા રહવારથી જ જોયા કરતી હતી, અને જ્યારે તેને પરાઉનો સ્વામીના ખાનગી પત્રલેખનનો પ્રસંગ સાંભરતો હતો, ત્યારે તેનો માનસિક ઉલ્લાસ ક્ષણમાં એસરી જતો હતો.

જૂદા જૂદાં સ્થાનો અને મંદિરો બતાવવા માટે પાર્વતી તેમની સાથે રહી હતી. ગઈ રાતના પરિચય પછી તે સુશીલાની સાથે ને સાથે રહેતી અને કાંઈ કાંઈ વાતો કર્યા કરતી. સુશીલાની ડહાપણુભરી વાતો ઉપર જાણે તેને મોહ ઉત્પન્ન થયો હોય, તેમ તેની વાણી વધુ ને વધુ સાંભળવાની ઇચ્છાથી તેને કાંઈ કાંઈ પૂછતી અને ઉત્તરો મેળવતી. દેવમંદિરોમાં જતાં કે આવતાં સુશીલા તથા પાર્વતી આખા કાફલામાં સૌની પાછળ જ હોય અને તેમની વાતો ખૂટતી જ ન હોય એમ સૌ કોઈ જોતાં. એક વાર તો દેવકોર ડોસી બોલ્યાં : ‘ અરે પાર્વતી ! તું તો બહેન અમારી બોમીયેણુ છે, ને સૌની પાછળ ચાલી આવે તે કેમ ચાલે ? ’

પાર્વતી હસતી હસતી સુશીલાનો સાથ છોડીને આગળ ચાલીને સૌની સાથે થઈ ગઈ, પરંતુ એક મંદિર ગયું અને બીજું આવ્યું ત્યાં તો પાછાં બેઠ પાછળનાં પાછળ !

આ વખતે પોપટલાલે હસીને કહ્યું : ‘ સુશીલા બહેન ! આ તો ધરડા પગ જીવાન પગને શરમાવે એવું બને છે ! ’

પાર્વતીએ પટ કરતો પ્રત્યુત્તર આપ્યો : ‘ ધરડાંએને ઝટપટ વૈકુંઠમાં જવું છે, પણ અમારે તો હજી વ્રજમાં મહાલવું છે, એટલે બલે તેઓ આગળ આગળ દોડે ! ’

અને પોપટલાલ, સુશીલા તથા પાર્વતી ત્રણે હસી પડ્યાં. પોપટલાલનું અંતર દ્રવ્યું : ‘ રમકડા જેવી છે, પણ બિચારી વિધવા છે ! ’

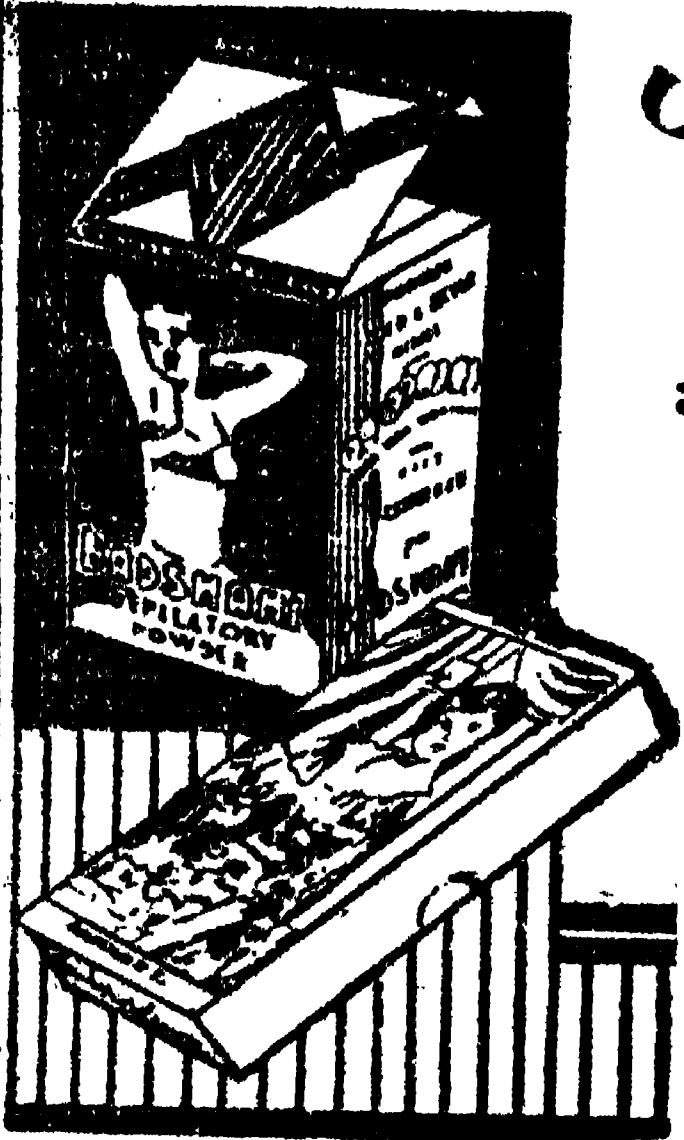
મધ્યાહ્ન પછી બધાં આણુંદમાં ગોરને ઘેર પાછાં કર્યાં તે ; વખતે રસોઈનું કામ પૂરું થવા આવ્યું હતું અને જમવા માટે વિપ્ર-જંદ એકઠું થઈ ગયું હતું, તેમ જ ઉતાવળ પણ કરી રહ્યું હતું. ઝટપટ બોજન પીરસાય અને જમી લેવાય તો ઠીક એમ ધણાખરાના મનમાં હતું ! લાડુ નાસી જવાના નહોતા એની સૌને ખાતરી હતી,

પરન્તુ કેટલાકને બબ્બે અને ત્રણ ત્રણ સ્થળે જન્મવાનાં નિમંત્રણ હતાં, અને બધે સ્થળે તેઓ વેળાસર પહોંચી જવા ઇચ્છતા હતા; સૌની પેઠે તેમને પેટ તો એક જ હતું, પરન્તુ દરેક સ્થળે દક્ષિણ તો જૂદી જૂદી મળવાની હતી ને !

પંગત બેસી ગામ અને બોજન પીરસાઈ ગયું. પેટ ભરીને જન્મનારાઓ કરતાં પેટ ઊણું રાખીને બીજા વાયદાઓ પતાવવા ઇચ્છનારાઓની સંખ્યા વિશેષ હતી. એટલે બ્રહ્મભોજ પતી જતાં પણ વાર લાગી નહિ. તેઓને દક્ષિણ આપીને વિદાય કરવામાં આવ્યા, ત્યારપછી યજમાન વર્ગ જન્મવા બેઠો, એટલે તેઓ બધા જમી ઉઠ્યા ત્યારે બે વાગી ગયા.

કલાકેક આરામ લીધા પછી દેવકાર અને ગંગાશંકર દ્વે ગામનાં દેવમંદિરોમાં દર્શનાર્થે જવાને તૈયાર થયાં. જમના, રામજી અને પોપટલાલને પણ સંગાથ હોય તો ગામ જોવાની ઇચ્છા હતી જ, એટલે તેઓ પણ તેમની સાથે જવા નીકળ્યાં. જતાં જતાં દેવકારે સુશીલાને હાક મારી, પણ સુશીલાએ આવવાની અનિચ્છા બતાવી અને હરિહર તો જમીને તુરત મેડા પર જઈ સૂઈ ગયો હતો એટલે તેને કાંઈએ પૂછ્યું નહિ. લખમીએ શંકરને તેમની સાથે બધું બતાવવા માટે મોકલ્યો.

એ બધું મંડળ ગામમાં ફરવા ગયું, એટલે સુશીલા મેડે ચડી, અને ઓરડામાં જઈ તેણે પથારી પાથરી. હરિહર અણુધારી એકાંત મળેલી જોઈને ઉઠ્યો. પહેરેલી બંડીના ગળવામાંથી તેણે એક કાગળનો થોડોડો અને એક નાનું પરખીડીયું કાઢ્યું; ઓરડામાં જઈ તે બેઠેલાં મુગા મુગા સુશીલાના હાથમાં મૂકી, બહાર ઓસરીમાં આવી તે પાછો પથારીમાં સૂઈ ગયો.

બાદશાહી સાબુ

[રજીસ્ટર્ડ નં. પરદ]

અગર ડેપીલેટરી પાઉડર
વાપરો

આ સાબુ તથા પાવડર હેઠામાં હેઠી ઢબ મુજબ બનાવ્યો છે. કોઈ જાતની બદબો આવતી નથી. તેને બદલે આ પાવડરને સુગંધીદાર બનાવવામાં આવ્યો છે. જેથી હાઈકલાસ કુટુંબમાં તેનો વપરાશ દીન-પ્રતિદીન વધતો જાય છે. દરેક ઠેકાણે

વેચાય છે. બાદશાહી સાબુ ત્રણ ગોટીના બોક્સના બાર આના બાદશાહી પાવડરની બાટલીના ૧ ના દસ આના

અનેક નામવારી બ્રાહ્મીતેલ; પણ વાપરનારને સંપૂર્ણ સંતોષ આપે તે એક જ
હંડા છાપ ગાંધી બ્રાહ્મી તેલ (રજીસ્ટર્ડ)

મગજને હંક
અને વાળ
વધાવવા માટે
પુરાબોદાર/

હંડા છાપ

ગાંધી બ્રાહ્મી
તેલ
વાપરો

સી.સી. મહાજન એન્ડ કું. મુંબઈ

મગજને હંક આપી આંખોનું તેજ વધારે છે, સફેદ થતા વાળને મૂળમાંથી કાળા કરે છે તથા ખરી પડતા વાળ અટકાવી લાંબા, જીલ્લાદાર ચકચકીત વાળ બનાવે છે. તેની મીઠી પુરાબો મનને ઉદ્ધાસમાં રાખે છે. દરેક હાઈકલાસ કુટુંબમાં, ડોક્ટર, વકીલ તથા મગજનું કામ કરનારા દરેક વાપરે છે. એક વખત વાપર્યાથી બીજું તેલ વાપરશો નહિ તેની અમો ખાત્રી આપીએ છીએ— એકલા બનાવનાર :—

સી. સી. મહાજન એન્ડ કું. મુંબઈ નં. ૨ (મહાજન પરક્યુમરી વર્કસ)

પ્રકરણ પદમું

દિલ સફાઈ

સ્વામીના આ ચમત્કારિક વર્તનથી સુશીલા આશ્ચર્ય પામી, પરંતુ એ આશ્ચર્ય શમે તે પહેલાં તો પોતાના હાથમાં આવી પડેલા એક નાના અને મોટા પરખીડીયા ઉપર સુશીલાને ધ્યાન આપવાનું હતું. નાના પરખીડીયા ઉપર સીરનામાની જગ્યાએ પોતાનું નામ વાંચીને સુશીલાના આશ્ચર્યમાં વૃદ્ધિ થઈ. ‘કાઈ દિવસ નહિ, ને આજે તેમણે મારા પર પત્ર કેમ લખ્યો? પરોઢમાં લખતા હતા તે જ આ પત્ર હશે શું? શ્રાદ્ધ કરીને એક વ્રત પૂર્ણ કર્યા પછી શું ખીજું મુનિવ્રત તો તેમણે અંગીકાર્યું નહિ હોય?’ છેલ્લા વિચારથી સુશીલાને રામે રામે અસ્વેદખિંદુઓ ઝમવાં લાગ્યાં. એ જ મંત્રમુગ્ધ માનસિક પરિસ્થિતિમાં તેણે પરખીડીયું ખોલ્યું અને તેમાંનો પત્ર કાઢી વાંચવા માંડ્યો:

‘સુશીલા !

‘તને સંબોધતાં તારા નામની પૂર્વે ક્યું વિશેષણ લગાડવું તે મને સમજતું નથી. એ વિશેષણ શોધવા મેં બહુ શ્રમ લીધો છે, બહુ સમય ગાળ્યો છે, પરંતુ એ માટેનો શબ્દ મને નથી જાણ્યો.

‘મારે તને જે કાંઈ કહેવાનું છે તે કેવી રીતે કહેવું તે પણ મને સૂઝતું નથી. મારા વિચારો હું બરાબર ગોઠવી શકતો નથી; છતાં એટલું તો નક્કી છે હું કુદૃષ્ટ તને દુઃખી કરવાને, તું કદ્દપી શક્તી હોય તે કરતાં પણ વધારે દુઃખી કરવાને આ પત્ર લખું છું અને મારા મનના સુખ માટે હું તેમ કરી રહ્યો છું. મારી તને એટલી જ વિનંતિ છે કે મારો પત્ર પૂરેપૂરો વાંચ્યા વિના તું કાંઈ પણ પ્રકારના આવેશથી દારવાપ્રશ્ન નહિ.

‘ હું તારો પતિ પ્રાણજીવન નથી; હું બનાવટી પ્રાણજીવન છું, મારું ખરું નામ હરિહર છે. હું વડોદરાનો વતની છું. બ્રાહ્મણ માતા-પિતાનો દુર્ભાગી પુત્ર છું. એક ક્ષણે મને દુર્બુદ્ધિ સૂઝી અને કેવળ ધનલાલસાથી હું પ્રાણજીવન બન્યો છું. એ ધનલાલસાને આજે લાત મારી હું મારાં પાપોની તારી પાસે ક્ષમા માગું છું. મારા મનનો એટલો સંતોષ છે કે હું પોતે કાલિક પવિત્રતા જાળવી શક્યો છું અને તારી કાલિક પવિત્રતાને જાળવવામાં સફળ નીવડ્યો છું. ’

‘ સુશીલા ! તારો પતિ પ્રાણજીવન એક જોગી થઈ ગયેલો જ હતો. નાસીકની નજીકમાં કાંધજી તેને પહોંચી એક સાંકડી કરાડમાં ફેંકી દીધો હતો, અને તેથી તેને ધાયત્ર થયેલી સ્થિતિમાં હોસ્પિટલમાં લાવવામાં આવ્યો હતો, એ હોસ્પિટલમાં હું નોકરી કરતો હતો. પ્રાણજીવન ત્યાં મરણ પામ્યો હતો. તેની ઝોળામાંથી એક નાનું પોટલું મેં ચોરી લીધું હતું, જેમાંથી તેની નોંધપોથી મારે હાથ લાગી હતી. એ નોંધપોથી પરથી તેની બધી જીવનચર્યા અને સૌ કાંઈ સગાંઓનાં નામ, વિધવિધ પ્રસંગો વગેરે મારા જાણવામાં આવ્યું હતું. તેની સાથે એક સોનાનું ચકતું પણ હતું કે જેનો ઉપયોગ મેં સાચા પ્રાણજીવન તરીકેની તારી ખાત્રી માટે કર્યો હતો. પૂર્વજીવનની ઝોળખાણુ આપનારા જે પ્રસંગો તને તથા બીજાઓને કહીને મેં સૌની ખાત્રી કરી આપી હતી કે હું સાચો પ્રાણજીવન છું, તે બધા પ્રસંગો મેં એ નોંધપોથીના અભ્યાસથી જાણ્યા હતા. જે કાંઈ માહિતી અધૂરી હતી તે હું એક વાર છૂપે વેશે નડીયાદમાં આવીને મેળવી ગયો હતો, અને ત્યારપછી મેં જુદાં જુદાં તીર્થસ્થળોની માહિતી મેળવી અંબાજી ખાતે જઈ, ત્યાંથી પત્ર લખી પ્રાણજીવન તરીકે બહાર આવવાની બાજી ચાલુ કરી હતી. ’

‘ સુર સુશીલા ! દેવીબાના પુત્ર તરીકેનો અને તારા પતિ તરીકેનો મેં વેશ સજ્યો અને ખેલ માંડ્યો, પરંતુ મારો આશય બધી મીલકત ગ્રાપ કરીને નાસી જવાનો જ હતો. તારા જીવનને અપવિત્ર કરતાં

હું ડરતો હતો, પ્રભુથી ડરતો હતો. મારા સ્વભાવમાં જ ભીરૂત્વ હતું. દરેક ડગલું ભરતાં એ ભીરૂત્વ મને કમકમાવતું, પરંતુ એક કમલા સફળતાથી ઉત્તેજન પામીને હું આગળ ને આગળ ડગલું ભરતો રહ્યો હતો. આમ છતાંય ઇશ્વરના ભયને હું ભૂલી શકતો નહોતો. ધન ચોરી કરવાને તલપાપક રહેવા છતાં તારા શીલની ચોરી કરવા હિંમત મારામાં નહોતી, તે ઇશ્વરના ભયને લીધે અને તે જ કાલુથી મેં પિતાનું શ્રાદ્ધ સારતાં સુધી તારો સ્પર્શ પણ નહિ કરવો વ્રત આરંભ્યું હતું. વચ્ચે તારી માંદગીને કારણે મારે એ વ્રત છોડવું હતું પરંતુ તારી સુશીલતા, તારો પ્રેમ અને તારા સ્વભાવ આકર્ષણે મારા દિલને જીતી લેવા માંડ્યું હતું. તારાથી સંપૂર્ણ રીતે જીતાઈ જવાથી હું કદાચ તારી પવિત્રતાને ખંડિત કરનારો પાળીશ એ ભય મારા અંતરમાં ઉપસ્થિત થવા લાગ્યો, તારા આર્ષણને નજરથી દૂર રાખવાનાં મેં કાંઈ મારવા માંડ્યાં પરંતુ બ્યર્થ ગયાં. તારા પ્રતિના અંતરના પ્રેમને અંકુશમાં રાખવા થન કરવા છતાં હું અંકુશમાં રાખી શક્યો નહિ. અહીં હું લોભાવા જ લાગ્યો. જેમ જેમ તારો પરિચય વધવા લાગ્યો, તારા વિચારોની ઉદારતા અને સુચતા મારા જોવામાં આવી, તારા પારદર્શ અંતરની આરપાર તારા નિર્મળ પ્રેમને હું જોવા લાગ્યો, તેમ તે હું બહાવરો બનવા લાગ્યો અને તને છોડીને, તને દુઃખી કરીને, લાલ્ચ નાસી જવાનું મારે માટે શક્ય નથી એમ મને જણાવા લાગ્યું. છતાં મનને કઠોર કરીને મેં બધું ધન હાથ કર્યું છે. શેરો મારા ન હોય તો ચડાવી લીધા છે, દાગીના જેકમાં મૂકી તેની રસીદ મારી પાળી છે, જેકામાંનાં અનામત નાણાંની રસીદો મારા નામ પર કરાવી લીધી છે, અને હું અહીંથી નાસી જઈને અમદાવાદ પહોંચી રેલ્વે સ્ટાન્ડની અંદર જ બધું હાથ કરી લાઈ શકું તેમ છું; પરંતુ તારા ગુણોએ, તારા નિર્મળ પ્રેમે, તારા પવિત્ર અંતઃકરણે અને તારા વિશુદ્ધ જીવનરેખાએ મને જીતી લીધો છે. એક માત્ર પેટ ભરવાને

માણસ સમર્થ હોય છે અને ધનનો ઉપયોગ પેટ ભરવા સિવાય બીજો કરી નથી, એ તત્ત્વજ્ઞ તારા મુખમાંથી જ નીકળતાં મને મારી દુષ્ટ બાજીની કુલ્લકતાનું ભાન થયું છે, અને એ બધી મિલકતના કાગળો તને જ સોંપી દઈ એ ધનલાલસાથી મુક્ત થતાં મારા હૃદય ઉપરના મોટા બોજમાંથી હું છૂટકારો મેળવતો હોઉં એમ મને લાગે છે.

‘ પૂજ્ય દેવી ! હું પાપી છું, લોભી છું, દુષ્ટ છું, પણ તારી ક્ષમાને યોગ્ય છું. તારા સહવાસે મને જે અપૂર્વ શિક્ષણ આપ્યું છે તે જ મારા બાવી જીવનમાં મને દોરનારૂં થશે એમાં સંશય નથી. હું તને જે પ્રકારે ચાહું છું, તે પ્રકારે હજી હું કોઈને ચાહી શક્યો નથી. પ્રેમ એ શી વસ્તુ હશે તેનું મને તારા સહવાસમાં આવતાં સુધી જ્ઞાન નહોતું, તે જ્ઞાન તેં મને તારી સુશીલતા વડે કરાવ્યું છે અને એથી મને એટલો પવિત્ર કર્યો છે કે મારા સ્વભાવની દુષ્ટતાને બાળી નાંખવા માટે આજે હું ખરેખર સમર્થ થયો હોઉં એમ મને લાગે છે. જો હું તને ચાહી ન શક્યો હોત, તો હું તારૂં ધન અને શીલ લૂંટીને ચાલ્યો ગયો હોત, મારો અધમ આશય મેં પૂરો કર્યો હોત, પરંતુ હવે હું જોઈ શકું છું કે તારા પ્રેમે જ હું પવિત્ર રહ્યો છું અને થયો છું. સુશીલારૂપી પારસમણીએ આ હરિહરરૂપી લોહને સુવર્ણ બનાવ્યો છે અને આજે એ સુવર્ણ ગમે તેવા અગ્નિની આંચ વેઠવાને તૈયાર છે. હું સમજું છું કે આ વસ્તુસ્થિતિ જાણતાંની સાથે હું તારા તિરસ્કારને પાત્ર થઈશ, માજીના ક્રોધને પાત્ર થઈશ અને સરકારના ગુન્દાને પાત્ર થઈ કદાચ તુરંગમાં પણ જઈશ. પરંતુ એ આંચમાં તપાઈ-તવાઈને જીવવા હું તૈયાર છું, પણ તારા સર્વસ્વનું હરણ કરી તારા સ્નેહે શીખવેલા જીવનપાઠને લગ્નવવા તૈયાર નથી. પ્રેમ દાનવને પણ દેવ બનાવે છે એવું સાંભળ્યું હતું, તે મેં મારા જીવનમાં જ અનુભવ્યું એમ મને લાગે છે.

‘સુશીલા ! હું બહુ બણ્યો નથી, સુખ શું કહેવાય તે બણ્યું નથી, માતા-પિતાનું હેત મેં જોયું નથી. વડોદરામાં મોળમાં રહી હું નાનેથી મોટો થયો છું. ગરીબાઈ, દુઃખ, દુર્ભાગ પ્રહાર અને સારા-માઠા મનુષ્યોના પરિચયમાંથી મારું જીવન ઘડ્યું છે. મેં જે કંઈ જોયું છે તે કરતાં હું વધારે જાણ્યો છું, કારણ અનેક પ્રકારનાં મનુષ્યોના સહવાસમાં રહી મેં ચડતી-પડતી, સુદુઃખ અને તડકા-છાયા જોયા તથા અનુભવ્યા છે. દરેકના સહસમાં પ્રહાર ખમવામાં જ મેં મારા જીવનના દિવસો ગાળ્યા છે. અનુભવે મને જેટલો પાપભીર બનાવ્યો છે, તેટલો સુખ માટે ત સતો અને અસંતુષ્ટ પણ બનાવ્યો છે. દુઃખોને ખમી ખાતાં, જીવનનો નિર્વાહ કરવાની કસોટીવાળા પ્રસંગોમાંથી પસાર થતાં, એક દિવસમાં મેં એક એક વર્ષનો અનુભવ મેળવ્યો છે એમ તો ભાગ્યે જ અતિશયોક્તિ લેખાય. પરંતુ દુર્ભાગ્યે મને એ અનુભવનો લાભ ક્યાંય લેવા દીધો નહોતો. અહીં એ અનુભવને લીધે બનાવટ કરી બતાવવામાં પૂરેપૂરો સફળ થયો છું અને મેં કંઈ પણ મારી પ્રત્યે શંકા ઉપજવા દીધી નથી. પરંતુ એ બધા અનુભવો છતાં મને એક અનુભવ નહોતો થયો, અને તે પ્રેમનો. માતા, પિતા, ભાઈ-ભગિની, મામા-મામી કાઢતો પ્રેમ મેં જોયો કે અનુભવ્યો નથી. તો પછી પ્રેમ મનુષ્યના મનની ગતિને ફેરવી શકે એવું તો હું ક્યાંથી સમજી પણ શકું ? છતાં હવે હું તે સમજી છું અને તેથી જ હું અત્યારે મારા કુટિલ કારસ્થાનને છોડીને જ વ્યર્થ કરી રહ્યો છું.

‘હે નારાયણી ! મેં તારો, માતૃશ્રીનો અને બીજાં અનેક મનુષ્યો અપરાધ કર્યો છે, પરંતુ તારો અપરાધ મેં સૌથી વિશેષ કર્યો તારાં ચરણોમાં શિર મૂકી હું સૌથી પહેલાં તારી ક્ષમા ચાચું માતૃશ્રીની ક્ષમા પણ મને મળશે અથવા તો તું મને તે ક્ષમા અપાવીશ એવી મને આશા છે. સરકારનો કાયદો નિષ્કુર છે અને તે

માફ નહિ કરે, તો તેની મને પરવા નથી. હું ખુશીથી તેને તાબે ચમકાવું, પણ તારી અને માણની ક્ષમા જો મને મળશે તો હું તુરંગ-વાસને કે તુરંગમાંના મૃત્યુને સંતોષથી ભેગીશ.

‘હું નરાધમ હવે તારી દૃષ્ટિએ પડવાને પણ યોગ્ય નથી. તમે બધાં મને ક્ષમા આપશો. એટલે હું અહીંથી ચાલ્યો જવા ઇચ્છું છું. એક દુઃખ મને સાલે છે કે તારા સૌભાગ્યનાં સુખસ્વપ્નનો હું દ્વંસ કરું છું, અને તારો સાચો પતિ મરણ પામ્યો છે તથા તું ખરેખરી વિધવા છે, એવી ખબર હું ચેતે જ તને આપું છું. તે સાથે માતૃશ્રી પણ પુત્ર-વિહાણાં છે એ અમંગલ સમાચારથી હું તેમના આશાના ઉજ્જવલ દીપકને બુઝાવનારો બનું છું. હું વાંચ્યું છું કે તું જેવી પવિત્ર આજ-સુધી રહી છે તેવી જ પવિત્ર રહી જનસેવામાં જીવન ગાળી આર્યસંસારની સતી-સાધ્વી બનજો અને જે જ્ઞાન તને પ્રાપ્ત થયું છે તે જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરી સંતોષથી જીવનજીવને વહાવ્યા કરજો.

‘અને આટલું જાણ્યા પછી પણ જો આ હતભાગી હરિહર ઉપર તને જરા પણ મમત્વ અવશિષ્ટ રહે, તો મારી તને એ વિનંતિ છે કે તું મને ભૂલી જાવ, તારા અંતરને એ અપવિત્ર સ્મરણવડે કલુષિત ન કરીશ. તારા પતિની જે નોંધપોથી મેં મેળવી હતી, તે નોંધપોથી મારા કપાટના ચોરખાનામાં મેં છુપાવી રાખી છે તે તું વાંચજો અને તેનો પાઠ કરજો; પતિપૂજા એ આપણા આર્યસંસારનો આદર્શ સતીધર્મ છે, તે તારાથી ક્યાં અજાણ્યું છે ?

‘લી. દુર્ભાગી હરિહર.’

એ પત્ર વાંચી રહ્યા પછીની સુશીલાની મનઃસ્થિતિનું બયાન વાચક ઉપર જ છોડવું ઉચિત હશે, પણ ના! એ વિષે પોતાના તરંગો દોડાવવાનો અધિકાર વાચકને આપી શકાય તેમ નથી.

ફકત સ્ત્રીઓ માટે

માસિક અટકાવ

બંધ પડેલ માસિક ધર્મ રજો-
લીના પીલ્સ તકલીફ વગર તુરંતજ
ફરી ચાલુ કરે છે. રતુના બધા દોષો
દૂર થાય છે. માસિક લાવનારી સ્ટ્રોંગ
વનસ્પતિની આ બનાવટ ગર્ભવાળી
સ્ત્રીએ લેવી નહીં. શીશીના રૂ. ૩૦
(શી. ૭) લાંબા વખતના અધરા
કેસો માટે સ્ટ્રોંગ બનાવટ કિંમત
રૂ. ૫ (શી. ૧૦) વી. પી. થી
રૂ. ૧૦ વધુ.

ગર્ભાંકુશ- (પીલ્સ) આ દવા
સંતતિનિયમન માટે
અન્નેડ છે. ફકત આ દવાના વપ-
રાશથી કોઈ પણ સંજોગમાં ગર્ભ
રહેતો નથી. અટકાવ નિયમિત,
શરીરને કોઈ જાતનું નુકશાન થતું નથી.
કી. બા. રૂ. ૩૦ વી. પી. જુદું.

દિવ્યાંગના- (પીલ્સ) પ્રદર
(સફેદ, લાલ)
પેદાશો દુખાવો, માસિકની અનિયમિ-
તતા, કમ્પ્લિકેટેડ થવી વીગેરે મટાઢી
શરીર તંદુરસ્ત બનાવી ગર્ભધારણ
કરવા યોગ્ય બનાવે છે. કી. બાટલીનો
રૂ. ૧ વી. પી. જુદું.

ફકત પુરૂષો માટે

દુગ્ધાનુપાન- (પીલ્સ) યુવા-
નીનો આનંદ
હમી ગયો હોય, વૃદ્ધાવસ્થા હોય કે
બુઢાપાનાં ચીન્હો જણાતાં હોય ત્યારે
આ ગોળીઓનું સેવન શરીરની નસો-
નસ અને રગોમાં નવું ચેતન, નવી
સ્ફૂર્તિ લાવે છે, સ્વપ્નદોષ બંધ કરે
છે, અખૂટ બળ આપી નવી યુવાનીને
અનુભવ કરાવે છે. કી. રૂ. ૧. ત્રણ
બાટલી રૂ. ૨૦૦ વી. પી. જુદું.

કામવિલાસ- (પીલ્સ) શીઘ્ર-
પતન, ધાતુ-
ક્ષિણતા વીગેરે માટે યુવાનોને આનંદ
અને વૃદ્ધોને નવું જીવન આપનાર
વિચરચંબન (ટકાવ)ની અદ્ભુત દવા.
કી. બાટલીનો રૂ. ૧ વી. પી. જુદું.

અનુભુતવૃત- પુરૂષોના ગુપ્ત
લાગની દરેક
ખામીઓ--કમજોરી, વકતા, શિથિલ-
પણું વીગેરે દૂર કરી ખરૂં પુરૂષત્વ
આપનારી સિદ્ધ દવા. બાટલીની કી.
રૂ. ૧ વી. પી. જુદું.

પ્રમેહાંકુશ- (પીલ્સ) પરમે-
(નવો કે જુનો),
પ્રમેહ, પેશાબમાં પર રસી જવી,
બળતરા વીગેરે બ્યાધી ૩ દિવસમાં
ખાત્રીથી મટાડે છે. શક્તિ બંધ છે.
કી. બાટલીનો રૂ. ૧ વી. પી. જુદું.

પત્ર વ્યવહાર આ નગી

લખો:- દુગ્ધાનુપાન ફાર્મસી. B ૧૦ જામનગર (કાઠીયાવાડ)

પ્રકરણ પદ્મું

જ

જ

દાર, ગોળો અને જામગરી

જ

વખતે દેવકોર, જમના, ગંગાશંકર પંડ્યા, પોપટલાલ માસ્તર અને ચાકર રામજી ચાણોદનાં દેવમંદિરોમાં ઉમંગભેર ફરતાં હતાં અને સ્થળે સ્થળે દેવદર્શન કરી પોતાના આત્માને ભક્તિ-જળે નહવડાવી રહ્યાં હતાં;

જે વખતે સુશીલા હરિહરનો પત્ર આશ્ચર્યના સાગરમાં ડૂબકાં ખાતી ખાતી વાંચતી હતી અને ચિત્ર-વિચિત્ર લાગણીઓનો અનુભવ કરી રહી હતી;

જે વખતે હરિહર સુશીલાનો તિરસ્કાર, દેવકોરનો ક્રોધ, ગંગાશંકરની નિર્ભત્સના, બીજાં સૌ કોઈનો તુચ્છકાર અને પોલીસનું વોરંટ: એ બધાંની સામટી ઝડી વરસવાની ધારણા રાખીને શૂન્ય-મૂન્ય જેવો બની પથારીમાં મ્હોં છુપાવીને અચેતન સરખો પડ્યો હતો;

જે વખતે હરગોવિંદ પથારીમાં પડ્યો પડ્યો ખોં ખોં કરી રહ્યો હતો અને લખમીને ધીરે સ્વરે પૂછી રહ્યો હતો કે 'હવે આ બધાં જજમાન ક્યારે પાછાં જવાનાં છે ?'

અને જે વખતે પાર્વતી સુશીલાની સાથે વાતો કરવાને અધીરી થતાં સુશીલા પાછી ક્યારે ઉપરથી નીચે ઉતરે તેની રાહ જોતી હેઠળ ઓસરીમાં બેઠી-બેઠી ઊંડા વિચારમાં પડી હતી.

તે વખતે એકાએક ઘરનાં બારણાંની સામે આવીને ત્રણ જણાં બેઠાં; પાર્વતીએ તેમને જોયાં અને તેના મ્હોં ઉપરથી જાણે હોશ-કોશ ઉડી ગયા ! તેઓ મનહર, સુભદ્રા અને તેમની સાથેનો એક નોકર જેવો છોકરો એ ત્રણ જણાં હતાં ! તેમને જોતાં જ પાર્વતીને

ફાળ પડી કે હવે લુચ્ચો મનહર બિચારી સુશીલાના સુખસ્વપ્નનો ભંગ કરવાનો, કારણ કે બનાવટી પ્રાણજીવનનો ભડો હવે ફૂટ્યા વિના રહેશે નહિ, અને પૈસાની લાલચે એ નિર્દય મુંબઈગરો બદમાશ પોતાના લાગમાં આવેલો શિકાર છોડશે નહિ ! ‘બિચારી સુશીલાની હવે શી સ્થિતિ થશે ?’ એ પ્રશ્ન જ પાર્વતીનું કાળજી બાળતો હતો.

પાર્વતીએ તેમને જોયાં; હૃદયની કુબ્ધતાથી તે તત્કાળ તેમના સત્કારનો ઉદ્દગાર પણ કાઢી શકી નહિ; થોડી ક્ષણો તેમને સ્તબ્ધ રીતે જોઈ રહીને પછી તે બોલી : ‘આવો સુભદ્રા બહેન ! કાંઈ એકાએક અને અગ્નિપ્રવાહ ?’

મનહરે જ જવાબ વાળ્યો : ‘ઘણા વખતથી આવવાનો વિચાર હતો, પણ કાંઈ કાંઈ કામને પ્રસંગે આવી શકાતું નહિ; હમણાં પંડ્યાને બે ત્રણ પત્રો લખ્યા અને કશે જવાબ ન આવ્યો, એટલે એમ મનમાં આવ્યું કે ચાલો જાતે જ મળી આવું.’

‘દોઢેક માસથી મારા બાપાને તાવ આવે છે, એટલે તેમણે તમને કાગળનો જવાબ નહિ લખ્યો હોય.’ પાર્વતીએ જણાવ્યું.

‘એમ કે ? મેં ધાયું’ કે ક્યાંક બહારગામ ગયા હશે. ક્યાં છે પંડ્યાજી ?’

ઓરડામાંથી બહાર નીકળતી લખમી બોલી : ‘આવો આવો, મનહરભાઈ ! આ ઓરડામાં સૂતા.’

મનહર લાગલો જ પંડ્યાને મળવા ઓરડામાં પેઠો. લખમીએ સુભદ્રાને બેસવા માટે ફાટેલી શેતરંજનો કકડો પાથર્યો એટલે સુભદ્રા અને તેમની સાથેનો નોકર તે પર બેઠાં.

મનહરને જોતાં જ પંડ્યાએ કહ્યું :

‘આવો મનહરભાઈ ! તમે બરાબર વેળાસર આવ્યા છો; પૂરા બાગ્યશાળી છો !’

‘કેમ વાર ?’

હરગોવિંદ પંડ્યાએ બધી વિગત કહી સાંભળાવી. એ બનાવટી પ્રાણજીવન અત્યારે આ જ ઘરમાં છે અને તેને સપડાવીને પૈસા કઢાવવાનો આ બરાબર વખત છે, એવું જોઇને મનહરની આંખોમાં આનંદ અમકવા લાગ્યો. આજસુધી પંડ્યાએ એ બનાવટી પ્રાણજીવનને પકડવાને કાંઈ યત્ન કર્યો નહિ અને તે વિષેના પોતાના પત્રોનો પંડ્યાએ કશો જવાબ પણ આપ્યો નહિ તે માટે તેને ઠપકા આપવાને મનહર અહીં આગ્યો હતો, પરંતુ પંડ્યાને મ્હેંએ બધી વાત સાંભળીને મનહર તેને ઠપકા આપવાનું વિસરી ગયો અને હવે પ્રાણજીવનને કેવી રીતે સપડાવીને પૈસા કઢાવવા તેનો તે વિચાર કરવા લાગ્યો. તેણે કહ્યું : ‘ પંડ્યા, હું ખરેખર ઘેરથી સારાં શુકન જોઇને નીકળ્યો હોયશ કે જેથી મને જે જોઇતું હતું તે અહીં જ મળી ગયું. તે મેડા પર જ છે ને ? અને એકલો જ છે ને ? ’

‘ ઘણું કરીને એકલો જ છે. તેની સાથેનાં બીજાં બધાં દર્શન કરવા ગયાં છે. ’ સુશીલા પણ મેડા ઉપર છે એ વાતની પંડ્યાને ખબર નહોતી.

‘ ઠીક, પણ પંડ્યાજી ! તમે એક કામ કરો. તમે એક વાર જઈને જોઈ આવો કે બીજાં કાંઈ નથી, અને તે સાથે એને કહી આવો કે તમારા એક જજમાન તેમને મળવા આવે છે. ’

‘ ના બાપ સાહેબ ! હું તો ઓરડામાંથી બહાર નીકળવાનો નથી. હું આવો તથા સંન્યાસી બન્યો હતો, અને જે કદાચ સુશીલા કે દેવકાર ડાસી આવી પહેાંચે ને મને જુએ તો ઓળખી કાઢે એવો ભય છે. માટે તમે પોતે જ જાઓ; અને તેમાં બીજા કાંઈ કામ પણ નથી. ’

મનહર જરા વિચારમાં પડ્યો અને બોલ્યો : ‘ કાંઈ શીકર નહિ; મારે એક વાર તેનો દાણો ચાંપી જોવો પડશે અને તે પછી જ હું તેને

મળીશ. ' એમ કહી તે ઓરડાની બહાર નીકળ્યો. પાર્વતીને તેણે પોતા તરફ ચક્રિત દષ્ટિએ નિહાળતી જોઈ.

મનહરે પોતાની સાથેના નોકરને બાજુએ બોલાવ્યો અને તેની સાથે ધીમેથી કાંઈ વાતચીત કરી. તેને બરાબર સમજીતી આપીને તે આવી શેતરંજી પર બેઠો અને છોકરો લાગલો જ મેડા પર ચડ્યો !

હરિહર બિછાનામાં પાશું વાળીને આંખો મીંચી સૂતો હતો. નોકરે તેના બિછાના પાસે જઈને ઉદ્ગાર કાઢ્યો : ' સાહેબ ! '

હરિહરે તુરત જ પડખું ફેરવીને આંખો ઉઘાડી. તે એકી દષ્ટિએ છોકરાને જોઈ રહ્યો.

છોકરો મ્હોંમાં ચતુરાઈભર્યું સ્મિત લાવીને બોલ્યો : ' કેમ સાહેબ ! મને ઓળખો છો ? '

' તને ક્યાંક જોયો છે, પરંતુ બરાબર ઓળખાણ પડતી નથી. ' હરિહરે કહ્યું.

' મારું નામ મંગળિયો ! '

હરિહરને પોતાનો ' આસિસ્ટન્ટ ' ઠાકરડાનો છોકરો સાંભર્યો.

' હા, હા, યાદ આવ્યું. તું અહીં કેમ આવ્યો છે વાર ? '

' આપે મને નોકરીમાં રાખવાનું કહ્યું હતું ને ? '

' હા, કહ્યું તું ખરું, પણ હમણાં મારાથી કશું બને તેમ નથી. ' હરિહરે જવાબ આપ્યો.

' આપ તો મોટા પોલીસ અમલદાર છો અને આપનાથી કશું ન બને તેમ હોય ? હું તો આપની આજ્ઞાથી જ અહીં આવ્યો છું અને આપની પાસે જ રહેવાની મારી ધ્રુજા છે. '

' પણ મને નોકરની જરૂર ન હોય તો હું તને કેવી રીતે રાખી શકું ? '

' તો જેવી આપની મરજી. ' મંગળિયો મ્હોં ઠાવકું રાખીને બોલ્યો : ' પણ સાહેબ, હું હમણાં બહુ મુંઝવણમાં છું, આપે મને સો એક રૂપિયાની મદદ કરવી જોઈશે ! '

‘ સો રૂપિયા ! ’ હરિહર ચમક્યો. તુરત જ તે આ લુચ્ચા છોકરાનો દાવ સમજી ગયો. તે હસ્યો અને બોલ્યો: ‘ હું અહીં છું તેની તને ક્યાંથી ખબર પડી ? ’

‘ મને તો બહુએ ખબર છે, સાહેબ ! ’ અને મંગળીયો લુચ્ચા-બહુ હસ્યો.

‘ ઠીક ઠીક, મંગળીયા, અત્યારે તો તું જા; સાંજે મને મળજે; અત્યારે મને પુરસદ નથી. ’

મંગળીયો એ જવાબ સાંભળીને નીચે ઉતરી ગયો. નીચે જતાં જ તેણે મનહરને બધી વાત કહી. તે વાત ઉપરથી મનહરને બનાવટી પ્રાણજીવનના માનસની બરાબર પરીક્ષા ન પડી. તે જરા વિચારમાં પડ્યો.

મંગળીયો મનહરને અદ્ભુત રીતે મળી આવ્યો હતો. મંગળીયો પોતાના બિદ્યાપ્રસાસમાં આચડતો આચડતો મુંબઈની સહેલ કરીને દેશમાં પાડો ફરતો હતો. મુંબઈમાં ખૂબ મોજ કરીને તે પાંચેક રૂપિયા બચાવીને વગર ટીકાટે ગાડીમાં ચડી બેઠો હતો. તે જ ડાખામાં મંગળીયાની સામેની બેઠક પર મનહર તથા સુભદ્રા હતાં. મંગળીયો વારંવાર મનહરની સામે જોયા કરતો હતો. મનહરના ચહેરા પરથી મંગળીયાને એમ લાગતું હતું કે પોતે જે ડીટકટીવ અમલદારની સાથે વેશબાદલો કરીને નડીવાદમાં થોડા દિવસ સુધી રૂંધેા હતો તે જ આ માણસ છે ! સુરત આવતા સુધી તો તેણે વારંવાર મનહરના ચહેરાનો અભ્યાસ જ કર્યો. તેને પોતાની માન્યતા બરાબર લાગી, એટલે તેણે પૂછ્યું: ‘ કેમ સાહેબ, મને ઓળખો છો ? ’ મનહરે તેને બરાબર ધારીને જોયો પણ તે તેને ઓળખતો જ નહોતો એટલે તેણે ના પાડી. મંગળીયાએ કહ્યું: ‘ સાહેબ, આપ પુનાથી ડીટકટીવ અમલદાર તરીકે અમદાવાદ આવ્યા હતા, આપ મૂળ

બિખારી તરીકે થોડા દિવસ બાતમી મેળવવા માટે નડિયાદમાં ફર્યા હતા અને હું આપની સાથે બિખારીના વેશમાં નોકર તરીકે રજો હતો, નડિયાદમાં ફરીને આપે જૂદાં જૂદાં ઠેકાણાંની માહિતી મેળવી હતી, ઝઘડીયા પાડામાં કોઇ દેવકાર ડોસીના ઘર પાસે આપણે બણી વાર ફરતા, એ બધું આપ ભૂલી ગયા કે શું?' મનહર આ વાત સાંભળીને ચમક્યો. પ્રાણજીવનની માતાનું જ નામ દેવકાર હતું, તેનું ઘર ઝઘડીયા પાડામાં હતું, નડિયાદમાં બાતમી મેળવવા ઠેર ઠેર ભટકવાનું કામ કરનાર બીજો કોઇ નહિ પણ બનાવટી પ્રાણજીવન તરીકે ઠસી જવા માંગનાર કોઇ જીવાનિયો જ હોવો. જોઇએ એવી તેને ખાત્રી થઇ. ભૂલથી આ છોકરો પોતાને એ જીવાન માનીને આ વાત કહે છે એમ પણ તેની ખાત્રી થઇ. ચક્રાર મનહર વસ્તુસ્થિતિને પિછાણીને બોલ્યો: 'હા, હા, બરાબર, યાદ આવ્યું. પણ આમ તું ક્યાં ગયો હતો વાર? હું તો તારું નામ પણ ભૂલી ગયો છું!'

મંગળાયાએ પોતાનું નામ જણાવ્યું એટલે મનહરે તેની સાથે મમતાથી વર્તવાનો આરંભ કરી દીધો. તેને માટે ચાહ મંગાવી, તેને સીમારેટ આપી અને પછી પોતે તેને નોકરીમાં રાખશે એવી લાલચ આપી. મનહરે તેને સૌથી પહેલાં બક્ષીસ તરીકે પાંચ રૂપિયાની નોટ આપી અને મંગળાયા ખુશ થઈ ગયો, એટલું જ નહિ પણ પોતે ચાણોદ જાય છે તો પોતાની સાથે રાખવા પણ હા કહી. મંગળાયા તેને પોતાનો જુનો ડિટેક્ટીવ અમલદાર માનતો હતો પરંતુ રાત્રિ ગઇ અને દિવસ થયો ત્યારે મંગળાયાને લાગ્યું કે પોતાની માન્યતા ભૂલભરેલી હતી! તે મનમાં ગુચવાવા લાગ્યો અને તેની વદનચર્યા ઉપરથી મનહર તેનો મનોભાવ કળી ગયો. તેણે મંગળાયાની પીઠ થાપડીને કહ્યું: 'મંગળાયા! તું મજરાઇશ નહિ હો. તું માને છે તે હું નથી, પણ તારા એ ડિટેક્ટીવ અમલદારનો મેળાપ મારે કરવો છે અને તેટલા માટે જ મેં તને નોકર રાખ્યો છે. હે, આ બીજા દસ

રૂપિયા હું તને બક્ષીસ આપું છું, અને એ તારા જૂના શેઠને મળતાં સુધી હું તને મારી નોકરીમાં રાખવા બંધાઉં છું. હવે ખુશ થયો ને ?

મંગળાયાને પૈસા મળે તો પછી જૂના શેઠ કે નવા શેઠની નોકરી કરવામાં જરાયે વાંધો નહોતો એટલે તેણે ખુશીથી એ નોકરી સ્વીકારી લીધી, અને તે પોતાના એ નવા શેઠની સાથે ચાણોદ આવ્યો. ચાણોદમાં આવતાં જ મનહરને કેવળ નવી અને અનુકૂળ વસ્તુસ્થિતિ જણાઈ આવી. તે પ્રભુનો પાડ માનવા લાગ્યો કે એક બાજુએ પોતાનો સિકર ત્યાં આવ્યો છે અને બીજી બાજુએ તેને પાર પહોંચાડવા માટેનું હથિયાર પણ પ્રભુએ તેને માર્ગમાં જ અચાનક સંપડાવી દીધું છે ! તેણે મંગળાયાને સમજાવી-પઢાવીને અને વસ્તુસ્થિતિનો આછો ખ્યાલ આપીને બનાવટી પ્રાણજીવન પાસે મોકલ્યો અને મંગળાયો જે જવાબ લખે તે મેડા પરથી નીચે ઉતર્યો તે જવાબે મનહરને વિચારમાં પાડી દીધો.

પણ મનહર અત્યારે વિજયોન્માદથી ઘેલો બન્યો હતો; બનાવટી પ્રાણજીવનની કપટબાજીમાંનો હુકમનો એકો પોતાના જ હાથમાં હતો, પછી તેને શી શીકર હતી ? તે ગુસ્સાથી મનમાં બબડ્યો : 'આ મોટા ધનેતરનો બેટો થઈ પડ્યો છે, તે કહે છે કે અત્યારે મને કુરસદ નથી ! બેદમજ ! તારી કુરસદનો છેડો હમણાં જ હું ઘાવી દઉં છું; એક બડાકો કરે, તેટલી જ વાર છે ! લાખ રૂપિયાની મેલકત પચાવી પડ્યો છે અને એકસો રૂપિયાની માંગણીનો પણ કેવો ડાહિ જવાબ આપ્યો ? પણ મારી પાસે તેનો ઉડાઉ જવાબ ચાલનાનો જ નથી. દારૂ, ગોળો અને જામગરી એ બધું મારી પાસે જાગર છે, એ જોતાં જ તેનાં હાજાં ગગડી જવાનાં છે ! જોઈ તો મરો, એ બાઈ સાહેબ કેટલાક પાણીમાં છે ?' એમ વિચારીને તુરત મનહર મેડા પર ચડ્યો.

પ્રકરણ ૬૦મું

✽

✽

બે ભાઈ !

✽

મનહરે હરિહરને પાસું ફેરવીને સૂતેલો જોયો. મનહર મનમાં બબડ્યો: ‘ ભાઈ સાહેબ મોજથી સૂતા છે, અને જાણે કે પોતે કાંઈ લખપતિ હોય તેમ જવાબ આપે છે કે—અત્યારે મને કુરસદ નથી ! ’ હરિહરના બિછાનાથી જરા દૂર શેતરંજીના છેડા ઉપર મનહર બેઠો અને ઠંડે કલેજે બોલ્યો: ‘ પ્રાણુજીવનભાઈ, જાગો છો કે ? ’

હરિહરે તુરત પાસું ફેરવ્યું અને ‘ કાણુ ? ’ બોલતાં તે બિછાનામાં બેઠો થયો. તેણે જોયું કે પોતાને મળવા આવનાર કાંઈ સામે બેઠો છે.

હરિહર અને મનહરની આંખો મળી. બેઉ અવાક બની ગયા ! મનહર સ્તબ્ધ બની ગયો; હરિહરના આશ્ચર્યનો પણ પાર નહોતો ! એ મૂક દષ્ટિમેળાપમાં જ ક્ષણો ચાલી જવા લાગી. એકેના મુખમાંથી એક શબ્દ સરખો નીકળી શક્યો નહિ ! આશ્ચર્યના આવેગયુક્ત મોજાએ બેઉનાં મોંને જાણે સીવી લીધાં હતાં.

એ આશ્ચર્યનું મોજું શમતાં અને પુનઃ દષ્ટિમેળાપ કરતાં અને તોડતાં કેટલીક વધુ ક્ષણો વીતી ગઈ. મનહર બોલ્યો: ‘ હરિહર તો નહિ ? ’

‘ અને તું ભાઈ મહીધર જ ને ? ’

‘ હા, ભાઈ ! આપણે ઘણું વર્ષે મળ્યા. ’ મહીધર સ્વરને જરા ધીરો બનાવીને બોલ્યો: ‘ પ્રાણુજીવન બન્યાને તને કેટલાક માસ થયા ? ’

‘ સાત—આઠ માસ. ’ હરિહરે ટૂંકા જવાબ આપ્યો.

‘ સુખી તો છે ને ? ’ મોટાભાઈએ નાના ભાઈના કુશળ વર્ત-
માનની પૂછા કરી !

‘ ઠીક છે. ’ હરિહરે લુખ્ખો જવાબ વાલ્યો.

‘ તને જોઈને આજે મને બહુ આનંદ થયો. ’

‘ અહીં તું એકાએક ક્યાંથી ? ’ હરિહરે ભાઈના આગમનનું
કારણ જાણવા માંગ્યું.

‘ તને મળવા માટે જ. ’

‘ મને મળવા માટે !! તને કેવી રીતે ખબર પડી કે હું અહીં
છું ? ’ હરિહરે પૂછ્યું.

મહીધર હસ્યો અને બોલ્યો : ‘ મને કેવી રીતે ખબર પડી તેની
તને ક્યાંથી ખબર હોય ? મારે પ્રાણજીવનને મળવું તું અને
પ્રાણજીવન તે તું પોતે જ, એ તો હું તને અત્યારે જોયા પછી જ
જાણું છું. ’

‘ પ્રાણજીવનને અને તારે પરિચય ક્યાંથી ? ’

મહીધર ફરીથી લુખ્ખાઈમાં હસ્યો અને બોલ્યો : ‘ પરિચય નહોતો
પણ પરિચય કરવો તો. અસલ પ્રાણજીવનનો બધો ઇતિહાસ હું
જાણું છું. ’

‘ કેવી રીતે ? ’

‘ એ કહેવાની શી જરૂર છે ? નાસીકની હોસ્પિટલમાં તે મરણ
પામ્યો તે પણ હું જાણું છું. ’

‘ હશે ! ’ હરિહરે ઠંડા જવાબ આપ્યો.

મહીધર આશ્ચર્ય પામ્યો. હરિહરનો ઠંડા ક્લેશનો જવાબ તેને
વસમો પણ લાગ્યો. થોડી દણ ચુપકી ચાલી. મહીધર હસીને બોલ્યો :
‘ હું એક હેતુસર આવ્યો છું. ’

‘ શું ? ’

‘ મને પચીશોક હજાર રૂપિયાની જરૂર છે ! ’ મહીધરે પોતાનો મનોભાવ પ્રકટ કર્યો.

‘ પૈસાની જરૂર આ જગતમાં કોને નથી હોતી ? ’ હરિહર ક્ષણ-ભર મનુષ્યજીવનનો શીલસુક બન્યો—જો કે મહીધરનો એ ઉદ્દગાર નીકળતાંની સાથે તે સમજી ગયો હતો કે પેલા મંગળીયાની સો રૂપિયાની માંગણી મહીધરના નાટકનો પહેલો પ્રવેશ જ હોવો જોઈએ.

મહીધર બોલ્યો: ‘ પૈસાની તો સૌને જરૂર હોય છે, પણ હું અત્યારે બહુ બીડમાં છું અને તું તો સોનાની ડુંગરી ઉપર બેઠો છે, એટલે સહેજે મને એટલી રકમ આપી શકે અથવા તો ધીરી શકે. ’

‘ પણ મારે એ કાંઈ કરવું જ નથી. ’ હરિહરે સીધો જવાબ આપી દીધો.

‘ તું જાણે છે કે હું તારો બાપ મહીધર છું ? ’ મહીધરે હરિહરની આંખો સાથે આંખો મેળવીને જરા કરડી નજર કરી.

‘ હા, હું જાણું છું, ધણું જાણું છું. ’

‘ અને તું જાણે છે કે તારી બધી બનાવટ મારા ખ્યાલની બહાર નથી ? ’

‘ એ તો તે પહેલેથી જ કહ્યું છે એટલે જાણું છું. ’

‘ પણ એ વાત હું જાણું છું તે જાખતની ગંભીરતાનો હજી તને ખ્યાલ હોય તેમ જણાવું નથી. ’

‘ મને ખ્યાલ છે. ’ હરિહરે ટૂંકા જવાબ વાળ્યો.

‘ તો પછી તને ખ્યાલ નથી કે હું એ વાત પ્રસિદ્ધ કરું કે કાંઈને કહી દઉં તો તારી કવી સ્થિતિ થાય ? ’ મહીધરે હવે પોતાનું સ્વરૂપ પ્રકાશવા માંડ્યું.

‘તે પણ હું જાણું છું અને મને તેનો ખ્યાલ છે.’

મહીધર બહુ આશ્ચર્ય પામ્યો. હરિહર કેમ ઠંડા કમેજથી બોલી રહ્યો છે એ તેને સમજાતું નહોતું. તેને ભય ઉત્પન્ન થવો જોઈએ. આ વાત કાંઈને નહિ કહેવા માટે તેણે મહીધરને વિનંતિ કરવી જોઈએ. મહીધર જે જે માગે તે તે આપી દેવા તેણે તૈયાર થવું જોઈએ અને ઉલટી તેની દયા માંગવી જોઈએ. તેને બદલે હરિહર કેવળ બેપર્વા-મુથી જવાબ આપતો હતો તેથી મહીધરને નિરાશા કરતાં ક્રોધ વધારે ચડતો હતો. જે પ્રાણજીવન બનેલો માણસ હરિહર ન હોત, તો મહીધર તેની સાથે કાંઈ જૂદા જ રવાજથી વાત કરવા આવ્યો હતો. તેને શું કહેવું, કેવી રીતે ડરાવવો, કેમ દમ ભીડાવવો, એ બધી યોજના અને શબ્દરચના તેણે પોતાના મનમાં ગોઠવી રાખી હતી, પરંતુ પ્રાણજીવન તો પોતાનો જ સગો નાનો ભાઈ નીકળ્યો, એટલે તેની યોજના અને શબ્દરચના મનમાં જ રહી ગઈ હતી. પોતે ભાઈ ઉપરની લાગણી દાખવીને સીધી રીતે, વિવેકપૂર્વક તથા મીઠા શબ્દોમાં જ બોલતો હતો, ત્યારે હરિહર તેના ઉડાઉ અને બેપર્વા જવાબ આપતો હતો, તેથી મહીધરને ક્રોધ ચડતો હતો અને તેને એમ લાગવા માંડ્યું હતું કે આ ભાઈસાહેબને ખંખેરવા માટે ભાઈની સગાઈ અને વિવેકી શબ્દોથી અર્થ સરે તેમ નથી ! મહીધરે હરિહરનું કાંકું પકડીને તેના મ્હોંની નજીક મ્હોં લઈ જઈ ધીમેથી પણ ગુસ્સાપૂર્વક કહ્યું : ‘મૂખ ! તને ખબર છે કે ધડીના છઠ્ઠા ભાગમાં તું જેલમાં પુરાઈ શકે ? તને ખબર છે કે અહીં જ હું જે કાંઈ જાણું છું, તેનો ઉદ્દગાર બહાર કાઢું તે સાથે જ તારા માથા પર દંડાનો વરસાદ વરસશે ? તને લાન છે કે તારો ગુન્હો સાત વર્ષની કેદ કે દેશપા-રીની સજા જેટલો ભયંકર છે ?’

હરિહરે પૂર્વવત જવાબ આપ્યો : ‘તે બધું હું જાણું છું !’

‘ શું જાણે છે, તારૂં કપાળ ? તું જાણુતો હોય તો મને પૈસા આપવાની ના ન કહે ! અત્યારે પચીશ હજારની સગવડ ન હોય, તો દશ હજાર આપ, દશ નહિ તો પાંચ હજાર આપ. બીજા વળી પછીથી સગવડ થયે આપજો. હું એટલો વખત ધીરજ રાખીશ. પણ તું એમ ન માનતો કે હું આવે વખતે બાપની સગાઈ રાખીને સરમાઈ અને તને જતો કરું ! ’

‘ એ તો હું સારી પેઠે સમજું છું. ’

‘ તો પછી આવી આંડાઈ ન કર અને પાંચ દશ હજારનો એકાદ એક લખી આપ. રોકડ તૈયાર ન હોય અને દાગીના કે એવું બીજું કંઈ હોય તોયે ચાલશે. પણ મારો તો નિશ્ચય છે કે ખાલી હાથે પાછા ફરવું નહિ. અને સાંભળ ! તું એમ ન માનતો કે મારી પાસે પુરાવા નથી. મારી પાસે બધો પુરાવો તૈયાર છે. પ્રાણજીવન જોગી વેશે નાસીકની હોસ્પિટલમાં મરી ગયો હતો તેનો દાખલો મારી પાસે છે. તું મૂગો બિખારી બનીને પેલા મંગળીયા સાથે નડીયાદમાં બધને બધી માહિતી મેળવી ગયો હતો તે હું જાણું છું અને તેનો સાક્ષી મારી પાસે હાજર છે. તું પ્રાણજીવન નથી પણ હરિહર છે એનો સાક્ષી તો હું અને બીજા જોષએ તેટલા છે. માત્ર પોલીસને ખબર આપું એટલી જ વાર છે : માન કે બંદુકમાં દારૂગોળી ભરી રાખ્યાં છે અને માત્ર જામગરી લગાડું એટલી જ વાર છે ! એક વાર જામગરી લાગી, બંદુક ફુટી અને બડાકો થઈ ગયો, પછી મારા હાથમાં બાજુ રહેશે નહિ, સમજ્યો ? પછી હું તને કાપ રીતે બચાવી શકીશ નહિ અને તું આજીવ ક્રીશ કે દાઢીમાં હાથ ધાલીશ તે બધું નકામું થશે. હજી વખત છે અને હું તને ચેતાવું છું, માટે સમજી જા અને હું કહું છું તે માન ! ’

‘ મોટાભાઈ ! તું હજી આવી જીંદગી ગાળે છે ? હરિહરનો બાપ ચીકર હજી પહેલાંના જેવો જ રહ્યો છે ? ’

‘ સાંભળ ! હું મનહર છું, મહીધર નહિ, જલેચૂક મને મહીધર ન કહેતો. કોકેન વેચનારો મહીધર તો મરી ગયો છે એમ મુંબઈની ચોલીસને ચોપડે નોંધાઈ ચૂક્યું છે. આ મનહર તો હવે સુધરી ગયો છે.’

‘ મને તો કાંઈ સુધારો દેખાતો નથી ! હરામના પૈસા કઢાવવાની દાનત એ શું સુધારો છે ? ’ હરિહરે ટાણો માર્યો.

‘ એમાં ખોટું શું ? એક રહસ્ય જાણતા હોઈએ અને તેથી લાજ મળતો હોય તો કેમ ન લેવો ? એમાં ક્યાં ચોરી, ઠગાઈ, ઘાડ કે લૂંટ છે ? ’ મહીધરે જવાબ આપ્યો.

‘ ત્યારે તારો ઉધમ હજી આવો ને આવો જ રહ્યો લાગે છે. તારી વાતમાં મને બીજું કશું દેખાતું નથી.’

મહીધરને ગુસ્સો આવ્યો અને તે બોલ્યો : ‘ એ કહાપણ તારે કરવાની જરૂર નથી અને હું તારી પાસે શિખામણ લેવા આવ્યો નથી. મારો ઉધમ એવો છે તો તારો ઉધમ ક્યાં સારો છે ? દેખતો નથી, પગ નીચે બળે છે તે ? ’

‘ આપણા બેઠિના પગ નીચે બળે છે; ચાલો આપણે બેઠ મેજ-સ્ટ્રેટ સાહેબ પાસે જઈને આપણા બધા અપરાધ કબૂલ કરીએ, અને એ જો કાંઈ સજા બેઠને ફરમાવે, તે ખુશીથી વેઠી લઈએ ! ’

‘ હંઅઅ ! ’ મહીધર આંખો ફાડતો બોલ્યો : ‘ જોલમાં જવાની બધી તૈયારી કરી લાગે છે, અને તેથી જ આવા હિડાહિ જવાબ અપાય છે ! ’

‘ એમાં શું ! અપરાધના બદલામાં જોલ વેડવી જ જોઈએ. જોલમાં પેટ ભરવું છે, સોનાની ડુંગરી ઉપર બેસીને પણ પેટ ભરવું છે; એક માત્ર પેટ ભરવા સિવાય મને કે તને આ જીંદગીમાં પૈસા સાથે બીજો શો સંબંધ છે ? ’

‘ આટલું બધું ડહાપણુ છે, ત્યારે સાત-આઠ માસથી પ્રાણુ-
વન બનીને પારકે પૈસે મોજ કેમ ઉડાવી રહ્યો છે ? ’

‘ એક વખતની એ મારી મુર્ખતા જ ! ’

‘ મારે એ કશા ડહાપણુની જરૂર નથી. મને છેવટનો જવાબ
દે એટલું હું મારે સૂઝતું કરું; પણ પછી મારો વાંક ન કાઢતો. ’
મહીધરે છેવટનું યુદ્ધ-કહેણુ આપ્યું.

‘ ભાઈ ! જે જવાબ મારે આપવો હતો તે હું આપી ચૂક્યો
છું. મારી પાસે બીજો જવાબ નથી; અને તું જે કાંઈ કરશે તેથી
તું કદાચ મને જેલમાં મોકલી શકીશ પણ તને તો એક દમડી
પણ મળવાની નથી. ’

‘ અરે, માથામાં દંડા પડશે ! અને તારી જ સુશીલા તારા ઉપર
થૂંકશે ! ’ મહીધર ચ્હીડાઈને બોલ્યો.

‘ હું તેના તિરસ્કારને પાત્રજ છું, અને તેને મેં મારી મેળે જ
મારી સાચી ઓળખાણુ આપી દીધી છે, તેમજ મારા હસ્તકની
બધી મીલકત પણ પાછી સોંપી દીધી છે ! ’

‘ હેં !!! મહીધર ચમકી ગયો : ‘ ક્યારે ? ’

‘ અત્યારે જ ! ’

મહીધરનો આશ્ચર્યો તૂટી પડ્યો ! તેની આંખે અંધારાં આવી
ગયાં ! તેની બધી ખુમારી ઉડી ગઈ અને અંગે પરસેવો વળી ગયો !
દારૂ-ગોળીથી ભરી રાખેલી બંદૂક તૈયાર હતી, જામગરી તૈયાર હતી,
પરંતુ જે ધડાકા પોતે કરીને હરિહરને ડરાવી પૈસા કઢાવવા ઇચ્છતો
હતો, તે જ ધડાકા હરિહર પોતે જ પોતાની મેળે, રાજપુત્રીથી કરી
ચૂક્યો હતો, એટલે પોતાના ધડાકાની બધી શક્તિ હવામાં પીગળી
ગઈ હતી, એમ જ્યારે મહીધરે જોયું, ત્યારે તે મૂંઝો મૂંઝો ઉડીને
નીચે ગયો ! પાર્વતી જોઈ ચૂકી કે તેના પગમાં જોમ નહોતું !

પ્રકરણ ૬૧મું

✽

✽

‘ પર ’ નહિ, પણ ‘ વર ! ’

✽

 હરિહરનું નાવ મધ્યસાગરમાં ઝોલાં ખાઈ રહ્યું હતું. નાવમાં ગાબડાં પડી ચૂક્યાં હતાં, પવન પ્રતિકૂળ વાઈ રહ્યો હતો, પુષ્કળ પાણી નાવમાં ભરાઈ ચૂક્યું હતું, નાવ ડૂબી જવાની તૈયારીમાં હતું: પણ તે ક્યારે ડૂબે છે તેની જ હવે રાહ જોઈને હરિ-હર બેઠો હતો.

જૂત અને વર્તમાનનાં અનેક પ્રકારનાં સ્મરણો તેના મગજને ઘેરી રહ્યાં હતાં. ભવિષ્યનું દર્શન તેને થતું નહોતું, ભવિષ્યનો વિચાર કરવાને તે જરાયે ઉત્સુક જ નહોતો. ભવિષ્યને વિધિના હાથમાં સોંપીને તે પોતાના નાવની ઝોલાં ખાતી ગતિમાં ચિત્ત પરોવવા અને જૂત-વર્તમાન-ભવિષ્યને સદંતર જૂલવા મથી રહ્યો હતો. એટલામાં તેને એકાએક હસવું આવ્યું ! મહીધરની આશા ઉપર પોતે કેવી રીતે પાણી ફેરવ્યું હતું તે સાંભરતાં તેને હાસ્ય સ્ફૂર્યું હતું.

તત્ક્ષણ તેનું હાસ્ય ઊડી ગયું અને તે ગંભીર થયો. ધક્કતે હૃદયે તેણે સંબોધન સાંભળ્યું : ‘ પ્રા...ણ...જી...વન ! ’

તેણે પાછું વાળીને જોયું. સુશીલા તેની નજીક ઊભી હતી. તેના મુખમાંથી જ નીકળેલો એ ઉદ્ગાર હતો. એ ઉદ્ગારમાં તેને અસ્ફુટ હાંસીનો ભાસ થયો. પોતે ‘ હરિહર ’ હતો, છતાં કોઈ વાર નહિ ને આજે તેને સુશીલાએ ‘ પ્રાણજીવન ’ના નામથી સંબોધ્યો હતો, તે શું હાંસી નહિ ?

પણ હરિહર શું મ્હોં લઈને સુશીલાના સંબોધનનો જવાબ આપે ? સુશીલાનાં તેજ વહાવતાં નેત્રોની સાથે તે પોતાનાં નેત્રોને

જોડી શક્યો નહિ. તે નીચું જોઈ ગયો. તત્ક્ષણ નેત્રામાંથી અશ્રુ-ધારાઓ વહેવા લાગી.

સુશીલા એક ડગલું આગળ વધી. યજ્ઞકુંડની સમીપે બલિદાનનો બકરો શિર ઝુકાવી રહ્યો હોય, તેમ હરિહર શિર ઝુકાવીને સુશીલાનો પ્રહાર ખમવાને સજ્જ થયો હતો. વાણીનો કે હાથનો, પગનો કે શસ્ત્રનો કાંઈ પણ પ્રકારનો પ્રહાર તે મૂગે મ્હોંએ સહી લેવા તૈયાર હતો. એવા પ્રહારનો પ્રતિકાર કરવાની તેની ઇચ્છા નહોતી, ધૈર્ય પણ નહોતું.

‘મારા એક પ્રશ્નનો જવાબ આપશો ?’ સુશીલાએ મૃદુ વાણીથી ઉચ્ચાર કર્યો.

પણ ‘હા’ કે ‘ના’ બોલવા જોટલી પણ હરિહરમાં હિંમત નહોતી. સુશીલાએ પુનઃ પૂછ્યું : ‘જોટલા સાફ દિલથી તમે તમારો પરિચય કરાવ્યો છે, જોટલા સાફ દિલના એક વધુ પ્રશ્નના જવાબની હું તમારી પાસેથી આશા રાખું છું.’

‘પૂછો !’ છેવટે હરિહર બોલ્યો. ‘પૂછ’ જેવું એક વચન વાપરવા જેવી હૃદયની નિકટતાને માટે હવે ક્યાં સ્થાન હતું ?

‘આજસુધી તમે નામધારી પ્રાણુજીવન હતા, છતાં મારા તો પ્રાણુના જીવનરૂપ જ હતા; એ સ્થાન તમને અણુગમતું તો નથી ને ?’ સુશીલાએ પ્રશ્ન કર્યો.

‘હૈં !’ હરિહર ચમકી ગયો. આશ્ચર્યે તેના મસ્તકને ઉંચું કુચું અને તેણે સુશીલા સામે જોયું, પણ તેનાથી સુશીલાના વદન પરની વિશુદ્ધિનું તેજ ખમાયું નહિ. તેણે દૃષ્ટિને બાજુએ ફેરવીને પૂછ્યું : ‘એ શું કહો છો ?’

‘હું બરાબર કહું છું. આશ્ચર્ય પામશો નહિ. મેં તમારામાં પતિભાવ કેળવ્યો છે; તમે ઇચ્છો તો તેને બર્થ થતો બચાવી શકાય તેમ છે.’

‘એટલે ?’

‘ એટલે એમ કે જેવાં દંપતી આપણે આજસુધી હતાં, તેવાં દંપતી તરીકે આપણે સાચું જીવન જીવી શકીએ. ’

‘ એ કેમ બને ? પુનર્લભ... ’

‘ બિલકુલ નહિ ! મરણ પામેલા પ્રાણુજીવન સાથે મારું લમ ચયું હતું એમ ન માનશો—લોકો ભલે માને. હું પરણી છું, પણ તે તમને જ, પછી તમારું નામ ગમે તે હોય ! ’

હરિહર સુશીલાને જોઈ રહ્યો. તેની આંખોમાંના ભાવોને તે વાંચી રહ્યો. તેમાં વિશુદ્ધતા હતી, સરલતા હતી, આર્દ્રતા હતી. હરિહરને સુશીલાના પ્રશ્નનો શો જવાબ આપવો તે સૂઝ્યું નહિ.

સુશીલા એક વધુ કગલું આગળ વધીને હરિહરની સમીપે બેઠી અને બોલી : ‘ ગુંચવાશો નહિ; ખરા દિલથી જવાબ આપો. તમે મને ત્યજશો તો મારો ઉપાય નથી, પરંતુ આજસુધી તમે મને જે ભાવે ગ્રહી છે તે ભાવે ગ્રહી રાખશો તો આપણે દંપતીભાવે એક બીજના જીવનની અપૂર્ણતાઓને પૂરી કરી શકીશું. ’

‘ સુશીલા ! તમે જે કંઈ બોલો છો, તેની ગંભીરતા સમજીને જ બોલતાં હશો એમ હું માનું છું; પરંતુ તમે મારામાં એવું શું જોયું કે જેથી આટલું મોટું સાહસ કરો છો ? ’

‘ હું તમારામાં શું જોઉં છું તે મારું દિલ જાણે છે; તે મારાથી બોલી બતાવાય કેવી રીતે ? મારામાં તેટલી શક્તિ નથી. હું માત્ર એટલું જ બોલી શકું છું કે મારા આત્માએ તમને ઓળખ્યા છે અને તમે મારા થવાને જ સમ્મત થા છો ! ’

હરિહર આ હિંમતભર્યા શબ્દો સાંભળીને અવાક બની ગયો.

‘ અને તમારા દિલમાં શું છે તે જાણ્યા વિના હું બોલતી નથી. મારી પ્રત્યેના તમારા પ્રેમને તમે તમારા વર્તન વડે જ પ્રતીત કરાવ્યો છે. તમારી કપટપટુતાને મારી પ્રત્યેના તમારા પ્રેમે જ ઘોષ નાંખીને, તમારા દિલને સ્વચ્છ બનાવ્યું, એ દિલને ઓળખવાની શક્તિ મારામાં છે. ’

હરિહરનાં નેત્રોમાં સુકાષ્ઠ ગયેલી અશ્રુધારા પુનઃ પ્રવાહિત થવા લાગી, અને તે સાથે હરિહરના હૃદયકપાટનાં દ્વાર ખુલવા લાગ્યાં : ‘સુશીલા ! હું તમારા પ્રશ્નનો શો જવાબ આપું ? તમારી સાથેના સહવાસમાં જે અંતરના ભાવો માત્ર સ્વપ્નવત અનુભવ્યા હતા, જેના સાક્ષાત્કારની મેં કદાપિ શક્યતા માની નહોતી, અને સુરેખ દાંપત્યજીવનનું જે માનસિક ઘડતર પણ હું કરી શક્યો નથી, તે વિષેનો તમે મારી પાસેથી જવાબ માંગો છો. તમને શો જવાબ આપવો તેનો વિચાર કરતાં પણ મારી બીરૂતા કંપે છે, તમારી સાથેના દાંપત્યજીવનની કલ્પના કરતાં હું મારા મનોભાવોને સુવ્યવસ્થિત કરી શકતો નથી.’

‘સમજણી થયા પછી જે દાંપત્યજીવનને હું ઝંખતા શીખી છું, તે દાંપત્યજીવન તમારા જીવનસહચારથી જ હું જીવી શકું, એમ મને તમારા આટલા સહવાસને અંતે સમજાયું છે, જે પ્રેમને હું જીતી શકી છું એમ માનું છું, તે પ્રેમનું ઐક્ય સધાતાં આપણા બેઉનું ભાવિ જીવન સુરેખ દાંપત્યધર્મમાં ઓતપ્રોત થઈ રહેશે એમ મને લાગે છે; તમને શું તેમ નથી લાગતું ?’

હરિહર ઊંડા વિચારમાં પડી ગયો. ક્ષણ પછી ક્ષણ પસાર થવા લાગી. સુકાશલાં આંસુવાળી તેની આંખો મીંચાઈ. અંતઃશ્વસુઓ સમીપે તે જાણે સુશીલાનો પારદર્શક સૂક્ષ્મ દેહ જોઈ રહ્યો હોય અને તેમાંથી છૂટતી સ્નેહની ઝીણી ધારાઓ પોતાના શિરને અભિષિંકત કરી રહી હોય એવો તેને આભાસ થવા લાગ્યો. સુશીલાનો એકેએક ઉદ્ગાર હરિહર સુશીલાના એ સૂક્ષ્મ દેહમાં વાંચી રહ્યો હતો. પ્રાણજીવન તરીકે સુશીલાની સાથે કપટપટુ જીવન જીવતાં હૃદયમાંથી જે વિશુદ્ધ ભાવ આપોઆપ સ્ફૂરતો હતો અને હરિહર તેને પ્રયત્નપૂર્વક દબાવી રાખવા મથતો હતો, તે ભાવને અમીઝ્યાં લોચને નિરખીને રાચતી સુશીલાને તેણે એ સૂક્ષ્મ દર્શનમાં જોઈ. તેના અંતરમાંથી બીરૂતા ઓસરી ગઈ. પ્રેમને સત્કારતી સાક્ષાત પ્રેમમૂર્તિને જોતાં તેનામાં ઉત્સાહ સ્ફૂર્યો અને તે બોલ્યો : ‘દેવી ! પ્રેમજળે નહવ-

રાવીને પાવન કરનારાં દેવી ! હવે હું તમારો છું ! આપણા ઐક્યની સાધના એ પાપ છે કે પુણ્ય છે તેની મને ખબર નથી, પણ ધર્મ-રાજના ત્રાજવામાં જ્યારે આપણું દાંપત્યજીવન તોળાશે, ત્યારે જે પાપ ઠરશે તો આપણે સાથે નરક ભોગવીશું અને પુણ્ય ઠરશે તો સાથે સ્વર્ગ ભોગવીશું.....'

‘ પણ છલોકતું સ્વર્ગ તો પહેલાં જરૂર ભોગવીશું જ; જન-તાની દૃષ્ટિએ તે નરક દેખાશે તો પણ એ નરક આપણું તો સ્વર્ગ જ હશે ! મારું મન તો એક કવિ-શીલસુકની સાથે સાથે ગિડતું માને છે કે—

‘ આત્મા ઓળખે તે વર
અને ન ઓળખે તે પર ! ’

‘ મારા આત્માએ તમને ઓળખ્યા છે; લોકદૃષ્ટિએ તમે મારા ‘પર’ હો, તેની મને ચિંતા નથી; તમે મારા સાચા ‘પ્રાણ’ના ‘જીવન’ છો, અને રહેશો, તો મને લોકદૃષ્ટિની કે પરલોક વિષેની લૌકિક માન્યતાની પરવા નથી.....’

થોડી ક્ષણો પૂર્વે હરિહરના ચિત્તને જે સૃષ્ટિ દેખાતી હતી, તે સૃષ્ટિએ કારમે પલટો લીધો હતો ! તેને પોતાનું નાવ હવે દરિયામાં ઝોલા ખાતું દેખાતું નહોતું, પણ પવનની સ્થિરતાને લીધે ભયમુક્ત બનતું ભાસતું હતું.

અને સુશીલાની મનઃસૃષ્ટિ તો ક્યારની ઘડાઈ ચૂકી હતી. હરિ-હરનો પત્ર વાંચતાં તે ચમકી મઠ ખરી, પરંતુ તેમાં તેણે પોતાની મનોમૂર્તિના દિલની ઉચ્ચતાને સ્પષ્ટ રીતે નિહાળી. હરિહરના પ્રેમ-વિભાવના પ્રસંગોનું પૃથક્કરણ તેના અંતરે ક્યું. નૈસર્ગિક રીતે હરિ-હર ઉપર તેનો જે પ્રેમ જડાયો હતો, તે પ્રેમ આ પત્રમાંની માહિતી પછી પણ અડગ રહ્યો બલકે વધ્યો. મૃત્યુ પામેલા પ્રાણુજીવનની મૂર્તિની કલ્પના તેનાં મનશ્રુઓએ કરી અને હરિહરની મૂર્તિની કલ્પના પણ તેણે કરી: પ્રાણુજીવનની મૂર્તિને પોતાના અંતરમાં તે

ધડી શકી જ નહિ ! કદપનાને બહુ બહુ કસી ત્યારે માત્ર લમપ્રસંગે મધુપર્કમાં પોતાનો હાથ પકડીને બેઠેલા એક છોકરાની મૂર્તિ તે ધડી શકી, પરંતુ તેના વદનની રેખાઓને તે સ્પષ્ટ રીતે સર્જી શકી નહિ; તો પછી તેના આત્માની ઓળખાણુ તે કરી શકે જ શી રીતે ? અને હરિહરની સ્થૂળ મૂર્તિની જ નહિ પણ તેના સૂક્ષ્મ દેહની રેખાઓ રેખા તે અંતરમાં ઊતારી શકતી હતી, તેના દશ નથી તેનો અંતરાત્મા પ્રકૃષ્ઠિત થતો હતો, તેની વૃત્તિઓ ઉદ્વસતી હતી; જો દાંપત્યજીવન ગાળવું જ હોય તો એ સ્વામી સિવાયના કાષ્ઠ પણ પુરૂષ સાથેનું જીવન સુશીલાને અસહ્ય લાગ્યું હતું ! કદાચ મરણ પામેલા પ્રાણુજીવન ઉપર અમૃતદ્રષ્ટિ થાય, અને તે જીવતો થઈ પોતાની સમીપે આવે, તો પણ તેને પતિ તરીકે સ્વીકારવાને બદલે હરિહરને જ પતિ તરીકે પોતે પસંદ કરે એવો પોતાનો માનસિક નિશ્ચય સુશીલાએ અનુભવ્યો હતો.

પત્ર વાંચીને વિચારમાં મશગુલ બનેલી સુશીલાએ તુરત જ હરિહર તથા મંમળીયા વચ્ચેના અને હરિહર તથા મહીધર વચ્ચેના પ્રસંગો સાંભળ્યા હતા. એ પ્રસંગોથી સુશીલાનો મનોનિશ્ચય ડગ્યો નહિ પણ ઉલટો દઢ થયો. તેણે જોયું કે ધન લૂંટવાના હેતુથી બનાવટી પ્રાણુજીવન બનેલો હરિહર ધન પ્રાપ્ત કર્યા છતાં કાષ્ઠના બચથી નહિ પણ પોતાની સદ્વૃત્તિથી જ તે ધન છોડી દધને જગતની અટવીમાં ગુમ થઈ જવાને તૈયાર હતો ! લોભ તથા લાલચની ઠગારી વૃત્તિઓને તેણે પોતા પ્રત્યેના પ્રેમાગ્નિમાં બાળીને ભસ્મીભૂત કરી હતી, તે જોયા પછી સુશીલાના દિલની ઝંખના વિશેષ તીવ્ર બની હતી.

પણ પ્રેમી પંખીડાંના માનસિક જગતમાં જ સર્વ કાંઈ સમાપ્ત થઈ જતું નથી; તેને સામે છેડે સ્થૂળ જગત ડોળા કકડાવતું ઉભું હોય છે !

પ્રકરણ ૬૨મું

જ જ

બે વજ્રપાત

જ

વૃદ્ધ વિધવા માતાનો એકનો એક પુત્ર મરણ પામવાથી તેને વધારે દુઃખ થાય, કે તેની પત્નીને પોતાનો પતિ મરણ પામવાથી વધારે દુઃખ થાય ? એ પ્રશ્ન હરિહરે પોતાના મનને પૂછી જોયો હતો; જ્યારે તેણે નિશ્ચય જ કર્યો કે હવે આ કપટપટુ જીવન પૂરું કરીને પોતે બધાંની ક્ષમા માગી ચાલ્યા જવું જોઈએ, ત્યારે તેણે દેવકાર અને સુશીલાના દુઃખભારનું માપ કાઢવા પોતાની કલ્પનાને કસી જોઈ હતી, અને તેના પરિણામે તેને એમ લાગ્યું હતું કે દેવકાર કરતાં સુશીલાને વધારે દુઃખ લાગવું જોઈએ. દેવકાર અને સુશીલા બેઉ આશારૂપી પહાડ ઉપર ચડ્યા પછી નિરાશ્વાની ખાઈમાં મમડી પડવાની હતી, એ તો એક સરખું જ હતું; એકે પોતાના પુત્રને અને બીજાએ પોતાના પતિને ઘેર આવેલો જોઈને પરમાનંદનો અનુભવ કર્યો હતો, પરંતુ તે ખરેખર કાંઈ બીજો જ પુરૂષ છે એવું જાણવાથી અને ખરી વ્યક્તિ મરણ પામી છે એવી ખબર મળવાથી બેઉને જે કાંઈ દુઃખ થાય તેમાં વધારે દુઃખ કેનું હોય ? દેવકાર શૂદ્ધ હતી, ધનવતી હતી, પુત્ર રજે ને પોતે ખાય તેવી કાંઈ આશ્વા ઉપર તે બેડી નહોતી; માત્ર પોતે અપુત્ર મરણ પામી નથી એ જ એક ભાવનાનું સુખ તે પ્રાણજીવનમાં રહેલું માની રહી હતી અને તે સુખ ખરી વાત જાણવાથી નાશ પામવાનું હતું; પરંતુ સુશીલાને જીવનભરના દાંપત્ય-જીવનના સુખ ઉપર વજ્રપાત થયેલો વેડવાનો હતો. દેવકારને પાંચ-દશ વર્ષના અવશિષ્ટ જીવન પૂરતું જ મનોદુઃખ હતું, સુશીલાને પચીસ-પચાસ વર્ષ સુધી મનની ઝાળથી દાઝતાં તરફડવાનું હતું. જેટલી આશા પ્રબળ અને લાંબી, તેટલી નિરાશા વિશેષ દુઃખદાયિની. આ મથુરીથી હરિહર સુશીલાના દુઃખાવેગની કલ્પના કરતાં ઠંપી જતો

હતો. આશુ પહાડ ઉપર નખી તળાવને કાંઠે એક સંખ્યાકાળે સુશીલા અર્ધજેભાન બની ગઈ હતી. તે પ્રસંગને તે જૂલી શક્યો ન હતો. પોતે સુશીલાથી દૂર જાય એવો ઇશારો માત્ર સુશીલાને અત્યંત દુઃખદાયક થઈ પડ્યો હતો, ત્યારે હવે તો પોતે બીજી જ વ્યક્તિ હતી અને તેને હમેશાને માટે છોડીને તથા વિધવા બનાવીને પોતે આલ્યો જવાનો હતો, એવી ખબર સુશીલાને આપવામાં આવી હતી, તેથી તો તેને થનારા દુઃખાવેગની કલ્પના પણ શી રીતે થઈ શકે ? તેને ભય હતો કે કદાચ પોતાનો પત્ર વાંચતાં જ સુશીલાનું હૃદય બંધ પડી જશે અને તે મૃત્યુ પામશે ! આટલા મહિનાના પરિચયથી તે સુશીલાના વિચારથી પરિચિત થયો હતો, તેના ધૈર્યને તે પિછાણતો હતો, પરંતુ વિચાર અને ધૈર્યને વર્તનમાં ઉતારવાની સુશીલાની વીરતાનો તેને હજી ખ્યાલ આવ્યો નહોતો અને તેથી જ તે એમ માનતો હતો કે દેવકાર કરતાંય સુશીલા દુઃખનો ભોગ વધારે પ્રમાણમાં થઈ પડશે. તેની આ ગણતરી સુશીલાએ ખોટી પાડી ! હરિહર સમજ્યો કે જ્યાં સ્નેહ છે ત્યાં જ દુઃખ હોઈ શકે છે; જે પ્રાણજીવન પ્રત્યે સુશીલાને સ્નેહ જ નહોતો તે પ્રાણજીવનના મૃત્યુના સમાચારથી તેને દુઃખ પણ શા માટે થાય ? તેથી જ ઉલટું હરિહર પ્રત્યેના અપ્રતિમ સ્નેહને કારણે હરિહરને જવા દેતાં સુશીલાને અત્યંત દુઃખ થતું હતું.

સાંજ પડતાં પહેલાં સૌ ગામમાંથી દેવદર્શન કરીને પંડ્યાજીને ઘેર પાછાં ફર્યાં. તેમને આવેલાં જાણીને સુશીલા હરિહરની સાથેની વાતો છોડીને ઓરડામાં જતી રહી. લમણે હાથ દબાવે બેઠેલા હરિહરને જોતાં જ દેવકારે પૂછ્યું : ‘કેમ બેટા, તારું મોં લેવાઈ ગયું છે ? શરીરે કાંઈ અસુખ તો નથી ?’

હરિહર શો જવાબ આપે ? જેવી રીતે સુશીલા પાસે તેણે પોતાનું દિલ સારૂ ક્યું હતું, તેવી જ રીતે તેને દેવકાર પાસે પણ દિલ ખોલીને વાત કહેવાની હતી. એવી દિલસદાઈ કાંઈ આવા સાધારણ

અમના ઉત્તરમાં થઈ શકે તેમ નહોતું. તે કશું બોલ્યો નહિ એટલે ગંગાશંકર દેવે બોલ્યા : ‘ઝડપુ જરા શરદીવાળી છે એટલે માથું આપું હશે.’

‘હેં પ્રાણુ !’ હરિહરની પાસે આવી તેના માથા પર હાથ મૂકતી દેવકાર બોલી : ‘માથું દુઃખે છે ? જરા સુંઠ ખાઈશ, તો શરદી મટી જશે. તૈયાર કરાવી આપું બેટા ?’

હરિહરની આંખોમાંથી ખળખળ કરતાં આંસુ વહી નીકળ્યાં અને દેવકાર આશ્ચર્ય પામી. તે નીચે બેઠી અને તેના માથા પર હાથ ફેરવતાં બોલી : ‘કેમ બેટા ! તને તારા બાપ સાંભરી આવ્યા કે શું ? એ તો આજે તારા હાથના શ્રાદ્ધથી સદ્ગતિ પામ્યા; હવે રહવાનું ન હોય.’

ભરાઈ ગયેલા હૃદય ઉપરનો ઘટો એકદમ ખસેડી નાંખીને કારમો ધોધ વહાવતો હરિહર બોલ્યો : ‘ઓ બા ! હું પાપીને તમે અડકશો નહિ; હું પ્રાણુજીવન નથી પણ કોઈ ખીંને જ માણસ છું; માઈ નામ હરિહર છે ! આજસુધી મેં તમને ઠગ્યાં, પણ હવે એ બાપ મારે વધારે વખત કરવું નથી, માટે તમારી માફી માગું છું !’ એમ કહી હરિહરે હાથ જોડ્યા.

સૌ ચમકી ગયાં ! દેવકારના હૃદય ઉપર એટલો સખ આધાત થયો કે તેનું મગજ ચક્કર ચક્કર બનવા લાગ્યું. તેની પાછળ ઉભેલી જમના એકદમ ગલિતગાત્રની પેઠે નીચે બેસી ગઈ. ગંગાશંકર દેવે અને પોપટલાલ તો ચંબી જ ગયા. રામજી ટમર ટગર જોઈ રહ્યો. તરફથી કોઈના મુખમાંથી એક ઉદ્ગાર પણ નીકળી શક્યો નહિ.

જેરથી હાંફતાં હાંફતાં દેવકાર રકમસ સ્વરે બોલી : ‘તારે મારો સાચો પ્રાણુજીવન ક્યાં ?’

‘તે તો નાસીકની હોસ્પિટલમાં જ મરણ પામ્યો હતો, માણ !’

એ સાંભળતાં જ દેવકાર બેભાન બનીને પછડાઈ પડી ! સૌ તેની નજીક ધામાં. સુશીલા ઝોરડામાંથી બહાર નીકળીને દોડી આવી.

નીચેથી પાર્વતી અને લખમી પણ આવી પહોંચ્યાં અને સૌ ડોસીની આસપાસ ઘેરો વળીને બેઠાં. સુશીલાએ પાણી મંગાવ્યું અને હરમ્યાનમાં તે ડોસીની નાડી તથા હૃદયના ધબકારા તપાસવા લાગી. તે બોલીઃ ‘કાંઈ બહીવા જેવું નથી, માત્ર મગજ ઉપર અસર થઈ છે.’

ઠંડો પંચન અને ઠંડા પાણીના ઉપચારો શરૂ થયા; પરંતુ સુશીલા સિવાય સૌનાં ચિત્ત એ ઉપચારો કરતાં વધારે પ્રમાણમાં આ અજબ-અજબના બનાવ વિષે વિચાર કરવામાં ગુંથાઈ ગયાં હતાં. વારે વારે સૌ એક બાજુએ શાન્ત તથા ઉદાસ બેઠેલા હરિહરના વદન જાણી બેતાં હતાં ! બનાવટી પ્રાણજીવનની વદનચર્યા અત્યારે સૌના કુતૂહલનો વિષય થઈ પડી હતી.

‘બાએ આંખ ઉઘાડી !’ એમ જમના બોલી, એટલે ગંગાશંકર દેવેને જરા નિરાંત વળી. પણ હવે તેમના વિચાર આ ઠગારા જીવાન જાણી વળ્યા હતા. પહેલાં તો દેવેજીને એમ લાગ્યું કે પોતે અંબાજીમાં પ્રાણજીવનની બરાબર પરીક્ષા કરેલી, છતાં પોતે ઠગાઈનો ભોગ થયા, એ ફટલી બધી નવાઈની વાત છે ! તે વખતે આ જીવાનનું મ્હોં બરાબર પ્રાણજીવન જેવું જ દેખાતું હતું અને હવે દેવેજીને ખરા તથા બનાવટી પ્રાણજીવનના મ્હોં વચ્ચે વિશાળ અંતર દેખાતું હતું ! રખેને કોઈ હરામખોર માણસ ધરમાં ઘુસી ન જાય માટે બરાબર પરીક્ષા કરીને જ તેને ઘેર લાવવાની જરૂર દેવેજીએ દેવકોર ડોસીના ધ્યાનમાં ઉતારી હતી અને તેટલા માટે પરીક્ષા કર્યા બાદ પ્રાણજીવનને તેડી લાવવા દેવેજી પોતે જ ગયા હતા. છતાં કોણ જાણે શાથી પોતાની ભૂલ થઈ ગઈ હતી ! લમબગ પોણા સૈકા સુધી કેળવેલી વ્યવહારકુશળતાને હાર ખાડનાર આ પચીસ વર્ષના જીવાન ઉપર હવે તેમને બહુ ક્રોધ ચઢ્યો હતો. તે હઠીને હરિહર પાસે ગયા અને પૂછવા લાગ્યા :

‘ઓ ભાઈસાહેબ ! જરા આમ જુઓ, બનાવટ તો કરી પણ ન્યાતના કોણ છે ?’

‘બાલણુ છું, કાકા !’

‘હવે મૂઝા તારા કાકા, સીધું બોલને. આ બધી બનાવટ કરવા માટે માહિતી ક્યાંથી મેળવી ?’

‘પ્રાણુજીવનની જ નોંધપોથીમાંથી, અને પ્રકટ થયા પૂર્વે નહીં-યાદમાં મૂગા ભિખારી તરીકે ફરીને.’ હરિહરે જવાબ આપ્યો.

હવેજીની આંખો ક્ષણભર સ્થિર બની ગઇઃ ‘મૂઝો ભિખારી તે તું જ ? ઝોળખ્યો, ઝોળખ્યો, અમારા મહોલ્લામાં તું બહુ ભટકતો તે એટલા જ માટે, હી.....ક ! પારકા ઘરમાં પેસીને મોજ તો ખૂબ કરી, પણ ખખર નહોતી કે એ મોજ એક વાર સોંસરી નીકળી જશે !’

‘ખખર હતી. અને હું જે કાંઈ માથે પડે તે વેઠવા તૈયાર જ બેઠો છું ! મેં ધાયું’ હોત તો હું સહેલાઈથી નાસી ગયો હોત. મેં ધાયું’ હોત તો હું હજી વધારે વખત ઘરમાં રહી શક્યો હોત, કારણ કે મેં પોતે મારી ઝોળખાણુ આપી છે પણ તમે કાંઈએ મને ઝોળખ્યો નથી !’ હરિહરે જણાવ્યું.

‘એમ !’ હવેજીએ કરડી દૃષ્ટિ કરીઃ ‘હજી મગજમાં તુમાખી સમાતી નથી ! એક તો ચોરી અને વળી ઉપરથી ચિરબેરી ! પોપટલાલ માસ્તર ! આ હરામખોર ઉપર જરા નજર રાખજો, છટકી ન જાય; હમણાં જ હું એ બાઇસાહેબને હાથકડી પહેરાવી દઉં છું !’

હવેજી પોલીસને બોલાવવા જવા માટે ઉઠ્યા. તેમના કરચલીનાજી મ્હોં ઉપર ક્રોધની રતાશ હતી અને શરીર આવેશથી ધ્રુજતું હતું. દાદર તરફ જતાં જતાં હવેજીએ દેવકાર સામે નજર કરી. તેણે આંખ ઉઘાડી હતી અને તે બાનમાં આવેલી જણાતી હતી. હવેજી અને દેવકારની નજર મળતાં જ દેવકારે ઇશારો કરીને બહાર ન જવાનું સૂચવ્યું એટલે હવેજી દાદરા પાસે જ અટકીને બિભા, અને ક્ષણભર વિચારીને દેવકાર પાસે આવી બેઠા. તે બોલ્યાઃ ‘હું કહું છું કે આ હરામખોરને કેડ પહોંચાડવાની જરૂર છે. તેણે કેવું કપટ કમું છે તેનો વિચાર તો કરી જુઓ ! તેણે કેવી ઝોળખાણુ આપીને વિચાર

એસાડ્યો, કેવા ઢોંગ મચાવ્યા, કેવાં વ્રત લીધાં, અને છેવટે આપ-
ણને બનાવ્યાં ! તેના પગમાં બેડી પડે અને સાત વરસની જેલ મળે
તો જ મારી દાઝ હોવાય ! ' દેવેળએ ઉભરો કહ્યો.

દેવકારમાં હવે બોલવાની શક્તિ આવી હતી. તેણે સુશીલા અને
જમનાના ખભાને ટેકા લેતાં બેઠાં ચમને કહ્યું : ' મારે એ કશા
મેં ફજેતા કરવા નથી, દેવેળ ! જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું. જ્યાં
મારું નસીબ જ કુટેલું, ત્યાં હું કાપને દોષ શા માટે દઉં ? એને
હવે અહીંથી રજા આપો, જ્યાં જવું હોય ત્યાં જાણે જાય. '

' વાર છે, વાર ! એમ હજી ક્યાંથી જવાશે ? ' દેવેળ તાકુક્યા :
' શેર, મીલકત, નાણાં બધું એના નામ પર ચડેલું છે, તે એમ કેમ
જવા દેવાશે ? એ બધાં કાગળીયાં ક્યાં છે ? '

હરિહર કાંઈ જવાબ આપે તે પહેલાં સુશીલા બોલી : ' મારી
પાસે છે. તમે બધાં આવ્યાં તે પહેલાં જ થોડી વારે તેમણે તે
બધું મને સોંપી દીધું છે અને પોતાની સાચી ઓળખાણ પણ
મને પાડી છે. '

સૌ સુશીલાની સામે જોઈ રહ્યાં.

સુશીલાએ ઓરડામાં જઈ દસ્તાવેજો, પહેંચો, વગેરે કાગળોનું
એક મોટું પરખીડીયું લાવી દેવકારના હાથમાં મૂક્યું અને કહ્યું :
' સંભાળી લ્યો; તેમાં બધું જ છે. '

' તેં બધું સંભાળી લીધું છે ને ? મારે તો કશું જોવું નથી.
જે છે તે હવે તારું જ છે. ' દેવકારે કહ્યું.

' ના, માણ ! મને એ કશું ન જોઈએ ! જેમને તમે મારા પતિ
તરીકે એક વાર ઓળખાવ્યા હતા, જેમનામાં મેં પતિભાવ ફળવ્યો
છે, જેમને મેં અને જેમણે મને એમ પરસ્પર ઓળખ્યાં છે, તે જ
મારા પતિ છે : હું તેમનાથી છૂટી નહિ પડી શકું ! તમારી મીલકત
હવે મને ન જોઈએ. '

ખીન્ને વજ્રપાત!!! સૌ હજકી ગયાં. સુશીલા સૌની દષ્ટિનું મધ્યબિંદુ બની.

દેવકારે છાતીને કઠણ બનાવીને કહ્યું: 'સુશીલા, તું સારા માખા-પની દીકરી થઈને આ શું બોલે છે ?'

દરેજી કરકાકીમાં વચ્ચે બોલ્યા: 'એક ભવમાં બે ભવ કરવાની વાત કરે છે, ખીજું વળી શું ?'

સુશીલા બોલી: 'ખીજકુલ નહિ. જેને તમે બધાં માફ લમ્મ માનો છો તેને હું માફ લમ્મ માનતી જ નહોતી, અને અત્યારે પણ માનતી નથી. માફ લમ્મ તો મેં જેને મારા સ્વામી તરીકે અંતરથી ઓળખ્યા અને સ્વીકાર્યા તેમની સાથે જ થયું છે અને તે માફ પહેલી જ વારનું લમ્મ છે !'

દેવકાર બોલી: 'સુશીલા ! અત્યારે તારું ડહાપણ ક્યાં ગયું છે તેની મને સમજ પડતી નથી. તારામાં આ ગાંડપણ ક્યાંથી આવ્યું ? શું તને હરિહરે બોળવી છે ?'

'જરાયે નહિ; વસ્તુતઃ મેં તેમને બોળ્યા છે. તેમણે ઠગાઈ કરી ખરી, પરંતુ તેમનું દિલ પાપભીર હતું, તેથી છેલ્લી ઘડીએ તેમણે પોતાનું પાપ કબુલીને મીલકત મને સોંપી દીધી, મારી અને સૌની ક્ષમા-ચાચી ચાલ્યા જવાની તત્પરતા બતાવી; પરંતુ મારો આત્મા તેમનો ગુણાનુરાગી થયો છે, મેં તેમના અને તેમણે મારા આત્માને પીછાડ્યો છે, પાપભીરતાથી મારા દેહને અપવિત્ર નહિ કરવા માટે તેમણે વ્રત લખને આજસુધી નીભાવ્યું છે અને જે વખતે તે વ્રત પૂરું થયું તે જ વખતે પાપમાં પગલાં નહિ પાડવાને માટે જ તે સૌને ઓડવા તૈયાર થયા છે, એ તેમની નિર્મળતા મને સમજાઈ છે, પણ તમારા લક્ષમાં આવતી નથી. મેં અને તેમણે દાંપત્યજીવન ગાળવાનું પરસ્પર વચન લીધું-દીધું છે; મને હવે તમારી મીલકત ન જોઈએ માજી, પણ તમે માતાના જેવા

વત્સલભાવે મને પુત્રી માનીને જ રાખી છે, તે બદલ હું તમારા ઉપકાર હેઠળ દબાયેલી છું; શરમાવશો ત્યારે સેવા માટે હાજર થઈશ; પણ તમે મારી સાસુ નહિ, હું તમારી પુત્રવધૂ નહિ; માત્ર આપણે ધર્મનાં આજ્ઞા-પુત્રી ખરાં.”

દેવેજી હાકોટો કરીને બોલ્યા : ‘ સુશીલા ! મ્હોંએ લગામ રાખીને બોલ ! તારું બાલ્યુતર બધું પાણીમાં જાય છે. તને પરણનારો ક્યારેનોય ગયો, હવે વળી લમ શાનું ? એમ જ કહેને કે તારે વંદી જવું છે, નાતરું કરવું છે ! ’

‘ દેવકાર બોલી : ‘ દેવે ! તમે અકળાવ નહિ. એક વાર તેના મ્હોંમાંથી જે વચનો નીકળી ગયાં છે, તે તમે અને મેં બન્નેએ સાંભળ્યાં છે; હવે તેને ઠપકો દઈને, શરમાવીને, ગાળો દઈને કે તેના હાથ પગ બાંધીને આપણે ધરમાં રાખવા મથીએ કે તેની પાસે મરેલા દીકરાની પાછળ વૈધવ્ય પળાવવા મથીએ, તેમાં સાર શો ? ’ દેવકારે ઊંડો શ્વાસ લીધો, તેના કંઠ અવરૂદ્ધ થયો અને આંખોમાંથી આંસુ ખર્ચાં. તે અળગળે સ્વરે બોલી : ‘ દીકરી ! મારું તો હવે બધું રણમાં રાખાઈ ગયું છે. વૈકુંઠને બારણે પહોંચીને ત્યાંથી ધક્કો મારી કાઢ પાછું કાઢે તેવી અત્યારે મારી દશા થઈ છે. મારા દીકરાની વહુ જેને હું માનું છું તે અણીશુદ્ધ વૈધવ્ય પાળીને જીંદગી પૂરી કરે તો તેથી કાંઈ મારું કલ્યાણ થવાનું નથી એવું હું સમજું છું; અને ન પાળે તો તેથી મારા કુળની આબરૂ જાય એમ લોકો બોલશે, પણ એ આબરૂનો મારે હવે કશો ઉપયોગ નથી, એટલે મારે મન તે પણ નકામી વસ્તુ છે. તારું સુખ અને કલ્યાણ તને જે દિશામાં દેખાય તે દિશામાં જ તારે ખુશીથી જ, પણ.....’

ડાસીથી આવળ બોલાયું નહિ અને તેના હૃદયે શબ્દોએ સુશીલાની આંખોનાં પણ આંસુ આકર્ષ્યાં.

પ્રકરણ ૬૩મું

✽

✽

સાંકળના ખૂટતા અકેડા

✽

અકાશ વાદળાંથી ઘેરાયલું હતું. નજીક આવતી સંધ્યાનો સમય હતો. એ નિસ્તેજ સ્થાને અને સમયે તેજોહીન અનેલાં વદન એક બીજાની સામે જોષ રહ્યાં હતાં અને વાતાવરણની ગમગીનીમાં વૃદ્ધિ કરી રહ્યાં હતાં. સુશીલા અને હરિ-હરની દૃષ્ટિ સમીપે આશ્ચર્યો ભાવિ જીવનનાં પટો વિસ્તરેલાં હોવા છતાં તેમના વદન ઉપર પણ ખરેખર ઉદાસી જ છવાઈ ગઈ હતી. આંસુભીની આંખોવાળી વૃદ્ધ દેવકારના વદન સામે જોવાની અને અંતરનું દુઃખ જીરવવાની શક્તિનો સૌ કાષ્ઠમાંથી લોપ થઈ ગયો હતો. એ દુઃખે સુશીલાના અંતરને ઉભરાવ્યું અને તેણે કહ્યું: ‘આ ! હું તમારી દૃષ્ટિ સમીપે આજીવન વૈધવ્ય પાળું, તો તમને સંતોષ થશે ?’

દેવકારે પૂછ્યું: ‘તારી ઇચ્છા તેવું વૈધવ્ય પાળવાની છે ?’

સુશીલાએ જવાબ આપ્યો: ‘ના. મારી માતાના સંતોષને આતર હું તમારે ત્યાં આવી હતી અને હું મારે સાસરે ગઈ છું એમ માનીને મારી માતા રાજ થઈ હતી, જો કે મારું લગ્ન થયું હતું અને મારું કાષ્ઠ સાસરું હતું એમ હું પોતે માનતી નહોતી, તેથી જ રીતે જો તમને સંતોષ થતો હોય તો હું તે માટે મારી જીવનલતાને અકાળે સંકલ્પ પાળી તૈયાર છું.’

‘ના, મારે એવું કશું કરવું નથી; તું તારે તારું બધું થાય તેમ કર.’ દેવકારે જવાબ આપી દીધો. તેણે હરિહરની સામે જોષને પૂછ્યું: ‘ભાઈ, તું પ્રાણજીવન મરણ પામ્યો હોવાનું કહે છે, તેની કાંઈ બીજી ખાતરી છે ?’

‘હા, અહીં જ તે ખાત્રી કરાવી શકાય તેમ છે.’ હરિહર બોલ્યો.

‘શાથી તેનું મરણ થયું હતું ?’ દેવકારે પૂછ્યું.

‘પંચવટીથી નાસીક તરફ આવતાં રસ્તામાં તેને કાષ્ઠએ ટેકરી-
ઓની વચ્ચેની કરાડમાં ફેંકી દીધો હતો, તેથી તેને વાગ્યું હતું. કાષ્ઠ
વટેમાર્ગેઓ તેને ઉચ્છાદન ઇસ્પતાલમાં લાવ્યા હતા, ત્યાં હું નોકર
હતો. તે રાત્રે મરણ પામ્યો હતો અને સહવારમાં તેના મુકદ્દાને બાબા
નાંખવામાં આવ્યું હતું.’

‘હરિ ! હરિ !’ દેવેજીએ નિઃશ્વાસ નાંખ્યો.

‘તે બાવાઓની જમાતમાં નહોતો ? એકલો જ હતો ?’ દેવ-
કારે પૂછ્યું.

‘બાવાઓની જમાતનો તેણે ત્યાગ કર્યો હોવો જોઈએ અને
બાવાઓના વર્તનથી તેને અસંતોષ થયો હોવો જોઈએ એમ તેની
નોંધપોથી ઉપરથી મને લાગ્યું હતું.’

‘ત્યારે શું તે બાવાઓથી જૂદો પડીને ઘેર પાછો આવવા
મુશ્કેલ હતો ?’

‘સંભવિત છે કે એમ પણ હોય, પણ એટલામાં તેનો કાષ્ઠ
વૈરી નીકળ્યો અને તેણે તેને ફેંકી દીધો, તેથી તેનું મરણ થયું.’
હરિહરે અનુમાનથી કહ્યું.

‘એવો વૈરી કાણુ હશે ?’

પાર્વતી આ સંવાદ સાંભળી રહી હતી. મનહરે હરગોવિંદ પંડ્યાને
કહેલી જે વાતો સાંભળી હતી તે ઉપરથી તેના મગજમાં કાંઈ નવો
પ્રકાશ પડ્યો. તે વચ્ચે બોલી: ‘તેવો વૈરી કાણુ હશે તે બાબત
કદાચ મનહરલાલ જાણતા હશે !’

‘મનહરલાલ કાણુ ?’ દેવકારે પૂછ્યું.

હરિહર બોલ્યો: ‘એ જ માણસ પ્રાણજીવનના મૃત્યુની ખાત્રી
આપી શકે તેમ છે. કારણ કે તે પણ એ વાત જાણે છે. તેનું

નામ મનહર નહિ પણ મહીધર છે; તે મારો ભાઈ થાય. થોડી વાર પહેલાં તે મારી પાસે આવ્યો હતો. મારો બેઠ છુપાવી રાખવા માટે તે મારી પાસેથી પૈસા કઢાવવા મુશ્કેલી હતો !

દેવકારે બારે આશ્ચર્ય સાથે આ બધું સાંભળ્યું. તેણે પૂછ્યું :
“તમે બેઠ ભાઈઓએ મળીને આ કાવતરું કરેલું ?”

હરિહરે કહ્યું : ‘ના; હું તો આજે તેને ફટલાંચ વર્ષે મળ્યો. પ્રાણજીવનના મૃત્યુની ખબર તેને કવી રીતે મળી તે પણ હું જાણતો નથી.’

‘ત્યારે મહીધરને બોલાવો ને, લખમી બહેન !’

પાર્વતી ઉઠી અને નીચે ગઈ. તેણે જોયું કે દાદરની નીચે જ બેસીને પોતાનો પિતા ઉપર ચાલી રહેલી બધી વાતો મૂગો મૂગો સાંભળે છે. તેણે ધરમાં ફરીને જોયું, પણ નહોતો મહીધર, સુબદ્રા કે મંગળાચો ! પડ્યાએ તેને કહ્યું કે : ‘મનહરલાલ તો પોતાનો સામાન લઈને ક્યાંક ગયા છે; મેં પૂછ્યું કે ક્યાં જાઓ છો, તેનો જવાબ આપવા પણ તે રોકાયા નહિ !’

પાર્વતી ઉપર પાછી ફરી. મનહર નાસી ગયો. એવી ખબર જાણીને તે દાદરનું પહેલું પગથિયું ચડી અને છેલ્લું પગથિયું ચડીને ઉપર આવી, એટલી વારમાં તેણે નિશ્ચય કરી નાંખ્યો કે પ્રાણજીવનનો મૃત્યુ મનહર ઉદ્દે મહીધર જ હોવો જોઈએ ! પાર્વતી જાણતી હતી કે પોતાના પિતા પાસે તેણે કહ્યું હતું કે પંચવટીથી નાસીક તરફ સાંજે ફરતાં એ જ પ્રાણજીવને પોતાના જીવનનો બધો વૃતાંત વિસ્તારથી મનહરને એક ધર્મશાળામાં બેસીને કહ્યો હતો, અને તેને આધારે જ મનહર પણ પ્રાણજીવન બનીને તેના ધરમાં ઘુસી જવા માટેનો એક હિમેશ્વર બન્યો હતો ! ઉપર આવીને પાર્વતીએ મનહર પોતાની સ્ત્રી અને નોકર સાથે ચાલ્યો ગયો હોવાની ખબર આપી અને તે સાથે

પોતે જે કાંઈ આ કાવતરાના સંબંધમાં જાણતી હતી, તે પણ કહ્યું, એટલે પ્રાણજીવનનું ખૂન કરનાર કાણ હોવો જોઈએ તે વિષેની નવી વિગત સૌના જાણવામાં આવી. દેવકાર બોલી ઉઠી : ‘અરર ! શું ત્યારે મારા પ્રાણજીવનને તેના ધનને માટે જ જન ગુમાવવો પડ્યો ?’

સૌનાં અંતઃકરણ ચચરી ઉઠ્યાં.

હવેજ બોલ્યા : ‘પણ એ હરામખોર મહીધરને પકડાવીએ તો ?’

દેવકારે કહ્યું : ‘પકડાવીને શું કરશો ? શું હવે પ્રાણ પાછો આવશે ?’

હરિહર બોલ્યા : ‘હવે તેને પકડવો જ મુશ્કેલ છે; મારો તે ભાઈ છે તેટલા માટે હું કહેતો નથી; પણ તે અહીંથી છટક્યો છે તે પોતાની સ્થિતિ જોખમભરી જાણીને જ છટક્યો છે અને એક વાર છટક્યા પછી તે હાથમાં આવે એ શક્ય નથી. હું તેના ધંધા અને કાર-સ્થાન સારી પેઠે જાણું છું અને તેથી જ તેની પાસે કદિ જતો નથી. પાર્વતી બહેનની વિગત ઉપરથી મને હવે સમજાય છે કે પ્રાણજીવનને ફેંકી દેનાર તેના સિવાય ખીજું કાંઈ નહિ હોય !’

‘હે પ્રભુ ! આવાં દુઃખોની વચ્ચે તું હજી મને કેમ જીવાડી રહ્યો છે ? શું હજી તેં મારા માથા ઉપર દુઃખનાં ઝાડ ઉગાડવાનાં બાકી રાખ્યાં છે ? હે નર્મદા મૈયા ! સહવારે તારા જળમાં નાહી, ત્યારે જ તેં મને એંચી લીધી હોત, તો હું કેટલા સુખમાં મરણ પામત ? અને અત્યારે—આ થોડા કલાકની અંદર તેં મારા ઉપર દુઃખના પહાડ નાંખ્યા છે !’ એમ કહેતાં દેવકારથી પ્રકટ રીતે રડી જવાયું. સૌનાં હૃદય કંકળી ઉઠ્યાં.

દેવકાર સત્વર ઉઠી અને દાદરા તરફ ચાલતાં બોલી : ‘લખમી બહેન ! મને પાણી આપો, દીકરાના નામનું સ્નાન મને કરવા દો !’

સૌ નીચે ઉતર્યાં. એક પગથિયાં ઉતરતાં જ દેવકારની દૃષ્ટિ ઉઘાડે શરીર સામે બેઠેલા હરગોવિંદ પંડ્યા ઉપર પડી અને તેનાથી બોલી : ‘મારો અંતઃકરણ...’

હરગોવિંદ પંડ્યાથી પકકાઈ જવાયું ! તે નીચું જોઈ ગયો. એટલામાં સુશીલા નીચે ઉતરીને બોલી : ‘ આ તો પેલો બાવો ! ’ લખમી અને પાર્વતી આ બેઉ ઉદ્દગાર સાંભળીને નવાઈ પામી. પાર્વતી બોલી : ‘ એ તો મારા પિતાજી છે ! ’

‘ શું આ ગોર મહારાજ છે ? મેં તો તેમને અત્યારે પહેલી વાર જોયા, પણ મને સાંભરે છે કે મારે ત્યાં એક દંડી સંન્યાસી જમવા પધારેલા, તેમના જેવા જ તે છે ! ’

‘ અને મારે પિયર એક બાવો ભિક્ષા લેવા આવ્યો હતો, તે પણ તેમના જેવો જ હતો; તેમની સાથે એક નાનો બાવો હતો, તે શંકરના જેવો જ હતો અને શંકરને મેં સ્ટેશન પર પહેલાં જોયો, ત્યારે મને એમ લાગ્યું હતું પણ ખરું ! ’

લખમીએ ઉદ્દગાર કાઢ્યો : ‘ આ વળી નવું કાતક ! ’ જ્યારે હવે બધી વાતો જાહેરમાં આવી ગઈ હતી, અને દાદર હેઠળ બેઠાં બેઠાં તે વાતો પંડ્યાએ સાંભળી હતી, ત્યારે પોતાના સંબંધી ઉઠેલી શંકાઓનું સમાધાન કરવામાં પંડ્યાને કઠાપણુ લાગ્યું. તેણે કહ્યું : ‘ તમે બેઉ સાચાં છો. એ બાવો હું હતો અને એ સંન્યાસી પણ હું જ હતો; ફક્ત મનહરલાલના હાથમાંના રમકડા તરીકે એ બધું મેં કયું હતું. પ્રાણજીવન પાછો આવશે એવી આશા બેઉ સ્થળે મારે ઉપજાવવાની હતી અને પછી મનહરલાલને પ્રાણજીવન બની પેસી જવાનું હતું, પરંતુ એટલામાં એક જ જૂદો જ પ્રાણજીવન પેસી ગયો અને મનહરલાલના હાથ હેઠા પડ્યા, એટલે તેણે બનાવટી પ્રાણજીવન પાસેથી પૈસા કઢાવવાનું ધાર્યું, પણ એ ધારણાએ અફળ ગઈ ! ’

પાર્વતી બોલી : ‘ હેં બાપાજી ! પ્રાણજીવનભાઈને ફેંકી દેનાર મનહરલાલ પોતે જ હશે એમ તમને નથી લાગતું ? ’

‘ પહેલાં તો મને નહોતું લાગ્યું પણ હવે સમજાય છે. મને ય ખસ્તાવો થાય છે કે હું એનામાં ક્યાંથી પડ્યો ? ’

‘ જે બનવાનું હતું, તે બની ગયું. સાંકળના ખૂટતા અંકોડા મળી રહ્યા. આ બધાય મારા નસીબના જ ખેલ છે ! આ જીંદગીમાં મેં કોઈનું ખૂરં કયું નથી, મનથી ખૂરં પૂચ્છ્યું નથી, છતાં ઇશ્વરને મારા ઉપર જ આવાં દુઃખો નાંખવાનું ગમ્યું છે, તો તે મારા વિધિના લેખ હશે એમ માન્યા વિના મારો છૂટકો નથી. ’

એમ કહી દેવકોર ચોકામાં જઈ બેઠી. લખમીએ પાણીનો દેગડો લાવીને મૂક્યો અને પુત્રના મૃત્યુ પછી લગભગ અગીયારમા માસે માતાએ પુત્રનું સ્નાન કર્યું ! પાછળ જમના અને સુશીલા પણ ન્હાયાં. દવેજી, હરિહર, પોપટલાલ માસ્તર અને રામજી નર્મદા તીરે જઈ સ્નાન કરી થોડી વારમાં પાછા ફર્યા.

રામજીને તુરત જ દેવકોરે સામાન બાંધવા કહ્યું. પંડ્યાએ, પાર્વતીએ અને લખમીએ રાતની રાત રહેવા ખૂબ આગ્રહ કર્યો પણ દેવકોરનું મન માન્યું નહિ. થોડી વાર પછી ઉપડતી ગાડીમાં જવાનો પોતાનો નિશ્ચય તેણે બદલ્યો નહિ.

સામાન બાંધાઈ ગયો. નીકળતી વખતે તેણે સુશીલાને પૂછ્યું : ‘ સુશીલા ! તારે આવવું છે ? ’

સુશીલા મંદ સ્વરે બોલી : ‘ હું કાલે નીકળીશ. ’

‘ તારી પાસે પૈસા છે ? ’

‘ હા. ’

દેવકોર, દવેજી, જમના અને રામજી ચાલતાં થયાં. આજમાંથી ઉતરતી રાત્રિના અંધકારમાં એક પક્ષીટંદનાં બે ભાગ પડ્યા : એક હોડી ગયું અને બીજું બેસી રહ્યું.

પ્રકરણ ૬૪મું

નવીન જીવન

મહેમાનોથી ભર્યું-ભર્યું લાગતું ઘર મહેમાનો ગયા પછી કેવું સૂનું-સૂનું લાગે છે ! સામાન્ય મનુષ્યોને ઘરની એવી શૂન્યતા જેવી અસર દરે છે, તેવી તીર્થવાસી ગોરને કરતી નથી. છતાં આજે હરગોવિંદ પંડ્યા, લખમી અને પાર્વતીના મનને એ શૂન્યતા અસર કરી રહી હતી, તેનું કારણ ખુલ્લું હતું. વૃદ્ધ દેવકારના દિલ ઉપર સખ્ત આવાત થયો હતો, અવનવી ઘટનાઓ છેલ્લા થોડા કલાકમાં ઘટી હતી, પતિનું શ્રાદ્ધ કરવા આવેલી સપુત્ર વિધવા પુત્ર અને પુત્રવધૂને ગુમાવીને રાતી-કઠળતી ઘેર પાછી ગઈ હતી, તેથી તેમનાં દિલ ઉપર અસર થઈ હતી. માતા-પિતા કરતાં પાર્વતીના મન ઉપર આ કારમા બનાવોએ આશ્ચર્ય, ખેદ, વિષાદ, અને કુતૂહલની સર્વિશેષ અસર નીપજવી હતી. આ કેવો યોગાનુયોગ, આ કેવી અધટિત ઘટના કે એક જ દિવસે સૌનો મેળાપ ચાણોદમાં જ થઈ ગયો ! એકના દિલ પર ધા થયો, એકની જીવનદિશા બદલાઈ, એકને નિરાશા અને ભયથી નાસવું પડ્યું, એકને કાવાદાવાખોરી માટે પસ્તાવો થયો અને.....' પાર્વતીની વિચારમાળા સ્વાત્માભિમુખ વળતી હતી.

પાર્વતીના મન ઉપર આ આખા બનાવે ચિત્ર-વિચિત્ર છાપ પાડી હતી. તે પતિત વિધવા તરણી હતી; મનહર જેવા મુંબઈગરા ઉપર તે એક વાર પ્રેમ ઢોળી ચૂકી હતી, જો કે મનહરનું ચારિત્ર્ય હલકું હતું એ તે જાણતી હતી. મનહર તેને ચાણોદમાં આવીને મળતો ત્યારે તે પવિત્ર અને આદર્શ પતિ થવાને લાયક હતો એમ તો તે નહોતી જ માનતી. તે મુંબઈગરો જીવાન હતો, કાવાદાવામાં નિપુણ

હતો, ખોટા ધંધા કરનારો હતો, છતાં પાર્વતીને તેનો સહવાસ મીઠો લાગતો હતો. મનહરની ઘણી ગિણપો જાણ્યા છતાં તે ગિણપોને કારણે મનહરને તુચ્છકારવા તે ઇચ્છતી નહોતી, કારણ કે જે તન-મનની જૂખ તેને સતાવતી હતી તેને પોષનારો અને વિશેષમાં માતાની ધનજૂખને પણ તૃપ્ત કરનારો તે એકલો જ તેને આજસુધીમાં મળ્યો હતો ! તે લમસુખની જૂખી વિધવા હતી, પોતા જેવી પતિતાને લમસુખ આપનાર મનહર કરતાં વધારે યોગ્ય ખીજું કાંઈ મળી શકે નહિ એમ તે સમજતી હતી, એટલે જ તેણે એક વાર મનહરની પાસે મુંબઈ જઈને રહેવાનું અને તેની સાથે લમ કરવાનું પણ માન્ય રાખ્યું હતું. પરંતુ જેવું લમસુખ પોતે ઇચ્છતી હતી, તેવું લમસુખ પ્રાપ્ત કરવા બધી વિધવાઓ તલસતી હોય છે એવી તેની અત્યુક્ત માન્યતા હતી. કાંઈ પણ બાળવિધવાને જોઈને પાર્વતીના મનમાં અનેક તરંગો ઊઠતા અને તે પોતાના મનને તે વિધવાના મનોભાવ સંબંધે કાંઈ કાંઈ કલ્પિત પ્રશ્નો પૂછતી ! પોતાના દિલની સાક્ષીએ તે માનતી કે વિધવા જેવું કાંઈ દુઃખી મનુષ્યપ્રાણી આ સૃષ્ટિમાં જીવતું નહિ હોય. આ કારણથી વિધવાઓ પ્રત્યે તેનું દિલ હમેશાં દ્રવતું, પતિહીનતા તેને પરમ શાપરૂપ લાગતી અને વિધવા કાંઈ પણ અપરાધ કરે તો તે અપરાધ ન કહેવાય પણ તેની પરિસ્થિતિએ જખ્મરદસ્તીથી તેની પાસે ભરાવેલું એક દયાજનક કાર્ય લેખાય એવું તે પોતાના મનમાં સમજતી. તેની આ મનઃસ્થિતિને કારણે જ તેણે સુભદ્રાને ખાતર મનહરનો ત્યાગ કર્યો હતો, અને સુશીલાના બનાવટી પતિ તરીકે તેના ઘરમાં પેસવાની મનહરને રજા આપવા છતાં સુશીલાનો ત્યાગ નહિ કરવાનું એક વાર તેની પાસેથી વચન પણ લીધું હતું.

આજે સુશીલાના વિચારોએ અને વર્તનને તેના મન ઉપર અજબ પ્રકાશ પાડ્યો હતો. સુશીલાની હિંમતે તેના અંતરમાં નવ-ચેતન આણ્યું હતું. સુશીલાના વિચારો અને વર્તન ચાલુ રૂઢિથી કેવળ વિરૂદ્ધ હતાં, લોકો જે શાસ્ત્રને માનતા તે શાસ્ત્રની વિરૂદ્ધ

હતાં, જનતામાં જે ધર્મ મનાતો તે ધર્મની વિરૂદ્ધ હતાં, પંડિતો
જેને પુણ્ય પાપ કહેતા તેમાંના કેવળ પાપરૂપ એ વિચાર અને વર્તન
હતાં; છતાં પાર્વતીને લાગતું કે સુશીલાનો એક પણ વિચાર પોતાને
ઘોરો જણાતો નહોતો, તેના વર્તનમાં જરાયે અપવિત્રતા નહોતી,
તેના અંતરમાં જરાયે કાપટ્ય કે પિશુનતા નહોતાં. સુશીલાએ
અસ્યારની ઘડી સુધી જે પવિત્રતા જાળવી હતી તે પવિત્રતા
આગે જ કાષ્ટ વિધવામાં હશે એમ પાર્વતી માનતી. એવી પવિત્રતા
એક મનમાન્યા પ્રેમાળ પતિને મહણ કરવાથી એકદમ નાશ પામી
જાય કેવી રીતે ? પ્રાણજીવન જીવતો હોત તો જે સંસાર પુણ્યરૂપ
બની જાત, તે સંસાર પ્રાણજીવનને બદલે મનમાન્યા હરિહરની સાથે
નિર્વહવાથી પાપરૂપ બની જાય એ કેવું વિચિત્ર છે ! પાર્વતીને
ચોતાના ચારિત્ર્યનો સહજ વિચાર આવ્યો અને તે હસી. મનમાં તે
બોલી : ‘ હું પવિત્ર વિધવા ! અને સુશીલા દુષ્ટ-પાપિણી ! ’ અને
એ ઉદ્ગાર સાથે પાર્વતીને ખૂબ હસવું આવ્યું.

પ્રહરેક રાત્રિ વીતતાં સુધી પાર્વતી નીચે બેસી રહી અને હરિ-
હર તથા સુશીલા મેડા ઉપર બેસી રહ્યાં. પોપટલાલ માસ્તરને ઘેર
અમ્યું નહિ એટલે તે ગામમાં ફરવા ચાલ્યો ગયો. પંડ્યા ને લખમી
વિચારવિવશ સ્થિતિમાં જ સૂઈ ગયાં. એ શૂન્યતા અને શાંતિના
વાતાવરણમાં પાર્વતી બેઠી અને ‘ સુશીલા બહેન સૂઈ ગયાં કે ? ’
એમ બોલતી મેડે ચડી. વિચારવિવશ બનેલાં એ પતિપત્ની પણ કશી
જાતચીત ન કરતાં વચ્ચે ફાનસ મૂકી સામસામે બેઠાં હતાં એવામાં
પાર્વતી વચ્ચે પુરાઈ.

‘ આવો પાર્વતી બહેન ! ’ સુશીલા બોલી.

હરિહરને ત્યાંથી બેઠી જવાનું વિવેકભયું લાગ્યું અને તે ઓરડામાં
જઈ એક પથારી પર પડ્યો.

પાર્વતીએ શરૂઆત કરી: 'સુશીલા બહેન ! આજે તો હું આજી બની ગઈ છું. '

'અમારાં મનની સ્થિતિ પણ તમારા મન જેવી જ છે; અને તમને તો કદાચ મારી પર અણુગમેયે આવ્યો હશે.' સુશીલા બોલી.

'જરાયે નહિ સુશીલા બહેન ! હું તમારા વર્તનને અને તમારી હિંમતને વખાણું છું. '

'એમ ?' સુશીલાને બહુ જ આશ્ચર્ય થયું.

'તમને નવાઈ લાગતી હશે, પણ હું સાચું કહું છું કે તમે ખરે-ખરે ડહાપણ કયું છે. પાપ અને અધર્મની ખૂબ પાડનારાઓ ઘણું મળશે પણ વિધવાના જેવું વિધુરત્વ પાળનારા કેટલા મળશે ? અને તમે તો વિધવા નહોતાં જ-હું જાતી ઠોકીને કહું છું કે નહોતાં.' પાર્વતીએ પોતાના દિલનો ઊમરો કાઢવા માંડ્યો.

સુશીલાને આ અણુધારી સહાનુભૂતિએ માનસિક બળ આપ્યું.

પાર્વતીએ પૂછ્યું: 'સુશીલા બહેન, હવે તમે ક્યાં રહેશો ?'

'રાણીપુરમાં.'

'તારે તો ત્યાંયે તમારી હિંમતની કસોટી થવાની. પિતાનદા ગામમાં લોકોપવાદ સહન કરવો પડશે. '

'હા. મારી સાચી અગ્નિપરીક્ષા તો ત્યાં થશે.'

'હું ધારું છું કે તમારી સ્થાપેલી નિશાળમાં કાંઈ છોકરાંને બચવાયે નહિ મોકલે.' પાર્વતીએ ભવિષ્ય બાખ્યું.

'એ પણ બનવાનું જ છે; પણ એ બધુંય હું વેદી શકીશ, અને મારો જીવનનિર્વાહ કરવાની સાથે લોકસેવા કર્યાં કરીશ. આજે નહિ તો વર્ષે, બે વર્ષે, પાંચ વર્ષે લોકો મારી તરફ વળશે અને મારી સેવાને સ્વીકારશે એમ ધારું છું. '

‘તમે શું સેવાકાર્ય કરશો ?’

‘મારાં સાધનો પહોંચશે, ત્યાંસુધી હું રાણીપુરના લોકોને માન-મિત્ર અને આર્થિક દૃષ્ટિએ સુખી કરવા મથીશ, અને સામાજિક-સાંસારિક સુખ તેમાંથી જન્મશે. એ કાર્ય માટે હું મારા ધરને આશ્રમ કે ધર્મશાળા બનાવીશ.’ સુશીલાએ સંક્ષેપમાં પોતાના મનોરથો વ્યક્ત કર્યા.

‘ત્યારે હું તમારી પાસે રહી શકું ?’

‘તમારાં મા-બાપની રજા હોય તો ખુશીથી રહી શકો.’

‘સા...રે.’ પાર્વતીએ જવાબ આપ્યો અને તે વિચારમાં પડી ગઈ.

‘તમને મારી પાસે રહેવાની ઇચ્છા કેમ થઈ વાર ?’ સુશીલાએ કૃતજ્ઞતાપૂર્વક પ્રશ્ન કર્યો.

‘તમારી વાતો અને વર્તન મને બહુ ગમે છે, સુશીલા બહેન ! એક વાત તમને કહું ?’ હળવી ધડીઓનું વાતાવરણ જામતું હતું. દિલ પરનું આવરણ ખસતું હતું. અંતરનો ઉલારો ઉછળતો હતો.

‘શું વાર ?’

‘ના...ના, નહિ કહું; કહીશ વળી કાંઈ વાર; અત્યારે નહિ.’

‘તો રહેવા દો.’

‘ના, ના, કહુંજ ! તમારા સિવાય હું બીજા કોઈને એ વાત નહિ કહી શકું.’

‘તો કહો.’

‘પેલા મનહર અથવા મહીધરને તમે ઓળખ્યાને ?’ પાર્વતી ધીમેથી બોલી : ‘તેની સાથે મારે...’ અને બાકીના શબ્દો તે મળી ગયા.

તુચ્છકારની નહિ પણ દયાની રેખાઓ સુશીલાના વદનપર આલેખાઈ.

‘એજ બનાવટી પ્રાણજીવન બનવાનો હતો અને હું તે અણુતી હતી.’

‘એમ ?’

‘મેં કહ્યું હતું કે વિધવાને સધવા બનાવ્યા પછી તેનો ત્યાગ ન કરશો; વિધવાની આંતરડીને કકળાવીને નાસી જશો નહિ.’

‘શું કહો છો !’

‘ખરેખર, મેં એમ જ કહેલું. તે વખતે હું તમને ઓળખતી નહિ, પણ વિધવાનાં માનસિક દુઃખોથી હું કાંઈ અજાણ નહોતી. મારા એવા દિલને સાચો આશરો માત્ર તમારા દિલે આપ્યો છે. તમારી પવિત્ર છાયામાં રહીને પતિતામાંથી પુનિતા થવાની મને મુશ્કેલી થઈ છે.’

‘હી...ક.’

‘તમને મારા પર તિરસ્કાર ઉપજતો હશે, પણ મેં તો સાચા દિલથી તમને આ વાત કહી છે. બીજા કોઈ પાસે હું આવું બોલી નથી અને બોલી શકું પણ નહિ.’

‘મને તમારા જેવાં ઉપર કોઈ દિવસ તિરસ્કાર આવ્યો જ નથી. આવી વાતો જાણી મને માત્ર દયા આવે છે.’

‘ત્યારે તમારી એ દયાનો ઘૂંટડો પીને પવિત્ર થવાનો મને ઉમંગ છે; છતાં તમારો વિચાર ન હોય તો ના કહેજો.’

‘હું તમને ખુશીથી સાથે તેડી જઈશ, પણ તમારાં વડીલોની રજા જોઈશો.’

‘તે તો હું મેળવી શકીશ. બાકી અહીં તો મારી જીંદગી ધૂળધાણી થશે; તમારા સિવાય મને કોઈ ઉદ્ધારે તેમ નથી.’

પછી કાંઈ કાંઈ વાતો ચાલી, અને પ્રત્યેક વાર્તાનો પ્રસંગ સુશીલા પ્રતિ પાર્વતીને આકર્ષતો જ રહ્યો. સુશીલાને પાર્વતીના નિખાલસ દિલ માટે આશાજનકતા ઉપજી હતી.

વાતચીતમાં મધરાત થઈ ગઈ, ત્યારે પાર્વતી સુશીલા પાસેથી છઠી. પોપલાલ મોડો મોડો પાછો ફરેલો તે નીચે જ સૂઈ ગયો હતો. હરિહર અને સુશીલા હવે એકલાં પડ્યાં. લાવિજીવનક્રમ વિષે બેઉએ વિચારો અદલઅદલ કર્યા અને એ ક્રમ નક્કી કર્યો. બેઉ વચ્ચે જ કાંઈ મતભેદ પડ્યો, તે એ જ હતો કે હરિહર રાણીપુરમાં

રહીને આળસુ બની બેસી રહેવા ઇચ્છતો નહોતો, બ્યારે સુશીલા કહેતી હતી કે 'તમે ત્યાં છએક માસ રહો, પછી તમને બોધતો થશે મળી રહેશે અને તમે જરાયે નવરા નહિ પડે.' હરિહરને એ વાત માન્ય નહોતી. સુશીલાને સ્વામીનો વિચાર હવ્ય પ્રકારનો લાગતો હતો, પરંતુ તેને માટે શું કામ શોધવું તે માટે તે મુંઝાતી હતી.

પરંતુ એ વિચારબેદ એટલો ગંભીર નહોતો કે હરિહર રાણી-પુર જવા માટે તૈયાર ન હોય.

અને નવીન જીવનને બોળે રમતાં એ દંપતીનું પ્રથમ રાત્રિનું ત્રુટક-ત્રુટક સંભાષણ પડોશમાં કુકડો બોલ્યો ત્યાંસુધી લંબાયું !

✽

✽

✽

હિંદુ સ્નાન સ્નો વાપરો.

ચામડીના સૌંદર્ય માટે સૌથી ઉત્તમ છે.

use HINDUSTAN SNOW for COMPLEXION.

હિન્દુસ્તાન સ્નો

રોજ હજારો સ્ત્રીઓ તથા પુરૂષો હોંશથી વાપરે છે. શા માટે ? મોઢા ઉપરના ખીલ, ચાઠા, કાષ વીગેરે દૂર કરી ચામડીને સુંવાળી અને સુંદર બનાવવા માટે હિન્દુસ્તાન સ્નો અન્યેક પુર-વાર થયેલ છે. દરેક સ્ટોર અને દવાવાળાઓ રાખે છે. દરેક સુગન્ધીનું સચ્ચીત્ર કેટલોમ મંગાવે.

હિન્દુસ્તાન કોકેનેટ :- એટલે હી રોજ હેરબોર્ધલ મગજની સાંધી, મધુર ખુશ્બો અને વાળને વધારી સુંદર બનાવવા માટે બીનહરીફ હેરબોર્ધલ. યુનીવર્સલ પરફ્યુમરી વર્કસ. ૯૫, કામ્બેકર સ્ટ્રીટ, મુંબઈ.

કમતાકાત, વિધ્વનાશ, નપુંસકતા સામે દંદ્યુદ્ધ

ટે સ્ટો વી ન

ફક્ત પુરૂષો માટે યાને તાત્કાલીક અસર કરનાર
મે ન પા વ ર પી હસ

ઉપરની દવાથી થતા ફાયદાઓ તથા નિયમો

૧. આ ગોળીઓમાંથી ફક્ત બે જ ગોળી સ્ત્રીસમાગમ પહેલાં અકબી કલાક આગળ દુધ સાથે લેવાની છે.
૨. ગોળીઓ રાજ લેવી પડતી નથી.
૩. આ ગોળીઓથી ટેવ પડતી નથી.
૪. નમુનાની ચાર ગોળીનું સેમ્પલ પેકેટ ફક્ત આઠ આનાની પોસ્ટની ટીકીટો મોકલવાથી મોકલાય છે અને આ ખર્ચ ફક્ત પેકીંગ, પોસ્ટેજ તથા જાહેર અખરના ખર્ચના લેવામાં આવે છે.
૫. પહેલાં વધારે ખર્ચમાં નહીં ઉતરતાં ફક્ત સેમ્પલ પેકેટ મંગાવી ખાત્રી કરી લેવી. પછા તેની ગોળી ૩૦ તથા બાલ ઉપચાર સારૂ મલમની નાની શીશી તમામના રૂ. ૧૫૦ તથા ૦-૮-૦ પેકીંગ પોસ્ટેજના પડે છે. કોઈને એક સેમ્પલ કરતાં વધારે સેમ્પલ અપાતી નથી.
૬. કોઈ પણ પ્રસંગમાં બેથી વધુ ગોળી લેવી નહીં.
- તા. ૬. જે માણસની ઉંમર ૪૦ વર્ષની આસપાસ અથવા તેથી વધારે હોય તો તેમને માટે બીજી સ્પેશીયલ દવા છે તેમાં ઉપરની ટેસ્ટોવીન તથા બીજી બે જાતની ગોળીઓ મળી ૬૦ તથા બાલ ઉપચાર માટે તેલ તથા મલમ આપવામાં આવે છે. તેમ જ તમામની કીંમત રૂ. ૪૦૦ છે. ટપાલ ખર્ચના આના ૦-૧૦-૦ અલગ, હિન્દુસ્તાન બહારનાઓએ પેકીંગ પોસ્ટેજના રૂ. ૨૦ વધુ મોકલવા. બ્રિટીશ પોસ્ટલ ઓર્ડરથી ઓર્ડરની સાથે પૈસા મોકલવા.

વૈદ્ય પાલખીવાળા. એલ. ટી. એમ.

સ્ટોકીસ્ટ અને માલીક :- ઇન્ડો-જર્મન એમ્પોરીયમ

ચો. બોક્સ ૩૨. લુણસાવાડા, મોટીપોળ, અમદાવાદ-સુન્દર-ઇન્ડીયા

પ્રકરણ ૬૫ મું

પતિતાનું ઉત્થાન

“ ઇ કાલે સહવારે હું પ્રાણુજીવન સ્વરૂપે પિતાનું શ્રાદ્ધ સારતો હતો, આજે સહવારે હું હરિહર તરીકે સુશીલાનો સાચો પતિ બનીને શ્વસુરગૃહે જવા માટે પ્રસ્થાન કરું છું ! માત્ર ચોવીશ કલાકમાં જ બાળે યુગોના યુગો વહી ગયા હોય, એવો ભાસ થાય છે !” એ ચોવીશ કલાકમાં એક પછી એક બની ગએલા બનાવોનું સ્મરણ કરતો હરિહર પોતાની સાથેનો સામાન તૈયાર કરી રહ્યો હતો.

સુશીલા પોતાનાં વસ્ત્રો, પથારી, વગેરે બાંધીને તૈયાર થઈ ગઈ હતી અને પોપટલાલ પણ તૈયાર જ હતો. માત્ર પાર્વતીને હજી પોતાની વસ્તુઓ બાંધવાની હતી, કારણ કે સૌની પ્રસ્થાનની તૈયાર થઈ ચૂકી, ત્યાંસુધી પાર્વતીની માતાએ તેને સુશીલા સાથે જવાની રજા આપી નહોતી.

પ્રભાતમાં જ પાર્વતીએ પોતાનો મનોભાવ માતા-પિતાને જણાવ્યો હતો. થોડો વિચાર કરીને હરગોવિંદ પંડ્યાએ તેને જવા દેવાની હા કહી હતી, પરંતુ લખમીએ તો ચોખ્ખી ના પાડી હતી.

“ના, મારે તને એની સાથે જવા દેવી નથી. અહીં તને શું દુઃખ છે કે તારે એ ફાટેલા મગજની બાઇની સાથે જવું છે ?” લખમીએ જવાબ આપ્યો.

“એ ફાટેલા મગજની બાઇ નથી, બા ! એ સાચાબોલી અને સારા વિચારની બાઇ છે, અને તેની પાસે રહેવાથી મારા દિવસો આનંદમાં જશે. મને તેમની પાસે નહિ ગમે તો હું પાછી ઘેર આવતો રહીશ.” પાર્વતીએ માને સમજાવ્યું.

‘સારા વિચારની બાઈ છે, તો ધણી પાછળ રંડપો પાડ્યો નહિ કેમ? તું પણ એના જેવા વિચારની થઈ જઈશ, તો મારું કુળ બોળીશ!’

પાર્વતીને બહુએ મન થતું હતું કે પોતે માતાને થોડી સાફ સાફ વાતો સંભળાવી દે; પરંતુ તેમ કરવા જતાં કલહ વધી પડે એમ તેને લાગ્યું એટલે તેણે શાંતિથી કહ્યું : ‘આ, તું અકળાઈશ નહિ, અને હું કોઈ હીણું પગલું ભરીશ નહિ. તારું મન ન માનતું હોય, તો એકાદ માસ પછી તું ત્યાં આવજો અને જો તને ઠીક લાગે તો મને રહેવા દેજો, નહિ તો મને પાછી તેડી લાવજો!’

પણ એટલાથી લખમીએ માન્યું નહિ. તેણે કહ્યું : ‘આ તો જોઈ માણસ વઠેલાં છે; તેમની સાથે તને હું મોકલું, તો લોકો મને શું કહે?’

મા-દીકરી વચ્ચે આ ચડબડાટ થતો સાંભળીને પંડ્યાએ લખમીનો હાથ પકડીને તેને ઓરડામાં બેઠો. ત્યાં પંડ્યાએ ધીમેથી કહ્યું : ‘સાંભળ; એને અહીં રાખીને તારે કામ શું છે? પાસે રહીને કાળાં કામ કરાવવાં છે?’

‘તમેય આવું બોલો છો?’

‘હું જોઈ છું અને બોલું છું, અને કહું છું કે હવે બહુ થયું. પારવતીનું મન તું પારખી શકતી નથી?’

લખમી વાધણુ જેવી હતી, પરંતુ અત્યારે થોડા શબ્દોમાં જ તે સમજી ગઈ, અને તેને પાર્વતીને જવા માટે હા બણવી પડી.

આ રકડકમાં પાર્વતીને તૈયારી કરતાં જરા વિલંબ થયો, પરંતુ એવટે બધાંને નીકળવાની તૈયારી થઈ, ત્યારે ઉતાવળે ઉતાવળે તે પણ પોતાનાં કપડાંની પેટી લઈને તૈયાર થઈ ગઈ. લખમીએ સુશીલાને પાર્વતી માટે ખાસ બધામણ કરી અને સૂચ્યું : ‘તેને મેં કોઈ વાર ધરની બહાર કાઢી નથી, એટલે તમે તેને સાચવજો. રાંડેલી

દીકરી સાપનો ભારો કહેવાય; અને વળી મારી પારવતી બોલવે—ચાલવે જરા છૂટી છે એટલે તેને સંભાળજો; અને તેને ન ગોઠે તો અહીં માછી મોકલી દેજો.

પાર્વતી આ બલામણુ સાંભળતી હતી, અને મનમાં હસતી હતી. માતાએ જ સાપના ભારને કેવી રીતે સાચવ્યો હતો અને મુંબઈ મણુ મોકલ્યો હતો, તે પાર્વતીને યાદ હતું; પરંતુ હિંદુ સમાજનો ઔપચારિક દંભ શાણા સમાજમાં ચાલ્યા જ કરતો હોય અને જ્યાં દંભ એ જ બાલ્યવિવેક લેખાતો હોય, ત્યાં કુલ્લક સંસ્કારવાળી લખમીને શો દોષ દેવો ?

બધું મંડળ સ્ટેશનપર જવા ઉપડ્યું. નીકળતી વખતે સુશીલાએ પંડ્યાના હાથમાં દશ રૂપિયા દક્ષિણા મૂકી. દેવકારે ગોરને સંતોષ્યા જ હતા, છતાં સુશીલાએ પણ ગોરની જૂદી કદર કરી, તેથી લખમીને સુશીલાની ઉદારતા બદલ સારો અભિપ્રાય બંધાયો !

શંકર સૌને પહોંચાડવા સ્ટેશનપર ગયો. રસ્તામાં સુશીલા અને હરિહર સામે અનેક આંગળીઓ ચીંધાતી તેઓ જોતાં હતાં. તેમને મન એ કાંઈ નવું નહોતું. જે થવું ઘટવું હતું તે જ થઈ રહ્યું હતું. સુશીલા મનમાં બોલી : ‘એમ આંગળીઓ ચીંધાતી બંધ થતાં પૂર્વે હજી કેટલાક દસકા જોઈશે.’

છેવટે સૌ સ્ટેશન પર પહોંચ્યાં. પોપટલાલ માસ્તરે સુશીલાને પૂછ્યું : ‘નડીયાદની ચાર ટિકિટો લાવું કે ?’

‘ના’ સુશીલાએ જવાબ આપ્યો : ‘ગોચાગેટની ચાર ટિકિટો લાવો. આપણે ત્યાં ઉતરવું છે.’

‘એમ કેમ ?’ પોપટલાલે આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

‘અત્યારે આપણે બધાંએ વડોદરા જવાનું છે.’ સુશીલાએ જવાબ આપ્યો.

ગોયામેટ વડોદરાનું જ સ્ટેશન છે. સુશીલા, હરિહર, પાર્વતી અને પોપટલાલ એ સ્ટેશન પર ઉતર્યાં, અને બાકુતી ગાડીમાં બેસી તેઓ એક નાની વીથીમાં ગયાં. એક ઓરડામાં તેમણે સુકામ કર્યો. આજનો દિવસ ત્યાં ગાળવાનો પોતાનો ઇરાદો સુશીલાએ વીથીરાળાને જણાવ્યો અને ચાર બાથુ પિરસાવવાની વરંધી આપી.

પુરૂષોને માટે બે બાથુ બહાર પિરસાયાં અને સ્ત્રીઓને માટે રસોડાની પાસેના જૂદા ખંડમાં બાથુ પિરસાયાં. એક બાષ અને એક છોકરો એ બેઉ રસોડામાં રોટલી બનાવવામાં ગૂંથાયા હતાં; અને બીજો છોકરો રોટલીઓ અને બીજું જે કાંઈ જોઈએ તે પિરસતો હતો. વીશીનો માલેક બહાર બેઠો બેઠો હુકમ કરતો હતો: ‘નાનુ-બાષ ! બાષને માટે રોટલી લાવો; દાળ ગરમ આવે,’ ઇત્યાદિ.

સુશીલા જમતાં જમતાં વારંવાર રસોડામાં નજર કર્યા કરતી હતી. પાર્વતીને એક બે વાર તો લાગ્યું કે સુશીલા સહજ જોયા કરતી હશે, પરંતુ પછી તેને લાગ્યું કે તેમાં સુશીલાનો કાંઈ હેતુ હોવો જોઈએ; કારણ કે પછી તો તેણે પિરસનાર છોકરા સાથે કાંઈ કાંઈ સવાલ જવાબો કરવા માંડ્યા હતા.

સુશીલાએ પૂછ્યું: ‘હેં, બાષ ! તું અને આ રોટલી કરે છે એ બેઉ તમે બાષઓ છો કે ?’

છોકરાએ પૂછ્યું: ‘ના બહેન ! હું નોકર છું અને અંદર છે તે અમારા શેઠનો દીકરો છે.’

‘ઠીક, ઠીક; અને શેઠનાં વહુ નથી ?’

‘છે, પણ તે સુવાવડખાનામાં છે; તેથી જ છોકરાને રોટલી માટે બેસાડવો પડ્યો છે, નહિ તો શેઠાણી પણ બણી વાર રોટલી પર બેસે છે.’

‘આ સારું છે હોં, ધરનાં જ બધાં કામ કરે ત્યાં બગાડો ન થાય, કામ સારું થાય અને કરકસર પણ થાય. રોટલી કરે છે તે બહેન—’

‘એ પણ નોકર છે. થોડા વખતથી જ રહ્યાં છે.’

‘ એમ કે ? એમનું નામ શું ? ’

‘ ગાયત્રી. ’

‘ હેં ગાયત્રી બહેન ! તમે કંઈ ન્યાતનાં બાહણ ? ’ હવે સુશીલાએ ગાયત્રી સાથે સીધું જ બાણી ઉપાડ્યું.

‘ મેવાડા. ’ કહી ગાયત્રીએ સુશીલાની તરફ જોયું. ચાર જણ આટે રાટલીઓ વણુવામાં અત્યારસુધી તેને જમનારાઓ તરફ નજર કરવાનો એ સમય મળ્યો નહોતો.

સુશીલા તરફ જોતાં જ ગાયત્રી ચમકી ગઈ. તેના હાથમાંનું વેલણુ સ્થિર થઈ ગયું. સુશીલા પણ હાથમાં રાટલીનું બટકું પકડતી તેની સામે જ તાકી રહી. બે ક્ષણ ગઈ અને ગાયત્રીની આંખોમાંથી આંસુની ધાર વહી નીકળી !

રાટલી પકવનાર છોકરો અને પીરસનાર બુવાન આ કારણે દશ્ય જોઈ સ્તબ્ધ બની ગયા.

સુશીલાએ કશું બોલ્યા વિના રાટલીનું બટકું મોંમાં મૂકી આવમાં ચિત્ત પરોવવા ચત્ન કર્યો. ગાયત્રીએ આંસુ લૂછી રાટલી વણુવામાં ચિત્ત પરોવવા ચત્ન કર્યો, પરંતુ તેનું દિલ હારી ગયું હતું.

પીરસનારો બોલ્યો : ‘ બહાર રાટલી જોઈએ છે. ’

ગાયત્રીને ફરજતું બાન થયું અને દિલના ઉભરાને શમાવવા અથતાં તેણે રાટલી વણુવા માંડી.

સુશીલાએ તુરત જાત લીધો. બે-ત્રણ મિનિટમાં તે જમી રહી. થોડી વારે બીજાં પણ જમી રહ્યાં અને સૌ ઓરડામાં ગયાં. સુશીલા ગુપચૂપ બેસી રહી. પાર્વતીએ તેને થોડી ક્ષણો પૂર્વે જોએલા કરણુ દશ્યનો ખુલાસો પૂછવા વિચાર કર્યો અને તે પૂછે તે પહેલાં તો સુશીલા ઉઠીને બહાર નીકળી અને રસોડા નજીક ગઈ. ગાયત્રી એક-

હમ ઉઠીને તેની પાસે જઈ જીભી. તેની આંખોમાં તાજી વહી નીકળેલી અશ્રુધારા હતી. સુશીલાએ પૂછ્યું: 'ભાભી! તમે અહીં ક્યાંથી?'

ગોમતી શો જવાબ આપે? તેણે અનેક મૂર્ખાઈઓ કરી હતી. સુશીલાએ તેને બહુ બહુ શિખામણુ આપી હતી, તે શિખામણુને તે જૂલી નહોતી; પોતાની સમજ મુજબ એ શિખામણુ પ્રમાણે જ તે વર્તી હતી, પરંતુ તે ફસાઈ પડી હતી!

રાણીપુરના ઘરમાં એકલી પડતાં તેની માનસિક દુર્બળતા પાછી ઉલરાઈ નીકળી હતી. જીવરામ પુરાણી પાછો ચોરી-છુપીથી તેની પાસે આવતો જતો થયો હતો; પરંતુ ગોમતીએ તેને ચોખ્ખું સંભળાવી દીધું હતું કે જો તેનામાં પરણવાની હિંમત હોય તો જ પોતે તેની સાથે રહેવા તૈયાર છે; પોતે છુપા પાપાયરણમાં પડવા હવે ઇચ્છતી નહોતી. જીવરામે લમ કરવા હા કહી, પરંતુ રાણીપુરમાં રહેવાની પોતાની હિંમત ચાલતી નથી એમ કહી તેણે ગોમતીને પોતાની સાથે નાસી જવા લલચાવી અને કાવાદાવાથી અજાણુ ગોમતી ભોળવાઈ. તે પોતાની પાસેનો ઠર-દાગીનો અને થોડી રોકડ હતી તે લઈને જીવરામની સાથે નાહી. વઠેલાંઓ, નાઠેલાંઓ અને અનેક પ્રકારના સામાજિક-નૈતિક અપરાધો કરી ચૂકેલાંઓના આશ્રયસ્થાનરૂપ મુંબઈમાં તેઓ જઈ રહ્યાં. મુંબઈમાં એકાદ માસ રહ્યા છતાં જીવરામે લમ કરવાના વાયદા કરવા માંડ્યા અને જ્યારે એક વખત લાગ આવ્યો ત્યારે તે ગોમતીના બધા દાગીના ઉઠાવીને ક્યાં ચાલ્યો ગયો તેની ગોમતીને ખબર પડી નહિ! એ કપરા સંયોગોમાં તે પોતાના અંગ પરનું થોડું ધરાણું વેચી તેમાંથી ચોરડીનું બાકું ચૂમવી વડોદરે આવી. સાસરે કે પિયર જઈ રહેવાની તેનામાં હિંમત નહોતી અને મુંબઈ તેને બહુ અજાણામણું લાગતું હતું એટલે તેણે વડોદરે આવીને આ નાની વીંશીમાં રસોઈની નોકરી કરવા માંડી. એ નોકરી કરવા માંડ્યાને માત્ર એકાદ માસ થયો હતો.

સંક્ષેપમાં ગોમતીએ સુશીલાને પોતાની કમંઠ્યની કહી અને સુશીલાની ક્ષમા ચાચી. તેના દિલમાં પરતાવાનો ઝંઝાવાત વામ્પ રહ્યો હતો. પણ આ સમયે તે પોતાના દિલને ખાલી કરી શકી નહિ અને માત્ર બોલી: ‘સુશીલા બહેન ! હું તમને મોહું બતાવવા જીવતી રહી, તેને બદલે મુંબઈના દરિયામાં કે વડોદરાના સુરસાગરમાં પડીને મરી ગઈ હોત તો સારું હતું.’

સુશીલાએ તેને ધીરજ આપી : ‘તમે ગભરાશો નહિ ભાભી ! તમે મારી શિખામણુ સમજ્યાં’તાં ખરાં, પણ તમને તે શિખામણુનો ઉપયોગ કરતાં આવડ્યું નહિ અને ફસાયાં. હશે, જે થયું તે ખરું. હવે તમારી શી ઇચ્છા છે તે કહો.’

‘જીવરામનો પત્તો લાગશે ?’

‘આશા નથી; અને પત્તો લાગે તો ?’

‘તો તેની પાસે મારું બે ત્રણ હજારનું ધરણું છે.’

‘તે તો હવે ગયું જ સમજો. તમારે હવે રહેવું છે ક્યાં અને કરવું છે શું તે કહો.’

‘મને સાથે તેડી જાઓ, તો તમારી પાસે મારે રહેવું છે.’

‘હું તો હવે રાણીપુરમાં જ રહેવાની છું. તમે લોકાપવાદને વેઠીને રહી શકશો ?’ સુશીલાએ સીધો પ્રશ્ન કર્યો.

ગોમતી નીચે જોઈ ગઈ અને પગના અંગૂઠા વડે જમીન ખોતરવા લાગી.

‘તમારે એકલાં જ નહિ, મારે પણ લોકાપવાદ વેઠવાનો છે. હું તે વેઠવા તૈયાર છું અને તમે પણ તૈયાર હો તો હું તમને સાથે તેડી જવાને તૈયાર છું.’

ગોમતીએ ચમકીને સુશીલા સામે જોયું. સુશીલાને તળી શાનો લોકાપવાદ વેઠવાનો હતો તેની તેને ખબર નહોતી. સુશીલા બોલી:

‘મારી કહાણી વળી અતેરી છે; તે હું તમને પછીથી કહીશ. પણ અત્યારે અમે શહેરમાં થોડું કામ છે, માટે જઇએ છીએ. સાંજ સુધીમાં તમે વિચાર કરી રાખજો, અને રાત્રે અમે નડીયાદ તરફ જતી ગાડીમાં જવાનાં છીએ, તે વખતે તમારી ઇચ્છા હોય તો સાથે આવવા તૈયાર થઇ રહેજો.’

એમ કહી સુશીલા ગોમતીથી છૂટી પડી. એક પતિતાનું આવડું સુશીલાએ પકડ્યું હતું, બીજી પતિતા પોતાનું આવડું ધરીને ઉત્થાનની અભિલાષા ધારણ કરી રહી હતી; પતિતોદ્ધારિણી સુશીલાનું સ્નેહામૃત પતિતાને પણ પુનિતા કરવા ઉત્સુક, સજ્જ અને સર્મથ હતું.

✽

✽

✽

ગો દરેજ

શાહમૃગ છાપ

ખારસોપ તથા ચોરસા

અને

ચોખ્ખું તલનું તેલ

ગોદરેજ ઓઇલ એન્ડ સોપ કું., ભાયખલા

પુલ પાસે, મુંબઈ ૮. ટે. નં. ૪૦૬૮૭.

લાવમાં જંગી ઘટાડો
FREE FROM ANIMAL FAT

રૂ. ૧૦૦૦) ઇનામ

અગદાદ સોપ ફેક્ટરી—

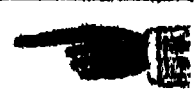
ના ચરબી વગરના શુદ્ધ સ્વદેશી
કીલાવર છાપ કપડાં ધોવાના સાબુ
વાપરો ને દેશને ઉત્તેજન આપો.
અમારા કીલાવર છાપ સાબુમાં
ચરબી સાબીત કરનારને

રૂ. ૧૦૦૦) ઇનામ

૪૩, ફોરસ રોડ, મુંબઈ, નં. ૮. ટે. નં. ૪૦૪૪૧

સેન્ટનો રાજ

ઓ ટો દી લ બ હાર (રજીસ્ટર્ડ)

આ જગમજહુર સેન્ટનાં ફક્ત બે ટીપાં રમાલ અથવા કપડાં
ઉપર લગાડવાથી મોહક મીઠી ખુશખો પુલના ઢગલા માફક ફેલાઈ
જાય છે. લમ પ્રસંગમાં અગર માંગલીક પ્રસંગે “ઓ ટો દીલ-
બહાર” વાપરી જુઓ.

આજકાલ ઓ ટો નામની નકલો નીકળી પડી છે. માટે ખરીદતી
વખતે ઓ ટો-દીલબહાર જે કાયદા મુજબ રજીસ્ટર કરાવેલ છે તે
નામ વાંચી સીલબંધ બાટલી ખરીદશો. કી. ૦૧ ઓ સની બાટ-
લીના રૂ. ૧-૪-૦. ૦૧૧ ડ્રામની બાટલીના રૂ. ૦-૮-૦. સુગંધી
કાક ૧ નો એક આનો. વી. પી. ખર્ચ જુદું. ખાત્રી માટે નમુનાની
શીશી, ખર્ચ માટે બે આનાના પોસ્ટ સ્ટેમ્પ મોકલી મફત મંગાવો.

સોલ એજન્ટ:— ધી એંગલો ઇન્ડિઅન ડ્રુગ એન્ડ

કેમીકલ કં., મુંબઈ નં. ૨

મકરણ ૬૬મું

નિપુર કાયદો

વડોદરામાં ઊતરવાનો સુશીલા તથા હરિહરનો એક ખાસ હેતુ હતો. સુશીલાનું કાષ્ટ પરિચયોજન વડોદરામાં નહોતું, પરંતુ હરિહરના મામાનું વર હતું. તેનાં મામા મામી તો કેટલાક વખત પહેલાં મરણ પામ્યાં હતાં, પરંતુ તેમનો એક પુત્ર હતો, જે હરિહરથી એકાદ બે વર્ષે મોટો હતો. હરિહરને ખબર હતી કે તે એક વકીલ હતો, અને સુશીલા સાથેનો ગૃહસંસાર પ્રારંભ્યા પૂર્વે તે તેને મળીને તેની સલાહ લેવા ઇચ્છતો હતો. તેનું નામ સત્યેન્દ્ર હતું. હરિહર માનતો હતો કે સત્યેન્દ્ર તેને આ માટે ખૂબ ઇપ્કો આપવાનો છે, સમાજમાં આવા કહેવાતા પુનર્લભને તે ધિક્કારવાનો છે અને પરિણામે કદાચ તે તેને કુત્કારી કાઢે પણ ખરો; પરંતુ તેને એકાદ વકીલની સલાહ જોઈતી હતી અને વડોદરામાં સત્યેન્દ્ર વિના બીજા કાષ્ટ વકીલની સલાહ તેને મળી શકે તેમ નહોતું. સુશીલા માનતી હતી કે જ્યાં સ્નેહલભ જ કરવાનું છે ત્યાં વળી વકીલની સલાહની શી જરૂર ? પરંતુ હરિહરનો અભિપ્રાય જુદો હતો. સમાજ દેહલભને જ ઓળખે છે, તેને સ્નેહભની ખબર નથી, એટલે સ્નેહલગ્ન કરતાં પણ દેહલગ્નને જ ઓળખનારા સમાજને અનુસરીને ચાલ્યા વિના છૂટકો થતો નથી. આ કારણથી હરિહરના અભિપ્રાયને સુશીલા સંમત થઈ હતી અને તે બેઉ સત્યેન્દ્રની સલાહ માટે વડોદરામાં ઊતર્યાં હતાં.

વડોદરામાંથી નીકળીને હરિહર મુંબઈમાં પોતાના બાપ મહીધર પાસે જઈને રહ્યો તેને સાતેક વર્ષ થયાં હતાં, એટલે મામાને ઘેર જતાં સત્યેન્દ્ર સિવાય બીજું કાષ્ટ તેને પિછાણે તેમ નહોતું. સુશી-

જાને બહાર ગાડીમાં બેસાડી રાખીને હરિહર સત્યેન્દ્રને મળવા ગયો, પરંતુ સત્યેન્દ્ર ઘેર નહોતો. ઘરમાંથી તેની સ્ત્રીએ જવાબ આપ્યો: ‘ યોગને નાકે ઓપીસ છે ત્યાં જાઓ. ’ હરિહરે બાબીને પોતાની ઓળખાણ આપવામાં કશું સાર્થકય ન જોયું. તે તુરત પાછો ફર્યો. ઓપીસે આવીને તપાસ કરી તો એક નોકર જેવા છોકરાએ જવાબ આપ્યો: ‘ અત્યારે ને અત્યારે જ જશે તો આર્યસમાજ મંદિરમાં સત્યેન્દ્રભાઈ મળશે, નહિ તો પછી કચેરીમાં મળશે. ’

‘ આર્યસમાજ મંદિરમાં સત્યેન્દ્ર ! ’ હરિહરે મનમાં આશ્ચર્ય સાથે પ્રશ્ન કર્યો.

હરિહરે તુરત ગાડીને આર્યસમાજ મંદિર તરફ લીધી. મંત્રીના સર્વાલયના ઓરડામાં પેસતાં જ તેણે સત્યેન્દ્રને જોયો અને ઓળખ્યો. સત્યેન્દ્રે તેને જોઈ બે ક્ષણો વિચાર કરી પૂછ્યું: ‘ ભાઈ હરિહર તો નહિ ? ’

હરિહરના મુખમાંથી સ્મિત સરી પડ્યું અને તે બોલ્યો: ‘ હા, હું હરિહર જ છું. ’

‘ કાંઈ વણા વર્ષે ? ’ પછી સત્યેન્દ્રે સુશીલા તરફ જોયું અને તેને કહ્યું: ‘ ખુરશી પર બેસોને બહેન ! ’

‘ હા, ઘણું વર્ષે ’ તમને મળવા આવ્યો છું, અને થોડા કામ માટે આવ્યો છું. પણ તમે અહીં કામ કરો છો, એ મને નવાઈ જેવું લાગે છે. ’

સત્યેન્દ્ર હસ્યો. તેણે કહ્યું: ‘ તને નવાઈ લાગે જ. પિતાજીના અને મારા ધર્મ વિષેના વિચારો વચ્ચેનું અતર તું ક્યાંથી જાણે ? હશે, પણ એ વાત જવા દે, તારે કામ શું છે ? ’

‘ પહેલાં તો કહી લઉં કે હું તમને મળવા આવતાં બહુ જ ગભરાતો હતો. તમને અહીં જોઈને મને નિરાંત વળી છે. મારે તમારી ઘોડી સલાહ જોઈએ છે. ’

‘ હાં. ’

હરિહરે પોતાનો બધો ઇતિહાસ વિસ્તારીને કહ્યો. સત્યેન્દ્રે આશ્ચર્ય, કુતૂહલ, આનંદ, શોક, ઇત્યાદિ વિવિધ લાગણીઓના આવે-ગપૂર્વક તેનો વૃત્તાંત સાંભળ્યો, અને પછી સુશીલા તરફ જોયું. તેનાં નેત્રોમાંથી નીતરતી ઝગ્ગુતા, પવિત્રતા, અને દૃઢતા જોઈ સત્યેન્દ્રનું અતર આનંદથી દ્રવવા લાગ્યું. તે હરિહરને ભાગ્યશાળી માનવા લાગ્યો, અને હરિહરના લાંબા વખતના અપરિચયથી તેના ધડતરે તથા માનસનું સત્યેન્દ્રને જે અજ્ઞાન હતું તે અજ્ઞાન હવે ટળી જતું તે સુશીલાને પણ ભાગ્યશાળી માનવા લાગ્યો. સત્યેન્દ્રે આ સંસ્થાના મંત્રી તરીકેનું પદ સ્વીકાર્યાને ત્રણેક વર્ષ થયાં હતાં પરંતુ એટલકાળમાં આવા યોગ્ય દંપતીનું પુનર્લગ્ન કરાવવાનો એક પણ અવસર તેને મળ્યો નહોતો. તેણે કહ્યું: ‘હરિહર ! તમારે બેઉએ લગ્ન-વિધિ તો કરવો જ જોઈશે.’

સુશીલા બોલી: ‘કામ જતનો વિધિ કરવામાં મારો વિરોધ નથી, પરંતુ અમારું સ્નેહલગ્ન શું ન ચાલી શકે ?’

સત્યેન્દ્રે કહ્યું: ‘લગ્ન શબ્દની સાથે જ વિધિ સંકળાયેલો છે. એ વિધિ ન થાય ત્યાં સુધી વર્ષોસુધી સાથે રહેલાં સ્ત્રી અને પુરુષ દંપતી તરીકે માન્ય રખાતાં નથી. શાસ્ત્ર, સમાજ અને કાયદો એ બધાં વિધિ માગે છે.’

‘તો બલે, અમારું લગ્ન કરાવી આપો.’ સુશીલાએ કહ્યું.

‘તમે જે લગ્ન કહો છો, તે પુનર્લગ્ન છે એ તમે સમજો છો ને ?’ સત્યેન્દ્રે જરા વિશેષ સ્પષ્ટતા કરી.

સુશીલા ભકકી ! તે બોલી ઉઠી: ‘ના, પુનર્લગ્ન નહિ, લગ્ન જ પહેલી વારનું લગ્ન !’

સત્યેન્દ્ર હસ્યો: ‘તમારા પહેલા પતિનું નામ તો પ્રાણજીવન હતું.’

‘તે મારા પતિ નહોતા. મારી અણુસમજમાં થયેલો એ વિધિ અરેખર લગ્ન હતું જ નહિ, હું પરણી જ નહોતી.’ સુશીલા આવે-

સપૂર્વક બોલી. તેના મુખ ઉપર લાગણીવશતા તરી રહી હતી. સત્યેન્દ્રના પુનર્લગ્નના સૂચનથી તેના હિલને અત્યંત દુઃખ થતું હતું એમ તેની વદનરેખાઓ ઉપરથી જોઈ શકાતું હતું.

સત્યેન્દ્ર ક્ષણભર વિચારમાં પડી ગયો. થોડી વારે તે બોલ્યો : 'બહેન ! આપણા દેશનો કાયદો એવા લગ્નને પણ લગ્ન તરીકે માન્ય રાખે છે અને એવા લગ્નનો પતિ મૃત્યુ પામતાં તેની પરિણીત સ્ત્રીઓ સ્ત્રીને વિધવા માને છે. હું સમજું છું કે એવાં લગ્નોને લગ્નો ન જ કહેવાં જોઈએ, પરંતુ જ્યાં દેશનો કાયદો તેને લગ્ન જ માને, ત્યાં કાયદાને અનુસરીને જ ચાલવું પડે છે; અને જો તેમ ચાલવામાં ન આવે, તો અત્યારે નહિ, પણ ભવિષ્યમાં ધણાં વિધ્નો ઉપસ્થિત થાય તેમ છે. તમારા સંબંધમાં જ નહિ પણ તમારાં સંતાનો અને તેમનાં સંતાનોના સંબંધમાં પણ અનેક પ્રકારનાં વિધ્નો ઉપસ્થિત થવાનો સંભવ હોય છે, એટલે દેશના ગમે તેવા નિષ્ઠુર કાયદાને પણ સાચે તાજે થવું પડે છે.'

સુશીલાના વદન ઉપર આથી તીવ્ર આઘાત થયો. એક ભવમાં એ ભવ કરવા જેવી સમાજની ગાળ તેને વસમી લાગતી હતી; તે બીજો ભવ કરતી હતી તેવું દિલથી પણ માનતી નહોતી; પરંતુ નિષ્ઠુર કાયદો તેના કાનમાં કહી રહ્યો હતો કે હરિહર સાથેનો તારો ભાવિ સંસાર એ તારો બીજો ભવ જ છે !

સુશીલાએ હરિહર તરફ 'હવે શું કરવું ?' એવી પ્રશ્નસૂચક દૃષ્ટિ કરી અને પછી તેવી જ દૃષ્ટિ તેણે સત્યેન્દ્ર તરફ કરી.

સત્યેન્દ્ર બોલ્યો : 'તમારી ભાવનાશીલતાને હું સમજું છું, સુશીલા બહેન ! પરંતુ જગતનો સ્વભાવ જ ભાવનાશીલતા ઉપર પ્રહાર કરવાનો છે, અને એ પ્રહાર વેઠતાં જ ભાવનાશીલ હૃદયો પોતાની વિશુદ્ધિનો જમતને સાક્ષાત્કાર કરાવીને બતાવી આપે છે કે સ્થૂળ-બાહ્ય જગત ભાવનાશીલ હૃદયોની વીરતાયુક્ત વિશુદ્ધિ સમીપે કેવળ તુચ્છ છે. એ પ્રહાર વેઠવામાં તમે કે બાપ હરિહર નિર્બળતા

ન હાખવો, એમ હું ઇચ્છું છું; તેથી વિશેષ તો હું તમને શી સલાહ આપી શકું ?

‘ તો જાલે તેમ, અમારું પુનર્લભ કરાવી આપો. ’ સુશીલાએ કહ્યું. તેના દિલમાં પુનર્લભ શબ્દનો કંટક ખૂંચતો હતો, પરંતુ તે કંટકનો પ્રકાર વેઠવા માટે તે નિર્બળ બનવા ઇચ્છતી નહોતી.

સત્યેન્દ્રે કહ્યું : ‘ સાંજે એ વિધિ થઈ જશે; પણ તે પહેલાં એ સાક્ષીઓ જોઈશે. હરિહરનો સાક્ષી હું જ છું, અને તમારો સાક્ષી જોઈશે. ’

‘ સારું. સાક્ષીની સાથે અમે અહીં ક્યારે આવીએ ? ’

‘ ચાર વાગતાં. તે વખતે બધી સામગ્રી, પુરોહિત, લગ્નપત્રિકા, વગેરે બધું હું તૈયાર રાખીશ. ’

હરિહર અને સુશીલા ત્યાંથી નીકળીને પાછાં વીશીમાં ગયાં. પોપટલાલ અને પાર્વતી ત્યાં બેઠાં બેઠાં તકાકા હાંકી રહ્યાં હતાં. એ એકાંત સંભાષણમાં બેઠે વચ્ચેનું ઓળખાણ વધુ હતું અને બેઠેની પૂર્વ સ્થિતિ એકબીજાની જાણમાં વિશેષ આવવા પામી હતી. પરંતુ સુશીલા ત્યાં પહોંચતાં જ તેમનું સંભાષણ અટક્યું.

સુશીલાએ પોપટલાલ અને પાર્વતીને બધી વાત કહી, અને પોપટલાલને પોતાના પુનર્લગ્ન માટેના એક સાક્ષી તરીકે આવવા સૂચન કર્યું, છતાં તેણે ઉમેર્યું : ‘ તમને ન્યાતનો ભય હોય તો મને તમારી જરૂર નથી. ’

પાર્વતી બોલી : ‘ તેમને વાંધો હોય તો હું તૈયાર છું. ’

પોપટલાલની હિંમત હજી જોષએ તેટલી ફળવાઈ નહોતી, તેથી જ સુશીલાએ તેને આમ કહ્યું હતું. પરંતુ જે કામમાં પોતાની હિંમત નહોતી ચાલતી તે કામ કરવા પાર્વતી તૈયાર હતી, એ જોષ તેને પોતાની હિંમત સાલવા લાગી અને તેણે સુશીલાના લમનો સાક્ષી બનવાની હા કહી.

ત્રણે જણાં વીશીમાં ચાહ પીને પાછાં શહેરમાં આવવા નીકળ્યાં. ચાર વાગતાં પહેલાં તેઓ આય સમાજ મંદિરે પહોંચી ગયાં. તેમણે

જોયું કે આ લગ્નપ્રસંગને માટે સારી ચેટે મેઢની એકત્ર થઈ હતી. પુરોહિત હતો, સમાજના પ્રમુખ અને થોડા સભ્યો હતા, છાપાના પ્રતિનિધિઓ હતા, ફોટોગ્રાફરો હતા, અને પાંચ સાત સ્ત્રીઓ પણ હતી.

લગ્નવિધિ આરંભાથો અને અર્ધા કલાકમાં એ વિધિ પૂરો થયો. ત્યારપછી નાની સરખી સમા ગોઠવાઈ અને મંત્રી સત્યેન્દ્રે વર-વધૂને વિસ્તૃત પરિચય આપનારું જે વ્યાખ્યાન કર્યું તે સાંભળીને શ્રોતાઓ ચમકી ગયા, એટલું જ નહિ પણ સહાનુભૂતિના ઉદ્ગારોના પ્રતિધ્વનિ યોમેર પડી રહ્યા. મંત્રીના વ્યાખ્યાન પછી બીજાં વ્યાખ્યાન થયાં. તેમાં એક બ્રાહ્મણ જુવાને જે કાંઈ કહ્યું તેથી શ્રોતાઓનાં અંતર સુશીલાની સમીપે નમન કરી રહેલાં માલુમ પડ્યાં.

એ જુવાન બ્રાહ્મણ વડોદરામાં ટપાલની નોકરી કરતો હતો. તેનું નામ ચમનલાલ હતું. રાણીપુરના જગજીવન દેસાઈનો એ પુત્ર હતો. તેને વડોદરાના કળાજવનમાં અભ્યાસ કરવા મોકલવા માટે સુશીલાએ શિષ્યવૃત્તિ આપવાની હા કહી હતી, છતાં તેના પિતાએ તેને ટપાલની નોકરીમાં રાખવાનું પસંદ કર્યું હતું ! ચમનલાલે રાણીપુરમાં સુશીલાએ કાઢેલી શાળા, લોકહિત માટે તેણે કરેલું પોતાની મીલકતનું ટ્રસ્ટ, અને બીજી ઉદારતાઓની માહિતી આપી અને જીવનનો ચોક્કસ આશ્રમ સેવતી સુશીલા જેવી ત્યાગભૂતિને જોઈ સૌનાં અંતઃકરણ દ્રવિત થયાં તથા તેના જીવનની ધન્યતાની સુગંધ આસ્વાદવા લાગ્યાં.

છેવટે સુશીલાએ થોડું કહ્યું. તેને જાહેરમાં બોલતાં આવડતું નહોતું, પરંતુ પોતે નાનકડા રાણીપુરના હિંતને અર્થે પોતાનું જીવન સમર્પવા મુચ્છે છે એમ તેણે સંક્ષેપમાં કહીને પોતાને આશીર્વાદ આપનારાઓ પોતાના આદર્શને પણ આશીર્વાદ આપે એવી આશા વ્યક્ત કરી.

મેળાવડાનું કાર્ય પૂરું થયું અને હવે સૌ આ નવદંપતીને ઘેરી પડ્યાં. કાંઈ-કાંઈ પ્રશ્નોત્તર થયા, પરંતુ એ પ્રશ્નોત્તરીએ એકત્ર થએલા હિપર વિશેષ સુંદર છાપ પાડી. આર્ય સમાજના પૃથ્વ પ્રમુખે તો કહ્યું-

‘અમારી સંસ્થા સામે પુનર્જનોના સંબંધમાં બહુ આક્ષેપો થાય છે. કેટલાંક ખરાબ જોડાંઓને જોડી આપવા માટેનો દોષ અમારે હાથે અજાણ્યતાં થઈ જતો હશે, અને તે જ્યારે અમે જાણીએ છીએ, ત્યારે દિલગીર થઈએ છીએ; પરંતુ આવા એક જ દંપતીનું લગ્ન સો વર્ષમાં એક વાર કરાવી શકવા માટે અમે સાધનબૂત થઈએ તો એ પણ અમારી સંસ્થાને માટે ઓછા સંતોષનો વિષય નથી.’

સૌ વિખરાઈ ગયા. સત્યેન્દ્ર હરિહર તથા સુશીલાને પોતાને ત્યાં આગ્રહપૂર્વક તેડી ગયો અને પોતાને ત્યાં કંસાર જમાડ્યા પછી જ તેણે તેમને જવા દીધાં.

❦

❦

❦

પૈસા અને વખત બરબાદ શા માટે કરે છે ?

મીરેક્યુલસ ગ્લાસ

કૈલાસ પર્વતમાંથી મળેલી દૈવી શક્તિ ધરાવતી જડીબુટ્ટીમાંથી આ ગ્લાસ બનાવેલો છે. તેને સુંદર બોક્સમાં રાખેલ છે. આ ગ્લાસથી કાંઈ પણ મનુષ્ય પોતાના ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યની હકીકત જાણી શકે છે. મરી ગયેલાં માનવીઓ સાથે વાતચીત કરી શકાય છે. ગુપ્ત ખજાનો ક્યાં છે તે જાણી શકાય છે અને પ્રેમ, અદાલતમાં કેસ, અમેરીકન ફ્યુચરો, નોકરી, ધંધો, પરીક્ષાનું પરિણામ વગેરેમાં ફત્તેહ મેળવી શકાય છે, તેનાથી સુખ, તન્દુરસ્તી અને વૈભવ મળે છે. આ જગતમાં દુઃખીઓનો તે સાચો સાથી થઈ રહે છે.

ફાયદો ન થાય તો પેકીંગ અને પોસ્ટેજ સિવાય કીંમત પાછી આપવામાં આવશે. દરેકના ખીસાને પોશાય તે માટે કીં નં. ૧ રૂ. ૧૦. નં. ૨ ના માત્ર રૂ. ૩. પરદેશ માટે નં. ૧ શી. ૨૦ નં. ૨ શી. ૬ અગાઉથી મોકલવા. હિંદ માટે પોસ્ટેજ અને પેકીંગ આઠ આના અલગ.

મેનેજર, સ્પીરીચ્યુઅલ બુરો-દેવલાલી કેમ્પ.

પ્રકરણ ૬૭મું

જ જ

સમરસ દાંપત્ય

જ

સુશીલા અને તેનું મંડળ જ્યારે રાણીપુરમાં પ્રવેશ્યું, ત્યારે સૌથી પહેલાં તો ગોમતી જ સૌના કુતૂહલનો વિષય બની. જીવરામ પુરાણી સાથે તે નાસી ગએલી, તેને સુશીલા ક્યાંથી શોધી લાવી, જીવરામ ક્યાં ગયો, ગોમતી દુઝળી કેમ પડી ગઈ છે, તેના મ્હોં ઉપર ગ્લાનિ પ્રસરી જવાનું કારણ શું છે, એ વંદી ગએલી ભોળામ્હોને સુશીલાએ પાછી આણીને પોતાની સાથે કેમ રાખી, એ બધા પ્રશ્નોએ કુતૂહલપ્રિય ગ્રામ્યજનોમાં ચકચાર જગૃત કરી. કાંઈ કાંઈ પડોશીઓએ આવીને સુશીલાને ગોમતી સંબંધી પ્રશ્નો પણ કર્યા. સુશીલાએ તેમને જવાબ આપ્યો: ‘ગોમતી મારી લાબી છે; તેની ઇચ્છા થઈ ત્યારે તેણે ધર છોડ્યું હતું; હવે તેની ઇચ્છા મારી સાથે અહીં રહેવાની થઈ છે એટલે હું તેને પાછી લાવી છું. એની ચિંતા બીજાઓએ કરવાની કરી જરૂર નથી.’

એક વધુ દિવસ ગયો અને જ્યારે લોકોની જાણમાં આવ્યું કે સુશીલાની સાથે આવેલો તેનો પતિ એ પ્રાણજીવન નથી પણ હરિહર નામનો કાંઈ પ્લાહણ્ય છે, ત્યારે તો વળી ગામમાં ખૂબ ચકચાર ચાલવા લાગી ! સુશીલાની માતાના મૃત્યુપ્રસંગે જેઓ અલડાવા પણ આવેલાં નહિ, એવાં સ્ત્રીપુરુષો પોતાની કુતૂહલવૃત્તિને સંતોષવાને કાંઈ કાંઈ બહાનાં કાઢીને સુશીલાને ઘેર આવી હરિહરને જોઈ જતા ! સુશીલા તેમના એ વર્તનનો મર્મ સમજતી, પણ તેને એ સંબંધે કાંઈ પૂછવાની કાંઈની હિંમત ચાલતી નહિ ! એક માત્ર નાનચંદ વૈદ્ય ખાસે

સુશીલાએ દિલ ઓલીને બધી વાત કહી, અને તેની વાત સાંભળી રહ્યા પછી નાનચાંદ એ દંપતીને આશીર્વાદ આપીને ઘેર ગયો.

પાર્વતીને કાષ્ટ પિછાણતું નહિ પણ પંદરેક દિવસ પછી પાછી આમમાં અફવા ઉઠી કે પોપટલાલ માસ્તર અને પાર્વતી પુનર્લગ્ન કરવાનાં છે.

આ પ્રમાણે ઉપરાઉપરી રોમાંચકારી ચકચારથી એક મહિના સુધી રાણીપુર હીલોળે ચડેલું જ રહ્યું. કાષ્ટ કારમા બનાવમાં બ્યાંસુધી જનતાને નવીનતા લાગે છે, ત્યાંસુધી તેને તે કુતૂહલ લાગે છે. એ નવીનતા જ્યારે નિત્યની બને છે, ત્યારે તેમાં કાષ્ટને કુતૂહલ લાગતું નથી. એ જ પ્રમાણે રાણીપુરની જનતામાં પણ બન્યું. સુશીલાને રાણીપુરમાં આવ્યાને એક માસ થયો. એટલે બધી ચકચાર શાન્ત થઈ, લોકોની કુતૂહલવૃત્તિ થાળે પડી, ટીકાકારોનાં મ્હોં માંહોમાહે વાગ્યાણુ ફેંકીને થાક્યાં, અણુગમાથી ચઢેલાં દેખાતાં મ્હોં પરની રેષાઓ વાંકી મટીને સીધી થવા લાગી; સુશીલા અને હરિહર એ બધા વાતાવરણના માત્ર શાન્ત દૃષ્ટાઓ બની રહ્યાં હતાં. એ એક માસ તેમણે કેવળ નિષ્ક્રિયતામાં જ ગાળ્યો હતો.

પણ એ એક માસ સુશીલા અને હરિહરના દાંપત્યજીવનમાં તો અનેરો જ હતો. સુશીલા અને પ્રાણુજીવન તરીકેના દાંપત્ય જીવનમાં સુશીલાની જે સમરસતા હતી, તે સમરસતા હરિહરની નહોતી; તે ચોતાના મનની દ્વિધાસ્થિતિને ટકાવવા મથતો છતાં સુશીલાની સમરસતાના આકર્ષણથી દ્વિધાસ્થિતિને વિસરી જતો; હવે એ સમરસમતાનો લ્હાવો કેવળ નિર્મળ સ્વરૂપમાં તે લઈ શકતો હતો. તેના જીવનની એ મૂલ્યવાન ઘટિકાઓ હતી, અપૂર્વ અનુભવ હતો, ચિત્તનો અનુપમ વિકાસ હતો, આત્મા આત્માના ઐક્યના અનુભવની વિરલ પળો હતી. સુશીલા અને હરિહર, એ બેઉ પ્રેમરસનાં તૃપ્તાતુર

ચાતકોની વર્ષાઋતુનો એ માત્ર પ્રારંભ હતો: તેઓ એ રસને સમાન રીતે પીતાં ધર્યાં ધરાતાં નહિ.

‘ સુશીલા ! તું હવે મને દેવમાંથી મનુષ્ય ક્યારે બનાવીશ ? ’ હરિહરે પૂછ્યું.

સુશીલાએ સ્મિત કરીને પૂછ્યું: ‘ એમ કેમ કહો છો ? ’

‘ ત્યારે શું કહું ? તેં મને દેવ બનાવીને આ ગૃહમંદિરમાં પૂરી રાખ્યો છે. તું મારાં દર્શન કરીને રાચે છે, મને પૂછીને નાચે છે ! મને એ હવે ગમતું નથી. ’

‘ મનુષ્ય દેવત્વને ઝંખે છે, તમે મનુષ્યત્વને ઝંખો છો ! કેવી અજબ વાત છે ? ’

‘ ના, મારે હવે મનુષ્ય બનવું છે. મારા દેવત્વનો અંત આવે એવું હવે કર. મને મનુષ્ય થવા દે. ’

‘ તમે કેવી રીતે મનુષ્ય થશો ? ’

‘ મેં તને ચાણોદમાં જ કહ્યું હતું કે હું સુસ્ત બેસી રહેવાનો નથી. મને ઉદ્યમ જોઈએ છે. ’

‘ એ મને ખબર છે. તમને હું વહેલી-મોડી ઉદ્યમ આપવાની જ છું. પાધરમાં એક મકાન બાંધવાનું છે. ત્યાં એક નિશાળ રાખવાની છે અને નાનું ગૃહઉદ્યોગાલય બનાવવાનું છે. રાણીપુરના લોકોને ત્યાં ગૃહઉદ્યોગ શીખવવા છે, તે ચલાવવા છે અને તેમાંથી જ રાણીપુરની હાસ પામેલી સંપત્તિને પાછી લાવવાની છે. આ મારો મનોરથ છે, પણ તે ઉતાવળે પાર પડે તેવો નથી. ત્યારે ઉદ્યોગાલય સ્થપાશે, ત્યારે તમને તેમાં જોઈએ તેટલું કામ મળશે. ’

‘ એ તો મહિનાઓ અને વર્ષો પછીની વાત; પણ અત્યારે શું ? ’

‘ અત્યારની સ્થિતિ વિલક્ષણ છે. રાણીપુરના લોકોની આપણે ઉન્નતિ કરવી છે, પણ આપણા ઉપર તેમનો અણુગમે છે; આપણે

તેમના હાથમાં સોનાનો ટુકડો આપીએ, તો પણ તેઓ આપણી પાસેથી તે ન લે, એવી અત્યારની તેમની મનોવૃત્તિ છે. એ વૃત્તિ સમતોલ અને તે માટે હજી થોડો કાળ જવો જોઈએ, અને તે પછી આપણે તેમની વચ્ચે રહીને તેમને માટેની કલ્યાણકારક પ્રવૃત્તિ આદરી શકીશું. ’

હારહર થોડી વાર વિચારીને બોલ્યો: ‘ પણ એ રાહ જોઈને ક્યાંસુધી બેસી રહેવું ? નિશાળ તો ચાલે છે જ. થોડા દિવસ છોકરાઓની હાજરી ઓછી રહી, પણ પછી પાછી હાજરી વધતી જાય છે. અને ઉદ્યોગાલય તો જ્યારે સફળ થાય ત્યારે ખર્ચ. હું પૂછું છું કે જે કાંઈ આપણી ખેતી છે, તે આપણે કેમ હાથમાં ન લેવી ? ’

‘ પણ તેથી તમને શું કામ મળશે ? ’

‘ ધણુએ ! ’

સુશીલાએ હસીને પૂછ્યું: ‘ શું તમે હજી હાંકીને ખેતર ખેડો ? ’

‘ હા, એમાં વાંધો શો ? અત્યારે જમીન ખેડવા ભાગથી અપાય છે, તેને બદલે ધરની ખેડ કરી નાંખવાથી બહુ લાભ થશે. મારો વિચાર તો એ ખેતીને સુધારીને ખીલવવાનો છે. રાણીપુરના ખેડુ-તોને તેથી ધણુ શીખવાનું મળશે, અને વખત જતાં આપણાં ખેતરો જ ખેતીની શાળા જેવાં બનશે. ’ હરિહરે પોતાનો મનો-ભાવ દર્શાવ્યો.

સુશીલા વિચારમાં પડી ગઈ, આ વિચાર તેને કેાઈ દિવસ આવ્યો નહોતો, પરન્તુ તે વિચાર સાચો અને ઉપયોગી હતો. પોતાની બાપદાદાની જમીન ઉપર ‘ ખેતીની શાળા ’ ખીલી નીકળી હોય, તેમાં જત જતનાં પાકો ઉગી નીકળ્યા હોય, તરેહ તરેહનાં ખાતર પુરાઈ રહ્યાં હોય, નવી-નવી જતનાં ઓજરો ખેતરમાં વપરાઈ રહ્યાં હોય, ખેડુતો

તે જોઈને નવું નવું શીખી પોતાના ખેતરોમાં અખતરાઓ કરતા હોય, રાણીપુરના ખેડૂતો ખેતી ખીલવીને આખાદ બનતા હોય, એવું સુખદ ભાવિસ્વપ્ન તે પોતાનાં અંતઃશક્તિઓથી જોવા લાગી, તેણે વિચારીને જવાબ આપ્યો :

‘ તમને એ કામ ફાવે, તમને તેનો ઉમંગ હોય, તમારાથી એ બધા કામકાજની સંભાળ લઈ શકાય તેમ હોય, તો તે માટે મારી ના નથી, ખુશીથી એ કામનો આરંભ કરો. ’

સમ અને સુખી દાંપત્યજીવનનું એક વિશિષ્ટ નિહાન-કારણ છે. છે. પતિ અને પત્ની ઉભયની મૂલ્યાંકનદષ્ટિ જો સમાન હોય, તો તેઓનું વાતાવરણ હમેશાં પ્રોત્સાહક અને રસભર્યું રહ્યા કરે છે. દંપતીના જીવનના મતભેદો કે જેથી કલહ, કટુતા અને ગુણ-સ્વભાવનાં કન્ઝેડાં જન્મે છે તેનું કારણ ઉભયની મૂલ્યાંકનદષ્ટિની વિષમતા હોય છે. હરિહર અને સુશીલાની મૂલ્યાંકનદષ્ટિમાં એ વિષમતા નહોતી. હરિહરના પ્રત્યેક વિચારને સુશીલા અને સુશીલાના પ્રત્યેક વિચારને હરિહર હમેશાં મળતાં જ થતાં, એમ તો નહોતું; ખેડના વિચારોમાં ઘણી વાર સમાનતા હોતી, ત્યારે કાંઈવાર અસમાનતાએ દેખાતી; પરંતુ મૂલ્યાંકનદષ્ટિની સમાનતાને કારણે બેઢિ એક-ખીજનાં દષ્ટિ-બિંદુઓને સમજી લેતાં અને એકેમાં પોતાના દષ્ટિબિંદુ માટેનો દુરા-અહ ન હોવાથી તથા ખીજના દષ્ટિબિંદુની કદર કરવા જેવી ઉદારતા હોવાથી મતભેદ છતાં તેઓની વચ્ચે વિખવાદ જન્મતો નહિ. આ એક જ ચાવીથી તેમના મનનાં બંધ દારો જ્યારે જ્યારે ઉધકતાં ત્યારે ત્યારે તે વાટે સુખ તથા સંતોષની નિર્મળ વાયુલહરી આવીને તેમના જીવનહર્મ્યમાં પ્રસરી રહેતી.

વર્ષાઋતુ પૂરી થઈ હતી અને રાણીપુરનાં સુશીલાનાં ખેતરો પાકથી ભરચક બન્યાં હતાં; હવે તો આવતી ખેતીની મોસમ માટે જ તૈયારી કરવાની હતી. હરિહરે તે માટેનો ઉદ્યમ ખીજ દિવસથી જ

શરૂ કર્યો. તેણે ખેતરોની મુલાકાત લેવા માંડી. કેવા કેવા પાક ઉગે છે, દર વર્ષે એક જ પાક ક્યાં ક્યાં ખેતરોમાં ઉમાડવામાં આવે છે, પારાદરતી પાકનો ફેરફાર ક્યાં ક્યાં ખેતરોમાં કરવો પડે છે, તેનાં કારણો શાં છે, ખરાબ જમીન કઈ છે, કસ ઓછો થવાનાં કારણો શાં છે, એ બધું તેણે ખેતરો જોમને ભાગે ખેડવા આપેલાં તેમની પાસેથી જાણવાનું શરૂ કર્યું. દીવાળી સુધી તો તેણે એ અભ્યાસ જ કર્યો. પછી તે એક વાર વડોદરે ગયો અને ખેતી સંબંધી કેટલાંક પુસ્તકો લઈ આવ્યો. તેણે તે વાંચવા માંડ્યાં. રાણીપુરના ખેડૂતો હસવા લાગ્યા કે, આ પ્લાહણુ ચોપડીઓ વાંચીને કેવોક ખેડૂત થાય છે, તે હવે જોઈશું !

પણ એવી ટીકા કે હાંસીથી હરિહરનો ઉત્સાહ ભાંગે તેમ નહોતું. પુસ્તકમાંથી મેળવેલી માહિતી ઉપરથી તેને જણાયું કે ખેતરોનો પાક સુધારવા વધારવા માટે કેટલેક અંશે ખેડૂતોનું અજ્ઞાન, કેટલેક અંશે ખેડનાર પાસેનાં નાણાંનો અભાવ અને કેટલેક અંશે ખેતી માટેની ખામીભરી સામગ્રી જવાબદાર છે. હરિહર એ બધી ખામીઓ દૂર કરી શકે તેમ હતું. માત્ર ત્રણ ખેતરો જ પસંદ કરીને તેણે નવા વર્ષની ખેતીમાં સુધારો કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. એક વાર તે વડોદરેથી સત્યેન્દ્રની લાગવગ લગાડીને એક ખેતીના નિષ્ણાત અમલદારને પોતાને ત્યાં આગ્રહપૂર્વક તેડી આવ્યો અને તેની પાસે ખેતરોની તપાસ કરાવીને ક્યાં ક્યાં ખેતરોમાં શું વાવવું, કયું ખાતર નાંખવું, કેટલું ઊંડું હળ ઉતારવું, નવા પાકના અખતરા કેવા કરવા, પાકને પોષે એવી કઈ તરકારી અને છોડ ઉછેરવા, એ બધું નક્કી કર્યું અને તે માટેની તૈયારી શરૂ કરી દીધી. વંશપરંપરાથી એક જ રીતે ખેતી કરતા આવેલા ખેડૂતો આ દોહડાપણુવાળી ખેતીની હાંસી કરતા, ખેતરોમાં ધાસ સિવાય કશું ઉગવાનું જ નથી એવું ભવિષ્ય પણ ભાખતા અને પોતાના ડહાપણુ તથા અનુભવની ખુમારીમાં હરિહર તથા તેના યત્નો ઉપર તુચ્છ દષ્ટિ ફેંકતા. હરિહર તે જાણતો, પણ તેથી તે નાહિંમત

થતો નહિ. તેણે નવા બળદો લીધા, જૂના જે ખેડૂતો જમીન ખેડતા તેમાંથી જેમની ઇચ્છા હતી તેમને પગાર અને ભાગથી રાખ્યા, ખેતીની સામગ્રી કેટલીક નવી વસાવી અને કેટલીક સુધરાવી. એક લોખંડી હળ પણ મંગાવ્યું. હુતાશણી ગધ અને ચૈતરનો વાયરો વાયો એટલે ખેતરના બધા પાક ઉપડી ગયા અને નવી ખેતીનો પ્રારંભ પણ થઈ ગયો.

બીજી બાજુએ સુશીલાએ ગામના પાધરમાં પોતાની કેટલીક પડતર જમીન હતી તે ઉપર એક મોટું મકાન બંધાવવા માંડ્યું. અત્યારે તો પોતે નિશાળ બંધાવે છે એમ જ તે કહેતી, પરંતુ પાછળથી તેમાં જ ઉદ્યોગાલય સ્થાપવાનો તેનો ઇરાદો હતો. સુશીલાનું ઘર ગામને છેવાડે આવેલું હતું અને પાધરના જે ભાગમાં મકાન બંધાવું હતું તે ભાગ રહેવાના મકાનથી બહુ દૂર નહોતો એટલે ઘર અને શાળા બેઉ નજીક પડે તેમ હતું. એ છ માસના અરસામાં લોકોનું બધું કુતૂહલ અને અણુગમો ઓસરી ગયાં હતાં અને હવે તો સુશીલાએ ધાર્યા પ્રમાણે લોકોનો માનસિક અસ-હકાર સારી પેઠે ઓછો થઈ ગયો હતો.

સુશીલાની પવિત્ર છાયામાં ગોમતી અને પાર્વતીના સંસ્કારો પણ સુધરતા જતા હતા. એક વાર પાર્વતીનો પિતા તેની ખર્ચર કાઢવા રાણીપુર આવ્યો હતો, પરંતુ જ્યારે તેણે જોયું કે પાર્વતી અહીં સુખી છે, તેને સારી પેઠે ગોઠે છે અને તે સુશીલાની પાસે રહેવાથી જ સુધરશે, ત્યારે તેણે તેને પાછી ઘેર લઈ જવાની વાત જ કાઢી નહિ. ગોમતીનો મનોવિકાર હવે પશ્ચાત્તાપના અભિમાન બળીને ભસ્મ થઈ ગયો હતો એમ કહીએ તો ચાલે. એક વખત એવો હતો કે ગોમતી પોતાના ઉત્સાહથી ગૃહના વાતાવરણને ભરી દેતી; આજે તેના વદન પરની રેખાઓ શાન્ત રીતે ચમકતી અને સુશીલાની પ્રવૃત્તિઓમાં રસ લઈને પોતાના મનનું પોષણ કરતી.

કીસ્ટલ ગેઝીંગથી ભવિષ્ય

ચેતતા નર સદા સુખી હોય જ.
માટે તમે તમારા ભવિષ્યના સંબંધના
જેવા કે પ્રેમ, ધંધો, મીત્રો કે શત્રુ,
જીવનનાં સુખદુઃખ, પ્રમેશન, અચાનક
ધનલાભ, આપસમાં કલેશ, લમ, સંતતી તેમજ તમારા કોઈ
ગુંચવણુભરેલા પાંચ સવાલો બંધ કવરમાં લખી મોકલો.
સવાલના જવાબ તમારા કવર સાથે ફક્ત રૂ. ૧-૧૦-૦ ની
વી. પી. થી આપવામાં આવશે. સાથે તમારા નડતા મહોનું
તથા કોઈ તકલીફનું નીવારણ બતાવવામાં આવશે.
આજે જ લખો :—

પ્રોફેસર જૈહરી (૧૧૪) દેવલાલી.

ગર્ભ રહે તો અટકાવવા

“રાહુત” દવા ત્રણ જ દિવસ ખાઈ લેવાથી જાંઘી-
ભરમાં ગર્ભ રહેતો નથી. માસીક ચાલુ, કશું જ નુકશાન નહિ.
દાકતર વૈદોની અજમાવેલી દવા. દવા સાથે ગેરન્ટીપત્ર મોકલ-
વામાં આવે છે. કી. રૂ. ૫-૮-૦ પરદેશ રૂ. ૬૨.

બંધ માસીક માંદગી

ફક્ત ત્રણ જ દિવસની અંદર ‘ટ્રીનાટ’ ગોળીઓથી
ચાલુ થાય છે. માસીક અડચણની કોઈ પણ ફરીયાદ માટે
રૂબરૂ મળે. દવા સાથે ગેરન્ટીપત્ર આપવામાં આવે છે.
કી. રૂ. ૫-૮-૦ પરદેશ રૂ. ૬૨.

ડો. એસ. એચ. ખાન.

૪૨, બી. બી. ચર્ચગેટ રડ્ડી, કોટ, સુબંધ. ફોન ૨૧૩૪૩.

પ્રકરણ ૬૮મું

✽

✽

જીવન-સુવાસ

✽

સુશીલા અને હરિહર સાથે હવે દેવકારને કશાય સંબંધ રહ્યો નહોતો, છતાં એક કારણવશાત્ દેવકારને રામજીને રાણીપુર મોકલવો પડ્યો હતો. શેરોનાં સર્ટિફિકેટ હરિહરના નામ પર-પ્રાણજીવનના નામ પર ચઢી ગયાં હતાં, તે સર્ટિફિકેટો પાછાં દેવકારના નામ પર ચડાવ્યા વિના ચાલે તેમ નહોતું; આ કારણથી શેર-ટ્રાન્સફરના ફોર્મ ઉપર હરિહરની સહી લેવાને દેવકારે એક ચીઠી લખીને રામજીને રાણીપુર મોકલ્યો હતો. રામજીને સુશીલા તથા હરિહરે આદર આપીને એક દિવસ રાખ્યો હતો અને હરિહરે ફોર્મ ઉપર તુરત સહી કરી આપી હતી. રામજી એ ફોર્મ લઈને પાછો નડીયાદ આવ્યો હતો, ત્યારે તેણે સુશીલા અને હરિહરના સુખી સંસારની ઉપલક્ષ વાત દેવકારને કહી હતી. રામજી કાંઈ લાંબી દૃષ્ટિવાળો કે જાંઠું સમજે તેવો નહોતો એટલે જેટલું તે સમજ્યો હતો તેટલું તેણે પોતાની બાપામાં દેવકારને કહ્યું હતું. પણ તે તો હરિહર અને સુશીલાના સંસારના પ્રારંભના દિવસો હતા. તે વખતે ગામમાં તેમની પ્રત્યે તિરસ્કાર વ્યાપ્યો હતો. એક સુસ્તીમાં દિવસો ગાળતાં હતાં, એક પરસ્પર સંતુષ્ટ અને સુખી હતાં એવું રામજી પોતાની દૃષ્ટિએ સમજી શક્યો હતો અને તેણે એ વાત દેવકારને કહી હતી. દેવકારે ઉદાસીનતાપૂર્વક એ વાત સાંભળી હતી અને એક જાંડો નિઃશ્વાસ મૂક્યો હતો.

એ પ્રસંગને હવે આઠ-દસ માસ વીતી ગયા હતા. એક વાર સાંજે જન્મના બહારથી આવી અને આવતાં વેંત દેવકાર પાસે ગઈ.

દેવકાર તે વખતે ધીરે ધીરે 'શિવપુરાણુ' વાંચતી હતી અને ગંભીરતાથી હવે પાસે બેઠા બેઠા શૂન્ય ચિત્તે સાંભળતા હતા. જમના દેવકાર પાસે બેસીને બોલી :

‘બા, એક નવી વાત કહું.’

‘શું છે વાર ?’

‘કહે છે કે સુશીલાએ રાણીપુરમાં એક નિશાળનું મકાન બંધાવવા.....’

હવેજ એકદમ ગર્જના કરતા બોલ્યા : ‘મૂળી મરને હવે ! તારે વળી એ નનામીનું શું કામ છે કે તેની વાતો કરવા આવી છે ?’

જમના એકદમ ખસ્યાણી પડી ગઈ અને ચૂપ બની. જમનાને નિરાશ થએલી જોઈને દેવકારને ય વસમું લાગ્યું, પણ હવેજના ગુસ્સાથી તે પણ ડઘાઈ ગઈ હતી, એટલે કશું બોલી નહિ અને ‘શિવપુરાણુ’ આગળ વાંચવા માંડ્યું. જમના પણ લાગણીશૂન્ય ચિત્તે તે સાંભળતી બેસી રહી.

અધ્યાય પૂરો થયો એટલે હવેજ હઠીને બહાર ચાલ્યા. દેવકાર પોથી બાંધતી બાંધતી બોલી : ‘જમના ! તારા સસરાને હવે સુશીલાનું નામ સાંભળવુંય ગમતું નથી; પરંતુ તારે જે કંઈ કહેવું હોય તે કહે, મારે સાંભળવું છે.’

દેવકારના સહાનુભૂતિના ઉદ્ગારથી જમનાની આંખોમાં આંસુ આવ્યાં. થોડી ક્ષણ રહીને તે બોલી : ‘આપણને સુશીલા સાથે હવે કશો સંબંધ રહ્યો નથી તે હું જાણું છું, પણ તેની કંઈ વાત હોય તો તે સાંભળવાનું મન ના થાય ?’

‘થાય, થાય; મનેય સાંભળવાની ઇચ્છા થાય છે ને ! તે જે કંઈ સાંભળ્યું હોય તે કહે.’

જમના બેલી : ‘ આજે મેં એવું સાંભળ્યું કે સુશીલાએ રાણી-પુરમાં એક નિશાળનું મકાન બંધાવવા માંડ્યું છે, જેમાં સુશીલાએ સ્થપિલી નિશાળ બેસશે અને તેના બીજા ભાગમાં એક નાની ઉદ્યોગશાળા ચાલશે. તેમાં ગામના જે લોકોને નાના-નાના ઉદ્યોગ શીખવા હશે તે શીખવશે, અને નવરી મોસમમાં બેઠૂતોને તેથી ઘણું અને કમાણી બેઠું મળશે. ’

‘ બાપના પૈસાનો ઉપયોગ તો સુશીલા સારો કરી જાણે છે. બીજું કંઈ ? ’

‘ હા, કહે છે કે હરિહરે ઘરની બેતી કરવા માંડી છે અને નવી સુધરેલી રીતે એવા તો નવા નવા પાક ઉગાડ્યા છે કે ગામના લોકો અક્ષિત થઈ ગયા છે ! હજી તો થોડાં જ બેતરમાં તેણે એવી બેતી કરી છે, પણ આવતી મોસમમાં તે વધારે બેતરમાં એવી બેતી કરવાનો છે. ગામના જે બેઠૂતોને એવી ઢબે બેતી કરવી હોય તેને તે શીખવવાનો પણ છે. એક વાર તો વડોદરાનો એક સરકારી અમલદાર આવેલો તે બેતી બેઠને બહુ રાજી થયો અને તેણે હરિ-હરને બેઠતી બધી મદદ આપવાનું કહ્યું. ’

‘ એ પણ હેંશિયાર છોકરો નીકળ્યો. સસરાની બેતીની આવક વધારી. ’

‘ એમ નહિ, બા. એ બધી આવક તો પેલી નિશાળ અને ઉદ્યો-ગશાળાના કામમાં વપરાવાની છે, એટલે એ તો બધો લાભ તેને પોતાને નહિ મળવાનો પણ ખરી રીતે ગામલોકોને જ મળવાનો. પહેલાં તો ગામલોકો આ બેઠું પર ખૂબ ચીડાયાં હતાં. પણ હવે તેમનાં મ્હોંફાટ વખાણુ કરે છે. ’

‘ કરેજ ને. સારા કામનાં વખાણુ કાણુ ન કરે ? પણ આ બધું તને કાણુ કહ્યું ? ’ દેવકારે પૂછ્યું.

‘ હિંચકર કાકા પેલાં દયાકાકીને વાત કહેતા’તાં. તેમણે વળી ક્યાંકથી સાંભળી હશે: તેમની પાસેથી મેં એ વાત સાંભળી. ’ જમનાએ કહ્યું.

દેવકાર આ સાંભળીને કેટલીક વાર સુધી વિચારમાં બેસી રહી અને વિચારને અંતે બોલી: ‘ જમના ! આ જીંદગીમાં જેવી જેની લહેણ-દેણી હોય છે તેવું તે લે છે-દે છે. જોને, મારા પ્રાણ પાસે સુશીલા પોતાના નસીબમાં કાંઈ લહેણું લખાવીને નહિ લાવી હોય, ત્યારે હરિહર પાસે લહેણું લખાવીને લાવી હશે. તેનું સુખ આવજ તે ભોગવી રહી છે. હરિહરના ભાગ્યમાં એવી સદાયરણી અને શાણી સ્ત્રીનું સુખ લખ્યું હશે એટલે તે પણ તે ભોગવે છે. આપણે એ બેઉના સુખનાં નિમિત્તરૂપ હોઈશું, એટલે અદ્ભુત રીતે આપણે ત્યાં બેઉનો યોગાનુયોગ બન્યો; તેમ ન હોય તો મારા પ્રાણનું કારમું મોત કેમ થાય, હરિહર મારા ધરમાં હોય ક્યાંથી, તે એવો સજ્જન નીવડે કેમ, સુશીલાના ચિત્તમાં એ વસે કેમ, અને હરિહરનો ધનનો મોહ છૂટે કેમ ? વળી રાણીપુરના લોકાના ભાગ્યમાં તેમના જમીન-દારની પુત્રીને હાથે જ તેમનું હિત થવાનું લખ્યું હશે, એટલે પોતાના આપની બધી મીલકત બીજી રીતે નહિ વાપરતાં આવી રીતે લોકાના હિતને માટે જ વાપરવાની સદ્બુદ્ધિ તેને સૂજી. કેમ, જમના ! હું કહું છું તે વાત બરાબર નથી ?’

‘ સાચું કહો છો બા. પણ આનું કાંઈ મારા સસરાને મોટે ન બોલશે, નહિ તો એ બહુ જ ચીડાઈ જશે. ’

‘ હું બધુંય સમજું છું. સુશીલા દીકરાની વહુ હતી એટલે તેના આવા કાર્ય માટે આપણે તેને તિરસ્કારીએ, પણ દીકરી હોય તો ? ’

‘ તોય, મારા સસરા જેવો તો તેનું મ્હોં ન જૂએ, કાકી ! જીવતાં-જીવત તેના નામનું સ્નાન કરી નાંખે ! ’ જમનાએ પોતાના સસરાના સ્વભાવ માટે અભિપ્રાય આપ્યો.

‘ એ તો લોકાને બતાવવા માટે; પણ દિલમાં તો પેટની દીકરી માટે લાગણી હોય જ હો ! હું માનું છું કે લાગણીવાળાં માબાપ

જેવી દીકરીને ય મરતાં મરતાં કાંઈક આપતાં જવાની-છાની રીતે તેને મદદ કરવાની લાગણી ધરાવ્યા વિના ન રહે !'

જમના જરા વિચારીને બોલી : ' એ સાચું છે હો. આપણો ધણો-અરો વહેવાર લોકદેખાડા માટેનો જ હોય છે.'

' હવે તું સાચું સમજી. ' એમ કહી દેવકાર ઉઠી અને જમના પથ્થુ ધરકામે વળગી.

સુશીલા અને હરિહરની જીવનચર્યાની તથા તેમના લોકહિતકારક પ્રયોગની વાતો આ પ્રમાણે નડીયાદમાં જ પહોંચી નહોતી; આસ-પાસના બધા પ્રદેશમાં તે પ્રસરી હતી. પછી તેમના સમરસ દાંપત્યની અને સંતુષ્ટ સંસારવહનની વાત ધીમી ધીમી પ્રસરી હતી, પરંતુ તેમાંય લોકોની કિંચિત્ કુતૂહલવૃત્તિ તો દેખાતો જ. સમાજના પ્રત્ય-લિત વ્યવહારની વિરૂદ્ધ થએલા લક્ષ્મણી સફળતા માટે શંકાશીલ મનોવૃત્તિને આવું સંતુષ્ટ સંસારવહન કુતૂહલરૂપ બને તેમાં કાંઈ નવાઈ નથી; પરંતુ ત્યારપછી હરિહર તથા સુશીલાની લોકહિતકારક પ્રવૃત્તિની વાતો જેમ જેમ પ્રસરવા લાગી અને તેને લગતી દૂંકી અજરો વર્તમાન પત્રોમાં પણ આવવા લાગી, ત્યારે જનતાનું લક્ષ તેમની તરફ વિશિષ્ટ રીતે આકર્ષાયું. સંશયઘ્ન અને કદાચહી મનોવૃત્તિવાળા મનુષ્યોને તો આવી સુચરિત વ્યક્તિઓના સત્કાર્યમાંય દંભ કે અપવિત્રતાની ગંધ જ આવે છે, પરંતુ જનતામાં જે કાંઈ થોડી સમજી અને તટસ્થ વ્યક્તિઓ હોય છે, તેઓ વ્યક્તિઓ ઉપર નહિ પણ વ્યક્તિઓનાં કાર્યો ઉપર જ દૃષ્ટિ કરે છે અને તેના સારા માધ્યમોને પ્રશંસે છે કે અવગણે છે. આવી વ્યક્તિઓમાં સુશીલા અને હરિહરની લોકોપકારક પ્રવૃત્તિની પ્રશંસા થવા લાગી હતી, અને એ પ્રશંસાની પાછળ તેમના લક્ષ્મણી લોકવિરૂદ્ધતા તથા વિલક્ષણતા ઢંકાતી જતી હતી. રાણીપુરની જનતામાં જે કાંઈ લોકલાગણીનું પરિવર્તન વહેલું થયું હતું તે નડીયાદમાં જરા મોડું થવા લાગ્યું હતું, અને તેથી વધારે દૂરનાં ગામોમાં તો તેથી ય મોડું થવા લાગ્યું હતું,

સુશીલા અને હરિહરના પ્રયોગોની વાત જાપાના પાના ઉપર ચડવાથી ગુજરાતની જૂદી જૂદી લોકોપકારક સંસ્થાઓના કાર્યવાહકોનું ચિત્ત તે તરફ આકર્ષાયું. તેમના પ્રયોગો હજી કેવળ પ્રાથમિક દશામાં હતા, છતાં કાંઈને તેમાંથી શીખવાનું મળે તેમ હતું, તો કાંઈને પોતાના અનુભવનો લાભ એ ઉગતી સંસ્થાને આપવાનું મન થતું; આથી એવા કાર્યવાહકો કાંઈ કાંઈ વાર રાણીપુરમાં ઉતરી પડતા, એ નવા પ્રયોગોનો અભ્યાસ કરતા, પોતાની દૃષ્ટિએ કાંઈ ત્રુટિ સૂઝે તો તે તરફ આંગળી ચીંધતા અને એ રીતે કાંઈ આ પ્રજાસેવક દંપતીને કાંઈ શીખવી જતા, તો કાંઈ તેમની પાસેથી કાંઈક શીખીને પણ જતા. આથી સુશીલા અને હરિહરના અંતરમાં કાર્ય પરત્વે પ્રેમ અને ઉત્સાહ જાગૃત થયા અને તેમની પ્રવૃત્તિ વધારે વેગવતી બનવા લાગી, તેમ તેમ રાણીપુરના લોકોની તેમની પ્રત્યેની માનવૃત્તિમાં પણ વધારો થવા લાગ્યો.

એક બાળુએ શાળાનું મકાન પૂરું થઈ રહ્યું અને બીજી બાળુએ હરિહરનાં ખેતરો નવા પાકથી લચી રહ્યાં. હજી ખજાનો વખત તો જરા દૂર હતો. પણ જિભા પાક ઉપરથી જ ખેતરો કેટલાં સુંદર પાક્યાં હતાં તે સૌ કાંઈ જોઈ શકતા હતા. હરિહરનો ઉત્સાહ તો માતો નહોતો. નવા મકાનમાં શાળાની શરૂઆત કરવામાં આવે તે દિવસે નાનો સરખો મેળાવડો કરવાની અને તેમાં ગામ-પરગામથી થોડા સહાનુભૂતિ ધરાવનારા ઓળખીતાઓને નોતરવાની પણ તેની ઇચ્છા હતી. આવી રીતે આવેલાઓ પોતાની ખેતીનો સુંદર પાક જુએ એવી પણ તેને અભિલાષા કેમ ન હોય ? સમૃદ્ધતાનો આનંદ પ્રત્યેક મનુષ્યમાં હોય છે જ. એવો મેળાવડો કરવામાં સુશીલાએ સંમતિ આપી અને શરદપૂનમનો દિવસ તે માટે ઠરાવીને એક દૂરેટી નાનચંદ વૈઘની સહીથી જૂદે જૂદે રચળે પત્રો લખી નાંખવામાં આવી. એ આમંત્રણનો એક પત્ર દેવકારને સરનામે પણ આવ્યો.

રૂપ, રંગ, નાત, જાત, ઉંચ, નીચ, ગરીબ, તવંગર ઇત્યાદી

બે કા ર
બની નીરાશ ન
થશે.

છ માસમાં
શિવ ભુ
અને

વેતર કા મ
શાખી લ્યો અને
થોડી મુડીએ બહોળો
નફો મેળવો.
વધુ માટે લખો:—

લેહભાવ રાખ્યા

સિવાય
સચોટ
શિક્ષણ

અપાય છે માટે
અહીં આવો અને
કુશળ કરીગર

બનો:
તા: ક:- દોઢ
આનાની ટીકીટ ખીલી
સંપૂર્ણ માહિતી
મફત મંગાવો.

શાસ્ત્રોક્ત

શિવભુ કળાનું ઉત્તમ
પુસ્તક માસ્ટર કેટર
અથવા હોમ ટેલર
જેની અંદર કોટ, પેન્ટ,
બકીટ, પહેરણ, શર્ટ,
કમળ, બ્રાઉઝ, ઝંપસી,
ફોક, પોલકું, બેબીસુટ,
સદરા વિગેરે વિષયોની
૧૦૦ ચિત્રોની સંપૂર્ણ
સમજૂતી આપેલી છે.
આજે જ મંગાવો.
કિં. રા. ૨-૧૨-૦
પોસ્ટેજ ૦-૭-૦.

છાયા ટેલરીંગ કોલેજ. રાવપુરા, વડોદરા.

ઈનામી કવર

સચોટ ઉકેલ

‘બહુરૂપી’

રા. ૦-૨-૬

‘ઈલસ્ટ્રેટેડ વીકલી’

રા. ૦-૫-૦

‘જન્મભૂમિ’

રા. ૦-૩-૦

આજે જ લખો:

શ્રીમતી મનોરમા,

રાવપુરા-વડોદરા

પ્રકરણ ૬૯મું

પરમ વિશ્વાસનાં પાત્રો

૨૧ રહપૂનમનો દિવસ રાણીપુર માટે ઉત્સવનો દિન હતો.

રહવારથી જ નડીયાદથી ઘોડાગાડીઓમાં મહેમાનો આવવા લાગ્યા હતા, કારણ કે દસ વાગતાં નવી શાળા તથા ઉદ્યોગશાળાનું મકાન ખુલ્લું મૂકવાનો વિધિ થવાનો હતો અને તે માટે ગએલાં આમંત્રણપત્રોને માન આપી નજીકનાં નાનાં-મોટાં ગામોમાંથી આમંત્રિત સજ્જનો આવતા હતા. રાણીપુરના લોકો આ સમારંજને હવે કુતૂહલનો પ્રસંગ માનતા નહોતા, પરંતુ આનંદનો અવસર માનતા હતા. અમદાવાદથી જે-તણ રાષ્ટ્રીય કાર્યકર્તાઓ આવ્યા, આણંદથી એક કેળવણીની સંસ્થાના અગ્રણી આવ્યા, કાંકારની મોટી અંગ્રેજી શાળાના અધ્યાપક આવ્યા, વડોદરાથી સત્યેન્દ્ર વકીલ ખેતીવાડી ખાતાના મદદનીશ અમલદારને લખને આવ્યો, મુંબઈના એક અનાયાત્રમના સેક્રેટરી આવ્યા, ચાણોદથી હરગોવિંદ પંડ્યા આવ્યા. એ જ પ્રમાણે સુરત, ભરૂચ અને રાજકોટથી પણ કાંઈ કાંઈ આવેલા દેખાયા; નડીયાદથી કાંઈ આવ્યું દેખાયું નહિ. દેવકારને આમંત્રણ મોકલ્યું હતું, તે પોતે કિંવા તેની તરફથી કાંઈ આવશે કે નહિ એ સુશીલા અને હરિહરના ચિંતનું સતત ચિંતન હતું. મહેમાનોનો સત્કાર તે બેઉ આનંદભેર કરતાં, પરંતુ તેમની આંખો નડીયાદથી કાંઈ આવ્યું છે કે નહિ તે જાણવાને ઉતાવળે ચોમેર ફરી વળતી.

રહવારે શાળાના મકાનમાં સરસ્વતીસ્થાપનાનો વિધિ કરવામાં આવ્યો હતો અને પાલણોના વેદમંત્રીઓ ચઢ રહ્યા હતા. પ્રહર દિવસ ચડતાં એ કાર્યની પૂર્ણાકૃતિ થઈ એટલે મેળાવડો ગોઠવાયો.

મામના સર્વ વર્ણના લોકો આવ્યા હતા અને જેઓ શાળાના મધ્ય ખંડમાં સમાયા નહિ તેઓ શાળાના આંગણમાં નિરાંતે બેઠા હતા. મધ્યમાં મહેમાનોને સ્થાન આપવામાં આવ્યું; એક બાજુએ સુશીલા, હરિહર, પોપટલાલ, પાર્વતી વગેરે બેઠાં; બીજી બાજુએ મહેમાનો બેઠા. શાળાના એક દ્રસ્ટી નાનચંદ વૈદને પ્રમુખસ્થાન આપવામાં આવ્યું અને મેળાવકાતું કાર્ય શરૂ થયું.

પ્રારંભમાં સુશીલાએ આ શાળાના જન્મ વિષે કેટલુંક નિવેદન કર્યું. પોતાના પિતાની મિલકત પોતાના જ મામના અભણ વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યા આપવા પાછળ વપરાય અને રાણીપુરના જ લોકો ધંધા-ઉદ્યોગમાં આબાદ સ્થિતિ ધરાવતા થાય એ હેતુપૂર્વક ઉપયોગમાં આવે એવો પોતાનો સંકલ્પ તેણે કહી સાંભળાવ્યો.

સુશીલાનું નિવેદન ચાલતું જ હતું, એવામાં કાંઈ ફળવાયલો દેખાતો પુરૂષ આવ્યો. તે બહારગામનો હતો. કાંઈએ તેને ઓળખ્યો નહિ. તે ગુપચુપ સભામાં આવીને બેઠો અને સૌની સાથે તે પણ સુશીલાનું નિવેદન સાંભળી રહ્યો.

પોતાના સંકલ્પને પ્રારંભમાં ઉત્તેજન આપનાર વૈદ નાનચંદ હતા—જે આજની સભાના પ્રમુખ હતા. અનેક પ્રકારના નિરૂત્સાહની વચ્ચે એ ઉત્સાહદીપકના તેજથી ઉત્તેજિત થઈને પોતે આ શાળાનો પ્રારંભ વિદ્યાર્થીઓને પોતાના મકાનમાં બેસાડીને કર્યો હતો, તે માટે એક ચોખ્ખી શિક્ષકની યોજના કરી હતી, પછી વિદ્યાર્થીઓ વધવા લાગ્યા હતા અને મોટી ઉમરના અભણ બેઠૂનો પણ કુરસદને વખતે—રાત્રે કે દિવસે આવીને ભણવાની હોંશ ધરાવવા હતા, એથી ઉત્સાહ ધારણ કરીને પોતે આ મકાન બંધાવ્યું હતું એમ જણાવીને સુશીલાએ નાની ગૃહઉદ્યોગશાળાનો પોતાનો વિચાર પણ જાહેર કર્યો. એ ઉદ્યોગશાળામાં ક્યા ઉદ્યોગો શીખવવા તેનો વિચાર પોતે હજી કર્યો નહોતો, અને એ વિષયના નિષ્ણાત અનુ-

ભાવીઓને અભિપ્રાય લઈને એ પ્રારંભ કરવામાં આવનાર હતો, પરંતુ રાણીપુરના અભણ અને અર્ધશિક્ષિત લોકો અવકાશના વખતમાં ધંધો કરીને કાંઈ વધુ કમાણી કરી શકે, ખેતીના નબળા વરસમાં પણ તેઓ ભૂખે ન મરે અને તેમની ભાવિ પ્રજાને એકલી ખેતી ઉપર જ નિર્ભર ન રહેવું પડે એવો માત્ર મર્યાદિત આશય પોતાનો હતો એમ સુશીલાએ સ્પષ્ટતા કરી.

ખેડૂતોનું સાચું હિત ખેતીની ખીલવણીમાં રહેલું છે, તે માટે રાણીપુરના ખેડૂતોને ખેતીનું પણ વિશિષ્ટ શિક્ષણ આપવાને પોતાના પતિએ શાળાના ટ્રસ્ટમાંનાં ખેતરોમાં સુધરેલી પદ્ધતિએ ખેતીની શરૂઆત કરી છે તે વિષે પણ સુશીલાએ શ્રોતાઓને કેટલીક માહિતી આપી. એ ખેતીનો પહેલા વર્ષનો અનુભવ બહુ ઉત્સાહજનક નીવડ્યો હતો, પાક ઘણો સારો ખીલ્યો હતો, રાણીપુરના ખેડૂતોને પણ હવે તેમાં રસ લાગવા માંડ્યો હતો, તે વાત સુશીલાએ આનંદપૂર્વક નિવેદન કરી. જો ખેતરોનો પાક ઉત્તરોત્તર ખીલતો જશે તો આ ટ્રસ્ટની આવક વધશે અને તેમાંથી શાળા તથા હોમીયોશાળાના અર્થાનો નિભાવ પણ થઈ શકશે અને ખીજી મદદની જરૂર નહિ રહે; છતાં તેની ખીલવણી મોટા પાયા પર કરવી હોય. રાણીપુર ઉપરાંત ખીજાં નજીકનાં ગામોના લોકોને પણ આ સંસ્થા સહાયરૂપ બની શકે તેવી તેની ખીલવણી કરવી હોય, તો આ સંસ્થા વધારે સમૃદ્ધશાલી હોવી જોઈએ અને પોતાનું નાનું સરખું ટ્રસ્ટ તેટલા મોટા કાર્યક્ષેત્રને પહોંચી વળી શકે નહિ એમ જણાવી છેવટે સુશીલાએ સૌને પોતાના કાર્યને આશીર્વાદ આપવાની વિનંતિ કરી.

સુશીલાનું નિવેદન પૂરું થતાં સત્યેન્દ્ર બોલવા ઉઠ્યો. તેણે આ લોકોપકારક સંસ્થાની અને તેના નજીક દેખાતા ઉજ્જવલ ભાવિની પ્રશંસા કરી. હરિહર અને પોતાનો સમગ્રજનસંબંધ કહી બતાવીને તેણે હરિહરના કાર્યની પણ સ્તુતિ કરી.

સત્યેન્દ્રની સાથે આવેલો ખેતીવાડીનો નિષ્ણાત અમલદાર એક દક્ષિણી બ્રાહ્મણ હતો. તેણે હરિહરના અખ્તારાઓમાંથી નવું નવું શીખવાને ગામ લોકોને આમ્રહ કર્યો અને ખેતીની જમીનને વધારે કસદાર બનાવવાને કેવી ખંત તથા ઉદ્યમશીલતા ધરાવવી જોઈએ તે સંબંધે થોડા દાખલા આપીને લોકોને સમજૂતી આપી.

આવેલા મહેમાનોમાંથી પણ જે જણાઓએ આ સંસ્થાને આશીર્વાદ આપીને સુશીલા તથા હરિહરની સેવાભાવી જીવનની સ્તુતિ કરી. ગામડાંમાં કેટલું વિશાળ સેવા ક્ષેત્ર પડેલું છે અને વર્તમાન યુગની સાચી સેવા શહેરો કરતાં ગામડાંમાં વિશેષ થઈ શકે તેમ છે એમ જણાવીને તેમણે પોતાની બેઠક લીધી.

હવે એક પ્રમુખ સિવાય બીજું કાંઈ બોલે તેમ નહોતું. પ્રમુખ બોલવા ઉઠે તે પહેલાં નવા આવેલા અજ્ઞાણ ગૃહસ્થ ઉભા થયા અને બોલ્યા:

‘પ્રમુખ સાહેબ, સુશીલા બહેન, હરિહરભાઈ અને ગૃહસ્થો! આપ કાંઈ મને ઓળખતા નથી એમ હું આપના ચહેરા ઉપરથી વરતી થકું છું. હું આમાં માત્ર સુશીલા બહેન અને હરિહર ભાઈને જોયે ઓળખું છું. જે કે તેઓ મને ઓળખતાં નહિ હોય. હું નડિયાદમાં રહું છું અને એક વકીલ છું. મને અહીં આવવાનું નિમંત્રણ મળ્યું નથી, પરંતુ ધંધાના અંગેની ફરજને કારણે મારે અહીં આવવું પડ્યું છે.’

સૌ આ અજ્ઞાણ વકીલને આશ્ચર્યથી જોઈ અને સાંભળી રહ્યાં. કદાચ ફરજ બજાવવાને આ અજ્ઞાણ વકીલ એકાએક આવી પહોંચ્યો હશે, તે જાણવાને સૌ ઉત્કંઠ બનીને સાંભળવા લાગ્યાં. વકીલે આગળ બોલવા માંડ્યું:

‘તમે કદાચ નહિ જાણતાં હો કે પરમ દિવસે દેવકોરબાઈનું દૂધી માંદગી પછી અવસાન થયું છે.’

સુશીલા અને હરિહર ચમક્યાં. તેમનાં વદન ઉપર કારમી ઢાલી પથરાઈ ગઈ.

‘ આ મેલાવડા પ્રસંગે આવવાનું આમંત્રણ દેવકારખાઈને મળેલું તે વખતે તેમને અહીં આવવાની ઇચ્છા હશે કે નહિ, તે હું જાણતો નથી, જો કે તે દિવસે તેમની તખીયત તો સારી હતી એમ તેમણે લખેલા તેમના વીલ ઉપરથી જણાય છે. આમંત્રણ મળ્યું તે જ દિવસની તારીખે તેમણે પોતાની મેળે પોતાનું વીલ લખીને મૂકી રાખેલું. ત્રીજે દિવસે તે માંદાં પડ્યાં. ત્રણ દિવસ માંદગી ચાલી અને પરમ દિવસે તેમનું અવસાન થયું. મરતાં અગાઉ તેમણે ગંગાશંકર દેવને પોતાના વીલની વાત કહેલી અને એ વીલનો અમલ કરવા માટે માફ નામ સૂચવેલું. હું તેમને મળવા ગયો ત્યારે તો તે અવાચક બની ગયેલાં, પણ પ્રશ્નારતથી તેમણે મને વીલનો અમલ કરવાનું સૂચન કર્યું હતું. ’

‘ તેમની ઇચ્છા મુજબ એ વીલ મને સોંપવામાં આવ્યું છે અને તે હું અહીં લાવેલો છું. આ વીલ પણ તેમની બધી મીલકતનું એક ટ્રસ્ટ જ છે અને તેમાં કેટલીક શરતો છે. એ શરતો મુજબ તેમના એક કુટુંબી ઉદયશંકર ભટ્ટના દીકરાને થોડો રકમ આપવાની છે; ગંગાશંકર દેવે, જમના અને તેમના એક ચાકરને મૃત્યુ સુધી પોષવા માટે એક રકમ અલગ કાઢવામાં આવી છે અને બાકીની બધી સ્થાવર-જંગમ મીલકત એક ટ્રસ્ટ તરીકે હરિહરભાઈ અને સુશીલા બહેનને લોકહિતનાં કાર્યો માટે સોંપવાનું જણાવવામાં આવ્યું છે. ’

‘ હે ! ’ સુશીલા અને હરિહરના મુખનો એ પહેલો ઉદ્ગાર હતો.

‘ ધન્ય ! ’ એ નાનમંદ વૈધના મુખનો બીજો ઉદ્ગાર હતો.

અને અન્ય સૌ કાંઈ આશ્ચર્યનો ચમકારો અનુભવતાં એ વકીલના વદન ભણી જોઈ રહ્યાં હતાં. સેવાભાવી દંપતીના જીવનની સુવાસ

કેટલે સુધી પ્રસરી હતી, તેના વિચારથી તે અનેક શ્રીતાઓ મુગ્ધ બની ગયા હતા. વકીલે આગળ જણાવ્યું :

‘ વીલની સાથે જ આ આમંત્રણ પત્ર હાથ લાગ્યું હતું, તે ઉપરથી મેં જાણ્યું કે આજે જ મેલાવડો થવાનો છે એટલે હું આજે જ આવ્યો અને આ વિગત તમારી સમક્ષ મૂકું છું. અહીં જે નવી વાતો મેં સાંભળી છે તેથી મને આનંદ થયો છે અને હું માનવા લાગ્યો છું કે દેવકારખાઇએ આ દ્રસ્ટ કરવામાં યોગ્ય કહાપણ જ વાપર્યું છે. જનસેવાનાં કાર્યો માટે પોતાની મીલકત આપી દેવી એ સાચી હિંમરતા તો છે જ, પણ મીલકત તેવા કાર્ય માટે કાને સોંપવી જોઈએ તે સવાલ ઘણી વાર ગુંચવણ ભરેલો બને છે; પરંતુ દેવકારખાઇએ જે દ્રસ્ટીઓને પોતાની મીલકત સોંપવાનું કરાવ્યું છે તે દ્રસ્ટીઓ એ કામ માટે સંપૂર્ણ યોગ્ય છે. કેટલાકને આ પસંદગી વિચિત્ર લાગશે. સુશીલા બહેન અને હરિહરભાઈ કાણુ છે, તેમનો દેવકારખાઇ સાથે કેવો સંબંધ હતો અને કેવો પ્રકાર બન્યો હતો એ બધું જાણનારને તો તે વિચિત્ર લાગે જ, પરંતુ એવી અંગત લાગણીને બાજુએ રહેવા દઈને દેવકારખાઇએ પોતાની મીલકતનો લોકહિતાર્થે સારામાં સારો ઉપયોગ થાય એ દૃષ્ટિથી જ આ પસંદગી કરી છે અને લાગણીવશ્ચ બની લોકાપવાદની દરકાર રાખી નથી તે ખરેખર સ્તુત્ય કાર્ય કયું છે, એમ હું નડીયાદથી આવ્યો ત્યારે જોટલા પ્રમાણમાં માનતો નહોતો, તેટલા પ્રમાણમાં હવે—અહીંની બધી વિગતો જાણ્યા પછી માનવા લાગ્યો છું. હવે આ દંપતીને મારી એટલી જ વિનતિ છે કે તેમણે દેવકારખાઇના વીલના ફરમાન મુજબ બધી મીલકતનો કબજો લેવો અને વીલમાં સૂચવ્યા મુજબ તેનો સદુપયોગ કરવાની વ્યવસ્થા કરવી. ’

વકીલ બેસી ગયો અને તુરત સુશીલા ઉઠી. તેને કાંઈક બોલવું હતું, બોલવા માટે જ તે ઊભી થઈ હતી, પણ તેના મુખમાંથી એક

શબ્દ પણ નીકળે તે પહેલાં તેની આંખોમાંથી આંસુની ધારા સરી પડી ! તેનો કંઠ અવરુદ્ધ થઇ ગયો. સૌ શાન્ત બની તેને જોઇ રહ્યા. તેણે બે વાર બોલવા યત્ન કર્યો પણ તે બોલી શકી નહિ અને આંસુ લૂંછી પાછી બેસી ગઇ !

અધધડી સૌ સૂપ બેસી રહ્યાં. પ્રમુખે સૂચના કરી : ‘ સુશીલા-બહેનને શાન્ત થવા દો.

છેવટે સુશીલા એક વાર ફરીથી ઉઠી અને થોડો યત્ન કરી બોલી : ‘ વકીલ સાહેબ ! અમારી ઉપર મુકવામાં આવેલી આ જવાબદારી અને તે દ્વારા દર્શાવવામાં આવેલા વિશ્વાસ બદલ મારે ક્ષમામૂર્તિ દેવકારબાઇનો આભાર માનવાનો છે, પરંતુ એ આભારનો સંદેશો કાંઇ પહોંચાડી શકે તેમ નથી. મારી જનની-માતાનો તો મારા પર વિશ્વાસ હોય જ, પરંતુ જે ધર્મ-માતાએ મારા પર આટલો વિશ્વાસ મુકીને આ કાર્ય મને સોંપ્યું છે તેની ક્ષમાશીલતાનું ગાન એક મારું દિલ જ કરી શકે તેમ છે : મારું મુખ તે ગાઇ બતાવવા અશક્ત છે. દુનિયામાં કાંઇએ ન કર્યો હોય તેવો અપરાધ મેં તેમનો કર્યો છે એમ ધણીને લાગશે, છતાં તેમણે એ અપરાધને નહિ ગણકારી ઉઠતો મારામાં પરમ વિશ્વાસ મુક્યો; એ દિવ્ય આત્મા જે આજે સૂક્ષ્મસ્વરૂપે અહીં વિદ્યમાન હોય, તો મારે તેને એટલું જ કહેવાનું છે કે-હે દેવિ ! તારી ચરણરજ શિરપર ધરાવવાને પાત્ર આ સુશીલા તારા વિશ્વાસનું સુપાત્ર બનવા જ જીવનભર યત્ન કરશે ! તું તારા આત્માને સંપૂર્ણ શાંતિમાં નિમજ્જન કરાવતી અમને આશીર્વાદ આપજે કે જેથી અમારી સેવાપ્રતિજ્ઞાના પાલનમાં અમને બળ મળ્યા કરે ! એથી વધારે બોલવાની હવે મારામાં શક્તિ નથી. ’

એટલું કહી સુશીલા બેસી ગઇ. તેના ઉદ્ગારોએ અનેક આંખોને સજ્જન કરી હતી. હરિહર તો ચોતાની જનેતા માતાના મૃત્યુ સમયના જેટલું મનોદુઃખ વેડી મૌન બેસી હલો હતો.

છેવટે પ્રમુખે હિલા થઇ આ પ્રસંગે હર્ષ અને શોકના જે વાયુ વાઇ ગયા તે વિષે થોડું કહીને આ સંસ્થાના મંડાળના મુહૂર્તની માંગલિકતા વિષે વિવેચન કયું. સંસ્થાના સ્થાપકના હાથમાં આજ ક્ષણે લોકહિતને માટે બીજું દ્રષ્ટ એકાએક આવી પડ્યું એ યોગાનુયોગ સૌને આશ્ચર્ય ઉપજાવનારો લાગ્યો હતો અને નાનચંદ વૈદને પણ તેમાં કુદરતી અનુકૂળતા ઉપરાંત આ સંસ્થાના મુહૂર્તની માંગલિકતા લાસી હતી.

પ્રમુખના એ ટૂંકા નિવેદન પછી મેલાવડો પૂરો થયો. એકઠાં થયેલાં લોકો કાંઇ કાંઇ વાતો કરતા, હર્ષ વ્યક્ત કરતા, આશ્ચર્યનાં મોજાં રેલાવતા વીખરાયા. મહેમાનો માટે ભોજનની વ્યવસ્થા રાખવામાં આવી હતી, એટલે તેઓ સૌને ખેલાવવામાં આવ્યા. ભોજન પીરસાવાનો સમય થયો, પરંતુ સુશીલા અને હરિહર ત્યાં દેખાયાં નહિ. સત્યેન્દ્ર આમતેમ જોવા લાગ્યો, અને હરિહરને શોધવા લાગ્યો. નાનચંદ વૈદે કહ્યું: ‘સુશીલા બહેન અને હરિહરભાઇ સ્નાન કરવા ગયાં છે એટલે તેમને આવતાં થોડી વાર થશે. આપ બધા જમવા બેસી જાઓ, કારણ કે આજે તે જમવાનાં નથી. જતી વખતે તે મને એમ કહેતાં ગયા છે.’

છેવટે સૌને જમી લેવું પડ્યું. તેઓ જમી રહ્યા, ત્યારબાદ હરિહર અને સુશીલા આવ્યાં. હરિહરની ખેતી જોવા જવાની કેટલાકની ઇચ્છા હતી તેઓને હરિહર ખેતર પર લઇ ગયો. કેટલાકને પાછા ફરવું હતું, તેઓ પોતપોતાની સાથે આણેલાં વાહનોમાં પાછા ફર્યા. નડીયાદથી આવેલા વકીલે જવાની તૈયારી કરી એટલે સુશીલાએ તેને કહ્યું: ‘વકીલ સાહેબ, તેરમા વગેરેની બધી ક્રિયાઓ પતી ગયા પછી હું આવીશ, એટલે કે પંદરેક દિવસ પછી. જોએ સંભારે તેમને મારા પ્રણામ કહેજો.’

ખેતર પર ગએલાઓ પાછલા પહેરે ચારેક વાગતાં પાછા ફર્યા, અને તેઓ પાછા નડીયાદ બહી ઉપડી ગયા; રોકાયા માત્ર એ

જાણી: સત્યેન્દ્રને હરિહરે આગ્રહ કરીને રોક્યો અને હરજોવિંદ પંડ્યાને સુશીલાએ આગ્રહ કરીને રોક્યા.

‘સુશીલાબહેન ! તમે મને ન રોક્યો હોત તો સાઈ. તમારો પત્ર આવ્યો એટલે મારે આવવું પડ્યું અને મારા મનમાં એમ પણ હતું કે જાઉં તો પાર્વતીની ખબર કાઢતો આવું, એટલે આવ્યો. હવે સાઈ તમને શું કામ છે કે રોકા છો ?’ રાત્રે સુશીલાને એકલી જોઈને હરજોવિંદ પંડ્યાએ કહ્યું.

‘કાલનો દિવસ તો તમને જવા દેવા નથી જ. પરમ દિવસે જાઓ. તમારે એવું શું જરૂરનું કામ છે કે જાઉં જાઉં ક્યાં કરો છો ?’ સુશીલાએ ઠપકાભરી આંખે કહ્યું.

‘હમણાં ઘેર જજમાનોની બહુ ભરતી રહે છે, નર્મદાસ્નાનના આ દિવસો ચાલે છે.’

‘એ તો લખમી કાકી તમારા વિના બધુંય ચલાવી લે તેવાં છે. તમારું ખાસ કામ છે માટે તમને રોક્યા છે.’ સુશીલાએ કહ્યું.

‘સાઈ ખાસ કામ ? એવું વળી શું છે ?’ પંડ્યાએ આતુરતાથી પૂછ્યું.

‘કાલે સવારે કહીશ.’

‘ના, ના, અત્યારે જ કહો; નહિ કહો તો રાત્રે મને ઉંઘ જ નહિ આવે.’ પંડ્યાની અધીરાઈ વધી.

‘તમે પાર્વતીને મળ્યા ?’

‘હા.’

‘તેણે તમને કંઈ કહ્યું ?’

‘ના.’

‘ તે તમારી પાસે નહિ બોલે. તેનો વિચાર પોપટલાલ માસ્તર સાથે પુનર્લગ્ન કરવાનો છે અને તે તમારી રજા માગે છે. ’ સુશીલા બોલી.

પંડ્યાથી ચમકી જવાયું.

‘ બેઠની ધમ્મી છે, એટલે જ મેં એમની વાત ધ્યાનમાં લીધી છે. માત્ર તમારી પરવાનગીની જ જરૂર છે. ’ સુશીલા આગળ બોલી.

પંડ્યાને ગભરામણ થવા લાગી.

‘ તમે ગુમાશો નહિ. તમારી પરવાનગી નહિ હોય તો હું લમ નહિ થવા દઉં તેની ખાત્રી રાખજો. પણ તમે જાણો છો કે જીવાન બાંધને બળાત્કારે... ’

‘ હું સમજ્યો, સુશીલા બહેન ! હું સમજ્યો ! મારા ખ્યાલ બહાર કશું નથી. ’ પંડ્યાએ ધીમેથી પણ ઝડપથી બોલવા માંડ્યું.

‘ ત્યારે તમારી પરવાનગી છે ને ? ’

‘ એવું કાંઈ મને ન પૂછશો, અને મને તમે પૂછ્યું તો એવું કાંઈને મોંએ ન કહેશો. કાલે રહવારે હું જતો રહીશ, પછી તમે તમને ફાવે તેમ કરજો. ’

‘ એટલે મારે શું સમજવું ? તમે હા પાડો છો કે ના ? ’

‘ તમારે સમજવું હોય તે સમજજો. મારે હજી મારા શંકરને પરણાવવો છે. અમારી ન્યાત કેવી છે તે તમે જાણો છો ? એટલામાં તમે સમજી જાઓ ! ’

‘ તમારે કહેવું હું સમજતી નથી. ’

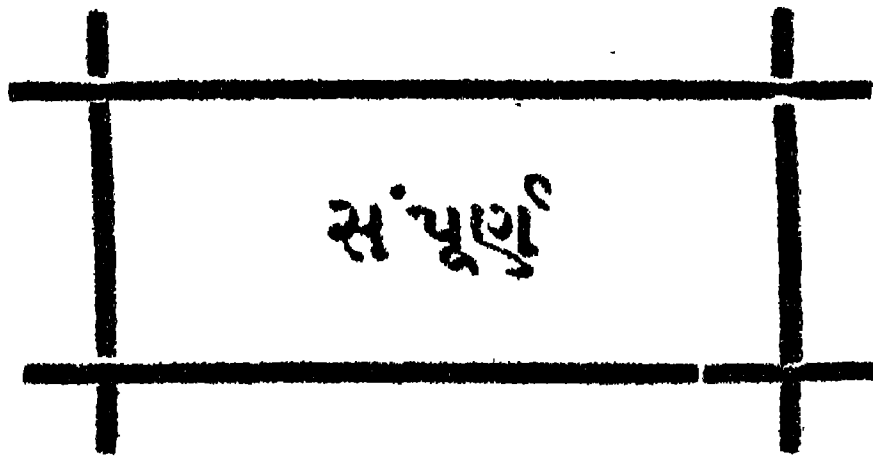
‘ હજી ન સમજ્યાં ? સાંભળો, તમારી મરજીમાં આવે તેમ કરજો ! પણ મારી પરવાનગી હતી એવું કાંઈને કહેશો નહિ, અને હું જે

પૂછશે તેને કહીશ કે મને કશી ખબર નથી. નહિ તો હું ન્યાત બહાર મુકાઇ જઉં બહેન ! કદાચ કોઇના કહેવાથી હું તમને ઠપકા લખું, તો પણ તમે મનમાં કશું લાવશો નહિ !'

સુશીલા હસી. ન્યાતોના બાલ અને આંતરજીવન વચ્ચેનું અંતર તે સમજતી હતી.

બીજે દિવસે પરોઢમાં જ હરગોવિંદ પંડ્યા રાણીપુરમાંથી ચાલી નીકળ્યા; અને તે દિવસે સહવારના પહેલા પહોરમાં સત્યેન્દ્રે કરાવેલા લમવિધિદ્વારા પોપટલાલ અને પાર્વતીએ પ્રભુતામાં પગલાં માંડ્યાં.

સુશીલા અને હરિહર ભાવિ સેવાજીવનનાં ઉજ્જવલ સ્વપ્નામાં રમતાં કાલક્રમણ કરી રહ્યાં.

સૌંદર્ય વર્ધક વરલકરના

જગવિખ્યાત બનાવટો (રજીસ્ટર્ડ)

વાળ વધારવામાં બીનહરીફ

વરલકર પ્રાણી

❖ તેલ ❖

મધુરા પમરાટથી ભરપુર

વરલકર વેજીટેબલ=

હેર ઓઇલ

હજારો કુલોની ખુશખોથી મધમધતું

વરલકર સ્નો તથા શ્રીલીયનટાઇન

તેમજ

વરલકર ઇવીનીંગ ક્રીમ કાશ્મીર હેર ટોનીક

વરલકર મોનીંગ ક્રીમ ઇન્ડીયા હેર ઓઇલ

એજન્સી માટે લખો :— વરલકર.

જુની હતુમાન ગણી, મુંબઈ ર.

બહુરૂપીનું પ્રાણવાન પ્રકાશન

રહસ્યપૂર્ણ રોમાંચક નવલકથાઓ

નીચેની નવલકથાઓની અંકેકી નકલ આપના પુસ્તકાલયમાં હોવી જ જોઈએ. રસભર્યું વાચન, મનોરંજક સાહિત્ય, ડિટેક્ટીવનાં સાહસપૂર્ણ પરાક્રમ, પ્રેરણાદાયી પ્રસંગોથી ભરપૂર અને મુંઝવણનો ઉકેલ દર્શાવનારા માર્ગો આ રોમાંચક, રસભરી નવલકથાઓમાં જોશે.

રૂા. આ. પા.

યુમાલીશ વહેરાનો માણસ	૩-૮-૦
માયાવી માનવી	૩-૮-૦
ચમત્કારીક ઉઠાઉગીર	૩-૮-૦
અદ્ભુત છુટારો ભા. ૧-૨	૩-૮-૦
નશ્વ સત્ય ભા ૧ લો	૩-૮-૦
નશ્વ સત્ય ભા ૨ જો	૩-૮-૦
લશ્મમાં લોહી	૩-૦-૦
મૃત્યુનું રહસ્ય	૩-૦-૦
બળવાન બહુરૂપી	૨-૮-૦
ચમત્કારિક ખૂન	૨-૦-૦
ભેદી માનવી	૨-૦-૦
રહસ્યમૂર્તિ	૨-૦-૦
માયાવી સંસાર	૨-૦-૦
ભેદી સંદુક	૨-૦-૦
ધ્યારેલાલ પંજાબી	૨-૦-૦
આલીશ હજારનો ચેક	૨-૦-૦
વિચિત્ર ઠગ	૨-૦-૦
કાળી કીતાબ	૧-૦-૦
જંગી ઝુલફીકાર	૧-૦-૦
ભયંકર સમાજસેવિકા	૦-૮-૦
તવંગર દોળી	૦-૮-૦
રાત્રીનું રહસ્ય	૦-૬-૦
ખૂની ધુરખો	૦-૫-૦
મૃત્યુનું મંડળ	૦-૫-૦

પોસ્ટેજ માફ : વી. પી. રજીસ્ટરના ત્રણ આના જુદા.

વ્યવસ્થાપક : 'બહુરૂપી' : રાણપુર (કાઠિયાવાડ) B. S. Ry.

પુર્ણ ચંદ્રોદય ગુટીકા

ચંદ્રોદય શી વસ્તુ છે, એ જેઓ જાણતા નથી તેઓ પણ આજે ચંદ્રોદયના નામે વેપાર કરવા લાગી ગયા છે. જ્યારે આ સંસ્થા પુર્ણ ચંદ્રોદય સંપૂર્ણ સંસ્કારીત પારદર્શી બનાવી, સોનાનો ગ્રાસ આપી સેંકડો તોલા બનાવે છે. એ ચંદ્રોદય સાથે કસ્તૂરી, અંબર, આચાં મોતી, જુજ બેદસ્ત અને માથેક જેવાં ઉત્તમ ઔષધની મીલાવટથી ચંદ્રોદયની ગોળી બનાવેલ છે. જે લેતાંની સાથે દૂધ અને ઘી હજમ થવા લાગી, ચહેરો લાલ સુરેખ બને છે. કોઈ પણ કારણથી આવેલી નબળાઈનો નાશ કરી, પુર્ણ શક્તિ આપે છે. ગમે તેવી કમતાકાત, ધાતુની કમજોરી, વીર્યની ઓછપ, સ્વપ્નમાં કે પેશાબમાં ધાતુનું જવું, વીર્યનું પાતળાપણું, વગેરેને નાશ કરી, મગજશક્તિ વધારે છે, ખાંસી, શ્વાસ, અમુંઝણમાં કામ આપે છે. વૃદ્ધપણામાં ટેકો આપનાર, જુવાનીનો જુસ્સો જાળવી રાખનાર, દરેક ઋતુમાં ખાઈ શકાય છે. સ્ત્રી, પુરૂષ અને બાળકોને એક સરખી ગુણકારી પુર્ણ ચંદ્રોદય ગુટીકા.

ખાટલી ૧ ના ૩. ૫) પાંચ રૂપીઆ. પોસ્ટેજ અલગ.

પુર્ણ ચંદ્રોદય કેમ બને છે? તે જાણવા માટે
જે આનાની ટીકીક બીડી ચંદ્રોદય એટલે
શું? એ પુસ્તક આજે જ મંગાવી લ્યો.

મળવાનું ઠેકાણું :-

શ્રી. વિશાળ ઔષધ લંડાર : ખાટલી (જી. અમદાવાદ)

યાદવ મકરધ્વજ વટી

સૂર્યનો પ્રકાશ

ત્રણ ભુવનમાં જેના ઉદયથી અંધકાર નાશ પામી પૂર્ણ પ્રકાશ છવાઈ રહે છે તે પ્રકાશ કોનો છે? સવિતા નારાયણનો. તે પછી શરીરની સમ ધાતુને જાગૃત કરી, ગયેલી યુવાની પાછી આપી, ઓજસ અને જીવનતત્ત્વને ટકાવી રાખનાર સૂર્ય સમી તેજસ્વી,

ચંદ્રની શીતળતા

અઠારભાર વનરપતિને પોષણ આપી, નવપદ્મવિત, પ્રપ્રુદ્ધિત બનાવનાર ચંદ્ર જેવા શીતળ ગુણોથી ભરપૂર સારા તન બદ્ધનને એક સાથે સંપૂર્ણ પોષણ આપી, ચંદ્રેરાને અવનવા નૂરે ચમકાવનાર માત્ર એક

યાદવ મકરધ્વજ વટી છે.

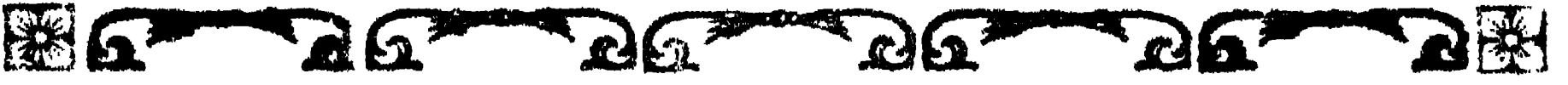
તેમાં પૂર્ણ ચંદ્રોદય, કરતુરી, અંબર, મોતી અને સુવર્ણ ભરપૂર ભર્યા છે. તમારા તન બદ્ધનને ખીસવવા, નવી યુવાની, નવું લોહી અને ચમકતો ચંદ્રેરો મેળવવા તમે યાદવની મકરધ્વજ વટી જરૂર વાપરો. તમે વૃદ્ધ જેવા જણાતા હો તો જરૂર યુવાન બનો.

બા. ૧ ની કી. ૩. ૪): બા. ૧૧ ૩. ૨)

મળવાનું દેશણું :-

શ્રી. વિશાળ ઔપન લંકાર : પાટડી. (જ. અમદાવાદ)

યાદવ પાવર પીલ્સ

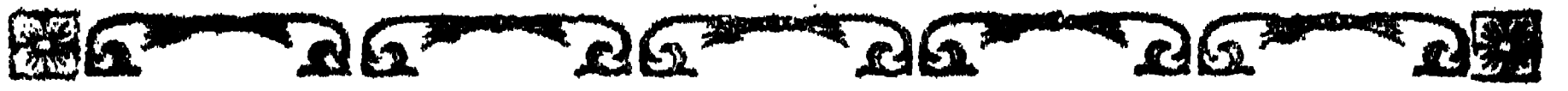
આ જમાનામાં ટોનીક ગોળીઓ અને શક્તિની દવાઓના સફડા કાટ્યા છે, ત્યાં ગ્રાહકોને એ જ વાત મુંઝવી મારે છે કે કંઈ ચીજ સારી અને કંઈ નરસી ?

અમોએ પણ આ ગોળી તૈયાર કરતાં એ જ વિચાર કીધો છે કે ખાનારને ખોટો જુસ્સો પેદા કરી અદ્ય શક્તિ આપે એવી આ ચીજ ન જ હોવી જોઈએ; પરંતુ ગોળી ખાધા પછી કાયમ શક્તિ ટકી રહી સંસારસુખ લોગવવામાં આનંદ આવે, વીર્યને ઘટ્ટ બનાવે, સંલોગમાં સંપૂર્ણ ટકાવ થાય અને કોઈ પણ કારણથી કે કુટેવથી નસો નબળી પડી ગઈ હોય, તેને જોરદાર બનાવી આપે. એકંદર કહાય મનુષ્ય નામહં બની ગયો હોય તો પણ તેને એક વખત તો જરૂર સંપૂર્ણ મહં બનાવી આપે તેવી ચીજ છે. માત્ર અકવાડીયું સેવન કરતાં તો શરીરમાં લોહી જુસ્સાખંધ દોડવા લાગે છે, ચહેરો લાલ સુરેખ બને છે અને ધારવા છતાં પણ બ્રહ્મચર્ય પાળી શકાતું નથી. આ દવાની ખાસ પરેજી તો એ છે કે દવા ચાલુ હોય ત્યારે સ્ત્રીઓના સહવાસમાં રહેવું ન જ જોઈએ. નહિતર અનિચ્છાએ પણ પુરૂષના મનનો કાબુ રહેતો નથી ! ભલેને પછી તે હીજડો કેમ ન હોય ! વિશેષ લખવા કરતાં એક ખાટલી મંગાવી વાપરી જુવો. ક્રી. ૬૦ ગોળીની ખાટલીના ફકત રૂ. ૨-૦-૦

મળવાનું કેન્દ્રણું :-

શ્રી. વિશાળ ઔષધ ભંડાર : પાટડો. (જી. અમદાવાદ)

ધાતુ સ્તંભન વટી

અતિ તીખા તમતમા ખોરાક ખાવાથી, અતિ ચહા પીવાથી શરીરમાંનું વીર્ય પાતળું પડી જઈ પેશાબની પાછળ સ્વપ્નમાં કે બીજી રીતે વીર્ય જાય છે. એટલે સંસારસુખમાં ટકાવ થતો નથી. જેથી નથી પોતાને આનંદ આવતો, નથી સ્ત્રીને સંતોષ થતો. તેવા માટે ધાતુ સ્તંભન વટી એક અજબ ચમત્કારિક દવા છે, જે લેવાની સાથે ધાતુ કોઈ પણ જગ્યાએથી જતી હોય તેને અટકાવી દઈ ટકાવમાં ચારગણો વધારો કરે છે, અજબ શક્તિ અને જુસ્સો પ્રગટ થઈ, જીંદગીમાં નહિ અનુભવેલી મોજ માણી શકાય છે. વીર્યને ઘટ્ટ બનાવી શરીરમાં શક્તિનો અખુટ ઝરો પેદા કરે છે. એક જ બાટલીના સેવનથી તમે આશ્ચર્ય પામશો કે આ શક્તિ ક્યાંથી આવી ?

એક બાટલીની કીંમત રૂ. ૨-૪-૦ ટપાલખર્ચ અલગ

ગુપ્ત ભાગની નસો કમજોર હોય, ઉત્થાનની ખામા હોય, નસો પાતળી પડી ગઈ હોય, ઇચ્છા મુજબ જાગૃતી ન આવતી હોય તે તત્પર તીલ્લો એક બાટલી માલીશ કરે.
બા. ૧ કીંમત રૂ. ૨-૮-૦ ટપાલખર્ચ જુદું.

મળવાનું ઠેકાણું :-

શ્રી. વિશાળ ઔષધ ભંડાર : પાટડી. (જી. અમદાવાદ)

ગેસ ગોન પીલ્સ

ખોરાક ખાધા પછી બે ત્રણ કલાકે આંતરડામાંથી ગેસ પેદા થઈ પેટમાં દર્દ થવા લાગે છે. કેટલાકને આફરી આવે છે, ત્યારે કેટલાકને હૃદયમાં ગભરામણ થાય છે. વળી અનેકને બેચેની, છાતિનો દુઃખાવો, મગજની અશાંતિ, ખોરાક ઉપર અરુચી વગેરે ગેસના પાંચામે અનેક ફરિયાદ થાય છે, હસ્ત સાફ આવતો નથી અને અનેક ઉપાધિ કરાવે છે. એવા દરદીઓ માટે ગેસ ગોન પીલ્સ બહુ જ ઉમદા અને અસરકારક બનાવટ છે. લેવાની શરૂઆત સાથે ગેસ થવો બંધ થઈ, પેટ હલકું પુલ જેવું બને છે, થયેલો ગેસ પવનછુટ થઈ સરી જાય છે અને ખોરાક નિયમિત પચવા લાગે છે. શરીરમાં શક્તિ અને રુપિતિ આવી, હૃદયનો થડકો બેસારી, મગજ પ્રપુલ્લીત બનાવનાર અજબ શોધની આ અદ્ભુત ગોળી અજીર્ણ, બદહુજમી, પવનની અટકાયત, આફરી આવવી વગેરે તમામ પેટનાં દરદો-વાળાઓ વાપરવી જરૂરી છે.

૧૦૦ ગોળીની બા. ૧ ની ક્રી. રૂ. ૧-૪-૦ ચો. અલબ

તમારાં બાલકોને હૃદયપુષ્ટ બનાવવા ઠસ્તુરીની

ગોળી હંમેશાં આપવી ચાલુ કરો.

મળવાતું ઠેકાણું :-

શ્રી. વિશાળ ઔષધ લંડાર : પાટડી. (જી. અમદાવાદ)

તત્પર તીલ્લા

ખાજપણમાં કુટેવથી, હસ્તદોષથી, અતિશય સ્ત્રીસંગથી, ઈન્દ્રિયની નસોમાં કમજોરી આવી જાય છે. શરીરમાં વીર્ય હોવા છતાં પણ નસો ઢીલી હોવાને કારણે જોઈએ તેવી જાગૃતી થતી નથી, અથવા થાય છે તો તુરત ઠંડી પણ થઈ જાય છે. તેને માટે અમારો તત્પર તીલ્લા એક આશીર્વાદ સમાન છે. કારણ તત્પર તીલ્લા માલીશ કરતાંની સાથે નસોની કમજોરી દૂર થાય છે. એટલું જ નહિ પણ કોઈ કારણે થયેલું ટુંકાપણું દૂર થઈ ઇચ્છા મુજબ વૃદ્ધિ થાય છે. તેમજ સંસારમુખમાં પુણ્ય આનંદ આપે એવી વસ્તુ છે. તત્પર તીલ્લા લગાવવાની સાથે અમારી યાદવ ખાવર પીલસ ખાવામાં અને વાપરવામાં આવે તો અજબ જેવું કામ કરી બતાવી એક વખત સંસારથી નાસીપાસ થયેલાને હાથી સમાન બળવાન બનાવે છે.

ખાટલી ૧ ની કીંમત રૂ. ૨-૮-૦ પોસ્ટેજ અલગ.

મેાછલા યુવાનો માટે ધાતુ સ્તંભન વટી એ
ટકાવ અને તાકાતનો અનોઁ ઉપાય છે.
એક ખાટલી વાપરી, ખુશ થશો.

૧-૧

મળવાનું ઠેકાણું :-

શ્રી. વિશાળ ઔષધ ભંડાર : ખાટડી. (જી. અમદાવાદ)

સ્ત્રીઓ માટે અમુલ્ય બે રત્નો

સ્તન દ્રઢીકરણ

સ્ત્રીઓનું સૌન્દર્ય તેના સ્તન ઉપર આધાર રાખે છે. અને તે સુડોલ ન હોય તો સ્ત્રી કદરૂપી જણાય છે. તેને માટે સ્તન દ્રઢીકરણ તેલ સ્તન ઉપર માલીશ કરવાથી લખડી ગયેલાં સ્તન સખત અને ગોળાકાર બને છે. સુંદરતામાં વધારો કરી ફરી યુવાની આપે છે. માત્ર એક વખત અજમાયશ કરો. બાટલી ૧ કીમત રૂ. ૧-૪-૦ પો. અલગ.

યોની સંકોચન

સ્ત્રીઓને સુવાવડ આવી ગયા પછી ગુપ્ત ભાગ ઢીલો પડી જઈ તેમાં પ્રદર અને સોમ રોગ જેવા રોગો થાય છે તેમજ અતિ પુરૂષસંગ કરવાથી પણ તે ભાગ નબળો પડી જાય છે અને ગુપ્ત ભાગમાં વાયુ ભરાય છે, અને બહાર નીકળે છે ત્યારે સ્ત્રી શરમીલી બને છે. તેમજ ક્યારેક શરીરનું અંગ આવા કારણે બહાર ધસી આવે છે. એ બધાં માટે ગુપ્ત ભાગમાં પહોંચવા સારૂ યોની સંકોચન વાપરો, જેના વપરાશથી અનેક રોગ દૂર થઈ એ ભાગ નાની બાળા જેવો બને છે, પ્રદર મટે છે અને સંસારસુખમાં આનંદ આવે છે.

બાટલી ૧ કી. રૂ. ૧-૪-૦ પોસ્ટેજ અલગ.

મળવાનું દેશાણુ :-

શ્રી. વિશાળ ઔષધ ભંડાર : પાટડી. (જી. અમદાવાદ)

ગર્ભવરોધ

આજે હિંદુસ્તાનમાં વસતિનું પ્રમાણ વધી રહેલું જોવામાં આવે છે, જેને પરિણામે બેકારી અને પાચમાલી વધતી જાય છે. જેથી આજે વસતિ ઉપર કાળુ મુકવાની જરૂર જણાય છે. જીંદગીના બે દશકા વિત્યા હોતા નથી તે પહેલાં તો બે ચાર સંતાનનાં માતા પિતા થઈ બેઠેલાં હોય છે. અને દર વર્ષે અનિચ્છાએ પણ પ્રજામાં એકાદ સંતાનનો વધારો થતો જાય છે. એનું પરિણામ એ આવે છે કે ઉપરાઉપરી આવતી સુવાવડોને લઈ સ્ત્રીઓ અનેક રોગમાં ફસાઈ, અકાળે મૃત્યુ પામે છે. એટલું જ નહિ પણ મર્યાદિત આવક હોવાને કારણે જો સંતાતિ વધતી રહે તો દરિદ્રતા વધે છે, જેથી કોઈ પણ કારણસર સંતાન બંધ કરવા ઇચ્છનારે ગર્ભવરોધનો ઉપયોગ કરવો કે જેથી ગર્ભ રહેવાની બિલકુલ ધાસ્તી રહેતી નથી.

ક્રી. બા. ૧ ના રા. ૩-૪-૦

તમે સંસારમાં પડ્યા હો તો છ આત્માની લીલીદ ખરચી સંતાતિ સંયમન પુસ્તક જરૂર વાંચો. તમને મુંઝવણમાં માર્ગ કરી આપશે.
--

મળવાનું ઠેકાણું :-

શ્રી. વિશાળ ઔષધ ભંડાર : પાટડી. (જી. અમદાવાદ)

ગર્ભધાર

કહેવત છે કે સ્ત્રી અને પૃથ્વી વાંઝણી હોય જ નહિ. અને સંસારમાં સંતતિ વિના સંપત્તિ નકામી છે. તે પછી અનેક ઉપાયો કરવાથી કંટાળેલી બહેનોને આશીર્વાદ રૂપ અમારો સંદેશો ઘેર ઘેર પહોંચતો કરો અને પુણ્યના ભાગીદાર બનો.

ગર્ભધાર વાપરનારી બહેનોનાં ગર્ભસ્થાન સુધારીને ગર્ભ રહેવા લાયક બનાવવાં એ આ દવાનો મુખ્ય અને સચોટ ગુણ છે. **ગર્ભધાર** વાપરનારી સ્ત્રી કેાઈ દિવસ નિરાશ થઈ નથી, કમળાનું ફરી જવું, આર્તવ-અટકાવ બરાબર નહિ આવવો, પેડુનો દુઃખાવો, કેડોની ફાટ, અને પ્રદર જેવા વ્યાધિને નાબુદ કરી કંચન જેવી કાયા બનાવી, જીંદગીમાં હતાશ થયેલી બહેનોના ખોળામાં આજે બાળકો **ગર્ભધાર** વાપરવાથી રમે છે. જરૂર સમજાવે કે તમારા ગુહ્ય ભાગની અનેક ફરીયાદો **ગર્ભધાર** દુકંદ વખતમાં દૂર કરશે અને તમારું મુખ આજે સંતાન વિનાનું શરમીંદું અને હતાશ બનેલું છે, તે આવતી કાલે ખીલેલા કમળ જેવું પ્રપુલ્લિત અને આનંદી બનાવશે.

બા. ૧ ની કીંમત રૂ. ૫-૦-૦

મળવાનું ઠેકાણું :-

શ્રી. વિશાળ ઔષધ ભંડાર : પાટડી. (જી. અમદાવાદ)

રકત મંજન

હાંતના રોગો માટે આજે બજારમાં સેંકડો દંતમંજન વેચાય છે પરંતુ એ બધાં ખુશખોવાળાં દેખાવમાં સારાં હોય છે, છતાં દાંતને માટે અસરકારક નથી હોતાં. એનું કારણ તેમાં શાસ્ત્રીયતા નથી. માત્ર અમે દેશી દવાઓમાંથી ઉત્તમ મંજન બનાવ્યું છે, જે તમારાં દાંત, પેઢાં અને ગળાની ખારી સુધી કોઈ રોગ થવા દેશે નહિ, થયેલાનો નાશ કરી, દાંતને અક્યક્તિ દાઢમની કળી જેવા બનાવશે. પાયોરીયા, દાંત હાલવા, લોહી આવવું વગેરે રોગો નાબુદ કરી, મોઢું સ્વચ્છ અને સુવાસિત બનાવે છે. છતાં તે રૂપાણું નથી. જેને રૂપાણું રંગીલું દંતમંજન જોઈતું હોય તેમણે અમારું દંતમંજન ખરીદવું નહિ. જેને દાંત સ્વચ્છ મોટી જેવા રાખવા હોય અને રોગ ન થવા દેવો હોય તેને જ અમારું મંજન ખરીદવાની ભલામણ છે.

શીશી ૧ કીંમત રૂ. ૦--૬--૦

ચાદવ બામ

આજે બજારમાં જાત જાતના બામ ઉલસાઈ ગયા છે. સસ્તો બનાવી સસ્તો વેચવો એ ખાસ લક્ષ હોય છે.

ચાદવ બામ એથી તમને જુદો લાગશે. જે માથાનો દુઃખાવો, સંધીવા, ચસકા, બેચેની, હૃદયશૂળ, ગરમી અને શરદીમાં અપુર્વ કામ આપે છે.

મોટી શીશી રૂ. ૦--૬--૦ નાની શીશી રૂ. ૦--૪--૦

મળવાનું ઠેકાણું :-

શ્રી. (વશાળ ઔષધ લંડાર : પાટડી. (જી. અમદાવાદ)

આંચકી કચોર

સે'કડો નાનાં બાળકોનો આંચકી જેવા વ્યાધિએ જીવ લીધો છે. માત્ર બે ચાર કલાક આંચકી આવે અને ખતમ થઈ જાય તેવે વખતે દરેક માબાપ દોડાદોડી કરવા અને દવાની શોધ કરવા લાગે છે. તે વાત લક્ષમાં લઈ આંચકી કચોર દવા અમે શોધી કાઢી છે. જેના બે ત્રણ ડોઝ પેટમાં જતાં તુરત આંચકી બંધ થઈ જાય છે, અને બાળક બચી જાય છે. વળી તે થોડો ટાઈમ આપવાથી ફરી આંચકી આવતી નથી. દરેક નાના બાળકવાળા ઘરમાં આંચકી કચોરની એક બાટલી અવશ્ય હોવી જોઈએ. તમને થોડી રકમમાં વેધ ડાક્ટરના મોટા ખર્ચથી બચાવે છે અને બાળકોની જીંદગીનું રક્ષણ કરે છે.

બા. ૧ ની. કીંમત રૂ. ૧-૦-૦ પોસ્ટેજ અલગ.

બાળા ગોટલી

જન્મ પછી બાળકને દુધનો ગોરાક હોવાથી પેટમાં કૃમી થાય છે, તેમજ દુધ બરાબર હજમ થતું નથી. એટલે ક્યારેક ઉલટી, ક્યારેક ઝાડા અને કોઈ વખતે રડવા કરે છે. તે બાળક માટે બાળા ગોટલીનું બંધારણ કરાવ્યું હોય તો શરીર મજબુત બની, દુધ પચવા લાગી, બાળક કીલકીલાટ રહે છે. દાંત આવવાની વખતે શરીર સાફ રહે છે અને કોઈ રોગ થતો નથી. કેફી ચીજોથી તદ્દન નિરાળી છે.

ગોટલી ૧ ની કીંમત રૂ. ૦-૮-૦ પોસ્ટેજ અલગ.

મળવાનું ઠેકાણું :-

શ્રી. વિશાળ ઔષધ લંડાર : પારડી. (જી. અમદાવાદ)

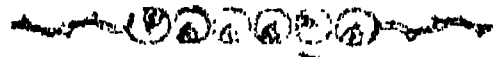
ગુલાબી ગોળી

દરેક જાતના તાવને મારી હઠાવવવા અકસીર નીવડેલી ગુલાબી ગોળી હમેશાં વાપરો. તાવને ઉતારે છે, અટકાવે છે, અને તોવ ઉતરી ગયા પછી થોડો ટાઇમ લીધા કરવાથી તાવ પછીની નબળાઇ, આવેલી ફીકાશ, બરોલ અને લીવરના દરદને નાબુદ કરે છે. દેશી બનાવટની અજબ શોધની ગુલાબી ગોળી હાડવા, એકાંતરા, મેલેરીયા, અને મોસમી તાવમાં ઘણું સરસ કામ આપે છે. તમે આ ગોળી વાપર્યા પછી બીજી નહિ જ ખરીદો.

બા. ૧ ની. ક્રીમત રૂ. ૧--૦--૦

દાદર દુરમન

લાલ, કાળી અથવા ગમે તે જાતની દાદર જુની હોય કે નવી પણ દાદર દુરમન મલમના માત્ર થોડા દિવસના ઉપયોગથી દાદર જડમૂળથી નાબુદ થઇ જઇ ચામડીને અસલ રૂપમાં લાવી મુકે છે. એ જ જગ્યાએ થોડો ઘસવાથી ફરી કોઇ વખત દાદર થતી નથી. દાદરના ઘણા મલમો વાપરીને થાક્યા હો તો એક વખત દાદર દુરમન પણ વાપરી ખાત્રી કરો.

બાટલી ૧ રૂ. ૦--૪--૦

[વેપારીઓને કમીશન મળશે.]

મળવાનું ઠેકાણું :-

શ્રી. વિશાળ ઔષધ લંડાર : પાટડી. (જી. અમદાવાદ)

કૃષ્ણાંજન

સહુ કોઈ સમજે છે કે શરીરમાં આંખ એ ઘણું અગત્યનું અંગ છે. તેને રોગ રહીત રાખવી એ મનુષ્યની ખાસ ફરજ છે. અત્યારે જ્યાં જુઓ ત્યાં આંખોમાં પરવાળા, ખીલ, પુલાં, આંખાશ અને અમરવાથી પીડાતાં હજારો દસ્તીઓ જોવામાં આવે છે અને તેઓ ચોતાના રોગ મટાડવા સારૂ જાતજાતની બનાવટો બજારૂ માલવાળા અને ફેરીયા પાસેથી ખરીદી સાચા મોતીના સુરમાના નામે કચરા જેવી અને દાહક દવાઓ આંખમાં આંજી આંખને સારી કરવાને બદલે ભયંકર નુકસાન કરે છે. તેવા દસ્તીઓને અમારે જણાવવું જોઈએ કે ખાસ વનસ્પતિનાં તરવોમાંથી બહુ કાળજીપૂર્વક કૃષ્ણાંજન બનાવવામાં આવ્યું છે. તેને બાળકથી માંડી વૃદ્ધ ઉમરનો દરેક માણસ નિર્ભય રીતે વાપરી શકે છે અને આંખમાં આંજવાથી કોઈ પણ જાતનું નુકસાન કે દાહ કે બળતરા થતી નથી. વૃદ્ધ-પણની આંખાશ તોડવા માટે અપૂર્વ ઔષધ છે. જેને આંખમાં ખીલ રહેતા હોય, પરવાળા અને વેલ વધતી હોય, કોઈ પણ કારણથી નજર ટુંકી થઈ હોય, બાળપણમાં ચરમાં આવ્યાં હોય, ઘડી ઘડી આંખો દુઃખવા આવી જતી હોય, થોડું વાંચવાથી આંખ આગળ તીમીર આવતાં હોય, પુલું પડી ગયું હોય તે સવળા વ્યાધીને નાબુદ કરે છે, ચરમાં ઉતરી જાય છે.

શીશી ૧ ક્રીંમત રૂ. ૦--૧૦--૦ પોસ્ટેજ અલગ.

મળવાનું ઠેકાણું :-

શ્રી. વિશાળ ઔષધ ભંડાર : પાટડી. (જી. અમદાવાદ)

કસ્તુરીની ગોળી

કસ્તુરીની સાથે બીજા ઉત્તમ વસાણા જેવાં કે અંબર, કેસર, ગોરોચન વગેરે નાંખી આ ગોળી બનાવવામાં આવે છે. આ ગોળી ઘરમાં રાખવાથી કેટલીક વખત વેચ ડાકટરોની ગરજ સારે છે. તેમાં પણ ખાસ કરીને બાળકો સાધારણ હવાફેરથી ભરાઈ જાય છે, જેમાં શરદી એ મુખ્ય કારણ હોય છે, તે વખતે માત્ર એક બે ટંક ગોળી આપવાથી શરદીનો નાશ થઈ બાળક સતેજ બને છે. તેમજ બાળકના આંચકી જેવા વ્યાધિમાં પણ બહુ ઉમદા છે. બાળકને દુધ ન પચતું હોય તેને પચાવે છે. સાચી ગરમાઈ આપે છે. શીયાળામાં આ ગોળી મોટા માણસ લે તો શરીરને સતેજ બનાવી શક્તિ આપી ચહેરા લાલ સુરેખ બનાવે છે, વીર્યને ઘટ કરે છે.

૧૦૦ ગોળીની બાટલી ૧ ના રૂા. ૧-૦-૦ પોસ્ટેજ અલગ.

મહાદીપન ચુર્ણ

પેટની બાદીનો નાશ કરી ખરી ભુખ લગાડી, દરત આફ લાવનાર મહાન સ્વાદીષ્ટ આ ચુર્ણ તમે એક વખત લેશો અને ઉપયોગ કરશો તો કદી ભૂલશો નહિ. ભૂલથી સ્ત્રી બાળકને આ ચુર્ણ ન ચખાડતા, નહિ તો તમારી ચુર્ણની ડબી ચોરાઈ જશે, એટલું સ્વાદીષ્ટ છે અને એટલું જ ગુણકારી છે. એનામાં દુર્ગુણ એક છે કે તમને ચારને બદલે આઠ રોટલી ખાતા કરશે, એટલે ખરચ વધશે.

ડબી. ૧ ની કી. રૂા. ૦-૬-૦ પોસ્ટેજ જુદું.

મળવાનું દેશાણું :-

શ્રી. વિશાળ ઔષધ ભંડાર : પાટડી. (જી. અમદાવાદ)

યપ્ટી મધુવટી

(ખાંસીની ગોળી)

શરીરથી કે ગરમીથી ગમે તે કારણથી ખાંસી થઈ હોય ત્યારે તમે યપ્ટી મધુવટી મોઢામાં રાખી રસ ઉતારો. ગમે તેવી તકલીફ આપનારી ખાંસી એકદમ બંધ થઈ, કફ છુટી, ગળું સુંવાળું થઈ આરામ આપે છે. રાત્રીભર જ્યારે ઉધરસ-ખાંસી તમને હેરાન કરતી હોય અને તમે બધા ઉપાયો અજમાવી ચુક્યા હો ત્યારે યપ્ટી મધુવટી તમને ઘણો લાભ કરશે. જુનામાં જુની ખાંસીને નાબૂદ કરનાર અપુર્વ ગુણુશાળી દેશી દવાથી બનેલી આ ગોળી મોંઘી બનાવટની મોઢામાં રાખવાની વિદેશી ટીકડીઓ કરતાં સસ્તી અને સચોટ ગુણુકારી છે, ગળું સાફ કરે છે, સોજો બેસારે છે, કંઠ ઉઘાડે છે અને ખાંસીને નાબૂદ કરે છે. બા. ૧ ની કીંમત રૂ. ૦-૬-૦ પો. અલગ.

અ શો કા રી ટ

સ્ત્રીઓનાં પ્રદર, રક્ત પ્રદર, કેડોની ફાટ, નબળાઈ, ધાતુનું જરૂં, ગભાશયનો દુઃખાવો, પ્રજા ન થવી, શરીરની પીળાશ, શરીરમાં તોડ અને બેચેની, નબળાઈ અને સ્ત્રીઓનાં અનેક દરદોને મારી હઠાડી, પુર શક્તિ લાવી, શરીર સુધારી ગુમ ભાગને મજબૂત બનાવનાર શાસ્ત્રસિદ્ધ આ દવા છે. બન્ન-રમાં સુંદરીઓ માટે વેચાતી દવાઓ એ અશોકારીટ જ છે. માટે તમે આ સાચા અશોકારીટનો એક ખાટલો જરૂર વાપરો. દોઢ રતલ બા. ૧ ની કીંમત રૂ. ૨-૦-૦ પો. અલગ

મળવાનું ઠેકાણું :-

શ્રી. વિશાળ ઔષધ ભંડાર : પાટડી. (જી. અમદાવાદ)

યાદવનો દ્રાક્ષાસવ

તમે જ્યારે બધી કંપનીના દ્રાક્ષાસવો વાપયા છે તો એક વખત યાદવનો દ્રાક્ષાસવ વાપરવા અમારી ભલામણ છે. તદ્દન કાળી દ્રાક્ષમાંથી ઉત્તમ વસાણાઓ નાંખી કાળજી પૂર્વક બનાવેલો યાદવનો દ્રાક્ષાસવ, ફેફસાને મજબૂત બનાવે છે, પાચક યંત્રોને સુધારી દસ્ત સાફ લાવી, ખાંચી—ઉધરસને મટાડી, પેટના વાયુને બેસારી, શક્તિ, સ્પુર્તિ, તાકાત અને તાબગી એક ડોઝથી આપે છે. જ્યારે તમે બ્હીલા, ઢીલા જણાઓ ત્યારે યાદવનો દ્રાક્ષાસવ જરૂર લ્યો.

દોઢ રતલીયા બા. ૧ નો રૂ. ૧-૪-૦ પોસ્ટેજ બુદ્ધ.

વૈદરાજ બહવણ. ન. શાસ્ત્રીનાં લખેલાં વૈદ-
કનાં પુસ્તકો તમે જરૂર વાંચો. સુંઝવણમાં માર્ગ
આપનાર, ખરો રસ્તો બતાવનાર, વ્યાધના
બોટા વહેંચથી રક્ષણ કરનાર, વૈદ-ડાકદરોનાં
ખીલથી બચાવનાર, ખરી વખતે અપમાં આવે
એવાં, સાધારણ માણસ પણ જેનો લાભ લઈ
શકે એવી રીતથી લખાયેલાં છે.

મળવાનું ઠેકાણું :-

શ્રી. વિશાળ ઔષધ ભંડાર : પાટડા. (જી. અમદાવાદ)

